MSS No. 409/2 Subject Ramayana

Name of MSS Valmiki Ramayana Ayodhya Kand Tika

Author

Period Folios 620

Script Devnagiri Source Prithipal Singh, Jalandhar

Missing Folios

श्री.
रा.अ.
अ.टी.
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः अयोध्यायां च कैकेय्यैः त्यक्त्वा राज्यं गिरौ वसन् पादुके भरतायादात् स रामः शरणं मम । अथ रामस्य राज्याभिषेका-
र्हेतु गुणान् प्रतिपादयितुं राज्याभिषेकादिव प्रतियाद्यपितमेतदारंभः मातुलकुले मातुलगृहे अनघः सोदरस्य लक्ष्मणस्य वल्लवद्वा ।
नाशयत्प्रयुक्तेर्ष्यारहितः नित्यशत्रुघ्नः कामादयस्तु हेतानीविधैनः अनेन विना मातुलगृहे भयमानसुखं मसन्कलामिति यियानीनद-
र्थः प्रेम्णा भरतविषयस्नेहेन पुरस्कृतो युक्तः तेन भरतनिविधेन गमनशंका वारिता किंच भरतेन प्रीत्या पुरस्कृतः अग्रेसरः कृतः ।

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः १ स तत्र
न्यवसद्भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः २ तत्रापि निव
सन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ३ ॥ ३

तेन परस्परानुरागसूचनं । स भरतः तत्र मातुलकुले विशिष्टवस्त्राभरणभोजनादिरूपसत्कारेण सत्कृतः पुत्रस्नेहेन पुत्रादप्यधि-
कस्नेहेन न्यवसदिति योजना २ तत्रापि नाहं राससत्कारवत्यपि मातुलगृहे कामतः कामैरभिमतविषयैः सार्वविभक्तिकस्तसिः तर्प्यमा-
णौ अनेन सार्वदिकी विषयसत्त्वोनिहाविधीयिता हेतेन शुश्रूषाकालात्ययेन धर्मलोपभयात् पितृस्मरणमिति सूचितं स्मर

2 प्रोषितौ विदेशगतौ ४ स्वनिर्हृताः विनिर्गताः अनेन राज्ञो विस्तृत एक धृतिः ५ नचापि रामस्याज्ञेन अभिमतत्वमत्कर्षं वा हृते षामिति ते
षामपि तथोपि तत्र रामो धृतिकरो बभूव भूतानां प्राणिनां मध्ये स्वयंभूः ब्रह्मेव इव गुणवत्तरो बभूव ६ गुणवत्तर देवैर्हेतुः सहो
निउदीर्णस्य दत्तस्य प्रार्थितः प्रार्थितः जज्ञे आविर्भूतः ७ देवानां वरेण अतिवज्र षाणिविशेषणं वज्रपाणिनाप्रार्थितेन देवा

राजर्षितौ महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रवरुणोपमौ ४ सर्वे पवनतत्
सौख्याश्चत्वारः पुरुषर्षभाः स्वशरीराद्धि विहेन्नाश्चत्वार इव बाहवः ५ तेषाम्महातेजा रामो रति
करः पितुः स्वयम्भूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ६ सहि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः
अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ७ कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा यथा
वरेण दे[illegible]नामदितिर्वज्रपाणिना ८ सहि रूपोपपन्नश्च वीर्यवाननसूयकः भूमावनुपमः
सूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ९ ॥

नां वरेण वामनेनादितिरिवेत्यर्थः इत्यन्ये ८ गुणवत्त्वमुक्तं गुणानेवाह सहीति रूपे लावण्ये पो स्पर्धि वश्य सूयागुणे भृदोषत्वावि
ष्करणं तद्रहितः भूमावनुपमः उत्कृ गुणविषये सूनुः कौसल्यायाः विशेषः दशरथोपमत्वेन समाणगुणवी ध्य ९ ॥

श्री. वा.रा. अ.टी. २ 3

मृदुपूर्वं मृदूक्तिपूर्वं सज्जनेन परुषमुच्यमानोपि परुषमुत्तरं न प्रतिपद्यते न प्रयच्छति १ शतं मन्नते आत्मवत्तया स्वाधीनान्तःकरणतया ॥ शीले सच्चरित्रे ज्ञाने तमात्मानात्मविवेकज्ञाने वयस्यर्थेताने च अस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि अस्त्रशास्त्रपरिश्रमयोग्यकालस्यापदे

सच नित्यं प्रशांतात्मा मृदुपूर्वं च भाषते उच्यमानोपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते १ कदाचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि २ बुद्धिमान्मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः वीर्यवान्न च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ३ न चानृतकथो विद्वान्वृद्धानां प्रतिपूजकः अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते ४ ॥

॥ श्रीः [illegible] १

तरं समयांतरेष्वपि सज्जनैः वृद्धशास्त्ररहस्यं कथयन्नास्त अनादानकैमुतिकन्यायसिद्धं सज्जनैकसंभाषणं २ मधुराभाषी मधुरसंभाषि
त्वशीलः पूर्वभाषी आगतान्प्रति प्रथमभाषणेन स्वाभिमतव्यप्रदर्शकः मधुरं शान्तं प्रियमर्थं नः न च विस्मितः अप्राप्तगर्वः ३
न चानृतकथः तेन सदा सत्यवचनात् योग्यवक्तृत्वं द्योत्यते अनुरक्तो न रंजितः अंतर्भावितण्यर्थः अनुरज्यते अनुरंजयतीति तेन पर

4 प्रजाकाशोदयाद्युःखिलक्षणहीनानुकंपादीनामनुकंपया तानभिलषितप्रापकः अतोऽनपोनरुक्त्यं प्रश्रहोऽवश्यनिग्रहं इंद्रियनिग्रहश्च ॥५॥
कुलीनो विनयसंपन्नः सत्कुलो विनयाद्राहाचितशरणादिधर्मैकप्रवणबुद्धिः अत एव त्राता इत्ययं धर्मप्रजापालनादिव्रतमन्यते ततः त्राता च
मोक्षनापालनजन्यपापशत्रुसंहारजन्यपावकीन्यास हृत्स्वर्गरूप फलसाधनमन्यते यतोऽतः त्राता इत्यर्थमव्रजमन्यते इवेत्यर्थः ॥६॥

सानुक्रोशः जितक्रोधो ब्राह्मण्यप्रतिपूजकः दीनानुकंपी धर्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवान् कृती कुली-
विनयसंपन्नः त्राता इत्यर्थमेव व्रतमन्यते मन्यते परया शीत्या महत्स्वर्गफलं ततः ॥६॥ नाधर्मसेवि
तो यस्य न विरुद्धकथारुचिः उन्नतोऽन्तरशक्तीनां वृक्षा वा चस्पतिर्यथा ॥७॥ अरोगः सर्वकर्मा वाग्मी
वपुष्मान्देशकालवित् लोके प्रकृष्टसारः तः साधुरेको विनिर्मितः ॥८॥ ॥ ॥८॥

नाधर्मसेवितो यस्य अंतरे निषिद्धकर्मणि तार्थः धर्मविरुद्धकथारुचिर्वा दाविशद्बृहस्पतिरिव शुद्धविसोऽक्त निर्वाहकशक्तिवक्ता ॥७॥
अरोगः इत्यनेन सत्सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यं वपुष्मान् विपुलोऽसत्त्वादिलक्षणवपुर्विशेषवान् देशकालवित् नमस्कर्मयोग्य
देशकालानां निग्रहानुग्रहाय प्रकृष्टगुणधर्मिष्ठत्वाय मिष्टवत्रूपसारः तानसप्रकाशो लोकामाप्युः सर्वगुणयुक्तो वल्लभः

श्री. वारा. अयो. ३ 5

एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तत्वात्परेशोपि दाशरथिः स्वसत्यसम्पन्नाय नायं न मनुष्यरूपः किन्तु परमात्मेत्यर्थः श्रेष्ठगुणैरुक्तैर्वर्ण्यमाणैः प्रशंसार्हः स्वरूपकथना
त्पजाजानां रामाधिकस्थितिरिष्टं नास्तीति सूचितं गुणतः रामः १९ सर्वविद्याव्रतेन यथोपदिष्टब्रह्मचर्येण स्नातोऽनेन समावर्तनाख्यः स्नानं कृतं स
माहृतं अनपदं यथावदित्यादिः इष्वस्त्रे धनुर्वेदे श्रेष्ठः तद्गुणं शास्त्राणि समाहारे द्वन्द्वः पितुः श्रेष्ठस्तदपेक्षया श्रेष्ठः २० कल्याणनाम

सत्यश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः १९ सर्वविद्या
व्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् इष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः २० कल्याणाभिजनः साधु
रदीनः सत्यवागृजुः वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः २१ धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमा
न्प्रतिभानवान् लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः २२ निभृतः संवृताकारो गुप्तमन्त्रः
सहायवान् अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयम कालवित् २३

भिजनो जन्मभूमिः अदीनः लोभहेतावपि अवद्यतः करणः सत्यवाक्
ऋजुः पितृत्व वक्ताश्च अभिविनीतः शिक्षितः २१ स्मृति प्रतिभानयोर्भेदः संक्षेपेण कृतः लौकिके कृतकल्पः संपादितसामर्थ्यः सम
याचारे धर्मे विशारदः कुशलः २२ निभृतो विनीतः संवृताकारो गूढाभिप्रायः गुप्तमन्त्रः इष्टनिपादफलमपर्यन्तमन्याविदितमन्त्रः ग
मैर्मेत्रैरितिपाठः प्रवृत्तः गर्भैः मित्रैर्वेन सर्वविज्ञानैः तादृशाहि परराष्ट्रभेदादौ मन्त्रसहायाः त्यागो वितरणं सत्पात्रे दानं यमो मायेनाजि

दृढभक्तिर्गुरौविष्णौस्थिरप्रज्ञः विस्मृतिहीनः नासह्यग्राही असह्यस्यग्रहणशीलोनन दुर्वचः परोद्वेजकवचनहीनः निस्तन्द्रीः निरालस्यः स्वीयानां
6 दोषः स्वदोषः २४ कृतज्ञः परेण अल्पमपिकृतमुपकारंजानातिनतथापरुषाणांमनरंजनात्तमर्मविद्वेषणेकोविदः यद्वापरुषाणांसान्त्व
मिथ्याफलजः प्रश्नज्ञानिग्रहः यथान्यायेयथोचितकर्तव्येविचक्षणः २५ उक्तमर्थमेवविवृणोतिसन्धिविग्रहानुग्रहणेसंग्रहः स्वीकारस्त
नोन्नग्रहणेसमयविचारस्यपालनेग्रहणाइतिपाठेप्ययमेवार्थः न्यायानिग्रहस्यचकरणेस्थानवित् देशकालज्ञः अपकर्मणिउपायज्ञः पुण्य

दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञोनासह्यग्राहीनदुर्वचः निस्तन्द्रोऽप्रमत्तश्चस्वदोषपरदोषवित् २४ शास्त्रा
तश्चकृतज्ञश्चपरुषान्तरकोविदः यः प्रश्नज्ञोग्रहयोर्यथान्यायेविचक्षणः २५ सन्धिविग्रहानुग्र
हणेस्थानविजिग्रहस्यच व्ययकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित् २६ श्रेष्ठं शास्त्रसमूहेषु
प्राप्तोग्रामिषुकेषुच अर्थधर्मौचसंगृह्यस्वकेनैवोऽनचालसः २७ ॥ ७ २२

श्रेष्ठम् उत्कृष्टं वश्रजातम्: करेणधनग्रहणकर्मणिचतरइत्यर्थः कश्चिदायस्यवार्येवचतमार्गेस्थिभिनवागतः पादमार्गेस्थिभिवीपि
व्ययः कार्यान्तपरिहरिविशासंदृष्टव्ययकर्मज्ञः २६ ग्रामिष्वकेषुप्राकृतादिभाषामिश्रिननादकादिषुश्रेष्ठं शास्त्रेषुराणेनो अर्थधर्मौ
संगृह्यतदाविरोधेनसहस्वकेनैवः कामसेवीसमर्थः कर्तव्येप्यालस्यरहितः २७ ॥ ७ २२

श्री॰ वैहारिकाणांक्रीडाप्रयोजनानांशिल्पानांगीतवाद्यचित्रकर्मादीनांविज्ञाता अर्थविभागवित्धर्मार्थयशसेऽर्थायआत्मनेस्वजनायचव्ययं
वा॰रा॰ तथाविभजनविज्ञामिस्त्रच्चशोभनइत्युक्तोयानहिमजननः विनयोविविधगत्यानयनंशिक्षणंवा २८ अभियाताआपरसेनाभिमुखया
अ॰टी॰ ताप्रहर्ताशत्रूणांसेनानयः चक्रादिव्यूहेनसेनान्यासस्तत्रविशारदोनिपुणः २९ मत्सरःपरसंपत्तद्वेषः ३० भूतानांप्राणिनांसिद्धानामि
५

वैहारिकाणांशिल्पानांविज्ञातार्थविभागवित् आरोहेविनयेचैवयुक्तोवारणवाजिनां २८ धनुर्वे
दविदांश्रेष्ठोलोकेऽतिरथसंमतः अभियाताप्रहर्ताचसेनानयविशारदः २९ अप्रधृष्यश्च
संग्रामेक्रुद्धैरपिसुरासुरैः अनसूयोजितक्रोधोनदृप्तोनचमत्सरी ३० नावज्ञेयश्चभूतानांन
चकालवशानुगः एवंश्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तःप्रजानांपार्थिवात्मजः ३१ संमतस्त्रिषुलोकेषुवसुधा
याःक्षमागुणैः बुध्याबृहस्पतेस्तुल्योवीर्येचापिशचीपतेः तथासर्वप्रजाकान्तैःप्रीतिसंजननैःपि
तुः गुणैर्विरुरुचेरामोदीप्तःसूर्यइवांशुभिः ३२

तिपाठेसिद्धादेवमेदाइतिकतककृतत् कालवशः कालपारतं
त्र्यंप्राकृतवन्नदनुसारीनस्वायत्तसर्वपरिक्रियइतियावत् ३१ एवंविधांश्रेष्ठगुणैर्युक्तश्चपपायप्रबुरतिदार्ढ्यायतउपपादयतिसंमत
इत्यादिक्षमाप्रधानैर्गुणैर्वसुधायास्तुल्यइतिपरिणामान्वयः ३२ तथेतिकान्तैरिष्टैः तथाप्रीतिसंजननैर्गुणैःकरणैःविरुरुचइत्यन्व

एवमभिषेकोपयोगिगुणोत्कर्षमुक्त्वा रामाभिषेके कारणं दर्शयति तमेवमिति मेदिनीति नहेवनातहर्षिप्रजाश्च ३४ चिंताप्रकारमाह अथे
४ तिमयिजीवतिरामो राजा कथं भवेत् तत्र हेतुः अस्य दर्शनजा एषा अस्मत्कालकटाः निर्वर्तनीया प्रीतिर्मे कथं स्यादिति चिंताप्रकारेणान्वयः ३६

तमेवं वृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमं लोकनाथोपमं नाथमकामयत मेदिनी ३४ पुत्रैस्तु बहुभिर्युक्तं
गैरनुपमैः सुतं दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिंतां परंतपः ३५ अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः
प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ३६ एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते कदा
नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियं ३७ वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकंपकः मत्तः प्रिय
तरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् यमशक्रसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ महीधरसमो धृत्यां
मत्तश्च गुणवत्तमः ३९ महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजं अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा
स्वर्गमवाप्नुयां ४० इत्येवं विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः शिष्टैरपरिमेयैश्च लोके लो
कोत्तमैर्गुणैः ४१ ॥

प्रीतिरभिलाषः अभिलाषप्रकारमाह कदा नामेति सर्वपदे प्रीतिरानंदः ३७ पर्जन्यो मेघः ३८ ३९
अनेन वयसा वार्धकेन तथाभूतमात्मजं दृष्ट्वा यथा स्वर्गं यथाकालं यथायोग्यं वा स्वर्गमवाप्नुयामिति चिंतां चक्रे इत्यन्वक
र्षेणान्वयः ४० तैस्तैरुक्तैः शुभैरिति निपातपाठे एवमेव शिष्टैरुक्तादर्शैः अपरिच्छिन्नैः लोके लोकोत्तमत्वेन प्रसिद्धैर्गुणैरुपलक्षितम् ४१

श्री. वा.रा. प्रदी. ५ ९

तेजस्काउक्तैः समुदितैर्गुणैर्युक्तं युक्तं समीक्ष्य हृष्टः सचिवैः सार्धं निश्चित्य हृष्टः गुणवत्तेन युवत्वस्य यौवराज्यं अमन्यत नविचारितवान् ४२ दिव्यंता
ताश्रहनक्षत्रादिवैकृतं अंतरिक्षे महावातनिर्घातादा हृदयः भूम्युत्पाता भूकंपादयः तेजन नष्टविने भयमात्मानिष्टं मेत्रिभ्यः संचचा
चेउक्तवान् तथा रामाभिषेककारणांतरमात्मनः शरीरजरां चावोचत् अत्र तेनोत्पातस्य सूचिता निष्टयोयोभ्यताश्चनं ४३ अथात्मनः

तं समीक्ष्य तदा राजा युक्तं समुदितैर्गुणैः निश्चित्य सचिवैः सार्धं यौवराज्यममन्यत ४२ दिव्यंतरि
क्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयं संचचक्षेथ मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ४३ पूर्णचंद्राननस्याथ
शोकापनुदमात्मनः लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः ४४ आत्मनश्च प्रजानां च श्रेयसे
च प्रियेण च प्राप्ते काले स धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान्नृपः ४५ नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानप
दानपि समानिनाय मेदिन्याः प्रधानान्पृथिवीपतिः ४६

शोकापनुदं शोकहर्तृत्वं पूर्ण चंद्रस्येव सुमहात्मनो रामस्य
संप्रियत्वं राज्याभिषेकेण सर्वानंदकरत्वं बुबुधे ज्ञातवान् ४४ अत आत्मनश्च श्रेयसे प्रजानां च श्रेयसे प्रियेण च प्रजाभिष्टरामविषयप्रीति
नृपे हन्ननाच भक्त्या च रामप्रपालनेन प्रजाय स्याभवति निजप्रजाविषयस्नेहेन च सन्दर्पो मंत्रिणः रामाभिषेकाय त्वरितवान् ४५ नगर
यिता च नानानगरवासिनः तत्राधिकृतान्भिन्नजनपदान् सामंतवमन्त्रिद्वारा मानिनाय ४६ ॥ ४६

५

10 वेशानानाभरणैस्तद्वानैः प्रजाः पतिव्रता ४७ केकयाद्धिनानवयनेहे तत्त्वरया चेति तत्तथैः भिषेकविषयतस्याप्त्विन्यर्थः प्रियं रामाभि
षेकं श्रोष्यत इति विवार्येति शेषः अत्र भरतजनकयोरागमने विघ्नभिया देवास्तत्र हिरान्नेद नवैन इति तात्पर्यं ४८ शेषाः केकेयजनकाभ्यां

नान्वेस्मनानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान् ददर्शालंकृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ४७ न तु
केकयराजानं जनकं वा नराधिपः त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियं ४८ अथोपविष्टे
पार्थिवे तस्मिन्परपुरार्दने ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसंमताः ४९ अथ राजवितीर्णेषु
विविधेष्वासनेषु च राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ५० स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः
पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ५१ इ
त्यार्षे अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः १ ॥

कथंतिरिक्तासन्नाः ४९ राजवितीर्णेषु राज्ञदर्शितेषु नियता नियम्या
नियतदेशावस्थायिनो राजसमक्षमात्रनिरीक्षकाः ५० मानः सत्कारः पुरालयैः राजसेवार्थं सदा अयोध्यास्थितैः स्वस्वदेशस्थैः उपोप
विष्टैः समीपोपविष्टैः सहस्रचक्षुरिन्द्रः राजापि तथैव भवनेषु सर्वप्रजाराजवृत्तस्य जाने ५१ इत्यार्षे अयोध्याकाण्डे प्रथमः

श्री. वाल्. अटी. ८ ॥ अथ राज्याभिषेकस्य सर्वप्रजार्थनावृतत्वमनयेत्याह राजेत्याह नन्विति आर्यमभिमुखीकृत्य हितं श्रेयस्करं अत एवं हर्षेणोत्कृष्ट
हर्षजनकं प्रथितं सर्वजनश्लाघ्यं यथा भवति तथोवाच १ तदेवाह दुंदुभीति अनुनादः प्रीतिध्वनिः नादयन् दिशा इति शेषः २ स्वरेण
जलदगणगुरुणा स्निग्धगंभीरताविप्रकर्षेकातानेन ... मधुरतादिना रसयुक्तेन च स्मृतस्य युक्तेन ३ मे राज्यं मया संमति।

ततः परिषदं सर्वामामंत्र्य वसुधाधिपः हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः १ दुंदुभिस्वनक-
-ल्पेन गंभीरेणानुनादिना स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् २ राजलक्षणयुक्तेन का-
न्तेनानुपमेन च उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ३ विदितं भवतामेतद्यथा मे राज्य-
मुत्तमं पूर्वकैर्मम राजेंद्रैः सुतवत्परिपालितं ४ सोहमिक्ष्वाकुभिः सर्वैर्नरेंद्रैः प्रतिपा-
लितं श्रेयसा योक्तुकामोस्मि सुखार्हमखिलं जगत् ५ मयाप्याचरितं पूर्वैः पंथानमनुगच्छ-
ता प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ६

पाल्यमानं मम पूर्वैर्मन्वादिभिः पालितमिति विदितमित्यन्वयः ४
ततः किं तत्राह सोहमिति श्रेयसा राज्याभिषेकद्वारा विशिष्टेन सुखेन यतत् इक्ष्वाकुभिः प्रतिपालितमत एव सुखार्हं ५ पूर्वैर्मन्वा
दिभिः पंथानं प्रजापालनमार्गं अनिद्रेण स्वसुखनिरपेक्षेण यथाशक्तीति विनयप्रदर्शनम् ६ ॥ ६ ८

12 नरिवंश्रापितरज्जरेक्लमेनकदापिप्रजापालनविरोधेनविषयासक्तिःकृतेतिभावः ७ वर्षसहस्राणिषष्टिर्वर्षसहस्राणिवहूमायूंषिवन्सरशा
नद्रूणानेकपुरुषायूंषिविश्रान्तिंप्रजाचिन्ताराहित्यंद्रूपिणि ८ राजप्रभावाः शौर्याद्दयस्तपुक्तैर्जुष्टंवहत्विति हैमेशला ९ प्रजाहिते

इदंशरीरंकृत्स्नस्यलोकस्यचरताहितं पौरस्यानपत्यस्यछायायांजरितंमया ७ प्राप्यवर्षसह
स्राणिवहून्यायूंषिजीवतः जीर्णस्यास्यशरीरस्यविश्रान्तिमभिरोचये ८ राजप्रभाव——ष्टांवा
दुर्वहामजितैर्द्रियैः परिश्रान्तोस्मिलोकस्यगुर्वींधर्मधुरंवहन् ९ सोहंविश्राममिच्छामिपुत्रंकृ
त्वाप्रजाहिते सन्निकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्यद्विजर्षभान् १० अनुजातोहिमेसर्वैर्गुणैःश्रेष्ठोममा
त्मजः पुरंदरसमोवीर्येरामःपरपुरंजयः ११ तंचंद्रमिवपुष्येणयुक्तंधर्मभृतांवरं यौवराज्येनि
योक्तास्मिप्रातःपुरुषपुंगवम् १२

पुत्रंकृत्वायैनियुज्यअनुमान्यकृतानुमतिकान्कृत्वा १० रामार्हत्वंपुत्रस्यसदर्शयति
अनुजातइति ममसर्वैर्यिसर्वैर्गुणैर्विशिष्टोजातइत्यर्थः इत्थंभूतानविषयेनःकर्मप्रवचनीयइतिमात्रितिद्वितीयास्वहस्तिगु
णाणधिकगणवनामप्याह पुरंदरेति ॥ पुष्येणयुक्तंचंद्रमिवसर्वकार्यसिद्धिदत्वंयौवराज्येनस्थापनंनियोक्तास्मीतिलट्

अयो॰ ॥ १८ ॥

श्री. वारा. स्तुटी. ७ 13

सर्वेषु स्मार्केनाथो राजाधिराजनृपो योग्यः येन राज्ञा न केवलं स्वयमेव नाथवंतोपि त्रैलोक्यमपि नाथवत्तरं यत्प्रभावेण महत्निमावः ॥ अथ
माघशस्ते रणसमेत्य महीसंयोस्य राज्याभिषेकहारेण तस्थौः सर्वेसाम्निनत्स्मिन्नेनेनेन्पालनभारं निवेश्य गतक्लेशो भविष्यामि ॥४
मेइदं अभिषेकरूपकार्यं यत्तयदिमया साधु सर्वं सेवितं भवतामनुरूपार्थं अनुकूलप्रयोजनावहं च नदा भवंतो मेम तत्रनुमन्यंतांच

अन्नरूपः सर्वो नाथो लक्ष्मीर्वोहन्सगणाग्रजः त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरं ॥ अनेन
श्रेयसा सर्थः संयोत्याहमिमां महेम् गतक्लेशो भविष्येन तस्मिन् निवेश्यैव ॥४ यदिदं मेनुरूपा
र्थं मया साधु समेचितम् भवंतो मे नु मन्यं तां कथं वा करवाण्यहम् ॥५ यद्यप्योषाममप्रीतिर्हि
नमन्या हिचिन्त्यतां अन्या मयाप्यचिंतादमदो — भ्यधिकोदया ॥६

त्वमतिं प्रपद्यं जन हर्षयुक्तवाहृन्क्रूरस्मत्
हर्षेन नृम्ल मदोषाय इत्यातिरिक्तं वा कथं केन प्रकारेण किं करवाणि तदिदं त्विति शेषः ॥५ ननु तदधिकः को हि न विचारस
मर्थोः न अग्रहय यद्यपीति एषां विनायद्य मिममप्रीतिस्ता हि षयात या यि अन्यतः हि इदं विनिशातेप यत्नितदा विचिंत्यमा यतो मख्य
स्यानो रागद्वेषहीनानां चिंता न विचारस्तु न इतः पितायेत्पान्याविलक्षणानदेवाहविमर्दे न पूर्वापरपक्षसंचर्षेणाधिकोदया

श्रीवाराहीस्तुतिटीका १८ ॥

वृष्टिमंतं वर्षकामे मेघं दृष्ट्वा नर्दंतो बर्हिण इव मुदिता नृपा नृपं प्रत्यनंदन् प्रशंसां सर्वमेगीवकुः १७ अनुनादः सामेन हृतेन हर्षजवाक्यप्रतिध्वनिः
संजज्ञे सभायामिति शेषः जनौघानामुद्घुष्टेन शब्देन संनादो भवन् नादः प्रतिध्वनिः पृथिवीं कंपयन्निव संजज्ञे बहिरिति शेषः विमानमि

इति ब्रुवंतं मुदिताः प्रत्यनंदन्नृपा नृपं वृष्टिमंतं महामेघं नर्दंत इव बर्हिणः १७ स्निग्धोनुनादः सं-
जज्ञे ततो हर्षसमीरितः जनौघोद्घुष्टसंनादो मेदिनीं कंपयन्निव १८ तस्य धर्मार्थविदुषो भावमा-
ज्ञाय सर्वशः ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह १९ समेत्य ते मंत्रयितुं समतागतबुद्ध-
यः ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् २० अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव स रामं यु-
वराजानमभिषिंचस्व पार्थिव २१ इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलं गजेन महतायांतं
रामं छत्रावृताननम् २२

लिपा देशराजसामंतमित्यर्थः १८ भावं धर्मविषये मभिप्रायं बले वा मुख्या नृपाः १९ समतां प्रकृतप-
तागमाः प्राप्ता बुद्धयो येषां ते मंत्रयितुं पृष्टज्ञा इति शेषः मंत्रणोत्तरं ज्ञात्वा पुनः पुनः पर्यालोच्य मनसेति निश्चित्य २० अनेके साहस्रिपदं बहु-
व्रीहिः साहस्रे स्वार्थिकोण युवराजानमिति समासांतविधेरनित्यत्वात् टजभावः २१ इच्छामः कृताभिषेकं द्रष्टुमिति शेषः २२ ॥

श्री॰ वारा॰ अयो॰ ८ 15

अजानन्निवतदभिषेकस्यसर्वमनःप्रियत्वंजानन्नपिअजानन्निव प्रजाभ्यस्त्वस्पष्टंजिज्ञासुः २३ हेराजानोमीवचनंश्रुत्वानान्निर्विवादे
वकेवलंरामंपतिमिच्छथोतवस्तुतइतिसंशयः २४ संशयबीजमाह कथंन्विति युवराजंतेनयुवराजत्वेनानाविधाःधर्मेणाम

राजमहाव

इतितद्वचनंश्रुत्वाराजातेषांमनःप्रियम् अजानन्निवजिज्ञासुरिदंवचनमब्रवीत् २३ श्रुत्वै
तद्वचनंयन्मेराघवंपतिमिच्छथ राजानःसंशयोयंमेतदिदंब्रूततत्वतः २४ कथंनुमयिध
र्मेणपृथिवीमनुशासति भवंतोद्रष्टुमिच्छंतियुवराजं २५ ततमूचुर्महात्मानःपौरजानप
दैःसह बहवोनृपकल्याणागुणाःसंतिसुतस्यते २६ गुणान्गुणवतोदेवदेवकल्पस्यधी
मतः प्रियानानंदनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोद्यतान्शृणु दिव्यैर्गुणैःशक्रसमोरामःसत्यपराक्र
मः इक्ष्वाकुभ्योपिसर्वेभ्योह्यतिरिक्तोविशांपते २८

पिसंभवइतिभावः २५ अस्मिन्नार्येलेशसंभावनापीत्याशये
नोनृपःसंतिते इतिनेत्यथाः कल्याणगुणाःप्रजाकल्याणजनकागुणाः २६ देवकल्पस्यदेवतुल्यस्यरामस्य प्रियान् शत्रूणामपि
आनंदनान् अनिष्टनिवारणपूर्वकेष्टप्रापकत्वेनानंदजनकान् २७ दिव्यैरमानुषैः इक्ष्वाकुभ्यःसर्वेभ्यः अतिरिक्तोऽधिकः १८

साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तः रूपेणैव प्रतिष्ठापित इत्यर्थः श्रियाश्रयेण २९ स्वत्वेनेत्यादेस्सत्वमित्यनेनान्वयः प्रत्येकगुणोत्कर्षैकसौंदर्यमानत्वदर्शनेन
16 रामनिष्ठगुणानामन्यत्रैकत्रवासासंभवो दर्शितः ३० संधा प्रतिज्ञा अनसूयकोन्यविषयासूयारहितः सांत्वयिता दुःखितानां दुःखविश्रमयिता

रामः सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह प्रजासुख-
त्वे चंद्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये साक्षाच्छचीपते ३० धर्मज्ञः सत्यसंध-
श्च शीलवाननसूयकः क्षांतः सांत्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेंद्रियः ३१ मृदुश्च स्थिरचित्तश्च स-
दा भव्योनसूयकः प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ३२ बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणाना-
मुपासिता तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशार-
दः सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्सांगवेदवित् ३४

श्लक्ष्णः प्रियवचनः ३१ मृदुः स्वकरोपासनः स्थिरचित्तः मतिसंकटेपि अंगीकृतापरित्यागः भव्यो दर्शपः अनसूयकोन्यविषयासूयाया
अविषयः भूतानां प्राणिनां प्राणिनां ३२ तेनोक्तगुणसमूहेन कीर्तिः शौर्यादिजा प्रसिद्धिः तेजः शौर्यं ३३ देवासुरेत्यादि

श्री॰
वा॰रा॰
ग्रटी॰
२ 17

गोप्तैवं संपीन शास्त्रेक कल्याणानामभिजनो वासस्थानं अदीनः क्षोभहेतावप्यक्षुभितत्वात्माचित्तं यस्य २५ अभिविनीतः शिक्षितः ध-
र्मैर्थैर्वनैपुणैः निपुणैर्येषां तैः ग्रामे निर्जित्य षष्ठी कंप्रयकादे ग्रामस्य नगरस्य वा रक्षार्थे संग्रामे यदा व्रजति तदा र्थः २६ २७ २८ पि

गोप्तैव वसुविश्रेष्ठो वसुधामनुजाग्रजः कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः २५ द्विजैर-
भिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः यदा व्रजति संग्रामार्थे नगरस्य वा २६ गत्वा सौमित्रिसहितो
नाविजित्य निवर्तते संग्रामात्पुनरागत्य कुंजरेण रथेन वा पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं प-
रिपृच्छति पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च २७ निखिलेनानुपूर्व्या च पिता पुत्रानिवौ-
रसान् शुश्रूषंते च वः शिष्याः कच्चिद्धर्मेषु दंशिताः इति वः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते
व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवे।

दुःखितः पं

तो औरसानपुत्रानिव पौरान् कुशलं पृच्छतीत्यन्वयः शुश्रूषंते च वः शिष्य इति ब्राह्म-
णान्प्रति प्रश्नः वर्मसु दंशिता अवहिता भृत्या वः सेवंते इति क्षत्रियान्प्रति प्रश्नः कच्चिदिति प्रश्ने कच्चिद्धर्मेषु दंशिता इति पा

रघु: ४२ अयोध्याकांडे पं

18 यथा पुत्रस्तोत्रेन पिता प्राप्तानंदवान् भवति तथा प्रजासु त्वेन राम इति भावः ५१ न विग्रहकथारुचिः विग्रहो युद्धं तत्कथा कलहः स्नेहकृता जल्पवितंडा-
दिकथा रुचिर्यस्य तथाभूतः न तस्य या नेत्यर्थः न विगर्ह्य कथारुचिरिति पाठे निंद्यकथारुचिर्नेत्यर्थः ५२ ५३ शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशः सामर्थ्यं वीर्यं

उत्पन्नेषु च सर्वेषु पितेव परिरक्षति सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ५१ स्मितपूर्वाभि-
भाषी च धर्मं सर्वात्मनाश्रितः सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न विग्रहकथारुचिः ५२ उत्तरोत्तरयुक्तौ च
वक्ता वाचस्पतिर्यथा सुभ्रूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ५३ रामो लोकाभिरामोऽयं
शौर्यवीर्यपराक्रमैः प्रजापालनसंयुक्तो न रागोपहतेन्द्रियः शक्तस्त्रैलोक्यमप्येष भोक्तुं किं नु म-
हीमिमाम् नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन हन्त्येष नियमाद्वध्यानवध्येषु न कुप्यति यु-
नक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति ५६ दान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैर्नृणाम् गुणैर्विरोच-
ते रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ५७

सस्याविकारेष्वप्यपरस्याविकारायापादनेपराक्रमो युद्धे लब्धसंस्कारः रामो विषयेच्छा ५४ ५५ क्रोधप्र-
सादस्यार्थकाममेवोपपादयति हंतीत्यादि यत्र यस्मिन् विषये संतोषस्तमर्थैः पूरयतीत्यर्थः ५६ दान्तैः समनोदमनैः ५७ ॥ ५७

प्री. मेदिनीतस्योजनः ४८ असौतेवत्सोदिष्ट्यास्मद्भाग्येनश्रेयसिप्रज्ञावद्विरागत्रूपेसमर्थोजातः किंचासौराघवस्तवदिष्ट्याभाग्येनपरेविप्रजातेव :
वारा. पुत्रैःकश्यपइवपुत्रगुणैर्युक्तोजातइत्यर्थः ४९ वासरादिषुराष्ट्रेपुरवरेचवर्तमानः सर्वोपिजनोरामस्यबलादिप्राशंसतेआभ्यंतरः
अयो. 19
१०

तमेवंगुणसंपन्नंरामंसत्यपराक्रमं लोकपालोपमंनाथमकामयतमेदिनी ४८ वत्सःश्रेयसिजात
स्तेदिष्ट्यासौतवराघवः दिष्ट्यापुत्रगुणैर्युक्तोमारीचव कश्यपः ४९ बलमारोग्यमायुश्चराम
स्यविदितात्मनः देवासुरमनुष्येषुसगंधर्वोरगेषुच ५० आशंसतेजनःसर्वोराष्ट्रेपुरवरेतथा ।
आभ्यंतरश्चबाह्यश्चपौरजानपदोजनः ५१ स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्चसायंप्रातःसमाहिताः सर्वा
देवान्नमस्यंतिरामस्यार्थेमनस्विनः ५२ तेषामयाचितंदेवत्वत्प्रसादात्समृध्यतां राममिंदीवरश्या
मंसर्वशत्रुनिवर्हणं ५३ पश्यामोयौवराज्यस्थंतवराजोत्तमात्मजं ५४ तंदेवदेवोपममात्मजंते
सर्वस्यलोकस्यहितेनिविष्टं हितायनःक्षिप्रमुदारजुष्टंमुदाभिषेक्तुंवरदत्वमर्हसि ५५ इतिश्रीरा
मायणेअयोध्याकांडेद्वितीयःसर्गः २

सेवकः ५० रामस्यार्थेरामस्यबलादिप्राप्त्यौजनार्थे ५१ आयाभिप्रार्थितेरामाभिषेकरूपेसमृध्यतांसंपद्यतां ५३ राजोत्तमेतिसंबोधनं ५४
देवदेवोविष्णुस्तत्सदृशंरामएवसर्वलोकहितेनिविष्टंउदारैर्महद्भिःपरिगृहीतं ५५ इतिरामायणेअयोध्याकांडेद्विती

॥ २ ॥ अयो. १०

20 ञ्जलिपद्मानि अञ्जलिरूपाणि पद्मानि पद्माकाराञ्जलीरित्यर्थः प्रगृहीतानि कर्षणेन शिरसि बद्धानि परिगृह्य वीक्षणेन प्रजानामञ्जलि
भिर्यथायोगं तासां प्रतिग्रहः १२ इति प्रत्यर्च्य तान् पौरजानपदान्कृत्वा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् तेषां पौरादीनां शृण्वतामर्थः चकारेण ग्राह्यम्

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः १ अहोऽस्मि प
रमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ २ इति प्रत्यर्च्य तान्राजा ब्रा
ह्मणानिदमब्रवीत् वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ३ चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितका
ननः यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ४ राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् शनैस्त ॥
स्मिन्प्रशान्ते च जनघोषे जनाधिपः ५ वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् अभिषेकाय रामस्य ।
यत्कर्म सपरिच्छदम् ६ तदद्य भगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो द्विजस
त्तमः आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान्कृताञ्जलीन् सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन्सर्वौषधीरपि
शुक्लमाल्यानि लाजांश्च पृथक्च मधुसर्पिषी अहतानि च वासांसि रथं स

पौरान्ब्राह्मणानिति बहुवचने ३५ जनघोषः
रामाभिषेकसंभारोपकल्पनाज्ञाश्रवणजः ५ वसिष्ठमिति वामदेवोपलक्षणं अग्रेपर्वेवादिदेशविशेषणत्वेनास्यैः परिच्छदः उपकरणं ६ शुक्ला
न्यावयानां नाम्ना विशेषणं विशेषः बलीन्पूजाद्रव्याणि विघ्नशामकबल्यर्थानि ८ पृथक्पृथक्पात्रगृहीते अहतानि सदशानि नदानीमेव तत्

[illegible] २ ॥

[illegible] २ ॥

श्री. वा.रा. अ.टी. 21 ॥

चामरव्यजनेचमरप्रकृतिनिर्मितेव्यजने ९ शातकुंभानांसौवर्णानांअग्निवर्चसामित्यतेनसहवर्तमानंसहितंभवति तेनसमग्रंनखादिसहित
मखंडे ॥ अन्यत्तुअन्वक्रमपिलोकप्रसिद्धंगवयशुष्यादिपृष्ठचर्मवशपायेहितनतदित्यर्थः अग्न्यगारेअग्निहोत्रगृहेउपस्थापयतस्थापयत १२

तुरंगमवलैश्चैवगजंचवृषभलक्षणम् चामरव्यजनेचोभेध्वजंछत्रंचपांडुरम् ८ शतंचशातकुंभानां
कुंभानामग्निवर्चसां हिरण्यशृंगमृषभंसमग्रंव्याघ्रचर्मच ॥ यच्चान्यत्किंचिदेष्टव्यंतत्सर्वं
मुपकल्प्यतां उपस्थापयतप्रातरग्न्यागारेमहीपतेः अंतःपुरस्यद्वाराणिसर्वस्यनगरस्यच चं
दनस्रग्भिरर्च्यंतांधूपैश्चघ्राणहारिभिः ११ प्रशस्तमन्नंगुणवद्दधिक्षीरोपसेचनं द्विजानांशतसा
हस्रंयत्प्रकाममलंभवेत् १२ सत्कृत्यद्विजमुख्यानांश्वःप्रभातेप्रदीयतां घृतंदधिचलाजाश्च
दक्षिणाश्चापिपुष्कलाः सूर्येभ्युदितमात्रेश्वोभवितास्वस्तिवाचनं ब्राह्मणाश्चनिमंत्र्यंतांकल्प्यं १३
तामासनानिच १४ आबध्यंतांपताकाश्चराजमार्गश्चसिच्यतां सर्वेचतालापचरागणिकाश्चस्वलंकृताः

अंतःपुरेराजवेश्मद्वाराणहारिभिरतिस्निग्धैः १२ प्रशस्तंहृद्यंगुणवत्युक्तसंस्कारंदधिक्षीरेणचोपसेचनेसंस्कारोयस्यतत् द्विजानां
शतसाहस्रंप्रतिपत्प्रकाममभिमतमलंपर्याप्तंचभवेत् तत्सर्वंद्विजमुख्यानांतेभ्यःसत्कृत्यप्रदीयतां १४ । १५ । १६ तालापचराः

कल्याणं हितीयां अंतः कृत्वा यामभिषेकस्थाने ब्राह्मणानामेव वासादिति भावः वैमात्र रथ्याहृता अनेकोदूनेभर्त्स्यवनन्त हिताः दक्षिणसहिताः
22 माल्ययोग्याः माल्यमर्हति माल्यम चैतेनयोग्यागं धूपघादयः देवापत्न्यः वैमत्योः पृथक् पृथग् यस्यापित्यनयाः ततदेवतास्त्रज्ञात्र्वैकं तत्र
वत्र ब्राह्मणयोग्याः माल्यमर्हति माल्यमवे नर्पणं कार्यमिति तात्पर्यं वीचीभ्रमसयोपेषाते वडगाथा चमीणश्रेति द्वंद्वः हीवीसिव

मा
कल्याणं हितीयां सा ययौ तिष्ठेत्तद्रूपवेश्मनः देवापत्न्यो वैमात्रेय भ्रमन्ताः सदक्षिणाः ॥ १८ ३०
यस्यापित्यनयाः समोल्ययोग्याः पृथक् पृथक् हीवीसिवधायोधात्र्मसञ्जदास्त्वस्वामम
महाराजोऽगन्नराः प्रविशंतु महोदयम् पूर्वबाह्ये शुभे मौतक्रियास्त्वत्रवितिष्ठितौ ॥ चक्रमं
स्वैवयकेषेपार्थिवायनिवेयव कृतमिसेववाहृतामभिगम्पज्ञ

हायोधाद्ग तिपादेव वदाङ्गीयोधायाधात्र्मर्थः
महवासमङ्गसपलदाणप्रलेकाराणां २५ महोदयं मृहोत्सवविशिष्टमंगलं विप्रो वसिष्ठवामदेवौ याद्दिशपश्चाधिकारिणाद्
तिशेषः तत्र नृपवेश्मनि स्थितौ क्रियाः श्रोहितकर्तव्याश्च कृत्वा रिपुन्नरेणान्वयः ॥ पश्चे वशेषराजोक्तादसद्वशपकर्त्तव्यतद
पिपार्थिवायनिवेयच कृतः ततो जगत्यातिसपिभिगम्पयथाक्रववनंउक्तवचनमनतिक्रम्य सर्वे कृते सिद्धे जातमित्यर्थः ॥

२२ कृतात्माधर्मैकृतबुद्धिः प्रतिज्ञायउक्ता २३ तत्रप्रासादेप्रासादस्योद्गदर्शेनिवृत्तमाणनान् २४ आर्यामध्यदेशवासिनः २५ २६ गंधर्वराज
प्रतिमत्वंसौंदर्येणमहत्स्वरात्वेनच विख्यातपौरुषत्वेनवीरत्वं २७ वीरानुगुणंदीर्घवाहुत्वंमहासत्वत्वंमहाबलत्वंचनदन्नमापकंम

घयोक्तवचनंप्रीतौहर्षयुक्तौद्विजर्षभौ ततःसुमंत्रंद्युतिमान्राजावचनमब्रवीत् २२ रामःकृ
ताक्षतात्माभवताशीघ्रमानीयतामिति सतथेतिप्रतिज्ञायसुमंत्रोराजशासनात् २३ रामंतत्रा
नयांचक्रेरथेनरथिनांवरम् अथतत्रसमासीनास्तदादशरथंन्टपम् २४ प्राच्योदीच्याःप्रती
च्याश्चदाक्षिणात्याश्चभूमिपाः म्लेच्छाश्चार्याश्चयेचान्येवनशैलांतवासिनः उपासांचक्रिरेसर्वेतं
देवावासवंयथा तेषांमध्येसराजर्षिर्मरुतामिववासवः प्रासादस्थोदशरथोददर्शायांतमा
त्मजं गंधर्वराजप्रतिमंलोकेविख्यातपौरुषम् २७ दीर्घवाहुंमहासत्वंमत्तमातंगगामिनं चं
द्रकांताननंराममतीवप्रियदर्शनम् २८ रूपौदार्यगुणैःपुंसांदृष्टिचित्तापहारिणं घर्माभित
प्ताःपर्जन्यंह्लादयंतमिवप्रजाः २९ ॥

तेनाह्लादितेनुसमग्रवंसलीलगमनमुकंचंद्रकांताननमितिवाह्यकमात्रलुप्तोपमाअतएवातीवप्रियदर्शनंरामंजनानांरमयंतं २८
रूपौदार्यगुणैःकमात्दृष्टिचित्तहरंग्रीष्मतप्ताःप्रजाआह्लादयंतंपर्जन्यमिवस्थितं २९ ॥ २९

पश्यमान इत्यर्थः ततस्तदर्थं नन्वनेनानुत्तमेनवनवप्रेमास्पदत्वं ३० ३१ सहसावेगेनतेनतुसमंत्रेणसहेतिशेषः सप्रांजलिः अभिप्रेत्यशापप्रणा
24 तः कृतसाष्टांगनमस्कारः ३२ स्वनामश्रावयन्रामवर्माहमस्मीत्येवं प्राणस्यपार्श्वस्थानेऽत्रयथर्मः ३३ अंजलौ अंजलिप्रदेशरामस्य

ततस्तर्थं समायांतं पश्यमानो नराधिपः अवतार्य स्वमेवेत्थं राघवं स्यंदनोत्तमात् ३० पितुः समीपे
गच्छन्प्रांजलिः प्रह्वोन्वगात् स तं कैलासशृंगाभप्रासादं रघुनंदनः ३१ आरुरोह त्वयं द्रष्टुं सहसा
तेन राघवः सप्रांजलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरंतिके ३२ नाम स्वं श्रावयन्रामो ववंदे चरणौ पितुः
दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृत्वांजलिपदं नृपः ३३ गृहीत्वांजलौ समाकृष्य सस्वजेऽभिप्रमान्मसे तं सकाश्य
पर्यंकं सकमणिकांचनभूषितं दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनं तथासनवरं प्राप्य व्यदीपय
यत राघवः ३४ स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः तेन विभ्राजितां तत्र सा सभापि व्यरोचत ३५ विम
लग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेंदुना तेपश्यमानो नृपतिस्ततो बाष्पसमा

यमेवस्पृहत्वगृहीतासमाकृष्यसंस्पृशन्माली
यद्यभ्युदयतं उपस्थापितं ३४ वरउत्कृष्टं व्यदीपयत् अशोभयत् अत्रासनेकर्म ३५ स्वयैवप्रभयेतिदीयनेकरणं उदयकाले रविर्मेरुं विमिवसाव
सिष्टदशावस्थादिभ्राजितासभापि नकेवलमासनमेवेत्यर्थः यरोचतविशेषणगवकाशे ३६ ग्रहनक्षत्रादिभक्रमणाकाशमिंदुनेव ३७

श्री.
वारा.
प्रदी.
१३ 25

आदर्शतलप्रतिबिंबितमलेक्रमात्मानं पश्यन्निव तं पृच्छन् सन्तोषः तेन पितृसदृशावयवत्वेन सूचितं रामस्य आभाषणमेतत्संबोधि ४८ त
दाहरथ्यडवा वजेपुष्टायामित्ति सदृशात् तज्जियत्वज्ञात्माग्रेणेस्म ४९ गणेशैर्दृष्टोन एवममप्रियः यन्नस्त्र्येनन्वयुः ५० शुभयोगेन वंदस्य शुभयो
गोपलक्षितकालेश्रयिकरणस्य करणत्वविवक्षायामेतेया प्रक्रम्यास्वभावेनकामतः प्रकामं अन्यर्थमिति यावत् ५१ गुणवतिसमपि

अलेक्रन्मिवात्मानमादर्शतलसंस्थितं सतेसस्थितमाभाष्य पुत्रेपुत्रवत्सलो वरः ४८ उवाचेदं वचो
राजा देवः प्रिय कश्यपः ते दृष्टायाम् समेपत्न्या सहशः सुतः ४९ इमान्त्रस्त्वगुणज्येष्ठो ममरामात्म
जः प्रियः तथायतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरंजिताः ५० तस्मात्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि
कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति ५१ गुणवत्यपि तु स्नेहात् पुत्रवक्ष्यामि ते हितं भूयोवि
नयमास्थाय भवनित्यं जितेन्द्रियः ५२ कामक्रोधसमभ्यासान्निर्जनस्य वनान्तरे च परित्यजयवर्ते
मानोहत्या मनत्वयानया ५३

स्नेहात्तु स्नेहादेव विनीतएव सन्त्भूयोऽधिकं विनयमास्थाय ५२ कामजानि स्त्रीद्यूतमृगयामद्यसेवनादीनि क्रोधजानि वाक्पारुष्योग्र
दंडमार्थदूषणानि व्यसनानि त्याज्यानि यथा; तत्रार्थदूषणं पित्रादिसंचितार्थस्य नाशनं परोक्षयावारञ्जवनः परोक्षानुभवसिद्धया स्वेत्या
स्वप्रत्याक्षवत्तानविचारेण प्रत्यक्षयास्वदामभाषोगास्थितास्वस्यत्वया हन्याप्रजानायादिविचारेण शक्तोभव ५३ ॥ ५३ १३

तेनामात्यप्रमुखीरमात्यसेनापतिपुरोहितादिरक्षकपौरजानपदसर्वप्रजाश्चानुरंजयन [illegible]अनुरक्तीकृत्वादिसंरक्षणवीदिष्वरिक्तिक्षयान्
26 ग्राहीरिति हृष्टपाण्यगारगारि[illegible]आयुधागारागारिशस्त्रगृहाणितैः सहसमष्ठकनिर्वीयतेः स्मि इति सनिरवयारत्नहेमाभरणानवस्त्रादिकोश

अमात्यप्रमुखीः सर्वाः प्रजाश्चैवानुरंजय कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा सन्निचयान्बहून् ५४ दृष्टा
नुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीं तस्य नंदति मित्राणि लब्ध्वामृतमिवामराः ५५ तस्मा
त्पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः ५६ त्वरि
ताः शीघ्रमागत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च ५७ व्यादि
देश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ५८ ॥

गृहाणि बहून् विपुलानि कृत्वा संरक्ष्य प्रजाश्चानुरंजयेति पूर्वेणान्वयः ५४ दृष्टाः स्वस्य अनुरक्ताः स्वस्मिन्प्रकृतयः प्रजा यस्य तस्य मित्रा।
णि अमृतं लब्ध्वा अमरा इव तं लब्ध्वा नंदंति ५५ तत्र अभिषेकप्रयोजनं पितुरुपदेशोः ५६ ५७ प्रियाख्येभ्यः रामाभिषेकरूपप्रियवक्तृभ्यः ५८

श्री. वा. रा. अयो. ४ 27

इष्टं लाभमिव स्वेष्टवस्तुप्राप्तिरूपमिव श्रुत्वेत्यर्थः रामाभिषेकनिर्विघ्नतायै ४९ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ३ निश्चयज्ञः तत्कार्यार्हदेशकालनियमज्ञः निश्चयं रामाभिषेककालविषये। तदाह: श्व एवेति एवं राजेति प्रभृति निश्चयमिति पूर्वेणान्वयः उभाभ्यां श्लो।

ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदा लाभमिवेष्टमाशु
नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा देवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ४९ इत्ययोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ३
गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयं। श्व एव पु।
ष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुतः रामो राजीवपत्राक्षो यौवराज्य इति प्रभुः २ अथान्तर्गृहमाविश्य
राजा दशरथस्तदा सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहानय प्रतिगृह्य स तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ
रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ४ द्वाःस्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः श्रुत्वैव चापि
रामस्तं प्रासादं शङ्कान्वितोऽभवत् ५ ॥

न्यायदर्शनं दानं दुःस्वप्नादिरूपमेवाधिकारीति सूचितं २ आमन्त्रयामास: आज्ञापयामास ३ पुनरागमनायेदं यद्यावाहनयनादि।
तद्यायुनस्तं आवेदितं विज्ञापितं रामं पुनरागमनं शङ्कान्वितः रामस्तं प्रासादं शङ्कान्वितः ५ ॥ ५ ५

28 १ ततःरामोक्तिश्रवणानन्तरं कृत्वा राजोक्तार्थानुवादिनीं मद्युक्तिं तत्र राजसन्निधौ इत्याह रामनाय असर्वेनामतत्मार्थे प्रमाणं विर्गेता ।८
प्रियं तत्प्रियं ९ इत्याह गिण्याज्ञाः किंवदिष्यति नीतिभीत्या १९ शरणमेतं स्वमन्याम्यां ते परिष्वज्येत्यन्वयः प्रदिश्य हसेन दर्शीपिता वाहवसाष्टुन्का

रामो
प्रवेश्यैवं तु रिनो वचनमब्रवीत् यदागमनकृत्यं ते भूप तन्मे ब्रूहि शोभनः ६ तत्तच्चा वचनं ततः ।७
ह्रतो राज्ञा तत्रोद्दष्टमिक्षकाति कृत्वा प्रमाणं तत्रत्वं गमनोयत् तरायव ७ इति स्तवुवः कृत्वा रामो
पित्ञ्यास्त्विनः श्रयपौरा राजभवने पुनदृष्टनरेश्वरम् ८ तं कृत्वा समनुशासे रामं दशरथो
नृपः प्रवेशयामास गृहे विवक्षुः प्रियमनेन मम ९ प्रविशन्नेव च श्रीमान् राघवो भवने पितुः
ददर्श पितरं दूरात् प्रणिपत्य कृतांजलिः १० प्रणमन्तं तमुत्थाप्य संपरिष्वज्य भूमिपः प्रदिश्य
चासनं चास्मै रामं च पुनरब्रवीत् ११ राम वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा यथेप्सिताः अन्नवद्भिः क न२

अस्मैरणमायचास्वमं ज्ञायरामं च रामेनः ॥ यथाईप्सिता स्तथा भुक्ताः विधिहेनमसृष्टाज्ञेमेत्रत्रीनमदक्षिणं सुज्ञाविराहिनेयज्ञे मामसे
परिचद्दानउत्प्रकेवन्नवदादि विशेषणैश्च थायया वनुइष्टेदेवानोग्रजनेकृतनम् १२ ॥ ९

टी॰ इष्टं क्रतुदत्तं । पु यागाध्ययनप्रदानोपभोगैः पंचभिर्देवर्षिपितृविप्राणामात्मनश्चानृणं पंचानामनृणोस्मि आत्मसंदिष्टग्रामभोजी वृद्धस
राम॰ नमनुष्यत्वोपभोगादिकामैरात्मनःऋणादात्मनःऋणात्मनःयत्वमस्मि एतेन सर्वेऋणाद्विनिर्मुक्तोस्मीति भावः ऋणरूपो विषयो देवर्णं येन ऋणं सतत्र्यो
शटी॰ वेदाध्ययनाद्ऋणान्निर्मोचनप्रायश्चित्तस्तु जीवादः ।१४ यत्त्वां ब्रूयां तन्मे वचः कर्तुमर्हसि त्वं विलम्बेन नाति दोषः ।१५ अविलम्बकरणे हेतुं नरमाह
१५ 29

जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम ।१३ अनुभूतानि चेष्टा
नि मया वीर सुखान्यपि देवर्षिपितृविप्राणामनृणोस्मि तथात्मनः ।१४ न किंचिन्मम कर्तव्यं
तवान्यत्राभिषेचनात् अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ।१५ अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छ
न्ति नराधिपं अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक ।१६ अपि चाद्याशुभान् राम स्वप्नान्पश्यामि दा
रुणान् सनिर्घाता दिवोल्काश्च पतन्तीह महास्वनाः अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणैर्ग्रहैः आवेद
यन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ।१८ प्रायेण हि निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे राजा हि मृत्युमा
प्नोति घोरां वापदमृच्छति ।१९

अपि चेति अशुभान् अशुभसूचकान् सनिर्घाताः अशनिपातसहिताः दिवोल्काः दिवउल्काः सन्धिरात्रिः दिवादिवसे इत्यतोउल्काज्व
लाः पतन्ति १७ नक्षत्रं जन्मर्क्षं अवष्टब्धं आक्रान्तं १८ घोरामापदं ऋच्छति प्राप्नोति मृत्युं प्राप्नोति अर्थः ।१९ ॥ ।१९ १५

30 ननस्मायावन्मेवेतान क्रिमृत्यानित्वदभिषेकस्विमुत्वंनभवन्तिताववनतः पूर्वमेवाभिषंचसकृताभिषेकमात्मानेऊरु नवनेचेनमः कामवभिषेकवैमृत्व
विंना नत्राहवुलाहीति त्वदविमात्नमग्रेत्रापजायसुसंभाविनलातदेवयुसति विशेशिनस्वभरत्नद्माविना २० गुष्यायोरोवंद्वसानियतेगुरु
राणीननिश्चिते अभिषेके प्रशास्तवादेव विंनकाः ज्योनिविंदः वदन्नेव दत्तेनथे ग्राषं २१ अभिषिंचस्वअभिषिक्तोभव मेमनखिनेमोगत

नृपावमेदेवमेचेतोनविमत्वानिराचव नावदेवाभिषिंचस्वलाहिप्राणीनोमतिः २० अपवु
देभ्फपगमनग्रुषाहूर्वेग्रनर्वहं यवः गुष्यायोगंनियतेवहोनेदेवच्चिनेकाः २१ नउग्रष्योभिषिं
चस्वमनन्त्तरयतीवसा सात्वाहमभिषेदामिघोवराज्येपरेनप २२ नस्मानवयग्रुपभूवनिश्चेयं
नियतात्मना महवधापवत्नयादभीप्सरशायिना २३ नहृदस्मापममात्मोरत्नेनवघनमत
नः भवेतिवहूविघ्नानिकार्योन्येवंविधाविहि २४ विप्रेषितस्वभरतोयावदेवप्रागहृतः नाव
देवाभिषेकस्तेमामकालोमतोमम २५

रयतीवत्वदभिषेकार्थमितिशेषः २२ अपयपस्वतिप्रदोषमारभ्य अनेनाहिर्भोजननृपः प्राकदितिनियमोदर्शितः २३ रत्नाणेहेहेतभवंती
मादिएवंविधानिसुभोदकोणिवहूविघ्नानीतिवहूवीहिः २४ इतःपुरान् अस्मात्पुरान् नावदेवविप्राषितस्पतस्यागमनात्पूर्वमेवआम

श्री॰ ननुभरतेप्याशंकानयुक्तेत्यतआहकाममिति यद्यपीत्यर्थः २६ किन्त्विति तथापीत्यर्थः मनुष्याणांचित्तेस्नेहादिमद्रागादिअनित्यंविकारानि
वा॰रा॰ मित्तेस्मृतिविक्रियेतेवेत्यर्थः यतः सतांधर्मनित्यानामपिचित्तंनिमित्तकृतेनरागद्वेषादिनाशोभतेऽन्यतेनयानेनसर्वथास्तेतोनिय
श्री॰टी॰ तंकिंचित्स्वभावमित्यर्थः २७ अभिषेचनेऽभिषेचनविघ्नेविषयेइत्युक्तोऽत्रजेत्यभ्यनुज्ञातइतिसंबन्धः अभिभाष्यआमंत्र्य २८ राज्ञादि

१९ 31

कामंखलुसतांवृत्तेभ्राताते भरतः ज्येष्ठानुवर्तीधर्मात्मासानुक्रोशोजितेन्द्रियः २६ किन्तुचित्तं
मनुष्याणामनित्यमितिमेमतिः सतांचधर्मनित्यानांकृतशोभिचराघव २७ इत्युक्तःसोऽभ्यनुज्ञा
तःश्वोभाविन्यभिषेचने व्रजेतिरामःपितरमभिभाष्याभ्ययाद्गृहं २८ प्रविश्यचात्मनोवेश्मरा
ज्ञोद्दिष्टेभिषेचने तत्क्षणादेवनिष्क्रम्यमातुरंतःपुरंययौ २९ तत्रतांप्रवणामेवमातरंक्षौमवा
सिनीं वाग्यतांदेवतागारेददर्शायाचतींश्रियं ३० प्रागेवचागतातत्रसुमित्रालक्ष्मणस्तथा
सीताचानायिताश्रुत्वाप्रियंरामाभिषेचनं तस्मिन्कालेपिकौसल्यातस्थावामीलितेक्षणा स

दृष्टान्तमेऽभिषेचनेसेनायैतद्वयेद्दिनराजोपदिष्टसभार्योपवासानुष्ठाननिवेदनायस्वगृहंप्रविश्यतत्रसीतामदृष्ट्वातत्तदेवमा
तुरन्तःपुरंययौ २९ प्रवणांदेवताराधनतत्परां आयाचतींमितिछेदः श्रियंरामायप्रार्थयन्तीं ३० आनायिताकौसल्ययेतिशेषः ३१
तस्मिन्कालेपि आमीलितेक्षणा ध्यानवशात् अन्वास्यमानोपास्यमाना ३२ ॥ ३२

९

32 शुभपरोणेतिपाठे तच्छृक्ककालस्याधिकरणस्यापिकरणत्वविवक्षाबोध्या २३ वरं श्रेष्ठं अत्र मंत्र ह्वर्षयन् २४ यथा मे पितुः शासनं तथैव राज्ञो दशरथ
स्यापि सुवृत्तधनने शासनमासीन् श्वो मे अभिषेको भविता सीतया उपवस्तव्यः २५ सही ति हिरण्यादौ स पिता मामेवमुक्तवानित्यर्थः २६ मंगला

कृत्वा श्रेयश्च पुत्रस्य यौवराज्येभिषेचनम् प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमानाजनार्दनम् २३ तथा
सन्नियमामेव सोभिगम्याभिवाद्य च उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं वरम् २४ अंब पित्रा नि
युक्तोस्मि प्रजापालनकर्मणि भविता श्वोभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः सीतयाप्युपवस्त
व्या रजनीयं मया सह एवमुक्तमुपाध्यायैः स हि मामुक्तवान्पिता यानि यान्यत्र योग्यानि
श्वोभाविन्यभिषेचने तानि मे मंगलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय २६ एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकाला
भिकांक्षितं हर्षबाष्पाकुलं वाक्यमिदं राममभाषत वत्स राम चिरं जीव हतास्ते परिपंथिनः
ज्ञातीन्मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नंदय २७ कल्याणे बत नक्षत्रे मया जातोसि पुत्रक येन

नि महार्हं गंधमाल्याभरणादिरूपाणि मंगलस्नानादीनि च २७ चिरकालाभिकांक्षितमेतदभिषेकरूपं हर्षजबाष्पेन कलमव्यक्तमधुरं ३ ८ अं
हताः भवन्तु ति विशेषः मेमम: सुमित्रायाश्च ज्ञातीन् नंदय भ्रूम भिनंदय २८ कल्याणेमंगले शुभयुक्ते काले जातो जनितः येन शुभकालजननेन १८

श्री॰
वा॰ रा॰
ग्र॰ टी॰
१० 33

पुष्करे नेत्रे यस्य पुरुषे विषये यन्मे क्षान्तं नियमं परित्यज्य नत्यीतिमात्रफलकं अतो उपवासादि कृतं तदमोघं सफलं जातमेव तीति हर्षे साफल्ये र
तर्थे यमित्यादि इह समभाषतेत्यन्वयः ॥ स्वयमेव दीक्षितेत्यर्थः ॥ स्वनिविष्टां यस्यां धात्रेराज्यधारणे करोति लभ्यते ति ॥ राज्यफल
भूतानिष्टान् मनोनुकूलान् भोगान् यद्वा राज्य फलानि यमीयानि तोषयामिहि तदर्थे नस्य प्रयोजनाय ॥ सेना वस्त्वं च ग्राम्य च नाप

अ॰ का॰ स॰ ४ ॥

अमोघं बत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे । येयमिक्ष्वाकुराजस्य श्रीः पुत्र त्वां श्रयिष्यति ॥ इत्येवमुक्तो
मात्रा तु रामो भ्रातरमब्रवीत् । प्राञ्जलिं प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव । लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि
त्वं वसुंधराम् । द्वितीयं मेऽन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता । सौमित्रे भुङ्क्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान् राज्यफलानि
च । जीवितं चापि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च । अभ्यनुज्ञा
प्य सीतां च ययौ स्वं च निवेशनम् ॥ इत्यार्षे अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ४ सन्दिश्य रामं नृपतिः श्वो
भाविन्यभिषेचने । पुरोहितं समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् । गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य त

सीतायै स्वस्मै च मात्रा त्वं मामनुज्ञातो दापयित्वा निवेशनं स्वगृहं ययौ स्ववस्त्वर्थे ॥ इति चतुर्थः सर्गः ४ सन्दिश्येति रामं उपवासादिकर्तव्यं वि
ज्ञाप्य । गच्छेति उपवाससंकल्पादेः पुरोहितसाध्यत्वादिति भावः श्वोऽयं से विघ्न नि वृत्तिरूपश्रेयोऽर्थम् २ ॥ २ १०

३ ब्राह्मंब्राह्मणारोहणयोग्यंश्रेष्ठैःयथाविनिर्दिष्टैरश्वयुः ४ पांडुराभ्रघननिविडाभ्रमंकक्ष्याःद्वाराणि ५ त्वरन्निवत्वरन्नेवससंभ्रमंसादरं ६

34

तथेतिचसराजानमुक्त्वावेदविदांवरः स्वयंवसिष्ठोभगवान्ययौरामनिवेशनं ३ उपवासयितुंवी
रंमंत्रविन्मंत्रकोविदः ब्राह्मंरथवरंयुक्तमास्थायसुदृढव्रतः ४ सरामभवनंप्राप्यपांडुरा
भ्रघनप्रभं तिस्रःकक्ष्यारथेनैवविवेशमुनिसत्तमः ५ तमागतमृषिंरामस्त्वरन्निवससंभ्रमं
मानयिष्यन्समानार्हंनिश्चक्रामनिवेशनात् ६ अभ्येत्यत्वरमाणोथरथाभ्याशंमनीषिणः ततो
वतारयामासपरिगृह्यरथात्स्वयं ७ सचैनंप्रश्रितंदृष्ट्वासंभाष्याभिप्रसाद्य प्रियार्हंहर्षयन्राम
मित्युवाचपुरोहितः ८ प्रसन्नस्तेपितारामयौवराज्यमवाप्स्यसि उपवासंभवानद्यकरोतुस
हसीतया ९ प्रातस्त्वामभिषेक्ताहियौवराज्येनराधिपः पितादशरथःप्रीत्याययातिंनहु
षोयथा १० इत्युक्त्वासतदारामंउपवासंयतव्रतः मंत्रवत्कारयामाससवैदेह्यासहितंशुचिः त
तोयथावद्रामेणसराज्ञोगुरुरर्चितः अभ्य

परिगृह्यहस्तेनहस्तेधृत्वा ७ संभाष्यवचनेनप्रसाद्यसंतोष्य अभिप्रसाद्यस्तु
निभिःरितिशेषः प्रियार्हंप्रियोक्त्यर्हं ८९ अभिषेक्तालुट् १० राममुपवासंतन्नसंकल्पंकारयामासेत्यन्वयःकौरितिहिकर्मत्वं ११ रा

श्री॰
वा॰रा॰
टी॰
१८ 35

प्रियंवदैः सुहृद्भिः सभाजितः विवेश स्ववेश्म तान्ननु ज्ञाप्य सुहृदः २३ २४ राजभवनं मूलराजभवनं तत्प्रख्यं तत्सदृशं २५ वृंदानां वृंदैः अभिसंबाधाः सं
मर्दयुक्ताः कुतूहलजनैः रामाभिषेकदर्शनजकौतुकसंपन्नैः जनैः २६ जनवृंदा एवोर्मयस्तेषां संघर्षो अन्योन्यसंघर्षस्तेन तेन हर्षस्वनाः तद्वतः स
नस्य हृदः २७ सिक्ताः सुगंधिजलसिक्ताः संमृष्टाः शोधिता रथ्याः यस्यां तत् हस्तस्मिन् हृति वनमालिनी तोरणमालावती समुच्छ्रितगृह

सुहृद्भिस्तत्र रामोपि सहासीनः प्रियंवदैः सभाजितो विवेशाथ तान्ननुज्ञाप्य सर्वशः हृष्टना
रीनरयुतं रामवेश्म तदा वभौ यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः २४ स राजभवनप्रख्या
तस्माद्रामनिवेशनात् निर्गत्य ददृशे मार्गे वसिष्ठो जनसंवृतं २५ वृंदवृंदैरयोध्यायां राज
मार्गाः समंततः वभूवुरभिसंवाधाः कुतूहलजनैर्वृताः २६ जनवृंदोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतस्त
दा वभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः २७ सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तथा च वनमालिनी आ
सीदयोध्या नगरी समुच्छ्रितगृहध्वजा २८ तदा ह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबालाकुलो जनः रामा
भिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयं रवेः २९

हेषु ध्वजा यस्यां सा स्त्रीबालैः सहित स्त्रीबालाकुलः संतोषात्संभ्रांतचित्तः स स्त्रीबालाबाल इति पाठे अवलाः वृद्धाः स्त्रीबालवृद्धसहितो ज
नस्य थः रामाभिषेकमाकांक्षन् दृष्टुमिच्छन् रवेरुदयमाकांक्षन् अभूदिति शेषः २९ ॥ १८

१८

महोत्सवं रामाभिषेकसंभ्रमम् २० बृहन्तइव राजमार्गं वाप्यस्थितान् पकतःऊर्ध्वमिव २१ सिताभ्रसदृशात् हिमगिरिशिखरसदृशो २२ राज्ञा

36

प्रजालंकारभूतेनेव जनस्यानंदवर्धनम् उत्सुकोभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् ॥ स वेत्रा-
जनसंबाधं राजमार्गं पुरोहितः व्यूहन्निव जनौघं तं शनैराजकुलं ययौ ॥ सिताभ्रशिखरप्रख्यं
प्रासादमधिरुह्य च समीयाय नरेंद्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः २२ तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा रा-
जासनं नृपः पप्रच्छ स च तस्मै कृतमित्यभ्यवेदयत् २३ तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभा-
सदः आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयंतः पुरोहितम् २४ गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य
तम् विवेशांतःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव २५ तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलं महेंद्रवेश्मप्रति-
वेशनं व्यदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसंकुलं नभः २६ इत्यार्षे रामायणे
वाल्मीकीये अयोध्याकांडे पंचमः सर्गः ५ ॥

सनेहिताय त्वत्याय समर्थः सम्यक्तेस्मानुमतं कर्मसंपन्नं सवयहासनम् कृतमिति न्यवेद-
यत् २३ तत्तेन तुल्यकालं २४ अभ्यनुज्ञातः सर्वस्य कर्तव्यस्य कृतत्वाद्धि अभ्यनुज्ञाता मित्युक्ताः २५ अग्र्य उत्तमः २६ इति अयोध्याकांडे

पंचमः सर्गः ५

श्री॰
वा॰रा॰
टी॰
१५ 37

श्रादरात्पुनरभिषेकसामग्रीवर्णनं उपगमत्तउयासोचक्रेतारंजीवसमन्होः यतंमतर्पुरिमितयास्यानंयस्यतेतेनोनर्पूरिमिणमित्यर्थः १ शि
रसापात्रीप्रगृह्यवमस्कास्वंमितियावनुमहतेदेवायनारायणाय २ आशास्यमाशंसमानमनःप्रियंराज्याभिषेकाविघ्नरूपंवस्तुनाराय
णवधफलकवनगमनरूपंमशोसासकलत्येनार्थः वेदेत्यासेहेन्त्वाद्या पायक्रष्टवंवह्निचन्द्रदेशभववनाधिपनेरेजयोवराज्यप्रियंभव

गतेपुरोहितेरामःस्नातोनियतमानसः सहपत्न्याविशालाक्ष्यानारायणमुपागमत् १ प्रगृह्य
शिरसापात्रींहविषोविधिवत्तदा महतेदैवतायाज्यंजुहावज्वलितेनले २ शेषंचहविष
स्तस्यप्राश्याशास्यात्मनःप्रियम् ध्यायन्नारायणंदेवंस्वास्तीर्णेकुशसंस्तरे ३ वाग्यतःसहवै
देह्याभूत्वानियतमानसः श्रीमत्यायतनेविष्णोःशिश्येनरवरात्मजः ४ एककयामावशिष्टायां
रात्र्यांप्रतिविबुध्यसः अलंकारविधिंसम्यक्कारयामासवेश्मनः ५ ॥ ५

ति सकलतद्देशमनघाप्रियताद्यात्मतद्गुणसर्वफलंचवाऽप्यवाप्यनेशमोनीतीतिदिक् कुशसंस्तरे कुशमयेशयनीये ३ नि
यतमौनस्वरमात्रविषयं विष्णोरायतनतेनिजभवनवर्त्तिदेवपूजालये ४ ५ ॥ ५ १५

सूताः पौराणिकाः मागधा वंशावलीकीर्तकाः वंदिनस्स्तुतिपाठकाः सर्वैः संध्यामुपासेन स्तु उपासनं ऊर्ध्व अज्ञापयत् यज्ञीजयस्येव तदुपास
नद्यपनात् ६ वाचयामासुः स्वस्तिवाचने पुण्याहवे ७ तूर्यघोषास्तु नादितः तूर्यघोषेणासंजातानुनादः ८ ९ शोभयितुमनेककर्तवक्रेण

38

ततस्तत्र स्तुवन्तस्तं वाचः सूतमागधवंदिनो सर्वैः संध्यामुपासीनो जनतायसमाहितः ६ तथावस
णतस्मैव वशिष्ठस्सामधुसूदने विमलस्तोममंत्री सोवाचयामास महितान् ७ तेषां पुण्याहघोषा
घगंभीरमधुरस्तया अयोध्याप्रयामास तूर्यघोषानुनादितः ८ कृतोपवासं तत्र वधवेदेह्या
सहराघवं अयोध्यानिलयः कृत्वा सर्वैः प्रमुदितो जनः ९ ततः पौरजनः सर्वः कृत्वा रामाभि टी
षेचने प्रभातोत्सवे हृष्टश्चक्रे शोभयितुं पुरीम् १० सिताभ्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च चतु टि
ष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च ११ नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च कुटुंबिनां सम टि
द्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च १२ सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च ध्वजाः समुच्छ्रिताः साधु प टि
ताकाश्चाभवंस्तथा १३ नटनर्तकसंघानां गायकानां च गायतां मनः कर्णसुखा वाचः शुश्रा टि

द्विमितिशेषः १० अट्टालकाः प्राकारोपरितनगृहस्थानानि इति केचित् ११ स्वालक्षितेषु सर्वतोलक्षितेषु वृक्षेष्वित्यावत् ध्व
जाः सचिह्नाः पताकाश्चिह्नरहिता इत्याहुः १३ नटाः सूत्रधाराः नर्तका जनसमूहः ततस्तत्र अयोध्यायां १४ ॥ १४

श्री॰ १४ रामाभिषवः रामाभिषेकः १६ १७ अभिषेकानंतरं गजस्कंधाधिरूढस्य नगरालंकारदर्शनार्थं निर्गमनात्सर्वेषदि विशालपाणित।
वा॰रा॰ दानवलंकारप्रदर्शनार्थं स्वयं रामं द्रष्टुं च दीपवृक्षांस्तत्रानाशाखावृक्षदेशस्तंभान् अनुरथ्यासु रथ्यापार्श्वयोः १८ १९ २० २१ अनुरक्तदी

अ॰टी॰ 39

२॰

रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च १५ बाला अपि।
क्रीडमाना गृहद्वारेषु संघशः रामाभिषवसंयुक्ताश्च कथाश्चक्रुरेवं कथा मिथः १६ कृतपुष्पोप
हारश्च धूपगंधाधिवासितः राजमार्गः कृतः श्रीमान्पौरै रामाभिषेचने १७ प्रकाशीकरणार्थं
च निशागमनशंकया दीपवृक्षांस्तथा चक्रुः अनु रथ्यासु सर्वशः १८ अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पु
रवासिनः आकांक्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचने १९ समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च
कथयंतो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपं २० अहो महात्मा राजायमिक्ष्वाकुकुलनंदनः ज्ञात्वा वृ
द्धं स्वमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति २१ सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः चिराय भवि
ता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः २२ अनुद्धतमना विद्वान्धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः यथा च भ्रातृषु
स्निग्धः तथास्मास्वपि राघवः २३ ॥

ताईश्वरीणाः दृष्टलोकपरावरः भावप्रधानोऽनिर्देशः यथावदवगततत्त्वज्ञाननप्राप्तस्य प्राप्तस्य २२ २३ २४ ॥ २४ २॰

40

२४ शुश्रुवुः कथाइतिशेषः श्रुतवृत्तांताः श्रुतरामाभिषेकवृत्तांताः २५ तेजानपदाः रामस्यपुरीमित्यन्वयः २६ विसर्पद्भिः प्रवेशार्थं २२

विरंजीवतुधर्मात्माराजादशरथोनघः यत्प्रसादेनाभिषिक्तंरामंद्रक्ष्यामहेवयं २४ एवं।
विधंकथयतांपौराणांशुश्रुवुःपरे दिग्भ्याविश्रुतवृत्तांताःप्राप्ताजानपदाजनाः २५ तेतु।
दिग्भ्यःपुरींप्राप्ताद्रष्टुंरामाभिषेचनं रामस्यपूरयामासुःपुरींजानपदाजनाः २६ जनौघै।
स्तैर्विसर्पद्भिःशुश्रुवेतत्रनिस्वनः पर्वसूदीर्णवेगस्यसागरस्येवनिस्वनः २७ ततस्तदिंद्रक्ष
यसन्निभंपुरंदिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः समंततःसस्वनमाकुलंबभौसमुद्रयादोभिरि
वार्णवोदकं २८ इत्यार्षेश्रीरामायणेअयोध्याकांडेषष्ठःसर्गः ६

इंद्रक्षयःइंद्रनिवासस्थानममरावती उपाहितैरागतैरित्यर्थः
हिताआगताःविततसस्वनंसमुद्रयादोभिः समुद्रजलस्थैर्महद्भिर्यादोभिरित्यर्थः २८ इतिश्रीरामायणेतिलकेअयोध्याकांडेषष्ठःसर्गः ६

श्री·
वा.रा·
अ.टी·
२९

अयुक्तीनां पालं कां उरप्रवेशं विना रावणवधस्याशक्यत्वात् स्त्रिहृदये दैवैः प्रेरितायाः कृतकुब्जावेषायां मंथरया रामाभिषेकविघ्नप्र
वृत्तिमत्वाद्विगतं केकयीहृत्तांतं चवक्तुमुपक्रमते ज्ञातीत्यादि दासीयतो नित्यमिति पाठे यतः कैकेयीमातृवंशीयकुलस्य दासी यतः
सु कैकेय्या नित्यं सहोषिता अतः जनकोलाहलं श्रुत्वा कैकेय्यै न दृश्यत इति वदंती यदृच्छया स्वयमेव न त्वन्यप्रेरणया प्रासादमा
रुरोहेत्यन्वयः यत्कुब्जादिप्रममर्षितेत्यनेन द्वादशश्लोकस्य पदेनान्वयः स्त्रीयामन्वयस्य सर्वेषु त्वात् रामाभ्युदयजडः खे
दनिह्यिवटकोमर्षः इति कतक कस्तु रामाभ्युदयस्याग्रे धात्री मुखेन श्रवणस्य वक्ष्यमाणत्वात् तस्यै वचामर्षहेतुत्वस्य वक्ष्यमा

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्यास्तु सहोषिता प्रासादं चन्द्रसंकाशमारुरोह यदृच्छया ॥ १ ॥

णत्वात् अन्यस्य तु ज्ञानाभावान्नौचित्यात् यतो जाती निपाठे यतो यत्र कुत्र विज्ञाताज्ञविज्ञातवेश्ममातापितृके स्यर्थः पर्वतकैकेयी
ज्ञातवेश्ममातापितृकेत्यर्थः ति दासीनामपि कार्याभिमतदरभरणव्याजेन सह कृतमस्याः इति बोध्यं इदं त्वत्र मंथराना मकार्या
र्थमस्मरात्प्रेषितान्यैः दासी का च न कैकेय्यै दत्ता केकयभूमेः तेनेति ध्यायाश्रांकेः कार्यार्थं रावणवधरूपकार्यार्थं दासीस्वयमा
गत्य केकयराजस्य ज्ञातेति शेषः नित्यमित्तिपाठे पि ज्ञातेति शेषपूरणेनैव व्याख्या विना माधुर्यैकवाक्यत्वात् चंद्रसंकाशेहयायां

२ रामायणटीका २९

प्रकीर्णानि कमलानि उत्पलानि च यस्यां तस्मात्सर्वोत्कृष्टात् प्रासादात् प्रासादे स्थिते त्वर्थः त्वहो पेपं च मो २ बहाराहेभिः श्रेष्ठयोग्य भिः राजयोग्याभिरिति यावत् एन उन्नरेहूनोक्तनपथे स्थापित स्वर्णदकपथे हेनामिनयध्वपद्धति नृपथे निम्नानन्तप्रदेशमार्गैः कुला मलेकृनासकं दकपथैः इन्द्रावादि भजनभूयस्तैन सेरप्रवेशा निर्गमार्थं प्राकारादि भेगेनकृते नैमीगैरिति व्याचक्षते केचित् वेद

सिक्तराजपथां कृत्वां प्रकीर्णकमलोत्पलां प्रेयो यामांस्य अथ राजसर्वोत्तमासादात् स्वर्वैतत २
पताकाभिर्वेशहीभिध्वजैः समलंकृतां कृतां स्वर्णपथे स्थापित स्वर्णदकपथे हेतां ३ सि
क्तोत्र्वदनतोपश्मशिरः स्नातजनैर्भृतां माल्यमोदकहस्तैश्च ब्राह्मणैरभिनन्दितां ४ शुक्तदे
वगृहद्वारां सर्ववादित्रनादितां संप्रहृष्टजनाकीर्णां ब्रह्मघोषनिनादितां ५ प्रहृष्टवृद्ध
स्त्रीजनां सप्तर्षिनगोष्ठां ५ हृष्टप्रमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीं प्रेयो यामेश्वरां हृष्टा

न एकानेत्यैः सिक्तो शिरः स्नातजनैर्कृतामंगलस्नानैः ३ माल्यमोदकहस्तैर्दानप्राप्त्यादिः समोपायनमाल्यमोदकरूपमं गलद्रव्य हस्तैरित्यर्थो वा सधा वंदनानि लेपेन शुभ्रानि देवगृहद्वाराणि यस्यां ४ ब्रह्मघोषो वेदघोषः प्रहृष्टमास्तिनां स्त्रि ग्राम यिरामाभिषेकादर्शनेस्वित ५ हृष्टैर्जातसे मोचादिभिर्वनितरानंदयुक्तैः पौरैरूपलक्षितां ८ ॥

श्री
वा॰रा॰
अ॰टी॰
२२ 43

अविदूरेसापिदृष्टहर्म्यान्यासन्नहर्म्ये राज्ञीरामस्येत्यशेषः अतएवहर्षोत्फुल्लनयनत्वादितस्याः उत्पत्तिचहर्षेणविदीर्यमानीत्यादि ७ ।
अर्थपराइष्टस्वेष्टार्थपरास्वेष्टार्थकामेवेतियावत् किंनुकस्मात् ८ किंजनोजनस्यप्रहर्षः अभिषेकशब्दनीयमाप्यकालमेयराया।

साहर्षोत्फुल्लनयनांपांडुरक्षौमवासिनीं अविदूरेस्थितांदृष्ट्वाधात्रींपप्रच्छमंथरा ७ उत्तमेनाभिसं।
युक्ताहर्षेणार्थपरामती राममाताधनंकिंनुजनेभ्यःसंप्रयच्छति ८ अतिमात्रंप्रहर्षःकिंजन।
स्यास्यचशंसमे कारयिष्यतिकिंवापिसंप्रहृष्टोमहीपतिः ९ विदीर्यमाणाहर्षेणधात्रीतु।
परयामुदा आचचक्षेथकुब्जायैभूयसींराघवेश्रियं १० श्वःपुष्येणजितक्रोधंयौवराज्येनरा।
घवं राजादशरथोराममभिषेक्ताहिराघवं ॥ धात्र्यास्तुवचनंश्रुत्वाकुब्जाक्षिप्रममर्षिता कैला
सशिखराकारात्प्रासादादवरोहत १२

हर्षेणेनराजासंप्रहृष्टइत्युक्तिः ९ विदीर्यमाणा अंतर्गतानंदोद्रेकत्वादेहस्योष्मत्वविकासाविनानस्यानंदस्यवहिः प्रसारणाद्वि
दीर्यमाणेवोपलक्षिता राघवेराज्ञान्यसमानांभूयसींश्रियंराज्यलक्ष्मीं १० अत्रचकाप्यकारेणोष्मादिरहितेन ॥ अवरोहत्तअवारुहत

२२

क्रोधेन दह्यमाना सैव पापदर्शिनी रामाभिषेके कैकेय्या अभक्तविषय पापप्रदर्शिका १३ अघौघेन दुःखसमूहेन उपप्लुतं पीडितं कारणकार्य
44 योः कार्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः अघं दुरितं दुःखमिति केचित् १४ सुभगाकारे त्वद्विषये सौभाग्यपानकाकारकं तिग्राकारेण वा
तव सौभाग्यादेव स्तनो निष्ठः प्रपकर्निरि किं सौभाग्येन विकत्थसे मय्यवान्तरकौमे स्वामी मदधीन इत्यादिप्रकारेण श्लाघया

सा दह्यमाना क्रोधेन मंथरा पापदर्शिनी शयानामेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् १३ उत्तिष्ठ
मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्त्तते उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुध्यसे १४ अनिष्टे सुभगाकारे सौ
भाग्येन विकत्थसे चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे १५ एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया प
रुषं वचः कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् १६ कैकेयी त्वब्रवीत्कुब्जां कच्चित्क्षेमं न मंथरे
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् १७ मंथरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरं उवाच
क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा १८ ॥

श्लाघसे उष्णगे ग्रीष्मे गरवे समस्तिनद्याः स्रोत इव सौभाग्यं चलं रामाभिषेकेन तद्योग्यापगमित्याशयः १५ पापदर्शिन्या पापं दर्शयन्त्या
विषादमगमत् स्वस्मिन्नाज्ञैव प्रत्याख्यानात् १६ कच्चित्क्षेमं न मन्थरे इति शेषः १७ १८ ॥ १८

श्री॰ विषण्णतरा भूत्वा न दाकारेव भूता अथावत्तेन सर्वज्ञस्याहात्मत्वविषादाभावात् विषादयन्ती राज्ञः प्रियो न्यगामित्वज्ञापित्वाशिष्टप्रकाशेन ननु कै
रामा॰ केय्या विषादं जनयन्ती भेदयन्ती राघवं प्रति पुत्रत्वप्रयुक्तं तस्याः स्नेहं नाशयन्ती १९ अक्षयं त्वयः प्रतीकारो शाक्यप्रतीकारमित्यर्थः त्वद्धि॰
अटी॰ नाशं तत्त्सौभाग्यनाशकारणं प्रवृत्तं तदेवाह रामम् इति २० शत्रोराज्यलालाभात् दुःखं स्वेष्टस्यानदलाभात् शोकः शत्रुराज्यलाभमत्यव
२३ 45

सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्या हितैषिणी विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् १९ अक्षयं सु
महद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् रामं दशरथो राजा यौवराज्येभिषेक्ष्यति २० सास्म्यगाधे भय
मग्ना दुःखशोकसमन्विता दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता २१ तव दुःखेन कैकेयि
मम दुःखं महद्भवेत् त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदिह न संशयः २२ नराधिपकुले जाता महिषी
त्वं महीपतेः उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे २३

ततो भयं त्वद्धितार्थे त्वद्धितबोधनार्थं २१ ननु दास्यास्तव
कुतो भयमत आह तवेत्यादि २२ किं मे दुःखं तत्राह नराधिपेति पतिहितैषिणां हृदयमध्येपि राजमात्रत्वात् प्रश्चफतये यत्नाविष्टक त्वेयात॰
त्वनाय तत्र राममत्राज्ञापि महिषीत्वे मेद्य रहस्यमित्यत आह उग्रत्वमिति सापत्न्यो हि सराज्यलाभेनात्मनुत्तु चनाशयिष्यतीति भावः २ २३

46 ततराज्ञो रामस्य वार्त्तं तेन मदनुग्रहकरणात् समस्तत्र सैव राज्यलाभोऽ तत्राह धर्मवादीति श्लोकान्तरेण धार्मिकः श्लक्ष्णवादी च सस्मितमधु
रभाषी अतस्तु शठः अस्तूयावत् अनपवादाकरणः क्रूरहृदयः अन्तरं कोपयोग्यतायै च सस्मितमधुरमधुरभाषी एवंभूतं तं शुद्धभा
वेनोपलक्षितेन जानीषे सर्वं ज्ञानेन एवंकरीत्या अतिसंधिता वञ्चिता वञ्चिता असीति शेषः २४ उपस्थितः कौसल्यार्थसाधने हृद
येन साक्षात्कारः स्थितमीयेस्थिता वा उपस्थितमिति पाठः तत्कालोचितं सान्त्वमित्यर्थः अनर्थकफलरहितं सान्त्वप्रियवचनं त्वयि प्र

धर्मवादी शठो भर्त्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसंधिता २४ उपस्थितः
प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् अर्थेनैवाद्य ते भर्त्ता कौसल्यां योजयिष्यति २५ उपवाह्य स दुष्टात्मा
भरतं तव बन्धुषु काले स्थापयिता रामे राज्ये निहतकण्टके २६ शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्य
या आशीविष इवाङ्गेन बाले परिधृतस्त्वया २७ ॥

युञ्जानः अर्थेन राज्यरूपेण कौ सल्यामेव योजयिष्यतीत्यर्थः २५ कौसल्या
र्थप्रापणार्थमेव तत्तेनोपायान्तरमप्यनुष्ठितमित्याह अपवाह्येति उद्वास्येत्यर्थः काले अनाज्ञोपसङ्क्रमणकालार्हे कौल्य इति पा
ठः कुलक्रमागत इत्यर्थे आर्षः २६ पतिप्रवादः पतिव्यपदेशः आत्मनो हितेच्छया मात्रेव भोजनदानादिना पोषितः आशीविष
इवाङ्करः शत्रुः पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन त्वया केन परिधृत इत्यन्वयः २७ ॥ २२

श्री॰ वा॰रा॰ अयो॰ २४ 47

तद्धरणेन च वर्तेऽनर्थः संहृत इत्याह यथेति प्रत्युपेक्षितः उपेक्षितनाशः २८ कथं कृतेत्यत्राह पापेनेति अनुबंधः पुत्रादिपरिकरः २९
सा ने प्राप्तानुष्ठानकाले यन्न विहितं तत्कुरु विस्मयदर्शने अद्भुतः स्वजनकवार्ताश्रवणेऽपि संतोषाद्भुतवार्ताश्रवणेनेव विस्मयस्त्वत्कर

यथा हि कुर्याच्छत्रुर्वा सर्पो वा प्रत्युपेक्षितः राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता २८ पापेनानृ
तसांत्वेन बाले नित्यं सुखोचिता रामं स्थापयता राज्ये सानुबंधा हताह्यसि २९ सा प्राप्तकाल
कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव त्राणं सुतस्य मात्मानं मां च विस्मयदर्शने ३० मंथराया वचः श्रुत्वा शयाना
सा शुभानना उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णा चंद्रलेखेव शारदी ३१ अतीव सा तु संहृष्टा कैकेयी विस्मयान्विता
दिव्यमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभं ३२ दत्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा कैकेयी मंथरां
हृष्टा पुनरेवाब्रवीदिदं ३३ ॥

शने यद्वंस्मि यं हित्वा स्वेष्टं विभावयेति तात्पर्यं ३० एवं मंथरयास्यानर्थनेतृत्वप्रकाशिते रामाभिषेके महाकुलप्रसूतानां निसर्गकल्या
णगुणानां सर्वेषां तत्स्वेष्टार्थमेव मन्वानेत्याह मंथराया इत्यादि ३१ विस्मयः अत्यद्भुतस्वेष्टश्रवणात् कौसल्यावदेवेति भावः

॥ हरि २४

48 प्रियमाख्यातमित्यस्यानुकृतिं वेत्त्वाहर्षोत्तिशयवशान्नदोषावहा भूयो भूयथिकं किं प्रीतिदानं करोमीत्यत्र तद्विनप्रियसमाख्यधिक प्रियवस्तु
भावादित्यर्थः ३४ ननु सापत्नश्रेयः स्फूर्तिः कथं तेन प्रियमित्यत्राह रामेवेतिविशेषं पृथक्त्वं हविषयं ३५ प्रियार्हे प्रदानार्हे इत उक्तादामा
भिषेकाद्वरमधिकं प्रियं वचोऽमृतं परमन्यन्न सुवचं नाहशं हि न गवोच । यतोऽधिकं प्रियं न सुवचं श्रतः प्रियोत्तरं प्रियाख्यानोत्तरं

इदं तु मंथरे मह्यमाख्यातं परमं प्रियं एतन्मे प्रियमाख्यातं किं वा भूयः करोमि ते ३४ रामे वा भरते
वाहं विशेषं नोपलक्षये तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ३५ न मे परं किंचिदितो
वरं पुनः प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचोऽमृतं तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं वरं परं ते प्रददामि तं वृ
णु ३६ इति श्रीयोध्याकांडे सप्तमः सर्गः ७ मंथरा त्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं हि तत् उवाच
देतं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता १ ॥

पारितोषिकरूपं परं श्रेष्ठं वरं वृणु एतेन वचनं वरं प्रददामि मयानु सउ ध्यापत्तत्रिया
ख्यानपारितोषिकयोरप्युत्तमत्वं नरूपते नत्वं यद्दशं पि घ्यसे न दास्यामीत्यर्थः ३६ इति श्रीयोध्याकांडे सप्तमः सर्गः ७ अथ चलं विमं
मंथराणामिति नायेनहि हि मंथरया हि नवडुपदेशान्कल्याणमनेरुति कैकेय्याश्चित्तं चलितमित्याह मंथरेति अभ्यसूय
अभ्यसूयाविषयां कृत्वा हितान्याभरणान्कोपः एतदहितं जायेतेइति दुःखेन समन्वितेव १ ॥ १

श्री.
वारा.
प्रटी.
२५ 49

ग्रस्यानेनदवचितकालेवालिशेस्तुविशोककालेहर्षोदयात् २ मनसेतिश्रुतद्दत्यादिः दुःखार्दितासतीनावकदुःखेनपीडितासतीप
हृत्तामीमत्त्वयःवासनेविपदं ३ मतेउष्टंअनर्थकरंप्रियताव्विषयत्वे प्रहर्षेयेन श्रविवेद्रत्नः सपत्नीपुत्रत्वेमत्सोत्रहिमिवतस्यहिद
हानिशेषः ४ स्तोरिवेतिकस्मात्वयनिरामस्यभरतादेवस्यभयमस्तिनत्रहेतुःराज्यसाधारणात्राज्यरूपसाधारणाभावाहेत्वाःनत्

हर्षेकिमर्थमस्यानेकृतवत्यसिवालिशे शोकसागरमध्यस्थंनात्मानमवबुध्यसे १ मनसाप्रहृस्ता
मित्वांदेविदुःखार्दितासती प्रक्ष्योचितव्यहृष्टाप्तिप्राप्यत्वंव्यसनंमहत् २ वाप्तिडमेतिबतेकारि
प्रत्ताप्रहर्षेयेन प्रेःसपत्नीपुत्रस्यवृद्धिमृत्योरिवामता ४ भरतादेवरामस्यराज्यसाधारणाद्भयम्
नहिविंत्यविषमामिभयंभीताद्विजायते ५ लक्ष्मणोहिमहाबाहूरामंसर्वात्मनागतः शत्रुघ्न
श्चापिभरतंकाकुत्स्थलक्ष्मणोयथा ६

भरतेनत्वंकंरामभयंद्दियतोभीताद्भयंजायतेयोयस्माद्भीतस्तस्मात्सदृशात्तस्यभयभवत्येवःएवंचराज्यप्राप्तिनिष्कंटकत्वायस्वभयहेवेभरतरामयाप
रामः सर्वथानाशयिष्यतीतिभावः ५ नतुभरताद्देवत्यवधारणमयुक्तमतआह लक्ष्मणोहीतिसर्वात्मनागतः मनोवाक्कायव्यापारैरामे
णैकागततोननतोभीप्रसंगः शत्रुघ्नस्यापिभरतपोषत्यात्ततः एषकभीप्रसंगस्तत्रापोनैवतन्नाशादिभावः ६ २५

50 भरताद्देवेमव्यापारणोहेतुनेनस्माह प्रव्राजसेति प्रव्राजनोपःक्रमश्चनातिक्रमस्तेनापि हेतुनाभरतस्यैवराज्यक्रमस्तदाक्रमणंप्रसक्तंतयो॰
स्वपद्वीयस्त्वात्सविसृष्टोहस्यराज्यकस्थार्थः ७ पुनरारामाज्ञयमुपसंहरति विदुषः सर्वशास्त्रस्यविशिष्टज्ञत्वाचारिज्ञवत्वेस्वपार्षेसङ्गियथाग्रहा
दिप्रयोगवशानकारिणः अविलम्बेनकालोचितकर्मव्यर्थकारिणोरामस्यसदात्मजं प्रतिभाव्यनर्थविनयंतीनर्मितेन्द्रियाम्नवपेकेय ८

प्रव्राजनञ्चक्रमेणापिभरतस्यैवधार्मिणि राज्यकर्मोविसृष्टस्तनयोस्त्वाववर्धीयसोः ७ विदुषःस्तत्र
वाभिज्ञेशान्तस्यधार्मकारिणः भगवद्वेपरामस्यविनयंतीनवात्मजे ८ स्वभगापिवलकौसल्याय॰
स्याश्चाभिषेचने यौवराज्येनसंहृताश्वः उष्णेणाहिजाह्नमेः ९ यामोवसुमतीश्रीतिश्वतीनाह
तविहिष उपस्यास्यासिकौसल्यादासेवन्हकृताञ्जलिः १० एवंतवेसहास्माभिस्तस्याःप्रेष्याभवि॰
ष्यसि पुत्रश्चनवरामस्यप्रेष्यनेहिगमिष्यति ॥

एवंपुत्रानर्थंप्रदर्श्यतस्या अप्यनर्थंदर्शयितुंकौसल्यायाहहिमादृश
भगिनि यौवराज्येनेतिहेतोर्न्टनीया शुश्रूषणाशुश्रूषे ९ वसुमतीशामांनत्याञ्चितिमितांश्रीतिवमामाहताशुष्यदाहितसपत्नीभूपाविहि
तोपयानोश्चानपतीनाशसिद्धा उपस्थास्यसित्विगत्वासेविष्यसे १० अयमनर्थोममाप्रीत्याह एवंचेति ॥ ॥ ॥

श्री. परमास्त्रिय इति बहुवचनेन सीतासख्यः भरतक्षये भरतप्रभावनाशे १२ एवं हितः कृतोपजापापि कैकेयी निसर्गभव्यस्वभावान्नचचाले

वारा. त्याह तामित्यादि परमप्रीतां परं रामे प्रीतामित्यर्थः देव्यनन्यस्वभावा १३ मंथरोक्तयुक्तीः प्रतिक्षिपति धर्मज्ञ इति दांतः कृतज्ञो

टी. न वाल्येऽपकृतेन पालनादुपकारेण न स्मानिष्टाशंकानिरासः ज्येष्ठ इत्यनेनास्यैव राज्ययोग्यत्वेति साधारण्यपरिहृतं १४ भरतानर्थापि

२६ 51

हृष्टाः खलु भविष्यंति रामस्य परमाः स्त्रियः अप्रहृष्टा भविष्यंति स्नुषास्ते भरतक्षये १२ तां दृष्ट्वा परमप्रीतां
ब्रुवंतीं मंथरां ततः रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशशंस ह १३ धर्मज्ञो गुणवान्दांतः कृतज्ञः सत्यवाक्छु
चिः रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोर्हति १४ भ्रातॄन्भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति
संतप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनं १५ भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परं पितृपैतामहं राज्यम
वाप्स्यति नरर्षभः १६ सा त्वमभ्युदये प्राप्ते दह्यमानेव मंथरे भविष्यति च कल्याणे किमिदं परितप्यसे १७

नेत्याह भ्रातॄनिति कथं वार्थमेवेत्यर्थः १५ पितृवत्पत्नीभ्रातृवत् अविभागेन पालयतो रामस्य वर्षशतात्परमपि यदा विभागेच्छा न तदा विभा
गे भरतो राज्यमवाप्स्यति एवापिशब्दाभ्यां लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यप्राप्तिः सूचितेति सूचितं १६ अभ्युदये रामाभिषेकरूपे उत्सवे कल्या
णे भरताभिषेकरूपे क्रिय—ताकालेन भविष्यति १७ ॥ १७

52 मान्यः प्रार्थनीयः श्रेयस्कः तथा तद्वत् यद्वा भूयोपि अभ्यधिकमपि नचहेतुः कौसल्यान इति अतिरिक्तमधिकं १८ तेषामपि भरतस्य राज्यमसौ
देयादाह राज्यमिति १९ एवं राज्यापहारे परिहृतवतीं कैकेयीं मंथरा नीयपर्यायेण पुनर्भेदयति कैकेय्या इति २० अनर्थदर्शिनी अर्थत्वेन
दर्शनशीला शोकरूपं वियोगजः अनिष्टोपमनदुःखं वा मत्तो मां विस्तीर्णया मे सकलदुःखसमष्टिः दुःखसागरः तत्र मज्जनी तमात्मा।

यथा वै भरतो मान्यः तथा भूयोपि राघवः कौसल्यातोतिरिक्तं च मम शुश्रूषते बहु १८ राज्यं यदि हि रा
मस्य भरतस्यापि तत्तदा मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातॄंस्तु राघवः १९ कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मंथ
रा भृशदुःखिता दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् २० अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमव
बुध्यसे शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे २१ भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः रा
जवंशात्तु भरतः कैकेयि परिहास्यते २२ न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि स्थाप्यमाने
षु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् २३

नेममं नावबुध्यसे इत्यर्थः २१ कुत एवं वारं वारं कथयसि तत्राह भवितेति परिहास्यते ही
नो भविष्यति भरतस्तन्मूलाद्राज्यहानिर्भवेत् दुःखं कथयामि इति भावः २२ नच हेतुमाह नहीति सर्वे सोदरा राज्ये स्थितो बाधकमाह स्था।
प्यमानेष्विति अनयो अन्यायः ईर्ष्याया परस्परप्रजापीडनरूपः २३ ॥

२३

श्री. वा. रा. टी. २२ 53

राज्यतंत्राणि राज्यनिर्वाहणक्षमाधिकारव्यापारानि सर्वोत्कृष्टपितशाधान्याश्रयतमेकस्मैवेति भावः ज्येष्ठस्य गुणवत्कनीयःस्वपि २४ य-
देवमनोसाविधिः निर्भग्नो हीनः सर्वेभ्यो राजवंशाच्च निर्भग्नो भविष्यतीत्यन्वयः वत्सले सर्वेषु दयाशीले २५ त्वदर्थे तव त्वज्जराज्यभ्रंशं प्राप्तेन
त्वरितहासकथनार्थं संप्राप्तिवृद्धा वित्ताषीहृतः प्रदेयं पारितोषिकं अनेनाम्नानेन महता सहितेति न बुध्यसे इत्यर्थः २६ नाययिता लंहुकोला

तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतंत्राणि पार्थिवाः स्थापयंत्यनवद्यांगि गुणवत्स्वितरेष्वपि असावत्यंतनिर्भ-
ग्नस्तव पुत्रो भविष्यति अनाथवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले २५ साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे
सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमर्हसि २६ ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकंटकं देशांतरं नाय-
यिता लोकांतरमथापि वा २७ बाल एव तु मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया सन्निकर्षाच्च सौहार्दं
जायते स्थावरेष्विव २८ ॥

कांतरं मिश्रितं निष्पत्ती तिपावत् २७ यस्तु रामे रागतः पक्षपातः समभ्रान्तां सेनियानं तस्मच्च तत्त्वयैव कृत्मिन्नाह बाल एवेति मातुल्यं मातुलगृहं
मन्तकितावनायितस्त्वाह सन्निकर्षादिति स्थावरेष्वन्योन्यसंलग्नलताद्रुमादिषु तत्र सौहार्दं अन्योन्याश्लेषरूपं एवं च भरतस्यितो विभज्य समं

२८

54 शत्रुघ्नस्यैनौ वा भरतकार्यस्यानुनाशः स्यात्सोपि दैववशाद्गत इत्याह भरतानुगत इति स शत्रुघ्नोपि तत्समं भरतेन समं गत इत्यर्थः भ्रा
तृस्नेहवशात् शत्रुघ्नोपि समं गत इति पादेयुक्तवशात् अन्वेयं च बुद्ध्यादित्यर्थः अयोध्यापि रजैव योग्यः अतवशादपि पितादैववशाद्
इत्यर्थः गतः एकहृदयत्वेनेति शेषः २९ कस्यचित्सन्निकर्षात्कस्यचिद्विदन्त्यर्थे निहन्ति लोके दृष्टत्वादाह श्रूयते हीति व्रजेत वाः ग्रामकेन्द्र।

भरतानुगतः सोपि शत्रुघ्नस्तत्समं गतः लक्ष्मणो हि यथा रामेण यथा भरतेन गतः २९ श्रूयते हि द्रु
मः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजे वने सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ३० गोमाहि रामसौ
मित्रिलक्ष्मणो चापि राघवः अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोके प्रविश्रुतं ३१ तस्मान्न लक्ष्मणे रा
मः पापं किंचित्करिष्यति रामस्तु भरते पापं कुर्याद्देवन संशयः ३२ तस्मान्न गृज्ञाद्गृहाद्देवं वन
गच्छतु राघवः एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ३३

नकालः इषीकाभिः कंटकबहुलगुल्मैः सन्निकर्षात् परितः
परिवारणरूपात् भयात् छेदनरूपात्संसारसदोतः प्रवर्तितेन श्रूयते हीत्युक्तिः ३० नन्वेष दोषो लक्ष्मणस्यापि समानो नेत्याह
गोमाहीति ३१ पापं वधं ३२ तस्मात् वधसंभावनासत्त्वात् राजगृहात् राजगृहाख्यात् मातुलनगरात् एतदेव मह्यं रोचते तव हितं च मात
एकपुत्रयाः पुत्ररक्षणोपेतया वनं पुत्रजीवनसम कतत्स्वाह भृशं तव हि समेत तजीवनमद्वारिणमपपतीति न्यायात् ३३ ॥

श्री. एवंएवंसतिमातुलगृहाद्देवकन्नगमनेसतितेज्ञातिपक्षस्यास्मदादेः श्रेयश्चभविष्यत्येव श्रेयोजीवनरूपंकल्याणंचात्वंभरताहनस्मादपि
गो.रा. भयशंकयास्मदादीपीडियाः कर्तुंशक्नुयादितिभावः यदिचेदिति यदिचेत्तर्थः धर्मात्पितृदीयमानत्वरूपात् तदात्ज्ञातिपक्षस्यश्रेयइत्यर्थः
यती. यद्वाएवमेवतेपक्षस्यश्रेयोभविष्यति एवमेवेत्येतदुपपादयति यदिचेदिति २४ अन्यथाऽऽपद्मेवीत्याह सतेइति समृद्धार्थस्यरामस्य
२८

55

एवंतेज्ञातिपक्षस्यश्रेयश्चैवभविष्यति यदिचेद्भरतोधर्मात्पित्र्यंराज्यमवाप्स्यति २५ सतेसुखो
चितोबालोरामस्यसहजोरिपुः समृद्धार्थस्यनष्टार्थोजीविष्यतिकथंवशे २५ अभिद्रुतमि
वारण्येसिंहेनगजयूथपं प्रच्छाद्यमानंरामेणभरतंत्रातुमर्हसि २६ दर्पान्निराकृतापूर्वं
त्वयासौभाग्यवत्तया राममातासपत्नीतेकथंवैरंनयातयेत् २७ यदाहिरामःपृथिवीम
वाप्स्यतिप्रभूतरत्नाकरशैलसंयुतां तदागमिष्यस्यशुभंपराभवंसहैवदीनाभरतेनभामि
नि २८ ॥

वशेस्थितोनष्टार्थःकथंजीविष्यतीत्यर्थः २५ तस्मात्अरण्येसिंहेनाभिद्रुतंगजयूथपमिवराज्यप्राप्त्याप्रबलेनरामेणप्रच्छाद्यमान
मभिभूयमानंभरतंतदभिषेकनिरोधेनत्रातुमर्हसि २६ अन्यथानर्थमाप्नुयादित्याह दर्पादिति सौभाग्यवत्तयापतिवाल्लभ्येनदर्पावत्ता
वैरनिशुद्धिंत्वयिदास्यसंपादनेनकथंनकुर्यादित्यर्थः यातयेदितिपाठेप्ययमेवार्थः २७ अशुभंपराभवंदास्यं २८ ॥ २८

२८

56 एवं यतः मन्थरायास्लेऽनर्थः अत एवात्मजे राज्ये प्रामिकारणं चिंतयः शत्रुशेषो न स्थाप्य इति न्यायेन परस्य अस्य रामस्य बालत्वमरणसी
नयोः विवासकारणं चिंतयः ३५ इति अयोध्याकांडेऽष्टमः सर्गः ८ एवं त्रिवारोपदेशेन दुष्टेऽस्मिन्नेवार्थे उपादेयत्वस्य नत्वनिश्चयात्

यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति ध्रुवं प्रणष्टो भरतो भविष्यति अतो हि संचिंतय राज्यमात्मजे पर
स्य चैवास्य विवासकारणं ३५ इति अयोध्याकांडेऽष्टमः सर्गः ८ एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्व
लितानना दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य मंथरामिदमब्रवीत् १ अद्य रामामितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यह
म् यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमद्याभिषेचये २ इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन साधये भ
रतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ३ एवमुक्ता तया देव्या मंथरा पापदर्शिनी रामार्थ
मुपहिंसती कैकेयीमिदमब्रवीत् ४

कार्यापदेवैक्षत्वभितविज्ञायास्तदुपाय प्रश्नमाह एवमिति १ प्रस्थापयामि प्रस्था
पनायमं करोमि एवमभिषेचयेऽपि २ अथ तदुपायं पृच्छति इदं त्विति उत्तरार्थी केनोपायेन साधये इदमिदानीं संपश्य
विचारय इत्यादि साधनेदं साध्यामीति भावः ३ रामार्थं लोकदृष्ट्या रामहितमभिषेकद्रूपमर्थम् ४ ॥ ४

श्री॰ वा॰ रा॰ अ॰ टी॰ २९ 57

ते प्रपश्य मत्स्यामर्थ्यमिति शेषः प्रवक्ष्यामीति पाठान्तरं श्रूयतामहं च इति शेषः वस्त्वर्थे केवलं भरतो न तु राम इत्यर्थः यद्वाहं वक्ष्याम्येवोप
येनापि प्रपश्याविचारय ५ ननु मम न प्रतिभातीत्यत आह किं नेति स्मरन्ती वासं मतये मन्थराया वाक्यं वर्णयन्ति निगूहसे यत्नतः १

इदानीं प्रपश्य त्वं कैकेयि श्रूयतां च मे यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ५ किं न
स्मरसि कैकेयि स्मरन्ती वा निगूहसे यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ६ मयोच्यमा
नं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयतां ७ श्रुत्वैवं वचनं तस्या
मन्थरायास्तु कैकयी किंचिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् कथयस्व ममोपायं केनो
पायेन मन्थरे भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ९ एवमुक्ता तदा देव्या मन्थरा पापदर्शि
नी रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् १० तव दैवासुरे युद्धे सहराजर्षिभिः पतिः आगच्छ
त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत ॥ ॥ राम

आत्मार्थमात्मनः प्रयोजनोपायं उच्यमाने वर्तमानसामीप्ये लट् तथा ते कश्रोतुं ज्ञातुमिति मतः ८ छन्दः इच्छा विधीयतां विमृश्य प्रयुज्यतां चेत्
क्रियतां ७ श्रुत्वैवं त्वष्टानेवान्त्या हंदर्शयति उत्थायेत्यादि ८ ९ १० दैवासुरे देवासुरसंबंधिनि उपादाय गृहीत्वा साह्यं सहायत्वं ॥

58 दक्षिणांदिशमास्थायस्थितान्दंडकान्जनपदान्प्रतिनगरंवैजयंतमितिप्रसिद्धंयत्रतिमिध्वजनामाराजाभवत् ॥२॥ सएवलोकेशंब
रइतिख्यातःदेवसंघैःसहितस्यशक्रस्य ॥३॥ तैर्नैरस्त्रशस्त्रैर्विक्षतान्विशेषेणक्षतान् रात्रौप्रसुप्तान्हिनंतस्मुहश्चामा आयास्य
आस्फालनाद्राक्षसाः ॥४॥ तत्रतदायांशकलीकृतःसर्वांगेषुविक्षतः ॥५॥ तयाग्राहारथ्यऊर्वीणयाअपवाह्यसंग्रामादन्यत्रनीतः तत्रापि

दिशमास्थायकैकेयिदक्षिणांदंडकान्प्रति वैजयंतमितिख्यातंपुरंयत्रतिमिध्वजः ॥२॥ सशंबरइ
तिख्यातःशतमायोमहासुरः ददौशक्रस्यसंग्रामंदेवसंघैरनिर्जितः ॥३॥ तस्मिन्महतिसंग्रा
मेपुरुषान्क्षतविक्षतान् रात्रौप्रसुप्तान्घ्नंतिस्मतरसासाद्यराक्षसाः तत्राकरोन्महायुद्धंरा
जादशरथस्तदा असुरैश्चमहाबाहुःशस्त्रैश्चशकलीकृतः ॥५॥ अपवाह्यत्वयादेविसंग्रामान्न
ष्टचेतनः तत्रापिविक्षतःशस्त्रैःपतिस्तेरक्षितस्त्वया तुष्टेनतेनदत्तौतेद्वौवरौशुभदर्शने
सत्वयोक्तःपतिर्देवियदेच्छेयंतदावरम् ॥७॥

तादृशापत्कालेऽपिशस्त्रैर्विक्षतोऽतएवनष्टचेतनोमूर्छितस्तेपतिस्त्वयारक्षितइत्यन्वयः केचित्तुसंग्रामादपवाह्यमूर्छितस्तेप
तिस्त्वयारक्षितइत्यन्वयः केचित्तुसंग्रामादपवाह्यमूर्छितस्तेपतिस्त्वयारक्षितः तत्रापिहरपातिभिरसुरैः शस्त्रैर्विक्षतस्त
तोऽप्यत्रापवाह्यरक्षितः एवंद्विःप्राणरक्षणतोषेणवरद्वयदानमित्याहुः ॥६॥ तेनराज्ञायत्रयदाइच्छेयंभर्तस्तदावरंदा।

अयोध्याकांडे ९

तदा महात्मना राज्ञा नः शेषेति उक्तं अनभिज्ञा अस्याः कथायाः इति शेषः १८ निगृह्य भर्तारं वरबलेन निगृह्य रामाभिषेकसंभारान्निवर्तयेत्यभिषेक-
द्रव्यफलादिरिति शेषः १९ निवृत्तिप्रकारमाह वराविति तेन च दानेन मनेनाभ्यां क्रमेण भरतानाभिषेचनं रामस्य प्रव्राजनं च वृणु इति शेषः
वनदेशसंख्याफलमाह चतुर्दशेति प्रजानां भावे तः करणे गतः प्राप्तः स्नेहो यस्य सः तादृशस्ते पुत्रः स्थिरो राज्ये भविष्यति २१ वरदान-

रहणीयोत्तन दा भरतश्रेष्ठे सुक्तं महात्मना अनभिज्ञाह्यहं देवि त्वयैव कथिता पुरा १८ कथ-
यित्वा तत्स्नेहान्ममायार्थेनेमया रामाभिषेकसंभारान्निगृह्य विनिवर्तय १९ नेत्रोणा वरमा-
तारे भरतस्याभिषेचनम् प्रव्रजानं च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश २० चतुर्दश हि वर्षाणि रामे
प्रव्राजिते वनम् प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति २१ क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वप-
तेः सुते शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी मास्मैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाष-
थाः रुदन्ती पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा २३

प्रवर्तनोपायमाह क्रोधागारमिति क्रोधवतीनां शयनस्थानं क्रोधागारं क्रुद्धेव इव शब्दो वाक्यार्थे क्रुद्धेव सती इत्युक्तं क्रोधवेष्टितं प्रणत्यशी-
नाथा तन्नामानं प्रविस रंतीनदेवविहृतोति शेष्वेति अनास्तृतायां भूमौ शेष्व तस्या अर्थः मलिनवासिनी मलिनवस्त्रधरा सती २२ रुदंतीत्य-

60 एवेसतिसर्वथाकार्यसिद्धिर्भवतेवेत्याह दयितेति॥ त्वत्कृतेवस्त्रीगणनिसिते २५ २५ नहृक्रमपिवाक्यंराज्ञावेत्रश्रणयात्रदामहृती
हानिःस्यात्तत्राह नहीति स्वसौभाग्यवैयर्थविस्मरणेत्तूलिकात्वेपषाम्दाशकेतिभावः २९ वरदानातिक्रमत्वनयेमास्तीजा
विस्याहमरोनादि २२ सर्वान्त्वनयानंगीकारेनाह्नदासेनमयाकिंकर्तव्यमितिराजप्रश्नेउत्तरमुपदिशतियावितिसौर्थःरामविवास

दयितात्वंसदाभर्तुरत्रमेनास्तिसंशयः त्वत्कृतेचमहाराजोविशेदपिहुताशनं २५ नत्वांक्रो
धयितुंशक्तोनक्रुद्धांप्रत्युदीक्षितुं तवप्रियार्थंराजातुप्राणानपिपरित्यजेत् २५ नह्यतिक्रमि
तंशक्तस्तववाक्यंमहीपतिः मंदस्वभावाबुध्यस्वसौभाग्यबलमात्मनः २६ मणिरत्नसुवर्णा
निवस्त्राणिविविधानिच दद्याद्दशरथोराजामास्मैतुमनःकृथाः २२ यौतौदैवासुरेयुद्धेवरौ
दशरथोददौ तौस्मारयमहाभागेसोर्थोनातिक्रमेदिति २८ यदातुतेवरंदद्यात्स्वयमुत्थाप्य
राघवः व्यवस्थाप्यमहाराजंत्वमिमंवृणुयावरम् २९

त्वभराभिषेकरूपोर्थः तात्वा मित्यर्थः मात्वेतिपाठेमातिक्र
मेतत्वमर्थंमाविस्मरेत्यर्थः नातिक्रमेदिनीतिपाठेसर्वथासिध्यत्येववरात्ः सुसप्रतिज्ञत्वादित्याशापइतिकतकः २८ राजवोद
यास्थः उत्थाप्यत्वामितिशेषः तेनभूमौपतितंमहाराजंव्यवस्थाप्यप्रशपथैःसंस्थाप्यपित्वा २९ ॥ २९

वशमभिनयति रामेति ३॰ सर्वथाप्रव्राजनस्यानिचोरतयालोकविरुद्धतेमताह चतुर्दशेति यथाचतुर्दशवर्षपर्यन्तः प्ररूढशाखस्कं
नमूलोन्मूलो हनो उन्मूलोभवति एवभरतस्यावनाकालेन रूढोरूढराज्यः कृतमूलबलः चतुर्दशोतरशेषायुःकालंस्थास्यत्येवन

रामप्रव्रजनं दूरं नव वर्षाणि पंच च भरतः क्रियतां राजा पार्थिवर्षभः ३ चतुर्द
शहि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वने रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ४ रामप्रव्राजनं
चैव देवि याचस्व तं वरं एवं सेत्स्यन्ति पुत्रस्य सर्वकामास्तव कामिनि ५ एवं प्रव्राजितश्चैव रा
मो भविष्यति भरतश्च गतामित्रस्तव राजा भविष्यति ६ येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्या
गमिष्यति अन्तर्बहिश्च पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ७ ॥ ७

तथा न रागते नापि रामेणाशक्योन्मूलनो भविष्यति न च राज्यप्रणाशे तिनात्पर्यम् ३। तं राजानं ३२ रामः स्वरामइति छेदः अप्रियः प्रजानां।
भविष्यतीत्यर्थः ३३ अन्तर्बहिश्च प्रकृतीनामिति शेषः चिरसंयोगाद्दर्शनेप्रजानांस्नेह वृद्धिश्च रविप्रयोगतश्च रामेस्नेहनाश इति।

62 कृतमूलत्वमेवविवृणोति संप्रहृष्टीतीति सममकालेनेता: तु रंजितमनुष्या इत्यर्थः सुहृद्भिः साकं कृतमूलो भविष्यतीति पूर्वेणान्व
यः अभिषेकतोऽपि निवर्तितं तु प्राप्तकालमन्ये इत्यर्थः अभिषेकनिवर्तनस्याः यमेवकाल इति भावः तस्माद्राजानं तदभिषेकान्निव
र्तयेत्यन्वयः २५ २६ अनीतावश्यगीकृततदर्थी कैकेयी केकयराजन्याकन्याः किशोरी बालवत्साव उत्तवासा यथा स्वकिशोरार्थं

संप्रहृष्टीतमनुष्यं च सुहृद्भिः साकमात्मवान् प्राप्तकालं तु मन्येऽहं राजानं वीतसाध्वसा २५
रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्य विनिवर्तय अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया २६ हृ
ष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता २७
कैकेयी विस्मयं प्राप्य परं परमदर्शना कुब्जे त्वां नाभिजानामि श्रेष्ठे श्रेष्ठाभिधायिनि २८

त्पथं गता इति कुशा हस्तेना कृष्टा येन पथे यं राज्ञा धीनापि भरतार्थोन्मार्गं गतेत्यर्थः २७ परं विस्मयं प्राप्ता परमदर्शना: अ
त्यन्तविशेषदर्शनवती यद्वा परमनर्थमदर्शना मन्थरामिदमब्रवीदित्यन्वयः अत्र कैकेयी तत्रापि का हे श्रेष्ठाभियापि
निहितेऽपि देशकालेऽपि इति यावत् अतएव तेऽप्रहं तां नाव नानामीत्यर्थः कुब्जे त्वां नाभिजानामीति पाठे श्रेष्ठाभियायिनीत्वा

श्री॰ कुब्जानांकुमन्त्रंविशिनष्टि राजदासीनांमध्येतु हितनिश्चयेतु हितविषयकार्याकार्यनिश्चयेउत्तमा ईदृश्यपव दासोराज्यपत्नीनामिष्टाः स्वरूपा।
वा॰रा॰ तमापन्नस्फूर्जैः श्रेष्ठत मममभियाय श्रेष्ठाभियायि श्रेष्ठाभिनीतमय्यपादयति तमेवाति हितैषिणीड्याः पूर्वं हितवक्त्री ३९ स॰
अटी॰ सर्ववर्षेयंतत्त्वातवीयनामावेड्ज्ञिशेषः विकीर्षितं रामाभिषेकाय भरतस्यविवासनादि कैकेय्याः एवंमतिकारणंकार्ण्यापाय
३२
63

इयंत्वामसि कुब्जानामुत्तमातुहितनिश्चये त्वमेवतुममार्थेषु नित्ययुक्ता
हितैषिणी ३९ नाहंसमवबुध्येयंकुब्जेराज्ञश्चिकीर्षितं ।
सन्तिदुःसंस्थिताकुब्जावक्राः परमपापिकाः ४०

ते न हितन्तुबुध्येयंपापं शण्णयदोषेणामो हिताकैकय्येष्टहिंसावालेवाल्लगंरूपत्व
रूपिणो ग्रस्तस्थितवती वालेनेन शाम्प्रामहात्मनाय स्मादस्तूयसेवि ध्वंतंरूपमदद्दुर्पिता तस्मादस्तूर्णातमपिलोके प्राप्स्यसि कुब्जिना
दुर्निशापसमाकुन्नामंयथा वशगतेति ग्रस्तूर्णा ग्रस्तूया विषयत्ता ग्रथकुब्जा कुर्तरवैद्यपएपतस्त्रोति संजीत्यादि तद्दातिरिक्ताद
निशेषः दुःसंस्थिता दुःसंस्थावयवसन्निवेशाः अतएवपरमपापिकाः परमपापदर्शिनाः ४० ॥ ५ ३२

64. नैवं न्तसिद्धाद न्नमिति वानेन संनतेपद्मसिव नं संनतापिप्रियदर्शिना तेउरो वक्तः अभिति विष्टंस्य गुवाम अतएव यावत्स्कं यथपर्य न्तम्बद्धरजउरः यावत्स्थानस्तनन मितिपाठे स्तनावधि समस्थानरूपसर्वसाधारणसंस्थान यावत्समुन्नतं एतेनस्यगुम कञ्जत्वप्रतिपादितं ५१ अथस्तानवत्सायस्तान्तशोभनेनाभिमउदरलज्जितामिव शोने उरसउन्नतिदृष्ट्वालज्जितमिव कृश।

तेपद्मसिव वानेन सत्वनाप्रियदर्शिना । दृष्टेसेभिनिविष्टैर्वैयावत्स्वं थान्समन्नते ५१ अथस्तादो
दरं शोनं सत्वनाभमिव लज्जितं प्रतिदृष्टोंच जचनं स्वपीनोषपयोधरे ५२ विमलेन्दुसमवक्त्रेश्र
हेराजसमेथरे जनन्तवनिर्मदेष्टरशनादामभूषितं ५३ तेजेम्पशामप्रन्यक्तपादोद्भवस्याय
ताङ्गभो त्तमायताभ्यासक्यिभांमध्यरेतोमवासिति अथनामममगच्छतीराजसेनांवशो
भने आसन्ताःशवरेमायाःसहस्रमग्ररायिपे ५५

सितर्ध्रुःप्रतिहृष्टोविस्तीर्णो ५२ हर्षानिशायाहर्षितमपिजघने
घनवर्णयति जघनमिति निर्मदेष्टरोमादिकल्मलहीनेनिर्देष्टमितिपाठेरशनास्यस्वद्रवेदाभिःशोद्रायमानं ५३ उपन्यस्ते
जातेति निशेषः यद्वालोकैः स्वनेस्वदरेनेन सवक्यिनीएषफलकेद्गतिकनकः ५४ गजहंसीवराजसेद्गतिक्वचित्पाठः स्य

श्री. यास्त्वास्त्वत्त्वद्देयेनि विशिष्टमायास्त्वदेवेदं यन्नदीर्घं स्यन्दनस्त्वयः रथश्रेणी रथचक्रपिंडिकानद्दायंतविस्तीर्णं ५६ अन्तोत्तममन्यादिकं च।
वा.रा. मन्नियतपवमनोनत्र मास्त्वाप्रमोदयामि त्वद्दिस्य विक्रुतोऽन्नतमोसास्थिपिंडे मतयोमनिस्स्वनितद्भुयः स्वनिर्वातीत विषयामनिरा
सटी. गामिगावरादुद्विस्त्वान्कालिकीजेयानि तत्र विद्याराजनीतिः मायाः प्रसिद्धाः अत्र स्य राणी त्वद्दिस्य विक्रुतोऽन्नतमोसास्थिपिंडे ५७
२२ 65

त्वद्देयेने विविशिष्टास्त्वाभ्रूयष्मान्याः सहस्रशः नदेवस्यन्दनयष्टीर्घं रथयोनमिवायुतं ५६ मनयः।
तत्रविद्यास्त्रमायाश्चात्रवसंतिते अत्रतेहं प्रमोदयामि सालाकुम्भे हिरण्मयी ५७ आभिषिक्ते
च भरतेराघवे च वनंगते जातेनत्रसवर्णेन सुनिष्टमेन संदधे ५८ लब्धार्थोत्पन्नीत्वावलेपयि
ष्यामिनेस्यन सर्वेच तिलकं चित्रं नानारूपमयं शुभं ५९ कारयिष्यामि नेकुम्भे शुभमान्याभरणा
नि च परिधास्य शुभे वस्त्रे देवीत्वं च सुविधासि वेद्गमाहूयमानेन सर्वेनापतिमानना गमिष्या
मि गतिमव्याग्रावर्षनीहिषजने ६० ॥

जातेनेत्युत्तमेन सुनिष्टमेन संदत्तेनसुवर्णेन तिर्मितो हिरण्मयी मालाम्मिसित्संबंधः ५८ लब्धार्थो लब्धोऽर्थः कार्यं येन मया श्रीतो
सन्नष्टालेपयिष्यामि उत्तमचेंद्रनेनेति शेषः यद्वा जातरूपेन सुवर्णेन कृतेन भूषणेन नेस्य गलेपयिष्यामि त्वां सप्रेकारिष्यामीनीर्थः ५९
६० आहूयमानीन सर्वर्यमानेन हिषज्जनेनगर्वेयंतीमत्याग्रागतिश्चेष्टा ६० ॥ ।।५ २२

66 ५२ ५३ एवं स्तुताभिवर्णोभिः कालानुरोधेन कार्यमित्याह गते त्वादि रामाभिषेके वृत्ते वरग्रहणादि व्यर्थमिति भावः यत्नानमत्वद
र्पीयक्रोधागारे ऽभ्यागम्यतामिति शेषः ५४ ५५ अनेकशतसाहस्रं नानावर्णं महामूल्यं वराहाणि बहुमूल्यानि ५६ हेमोपमा स्त्री

तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ५२ इति प्रशस्य
माना सा कैकेयी मिदमब्रवीत् शयाना शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखेवोत्थिता गते देशे स्तवे यथा
नु कल्याणि विधीयतां उत्तिष्ठ कुरु कल्याणि रामानन्मनदर्पोये ५४ मन्थराश्व्याहिताद्वीगता
मन्थरया सह क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वराङ्ग
ना अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ५६ तदा हेमोपमा कुब्जा वाक्यं वशंगता सती
भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ५७ इह वा मां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि वनं तु
राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यति क्षितिं ५८ सुवर्णेन न मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भोजनैः एष मे जीव
नस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ५९

विवर्णा कैकेयी ५७ इह क्रोधागा रैः मदभीष्टसिद्धौ मद्रपेक्षकाय राज्ञे दशरथाय मां
मृतां आवेदयिष्यसि तत्र वीर्यराघवे वनं प्राप्ते भरतः क्षितिं प्राप्स्यते वा न तत्प्रयोजनमस्तीति भावः ५८ ५९ ॥ ५५

श्री॰ रा॰ प्र॰ टी॰ २५ 67

महापराक्रमैरतिकैरैः भरतस्तेनाहृत्वा हितेनात्वयापि राममुपेत्यतेप्राप्यहितं रामविषयेलोक हृष्ट्वा ग्रहितमित्यावत् ९० ९१ ऊ
ज्ञयावक्रमंद्रुरितिवागीभिः श्रवीकेवंवनद्रूयेवाणोः समाहृतानाताडिनाऽतिविह्वाचः प्रतिविस्मिनाराजामामेवप्रतापितवाति।

अथैषु तस्तां महिषीं महीहितो नो वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः उवाच कृत्वा भरतस्य मातरं हितं व
चो राममुपेत्य वा हितं ९० प्रपन्नस्य नेशन्नमिदं हि राघवो यदिप्रुवन्ते सखनावनश्यसे ननो दि।
कल्याणि यन्न त्वनन्नथा यथास्तनस्ते भरतोभिषेचनेन यानिनिविहा महिषीति क्रत्वया समा
हृता वागीभिर्मेद्रुर्मेद्रः विधाय हस्ते प्रहृद्य ति निविस्मिता शशेभ कृपितापनः पुन ९२ यमस्य
वास्मायविषयं गतामितांनिशम्य कुत्सप्रतिवेदयिष्यामि वनं गतो तेत्र साम्प्रति राघवं निकेसम्प्रठकामो भ
रतो भविष्यति ९३ अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो न चंदनं नांजनपानभोजनं न किंचिदिच्छा
मि न चेह जीवनं न चेद्धि नो गच्छति राघवो वनम् ९४ ॥

तीति शेषः पेशाम उवाच ९२ निशम्य हृष्टा प्रतिवेदयिष्यामि दशरथायेति शेषः ९३ नांजनपानभोजनमितिमहारहेहः ९४ ॥ २५

68 अथ कोपागारप्रवेशानंतरं नियायसक्ताः अएपत्तयाइमौ यतिना किन्नरीव ९५ उदीर्णः उत्कटः संरंभः कोपपवनमस्तेन हूनेयानमूानये
यस्याः प्रवसक्तानि न्यक्तानि उत्तममास्यभूषणानि यया भूषणानि पस्ताविमना दुर्मनाः मग्रनायकाग्रस्तमिव नायका यो ताका या ९९

अथैवमक्षावबूनेस्वदाहृ एं नियाय सर्वाभरणानि भामिनी असंस्कृता मास्तरणेन मेदिनीन
दायिनी शेयपतितेव किन्नरी ९५ उदीर्णसंरंभतमोहतानना तदावमुक्तोत्तममास्यभूषणा
नरेंद्रपत्नी विमना बभूव सानमोहतारागेव मग्रनायका ९९ इति अयोध्याकांडे नवमः सर्गः ९
विदर्शिना यदा देवी कुब्जया पापया भृशं तदा शेते स्म मस्माभूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी । निश्चि
त्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिने मंथरायै शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा २ सा दीना नि
श्चयं कृत्वा मंथरावाक्यमोहिता नागकन्येव निश्वस्य दीर्घमुष्णं च

इति अयोध्याकांडे नवमः सर्गः ९ अयोध्याकाव
वादर्शं पूर्वं राज्ञः कैकेयी दर्शनायाह विदर्शिना विपरीतबोधिता दिग्धविद्धेव विषदिग्धबाणविद्धेव किन्नरीका मनूपप्रयातो जातिवी
शेषः । मंथरो पदिष्टं निश्चित्य क्रमेण रागिनि निर्धार्य तयोक्तं तत्सर्वं सम्यगिति मंथरायै आविष्कृतवती शनैः आचचक्षे २ तदे

सर्गः ॥ रा

॥ रा टीकायां श्रीरामायणवि ॥

श्री॰ मार्गेमंथरोक्तमात्मसखावावहस्मितिवितयामासमसामेंथरामहत्यकैकेय्याः तस्यास्वार्थकामा च कैकेयी सा तु तिशस्यतात्वा ५ सिद्धिं रसरसा
वा॰रा॰ यनादिसिद्धिनिधिमिति पाठे यनेशाप्येव परमप्रीता बभूव वस्त्वेनो परे काशी शेस्वयं भूलोकमागा नादासीवस्ता नातहिषसांयां सिद्धि
सटी॰ प्राप्येवेत्यर्थः रामगमनस्यमेभावनामात्रविषयनादेवति ५ मंगरविमरुकुटीनिवेशः क्रोधागारप्रवेशेन ६ यानि कैकेय्याश्चपविद्धानि
३५ 69

महर्हं तेविंतयामासम्मार्गमात्मसखावहे सामस्यखार्थकामा चनेनिशम्याविनिश्चयम् बभूबप
रमप्रीता सिद्धिं प्राप्येवमेयरा अथमारुषितादेवी सम्यक्कृत्वाविनिश्चयम् ५ संविवेशाबलाभू
मौनिवेश्यभ्रुकुटिं मुखे ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ६ अपविद्धानि कैकेय्या तानि
भूमिमपेदिरे तया तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ७ अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः
क्रोधागारे च पतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ८ एकवेणीं दृढां बध्वा गतसत्वेव किन्नरी आज्ञाप्यनम

उक्तस्थानितानि भूमिमित्यन्वयः यान्यपविद्धानि तानीत्यन्वयः ७ ८ एकवेणीं पुरोभागीयवेणीद्वयमन्यत्र चाष्टैकवेणीं गतस
त्वा क्षीणवला कैकेयी इत्यतः प्रदोषकालिकमपवर्णपराजदर्शनमाह आज्ञाप्येति ९ ॥ ९ ३५

70 उपस्थानं कृत्वा तावपसविचिवयसोमं विश्रो हितादेः स्वसमृद्धं प्रतिगमनं वृत्ता प्यस निवेशनं प्रविवेश पृष्टोपस्थाने सदःसु भाजामनुज्ञाप्य
स्वगृहं गमनेन दत्त्वा तां गृहीत्वा श्रेयेव रामाभिषेकः प्रसिद्धः निश्चितः इति इतः पूर्वं कैकेय्यानक्रातिगोचरः इति जातिवान् जानवान् १०
श्रुत्वा स्त्रियमाख्यातुं नामनः पुरे प्रतिवेशवशी स्त्रीवशीति रिक्तविषयः इति वा यथा ॥ स्वगृहं सरुष्टं कैकेय्यापि क्षनया हृ या यवल

उपस्थानमभिवृत्ता प्यप्रविवेशानिवेशनं सुयरामाभिषेकोवैप्रसिद्धइतिजज्ञिवान् १० प्रियार्हां
प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी सकैकेय्यागृहं श्रेष्ठं प्रविवेशमहायशाः ॥ पाण्डुराभ्रमिवाका
काशं राहुयुक्तं निशाकरः शुकबर्हिसमायुक्तं क्रौञ्चहंसरुतायुतम् १२ वादित्ररवसंघुष्टं कुब्जा
वामनिकायुतं लतागृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः १३ दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः
समायुतं नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितं १४ दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः
विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि १५

तया वराहयुक्तं पाण्डुराभ्राकाशमाकाशं पक्तया युक्तं रुतयुक्तं १२ कुब्जाभिः
वामनिकाभिश्च वामनिकाः ह्रस्वाः ताभिर्युक्तं सदूपदासीनां सायन्प्रसंभावनयान्तःपुरे वासात् चित्रगृहैः चित्रयुक्तगृहैः १३ गज
दन्तरजतसुवर्णनिर्मितवेदिकाभिः वृक्षाणां नित्यपुष्पफलत्वं देवराजसाहाय्यकरणेन तत्प्रसादात् १४ १५ ॥ १५

श्री. वा.रा. अयो. २९ 71

१६ कामबलसंयुक्तः कामबलेन तद्वेकसंयुक्तः रत्यर्थी १७ अपश्यन्नरत्यर्थेम विषसाद पप्रच्छ विषादहेतुमाह नहीति तां वेलां
कामवशानुसंधानागमवेलां नात्यवर्तत नातिक्रांतवती अयवनामतिक्रांतेति विषादः १८ शून्यं कैकेयीरहितं १९ अपंडितां का-
र्याकार्यविवेकरहितां स्वार्थलिप्सुं भरताभिषेकेच्छावतीं अविज्ञाय यथापुरं यथापूर्वं पूर्वं मदर्शनकाले यथा प्रष्टुं तथा पृष्टवान्

दुपपन्नं महार्हैश्च भूषणैर्हि दिवोपमं स प्रविश्य महाराजः स्वमंतःपुरमृद्धिमत् १६ न ददर्श स्त्रि-
यं राजा कैकेयीं शयनोत्तमे स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थी मनुजाधिपः १७ अपश्यन्दयितां भार्यां
पप्रच्छ विषसाद च न हि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्तत १८ न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाच-
२३ न ततो गृहं शून्यं पप्रच्छ विषसादवत् ततो गृहगतो राजा कैकेयीं परिपृच्छत यथापुरमवि-
ज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपंडितां प्रतीहारी त्वथोवाच संत्रस्ता तु कृतांजलिः २० देवदेवी भृशं क्रुद्धा क्रो-
धागारमभिद्रुता प्रतीहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः २१ विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकु-

त्वथः प्रतीहारी दौवारिकी २० अभिद्रुता इत्युवाचेति संबंधः अदर्शनमात्रेण विषसादस्य क्रोधादिश्रवणाद्भूयोधिको विषादः उत्त
दर्शनज विषादेन वृद्धरादेर्लुलितमनमतिं चवलंतविंतस्य किं निमित्तः क्रोधइति शंकया व्याकुलत्वं तत्र क्रोधागारे अनधीनतां न

२९ [illegible] २२ ॥

72 इत्यशाद्भुपवार्थे २२ पापसंकल्पो वामाभिषेक विषयानादिभ्योरथे विनिष्क्रान्तो च्छिन्नो २४ निर्धूतांप्रेत्यदत्येसल्लोकात्पापनिनो स्वर्गीपारिःना
ष्टोपरमोहनायप्रयुक्तोमध्येपत्रस्थितोनामावामिवस्थितो संयतांबाधस्रावद्धा २५ मृगयुगनाव्याधेनादिश्य नविषाल्लिमेनवारणेनविहीनाक

पृतमस्तुदुःखेनसोपपन्नजगतीपतिः सम्बद्धन्तरुणींभार्यांप्राणेभ्योपिप्रियांयसी २३ अपायःपाप
संकल्पोदृढदर्शोधरनीतले ल्लतामिवपरिभ्रष्टांहरिणीमिवसंयतां २४ रक्षिन्नरीमिववनिभ्रान्तांचक्र
तामकरसयया मयामिवपरिभ्रष्टांहरिणीमिवसंयतां २५ करेणुमिवदन्तेनविहीनांमृगयुश्च
वावने महागजइवारण्येसन्नेहात्परमदुःखितांमम २६ पुरस्कृत्यचपाणिभ्यामभिसंरुद्धलेचर
नरुः कामीकमलपत्राक्षीमब्रवाचवमन्तितामिदं २७ ननेहमभिजानामिकोयमात्मानिसंस्थि
ते देवकीनामभियुक्तासिकेनवासिविमानिता २८

रेणुमिवस्थितोदृढशैनिषु वैरणात्वयः अरन्येमहागजः पूर्वो
क्तोकरेणुमिवक्ता २६ पाणिभ्यांपरिमृज्यस्पृष्ट्वाकिंचद्दातिकिंकरिष्यतीतिशंकमात्रलवइःउवाच २७ आत्मानिमयिसंस्थितेको
यकोपकारणेनाभिजानामिअभियुक्ताक्रूतपराभवाविमानोनिंदा २८ ॥ २८

श्री. यतः यतः इदं पूर्वप्रकारेण कल्याणिमम दुःखाय पांसुषु शेषे किं च कल्याणचेतसि अनयकारिणीमपि जीवन्ति सानि किमर्थं भूमौ शेषे २ ९
वा.रा. भूतोपहतावित्त्रवयद्यावित्रवः कुशलाः सर्वव्याधिनिवारणे कुशलाः अभितुष्टाः मत्कृतसत्कारैरिति शेषः ३० व्याधिमावहत्वव्याधि
अटी. कृतं चेत्कथमनामिति शेषः प्रियं कार्यं कर्त्तव्यमिति मनसि वर्तते इति शेषः विप्रियं कृतं तेन च यस्य अप्रियं कृतं यत्तेन तव मनसि वर्तते
३० 73

यदि दं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि २९ भूतोपह
तचित्तेव मम वित्रासयिष्यसि संति मे कुशला वैद्या अभितुष्टाश्च सर्वशः ३० सुखितां त्वां करिष्यन्ति
व्याधिमाचक्ष्व भामिनि कस्य वापि प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतं ३१ कः प्रियं लभतामद्य
को वा सुमहद प्रियं मा रोदीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि संपरिशोषणं अवध्यो वध्यतां को वा वध्यः।
को वा विमुच्यतां दरिद्रः को वा भवेदाढ्यो द्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ३२ ॥

नेत्युक्तिशेषः ३१ यद्वा हयुनिमित्तोपि क्रोधो मास्तिनाहकः प्रियः मिति नाम्नियो दरिद्र इति शेषः अप्रियं लभतां त्वद्विप्रियकारी।
त्तिशेषः मारोनमेः आत्मनोभिशापरुहणमकामा मार्षीरित्यर्थः संपरिशोषणं कायस्येति शेषः ३२ तदेव प्रपंचयति अवध्य इत्यादि ३३ ३०

74 आत्मनो जीवितेन हेतुना अपि नैकं विदभिप्रायं न हि धर्ये व्याहं तेनो म्नसहे तो मन न सिपाल्येन यहि धर्ये ख्यातिन हृहिः आत्मनि स्वामिन्व
लेमस्रेमहूमपेज्ञानेनी अयुमंडलकरिष्यतिन वेश्मिमांशकि तेनाहंसि २४ २५ स्वहृतेना अपि स्वयुनेनापिनेन वशायेशायथं ददामि
यदिन डकेरूपं न हिंस वेस हृतेमे हृतेमेह येति शायथं ददामीनर्थः अथात्मानि उक्ष्करसंपादनसा सर्थ्यं दर्शयति यावदिति

अहं चेदि मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ननेकं विदभिप्रायं व्याहं त्वमहमनुत्सहे २४ आत्मनो जी
वितेनापिच्छादि यन्मनसि स्थितं वलमात्मनि ज्ञानेतीन मांशकि त्वमहिंसि २५ करिष्यामि तव
प्रीतिं स्वहृतेनापि नेशये यावदावर्तने व कैनावतेमेवहं यश २६ द्राविडाः सिंहलाश्चैव गौडाः सौराष्ट्र
दक्षिणापथाः वंगाग मगधानन्ध्राः समुद्राः काशिकोसलाः तथा ज्ञानबहुः दवेयनयान्सम
जाविक ततोहृष्टः केकेपियथातेमन नेक्षुसि २७ किमायासेन ननेभीरुउक्तं शोतिश शोभने ।
तत्वं मे ह्यहं केकेपियनस्तेभयमागते २८ ततेव्ययनयिष्यामि नीहाररमिवरश्मिवान् यथोक्ता
सामसमाख्यातावकत्कामानदर्शय ५०
वकं सूर्यमंडलं आवृत्तेने प्रकाययतिना वतीसर्वापिवहंयशमेमदयीना २६ द्राविडा
सिंहादयो देशाः सर्वे मदधीना एव २७ अनलत्रैत्यादि तत्र जानंदव्यमपि मदयीनमेव २८ रश्मिवान् सूर्यः ५० ॥ ५०

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
७९

75

भूयः परिपीड्य पितृं निजभूषणयनादिना पूर्वं पीडितमेवाभिप्रायं वक्तुमादिना पुनः पीडयित्वा इत्यर्थः ५९ इति श्रीअयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः १० तमिति १
विप्रकृता क्रियया पराभूता अवमानः शब्देन तिरस्कारः मे मम अभिप्रायो प्रार्थ्योऽस्ति त्वदेकसंपाद्यस्त्वया कृतं संपादितमिच्छामि २ य

परिपीड्य पितृं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ५९ इत्यार्षे अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः १० तं मन्मथशरैर्वि
द्धं कामवेगवशानुगं उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः १ नास्मि विप्रकृता देव के
नचिन्नावमानिता अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतं प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं
कर्तुमिच्छसि अथ तद्व्याहरिष्यामि यदभिप्रार्थितं मया ३ तामुवाच महाराजः कैकेयी
मीषदुत्स्मितः कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु शुचिस्मितां ४ अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियत
रो मम मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ५ ॥

दि त्वं कर्तुमिच्छसि मदभिप्रेतं तदा तादृशं पालनप्रकारं ज्ञातुं प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व कुरु अथानन्तरं मम अभिप्रेतं स्वार्थितं यथा प्रकार
वत्तथा व्याहरिष्यामीत्यर्थः ३ आत्मनोऽकारि गिरा मयि विशय या कोप्ता हर्षेमनुत्स्मयः मूर्धजेषु संगृह्य शिरो केशकृत्वेति यावत् ४ स्वीयामध्ये
त्वत्तः प्रियतमो मम प्रिय रामादन्य इति योज्यं यद्वा रामादन्यस्त्वत्तो धिकः प्रियतरो नेत्यर्थः रामेऽसाधारणं प्रेम जानतः प्रवृत्त

भूमिः ... ५ ॥

76 नदाह तेनेति नतोऽपि प्रियतरेणेत्यर्थः अनपत्यत्वेन प्रजाजयेन अरीणाम् अशक्यजयेन जीवनार्हेण मज्जीवनसाधनीभूतेन अनेन।
परमप्रियत्वं दर्शयति शायेशयेन त्वदभिप्रेतकर्मत्वना विषयत्वाभिप्रायेण तत्पायेनेत्युक्तं ६ भाव्यर्थस्तु तपनारम प्रियत्वमेव दर्शयति
यस्मिन्निति प्रनेन त्वद्विषयकत्वष्टप्रार्थनानकार्येति सूचयति वचनं क्रियतामित्वं वचनकरणप्रति[illegible]त्वनासेव त्वन्नाना त्वेन अन्यैः आत्मजैः

तेनाजय्येन सत्त्वेन राघवेन महात्मना। शायते जीवनार्हेण त्वं हि यन्मां तमेषि न ६ यं मुहूर्तमप
श्यंस्तु न जीवेयमहं ध्रुवं तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ७ आत्मना चात्मजैश्चान्यैर्वृ। ॥
णेयं मनुजर्षभम् तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ८ भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व। ५
मे एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे

पुत्रैरपि येवृणे असमंजाने सर्वेन्तोऽधिकं प्रियं जानेदृति यावत् ८ यन्मन ॥
सा ध्यायति न ह्यवावदतीत्युक्ते वागिव हृदयमपि तद्वचनानुष्ठानप्रवणं त्वन्तु मृश्य विचार्येष्टाभीष्टकथनेन मामस्मात् उः ५
खादुद्धरः एतत्तु रामस्य प्रियतमत्वं समेत्य यत्साधु मन्यसे तद्ब्रूहि तमेव युक्तं विचार्य वद मम तु त्वद्वचनमात्रकर्तव्यमेवेत्या। [illegible]

श्री० अत्र शंकानकार्येत्याह बलमिति मत्तेमद्रूपं तयात्वयिमेप्रेमास्तियेनत्वदुक्तेन कृयोमिन्यसेभाविनं सर्वथा न वप्रीतिं प्रीतिविषूकेयकामि
वार० ष्यामिपयन्यथेदेनदामेयर्मेनफलदोभवेदितिभावः १० तदर्थमानाः तस्मिन्विजाभिमते येमनोयस्याः सा तदभिप्राये स्वाभिमतार्थसंपादना
श्रटी भिप्रायमागतं प्राप्तं विषयेन्तानानिर्मोक्ष्यस्याभावमवलेत्यल्पसोपेः वातीयीभावात्वमीः सप्तत्रयदत्तपामेनेनियावत् हर्षान्त्रात्तः स्ववश
३९ 77

बलमात्मनि पश्यन्तीं न विशंकितुमर्हसि करिष्यामि न वप्रीतिं ह्रुस्तेनापि नेशये १० सा तदर्थम
नादेवीतमभिप्रायमागतं निर्मोक्ष्यसाद्वहर्षोद्भवभाषे र्देवं वचः ॥ तेन वाक्येन संत्यक्तात म
भिप्रायमात्मनः आजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकं ११ यथाक्रमेणाशापमेवं समम दत्ता
सिच न कृपेवन त्रयमाहेवाः सेदेवगणाः १२ ॥

तदर्शनजात हर्षवशाद्भुभिरपिवक्तुमशक्यं ॥ तेन वाक्येन त्रिवाचाराम णयपूर्वकसवचनक्रियावाक्येन अभ्यागतमंतकमिवघो
रं रात्रः प्राणाहरं तमात्मनोऽभिप्रायं आजहार आहर्तुं निश्चितवती ११ राजपत्नि ज्ञाया उक्ष्करार्थविषयतेन वैपरीत्यमाशंक्यातां प्रति
ज्ञामशेषसात्वीकरणेनास्थिरयति यथाक्रमेणेति अनितिप्रयपुत्रसहनादिक्रमेणपापयथेकरोषितत्पूर्वकवरंचमममदासिदा
नेनिश्चितवानस्मिनत्त्ववाक्य १२ ॥ १२

३९

जगत्परो इत्यत्र स्वर्गादिभुवनदेवताः पृथिवीप्रभृतिभुवनदेवता १४ १५ सर्वदैवताः देवाः दैवतानि वा पुंसीति कोशः १६ परिगृह्य परीवर्त
नामिवर्तं पुनः शिरसा समस्तं यदस्मादिना सुकार्ये स्यैर्वा यस्त्वनाथ १७ नद्धा कामाह स्मरेत्यादि तत्र राक्षिष्टे शत्रुः शंबरः तव जीवि
तमं तराप्राणेविनात्वाम् अथावयमनुक्षनवीर्यमकरोत् अतः अतउभावग्रार्थः १८ जाग्रत्या मयावयजनयजस्व समभिरंहितिः ततः स्वनी

78

वेदान्तैनमस्यैव ग्रहाराश्चहनी दिशः जगच्च पृथिवी चेयं समं पर्वैः सराक्षसा १४ निशाचराणि
भूतानि रहेषु गृहदेवताः यानि चान्यानि भूतानि जातानी ग्रभौष्टि तेषु च १५ सत्यसंधो महातेजा
धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः वरं मम ददौ तेषु सर्वं शृण्वन्तु देवताः १६ इति देवी महेष्वासं परिगृह्य
शिरसा च ततः परमदुःखा वेदं वरं काममोहिते १७ सा राजसुराह नतस्मिन्देवासुरे रणे तेन
मे च्यावयत्वकं तु तव जीवितमंतरा १८ तत्र चापि मया देवयन्तं समभिरंहितिः जाग्रत्या यतमा
नायास्ततो मे प्रददौ वरौ तौ तु दत्तौ च वरौ देव विहितौ स्वगच्याम्यहं तवैव पृथिवीपाल सकाशे र
घुनंदन २० तत्पतिश्रुत्य धर्मेण न चेदास्यसि मे वरं अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमा
निता २१ ॥

वनायप नमानायाम्मम भवान्वरौ प्रददौ १९ तौ वरौ तवैव सकाशे निक्षेपभूतौ त्वयो वस्थापितौ इदानीं त्वया दत्तौ स्वी
कर्तुं गच्छामि अन्वेषयामि २० धर्मेण प्रतिश्रुत्य धर्मशास्य पूर्वं कं दानप्रतिज्ञा कृत्वा २१ ॥

२१

श्री॰ कैकेयाःसौंदर्यनिमित्तेनकाममोहेनस्ववशीकृतोराजावाङ्मात्रेणपूर्वकालिकवरदानप्रतिवचनमात्रेणस्वविनाशायस्वगृहंवृतम्रतिबुव
रा॰रा॰ नदानरूपंपाशंप्रगमसवान् प्रकृत्यादिनाख्यातिपदिकार्थेपित्तनीयाः वाङ्मात्रेणेति २२ २३ वृत्तामिममदातव्योवरोविमाविति।
अटी॰
पं॰ 79

वाङ्मात्रेणतदाराजाकैकेय्यास्ववशीकृतः प्रचस्कंदविनाशायपाशंमृगइवात्मनः २२ ततःप
स्मृत्वाचेदंवरदंकाममोहितं वैरोदयोन्वयादेवनदाङ्क्तोमहीपते २३ तेनातदहमद्यैववक्ष्या
मिषणमेवचः अभिषेकसमारंभोराघवस्योपकल्पितः २४ अनेनैवाभिषेकेणभरतोमेभि
षिच्यतां योद्वितीयोवरोदेवदत्तःप्रीतेनमेत्वया २५ तदादेवासुरेयुद्धेतस्यकालोयमागतः
नवपंचचवर्षाणिदंडकारण्यमाश्रितः २६ चीराजिनधरोरामोभवत्वतापसः भरतोभजतां
अद्ययौवराज्यमकंटकं २७ एषमेपरमःकामोदत्तमेववरंवृणे अद्यचैवहिपश्येयंप्रयांतं
राघवंवने २८ ॥

विभज्यवक्ष्यामितद्वचआह अभिषेकेति २४ यःकल्पितोवेनेतियोजना २५ २६ २७ दत्तमेववृणेनत्वपूर्वंनष्टत्तमर्थनायमि॰
णान्तस्वार्थग्रहणेनतस्यापीडाभवतीतिनकश्चित्दोषः अद्यचैवेत्यनेनकालविलम्बोनिराकृतः २८ ॥ २८

पं॰

80 सत्यसंगरः सत्यवचाः सेवक्षी न गिरन्तैः कथनाद्यौत्कर्म्यमप्रतैनैवहेतुना कुलादिकं रक्षः जन्मा ज्ञभावि न देवाह परेद्रेति २९ इति श्रीरामायणे अयोध्याकां
डे एकादशः सर्गः ॥ दारुणं वज्रपातवत् श्रुत्वा यस्य वाक्यस्य वक्तुं असंभावनया भ्रमइत्येव निश्चित्य किं दोषजोयं भ्रम इति विचारयते ।
मुह्यत्वा भ्रमत्वज्ञानेपि न दर्पिष्ठाना परीक्षां यावत् अहिभ्रमादी स्वलक्षणार्थमयुदिकारिताया दृष्टत्वान्न तन्मात्रपचे । स्वप्नभ्रमत्वानिश्च
यान्तत्कुतो भ्रम हेतून् चिन्तयति स्वप्नार्थस्यस्व किं पाककारणात्सामर्थ्यात् भ्रमविषयप्रवृत्ते स्वप्रत्यक्षोयमर्थो मिथ्यैव न कदापि

स राजराजो भव सत्यसंगरः कुलं च शीलं च हि जन्म रक्ष च परत्रवासे हि वदन्त्यनुत्तमं तपोधनाः
सत्यवचो हितं नृणाम् २९ इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ततः श्रुत्वा महाराजः
कैकेय्या दारुणं वचः चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्तं प्रततापच । किं नु मे यदि वा स्वप्नश्चित्त
मोहोपि वा मम अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वाप्युपद्रवः २

भावीति भावः अथोपि कदाचित् संवादी न तत्र दिवेति दिस्वावस्थमोनकदापि संवादीति भावः अपि वा अथवा मम जाग्रत्यपि दुरदृष्टजवि ॥ ९
त्तमोहोवैचित्त्यपरपर्यायः वस्तुतत्त्वज्ञानासामर्थ्यं अनुपश्चात् जातः स्वभावस्थितिपर्येत्समसत्वात् भूतोपसर्गो वा ग्रहावेशजन्नितवक्र
ल्पंवा यतत्त्वभूतोपसर्गेत् भूतनाशः स्वशिरिरमपर्यंहरति तत्र स्वशरीरान्तताना भावात् मनस उपद्रवो वा आधिव्याधिजनितो यस्त ।

राजा इति संचिंत्य ततः भ्रमकारणं तां नाथ्यागच्छत् अनन्तरं तदा स्मृतिं लब्ध्वा कंस्मरद्दुःखं वा अथागच्छत् ततः संज्ञां प्रतिलब्ध्वा कैकेयीवाक्यस
न्तापितः ३ अनपवृतायामित्यादि गुणविशिष्टः विक्लवो दीनः ४ मंडले यंत्रमंडले मंत्रकृते अहो धिगिति वाचमुक्त्वा भूयः पु
नर्मोहमापेदिवान् ५ ६ तेजसा दुःखजेन निर्दहन्निव ज्वलन्निव अनेन तमस्यागदुःखशमनस्य व्याघ्रीदंडेनेव कैकेयीदंडेनसदुःख एव

इति संचिंत्य तद्राजा मूर्छामागच्छत्तदाः स्मृतिं प्रतिलभ्य ततः संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ३ व्यथि
तो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ४ मंडले प
न्नगो रुद्धो मंत्रैरिव महाविषः अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ५ मोहमापेदिवान्भूयः शो
कोपहतचेतसः चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ६ कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धो निर्दहन्निव
तेजसा नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनी किं कृतं तव रामेण पापे पापं मया पि वा य
दा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः तस्यैवं त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता त्वं मयात्मविना

शायमनसा शोकातुराथ तथाप्ते नृशंसे क्रूरे दुष्टचारित्रे दुष्टव्यापारे ७ पापमस्मिंस्ते पापे पापमनते वृत्तिं शुश्रूषां वहति करोति ८ तस्यानर्थे
चिंतानर्हस्य एवमनर्थाय उक्तानर्थाय किंनिमित्तं केन निमित्तेन अयं स्वकृत एवानर्थ इत्याह त्वमिति ९ ॥

82 अतिजातानात्तु इष्टसाधनत्वभ्रांत्या यदा यतः १० उद्दिश्य प्रवाजीकृत्य त्यक्ष्यामि प्रियं राज्यं ॥ आत्मना स्वव्यापारेण जीविते न तत्प्रयाय्यतं रामं नतते।
वनं जेयं परा अनुत्कृष्टा १२ चेतनं चैतन्यं १३ यतो महिम्ना शोचेयथा ग्रामिस्य प्रसादे विनिश्चयो राम विवासन रूपस्यज्ञाते १४ अपिते वरेण

अतिजातानाद्रूपसत्त्वनात्वाली तीव्रा विषाणया जीवलोके यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवं १० अ
पराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतं कौसल्या च सुमित्रा च त्यजेयमपि वा श्रियं ॥ जीविते
वात्मनो रामं न त्वेव पितृवत्सलं परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजं ११ अपश्यतस्तु मे राम
नष्टं भवति चेतनं तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मा
म जीवितं तदालं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये १४ अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद।
मे किमर्थं चिंतितं पापे त्वया परमदारुणं १५ अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये अ
स्तु यत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्र १६ ॥

विति धर्मशास्त्रतो न्यत्र वितत्म पिकाम शास्त्रमर्यादया त्वन्नीत्यर्थमिति शेषः १५ अथेमा
दिप्राथवा भरतस्य प्रियाप्रियविषये मां त्वं जिज्ञाससे भरतो राज्ञः प्रियो न वेति तदा त्वरा राघवं भरतं प्रति यत्त्वया व्याहृतं तत्तथैव भरतस्य राम
विवासनं त्वमागमे वेति शेषः त्वया पिपूर्वं तस्य बहुशो गुणानां कथनादित्याशयः १६ ॥ ॥

श्री॰ इतीवइत्येतन्नमस्कारं यत्त्वयाकथितं पूर्वं तन्मच्छिन्नावर्जनेनसेवार्थमेवयास्त्वसेवाकारणार्थमेवभवेदितिवितर्कः सेप्रत्यनयोक्तेरितिभावः १७
वा॰रा॰ यतस्त्वन्नूनमामभिषेचनच्छन्नाइदानीं शोकसंतमासि मांचकुस्मिन्वेयेनतोनिवारयनीमच्छन्नापमासि अनेनामयास्त्वसेवाकारणायम
अ॰टी॰ इंचनार्थंप्रवनेरामस्तादृशत्ववादइत्याशयः अवामेवंविधचिंतापिमहाकुलजायांत्वयिअसंभावितेवकिंनहींदेतत्राह सूत्रगरहे
५२
83

समेत्रेषेस्तुतःश्रीमान्यमैत्रेयइतीवमे नत्वयापियथाहित्वासेवार्थंकथितंभवेत् १७ नच्छन्नाशो
कसंतमासंतापयसिमांभृशं आविष्टासिग्रहेसूत्रेनास्वंप्रवशंगता इक्ष्वाकूणांकुलेदेवि
संप्राप्ताःसत्महानयं अनयोनयसंयुक्तंयत्त्वंनेविकृतामतिः १८ नहिकिंचिद्गुरुक्वाचविप्रियं
वमामम प्रकरोत्सविशालाक्षितेनननश्रद्दधामिते १९ ॥

भूतादिभिराविष्टासि तत्कस्मान्नवाकेनचिद्दोषेणतदूषमतिरसि अतःपरवशंगतापवंवदसीत्यर्थः १८ नहेवाह इक्ष्वाकूणामिति
यतइक्ष्वाकुकुलेमहानयं अनयः ज्येष्ठाभिषेकनिषेधरूपः संप्राप्तः हेनयसंयुक्ते यत्रानयेनेनविकृतानाभिः कारणमितिशेषः ।
अतस्त्वग्रहाविष्टेतिभावः १९ नत्वनाविष्टेवाहंवदामिनेत्याह महीति नश्रद्दधामि अस्मानयस्थानाविष्टत्वबुद्धिकृतन्नमितिशे
५२

84 तदेवोपपादयति नन्विति आमंत्रणे पतत् कथयसे वर्तमानसामीप्ये लट्ः अनेयामा पूर्वं न तथा कथनं श्रुतमिति २१ तस्य भरतस्य तत्ल्याश्रियस्य २२
२३ २४ शुश्रूषितेमवतेः तस्माद्रामाद्रामस्य क्रियमाणगौरवाउत्तस्य नयापि विशेषअधिके गौरवं न लक्षये २५ शुश्रूषासेवा गौरवं बहुमानं

न्वत्ते राघववृत्तं लोभ रतेन महात्मना बहुशो हि स्म बाले नेक थाः कथयसे मम २१ तस्य धर्मात्म
नोराज्ञे विवक्वास्ये यशस्विनः कथं रोचयसे भीरु नवं वर्षाणि ये च च २२ अस्य न स कुमारस्य न
स्य धर्मेकृतात्मनः कथं रोचयसे वा सम रपमसप्ताहृणे २३ रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलो
चने तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनं २४ रामो हि भरतादस्य भूयस्तव शुश्रूषते सदा विशेषत
यितस्मात् भरतस्य न लक्षये २५ शुश्रूषां गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रियां कस्तु भूयस्तरं कुर्याद
न्यत्र पुरुषर्षभ २६ बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनां परिवादोऽपवादो वा राघवे नोप
पद्यते २७ ।

प्रामाणं प्रतिपत्तिः प्रामाण्यबुद्धिरित्यर्थः वचक्रिया उक्तकरणं पुरुषर्षभात्रामात् २६ बहूनां स्त्रीसहस्राणां मध्ये एकयापि कृतः परिवादोऽका
र्यकरणनिमित्तमयशः उपजीविनां मध्ये एकेनापि कथितो ऽपवादः असूयाकल्पितं निर्मूलमयशो राघवे नोपपद्यते न विद्यते २७ ॥

श्री. रा.रा. अ.टी. ८२ 85

कृतस्तज्ञाद सात्त्वयन्निति प्रियैरिष्टसंपादनैर्गृहीत्वाऽतिवशीकरोति २८ जयतिजयोऽनस्याधीनतःकरणं २९ सत्यं सत्यवचः दानेपारलौ
किकस्यागरोहिक प्रयोजनदानं मित्रतासन्तो शौचं बाह्यान्तरशुद्धिः आर्जवं वचनादाविहितं ३० पापं वनवासदृशं स्वस्य पापजं

सांत्वयन्सर्वभूतानि रामःशुद्धेनचेतसा गृह्णातिमनुजव्याघ्रःप्रियैर्विषयवासिनः २८ सत्येनलो।
कान्जयतिदीनान्दानेनराघवः गुरून्शुश्रूषयावीरोधनुषायुधिशात्रवान् सत्यंदानंतपस्त्या
गोमित्रताशौचमार्जवं विद्याचगुरुशुश्रूषाध्रुवाण्येतानिराघवे ३० नतस्मिन्नार्जवसंपन्नेदेविदेवो
पमेकथं पापमाशंससेराममहर्षिसमतेजसि ३१ नस्मराम्यप्रियंवाक्यंलोकस्यप्रियवादि।
नः सकथंत्वत्कृतेरामंवक्ष्यामिप्रियमप्रियम् क्षमायस्मिंस्तपस्त्यागः ——— कृतज्ञ।
ता अप्यहिंसाचभूतानांतमृतेकागतिर्मम ३२

नकं आशससे आर्थयसे शमदमादिसंपन्नामहर्षिसमतेजस्त्वं ३१ लोकस्यलोकंप्रतिप्रियवादिनः स्वसंकंप्रत्यप्युक्तमप्रियंवाक्यं
नस्मरामि मोहत्वत्कृतेत्वदवचनक्रियासंपादननिमित्तंप्रियंकथंवक्ष्यामीतिसंबंधः प्रियवादिनोरामस्यतत्कृतत्वदंकंनहिषयक

[illegible] ३२ ३३

86 मवांतस्यशमवस्यकालस्य नपुर्तिस्विनः शोतुनीयावृत्स्यस्यदीनस्य काहमेदपी ७४ मस्तेमनस्तस्य संपादकानिष्टाभिनिवेशं ७५ क्रमीकरोमि
शरणंतरदिका ग्रथमीजोष्टानिक्रमेणकनेयसोभिषेकहतः निरपराधसत्यागहतस्य ७८ ग्रवेननंनमूर्च्छोशाम पूर्णिमानेपूर्णिमान

ममहृद्दसत्कैकेणिग्रुपनांतस्यनपश्विनः द्वीनैलालयमानस्यकाहणेकर्तेमहैसि ७४ पृथिव्यां
सागरांनापायान्किंविद्दृधिगमपले नसर्वैनवदास्याभिमाचनेम्स्नामाविशा ७५ ग्रंजलिक्रमि
केणिपादेचापिस्पृशामिते शरणंभवुरामसयसापमेसामिहस्पृशेन ७६ इतिडःखमभिसेनम
विलपंतमवेननं पूर्णिमानमहाराजेशोकेनसमभिप्लुने ७७ पारेशोकार्णवस्यास्मलपेनपुनः
पुनः प्रत्युवाचायकैकेपीरोदनरेववः ७८ यदिदंनावरोराजनुनन्तःपनानननपाएसे पामि
कमेकथवोरदृस्पिवाकथ्यपिष्यासि ७९ यदासमेतावहवस्त्वयाराजर्षयःसह कथयिष्यंति
यमेतननत्राकिंप्रतिवदसि ८० ॥

शरीरे ७७ पारेनिरस्तारेपलयंतेशार्थयंते रोदनंतरंदाहणतंरं ७८ यन्यन्नतपापसेउककरणाशास्त्राकथयिष्यसिलोकेरितिशेषःस्वार्थी
णीताहेतुमसेस्ता ३ प ७९ यदावहवोमिलितारराजर्षयस्त्वयासहममहिषयवरदानादिविषयेगोष्ठीकरिष्यंतितत्रतन्मनस्मकिंप्रतिवदसि।

सिकिमवर्तकविरचिते ५० ॥

श्री॰ नकिंमपुत्रं रंशकामितवद्द यस्मा इति प्रसादे शं वरमा याति वर्मनुलत्त्वाणानुग्रहेस्मेति प्रयत्ने इति पादेरथापनयनादि प्रयत्नेनेत्यर्थः या
रा॰ मामभ्यपालयत् नशीनोपवासादिना रक्षत्त मया मिथ्याकृता अप्रति तेन विशेषः इति वस्यसि किमिति सोपहासंवाक्यं ५१ नरेन्द्राणां सर्वे
टी॰ शानां किल्बिषमयशोरूपमालिन्यं करिष्यसि नत्वहेनयं इत्यादि यहेशस्य इहेशः या पीनहेशः सर्वोपी हेश पवेतिवादेष्टानि लोका इति
५५ भावः ५२ प्रतिज्ञायाश्च पालनस्यावर्मत्वंवा प्रपंचनी सूचयन्वयांनुकरः प्रतिज्ञाया पालनं दर्शयति शैव्य इति अत्रेयं कथा इंद्राग्नी श्येनकपोत

87

यस्याः प्रयत्नेन जीवामि या च मामभ्यपालयत् तस्याः कृता मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि
किल्बिषं त्वं नरेंद्राणां करिष्यसि नराधिप यौ दत्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ५२ शै
व्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ५३

रूपौ शैव्यस्योदार्यजिज्ञासयाभक्ष्यभक्षकभावापन्नौ शैव्यसमीपं गतौ ततः कपोतोऽभयार्थी शैव्यांकं प्रविवेश तस्मै च सोऽभयं ददौ ततः
श्येनेन सह महान् देवविहितः माजन्मक्षे नाहं त्यजेयं अपितु तन्मानेन निधिभूतं स्वमांसमेव ददामीत्युक्त्वा सर्वं स्वमांसं श्येनाय दत्तवानि
ति अलर्कश्च राजर्षिर्ब्राह्मणाय याचमानाय वरं प्रतिश्रुत्य तेन राजवच्चक्षुषा स्ववत्तः संधानरूपवरे उक्ते स्ववत्तपोदत्तवानिति ५३ ॥ ५५

४४ सागरः समुद्रो वेलां न तिलं चनायदेवैः प्रार्थितस्तेभ्यस्तत्र न वेलां षनिवर्त्तते एवं पूर्वैः कांशेब्यादीनां हतं स्मरन् समयं प्रतिज्ञा मन्त्रनोमाका
र्षीः ५४ ५५ सिद्धान्तमाह भवतीति मद्रक्तो रामविवासनप्रवेकोरभरताभिषेकाख्यो मां वाद्य यमौ वाभवत न त्वियं रत्नाधीमि श्रेवमे प्रीति
ज्ञानमकाले मिथ्यावचनस्य शास्त्रान्मतत्वादिति चेत तत्राह तया यन्मस्तं समामन्तन्वा संकृतं प्रीति ज्ञानं तस्यातिक्रमो मा करणीना ५६

सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्त्तते समयं मानृतं कार्षीः पूर्वं कृतमनुस्मरन् ५५ स त्वं धर्मं प
रित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य च सह कौसल्यया नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते भवतु धर्मोऽधर्मो वा सत्यं
वा यदि वानृतं यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ५६ अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु त
वाग्रतः पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ५७ एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरं
अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं श्रेयो ननु मृतिर्मम ५८ भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप यथा
नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात् ५९

विपद्यते वा यद्यकमाह अहमित्यादि पश्यतस्ते तु मम नाटस्य ५७ अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं राजमातृत्वेन सर्वलोकानामिति शेषः ननु किं निश्च
येन क्रियासमपादरेइति पाहे पिमरिष्यामीत्येव फलति ५८ तेन वसमापेक्षात्मनाशाण भ्रतेन शपे न च्छपथपूर्वकं कथयामि रा

नवीनसमताद्दैनोनद्यैनस्तवैर्बासी ५२ ॥

श्री॰ ५० अशोभनं परं रामवनवासभरतैश्वर्यविषयं वाक्यं श्रुत्वेत्यन्वयः ५१ प्रैक्षत कोपादिति शेषः ५२ ५३ व्यवसायं रामविवासनविषयं निश्च
वा॰रा॰ यं घोरं शपथं भरतशापपर्यंतं रूपं सुकृतं रामसुकृतनादिशपथं वा ५४ विपरीतः सन्निपातादिना विपरीतप्रकृतिः आतुरो व्याधिग्रस्तः हृत
अ॰टी॰
५५ 89

एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह विलपंतं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ५० श्रुत्वा तु रा
ज्ञा केकेय्या वाक्यं परमशोभनं रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ५१ नाभ्यभाषत कैकेयीं
मुहूर्तं व्याकुलेंद्रियः प्रैक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीं ५२ तां हि वज्रसमां वाचमा
कर्ण्य हृदयाप्रियां दुःखशोकमयीं श्रुत्वा राजा न सुखितोऽभवत् स देव्या व्यवसायं च घो
रं च शपथं कृतं ध्यात्वा रामेति निःश्वस्य छिन्नस्तरुरिवापतत् नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो
यथातुरः हृततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ५५ दीनया तु गिरा राजा इति होवाच कैकयीं
यीं अनर्थमिममर्थाभं केन त्वमुपदेशिता ५६ भूतोपहतचित्तेव ब्रुवती मां न लज्जसे शील
व्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं पुरा ५७

तते जा मंत्रेण निरोधः ५५ उपदेशिता उपदिष्टा ५६ मां लज्जसे यति समत्वमीदृशव्यवहारस्य लोकविगीतत्वात् शीलव्यसनं स्वभावदू
त्तस्य विशेषणं ऽस्तनत्यागः अतएव दासीभूतो यद्यानेतप्रदा ५७ ॥ ॐ ५७

90 बालाइयाइति बालाया अयी नार्थकं पूर्वान्वयं केपूर्वानपि तन्न शीलं न इदानीं प्रौढतावस्थायामपि विपरीतवत् विपरीताहेतुः पीलाहे
लक्षये कुतो निमित्तात् केन निमित्तेन वा मा दीदृशं भयं जातमित्यर्थः ५८ वरमाह राष्ट्रे इति राष्ट्रे भरत मासीने वृणे राघवमासेन्द्राणां १
पेतेनानिर्दिष्टेन पापनिश्चयात् लक्षणेन भावेनोपलक्षिताः किंच पतेनाशक्यावरहारकेणाभूतेनता संपादकेन कर्मणा पुलक्षितानसे वं
राहिर ५९ यदि भर्तुर्मम लोकस्य च प्रियं कार्यं कर्तव्यं तदा विरमेति संबंधः ६० दुःखं तन्नायते अलीकं अपराधं अयतनं क्लेशः सर्वां

बालाया स्तु इदानीं ते लक्षये विपरीतवत् कुतो वा ते भयं जातं यातमेवंविधं वरम् ५८ राष्ट्रे भरत
मासीने वृणीष राघवे वने विरमैतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन च ५९ यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य
भरतस्य च नृशंसे पापसंकल्पे क्षुद्रे दुष्कृतकारिणि ६० किन्नु दुःखमलीकं वा मयि रामे च प
श्यसि न कथंचिदृते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् ६१ रामादपि हितं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् क
थं द्रक्ष्यामि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ६२

हयैव न दिष्टस्य भरताभिषेकस्यासिद्धेरित्याह नेति रामं विना राज्यं नावसेत् अनेन तत्तु रागी तमपि यथा भागे राज्ये मन्त्रम त्वस्य
यद्वा तु भरत एव राजा रामस्तु ह्रदस्य वममसमेपेति हृद्विति मनसा सह नान्यथा त्वदिष्टसिद्धिरित्युपदेशः ६१ तत्र हेतुः रामादपीति हि
यतस्तु भरतं रामादपि धर्मतो बलवत्तरं अतिशयेन धर्मवन्तं मन्ये भाषिते मया उक्ते सत्यपि त्वं कथं वत्स्यसि न वनस्यातिप्रियत्वादिति ।

अयो॰ ९३ ॥

श्री. उपप्लुतं इंदुं यथा तमिव विवर्णं मुखवर्णमादर्शी दौ कथं द्रक्ष्यामीति संबंधः किंच सुहृत्तोऽसम्यक्प्रवर्तितो नोऽबुद्धिरामाभिषेकविष
वा.रा. योऽनवहेतः सुहृद्भिः सहनिश्चितं अपाहृतो पराभूतो नानानादिग्भ्यः समागता राजानः १३ १४ अपवालपेत्वाकुः किंकथं राज्यमका
अयो. रयनमपालयदिति मामवक्ष्यतीति योजना वनं निःक्षेदे १५ परिप्रदेति क्वराम इतिप्राणविरितिशेषः कैकेय्यावराथ क्लिश्यमानेन क्लेश्यमा
५९

91

मुखवर्णं विवर्णं तं यथैवेंदुमुपप्लुतं लोकमेहृतमंबुद्धिं सुहृद्भिः सहनिश्चितं १३ कथं द्रक्ष्या
म्यपाहृतो परैरिव वहतो वसुं किंमावक्ष्यंति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः १४ बालोवतायं
मैक्ष्वाकश्चिरं राज्यमकारयत् यदा हि बहवो वृद्धा गुणवंतो बहुश्रुताः १५ परिप्रक्ष्यंति काकु
त्स्थं वक्ष्यामि हकथं तदा कैकेय्या क्लिश्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया यदि सत्यं ब्रवीम्येतम
सत्यं भविष्यति किं मां वक्ष्यति कौसल्या राघवे वनमास्थिते १६

नेवतां प्रतिज्ञातायाः सत्यवरदानाय प्रव्राजितस्तत्तुं लोको नग्रहीष्यतीत्याह कैकेय्येति पूर्वं दत्ते नेदानीं रामप्रव्राजनपरतया तया
प्रकटीकृतेन नवरेण निशेषः १६ यद्यपि तत्तथापि यतम् असत्यं भविष्यति नष्टा कामहृतस्तु हृचसा प्रव्राजितवानिति लोको

ध्रवतिप्रणीतभावः ९२ ॥

92

किं वैनामिति मयास्त्वत्कृते एव ताते किमपराद्धमिति यदा यदा इत्यतिदैन्यं प्रतिनिकृतरूपे वे यर्थः यदा यदा च यतो यत्र श्रेयोऽर्थी दासीवत् इतिव
व्यवहारः सखीवत् रहस्य कथने भार्यावत् धर्मचरणे भगिनीवत् हितानुशासने मातृवत् भोजनदाने उपतिष्ठते सेवते केचित्तु दासीवत् शुश्रूषका
र्यकारणे सखीवत् क्रीडायां भार्यावत् रक्षेव भगिनीवत् ज्ञानयोगानुष्ठाने मातृवत् तत्त्वकथने इत्याहुः अत एव मशकादानमिति वो

किं वै त्वं प्रतियच्छामि कृत्वा विप्रियमीदृशं यदा यदा च कौसल्या दासीवच्च सखीव च ६८ भार्या
वद्भगिनीवच्च मातृवच्चोपतिष्ठति सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ६९ न मया सत्कृ
ता देवी सत्कारार्हा कृते तव इदानीं तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ७० अपथ्यव्यञ्जनोपे
तं भुक्तमन्नमिवातुरं विप्रकारं च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च ७१

मे प्रियः पुत्रो यस्याः सा मम सा उक्तप्रकारैः सत्कारार्हापि तव कृते तव हेतुं मनस्यपरिहारयन् सत्कृता नातः तत् इदानीं रामविवासनवरेण यो हेतुः सति
यत्त्वयि मया सुकृतं शोभनं कर्म तत् दत्तं स्मरणात् रूपं कृतं तत् मां तपति पीडयति ६८ ६९ ७० किमिव आतुरं रुग्णं अपथ्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तम
न्नं यथा तपति पीडयति रामस्य विप्रकारमभिषेकनिवृत्तिं वनस्य नाडहे एष कं संप्रयाणं च प्रेक्ष्य तत्त्वयः ७१ ॥ ७१

शत्रोर्न किंचिदकर्तव्यमस्तीति विचार्य सपत्नविषये मम विश्वासं न करिष्यति कृपणां काकुः २२ अप्रियं हृदयमेवाहुः मां वैतिमेमदर्थे उपल
क्षणमनेन तत्र रामार्थं च शोचंतीत्वम प्राणान्‌त्यजयिष्यति २३ किं नरेणाश्वकुञ्जरभूतेन मत्त्वभूतेन चन्दमरणा ऊनत्वाह नहीति २४

सामित्रापेत्या दैभीता कथं विश्वसिष्यति कृपणा एवं न वैदेही शोचिष्यति हृदयमप्रियं २२ मां चपे·
वत्रयामास पन्ने रामं वनमाश्रिते वैदेही बृतमे प्राणान्‌नूनं वेनीतयोषियष्यति २३ हीनाहिमव
नः पाश्वे किं नु रोणव किन्नरी नहीं राममहं दृष्टा प्रवसं तमहावने २४ चिरं नीविनमाशे
सेरुद्रनी वापिमेयिली माहूनं विधवाराज्यमसपत्नाकारयिष्यति सेनीनामहमप्यत्ननं वस्त्र
मसतीमतीं नृपिणी विषमस्य क्रोपीत्वमदिराणनरः २५ पत्नीनं वनमासात्वेः सात्व पतीसम
भाषसे गीनशाहेनमेरु यल्लयाम

नूनं भुवं २५ असतीमेवसतीयुतिमारिकावे न असतीन वसतीस र्वदाविद्यमानोस
तीयुग्राननः सतीव्यवस्यामि निश्चितोमि नृपिणी दृष्टि प्रियां मदिराणीत्वाय श्राद्धिकारेण विषमं कुक्रां यथाजानातित्रयेत्यर्थः २६
यद्यत्वग्रम्वन्तैनेः सांत्वैरिष्टवचनैः सात्वयंतीयतमो भाषसे तत्नगीन शाहेनम्रगसंस्कृत्यात्लवड्इवमामवधीः ३३ ॥ ३३

९५ पुत्रविक्रायकं पुत्रेणमूल्येन गृहीत्वा विक्रेतारं अनार्यैः पापी निरयान्सविक्रेष्यतिविषयहिंसंति १८ दुःखेकर्षक्कच्छेकष्टं अहोकष्टमसी
होकष्टमितियावत् यत्रवरविषये रामविगासनवरविषयायास्तववाचः त्वमेवतोनः पुराकृतममशुभमिवनफलमिव इवशब्दमवार्थे एव
विधंत्वपरिहार्येनानावशपानुभावदुःखदुःखं त्वयामममितिसेवेपः १९ पापेनमयादुपसंपन्नाकेनसंलग्नासोव्याघ्रकृतेनदत्त्वाणोसनाशायय

अनार्येइतिमाम्माशीः पुत्रविक्रायकेष्फवं विक्रेष्यतिरथ्यामहसरायंब्राह्मणोपथा १८ अ
होदुःखंविमेद्याकृच्छ्रेयत्रवाचः त्वमेनवदुःखमेवविपंपामेपुराकृतममिवाशुभं १९ विवंस्त्रि
मयापापेनपापनाभिरक्षिता अत्तानाइपसंपन्नारजनहत्यनीपथा २० रससाणस्त्वयास्रा
यंस्मनेत्रानाभिलक्षये बालोरहसिहस्तेनकृसमर्पमिवास्पशे २१ तेनस्मानेवलोकोपक्र
नमाक्रोशमहेति मयात्वपितृकःपुत्रः समहात्मादुरात्मना वालिशेनवनकामात्मार
मादस्मरथ्यारभ्यशा त्रीकृतेयःप्रियेपुत्रवनेप्रस्थापयिष्यति २२

रिणानमिस्याशायः २० वालयइववेतियोजना २१ तंबन्धनुरकंजीवनापिमयासमहात्मापुत्रोऽपित्कपित्सपप्रकृतराज्यरहितः कृतेम
यतोनयाक्रोशहंनिंदितं २२ निराप्रकारमाहवालिशइति अस्यापयिष्यमीतिउपलक्षणं त्रिकालनिंदायाः २३ ॥ २३

श्री. वा.रा. अटी. ५८

95

उपकर्षितः कार्श्यं प्रापितः कृच्छ्रं जटाजिनपेतत्तया वनेवासक्लेशं ८४ द्वितीयं वचनं परिहाररूपं वचनं अलं समर्थः अग्रहसिव धर्मप्रेपित्रि
तत्वात् ८५ यदि मे राघवः प्रतिकूलं कुर्यात् न मे अप्रियं स्यादिति संबंधः ८६ ततः किमत आह राघवेहीति आह तत्र वनं वीर्यवीति अत्तमली

वैदेह्या च सह भ्रात्रा वने गुरुभिरुपकर्षितः भोगकाले महत्कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ८४ नालं द्वि-
तीयं वचनं स्त्रो मां प्रतिभाषितुं समर्थं प्रव्रजेत्सौ वाढमिमेव वदयति ८५ यदि मे राघवः कु-
र्यात् इह वनं गन्तुं निवारितः प्रतिकूलं प्रियं मे स्यात् न तु वत्स्यः करिष्यति ८६ राघवो हि वनं प्राप्तस-
र्वलोकस्याधिकं कृतं स्त्रिरत्नमगणीयं मा नस्थ्रिष्यतियमत्तम ८७ स्तेनैव योगनेरामेव वने।
मनुजपुंगवे दृष्टमनजनेपाथे किं पापं प्रतिपत्स्यते ८८

यं ऽः सहहस्तमपवसर्वलोकस्याधिककृतं ८७ शेषेवविशेषमष्टकौसल्यादिरूपेजनेकिंपापं मनोवागगोचरं ऽः स्वसायनं प्रति

नं पत्स्ये करिष्यामि ८८ ॥

96 यदि कौसल्यां मां रामे च हस्तम् अनिनाभ्यो हीना भविष्यति वाक्ये मित्रा एदि भर्त्रौ च वा द्वा मे मां च पतेर्यदि हीना भविष्यन्ति न दाउ: खोनाल्लहनी देवी कौस
ल्या सुमित्रा च प्रमे वानुमरिष्यति लक्ष्मणस्य रामेण सह नियतं गमनात् शत्रुघ्नस्य भरतेनानुयायित्वे पित्र्नी वनदन्तरं जनेऊ र्वनो रामस्य वन
स्या पित्रयाज्ञ रक्षयानिराकरणाद्भ्रौ हास्यती मुक्ते नेनतस्याः कौ यान्तिशयोग्यगः राज्ञ: शोभका निशायवना हिंसे ष्टल वाक्य प्रयोगो च दोषः

कौसल्यां मां च रामं च पुत्रौ च यदि हास्यति दुःखान्यसहती देवी मामेवानुगमिष्यति ८१ कौस
ल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयि सुखिता भव ८२ मया रामे
ण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं गुणैः इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ८३ प्रियं चेद्भरतस्ये
तद्रामप्रव्राजनं भवेत् मा स्म मे भरतः कार्षीत्प्रेतकृत्यं गतायुषः ८४ हन्तानार्ये ममामित्रे राम वन
म् अपि ततो ऽसि नारीति विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ८५ ॥

य ८१ पुत्राणां नरकवासो राज्ञ हा न्यारा लोः राज्ञ: अप्रो कन्रूप याप मनुमरणादि त्याह: ८२ मया रामेण त्यादि श्लोकि: आकुलं हामित्रे ८३
रामप्रव्राजनस्य भरतसंमत नेस मे पुत्र पर्वेने न्यायेनाह प्रियं चेदित्यादि ८४ ॥ ८५

मनुष्यहिंदैवेन मामाकंदरहस्त्वत्वशेनमवेश्मनि न्यवसः राजपुत्रीवादेनेति पादेराजपुत्रीयपदेशमात्रेणेत्यर्थः मेअकीर्तिः परोक्तायशो
त्राकीर्तिः महाजनसमक्षंधिक्कारः परिभवः सर्वभूतेष्ववज्ञात्वदूत्वेनप्रतिपत्तिः यतोन्यसोः नयतत्सर्वं भविष्यतीतिशेषः १४ कथं

मांराजपुत्रिदैवेनन्यवसोममवेश्मनि अकीर्तिस्यात्तवालोकेपरिभवश्चमे सर्वभूतेषु
चावज्ञायथापापकृतस्तथा १४ कथंरथेविभ्रमणेनागजाश्वैश्चमृद्गैः पद्भ्यांरामोमहार
ण्येवत्सामेविचरिष्यति यस्यचाशनसमयेसूदाः कुंडलधारिणः अहंपूर्वाः पचंतिस्मप्रसन्नाः
पानभोजनं सकथंनुकषायाणितिक्तानिकटुकानिच भक्षयन्वन्यमाहारंसुतोमेवर्तयिष्यति १७
महार्हवस्त्रसंवीतोभूत्वाचिरसुखोचितः काषायपरिधानस्तुकथंरामोभविष्यति कस्येदंदारुणंवा
क्यमेवंविधमचिंतितं रामस्यारण्यगमनंभरतस्याभिषेचनम् १९

मिति १५ यस्यचेति १६ सकषायमिति कषायादीनि कंदमूलानीत्यथाहारः तत्रयन्वन्यमाहारं वर्तयिष्यति जीविष्यति १७ महार्हेति १८
कस्येति इदमेवंविधंरुदारुणं यत्तद्राज्ञश्चरामस्यारण्यगमनमित्यादिवाक्यं वा काश्रवणे कस्यापीति तेअतिवेचनीयमभद्र

98 कैकेयीदोषं दृष्ट्वा राजा शोकेन स्त्रीमात्रं निंदति धिगिति तिंपत्नमस्ति स्वार्थः पुनः स्वाभाविवेकेनाह नेति कौसल्यादीनां निदानत्वं ह्यादि-
ति भावः ।९। अनर्थे जगदनर्थसाधने अस्याः अर्थे पदे स्वार्थसाधनपरे ममानुतापाय मदनुतापाय निवेशितनासि निवेशनद भावा-
सि इष्वप्रणेतिशेषः मन्निमित्तं मन्निमित्तमिति बहुव्रीहिः रामे वा जगद्धितानुकारिणि किमप्रियं येन त्वं साधनं पश्यसीत्यर्थः ।१०। रामं व्यसने वास-

धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरं ।९। अनर्थभा-
वेऽर्थपरे नृशंसे ममानुतापाय निविष्टभावे किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं हितानुकारिण्याः
यवासिरामे ।१०। परित्यजेयुः पितरोपि पुत्रान् भार्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः कृत्स्नं हि सर्वं कु-
पितं जगत्स्यात् दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नं

रूपे व्यसने निमग्नं दृष्ट्वा कृत्स्नं जगत् कुपितं स्यात् कोपप्रकारमाह
कृतानुरागाः पितरः पुत्रान् तादृशान् विभक्तिविपरिणामेन तादृशानपि त्यक्त्वा सर्वं यथा तथा बालानपि त्यजेयुः रामेण सह गमनार्थं
अपि तादृशाः पुत्राः तादृशान् तादृश्यो भार्याः तादृशान् पतीन् अपि ते तादृशाः पतयो तादृशीः भार्याः अपि त्यजेयुः यतो ना-
जदनर्थसाधनभाववत्तामपमादिना ।१२। ॥ ।१२

श्री॰ समस्तरामं विना जीवनमनुमिनिरेकं दर्शयिष्यन्तः तदन्वये सजीवनानन्वये दर्शयति अहमिति आवनं तं मत्समीपे आगच्छेत नसु स्पृष्ठ त्वेतिशेषः
नारा॰ आगच्छेत्तंच्छ ना दर्शनेन नव त्वशाम शपन्निवनं हामि अवृणमा त्रेण दर्शनजनं संसावुमन्के दृष्टैवदृष्टानुभवः विरहृष्टापि पुनर्दृष्टैव वु॰
प्रती॰ त्यष्टपुष्टांतर्बहिः परिकरो भवामि ९२ हिरयीमस्थैं सूर्येण विना पिलोकस्य प्रवृत्तिर्यावद्धावःस्यान्न वज्रधरेण अवर्षता पिप्रवृत्तिर्लो
प॰
९९

अहं पुनर्देवकुमाररूपमलंकृतं तेनेमं तमाहृजनं नंदामि प शपन्निव दर्शनेन भवामि दृष्टैव पु॰
नर्दृष्टैव ९२ विना हि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिर्वर्षता वज्रधरेण वापि रामन्तगच्छेन मितः समीप
जीवेत् कश्चिन्निति चेत्तनाते ९४ विना शकामामहं तु ममस्तिरामावासयं तदस्मि वानमनस्वा
विंस्वनाकेनष्टनानोस्मि तपीमहाविषाणेन हतोस्मि मोहान् ९५ ॥ ९५

कस्य जीवनं स्यात् आदत्तथवा इद्रेणसद्दपसमता विनापि प्रवृत्तिः भवेत् रामेत विनानकस्यापि जीवनमिति शेषः अंतर्यामि
णा विना कस्यापि च जवहावस्तासिद्धेः एवं च सा जीवने के मतिकस्याप सिद्धमितिभावः ९४ किंच त्वामात्मनो मत्त्वमिवसम्रहे
हमावासयं किं च तमहाविषामर्षीमयाकेनमोहान्नतेनाज्ञातात् प्रत्यासि तेनोकयरणेनाहं हतोस्मि ९५ ॥ ९५ प॰

100 पुरंदरांशुदेवस्य प्रशासितस्य तेनेन सहान्वयः तेन बांधवान् पतिपुत्रादीन् पतिपुत्रादीन् निहत्य मम माहिता नो शत्रूणाम भिभाषणशीला भवः वा
तां कर्णयोरपि वा बभूवा हिमि भावः अभिहर्षिणीति पादे निवोढ मेदा भव ९६ व सनन प्रहारिणि वा एक दूपाम दिपुत्रवियोगदुःखहा
रकारिणि प्रवतयति पत्नीभावति सकृत्वा इह देशे अपकाले पद्मा घसकृ रे अनन्त मुखादव षणाणां तांदनाः केन नाम हेतुना सहस्व

मया वरामेण सलक्ष्मणेन प्रशास्त हीनो भरतनल्लयामह पुरंदरांशुं च निहत्य बांधवान्मम माहिता
नो च भवाभिहर्षिणी ९५ त्वं शूसह नैदुमसन प्रहारिणीमसत्वा वाक्यं यदि हाय भाषसेन ताम न
ते नम्रमुखमपत्नं त्वया विशीर्यमाणा दशना: सहस्रधा ९७ न किं विदाहाहितमप्रियं न वा
न वेत्सि रामः परुषाणि भाषितं कथं नरामे साभिरामवादिनि वृक्षोपि दोषान्गुणा निस्पृ
मते ९८ प्रतामवामञ्जलवा प्रणश्य वा सह स्वशो वा स्फुटितो महीव्रज ननेक रिष्यामि वः
सदारुणं मम माहितं केकयराजपांसन

यां विशीर्यमाणाः संततानपतं तीति न जाने इति शेषः ९७ अप्रियवचो कथने हेतुं
नैवेतीत्यादि षान् जटाचीरधारणवनवासादीनाम् नो दोषजनवान् गुणो निःस्पृहः सर्वेषां संमते ९८ प्रतामपलायस्व प्रज्वल अग्निप्रवे
शेन: प्रणश्य विषेण: उद्दाल प्रहारैः सहस्रशः स्फुटितो हतगतो वा महीं व्रज यथापितेवचोन करिष्यामीति संबंधः ९९ ॥

श्री॰ असत्प्रियंवदामि यत्प्रियभाषिणी प्रहृष्टभावोऽदुष्टान्तःकरणां अनपत्रपमनोरमां संबंधनेन प्राणान्हृदयं दिधक्षमाणां तां जीवितेन वि॰
वारा॰ षहेनोक्षहे नवनाशममेवाशासे इत्यर्थः प्राणबंधनेहिंसोऽयमनं इति छेदोगुरुकृतिः ४ ईदृग्वाक्यमनङ्गङ्क्षनः समानेन ते आत्मवतो
अयो॰ आत्मवत्तानात्मत्रापि स्मरणीयः यदेवमतो ममेत्यादि ५ अतिमात्रया अतिक्रान्तसौदर्यपरिच्छेदया यस्त्वातिक्रान्तमर्यादया हृदये ममेति
५१ 101

त्वरोपमां निनाममसत्प्रियंवदां प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीं न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां
दिधक्षमाणां हृदयं सबंधनम् ४ न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं विनात्मजेनात्मवतां कुतो
रतिः ममाहितं देवि न कुर्वमर्हसि स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे ॥ स भूमिपालो विलप
न्ननाथवत्स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितावुभावसंस्पृश्य यथा
तुरस्तथा ६ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः १२ ॥

गृहीतः असामिनाविलपनेन पपाताविष्टयमरिणाह्यविर्वोन्यते असंस्पृश्य तनेन पिस्पृष्टोऽपि विलप्यत्रीजनितवै वश्यंपयोतितं गदे॰
वाह यथातुरइति आतुरोयथा किंचित्स्पृष्टकामोऽस्पृष्ट्वेवमयोध्यायथाप्नृस्पृश्यापतनतिनत्येत्यर्थः १२ इति अयोध्याकाण्डे द्वादशः १२ ५१

102

प्रथमसत्यपाशबद्धतयाप्रथममेववाक्येन त्वत्तस्तेवचः करिष्यामीति वचसि दाष्ट्याभावं निश्चित्य पुनरप्याह अनर्दमिति श्रमामी तदूरिमतयोचि तम् शयनानर्हं १ अनर्थरूपा कुलस्येति शेषः असिद्धार्था प्रयोजनमस्याः अभीता जनापवादादरभीता अपि दर्शिनी रामा ङ्गस्य लक्ष्यस्येतिशेषः तमेववरं पूर्वदत्तमेववरं उद्दिश्य राजानमाकारयामास संबोधयामास २ कत्थसे श्लाघसे प्रतिज्ञां चकरोषि धार्येते इत्यपेक्षितविशेषः

अनर्हमिमं महाराजं शयानमतथोचितं ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतं १ अनर्थरूपा सिद्धार्था ह्यभीता भयदर्शिनी पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना २ त्वं कत्थसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः मम चेदं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ३ एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलन्निव ४ मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ५ स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं बत ६ ॥

गतेनैवेतिशेषः ३४ ५ रामप्रवासदुःखेन मृतस्य स्वर्गंगतस्यापि मे सुखं नास्तीत्याह स्वर्गेऽपीति रामस्य कुशलं दैवतैः पृष्टोऽहं किमुत्तरं वदिष्यामीति शेषः वनं प्रस्थापितं इष्टम् अनन्तरं दैवतैः प्रत्यादेशात् निराकरणात् हेतोरभिहितं भविष्यति तत् दुःखं कथं धारयिष्ये हृदये इति शेषः अतस्तदप्र

ननु सत्यवशात्त्वत्तादिष्टं इत्यत्तरं तत्राह कैकेय्या इति प्रियकामेन प्रियेणावेरेण यतत्त्वसत्यं यदियं पितुर्ब्रवीमि ततथापि यतत्मे वाक्यं अ
सत्यं भविष्यति असत्यं मे स्यात् ते नीतार्थः कामुकतया अन्तरा व्याजत्वाशयः ७ राज्यमेतत्सते ८ ९ स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि १० दुःखैरि

कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो वनं यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ७ अपुत्रेण
मया पुत्रः श्रमेण महता महान् रामो लब्धो महाबाहुः स कथं त्यज्यते मया ८ शूरश्च कृतवि
द्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ९ कथमिन्दीवरश्याम
ं दीर्घबाहुं महाबलं अभिराममहं रामं स्थापयिष्यामि दंडकान् १० सुखानामुचितस्यैव दुःखै
रनुचितस्य च दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ११ यदि दुःखमकृत्वाद्य मम संक्रमणं
भवेत् अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयां १२

ति षष्ठ्यर्थे तृतीया दुःखं वनगमनरूपं दुःखस्थापनं ११ सर्वथा रामस्य दुःखकरणमेव मेऽप्रिय इत्याह यदीति अदुःखार्हस्य रामस्य दुःखम
कृत्वा यदि मम संक्रमणं स्वर्गप्राप्तिगमनं भवेत् तदा स्वर्गेऽहं सुखमाप्नुयामित्यन्वयः मरणे वरप्रदानजन्यदोषोऽपि न जीवतो हि स्यादिति।

104 ममप्रियं रामं विप्रियेण योजयेदित्यन्वयः ।३ अकीर्तिः स्त्रीजितत्वरूपाकीर्तिर्जन्मसंपादितां कीर्तिं परिभविष्यतीत्यर्थः ।४ यत्तं चैव यि प्रादोषे
ष्वनिवेशप्रवेशान्सर्वं सूर्योस्तमगमत् रजनी चाभ्युवर्तत सा त्रियामा चन्द्रमण्डलमण्डितापि आर्तस्य दुःखविलपमानस्य न व्यभास
तत्प्रकाशेन सुखादा भवत् विलापेनैव रात्रिकालो व्यतीत इति भावः पुनः सा शर्वरी हिंसिका तस्यातिशयः स्मृणा गीतियोगात्

नृशंसे पापसंकल्पे सत्त्वरापक्रमं किं वियोगात्कैकेयि प्रियं योजयसे मम ।३ अकीर्तिरतु
ला लोके ध्रुवं परिभविष्यति तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ।४ अस्तमभ्यागमत्सूर्यो
रजनी चाभ्यवर्तत सा त्रियामा तदार्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ।५ राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत
शर्वरी सदैवोष्णं विनिःश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ।६ विललापार्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचन
न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे नक्षत्रभूषिते ।७

।५।६ आर्तवत् रोगपीडितवत् य हासार्थे वर्तिः सूर्य एवतो दुःखं यया मम भवति
तथा विललाप यद्वा दुःखविशामेति शेषः अथ दुःखवशाद्वा आस्य कृष्टिप्रार्थयते न प्रभातमिच्छामि तवेति पाठे त्वया गतया जाय
माने प्रातःकालमित्यर्थः तवेति पाठे त्वं चैव प्रातःकालमित्यर्थः ।७ ॥ ७

श्री॰
वा॰रा॰
अयो॰
५३

105

मेमहं भद्रे निशे पर्व हि स्याः कल्याणदत्वे प्रभाते राम विवासन भयमिति भावः गमनेनाञ्जियामस याजया रात्र्यपगमे प्रजास्त्रियामे नै
नदर्शनाभाव इति भावः यद्वा प्रभाते रामगमनेन फलितिमरणे स समस्तस्याग्रदर्शनमिति भावः नाहमिच्छामि दृष्टुमित्यन्वयः १९ ॥
नवहसस्ततवशात्वात्वहृ प्रांतगतस्यनर्थः गतायुषः अल्पावशिष्टायुषः २० राज्ञो विशेषणः राजतानाहि शेषेणप्रसादयुर्विनः इदंप्रवी

क्रियतां मे दया भद्रे मयायं रचितोञ्जलिः ॥ यद्वा वा गमनतो शीघ्रे नाहमिच्छामि निर्घृणाः त्वर्शसो
कैकेयीं दृष्ट यन्तुनेव मनेनमम एवमुक्तानतो राजा कैकेयीं संयतांजलिः प्रसादयामास पुनः
कैकेयीं राजधर्मवित् साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः २० प्रसादः क्रियतां भद्रे देवि राज्ञो
विशेषतः शून्येन खलु सुश्रोणि मयेदं समुदाहृतं २१ कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि
प्रसीद देवि रामो मे त्वद्दत्तं राज्यमव्ययं

कुरुदुष्कर्तान्वेषुशून्येन दुःखवशात् विवक्तव्याविवक्तविवेकरहितेन यद्वा इदं रामाभिषेच
नं शून्यस्यैकान्ते निर्जने नेतरोऽहं किंवा सभायामतः प्रसादं कुरु सर्वथोपहासो यथा न भवति तथेत्यर्थः २१ सहृदयामहं चन शून्य हृदया
या नदेवा हं प्रसीदेति तथा वरबलात् गृहीतमेव राज्यं मत्तोपीत्यर्थे रामाय देहीत्याशयः २२ ॥ २२ ५३

गहर्णां च सिष्टादीनां गुरुश्रोणीति पाठे सुवी पाठान्तरे उर्वीं सहनीत्यर्थः स्पाहरपि २३ रोदनेनाद्यपि ताम्रश्रवतानाम्रस्य अश्रुकलस्य
106 सूक्ष्मार्णस्य हिरण्यर्थे २४ नृशंसैः प्राकृतदासियं श्रुत्वा पद्वेविचित्रविनयवाक्येनापि सत्तेनो षमशामो विवासनं प्रति याच्यमानं वरं समी

लभतां समितापांगि यशः परमवाप्स्यसि मम रामस्य लोकस्य भर्त्तॄणां भरतस्य च प्रियमेतन्महत्।
श्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे २३ विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा दीनस्य ताम्राश्रुकलस्य राज्ञः
श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यं २४ ततः स राजा पुनरेव मूर्छितः।
प्रियाममृष्टां प्रतिकूलभाषिणीं समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुः
खितः २५ इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः। विबोध्य
मानः प्रतिबोधनं तदा निवारयामास स राजसत्तमः २६ इति रामायणे अयोध्याकाण्डे द्वादश
शः सर्गः १२ ॥

त्याङ्गः खिन्नः विरस्य विवितं प्रेमनातां तां धिक्कृतेमशक्नुवन् प्रयासलब्धपुत्रं वनं प्राक्रमणाक्षुवन् कर्तव्यमूढतया दुःखितो विसंज्ञो
मूर्छितः क्षितौ पपात २५ घोरं दीर्घं यथा स्यात्तथा श्वसतः मानिशा जगाम प्रतिबोधयन्तं स्नापनमङ्गलगीतादिकं दुःखवशादिति भावः २६

श्री॰ वा॰ रा॰ अयो॰ ५५ एवं दशरथोऽपि राजनि कैकेयी मन्त्रिमित्रतो राजाश्रियमानां द्रोणं तमयोक्तममन्यथाकार्यमितिनिश्चिन्त्याह पुत्रेत्यादि पापो कैकेयी विवेष्टमानं म॰
रणकालइव विकृतं मुमूर्षुवत्सम्पकं दृष्ट्वापीत्यर्थः ९ ममसंश्रवं वरदानरूपं संश्रुत्य प्रतिश्रुत्य अगो कृत्य पापं कृत्वेव सन्नः पीडितः सन्नेश
षेऽद्धं नावितमित्यर्थः अतः स्थितौ सत्यपालनरूपायां सतां मर्यादायां २ सत्यरूपं धर्ममाश्रित्य उद्दिश्य त्वं च त्वं मया चोदितः वरदान॰

107

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि विवेष्टमानमुद्वीक्ष्य सैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् पापं कृ॰
त्वेव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवं शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि २ आहुः सत्य
हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः सत्यमाश्रित्य च मया त्वं धर्मं प्रतिचोदितः ३ संश्रुत्य शैब्यः श्ये॰
नाय स्वां तनुं जगतीपतिः प्रदाय पक्षिणो राजा जगाम गतिमुत्तमां तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्रा॰
ह्मणे वेदपारगे याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ५ सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यम॰
न्वितः सत्यानुरोधात्समये वेलां स्वां ना॰

विषयेऽन्वितः तव सत्यं वृत्तिं तमेषा मे प्रेरणा अन्यथा प्रतिज्ञातवरदाने वित्ते
वञ्चनेन तवाधर्मः स्यादिति भावः ३ यद्यपि सत्यपालने प्राणसंशयस्तथापि त्वमेवं गीकृत्य सत्यरक्षणमेवेत्याह संश्रुत्येत्यादि
५५ सरितां पतिः सत्यमन्वितः सत्यप्राप्तः सत्यानुरोधात् सत्यत्यागभयात् स्वल्पां मर्यादां लङ्घनमपि वेला समये चन्द्रोदयरूपे वृद्धि

५५ अयोध्याकाण्डे ९ ॥

108

प्रणवरूपैकपदवाच्यत्वाद्ब्रह्मवाचकत्वाभेदाय प्रणवरूपं ब्रह्म शाश्वतं सत्यवाक्यमेव अक्षया वेदाः अक्षयं सत्यज्ञानफलेन दृष्टं सत्येनै-
वपरं पदं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्यते वितथ्य हि हानेति शेषः ७ तस्मात्सत्यमिति ८ धर्मस्य परलोकसिद्धिफलकस्य अभिकामार्थं प्रार्थनीयफ-
लसिद्ध्यर्थं क्रियमाणान्ममाभिवादनाद्गौरवाच्च ते सुतं रामं प्रव्राजय एवं त्वां त्रिर्ब्रवीमि अतो नाहं मरणान्निवर्तयितुं शक्यान्निभावः ९

सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनावाप्यते परम् ७ सत्यं मे मन
वर्तेस्म पदिर्धर्मे धृतामतिः सवरः सफलो भम्लवरदो ह्यसि सत्तमः ८ धर्मस्यैवाभिकामार्थं मम
वैवाभिवादनात् प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहं ९ समर्थवन्ममार्थमेपदि तेन ऽकरि
ष्यसि अग्रतस्ते परित्यक्ता त्यक्ष्यामि जीवितम् १० एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशंकया
नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं बलिरिंद्रकृतं यथा ११ उद्भ्रांतहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् स धुर्यो
वै परिस्पंदन् युगचक्रांतरं यथा १२

विप्रहेलीव हृदोषग्रस्ताधिकस्येत्याह समेर्थं चेति मदुक्तविषयसमर्थं परित्यक्ताऽनयोपेक्षिता ते अग्रतो जीवितं त्यक्ष्यामि १० एवं म्या
त्याऽपत प्रकारेणायासं सत्यपाशं बंधनं इंद्रकृतं इंद्रप्रेरितनीपेंद्रकृतं दत्तं यस्मिन् देशा प्राप्तिश्च तद्रूपं पाशं ११ युगचक्रयोरंतरं मध्यप्र-
पपरिस्पंदन्निर्यकर्चेष्टमानो धुर्य इव उद्भ्रांतहृदयत्वादिविशिष्टोभवत् १२ ॥ १२

सेत्स्यसि विकल्पं चिंतयसीति शेषः ॥ १३ ॥ ईदृशाः सत्यज्ञायाः त्यागप्रवोचित इत्याशयेनाह यस्ते इति मंत्रकृतः गृभ्णामीति मंत्रेण संस्कृतः संत्य
जामि तत्प्रयुक्तं वचनं वा हरेत्त्यजामि स्वजं स्वस्माज्जातं तव पुत्रं च त्वया सह त्यजामि ॥ १४ ॥ किंच रामाभिषेको मयाऽशक्यनिवारण इत्याह प्रया॰

विक्लवाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः कृच्छ्राद्धैर्येण संस्तभ्य कै
केयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ यस्ते मंत्रकृतः पाणिरग्नौ पापे मया धृतः तं त्यजामि
स्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥ १४ ॥ प्रयाता रजनी देवी सूर्यस्योदयनं प्रति अ
भिषेकाय हि जनस्त्वरयिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥ रामाभिषेकसंभारैस्तदर्
थमुपकल्पितैः रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियां ॥ १६ ॥

तेत्यादि उदयनं प्रतिलभ्य तदर्थं अभिषेकार्थं कल्पितै रामाभिषेकसंभारैरभिषेकं कर्तुं गुरुजनो मां त्वरयिष्यति अतो गुरुजना
नुरोधेन मया रामः कारयितव्यः कृताभिषेकः कारयितव्यः सर्वथा तु त्वया मत्सलिलक्रिया न कार्येत्याह मृतस्येत्यादि माऽकृ॰

110 क्रोधातिशयेनोक्तमेवार्थं पुनराह सपुत्रयेति इति कृतकनीयौ मम वशे तिष्ठति भातिस्तूर्योरयं प्रति लभ्याभिषेके कर्तव्य
विष्यतिप्रतः सपत्न्या कर्तव्यं इत्यर्थः तत्र त्वामेवेति भावः ननु मयि जीवत्याकथं रामाभिषेको भविष्यति मत्राह
यदि यततत्पुत्रत्राय रामाभिषेचनं तास्मि तहि त्याने करिष्यामि तदाभिषेककार्यर्थं कल्पितैरामाभिषेकसंभारैः स्वत्सामेता
लिलक्रिया मया रामः कारयितव्यः क्रोधादाह सपुत्रयेति ननु किमनेनात्मवधव्यवसायेन त्वन्नादपात्मनः प्रियता

सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया व्याहंतास्यशुभाचारे यदि रामाभिषेचनं ॥७॥ नशक्नोम्य
द्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वं तथा सुखं हतहर्षं निरानंदं पुनर्जनमवाङ्मुखं ॥८॥ तां तथा ब्रुवतस्तस्य भू
मिपस्य महात्मनः प्रभाता शर्वरी पुण्या चंद्रनक्षत्रमालिनी ततः पापसमाचारा कैकेयी पा
र्थिवं पुनः उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमू = ४ रा टि

त आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेः तत्राह नशक्नु इति
तथा सुखं तुनाहमस्वल्पवनं ऊर्ध्वं विकसितमुखं दृष्ट्वा पुनरिदानीं अवाङ्मुखं म्लानं द्रष्टुं नशक्नोमि एवं वताहमजीवनाय स्वया
मरणमङ्गीकृतमिति सर्वथा मया मर्तव्यमिति भावः इति ॥७॥८॥ तां कैकेयीं उत्तमा प्रभाता पुण्यसायनकालावच्छिन्नाजातेत्यर्थः
यदा निरंतरराममविनाशमेतत्वात पुण्या शर्वरीत प्राजातेत्यर्थः ॥९॥ रोषमूर्च्छिता क्रोधव्याप्ता परुषं कर्णदत्ताई तत उत्तिष्ठ = ५ रा टि

श्री॰ गरो विषं रुजा मूर्च्छादि तद्धेतुः स इदं किं भाषसे व्यर्थमेवेति भावः वाक्यं गररुजोपममिति पाठे ग्रेगेति राजा मे त्वं इहामायाति
वा॰रा॰ त्वे महदाद्दानं विना इतो बहिर्गमनमशक्यमिति तात्पर्यं २१ कृतकृत्यः कृतार्थः स्नाव स्थापके कृत्यप्रत्ययः २२ तुन्नः व्यथितः प्र
श॰टी॰ पितः वन्न इति पाठे प्रेरितः तीक्ष्णप्रतोदप्रेरितो हयो यथा स्वारोहाधीनस्तथा तज्जाकप्रेरितो राजा तदधीनो भूत्वाऽहे
५९

किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गररुजोपमं आनाययितुमक्लिष्टं पुत्रं राममिहार्हसि २१ स्थाप्य राज्ये मम
सुतं कृत्वा राममवनेचरं निःसपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि २२ स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदे
न हयोत्तमः राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि नष्टा च मम चे
तना ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकं २४ ततः प्रभातां रजनीमुदिते च दिवाकरे पु
ण्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्ते च समागते २५ वसिष्ठो गुणसंपन्नः शिष्यैः परिवृतस्तदा उपगृ
ह्याशु संभारान्प्रविवेश पुरोत्तमं २६ ॥ २९

त्यर्थः २३ तदाह धर्मेति एवं च ममाचेतनतामेव साधीष्टं यथा
सिध्यति तथा कुरुष्व इदं न किमपि वक्ष्यामीति भावः सर्वथा चेतनतानाशात् प्राक् रामं द्रष्टुं परमिच्छामि न यथा संपद्यते तथा
कुरु प्रतावद्धा मन्दिष्टं कुर्विति भावः ततः प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा मरणाकृतनस्नानादि तिनाक्रिय इति शेषः वसिष्ठः पुरीत्व संप्रवि
वेशेति उत्तरश्लोकेनान्वयः कवेरपि वर्णनीयमर्यादाभावेन शोकाविष्टत्वात् न्यूनपदादिकमदोषः २५ संभारान् कुशादीन् २६५९

समार्जनंमार्जन्याधूलिनिराकरणं सम्यक्हाविपयगाः कोपपदार्थोयेभूनाहरयाज्ञापयामासा २१ सत्तकांशमस्तकजनो २८ २९
यष्टिमद्भिरिति आल्पाणाविशेषणं भारयष्टैणवीयष्टिमितिस्वानकधर्मप्रकरणेण्के: यष्टायष्टिमद्भिरेतसानद्धैराजसेवकैमि
112 मयोः ३० ३१ विनिष्क्रान्तेभूतनःश्रवान् हारेतः श्वरद्वारे ३२ वसिष्ठः स्वनभुवमवाव किमुवाचर्षहदिप्राशीस्तादि ३३ काञ्चनाःसौव

सिक्तसंमार्जितपथोपताकोत्तमभूषितो संमृष्टमनुजोपेतो सम्यक्हविपनापणः २७ महोन्नसवे
समागतोराचवार्थे समन्तकां वेदनागतसूपे मनुसर्वतः परिभूषितो २८ मांडुरीमुजानिक्रमापत्रे
दरभ्रेणमो ददर्शीतःश्रशोभमानानायुजगणामिभूने २९ पौरजानपदाकीर्णे सदश्वैः परमार्चि
तैः नदन्तःप्रमासायव्रातिविक्रामनेजने वसिष्ठः परमहात्तेजाःस्वनपुत्रविशारद वसिष्ठःस्वि
प्रमावदत्वस्त्पनेमीसिह्वागने ३३ इमेगंगोदकघटाःसागरेभ्यश्चकाचनाः श्रौडंवरंभद्रपीठम
भिषेकार्थमाहृतं ३४ सर्वबीजानिगंधाश्चरत्नानिविविधानिच क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुम
नसःपयः ३५ ॥

णाः गंगोदकघटांजइदकघटानडेदकपूर्णाघटाः सागरेभ्यश्चानुवल्लपूर्णाघटाश्चाहृताइतिशेषः श्रौडंबरंभद्रपीठः श्रौडंबयो
मंदीनसेप्रादेशमात्राः पादाइतिवृक्षवत्रालणाप्रसिद्धे ३४ क्षौद्रंमधुसुमनसःपुष्पाणि ३५ ॥ ३५

श्री. वा. रा. टी. ५२

113

कन्याः कुमार्यः निस्त्रिंशः खड्गः ३६ नरसंयुक्तं वाहनं शिबिका शृंगारं कनककालिका स्वर्णकरकपात्रं ३७ चतुर्दंष्ट्रना देवहरिश्रेष्ठः
यद्वा हरिश्रेष्ठ उत्तमाश्वः ३८ व्याघ्रतनुः व्याघ्रचर्म ३९ नैगमाः वणिजः गणैः स्वगणैः ४० प्रीयमाणाः प्रीतियुक्ताः पार्थिवैः सह

अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः चतुरश्वो रथः श्रीमान्निस्त्रिंशो धनुरुत्तमं ३६ वाहनं नरसं-
युक्तं छत्रं च शशिसन्निभं श्वेते च वालव्यजने भृंगारं च हिरण्मयं ३७ हेमदामपिनद्धश्च ककुद्मा-
न्पाण्डुरो वृषः केसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः ३८ सिंहासनं व्याघ्रतनुः समिद्धश्च हुता-
शनः सर्ववादित्रसंघाश्च वेश्याश्चालंकृताः स्त्रियः आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः
पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियंवदाः अभिषेकाय रामस्य
सह तिष्ठन्ति पार्थिवैः ४१ नरयस्य महाराजे यथास्मद्दिने हनि उपनतं च यथा गेव रामो राज्यस्त वाप्नु-
यात इति नस्य वचः श्रुत्वा सूतस्य प्रबोमहात्मनः स्वचन्द्रपति शार्दूलं प्रविवेश निवेशनं ४२ पूर्वोदि-
तेह द्वारस्य राजसंमताः न शेकुरभिसंरोढुं राज्ञः प्रि।

तान्वयः ४१ स्वस्त्रदिने मद्दीनैगणैः यथा रामो राज्यमवा-
प्स्यति तथा राज्ञा नेत्ररस्ये ति संबंधः ४२ ४३ पूर्वोदितं अयं कदापि न निवारणीय इति एवमेव राज्ञाज्ञापितं एवमाज्ञायां हेतुः

ताम्मवस्थां कैकेयीकृतां चोरामवस्थां प्रजानितिवाननन्तावान् यतः अतोवाग्भिरित्यादि परमतुष्टाभिः तोषदृतानाभिः तोषजनिकाभि
114 ऋतियावत् ५४ ५५ भास्करोदयनकाले प्रमृमिष्टतिफलितरविनेजस्वीगरोयथास्तान्तुकामान् नेरजिनेदयति तथानोस्माना
प्रीतितन्तुष्टेनमनसाप्रीतोस्माद्विषयकप्रीतोस्माद्विषयकप्रीमाश्रयः सन्नदयः यत्नभास्करस्पष्ट इतितन्नसिद्धिविरुद्धं तथानन्दयन्

ससमीपस्थितोराज्ञस्तामवस्थामजानिवान् वाग्भिः परमतुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ५५ ततः सूतो
यथापूर्वं पार्थिवस्यनिवेशनं सुमंत्रः प्रांजलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम् यथानदिनेजस्वीसागरो
रो भास्करोदये प्रीतः प्रीतेनमनसातथानंदयनस्मान् ५६ इदमस्यांतु वेलायामभितुष्टाव सू
तलिः सोऽजपदानवानस्मबोधयथा तथा बोधयथा अस्मदः ५७ वेदाः सहांगाविद्याश्च यथात्मानमभ प्रभुं
ब्रह्माणं बोधयंत्यद्य तथाबोधयामहः

इतिपाठे आनंदयसित्वं नेदयप्रजाइतिशेषः नेदानेदेतिवमंत्रेणबोध्यं ५७
अस्मादलायोउदयवेलायां तथास्त्वबोधयस्माहसुकृतः यथादानुवानुसोजयत् यथारिपुजयाफलकंबोधयनंतेकरोमीत्यर्थः अंगैः
सहितावेदाविद्याश्चमीमांसादयः यथावृह्माणस्रष्टारं बोधयंति प्रवंतांबोधयामि वेदरूपप्रभृतीदीनपदार्थान् ज्ञातान्वयो
त्वानुसज्जनीतिकृतिप्रसिद्धं यथावेदसहितोरविरुदयात्तथयाभां पृथिवींत्वं जनंबोधयतितद्वत् ५८ ॥ ५८

श्री॰
वा॰रा॰
अयो॰
५८

115

५० कृतकौतकमंगलः कृतानि कौतुके अभिषेके कौतुकेवमंगलानि विचित्रवस्त्राभरणधारणादिरूपाणि येन कौतुकं तमिलाषे
स्याउत्सवेन मीहर्षयोः अनपवत्रभूषाविराजमानत्वमेरोदिवाकरइवोतिष्ठ ५१ कर्तव्य यदा तसमस्तवं कृतमिमाह उदतिष्ठेत

अदितः सहदेवं देवेन यथाभूतपरंतप भो वो यथयत्यपृथिवीं तथा नो वीर्यमाप्नुहि ५० उत्तिष्ठ सम
हाराज कृतकौतुकमंगल विराजमाने नवभूषा मेरोरिव दिवाकरः ५१ उदतिष्ठत रामस्य स
मग्रमभिषेचने पौरजानपदाश्चापि नैगमश्च कृताञ्जलिः ५२ अयं वसिष्ठो भगवान्ब्राह्मणैः
सह तिष्ठति क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन्राघवस्याभिषेचने यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना ह्यनाय
का यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषं ५४ एवं हि भविता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते एवं
तस्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमिवार्थवत् ५५ अभ्यकीर्यत शोकेन भूय एव महीपतिः ततस्तु रा
जा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ५६ शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः वाक्यैस्तु ख

ति उत्थितं संपन्नमभूरित्यर्थः अभिषेचनेन उपकरणे नैगमो वणिग्वर्गः ५२ ५४ भविता लब्धं नत्स्माच्छीघ्रमनुतिष्ठेति भावः इव शब्द
वार्थे ५५ अभ्यकीर्यत व्याप्तोऽभवत् मन्नहर्षः नष्टहर्षः ५६ शोकरक्तेक्षणः शोकजरोदनेन रक्तनेत्रः भूयः कैकेयीवाक्यैः कृतामिमर्माणि भिनत्ति

अपाक्रमत् बद्धांजलिः सन्नभीतोऽपाक्रमत् ५८ दैन्यं सुतवियोगशंकयेतेन मंत्रज्ञा स्वकार्यवक्तृज्ञा ५९ अतएव मिथ्या प्राह रामहर्षेति रा
[illegible] ६० ६१।६२ कल्याणं मन्यमानः कदाचिद्रामं दृष्ट्वास्मिन् प्रीतिं करिष्यतीति मन्यमानो यद्वा अस्मिन्नेव मम दर्शनमेव

सुमंत्रः करुणं श्रुत्वा हर्षं दीनं च पार्थिवं प्रगृहीतांजलिः किंचित्तस्माद्देशादपाक्रमत् ५८
यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः तदा सुमंत्रं मंत्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ५९ सुमंत्र रा
जा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः प्रजागरपरिश्रांतो निद्रावशमुपागतः ६० तद्गच्छ त्वरितं सूत रा
जपुत्रं यशस्विनं राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ६१ अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छा
मि भामिनि तच्छ्रुत्वा मंत्रिणो वाक्यं राजा मंत्रिणमब्रवीत् सुमंत्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय
सुंदरं स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननंद च ६३ निर्जगाम च संप्रीत्या त्वरितो राजशासना
त् सुमंत्रश्चिंतयामास त्वरितं चोदितस्तया ६४

कल्याणं मन्यमानः स्वतिसमयहान् यद्वा देवानां ऋषीणां च कल्याणं मन्यमानः अतएव हृदयेन ननंद ननु बहिरित्यहूमिति भावः ६३
निर्गमनकाले अनस्वस्थितमानयेति तया कैकेय्या प्रेरितः चिंतयामास किमिदं भूयस्त्वरयतीति चिंता ६४ ॥ ६४

श्री॰
वाल्मी॰
अयो॰
५५

117

युक्तं रामाभिषेकार्थे एव पश्चात्तरयति इहायास्यति धर्मराट् इति दशरथः श्राघस्य तिष्ठाप्यागमवान्भवति प्रयासत्वाद्रूप्लेन प्रायो बहिर्निर्गमिष्यतीति म
तिं कृत्वेत्यन्वयः १५ परावर्तितान्तःपुरस्य सागरोपमत्वं हितेत्सुकत्वं चल्लिप्तं १६ ततः इति महीपते द्वारगतानधिकारिणो विलोकयन् १

युक्तं रामाभिषेकार्थे इहायास्यति धर्मराट् इति मत्वा मतिं कृत्वा हर्षेण महता पुनः १५ निर्जगाम
महातेजा राघवस्य हितेत्सुया सागरह्रदसंकाशात्सुमन्त्रोऽन्तःपुराच्छुभात् १६ ततः पुरस्तात्सह
सा विनिःसृतो महीपते द्वारगतान्विलोकयन् ददर्श पौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान् ॥
द्वारमुपेत्य विष्ठितान् १७ इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः १४ ततस्तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपार ४
गाः उपतस्थुरुपस्थानं सह राजपुरोहिताः अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च राघ टी॰
वस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणाः सम

पौरान्महाजनान् पुरस्तात्प्रदेशे ददर्श ततः निर्गमनोत्तरं १७ इति श्रीरामायणे अयोध्याकांडे चतुर्दशः १४
अथ एकैकेष्या रात्र्यां च राज्ञश्च तथा प्रतिनिःसृतस्य मन्त्रस्य सुमन्त्रस्य यथा पूर्वं प्रवृत्तिं वदन् राज्ञां तथा राजद्वारि मिलितानां जनानां
परस्परसंभाषणप्रकारमाह ततस्तामित्यादि तां राजप्रेरितां उष्य उषित्वा उपस्थानं राजद्वारमधिकरणं लक्ष्य १ निगमो वणिक्समूहः १

॥ श्रीरामः ॥ ५५

118 अहृतिशषनम्रत्रेअगतेयमस्यजन्मनिस्थितेजन्मकालसंकर्कटलग्नेवशाभिभावेनेइतिशेषिः अभिषेकार्थमपकल्पितेमिपैक्ष
नमित्यर्थः कांचनाचलजेकुंभाग्रासीनाः अलंकृतेनभद्रपीठस्थापिते ५५ प्रासहारत्नादिनेयउनिशेषः पर्वतनाचटनादिनोयेप्रवा

उदितेविमलेसूर्येपुण्येचाभ्यागतेहनि लग्नेकर्कटकेप्राप्तेजन्मरामस्यचस्थिते ४ अभिषेका
पकामस्यद्विजैस्तैःप्रकल्पिते कांचनाजलकुंभाश्चभद्रपीठेस्वलंकृते ५ रथश्चसम्यगास्तीर्णो
भास्वताव्याघ्रचर्मणा गंगायमुनयोःपुण्यात्संगमादाहृतंजलं ५ याश्चान्याःसरितःपुण्याह्रदाः
कूपाःसरांसिच प्राग्वाहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहाश्चक्षीरिणः ताभ्यश्चैवाहृतंतोयंसमु
द्रेभ्यश्चसर्वशः क्षौद्रंदधिघृतंलाजादर्भाःसुमनसःपयः ७ अष्टौचकन्यारुचिरामत्तश्चवरवार
णः सजलाःक्षीरिभिश्छन्नाघटाःकांचनराजताः ८ पद्मोत्पलयुताभांतिसंपूर्णाःपरमवारि
णाः चंद्रांशुविकचप्रख्यंपांडुरंरत्नभूषितं ९ सज्जंतिष्ठतिरामस्य—वालव्यजनमुत्तमं चंद्र
मंडलसंकाशमातपत्रंचपांडुरं १० ॥

इवत्रदेशवत्प्रकर्षेवाहाः तिर्यग्वाहाः दक्षिणोत्तरवाह ह्रोहिणादोरक्ष्यणीः क्षीरमत्रजलंक्षीरवृक्षभावश्चादिः ६० क्षीरिभिःक्षी

रामपद्धतिः ५८ ॥

श्री. वा.रा. अ.टी. ८

119

अभिषेकपुरःसरेऽभिषेकसमयं प्राप्ताः ॥ इक्ष्वाकूणां राज्येऽभिषेचनमुद्दिश्य यथा वसुजातं मंत्रिपेन संभ्रियते १२ तथा ज्ञानीयं व
सुजातं रामाभिषेकमुद्दिश्य पारायण्टहीना राजवचनात् राजद्वारे समये वेनाभिलिना ब्राह्मणादयो महीपतिमपश्यंतोनोस्मान् गतः

सर्जेतु निकरे श्रीमदभिषेकपुरुषासरे पौरजस्वहृषः सजनः पौडशोप्युपसंस्थितः ॥ वादित्राणि
वसर्वाणि वदनश्रुतयापुरे इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संभ्रियेनाभिषेचने १२ तथा जातीयमादाय
राजपुत्राभिषेचने ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिं १३ अपश्यंतोऽब्रुवन्को नु राजानः प्रतिवे
दयेत् पश्याम न च राजानमुदितश्च दिवाकरः १४ यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः इ
ति तेषु ब्रुवाणेषु सर्वांस्तांश्च महीपतीन् १५ अब्रवीत्तानिदं वाक्यं सुमंत्रो राज[illegible]स्य धीमतः रामं
राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितोऽस्म्यहं १६ पूज्या राज्ञो भवंतश्च रामस्य तु विशेषतः अयं पृच्छामि
वचनात्सुखमायुष्मतामहं

कं प्रतिवेदयेदित्यब्रुवन् १३ १४ यौवराज्याभिषेकस्तत्सामग्रीसर्वानुजनान्महीतिस्मअब्रवी
दित्यन्वयः १५ रामंश्चानेतुमिति शेषः १६ वयपि प्रस्थितस्तथापि नागमनकारणं किमिति वष्टुं नेतीति विज्ञापयामि १७ ॥ १

120 भ्राणविव चिरकालकथाभिन्नोतिहृइइतियावत् १८ सदाः सर्कंग्रवारितद्वारं १९ शावयनीयंशयनमस्हं निरस्करसिंजवनिका

रात्नःसंप्रति तद्रूस्य चानागमनकारणं ३ इम्रन्कांतःभरद्वारमाजगामभ्राणवित् १८ सद्राम
कंचतदेरमसमत्रःप्रविवेशाह नष्टागास्तदावेशंप्रविष्टपम विशापतेः १९ शयनीयंनरेंद्र
स्य तदासायप्रतिष्ठत् सोत्ासाप्तनन्तह्रुस्मातिरराणमनरा २० आशीर्भिरणभ्रक्तामिरभि
नष्टावराववं सोमसूर्यावकाकत्यशिवर्वस्रवुरणावपि २१ वरुणस्वाग्निरिंद्रस्वविजयप्र
दिशंतुते गतामगवतीरात्रिरहःशिवमस्तुपस्थिते २२ बुध्यस्व राजशार्दूलकुरुकार्यमनन्तर
ब्राह्मणाबलमुख्याश्च नैगमाश्चागतास्त्विह २३ दर्शनं तेभिकांक्षंते प्रतिबुध्यस्व राघव
स्तुवंतं तेन तदा सूतेन सुमंत्रं मंत्रकोविदं २४ ॥

मंत्रराक्षक्रतेतिशेषः पतेनताना वत्सर्ये तेगमनेसूचितं अस्तासायः।
प्रतिसमीयगता २० राजविज्ञायतस्यस्य पर्वतागनः स्तुतिप्रवृत्तिः २१ २२ निगमो वाणिज्यं तत्संबंधिनो नैगमाः २३ २ ५

श्री॰
वारा॰
अटी॰
८१
121

प्रतिबुध्य जवनिकां तर्हि तमपि सुमंत्रं ध्वनिनाम सुतारन्वा यदस्यभिहितो नयेति यादेः अनयेनसुप्रलक्षणेम पावेनार्थः अनपवममाते तिसे॰
गच्छतेष्ट्वेरानास्यपमपुत्रोः कनकादयस्तकैकेय्यासेवप्रभविष्विष्टमनमनमततिमितिस्यायेनममाज्ञा ननुनिद्रायवरशवेनरासैानु॰
मतेनवतिमंसदेहरूलत्ताह नचैति इतिव्यावबनेते तेषामितिराजेति स्माकेपुनः पदासंगतिः स्पष्टेवस्पष्टेवसर्गोते अङ्कनाराजवचनमि॰

प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् राममानय भद्रं ते इति यदस्म्यभिहितो नया २५ किमिदं॰
कारणं येन ममाज्ञा प्रतिवाह्यते नचैवं सुप्तस्तमोहमानन्दायैव जागृव २६ इति राजा दशरथः
सूतं मंत्राम्ब्यवश्रानुनः स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तं २७ निर्जगाम नृपावासान्मन्यमा
नः प्रियं महत् प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितं २८ हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु पि
यं महत् स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टव
त् ततो ददर्श रुचिरं कैलासशिखरप्रभम् ३० ॥

त्यादिननंदचेतं श्लोकद्वयस्य सर्वेश्व तत्सर्वं पुत्रकेश्चपलं भाव तद्व्याख्यानमसंगतमिति ध्येयं २५ २६ प्रियेमन्यमानः ह्लादीमिप्रायाज्ञा
नान् २८ हृष्टपुलकितगात्रः प्रसन्नतयानंदितचित्तः राजमार्गविलोकपन्ति तिसेर्व यः रामाधिकरणाः रामविषयाः २९ हृष्टवत्तत्

श्री॰ छान्नानात्रिकावैवकीः सर्गः ३० ॥

122 ग्रावः समयताम्महाकपाटैर्वृपिहितं सलम्हारसैवोद्धदिनतान् विवर्दिवेदिका २१ कांचनीभिः प्रतिमाभिर्युतं पङ्क्तिप्रधानमग्रं पुरोभा
गेयस्मतत मणिविद्रुमयुक्तं तोरणं बहिद्वारं यस्य तत् शारदाभ्रघनप्रख्यैस्त्रिविद्रुमप्रभं २२ वरमालानां स्वर्णपुष्पमालानां मंजरा
लवर्तिभिर्महद्भिर्महाटीभिमहिमणिभिरलंकृतं २३ दार्ढ्ये दृढे रामलयमनिक्रष्टं वेदनगिरिः २४ स्वकृतैः स्वर्णादिनास्तुष्टः

तमेव स्थलमंडलशक्वेश्मसमप्रभं महाकपाटपिहितं वितर्दिशतशोभितं २१ कांचन
प्रतिमैः काग्रं मणिविद्रुमतोरणं शारदाभ्रघनप्रख्यं वेदीभिर्मेरुगृहासमं २२ मणिभिर्वरमा
लानां स्तम्भैर्महद्भिरलंकृतं मुक्तामणिभिराकीर्णं चन्द्रनागकभूषितं २३ गंधानस्मनोज्ञाभिर
जहाडुपशिखरं यथा मारसैश्च मयूरैश्च विनर्दद्भिर्विराजितं २४ स्वकृतेहास्वगाकीर्णहू
कीर्णं भक्तिभिस्तथा मनश्चुद्वसभूतानामादद्भिग्मतेजसा वंद्रभास्करसंकाशं कुवेरा
भवनोपमं महेद्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलं २६ मेरुशृंगसमं तेनारामवेश्मददर्श हृ
उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरंजलिकारिभिः २७

निर्मितैरीहामृगैर्वृकैराकीर्णं धामं कोकस्त्रीहास्तगा वृकः भक्तिभिः वर्यकीर्णं सूक्ष्मविचित्रशिलैर्यैरुत्कीर्णं विचित्रवत् स्निग्धतेज
सा प्रतिभापितशोभया: गृहाप्रतिबिंबितसूर्यकिरणैः २५ २६ उपस्थितैरागतैः अंजलिकारिभिः नमस्कारार्थैः २७ ॥ २७

श्री. वा.रा. अ.टी. ६२

उपकार्योपकार्यनानीति शेषः आगतैरिति च शेषः समाक्रान्तैर्हीरपालनिर्व्यूहैः उन्नतैः कक्षैः ३८ उदग्रं प्रशस्तं अक्षकैर्दीप्तैः ३९ राजकुलेराजमार्गे विराजयन् शोभयन् वरूथोरथगुप्तिस्तद्वतेनरथेन रामस्य गृहं समासदितिशेषः ४० महापर्वतं महत्तनायतनेन पुष्कं समाकुले

उपकार्यसमाक्रान्तैः नराज्ञानुपदैर्जनैः रामाभिषेकसक्तैश्चविकृतैर्मालवैः समलङ्कृतं ३८ महामेघसमप्रख्यमुदग्रैस्तुविराजितं नानारत्नसमाकीर्णं कुब्जकैरपिचावृतं ३९ सवाजियुक्तेनरथेन सारथिः समाकुलं राजकुलं विराजयन् वरूथिना राजमहाभिपातिना प्रस्यमनांसि हर्षयन् ४० ततः समासाद्य महाधनं महत्प्रहृष्टरोमा सबभूवसारथिः मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्बणं गृहं वराहस्यशचीपतेरिव ४१ सतत्रकैलासनिभाः स्वलंकृताः प्रविश्यकक्षास्त्रिदशालयोपमाः प्रियान्वरान्राममतेस्थितान्बहून्व्यपोह्यशुद्धान्तमुपस्थितोरथी ४२ सतत्रशुश्रावचहर्षयुक्ताराभिषेकार्थकृताञ्जनानां नरेन्द्रसूनोरभिमंगलार्थाः सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टाः ४३

रितमलतः अस्तैरुन्नतं उपधिकमेषाशोभावत् वराहस्यउन्नमवस्त्रर्हस्य ४१ व्यपोह्य अतिक्रम्यशुद्धान्तं अन्तःपुरं ४२ रामस्याभिषेकार्थं अभिषेकप्रयोजनकं कर्मकृतवतांजनानां गिरोनरेन्द्रसूनोः रामस्याभितोमंगलानां प्रतिपादनमर्थीयासांताः शुश्रावतयासर्वस्य लोकस्य

टीका ६२

124 ४४ कोलाहलसंख्यापरार्धैः तु संख्येयोपलक्षितैर्जनैरनेनास्ति संमर्दो दर्शितः ४५ महामेघादिवृष्टपर्वतस्य दर्शं प्रभिन्नं मनं शत्रुजयेनकृ।
नं केतनग्रामानं च रामउपकाराय रक्षितं ४६ वहमानः रासह इति शेषः स्वयोरोह रथागमनेन मार्गादेकदेशो ज्ञातः ४७ अद्रिकूटेष्वद्रिशृंगेषु

महेंद्रसद्मप्रतिमं नु वेश्म रामस्य रम्यं स्वगपालिजुष्टं ददर्श मेरोरिव शृंगमभ्रं विभ्राजमानं प्रभया
समेतः ४४ उपस्थितैरंजलिकारिभिश्च सोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च कोलाहलपरार्धैश्च विमर्दकरया
नैः समाकुलं हारपदं ददर्श ४५ ततो महामेघमहीध्रनाभं प्रभिन्नसत्त्वांकुशमत्यसह्यं रामोपवा
ह्यं रुचिरं ददर्श शत्रुंजयं नागमुदग्रकायं ४६ स्वलंकृतान्साश्वरथान्सकुंजरानमात्यमुख्यान्
स ददर्श वहमानान् व्यायोगान्हनूनः सहितान्समंततः समृद्धसैन्यः प्रमाविवेशाह ४७ ततोद्रि
कूटाचलमेघसन्निभं महाविमानोपमवेश्मसंयुतं प्रवाद्यमानैः प्रविवेश सारथिः प्रभूतर
त्नं मकरालयं यथा नीवे ४८ इतिर्षवा

अद्रिकूटाचली यो महामेघस्तत्सदृशो मोदजनकत्वेन इंद्रकूटेति पाठे तन्नामा पर्वतविशेष
स्तदाकृतेः ततानादिस्वनः महाविमानोपमवेश्मभिः संयुतं महाविमानाः सातत्येन नेतकानामनं मुवेश्मनो संयोगच्च महाविमानेभ्यः
न मानावेश्मनो सचापद्रेतिवा महाविमानान्तवेश्मसंयुतवदिति पाठान्तरेऽर्थः विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमो च सद्मनि ४८ इ

ल्मीकीये दशः १५

नि॰ वाल्मीकीये दशः १५

श्री. वा.रा. अरो. ९२

125

प्रविविक्षांजनासेनाथो १ ग्रामकार्मकानांविषब्दिः तेषांधारकैरित्यर्थः पक्वाग्रैरेकाग्रचित्तैः २ काषायिनः कौसंभादिकषायरक्तवस्त्रधारिण इत्यर्थः ३४ प्रदक्षिणः प्रकर्षेणसेवादौनिपुणः आख्यानकथयन ५६ प्रतिवेदितेहास्थैःविज्ञापितं पितरंभ्रातरंश्रुत्वामंत रंगमत्रैर्वसी

सवरं ततः पुरद्वारं समतीत्यजनाकुलं प्रविविक्षो ततः कक्ष्यामाससादरघुराघवान्वितः १ ग्रामकार्मुक
विषद्भिर्युवभिर्मृष्टकुण्डलैः अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनुरक्तैरधिष्ठिताः २ तत्रकाषायिणोवृद्धान्वेत्र
पाणीन्स्वलंकृतान् ददर्शविष्ठितान्द्वारिस्त्र्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ३ तेसमीक्ष्यसमायान्तंरामप्रि
यचिकीर्षवः सहसोत्पतिताः सर्वेह्यासनेभ्यः ससंभ्रमाः ४ तानुवाचविनीतात्मासूतपुत्रः प्रद
क्षिणः क्षिप्रमाख्यातरामायसुमन्त्रोद्वारितिष्ठति ५ तेराममनुपागम्यभर्तुः प्रियचिकीर्षवः स
हभार्यायरामायक्षिप्रमेवाचचक्षिरे ६ प्रतिवेदितमाज्ञायसूतमभ्यन्तरंपितुः तत्रैवानाययामास
राघवः प्रियकाम्यया ७ तंवैश्रवणसंकाशमुपविष्टंस्वलंकृतं ददर्शसूतः पर्यङ्केसौवर्णेसोत्तरच्छदे
वराहरुधिराभेणशुचिनाचसुगन्धिना अनुलिप्त

ताः वक्षसिमिदेशुपवप्रियकाम्ययापितुरितिशेषः ११ वराहरुधिरस्व
तिरक्तेनपराध्येनसत्रेष्टेन ९ भूयोवावरवरदर्शनत्वयः तथाभूतस्यदर्शनेन्द्वयभावात्चित्रयासहितेशशिनेयथालोकोभूयोभूयः

126 वेदी सुमंत्रः विनीतवत् विनीतः सन् ॥ ह्रष्टं प्रसन्नवदनं विहारशयनस्थानरूपे आसने विद्यमाने राजपुत्रमित्यन्वयः यद्वा विहार
शयनासनेसमहार्हे इंद्रः तपुरान्तासत्कृतः सुमंत्र इत्यन्वयः १२ स प्रजाः सपुत्रेणन्वेयत् शेषः १३ संमानयामास सुमंत्रं वैदेही च

तेन रूपेण मिवादित्यं सपद्मे सतेजसा वैदेहवरदं वैदेही विनयेनोऽविनीतवत् ॥ प्रांजलिः सुमु
खं ह्रष्टा विहारशयनासने राजपुत्रमुवाच दं सुमंत्रो राजसत्कृतः ॥ कौसल्या सुप्रजा राम पि
त्रा त्वां द्रष्टुमिच्छति महिष्यापि हि कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् एवमुक्तस्तु संहृष्टो नर =
सिंहो महाद्युतिः ततः संमानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ देवि देवश्च देवी च समागम्य मदं ३
तरे मंत्रयेते ध्रुवं किंचिदभिषेचनसंहितं ४

कारणार्थः १४ देवश्च देवी च मातापितरौ मदंतरे मदर्थे समागम्य मिलित्वा
अभिषेचनसाम्यम्ना कहितं किंतु ध्रुवं निश्चयेन मंत्रयेते विचारयतः अत्राभिषेचनसंहितं ततस्तंवदं अभिषेकद्वारकमितियावत् किं
चिद्वनगमनरूपं तदिकृतं संप्रत्येवास्माभिश्चिंत्यमानं मंत्रयेते इत्यपप्यर्थोऽागमिष्यतेयः १५ ॥ ॐ १५

श्री. वा. रा. अयो. ६५

127

ब्रवीतर्कयति त्वत्पित्वेति राज्ञोऽभिप्रायेण मदभिप्रायं मदभिषेकविषयं त्वत्पितात्वा त्वा सुदक्षिणासमर्थो अत एव राज्ञः प्रियकामा
अत एव प्रहृष्टा हितवचनेन कामेन च राजानमनुवर्तिन्येव शीलं यस्यास्तादृशी मे जननी मदर्थकामा महाराजं राजानं इति हर्षवशात्
न रुद्धि रदोषाय मदर्थं राजानं संवोदयति त्वरयति भरतासन्निधौ रामाभिषेकस्तत्संमतो न वेति राजा पृष्टः सर्वेषामस्मिन्ननस्तरयाक्षि

मदभिषेकार्थं

त्वत्पिता त्वभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा संवेदयति राजानं मदर्थमसितेक्षणे ॥१६॥ सा प्रहृष्टा
महाराजं हितकामानुवर्तिनी जननी चार्थकामा मे केकयाधिपतेः सुता ॥१७॥ दिष्ट्या खलु महाराजो महि
ष्याप्रियया सह सममंत्रपार्थिवेणाहरमर्थकामकरोमम ॥१८॥ यादृशी परिषत्तत्र तादृशो हत आगतः ।
ध्रुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥१९॥ हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिं सह त्वं प ॥२०॥
रिवारेण सुखमास्स्व रमस्व च ॥२०॥ पतिसम्मानिता सीता ——र्भमसितेक्षणा आद्वारमनुवव्राज मं ॥२१॥
गलान्यभिदध्युषी राज्ञो द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचने कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत्

यातोऽभवतः पुण्यात् क्रोधात् क्रोधानी प्रेरयतीति मनोदृत्याशयः १६ १७ अत एवं त्वायेन तत्राह दिष्ट्येति मम कामविषयमर्थं करोति ।
तादृशे हि मेत्रयतोऽहं तं पार्थिवेण इति एव त्वायत इति भावः १८ न देवाविहन्यन्ते यादृशी मदर्थं पराजंतः प्रेरपरिषत्तमा १९ परिवारेण
सर्वोसमूहेन २० अभिदध्युषी अभिध्यायंती त्वपर्थ्याविमिदं २१ द्विजातिभिर्जुष्टं राज्ये यौवराभिषेके कृतकालान्तरेण राजसूयार्हे

128 श्व लक्षयित्वेत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैरर्थांतरमपि गर्भितं तथाहि अभिप्रायं मम रावणवध रूपमभिप्रायमंतर्यामि मे रणयालुलक्षयित्वात्र
तेनमत्प्रेरणयैवतस्याएवंप्रवृत्तिरितिसूचितं ममदेवानांजगतश्च प्रियकामाः तस्मात्कालेनिरंतरंमद्ध्यानसंपादनेनप्रियका
मा अतएवसदृशीगुणाः सममर्थाः राज्ञआपाततोविपरीततेषिजगतः प्रियवैनराज्ञोपिपर्यंतस्वेदतेनतत्त्वाकथनेनसमर्थाः अतए
वलब्धाः ममहितकामेनत्वयार्थमवतारग्रहणाद्धितकामंवतनदनवधनेनशीलाः अतएवमेऽर्थकामामदवतारप्रयोजनमिह्निकामा
महाराजेराजानंमदर्थेमदवतारप्रयोजनरावणवधफलकवनगमनार्थंत्वरयतीत्यर्थः १६ १७ अर्थकामकरं मत्कामविषयार्थ
करंयथाभवतितथाप्राप्तहितेनत् १८ नाहमाः व्यशोद्यमचिंतः एतदीयमेवव्यशोद्यमचिंतंत्वेनतत्त्वरिषदत्तत्वानुमाने यौवराज्ये

दीक्षितं तत्र तत्सेयपत्नं वराजिनधरं शुचिं कुरंगशृंगपाणिं च पश्यंती त्वां भवाम्यहं २३ ॥ २३

देवर्षिपरिपालनफके १९ २० मंगलान्यभिदध्युषीः प्रस्थानमंगलानिअभिध्यायंती २१ नदेवाहं राज्यमितिद्विजातीक्षिराश्रम
स्थेऽर्थविभिन्नेहं राज्येवनेराज्ये तथाराजसूयाभिषेचनं सर्वेनावलवान्सर्वंपीडकोराजासूयनेक्रमेणेयज्ञनाद्दशाकर्मणाभिषे
केकर्तुमर्हति तदेवमनसाभिलषति दीक्षितमित्यादि तत्रराजसूयेदीक्षितत्वादियमेकंत्वांपश्यंतीअहंत्वांभजिष्ये इत्यर्थः अनेना
हमपितयासहवनेयास्यामीतिसूचितं अत्रराजसूयाभिषेचनेकर्तुमर्हतीत्यनेनसंकल्पेनदीक्षितमित्यादिसंकल्पेनचमडक्तोर्थो
गर्भितत्वमेषांश्लोकानांसूचितः अन्यथा सत्यसंकल्पायाभगवत्याअग्नेः कदापि रामेणराजसूयाननुष्ठानात् ईदृशसंकल्पविषयार्थो
सिद्धायात्तेनभज्यतवकोऽशाज्ञोः सीतारामयोर्वैशिष्ट्यादवेष्टपार्थावगतिर्वोध्या २२ २३ ॥ २३

कृतकौतुकमंगलः प्रत्यूषितामिषेकोत्सवार्थमंगलः २५ प्रह्वांजलिपुटे प्रह्वत्वसत्त्वकांजलिपुटवंते २६ प्रार्थितः सदर्शनसाभिषेकाप
र्थितः २७ वैयाघ्रव्याघ्रचर्मपरिकृते प्रपवाराजिनशोभावंते २८ मेघनादसदृशनादे प्रसवाधवाधविभ्रले प्रभयारवैकिरणसेयुक्ता

पूर्वोदिशंवज्रधरोदक्षिणांपावनेयमः वरुणपश्चिमामाशांधूनेशस्तूत्तरेदिशं २४ प्रयसीताम
त्ताप्यकृतकौतुकमंगलः निष्क्रामन्सभमंडपसहस्राभ्योनिवेशनात् २५ पर्वताद्विवनिष्क्रम्य
सिंहोगिरिगुहाशयः लक्ष्मणद्वारिसौघशपत्युद्ध्रांजलिपुटेस्थिते २६ प्रथमकक्ष्यांसमा
गच्छन्सहानुजैः समवीनार्थिनोदृष्ट्वासमत्प्रतिनेयव २७ ततःपावकसंकाशमारुरोहरथो
त्तमं वैयाघ्रपुरुषव्याघ्रोराजतेराजनंदनः २८ मेघनादमसंबाधमणिहेमविभूषितं मुखमेत
मिवविद्युत्प्रभयामरुवर्चसं २९ करेणुशिशुकल्पैश्चयुक्तंपरमवाजिभिः हरियुक्तंसहस्रा
क्षोरथमिंद्रइवाशुभं ३० ॥ ३०

प्रभयाः मेरुवर्चसमितनेनरथस्यसौवर्णीवंधनाते २९ करेणुशिशवःकलभाः
प्रनेनहष्टपुष्टोत्रतमहाबलंत्वसहितं इंद्रः परमैश्वर्यवान् सहस्राक्षःनानाविधदेहवर्णीभरणस्यारत्नसमूहैः रामस्यास

९५

130 ज्वलितः दीपितः उज्वलित इति वा तदा सेयि शार्षैः आकाशे सन्नवानन्नाटे वा नूपुरसंनोमेच इव रथस्तेनेन दिशो नादयन् प्रययावित्यन्वयः ३१
वद्धचामरेति पाठे वद्धवत्स्वनचामरेत्यर्थः चित्रचामरेति पाठे चित्रद उद्धृतचामरेत्यर्थः ३२ हलहलेत्यनुकरणं ३३ तस्य निष्क्रमणमा।

प्रययौ तूर्णमास्थाय राजवीजलतः श्रिया सपर्णत्यमिवाकाशे स्वनवानभिनादयन् ३१ निके
तान्निर्ययौ श्रीमान्महाभ्रादिव चंद्रमाः चित्रचामरपाणिस्थललन्मणोरवानजः जगोपश्रातरं
भ्रातारं यमास्थाय पटहतः ततो हलहलाशब्दस्त्वलः समजायत तन्निष्क्रममाणस्य जनौघस्य
समन्ततः ततो हयवराः नुख्याना नागाश्च गिरिसन्निभाः ३४ अनुजग्मुस्तदा रामं शतशोथ सहस्रशः
अग्रतश्चास्य सन्नद्धाश्चन्दनागरुभूषिताः ३५ खड्गचापधराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः ततो
वादित्रशब्दाश्च स्तुतिशब्दाश्च वन्दिनां सिंहनादाश्च शूराणां ततः शुश्रुविरे पथि हर्म्यवातायन
स्थाभिर्भूषिताभिः समन्ततः ३६

णोऽस्य प्रतन इति शेषः तस्मिन्निष्क्रममा णोदृतिपावृत् जनौघस्य हलाशब्द इत्यन्वयः ३४
३५ आशंसवः भद्रमिति शेषः ३६ तत इत्यावर्तनेनेतनस्ततः तत्रतत्रदेशे शुश्रुविरे वातायनं बहिरालोकनयोग्यानि सन्नद्धाराणि ३०

श्री.
वा.रा.
अयो.
९९

पिपीषया प्रीणनेच्छया ४८ ववंदिरे स्तुतवन् स्तुतिप्रकारमेवाह नूनमिति ४९ सिद्धयात्रं सफलगमनं उपस्थितं प्राप्तवंतं सीतां सीमं
तिनीं वरां श्रेष्ठां इति अमन्यंतेत्यन्वयः ५० हि यतः ता रामममन्यंत अतस्तयेत्यादि तत्त्वारिना वाचः शुश्रावेत्यन्वयः ५१ ५२ आत्माधिकारा

कीर्यमाणः सुपुष्पौघैर्ययौ स्त्रीभिररिंदमः रामं सर्वानवद्यांग्यो रामपिपीषया ततः ४८ वचोभिरग्र्यै
र्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च ववंदिरे नूनं नंदति ते माता कौसल्या मातृनंदन ४९ पश्यंती सिद्धयात्रं त्वां
पित्र्यं राज्यमुपस्थितं सर्वसीमंतिनीभ्यश्च सीतां सीमंतिनीं वरां ५० अमन्यंत हि तां नार्यो रामस्य हृ
दयप्रियां तया सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः ५१ रोहिणीव शशांकेन रामसंयोगमाप या
इति प्रासादशृंगेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः ५२ शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाच उदाहृताः स राघवस्त
त्र तदा प्रलापाञ्छुश्राव लोकस्य समागतस्य आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः प्रहृष्टरूपस्य पुरे जन
स्य ५३ एष श्रियं गच्छति राघवोऽद्य राजप्रसादाद्विपुलां गमिष्यन् एते वयं सर्वसमृद्धकामा येषामयं
नो भविता प्रशास्ता ५४ ॥

आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ताः ५३ श्रियं गमिष्यन् प्राप्स्यन् गच्छति पितृगृहमिति शेषः सर्वसमृद्धकामाः समृद्धसर्वकामाः समर्थाः

132

सर्वेंद्राष्ट्रंपष्ठः प्रयत्नयनइत्तियत्नप्राप्यवलाभः अस्मिन्रामेमनुजाधिपेसति: कश्चित्कश्चिदपि किंचन सलमयिप्रपिंगधियाभावं दुःख
मनिष्टमाप्निजातकदाचिन्नपश्यन्तमात्मयात् ४५ सस्तिकाञ्जयत्नयतिवादिनोवंदिनः सूताइत्तरस्तुतिपाटकाः मागधाः वंशपा

लाभोजनस्यास्ययदेशसर्वेप्रपन्नवानेराष्ट्रमिदंराघ नदुःखप्रयेकिंचनजातकश्चिन्मयोपनदुःखः क्षेम
नुजाधिपेस्मिन् ४५ सस्तावबंदिश्चहृदयैःसनागैःपरःसर्वैःसस्तिकसूतमागधैः महीयमानःप्र
वेशमवादिकरभिष्टुतोवेश्रवणायथापयो ४६ करेणुमातंगरथाश्वसंकुलेमहाजनौघैःप
रिपूरितेपुरे प्रभूतरत्नबहुधणांसंचयंददर्शरामोविमलेमहापथे ४७ इति रामायणेषो
डशः सर्गः १६ ततोरथमास्थायसप्रसत्पहृष्टजनः पताकाध्वजसंपन्नमहार्हागरुधूपितं १
अपसर्पतरंगैस्त्रीमाल्यानानाजनसमन्वितं सरदेहमभ्रसंकाशैःपांडुरैर्वभूषणाभिनं राजमार्गेषु
योरामोमध्येनाग्रभूषितं चंदनानांचमुख्यानामगरुणांचसंचयैः २ उत्तमानांचगंधानां
क्षोमकौशांबरस्यच अविद्धाभिश्चमुक्ताभिः ४

स्तकाः पत्रैर्वादित्रैःसस्तिनक्कहृष्टयोजकभिः इतिरामायणेषोडशःसर्गः १६ सरामइति १२ मध्येनउभयोश्रेण्योर्मध्येन ३ उत्तमानां
गंधवद्रव्याणांसंचयैःक्षौमकौशांबरस्यचसंचयैरित्यन्वयःक्षौममतसीजंकौशंपट्टवस्त्रं अविद्धाभिःकृतच्छिद्राभिः अविद्धाभिरिति

श्री॰
वा॰रा॰
अयो॰
६१

असंबाधं विस्तीर्णं संहतं व्याप्तं अत्र राजपथमित्यस्य ददर्शेत्यनेनान्वयः ५ एवंभूतं दृष्टवान् तं राजपथं ययाविति संबंधः ६ ७ यथार्हं
दर्शनभूतैरेव वनादिभिर्ययौ वितत्यमित्यर्थः आचरितमनुष्ठितं ८ अनुपालयेत्यादि हितान्नां वादः ९ यदि राज्ये प्रतिष्ठितं तथा मम राज्याभिषे

शोभमानमसंबाधं तं राजपथमुत्तमं संहतं विविधैः पुष्पैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ५ ददर्श तं राजपथं
दिवि देवपतिर्यथा उपलक्षितं हविर्लाजैर्धूपैरगुरुचन्दनैः ६ नानामाल्योपगन्धैश्च सदाभ्यर्चि
तचत्वरं आशीर्वादान्बहून्शृण्वन्सुहृद्भिः समुदीरितान् ७ यथार्हं चापि संपूज्य सर्वानेव
नरान्ययौ पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः ८ अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय
यथास्म पोषिताः पित्रा यथा सर्वैः पितामहैः ततः सुखतराः सर्वे रामे वत्स्याम राजनि ९ अ
लमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलं च नः यदि पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितं १० ॥

केरामं यथागतं पितुर्गेहाद्विर्यातिः सरं न पृथापणामतर्हि नोस्माकं भुक्तेन रो हि हिकविषयभोगजसुखेन तथा परमार्थैः परमार्थसुखसा
धनैश्च कर्मभिरलं न किंचित्तैः फलं सर्वथा सुखं सैवेतेनैव लब्धत्वात् अत्र यथयं न भीत्वेणाविपरीतसंभावनासूचनम् ९ ॥ ९ ६२

तदेवाह ततो हीति अमिततेजसो रामस्य राज्येन राज्यफलको भिषेको यथा प्रियतरस्तथान्यतोन्यत् किंचिद्प्रियतरं श्रेष्ठमस्माकमिति भावः ११ अतीतवयाः

सद्गुणस्थूलकत्वात्सर्वेषु सुखेष्वपि भावः ॥ इदानीं तु स्वतिन्नहर्षविकाररहितः ॥ १२ अतिक्रान्ते दृष्टिपथमतिक्रान्ते राघवे अतः तात्पर्यगम्य

134 परिस्फुरणात् १३ एवं लोकानुरागेकविदर्शनं दर्शयति यश्चेति रामं न पश्येत् आत्मसद्रूपत्वेन ततो भिन्नत्वेन वा न पश्येत् यथा स्थि

तवेषधारिणो वा तद्देशस्थं न पश्येत् रामो यं न पश्येत् यत्तद्विषयज्ञानविषयो न भवेत् ज्ञानविषयत्वाभिरस्त्वदृश्यार्थः असंनिहि

ततो हि नः प्रियतरं नान्यत्किंचिद्भविष्यति यथाभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ॥ ए

ताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः शुभाः कथाः आत्मसंपूजनीः शृण्वन्ययौ रामो महापथं

न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् नरः शक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रान्तेपि राघवे ॥१४॥

यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति निन्दितः सर्वलोकेषु स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥१५॥

षयत्वेन शास्त्रगम्यात् ज्ञानविषयत्वाभिरस्त्वदृश्यार्थः असंनिहितविषयज्ञानाय यत्नमानोपि यस्तत्फलमेवाप्नोत्यर्थः यथा स्थितवेषधारी वा

यं स्वदेशस्थं न पश्येत् यद्विषयकज्ञानवान्न भवेत् स सर्वलोकनिंद्यः स्यात् स्वात्मा स्वान्तःकरणमपि एनं विगर्हते विधिगमा

भगवज्ज्ञानायोग्यमिति रामज्ञानं विना सर्वोपि निंद्य इति विनोक्तिरलंकारो रोत्रव्यंग्यः अनेन भगवद्विषयज्ञानाभावेन वयम

किंच द्विषतः स धर्मात्मा चतुर्णां हि वर्णानामपि वर्णिनां सर्वेषु प्रियमेव वयस्थानां वयोवृद्धेषु स्थानां वयोवृद्धप्रस्थानां वयसा तुल्यवयोवृ-
द्धानां दयां कुरुते इत्यर्थः तेन ते सर्वलोकास्तं रामं कायवाङ्मनोभिरनुव्रताः सर्वदा इत्यर्थः १५ प्रदक्षिणं परिहरन्निति चतुष्पथाद्यपेक्षया

सर्वेषु स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयां चतुर्णां हि वयस्थानां तेन ते तमनुव्रताः १५ चतुष्पथा
न्देवपथांश्चैत्यांश्चायतनानि च प्रदक्षिणं परिहरन्जगाम नृपतेः सुतः १६ स राजकुलमा
साद्य मेघसंघोपमैः शुभैः प्रासादशृङ्गैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः १७ आवारयद्भिर्गगनं विमानै
रिव पांडुरैः वर्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः १८ तत्पृथिव्यां गृहवरं महेन्द्रसदनोपमं
राजपुत्रः पितुर्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् १९ स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्य वाजिभिः
पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः २० स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः संनिव
र्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तःपुरमत्यगात् २१ ॥

स सर्वत्र दक्षिणभागगमनं परिहरन्नित्यर्थः १६ प्रासादशृङ्गैः प्रासादस्य शृङ्गैः १७ आवारयद्भिः आक्रमद्भिः वर्धमानगृहैः क्रीडागृहैः रत्नसमू-
हालंकृतैरेतैः परिष्कृतं १८ पितुर्वेश्म पृथिव्यां सर्वगृहेषु श्रेष्ठं प्रविवेशान्वयः १९ वाजिभिः रथयुक्तैः २० सर्वा उक्ताः पंचकक्ष्याः २१

अंतिकं समीपदेशं २१ इति रामायणे सप्तदशः सर्गः १७ शुभे आसने पर्यंके परिशुष्यता मुखेनोपलक्षितं १ विनीतवत् विनीतः सन् इति पाठवत्
सुसमाहितः तस्याः प्रतिकूलचेष्टकरत्वेन जगद्धितकर्तृत्वेन च तस्याः प्रशस्तत्वचितः २ नाभिभाषितुं रामेत्यक्षरद्वयाधिकमिति शेषः ३ रामोपि भयमापन्नः द

136

तस्मिन्प्रविष्टे पितुरंतिकं तदा जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे प्रतीक्षते तस्य पुनः स्म निर्गमं यथो
दयं चंद्रमसः सरित्पतिः २१ इति श्रीरामायणे अयोध्याकांडे सप्तदशः १७ स ददर्शासने रामो विषण्णं पितरं
शुभे कैकेय्या सहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता १ स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् त
तो ववंदे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः २ रामेत्युक्त्वा तु वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः शशा
क नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुं ३ तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहं रामोपि भयमा
पन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगः ४ इंद्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसंतापकर्शितं निःश्वसंतं महाराजं व्यथि
ताकुलचेतसं ५ ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यंतमिव सागरं उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृ
तमृषिं यथा ६ ॥

शरीरविषादस्य स्वापराधजन्यत्वशंकया ४ इंद्रियैस्तिरस्काः शोकहृदये दृष्ट्वा भयमापन्न इत्यनुकृष्यते अप्रहृष्टैः खिन्नैः उपलक्षितं व्यथि
तेति खिन्नं आकुलं संभ्रांतं चेतो यस्य तं ५ ऊर्मिमालाश्रितमपि क्षुभ्यंतं सागरमिव स्थितं उपप्लुतं राहुग्रस्तं उक्तमनृतं येन तद्वत्त्रिसृजसकं ६

श्री० रा० अ० टी० ६९

137

अचिंत्यकल्पमत्यन्तमसंभावितं उपधारयन् किंहेतुकोऽयं शोक इति विचिंतयन्संरब्धतरो संजातक्षोभितः यद्यपि पर्वणि समुद्रस्य वेलोद्धयात्क्षो
भस्तथापि तातो भनामात्रे दृष्टांतः ॥ १ ॥ किंस्वित्किंचित् ८ अद्यैवेत्येवकाराद्वक्ष्यमाह अन्यदेत्यादिना तस्य मदर्शनेन निष्प्रीतिगतः आयासः ४ दीन
इवातिविषण्णवदनद्युतिरिव सरामः शोकार्त इव वचनमब्रवीदिति संबंधः ५ नापराद्धं काकुः अपराद्धं अज्ञानात् प्रसादयमत्कृतापराधक्षमापय॥ ६ ॥

अचिंत्यकल्पं नृपतेस्तं शोकमुपधारयन् बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ १ ॥ चिंतयामा
स च तदा रामः पितृहिते रतः किंस्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनंदति ॥ २ ॥ अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कु
पितोऽपि प्रसीदति तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ॥ ४ ॥ स दीन इव शोकार्तो विषण्णवद
नद्युतिः कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता ।
कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वमेवैनं प्रसादय ॥ ६ ॥ अप्रसन्नमनाः किंनु सदा मां प्रति वत्सलः । विषण्णवद
नो दीनो नहि मां प्रतिभाषते ॥ ७ ॥ शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते संतापो वाभितापो वा दु
र्लभं हि सदा सुखं ॥ ८ ॥

तिपोषः ॥ सदा मां प्रति वत्सलोऽपि अद्य किमप्रसन्नमानाः हि यतो मां न भाषते ऽतोऽप्रसन्नमनस्त्वनिर्णयः ॥ ७ ॥ शरीरः शारीरव्याधिजः
संतापः मानसो मनोनिष्ठाधिजोऽभितापः नवाधते इत्यत्र काकुः कुतः पतन्नत्राह दुर्लभमिति मनुष्यशारीरस्य पापजापारव्यमादिति

॥ श्री रामं ॥ ६९

138

भरते शत्रुघ्ने वा मातॄणां मम मातॄणां वा किंचिद्दुःखं न पश्यसि कच्चिदित्यन्वयः १४ कुपिते ऽतोषयन् वचनाकरणाद्वा १५ यतोमूलं यन्मूलमि
त्यर्थः आर्षमेतत् प्रादुर्भावं जन्म यत्कारणकं पश्येत् जानीयात् तस्मिन्प्रत्यक्षे दैवते सति तस्मिन्कथं शमानहृत्येन न वर्तेत तेन मार्गेण नेम

कच्चिन्न किंचिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने शत्रुघ्ने वा महासत्वे मातॄणां वा ममाशुभं १४ अतोषय
न्महाराजमकुर्वन्वा पितुर्वचः मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे १५ यतोमूलं नरः प
श्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः कथं तस्मिन्न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते १६ कच्चित्ते परुषं किंचिद
भिमानात्पिता मम उक्तो भवत्या रोषेण येनास्य लुलितं मनः १७ एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन
परिपृच्छतः किंनिमित्तमपूर्वोयं विकारो मनुजाधिपे १८ एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण
महात्मना उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः १९ ॥

वं यस्मात् मात्सर्यहीनया अभिमानान्मम पिता दुरुक्तः क्रोधाद्वा भवत्या कोपेन किंचिन्निमित्तको येनास्य मनो लुलितं दुःखितो ऽभूत् किं वा द
धिकपदत्वादिदोषः १७ १८ सुनिर्लज्जा यस्मादेवंविधक्लेशकरणाल्लज्जारहिता धृष्टप्रगल्भा आत्मनो वचनं वक्ष्यमाणम् १९ ॥ १९

श्री॰ मनोगतं त्वदप्रियकरमिति शेषः २० तदेवाह प्रियमिति श्रुतं प्रतिज्ञातं तदप्रियमपि त्वयावश्यं कार्यं यदि पितृभक्तोसीति शेषः किं तत्तत्राह
वा॰रा॰ एष इति अभिपूज्य तेनैव वरदानेन पश्चात्प्रतिज्ञातवरदानकाले २२ अतिसृज्य प्रतिज्ञाय गतजले नद्यादौ दानस्य सर्वमेव बद्धनाङ्गीकृषय्या
अयो॰ वरदानपरिहारचिन्ताव्यर्थेत्यर्थः २३ इदं सत्यं धर्मस्य मूलं अपि च सतामपि सत्यं धर्ममूलमिति तद्विदितं त्वत्कृते तत्प्रयोजनं तत् राघववशेन
७०

139

नराजाकुपितोनामव्यसनंनास्यकिंचन किंचिन्मनोगतंत्वस्यत्वद्भयान्नानुभाषते २० प्रियंत्वामप्रि
यंवक्तुंवाणीनास्यप्रवर्तते तदवश्यंत्वयाकार्यंयदनेनश्रुतंमम २१ एषमह्यंवरंदत्वापुरामामभिपू
ज्यच सपश्चात्तप्यतेराजाययान्यःप्राकृतस्तथा २२ अतिसृज्यददामीतिवरंममविशांपतिः स
निरर्थंगतजलेसेतुंबंधितुमिच्छसि २३ धर्ममूलमिदंरामविदितंचसतामपि तत्सत्यंनत्यजेद्रा
जाकुपितस्त्वत्कृतेयथा २४ यदितद्वक्ष्यतेराजाशुभंवायदिवाशुभं करिष्यसिततःसर्वमा
ख्यास्यामिपुनस्त्वहं २५ ॥

मपि कुपितो राजा कोपदोषेण यथा न त्यजेत्तथा कुर्विति शेषः पुत्रेण पितुः सत्यमेव ग्राह्यं पित्राज्ञापरिपालनं च पुत्रस्य मदान्यधर्म इति सूचितं २४
दशरथमिव रामममपि निर्वं भावि यदीति राजा यद्वक्ष्यते तेन यदि करिष्यसि ततो हं सर्वं तत्र विशिष्याख्यास्यामि २५ ॥ २५ ७०

140 राज्ञा राज्ञानुमन्ता मया यदभिहितं तन्न पितृ विपत्स्यते यथार्थं न भविष्यति न दाहं वक्ष्यामि राजैव वदतु न त्वाह नहीत्यादि नहप्रियपूर्वाव
त्समेतं साक्षादिति शेषः १९ रामापि दशरथवदेव घोरं तं श्रुत्वापि महाशुरूपं वाक्यं श्रीमद्रामास्तत्सर्वथैव करिष्यामीति प्रतिजानीते प
नदिति व्यथितः गुरुवचनोल्लंघनमनयामप्रिये शोकि नमितिशेषः २० इहर्षयं करथकावचनं यदि नहस्पनमस्पादिकमित्यर्थः २८ ।

यदि तं भिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते ततोहमभिधास्यामि न ह्येष त्वयि वक्ष्यति २६ एतत्तु वचनं श्रु
त्वा कैकेय्याः समुदाहृतं उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसंनिधौ २७ अहो धिङ् नार्हसे देवि वक्तुं
मामीदृशं वचः अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके २८ भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेयमपि
चार्णवे नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च २९ तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितं
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ३० तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनं उवाच रा
मं कैकेयी वचनं भृशदारुणं ३१ पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्ये
न महारणे ३२ ॥

गुरुणा रक्षामत्रहितोपदेष्टा २९ प्रतिजाने कृतस्कृतादिसाध्विनयेति शेषः तदेव स्थिरयति रामो द्विरिति तदुक्तं तदुक्तमेव न
द्विरुक्तं न पुनर्वदतीत्यर्थः तन्न दमाव विषपनया द्विराज्ञं भाषणं न करोतीति यावत् ३० ३१ पूर्वं सशल्येन पश्चात्क्लेशायाकरण

टीकायोध्याकां ४२

श्री॰
वा॰
अ॰टी॰
७१

141

तत्रतयोर्वरयोरेकेन अद्यैव भूतत्वात्तपव ३३ यदीति रात्रावपावमडकेक्कृतेः सद्यापथप्रतिज्ञातत्वादिति भावः ३४ संनिदेशोपि स्वप्रतिज्ञासंपादने ३५ अभिषेचनं अभिषेकोपकरणं ३८ अभिषेकं वडपकरणं ३९ ३८ पतेनवरद्वयप्रदानेन निमित्तेन ३९ सत्येनसंन्यपरिपालनेन ४॰ शो॥

तत्रमेधाविनोराजा भरतस्याभिषेचनं रामनंदंडकारण्येतववाद्यैवराघव ३३ यदिसत्यप्रतिज्ञस्त्वपितरं कर्तुमिच्छसि आत्मानंचनरश्रेष्ठ ममवाक्यमिदंशृणु ३४ सन्निदेशेपितुस्तिष्ठयथा तेनप्रतिश्रुतं त्वयारण्यंप्रवेष्टव्यंनववर्षाणिपंचच ३५ भरतश्चाभिषिच्येतयदेतदभिषेचनं त्वदर्थेविहितंराज्ञा तेनसर्वेणराघव ३६ सप्तसप्तचवर्षाणि दंडकारण्यमाश्रितः अभिषेकमिमंत्यक्त्वाजटाचीरधरोभव भरतःकोसलपतेःप्रशास्तुवसुधामिमां नानारत्नसमाकीर्णांसवाजिरथसंकुलां ३८ एतेनत्वांनरेंद्रोयंकारुण्येनसमाप्लुतः शोकेःसंक्लिष्टवदनोनशक्नोतिनिरीक्षितुं एतत्कुरुनरेंद्रस्यवचनंरघुनंदन सत्येनमहतारामतारयस्वनरेश्वरं इतीवतस्यांपरुषंवदंत्यां नचैवरामःप्रविवेशशोकं प्रविव्यथेचापिमहानुभावोराजातुपुत्रव्यसनाभितप्तः ४॰ इतिश्री [illegible]

केतनक्षवकंविकारं नप्रविव्यथेचमनयेचमनसेतिशेषः राजातुराजातुपुत्रव्यसनाभितप्तः भावितद्वियोगव्यसनेनाभितप्तोबभूवेति

१८ ॥ सर्गः १८ ॥ टी॰ ६१

142

पुत्रयाभिषेकवनवासयोः समचित्ततयाशोकरहितमहानुभावत्वं रामस्याह तदिति मरणोपमं लोकदृशा १ नहि भीषणं दृष्ट्वा कृत्वा देवमस्मिन्नेव
केवलमाह यद्यप्येवमस्तु भरताभिषेकोस्तु २ ३ मन्युर्नेति राज्ञाभिशापाभिशापयुक्तानेच्छया प्रश्नेनेति शेषः ब्रूमि ब्रवीमि पत्नावत त्वा
सर्वथा यास्याम्येव न तत्र याथाशंकितव्यमिति भावः ४ कृतज्ञेन तत्कृतसाध्यज्ञानेन विस्रब्धः निर्विशंकः ५ किंचिदमानसममलिवनीमा

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमं श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् १ एवमस्तु गमिष्यामि
वनं वस्तुमहं त्वितः जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् २ इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मा
महीपतिः नाभिनंदति दुर्धर्षो यथापूर्वमरिंदमः ३ मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः
यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ४ हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च नियुज्यमा
नो विस्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियं ५ अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीव मे स्वयं यन्नाह मां रा
जा भरतस्याभिषेचनं ६ अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान्धनानि च हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भ
रतायाप्रचोदितः ७ ॥

नं अलीकं दुःखं किं तत्राह स्वयमित्यादि ६ अयमर्थस्त्वदुःखो वह मात्राज्ञानवहनाद्यत्नात वसाता दृष्टमशक्य इति चेत्तत्राह अहं हीति
चोदितः त्वयापीति शेषः प्रेतिज्ञा का राज्यं विनापि तदुक्तिमात्रेणैव स्यादिदं यो ७ ॥ श्री ७

तेत्रकिंवक्तव्यं त्वत्प्रियार्थं राज्ञाप्रेरितः स्वकृतप्रतिज्ञामनुपालयन्नहं तेनाशुना तत्पालनाद्धेतोराज्यंदयामीत्यर्थः ८ मद्विषयकनियोगसंकोचेन ह्रीम
न्तंराजानमाश्वासय इदंकिं किंन्विदंकं तदेवाह यदित्यादि ९ अनिहेजसकार्यं कथमाश्वासयामीत्यत आह गच्छंत्वित्यादि १० अविचार्य युक्तवि

किंपुनर्मनुजेंद्रेण स्वयंपित्रा प्रचोदितः तवचप्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ८ तथाश्वास
यह्रीमंतं किंन्विदं यन्महीपतिः वसुधासक्तनयनो मंदमश्रूणिमुंचति ९ गछंतु चैवानपितं दू
ताः शीघ्रजवैर्हयैः भरतंमातुलकुलादद्यैवन्रुपशासनात् १० दंडकारण्यमेषोहं गछाम्येवहि स
त्वरः अविचार्य पितुर्वाक्यं समावस्तुं वनं दश: ११ साहृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी प्रस्था
नं श्रद्दधाना सा त्वरयामास राघवं १२ एवंभवतु यास्यंति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः भरतंमातुलकुला
दिहावर्तयितुंनराः १३ तवत्वहं क्षमंमन्ये नोत्सुकस्य विलंबनं रामतस्मादितः शीघ्रं वनंत्वं
गंतुमर्हसि १४ ॥ १४

चारमकृत्वैवेत्यर्थः ११ प्रस्थानं वनगमनं श्रद्दधाना अवश्यमयं प्रस्थानं करिष्यतीति निश्चयवती १२ १३ उत्सुकस्य वनगमनोत्सुकस्य तव तं

144 राजानमभिनंदनहेतुमाह व्रीडेति ममतस्यापारश्राम्यदर्शनजलजातशुक्रः ब्रो हेतो ग्रतस्त्वंनाभिभाषसे.यतदनभिभाषणेनकिंचित् नान्य
कारणंकेवलंदविलंबगमननाभावरावासकारणमतएषमस्त्वः राज्ञोदेवस्थसाविलंबगमनेमायतानवेतिशेषः १५ यतोपिनशुक्रोऽवि
लंबइत्याह यावदिति मयादरिद्रायधर्मादरिद्रायधर्मेणैवनमयाशपथैः प्रतिवयादितितिभावः १६ १७ कृतनवरोधमृदितिशेषः १८ इ

व्रीडान्वितः स्वयंयच्चत्वंयत्त्वंनाभिभाषसे नेतत्किंचिन्नरश्रेष्ठमन्युरेषोपनीयतां १५ यावत्तं
नवनेयातः पुरादस्मादतित्वरन् पितानाविवननेरामास्त्वासनेभोक्ता— नेपिवा १६ धिक्कष्ट
मितिनिश्वस्यराजाशोकपरिप्लुतः मूर्छितोन्यपतत्तस्मिन्पर्यंकेहेमभूषिते १७ रामोप्युत्थाप्य
राजानंकैकेय्याभिप्रचोदितः कशयेवहतोवाजीवनंगन्तुंकृतत्वरः १८ तदप्रियमनार्यायावच
वनंदारुणमीदृशं श्रुत्वागतव्यथोरामः कैकेयीवाक्यमब्रवीत् नाहमर्थपरोदेविलोकमावः
स्तुमुत्सहे विद्धिमामृषिभिस्तुल्यंविमलंधर्ममास्थितं २० ॥

नोपिनशुक्रोऽविलंबइत्याहयावदितिदारुणमीदृशंदारुणमयंवैकंप्रश्नोत्तरं १९ लोकमावस्तुंलोकेवस्तुंनोत्सहे अर्थपरोधनपरः विमलो ॥
धर्ममास्थितंतत्त्वज्ञानरूपधर्ममाश्रितं ऋषयोनतत्त्वज्ञाः एतेनसम्यक्दुःखयोः समतानिवृत्तिमार्ईस्यताचसाभाविकीतिध्वनि ४
१८

श्री॰
वा॰रा॰
अयो॰
७३
145

तत्र भवतः शुश्रूषापितुः वनगमने कियत् यत्किंचिदल्पोपि कमपि प्रियं कर्तुं शक्यं तत्कृतमेव विद्धीति शेषः २१ तथापि निश्चये हेतुमाहु न हीति । हि हेतौ शुश्रूषायाः सेवा हननादिरूपा वचनक्रिया आज्ञाकरणं २२ अत्र भवता पूज्येन पित्रा भवत्या वचनात् पितृवचनवत् तन्मन्निदेश वचनम्

यत्त्वत्र भवतः किंचित्किंकरं कर्तुं प्रियं मया प्राणानपि परित्यज्य सर्वं व्याहृतमेव तत् २१ न ह्यतो धर्मच
रणं किंचिदस्ति महत्तरं यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया २२ अनुक्रोश्यस्त्वत्र भवता भवत्या व
चनादहं वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश २३ न नूनं मयि कैकेयि किंचिदाशंससे गुणान्
यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती २४ यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहं ततोद्यैव गमि
ष्यामि दंडकानां महद्वनं २५ भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा तथा भवत्या कर्तव्यं स हि
धर्मः सनातनः २६

यद्वशा कर्तव्यत्वात् अनेन स्यापत्र मातुरप्यनिष्टमपि वचनमेवं परिपाल्यं किमत मातापित्रोरिति सूचितं २३ हे कै
केयि नूनं मयि किंचिदपि गुणान्नाशंससे न जानासि तत्र हेतुर्यदि त्वं यदि मह्यमिति पाठे पितृवचनाज्ञा परिपालनादिरूपानित्यर्थः
यावदिति सर्वथा वत्स्यामोक्तिरिति शेषः ततस्तदनंतरं दंडकाभ्यानतन्नामक क्षत्रियाणां तन्नामकजनपदरूपदेशायवशात्तन्नामाप्ति २५ स हीति

146

वाष्पंरोद्धुमशक्नुवन् २२ अनार्यीयाः ताहृश्याप्यपि स्वयंतहोषसमग्रणपात्रितिशेषः निष्पपातनिश्चक्राम २९ कैकेयीप्रदक्षिणंसम्यगाचरि
तेमदिष्टंत्वयेत्यतःसंतोषात्तुशिष्टाचाराद्वेतिबोध्यं २९ बाष्पपरिपूर्णाक्षः समीपस्थितत्वाद्गतानुगंतत्वात् परमक्रुद्धइत्यनेनलक्ष्मण
ऽविद्याविनेयशक्तिमतो दर्शितानात्रामेवनसाऽस्मिंधजितं ३० आभिषेचनिकंअभिषेकप्रयोजनं भांडमुपकरणजातं नष्टकाभिषेकपात्र

रामस्त्ववचःश्रुत्वा मर्षेद्रःखगतानाःपिताः शोकाद्दशरथस्तत्वं प्रकरोदमहास्वनं २६ वंदि॰
त्वाचरणौराज्ञो विसंज्ञस्यपितुस्तदा कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः २७ सरामः
पितरंकृत्वा कैकेयींचप्रदक्षिणं निष्क्रम्यांतःपुरात्तस्मात्स्वंददर्शसुहृज्जनं २८ तंबाष्पपरि
पूर्णाक्षः पृष्ठतोनुजगाम ह लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानंदवर्धनः ३० आभिषेचनिकं भांडं कृ
त्वा रामः प्रदक्षिणं शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ३१ ॥

लामितियावत् सन्निहितगंगाद्युपतीर्थकलाननत्रअभिषेकशालायांदृष्टिमविमाविचालयन् अप्रवर्तयन् सापेक्षः वनेप्रती
तिशेषः यद्वा लोकसमाधानायनदृष्टमहायनरवत् आत्मनोपलोकव्यवहारानागायवसापेक्षः सइवननदृष्टिमविचालयन् अप्र

श्री· धीरोदात्तत्वान्नतद्वियातप्रयुक्तक्रोधदुःखादीन्याह नचेति लक्ष्मीसहजांशोभां कोतत्वात् अविनाशिकांतियुक्तत्वात् लोककांतस्य
वारा· शीतरश्मेः इंद्रोः हयोयथालक्ष्मीनापकर्षतितद्वत् ३२ सर्वलोकातिगस्येवजीवन्मुक्तस्येव ३३ खज्ञादिश्वतिशेयः स्वप्रतिज्ञातिवेत्ते·
ग्रटी· यात् व्यजनेचासरे ३४ मनसादुःखंधारयत् इंद्रियाणिनिगृह्य मनस्यदुःखाभिवंजकचेष्टारहितानिकृत्वाआत्मवान्धीरोदात्तः मनसा :
७५

147

नचास्यमहातीलक्ष्मींराज्यनाशोपकर्षति लोककांतस्यकांतत्वाच्छीतरश्मेरिवद्युयः ३२ ।
नववनंगतःकामस्यतजनस्यवरेधया सर्वलोकातिगस्येवलक्ष्यतेचित्तविक्रिया ३३ प्रतिषिद्ध
यशुभंकृत्वैव्यजनेचसलंकृते विसर्जयितास्वजनंरथंपौरांस्तथाजनान् ३४ धारयन्मनसा
दुःखमिंद्रियाणिनिगृह्यच प्रविवेशात्मवान्वेश्ममातुरप्रियशंसिवान् ३५ ॥ ३५

दुःखंपरमसह्यंदुःखलेशेनापिरहितं वनगमनंधारयन् इंद्रियाणिनिगृह्य तस्यसुखस्यलोकहृष्टाराज्याभिगजस्याभिगजदुःखस्यवाय
याभिव्यक्तिर्नभवतितथामध्यस्थतयास्यापयित्वा आत्मवान्सात्वात् कृतनिश्चयनिर्दुःखस्यतत्वद्रष्टापश्यतीतरमतत्वांगपवोधे दुःखमि
त्यस्यकैकेय्यालोकापवादजमित्यर्थः इतिकश्चित् अप्रियशंसिवान् अप्रियशंसिवान् अप्रियंशंसितवान् कृत्वाः आर्षः ३५ ॥ ३५ ७४

148

अभिजनोभिनोवर्त्तमानो जनः श्रीमान् रामाभिषेकप्रसंगेन कृतैरलंकरणैः शोभावान् आकारं विकृताकारं नालक्षयत असत्यादेवेत्यर्थः २९
उचितं सहजमात्मगुणंचितं वनगमनलाभीचितं च आत्मजं हर्षं आत्मनि शरीरे जातं सन्तमाविर्भावमिति इष्टहर्षं विहाय २७ २८ ३९ लोकरक्षार्थं

सर्वोप्यभिजनः श्रीमान् ~~श्रीमान्~~ श्रीमतः सत्यवादिनः नालक्षयत रामस्य कंचिदाकारमानने २९
उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मवान् शारदः समुदीर्णांशुश्चन्द्रस्तेज इवात्मजं ३० वाचा मधुरया
रामः सर्वं संमानयन् जनं मातुः समीपं धीमात्मा प्रविवेश महायशाः ३१ तं गुणैः समतां प्राप्तो
भ्राता विपुलविक्रमः सौमित्रिरनुवव्राज धारयन् दुःखमात्मजं प्रविश्य वेश्मातिभृशं मुदा युतं स
मीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमागतां न चैव रामोऽत्र जगाम विक्रियां सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशंकया ४१
इति रामायणे एकोनविंशः सर्गः १९ तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृतांजलौ आर्तशब्दो महा
नज्ञे स्त्रीणामंतःपुरे तदा १ ॥

विपत्तिमर्थभ्रंशं वीक्ष्यापि रामो विक्रियां जगाम किंतु सुहृज्जनं कौसल्यादशरथादिरूपस्यात्मनो प्राणानां विपत्तिशंकया विंनोजगा
मेति शेषः ४१ इति रामायणे एकोनविंशः १९ तस्मिन्निति कृतांजलौ कैकेयीमेदित्पापमंजलिस्तया सम्पाकृतं नम इत्यादिष्टमिति भावः १ ॥

श्री॰ यःपित्राचोदितोपिसर्वस्यजनस्यांतःपुरस्यचकृत्येषुप्रवर्ततइतिशेषः योगतिःप्राप्यस्थवलनःआश्रिमार्गःशरणंरक्षणंरक्षणंगुरुकःसेवानः
वा॰रा॰ त्यरः ३ अभिशप्तोपिअन्येनकृतवाक्पारुष्योपिनक्रुध्यति क्रोधनीयानित्यस्यक्रोधोत्पादकानिवाक्यानिवर्जयन् अन्येनक्रोधक्रिया
अ॰टी॰ कर्तृत्वकर्मत्वयोःप्रतिषेधःयत्रक्रुद्धानपिक्रुद्धान्स्वयंप्रसादयन्निष्टवानितिशेषः ४ जीवलोकंसर्वंप्रजाइत्यंचरतिभक्षयतिनाशयतीतिया
७५

149

कृत्येष्वचोदितःपित्रासर्वस्यांतःपुरस्यच गतिश्चशरणंचासीत्सरामोद्यप्रवत्स्यति २ कौसल्या
यांयथायुक्तोजनन्यांवर्ततेसदा तथैववर्ततेस्मासुजन्मप्रभृतिराघवः ३ नक्रुध्यत्यभिशप्तोपि
क्रोधनीयानिवर्जयन् क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्सइतोद्यप्रवत्स्यति ४ अबुद्धिर्बतनोराजाजीवलोकं
चरत्ययं योगतिंसर्वभूतानांपरित्यजतिराघवं ५ इतिसर्वामहिष्यस्ताविवत्साइवधेनवः प
तिमाचुक्रुशुश्चापिसस्वनंचापिचुक्रुशुः ६ सहिचांतःपुरेघोरमार्तशब्दंमहीपतिः पुत्रशोकाभि
संतप्तःश्रुत्वाव्यालीयतासने ७ रामस्तुभृशमायस्तोनिश्वसन्निवकुंजरः जगामसहितोभ्रात्रा
मातुरंतःपुरंवशी ८ ।

वत् ५ पतिमाचुक्रुशुःनिन्दितवत्यःसस्वनंचुक्रुशुःरुरुदुः ६ व्यालीयतदेहमवगाह्यावाङ्मुखोविलीनइवाभूदित्यर्थः ७
आयस्तःखिन्नहृदयःखेदतःप्राप्तखेदःकुंजरइवनिःश्वसन् आयतइतिपाठेआयतःपराधीनोपकुंजरःमयथानिःश्वसितितद्वदित्यर्थः ८ ॥

पुरुषंवाराध्यक्षं ९ जयेनविजयीभवेतिशब्देनेत्यर्थः जयेतीतिपाठेजयेतिशब्देनेत्यर्थः १०॥ सरामःस्वर्णीकृतराज्योरामः १ वर्धयित्वाजयशब्दे

150

सोपश्यत्पुरुषंतत्रवृद्धंपरमपूजितं उपविष्टंगृहद्वारितिष्ठतश्चापरान्बहून् ९ दृष्ट्वैवतुतदारामंते
सर्वेसमुपस्थिताः जयेनजयतांश्रेष्ठंवर्धयंतिस्मराघवं १० प्रविश्यप्रथमांकक्ष्यांद्वितीयायांददर्शसः
ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिसत्कृतान् ॥ प्रणम्यरामस्तान्वृद्धान्तृतीयायांददर्शसः स्त्रियो
बालाश्चवृद्धाश्चद्वाररक्षणतत्पराः १२ वर्धयित्वाप्रहृष्टास्ताःप्रविश्यचगृहंस्त्रियः न्यवेदयंतत्वरितारा
ममातुःप्रियंतदा कौसल्यापितदादेवीरात्रिंस्थित्वासमाहिता प्रभातेत्वकरोत्पूजांविष्णोः
पुत्रहितैषिणी १४ साक्षौमवसनाहृष्टानित्यंव्रतपरायणा अग्निंजुहोतिस्मतदामंत्रवत्कृतमंगला
प्रविश्यतुतदारामोमातुरंतःपुरंशुभं ददर्शमातरंतत्रहावयंतींहुताशनं देवकार्यनिमित्तं
चतत्रापश्यत्समुद्यतं दध्यक्षतघृतंचैवमोदकान्हविषस्तथा लाजान्माल्यानिशुक्लानिपा
यसंकृसरंतथा समिधःपूर्णकुंभांश्चददर्शरघुनंदनः १८

नेतिशेषः प्रियंरामागमनं १३ १४ अग्निंअग्निहोत्रंमंत्रवत्जुहोतिस्म जेष्ठपत्नीत्वादितिज्ञेतिशेषः १५ तदाहृद्घावयंतीमिति १६ हविषःद

श्री. व्रतयोगेन पुत्रार्थं दयकामनया न तु देवो ग्रवासव्रतयोगेनेत्यर्थः देवतां नमर्पयंती वराणीनीदद्दर्श तान्वयः १९ अभिचक्राम अभिसंस्वजनगाम कि
वा.रा. शोरोः सुबालकः २० उपसंगृह्य अभिवाद्य स्थितस्तया परिष्वक्तश्च पः २१ २२ कुले उचिते कुलस्योचितमिति यावत् २३ राजानं प्रश्रप्रश्नावेतिश
अ.टी. निशेषः कौसल्याया राजगृहगमनादिव्यापारापरिज्ञानादेव प्रश्नः २४ अत्रापि विशेषमक्ता राजा नेदृष्टं गच्छति भोजनेन फलेन निमंत्रि
७६

151

तांशक्लक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्षितां तर्पयंतीं ददर्शाद्भिर्देवतां वरवर्णिनीं सा चिरस्यात्मजं
दृष्ट्वा मातृनंदनमागतं अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा २० सा मातरमुपक्रान्तामुपसंगृह्य
राघवः परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामवघ्रातश्च मूर्धनि २१ तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः कौ
सल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः २२ वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनां प्राप्नुह्या
युश्च कीर्तिं च धर्मं चाप्युचिते कुले २३ सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव अद्यैव त्वां स धर्मात्मा
यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति २४ दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमंत्रितः मातरं राघवः किंचित्प्रसार्याञ्ज
लिमब्रवीत् २५ ॥

तो राघवः केवलमासनमालभ्य स्पृष्ट्वा न तूपविष्टो व्रीडया किंचिदंजलिं प्रसार्य मातरं राघवो ब्रवीत् प्रसार्योजलिरिति पाठे प्रकर्षे
णा प्रसार्याञ्जलिं विशीर्णांजलिरित्यर्थः इति कश्चित् मातुः प्रसादनयोग्योंजलिरित्यर्थ उचितः किंचिदित्यनावाम्नलबइति शेषः २५ ॥ ७६

गौरवाद्गमातरमपृच्छे गौरवाद्वृद्धत्वात् ततः सम्प्रस्थितः प्रस्थानमुपक्रांतः आश्रमं प्रतिगंतो कारयितुं उपचक्रमे २६ तवचनं वैश्रवणसान्निधानलोकदृष्टा
हवैदेह्याः इत्यादि २७ विष्टरस्तपस्विनामासनविशेषः पंचाशत्पञ्चमेवद्बहलानदर्धेकनाविष्टरश्चक्रेः २८ मनिवदामिषसुद्वेविंशिष्टसत्कारवै

152

सम्भावितं — स्वगौरवात्तथानंतः प्रस्थितोदंडकारण्यमाश्रमपवक्रमे २६ देविनूनेनजा
नीषमहद्भयमुपस्थितं इदंनवचवद्रः त्वायवैदेह्यालक्ष्मणस्य च २७ गमिष्यंदंडकारण्यंकिमतो
नामनेनमे विश्रामनयोमोहकालायमासमुपस्थितः २८ वनदेशाहिवर्षाणिवत्स्यामिविजनेनुवे
कंदमूलफलैर्जीवन्हित्वामुनिवदामिषं २९ भारताय महाराज्येयौवराज्यंप्रपत्स्यते माञ्चनदंड
कारण्यं विवासयतितापसं ३० समहृत्वाशैचवर्षाणिवत्स्यामिविजनेवने आसेवमानोवन्यानि
फलमूलैश्चवर्तयन् ३१ सानिकृत्तेवसालस्य यष्टिःपरशुनावने पपातसहसादेवीदेवतेवदिवश्च्यु
ता ३२ तामदुःखोचितांदृष्ट्वापतितांकदलीमिव रामस्तूत्थापयामासमातरंगतचेतसं ३३।

कृतेमांसेननेदंमेधामिदंस्वादुतिश्रमिदमग्निनेतिवक्ष्यमाणेननविरोधः नसमुद्रमांसपरत्वान्मुनिवदिवज्ञाः आर्षादीयादिमांस
परताव २९ ३० वन्यानिवानप्रस्थयोग्यकर्माणिआसेवमानः आचरन्महावन्यानिवल्कलानिदधानः वर्तयन्जीवन् ३१ यष्टिःशा।

॥ ३३ ॥

श्री. वारिहितां पूर्वं वा हितभारां ततः अमनिहतेयेउपाहृत्य भूविलंकृत्वेकतोत्थितो वडवामिव ३४ अमत्वेन स्वावनाशीनाती उपासीनं समीपास्थि
वा.रा. तं ३५ अप्रजा वंध्याः अतः वंध्यानां नृभूयः वंध्यादिकं पुत्रवियोगजं दुःखेन पश्येयं ३६ वंध्यानां दुःखमितःसमस्त हृत्मिन्नाह एकमप्येति अ
अयो. प्रजास्मीति मानसशोकाभिमयः समासांताभावः नित्यता तत्संयोर्वा विषत्वात् ३७ सुखमदाङःखिवमिति शीघ्रजिनेतिपमुः पौरुषं अव्ना
७७

153

उपाहृत्योत्थितो दीनं वडवामिव वाडितं । पांसुगुंठितसर्वांगीं विमृश्य दर्शिव पाणिना ३४ सा राघव
वमुपासीनमसुखार्त्ता महाबाहो तं उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वति लक्ष्मणे ३५ यदि पुत्र न जा
येथा मम शोकाय राघवः । न स्म दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजाः ३६ एकमप्यहिं वंध्यायाः शो
को भवति मानसः । अप्रजास्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्रविग्रते ३७ न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा प
तिपौरुषे । अपि पुत्रे विपश्येयमिति रामास्थितं मया ३८ ॥ २ ३८

गकृतं रंजनं नास्तिनास्याप्यं कल्याणं अशस्त्रवस्त्राभरणादिजसौभाग्यादिकं सुखं वा पतिसंभोगजं तन्मया न दृष्टपूर्वं अपीति लोकौ कौ पुत्रत्वा
तेन तु भवत्कल्याणं पुत्रदर्शनजं सुखं च पश्येयमित्याशया राममया आस्थितं जीवनं स्यापितम् ३८ ॥ २ ३८ ७७

154

साहे अवराणां कनिष्ठानां त्वद्धलादिदानीं परासती हृदयच्छिदां हृदयविदारिकानां नाना सा मम मनोज्ञानि वाक्यानि एवं नीत्यपि श्रोष्ये अतः सपत्नी
पिक्कारवाक्यश्रवणजान्यदेतदुःखं विद्यते नास्मि मम अयमनन्तकोऽपारः शोको यादृशस्तादृशो वा वाऽपि वक्तुमशक्य इति शेषः ५० निराकृ
ता सपत्न्येति शेषः ध्रुवं प्राप्नुमिति शेषः शोकग्रस्तत्वात्तत्सम्पद्यतानदोषः ५१ निगृहीता भर्त्रैतत्कृतनिग्रहप्रकारमाह परिवारेणेति कै

मावह्नां मनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदां अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां परासती ४९ अतो
दुःखतरं किं नु प्रदानां भविष्यति मम शोको विलापश्च यादृशोऽयमनन्तकः ५० त्वयि स
न्निहितेऽप्येवमहमासं निराकृता किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव हि ५१ अत्यन्तनि
गृहीतास्मि भर्तुर्नित्यमसंमता परिवारेण कैकेय्याः समा वाप्यथवावरा ५२ यो हि मां सेवते
कश्चिदपि वाप्यनुवर्तते कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते ५३ ॥

केय्या दासीजनेन समा अथवाऽवरा ततोपि निकृष्टा कृतास्मि इति शेषः अथ वरावरेति पाठे वरा श्रेष्ठा कृतास्मि अर्थः ५२ सर्वोपि इष्टः
जनः कदापि दृष्ट्वागतः कैकेय्याः पुत्रमवलोक्य मा नाभिभाषते इदानीमप्येवमवस्था मम वने त्वयि गते तु किं वक्तव्यमिति भावः ५३

श्री॰ खरवादिनं लग्नभावव्याघ्रः खरवादिपरुषवदनशीलं तस्या वदनं कथं दुःखेन शक्ष्यामि दुर्गतान्व हि योगेन दर्शयामापमा ५४ जातस्य उपनयना
वा॰रा॰ त्वाद्वितीयजन्मनेति शेषः ऊनषोडशवर्षोमे षोडशवर्षोमे रामो राजीवलोचन इति विश्वामित्रमुद्दिष्टपंचदशवर्षोक्त्या विवाहकाले पंचदशवर्षेनो
अयो॰ क्तेः तत्र द्वादशवर्षपर्यन्तं राघवः सह सीतया रमयामास धर्मात्मा नारायण इव श्रिया तस्मिन्काले महाराजः प्रीतो रामस्य सद्गुणैः ज्येष्ठं राज्येन से
७८ योक्तुमैच्छत्सर्वत्रगयानययेनियाद्वाल्मीकेस्य उपनयने च गर्भैकादशे वा राजन्ये मितिस्मनेर्दशमे वर्षे इति कोधपपवमुपनयनोत्तरं सप्तदशवर्षा

155

नित्यक्रोधतया तस्याः कथं नु खरवादिनं कैकेय्या वदनं दुःखेन द्रष्टुं पुत्र शक्ष्यामि दुर्गता ५४
सप्तदश च वर्षाणि जातस्य तव राघव अतीतानि प्रकांक्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ५५ ॥

णि अतीतानि जातस्य तव अतः परं योराज्ये नदुःखपरिक्षयं प्रकांक्षन्त्या मया न हि वा नेन तस्या वदनं कथं नु द्रष्टुं शक्ष्यामि तत्र नु कर्षः वक्तुं तस्य इत्यणाइ
तिसूत्रस्य भाष्योक्तरीत्या प्रविश पिंडीमित्यादौ यथा प्रविश गृहं पीडीं भक्षयेति वाक्यार्थे प्रवेशोति पिंडीमिति च वाक्यैकदेशस्य प्रयोगस्तथा
द्विदेशैति वाक्यस्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगोपं हि सप्तदशविंशतिः सप्तदशेत्यर्थः तत्र तात्पर्यग्राहिका वि श्वामित्रप्रति दशरथोक्तिः षोडशाक्ति
मतादृशप्रयोगस्यैकोमत्यायां पुत्रवियोगदुःखोनेन तथा वाल्मीकेस्य वर्णनीयमपी भावेन न दोषायेति बोध्यं ५५ ॥ ५५ ७८

156

दुःखं हि योगजं अनौत्सुक्येन वराज्ञानाशात्तदन्यसंभावनारहितेपि अपि च वल्कलीर्णाम पत्नीनां विप्रकारं सहिष्ये न सोऽहं नेऽमुरे ५६ कृप
णजीविकाशेषा च जीवना ५७ दुर्गतया भाग्यहीनया मया बहुपरिश्रमजननकैरुपवासैर्यानि दैवतान्याराधितानि दुःखं पश्यामि तथापि तोच वर्षितो सि
यदि विप्रवत्स्यसीति शेषः त्वद्दर्शनेन फलालाभादिति भावः ५८ नदीर्यते न त्व हि प्रयोगमश्रुवेणापीति शेषः ५९ ममैवेति लोकिकात्तिह

तदद्य यन्मह दुःखं तेनोऽस्मे हं सहित्वविसतत विप्रकारं सपत्नीनामेव जीर्णापि राघवः ५६ अपश्यंती तव
वक्त्रं ते परिहृणीयाशि शुभे कृपणा वर्तयिष्यामि कथं कृपणजीविका ५७ उपवासैश्च योगैश्च बहु-
भिश्च परिश्रमैः दुःखसंवर्धितो मे च त्वं हि दुर्गतया मया ५८ स्थिरं तु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्यते प्रा-
वृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवाम्भसा ५९ ममैव नूनं मरणं न विद्यते न चावकाशोस्ति यमक्षये म-
म यदन्तकोपेव न मां जिहीर्षति प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ६० स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं
न भिद्यते यन्ड विदीर्यते न तया अनेन दुःखेन च देहमर्पितं ध्रुवं

दोक्षि जानी स्थिरं मरणं न विद्यते न पवन जिहीर्षति मे वृणत्वपः
अवकाशः अवस्थितये स्थले ५० आयसम यस्मान्निर्मितं यतो न भिद्यते अविपतित्वान्नो विदीर्यते भेदप्रह्वथा भवने विदारणं अनेक-
च्छिद्रे रो व न अनेन दुःखेनार्पितेवा प्रदेहं देहानभियनस्तायत्वयः अर्थवीदिर्देहशाद्दः हियतेना न भियतेऽन्तः कालेमरणं न विद्यत इति

ह्यकाले मरणं न विद्यते ५९

जाने इति शेषः ६१

श्री॰
वारा॰
अयो॰
१५

यद्धनादीमनर्थकानितदिदंमहत्वदुःखंकुर्वेतममनतपवविषफलेवीजमिव ५० ग्रहदुःखेनकर्शितःपीडितःपुत्रेनसंसदंयमसमो ग्रहेगता
सातन्ननलभ्यतइतिशेषः ५१ यथामपिमरणोमावपिनयाविनानतसन्निधिविनाकिंजीवितंऊस्तिंतेजीविते ह्यथापर्थमतानवजिष्या

157

इदंतदुःखंयदनर्थकानिमेव्रतानिदानानिवसंयमाश्चहि तपश्चतमेयदपदपत्यकामयायाश्चवि
षफलेवीजमिवोप्तमृषरे ५२ यदित्वकालेमरणोपहव्ह्यालभेतकश्चिद्गुरुदुःखकर्शितःयाता
मद्य ` ` वपरेतसंसदविनात्वयादेवरिवात्मनेनव ५३ अथापिकिंजीवितमद्यमेह्ययानयावि
नावेदविभाननुषभ अनुवजिष्यामिवनेतपेववेगेःसहेडवेलावन्मृमिवाभिकांतया ५४ भृ
शामसत्वंखमुमषितापदावहुविललापसमीक्ष्यराघवं वामव ̄ मपनिशणाम्यसामहत्मतमि।
वडुहमेवत्ताकिन्नरी ५५ इतिश्रीरामायणेवाल्मीकीयेरामायणेअयोध्याकांडेविंशःसर्गः २०

मिश्रभिकांतयावात्सलेन ५४ भृशामसमुखंदुःखममर्षितात्रसहमाना राम विेयोगमूलंसपत्न्यादिकृतंमहत्वव्यसनंदुःखंविनिशाम्यपयीलो
वासत्यपाशवद्धवतमवेक्ष्ययशोकातिमिन्नवतीकिन्नरीवविललाय ५५ इतिरामायणेअयोध्याकांडेविंशःसर्गः २०॥ २० २० १५

158

तत्कालसदृशं रामवियोगहेतुकं कौसल्यादुःखं प्रवर्द्धितं कलोचितं १ आर्यें कौसल्ये गच्छेदिति यतस्त्वमापि न देवने २ क्रियाइत्याश्च रान्त
पित्रा तथैव विपरीतः मासः प्रकृतिविपरीतः चोद्यमानः क्रियाक्रोधवशात्मनः कुक्षिनं दोषाय किमिव न ब्रूयाद्यत्वचिन शत्रुमपि ब्रूयात्
अतस्तद्द्वेनाम्रु हे दयमिति यतो नरातानां भंगः कथं कार्य इति शंकासमाहिता ३ ननु रामदोषप्रयुक्तं विवासनं स्यात् तत्राह नास्येति रामे

क्रूरात्मप्रियया

तथा तु विलपन्तीं तां कौसल्यां राममातरं । उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः १ न चैव मे
समाप्येन दोषं यद्राघवो वनं त्यक्तो स्त्रियावाक्यवशं गतः २ विपरीतस्तु वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षि
तः नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ३ नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं त
थाविधं येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ४ तं न पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः
स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ५ देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलं अवेक्ष
माणः को धर्मं त्यजेत्पुत्रमकारणात् ६

सोऽन्यार्थः अपराधं पित्र्यविषयं दोषं सर्वजनादेरिव यथा दिपातकं ४
स्वमित्रोऽपि शत्रुरपि निरस्तोऽपि महापातकादिवशगतोऽपि परोक्षमस्य दोषं यो वदेत्तं न पश्यामि ५ यद्देवमतो देववत्
सुदान्तं गुरुभिः शिक्षितं एवमकृत्यगुणं पुत्रं धर्मम् अवेक्षमाणः कस्त्यजेदित्यन्वयः रिपूणां कैकेय्यादीनां विषये पि वत्सलत्वं तस्मिन्नतः ६

श्री॰ वा॰रा॰ अ॰टी॰ ८०

159

वाल्यंवालभावमविमृश्यकारित्वंकामपरवशत्वंवोपेयुषः प्राप्तस्य राज्ञस्त्वं पूर्वं भागाचरितं ७ अतो यावत्तद्रमर्थं न स्वभावामन्नपं कश्चिदपि नजा।
नीयात्तावत्ततः पूर्वमेव शासनं राज्यमभिषेकं मात्मस्य आत्मार्थानं कुरुष्वेत्याभमनमिति पाठे राज्यफलकमभिषेके ८ कथमेवं शक्यं तत्राह ।
मयेति अयि केकय नदात्तात्यन पूर्वमभिषेकविघ्ने ९ विप्रयोगं त्वयि विपन्नभावे १० पतो मत्तलादिः श्योः वामः कश्चिदस्याहितमिच्छति मत्तु ही

तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्वालमपेयुषः पुत्रः कोह्यदये कुर्याद्राज्ञहन्नमनस्समन ७ यावदेव न जाना
ति कश्चिदर्थमिमं नरः तावदेव मया सार्धमात्मस्थं कुरु शासनं ८ मया पापे पसस्तय दुष्टात
वनमस्याणव कः समर्थोधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ९ निमन्त्रयामि मां सर्वामयोध्यां मन
नर्षभ करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्यात्प्रतिविप्रियं भरतस्याथ पक्ष्यो वायो वा स्याद्धितमि।
च्छति सर्वांस्तान्सर्व वधिष्यामि मत्तुर्हि परिभूयते प्रोत्साहितोऽदिकैकेय्या संतप्तो यदि नः पिता
अमित्रभूतो निःसंगं वध्यतां वध्यतामपि १२

तिष्ठतो मार्दवं न युक्तं मार्दवान्वितं कालं इति भावः ११ ननु राज्ञा राज्यस्य
भरताय दीयमानं तत्त्वात्परिहार्यमसमर्थस्तत्राह प्रेतिकैकेय्या प्रोत्साहितस्तसो सेन शेषपदिपिता नोस्माकं अमित्रभूतो जायते तदा सोवध्यः।
नेप्राप्तुतां अथ्य सावधयपअक्ति यतो त्रेता द्वापरयोः सयावयमवतारस्तदावकिंचिदधिकपापेनायमप्रवेनायमेप्रवृश इति नदम्भारेणल
क्ष्मणस्यैवमुक्तिः कैकेय्यापरोपदेशेनेवं मतिः कलेन वालिवधेप्रवृत्तिस्य भगवतः इतिवाध्यं १२ ॥ १२

८०

160

ननु एवं दोषः स्यात्तत्राह गुरोरिति एवं च शास्त्रसंमतत्वात्तत्र दोष इति भावः ॥ १३ ॥ ननु राज्ञो बलवत्त्वात्कथं नाधिक्षेपः कामतत्राह बलमिति उपस्थि
तेनेष्टत्वेनम्यायतस्त्वं च मामेवं देवीराज्यं एवं च बलहेतोरभावाद्धीयते नादिशः काममेवेति भावः ॥ १४ ॥ बलाभावमेवाह त्वयेत्यादि ॥ १५ ॥ ननु त्वया

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ १३ ॥ बलमेष कि
माश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम । दातुमिच्छति कैकेय्यै उपस्थितमिदं तव ॥ १४ ॥ त्वया चैव मया चैव कृ
त्वा वैरमनुत्तमम् । कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥ १५ ॥ अनुरक्तोस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्व
तः । सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १६ ॥ दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति । प्रविष्टं तत्र
मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १७ ॥ हरामि वीर्याद्दुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः । देवी पश्यतु मे वीर्यं राघव
श्चैव पश्यतु ॥ १८ ॥ हनिष्ये पितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसं । कृपणं च स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितं ।
एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः । उवाच रामं कौसल्या रु

देवदत्तो नष्टो विद्यासो ज्ञाभिन्नाविशेषादन्यत्राह गुरु
वृक्ष इति भावः ज्ञानरोऽभिप्रायः ॥ १६ ॥ सप्रत्येवानुरागनिर्णय इत्याह दीप्तमग्निं क्रोधमित्यर्थः अरण्यं वापि ज्ञाततया ॥ १७ ॥ अपवेशेति वा
सावीजनस्य ॥ १८ ॥ कैकेय्यासक्तमानसमतएव कृपणं वृद्धभावेन वृद्धत्वेन गर्हितं यमवस्थामवजितस्थावाल्यकामकत्वे स्थितं ॥ १९ ॥ २०

श्री. अनेन संमृत्कं कार्यमिति मे कुरुष्व यदि रोचते नेनहिं लक्ष्मणवाक्यं कुरुष्वेति शेषः अनेन कौसल्यायाः पूर्वं स्वानभिमतत्वे लक्ष्मणोक्तस्य सूचितं २१ पुनः
वारा. रामाभिप्रायनिर्णयाय लक्ष्मणवाक्यमेवायाह्न लक्षितमेतद्राजवाक्यमपि नप्रेत्य नव दोषः स्यात्‌ किं तु मत्सपत्न्या अस्याह न चेति अधर्म्यं क
अटी. निष्ठस्य राज्ञ रूपं मम सपत्न्या भाषितं वचः श्रुत्वा मां विहाय ये नो वनं गन्तुं नार्हसि २२ अथ यदि सापत्न्यमात्रं वा कोऽहं ये नैव धर्मं बुध्या
८१

161

भ्रातुस्त्वेव वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया यदत्रानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते २१ न चाधर्म्यं व
चः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितं विहाय शोकसन्तप्तां गन्तुमर्हसि मामितः २२ धर्मज्ञ यदि धर्मि
ष्ठो धर्मं चरितुमिच्छसि शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमं २३ शुश्रूषन्‌ जननीं पुत्र स्वगृ
हे नियतो वसन्‌ परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः २४ तथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण त वनं
थाप्यहं त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्यमितो

तत्रापरा दृष्टान्तं हि राज्ञां परि राज्ञो वै वृत्तिष्टमाह धर्मज्ञेति २३ शुश्रूषुः
शुश्रूषां कुर्वन्‌ पुत्रोऽतिरामं सेवायुक्तं त्रिदिवं गतः मात्रसेवया प्राजापत्यपदं प्राप्त इति भावः २४ यथा हि तत्तोऽपि गौरवेण हं पूज्यत्वार्थः
पितर्दं गौरवेण मातागौरवेण अतिरिच्यते इति स्मृतेः नानुजानामि वनं गन्तुमिति शेषः किंच प्रतिषेधामि त्याह न गन्तव्यमिति नादि २५ ८१

162 अथ वनगमनपर्यन्तं तेन दाक्षात्सत्वात् इत्र सर्वं यास्यान्तम शक्यमिति चेन्नत्राह त्वद्वियोगादिति त्वद्वियोगात्परं जीवितेनादिना मेन किंचित्कार्यं अतस्त्वत्पुत्रादिपर्यवमामपि सहनयेति भावः २६ प्रायं अनशनदीक्षां चोह तौ यतो जीवितुं न शक्ष्यामि २७ ततः मातृमरणेन दुःखदानात् मम देहादिकं स्त्रिकल्पे मातृ दुः स्वजननहत्याधर्मात्पित्रलादब्रह्मर्षिक्तं ताकृत्वं प्राप्य नरकवासनलेन्दुः त्वं प्राप्स्यसीति भावः

त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणं २६ यदि त्वं या-
स्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसां अहं प्रायमिहासिष्ये न च शक्ष्यामि जीवितुं २७ ततस्त्वं प्राप्स्य-
से पुत्र निरयं लोकविश्रुतं ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रः सरितां पतिः २८ विलपन्तीं तथा दीनां
कौसल्यां जननीं ततः उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितं २९ नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समति-
क्रमितुं मम प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनं ३० ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता वनचारिणा
गौर्हता जानता धर्मं कण्डुनापि विपश्चिता ३१

ऐश्वर्यसिद्धमित्याह: २८ २९ तत्र वनसाकर्मधर्मत्वेति गुणपदन्यायानां संभवात् पितृवचसः प्रथमप्राप्तत्वेन प्राबल्यान्न दूरीति क्रमोः शक्य इत्याह नास्तीति ३० किंच पितृवाक्येन गोमात्रे वधोपि पूर्वैर्महात्मभिः कृतः मया तु दुःखमात्रं मातुः संपाद्यते इति न किं विदेत दित्याह ऋषिणेति अयं धर्मं जानतापि ऋषिणापि मंजडशापि पितृवाक्यान्तो गोर्हतात तस्मात्पितृवाक्याकरणे महान् अधर्म इति भावः ३१ ॥

श्री॰ महान्वधः ब्राह्मणसकाशादर्तिनिषेधवचः अनेन शापापमानेनापि पितृवाक्यं पालनेयमिति सूचितं ३२ परशुनास्त्वयेसहस्रेनक्लिश्यत्र
वा॰रा॰ रामेयतपोवनेप्रवंचपितुस्तथामास्त्ववशोपि यद्यप्यमीतनृदाउः एवमात्रतनथैकिंवक्तव्यं ३३ यक्लीवं कातरथैरहितेत्र्रतः पितृत्तिं करि
अयो॰ ष्यामि ३४ तेप्रतिकूलमप्यमिश्रवं पूर्वीनाचरितेनेयमैतावूपवतेयं उक्तमेवार्थस्यानपेनप्रतिपादितमपूर्वैरितिप्रथमभिप्रेतः पर्मेजनकबे
८२

163

अस्माकं तु कुले पूर्वं सगरस्यात्मजा पितुः खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः स महान्वधः ३२ जामदग्न्ये
न रामेण रेणुका जननी स्वयं कृत्ता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारणात् ३३ एतैरन्यैश्च बहुभिर्दे
वि देवसमैः कृतं पितुर्वचनमक्लीवं करिष्यामि पितुर्हितं ३४ न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृ
शासनं एतैरपि कृतं देवि ये मया परिकीर्तिताः ३५ नाहं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्तये पूर्वै
रयमभिप्रेतो गतो मार्गोनुगम्यते ३६ तदेतत्तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा पितुर्हि वच
नं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ३७ तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् वाक्यं वाक्यविदां श्रे
ष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां ३८ ॥

नेदूपितृवाक्यपालनरूपः पूर्वैरयंमार्गोगतः प्राप्तोमयापितेषामनुपश्चादनुगम्यते ३६ तत्तस्माद्धेतोः भुवि भूलोके कार्यं कर्तव्यमेवत
तएतत्पितृवाक्यं मया क्रियते नान्यथा कृत्स्नं न क्रियत इत्यर्थः नाम प्रसिद्धं कश्चिन्न हीयते मानः किंवितुउः उत्पादनेपि धर्मेणानिष्ठ

ष्टः ३० पुनःअनंतरं ३८

164

ममसाववर्षमहद्दुःखंमन्तस्नस्यशमयोरभिप्रायेनद्विषयमदभिप्रायमज्ञात्वैवेतत्त्वंवेदृशंवाक्यंनतन्नत्सस्याऽविनमितिभावः ५० तदेवाहध
र्मइतिधर्मः सत्यरूपाधर्म्युज्ञमःश्रेष्ठः प्रतिष्ठितंप्रशस्तंकारणं एतद्धनमेपितुर्वचनंधर्मसंश्रितमपिवनेनपसयानपरित्यक्तुंनवधर्मे
इत्याभात् श्रुतानवश्यकर्तव्यंनहत्थवदितिभावः श्रुत्वानममितासवेलाकसत्वद्वेनोतममितिवांगंग ५१ पितुर्वाक्यकरणस्यप्रतिज्ञातं

तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमं विक्रमं चैव सत्त्वं च तेजश्च सुदुरासदं ४९ मम मातुर्म
हद्दुःखमतुलं शुभलक्षण अभिप्रायमविज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ५० धर्मो हि परमो लोके ध
र्मे सत्यं प्रतिष्ठितं धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमं ५१ संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मण
स्य वा न कर्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता सोऽहं न शक्ष्यामि पुनर्नियोगमतिवर्तितुं पितु
र्हि वचनाद्वीर कैकेय्याहं प्रचोदितः ५२ तदेतां विसृजानार्यां क्षत्रधर्माश्रितां मतिं धर्ममाश्रय
मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यतां तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः उवाच भूयः कौसल्यां

जलिः शिरसा नतः ५५

त्वाद्यपितुर्हत्वंवनमनुवृत्तमित्याहसत्यसन्धेति प्रतिज्ञायसत्यामोवे ५२ इदंसपत्न्याःकैकेय्यावचनंनपितुस्तत्राहमित्यादि ५३ अनार्यांम
तिंपितरंबद्ध्वाहत्वाराज्यंकर्तव्यमित्येवंधर्मविपर्योमतिमहद्बुद्धिःपितृवाक्यकरणरूपाअनुगम्यतांअनुवर्त्यतां ५४५५ ॥ ९

श्री॰
वा॰रा॰
अयो॰
८२

164A

शापितासि शपथं प्रापितासि गमननिरोधं मा कुर्विति शेषः ५६ दिवं हित्वा भूमौ पतितः पुनर्दिवं यथागतस्तथेत्यर्थः ५७ पुनरीयामीत्यन्व
यः ५८ पितुः शासने दशरथस्य ५९ संभारान् अभिषेके संभारान् निगृह्य तिरोधाय अनुवर्त्यतां त्वया अनुमन्यतामित्यर्थः ६० स्वधर्म्यं धर्मयुक्तं अव्य

न त्वमन्यस्त्वमां देवि गमिष्येति मितो वनं शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ५६ तीर्णप्रति
ज्ञश्च वनात्तु न देष्याम्यहं पुरीं ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवं ५७ शोकः संधार्यतां
मातर्हृदये साधु मा शुचः वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ५८ त्वया मया च वैदेह्या
लक्ष्मणेन सुमित्रया पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः ५९ अंब संहृत्य संभारान् दुःखं
हृदि निगृह्य च वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्यतां ६० एतद्वचस्तस्य निशम्य माता सुधर्म्य
मव्यग्रमविक्लवं च मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ६१ यथैव ते पुत्र पिता
तथाहं गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च न त्वानुजानामि न मां विहाय सुदुःखितामर्हसि पुत्र गन्तुं

ग्रं धैर्ययुक्तं अविक्लवं अप्रकातर्यं स्वधर्मेण पालनादिरूपमातृधर्मेण सुहृत्तया पापनिवर्तकहितवक्तृतया ६२ ॥ ॐ ८२

1648 लोकेनइन्तं दंधुजेनेन सधुयापिरष्कृजनेतइदमुपलक्षणं देवपूजादेवपूजादेरपि अस्तेतेनअस्तनन्वसाधनेननन्नत्तानेनाकिंकृत्ताद्पिजी
वलोकान्कृत्वलोकसान्निध्यान्मइनं मपितवसन्निधानमेवश्रेयः ५३ नैरेहक्ताभिरलोतैर्मोह्यमानस्तयमानो निशिधानमभिप्रविष्टो

किंजीवितेनेहविनात्वयामेलोकेनवाकिंस्वधयाःस्वतेन श्रेयोमहत्तेतवसन्निधानंममैवकृ।
त्वादपिजीविवल्लोकान ५३ वैदेहिवाक्याभिरमोह्यमानो महागजोध्वान्तमभिप्रविष्टः भूयःप्र
जज्वालविलापमेवनिशाम्यरामः करुणंजनन्याः ५४ समातरंचैवविसंज्ञकल्पामार्तंचसौमि
त्रिमभिप्रपन्नम धर्मेस्थितोधर्ममुवाचवाक्यं यथासएवार्हतितत्रवक्तुं अहंहितेलक्ष्मणनित्यमेव
जानामिभक्तिंचपराक्रमंच ममत्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्यमात्रासहासाम

गजइवभूयःप्रजज्वालकिमिदंयन्मामधर्मे
प्रवर्तयसिविलपन्तीतिक्रोधः ५५ तत्ररामस्यधर्मेनिष्ठांवाल्मीकिस्साचतेयथासएवेति नत्वतथाविधयोरदशायो अनन्यपालंकारोत्र ५ ५
ममाभिप्रायंधर्मेकनिष्ठत्वरूपंअभर्दसिपीडयसितिपाठेप्रयसीत्यर्थः सर्वेषांनभाविनपश्यता एवंसतदोडःखंमा माकुर्वितिा।

श्री॰ धर्मफलोदयेषु सर्वे कृतधर्मफलोत्पत्तिकालेषु धर्मार्थकामाः समीक्षिताः दृष्टाः मन्वादिभिर्धर्मफलत्वेनेति ये त्रयोपि दृष्टास्ते सर्वे॰
वा॰रा॰ तत्र धर्मे सति स्युर्वश्यरूपं भवेयुरिति मे मतिः तत्र तत्रैकस्मिन्नदेहे दृष्टमिति भावः एकतोनेककार्यलाभे दृष्टान्तमाह भार्येवेति वश्या अनुकूला
अयो॰ अभिमता प्रियपुत्रादिधर्मसाधनं अभिमता प्रिया कामसाधनं सपुत्रा परलोकगमनरूपार्थसाधनं च भवतीति तद्वत्तस्माद्धर्म एव मम ख्यातः
८५ सेव्य इति भावः ५७ अमुमेवार्थं व्यतिरेकेण द्रढयति यस्मिन्निति यस्मिन्कर्मणि सर्वे धर्मादयोऽसंनिविष्टा असंबद्धास्तत्रोपक्रमेत

165

धर्मार्थकामाः खलु जीवलोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु ये तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भार्येव वश्या-
भिमता सपुत्रा ५७ यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसंनिविष्टा धर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत द्वेष्यो भवत्यर्थ-
परो हि लोके कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ५८ गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात्प्रहर्षाद्य-
दि वापि कामात् यद्व्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ५९

न भवेदेवेति शेषः एकैकफलकानेककर्मसंभवेपि यतो धर्मः स्यात्तदुपक्रमेत न तदेव कुर्यात् नापरं कुर्यादित्यत्राह द्वेष्य इति अर्थपरः धर्मवि-
रहितकेवलार्थपरः कामात्मता धर्मविरुद्धकामपरता न प्रशस्ता गर्हितेत्यर्थः ५८ यदेवमतो गुरुः अस्मत्पिता दिष्टरूपेणाज्ञापयेत् तद्धर्ममवे-
क्ष्यापि तद्वचनकरणं धर्म इति ज्ञात्वा को न कुर्यात ५९ ॥ ५९

८५

166

इमां सकलां संपूर्णां न कर्तुं न शक्नोमि नियोगे प्रभुरिति शेषः मातः त्वेन सह त्वमनुविधेया याह देव्या स्वेति भर्त्तृत्वात् सपत्न्याः स्वामी गतिर्नहिप्र३ः
पद्मात्वगतिः स्वधर्म इति पाठे तेन स्वानि रोषासः न च्युह्य सपुहिस्य पुराम्रर्गाकतानेनु सह वास पवासा पर्मः न तु मया सहवासः इत्यर्थः ९
न देवा हनास्मि ज्ञितिस्वेपायिइष्टश्चेत्परिसमाप्तिसत्यवत्सगीपमित्यैव हपसतमार्गे प्रेम्णस्य स्वविवरणे विपवेति ९१ ममामिमर्थीः ९ल

नैतेन शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञामिमां न कर्तुं सकलां यथावत् सत्यावयोः स्यान्न गुरुर्नियोगे देव्याश्च
भर्ता सगतिः स्वधर्मः ९० तस्मिन् गते जीवति यत्र राजे विशेषतः स्वे परिपूर्णमाने देवी मया सार्धमितो
भिगच्छेत् कथं स्थिते द्वाविपथेव नारी ९१ सामान्तमन्यस्तवनुव्रजेत्तं कुत्स्यतेनः स्वस्य पतानि देवि
पयास्य मामेष्ठ नराव्रजेपं यथा हि सत्ये तपुनः प्रयातिः यथा हि केवलराज्यकारणात् न वष्ट
नः कोष्ठमलमहोदये प्रदीर्घकालेन न देवि जीविते हृतेव रामयम

र्थे याति स्वर्गमायुरिति शेषः ९२ केवलराज्यकारणात्
न धर्महीन राज्यहेतोः महोदयं महाफलं यशः प्राप्तमपि राज्यं स्वर्का पित्वा क्षपालनं कृतवानिति वेशयपाः इष्टतः कर्त्तेनालंजी
विते मनुष्यं जीविते दीर्घकाले इत्याकालतयानिश्चितेसमितदर्थमप्रयोजनिकामहीम यर्मतः परम गुरुषार्थस्यागेन न नश्यति

भट्टि॰ टी॰ ३२

श्री॰ वाल्मी॰ अयो॰ ८५

167

पराक्रमाद्धैर्यात्तद्दर्शनं चक्रमे समं धर्मरहस्यं अनुशास्य उपदिश्य तां जननीं प्रदक्षिणं कृत्वा हृदि चकार तद्गतेन मनसा सकार्यं रेणार्थः ८५ इति अ-
योध्याकांडे एकविंशः २१ अथ रामः सौमित्रेः कैकेयीविषयं रोषं शमयन्नित्याह अथेति व्यथया रामस्य राज्यहानिजन्यया सविशेषमसह्

प्रसादयन्नरवृषभः स मातरं पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दंडकान् अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणं ८५ इति अयोध्याकांडे एकविंशः सर्गः २१ अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितं सरोषमिव नागेंद्रं रोषविस्फारितेक्षणं आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियं उवाचेदं स धैर्येण धारयन्सत्त्वमात्मवान् २ निगृह्य रोषं शोकं च धैर्यमाश्रित्य केवलं अवमानं निरस्येमं गृहीत्वा हर्षमुत्तमं उपक्लृप्तं यदेतन्मे अभिषेकार्थमुत्तमं सर्वं निवर्तय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरत्ययं ४

जनान्तरापेक्षया विशेषः अमर्षितं रामासहनेन विस्फारणं विस्तारः १ आसाद्य अभिमुखी-
कृत्य धैर्येण सत्त्वं चित्तमविकारि तथा धारयन्नकटयन् २ निगृह्य वेत्यादेः निग्रहेति रोषं पित्रादिविषये हेतुः अवमानेन प्रवासनरूपं
निरस्य शत्रुकृतावमानं हर्षं सत्यपालनेन पितुः परलोकसिद्धिजं हर्षं ३ तादृशहर्षसिद्ध्यर्थमेव हेलक्षणमभिषेकस्य

८५

168 नदेवाहसौमित्रेइति संभारसंपादनायग्रः संभ्रमस्त्वरामामभिषेकनिवृत्त्यर्थी स्त्ववनगमनपरिकरसंपादनायास्त्विति यावत् ५ किंचयस्मा
मदभिषेकार्थमदभिषेकनिषहनोग्रयशहोनिहन्त्रिवचनइहग्रयोभिषेपरेवस्त्वप्रयोजननतिहतिभुत्स्वविशंकाकथमयंवनेस्थास्यती
तिशंकयाःसउःत्वानयाकुरु अल्पेनेवकालेनरामइहागमिष्यतीत्याभंगमातिनियइत्यादिवाकारितिशेषः यद्वा यस्मात्केकेय्याः
नोमातापितृकेकेयीमस्वशोकात्प्रयंवनेनगमिष्यतीतिशंकासहिता ६ ऊनपर्वतन्नाहनस्याइतितस्यामनस्मिपतितसंजातेनशंकामयंदुःखं

सौमित्रेयोभिषेकार्थेममसंभारसंभ्रमः अभिषेकनिवृत्त्यर्थेसोस्तुसंभारसंभ्रमः ५ यस्यामदा
भिषेकार्थेमानसंपरितप्यते मातानःसायथानस्यात्सविशंकातथाकुरु ६ तस्याःशंकामयंदुः
खंमुहूर्तमपिनोत्सहे मनसिप्रतिसंजातंसौमित्रेहमुपेक्षितुं ७ नबुद्धिपूर्वंनाबुद्धंस्मरामीह
कदाचन मातॄणांवापितुर्वाहंकृतमल्पंचविप्रियं ८ सत्यःसत्याभिसंधश्चनित्यंसत्यपराक्र
मः परलोकभयाद्भीतोनिर्भयोस्तुपितामम ९

मुहूर्तमपिउपेक्षितुंनोत्सहेउपेक्षितुमितिपाठेउपेक्षितुमित्यर्थः ७ नदेवोपपादयतिनबुद्धीतिबुद्धिपूर्वंवाबुद्धिपूर्वंवाअल्पंचाल्पमपिवि
प्रियंविप्रियकरंकदाचनकदापिकृतंनस्मरामीत्यन्वयः समारब्धमितिपाठेनारब्धवानस्मीत्यर्थः ८ सत्यःसत्यवचनस्वभावःस
त्याभिसंधःसत्यप्रतिज्ञः परलोकभयात्परलोकभयहेतोरसत्याद्भीतःपितानिर्भयोस्तुमयानकृतसत्यपरिपालनात् ९ ॥

श्री॰
वारा॰
अयो॰
८६
169

अस्मिन्कर्मणि अभिषेकविषयेकर्मणि अप्रतिसंहृते अनिवर्तितेसमवचःसत्येनहतमितिमनस्तापोभवेत् तस्यचमनस्तापोमामपितनयेन
विरहितमऊर्वंतोमममजन्मव्यर्थमितिपीडयेत् १ यदूनएवमनोभिषेकेतिसंहृत्यनस्क्राअन्वगेवशीघ्रमेव इतःपरःअस्मात्परात् ॥ त्वपा
त्मजाकैकेयीअव्यग्रअव्याकुलं १२ गतेगतेपव १३ कैकेय्याअत्रनाम्नापराधःअनपेक्षितत्वात् नर्हिसएवदंज्यस्तत्राहयेनेत्यरेणविधा

तस्यापि हि भवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च मां १ अभिषे
कविधानं तु तस्मात्संहृत्य लक्ष्मण अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुरः मद्विवासनादद्य क्षि
तक्ष्मा नृपात्मजा हृतं भरतमव्यग्रमभिषेचयतां ततः १२ मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारि
णि गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखं बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितं तं च ना
र्हामि संक्लेष्टुं प्रव्राजिष्यामि वै १४ ॥

ऽयेबुद्धिःकैकेय्याःप्रणीतामंथराद्वाराद्दामवमनडद्विविषयेर्थेसुसमाहितंदीक्षुनेतेसंक्लेष्टुमद्दिष्टमन्यथाजातमितिक्लेशयि
तुंनार्हामि तस्यमदधिकारितानमहृष्यत्वाहेतिगूढ आशयः मत्संकल्पकृतमेवतदितिगूढंअयमप्य शाकान्तादिस्यापानोर्थः य

तथेवरथेनारमाह कृतांतेन इत्यादि महिवासनेन महिवासनप्रेरणायां एवमभिषेकनिवर्तनप्रेरणायां कृतांतेनैदैवमेवेद्वारीतोद्धः एभिर्वर्जक्रा
दृष्टमेवेति मूढमत्यज्ञानां मन्ह्नृतपरिपालनलाभाभावजनकमदृष्टमिति स्फुटं दृष्टश्चाकारान्तेनदृष्टश्च: यत्र रामस्य शाक्यकृतदुरदृष्टंदे
वमिति तन्नभभावततस्याभावात् १४ तदुपपादयति कैकेय्या इति वेदने राज्यभ्रंशेशति परिनिरथ्यवसायः यदि कृतांतविहितस्य

कृतांतएवसौमित्रे दृष्टयोमन्यवासते राज्ञस्यचविनीतस्य पुनरेवनिवर्तते १५ कैकेय्याःप्रतिपत्ति
र्हिकथंस्यात्मवेदने यदितस्यानभावोयंकृतांतविहितोभवेत् १६ जानासिहियथासौम्यनमातृषु
ममांतरं भूतपूर्वंविशेषोवातस्यामयिसुतेपिवा १७ सोभिषेकनिवृत्यर्थंप्रवासार्थैश्चदुर्वचैः
उग्रैर्वाक्यैरहंतस्यानान्यंदैवात्समर्थये १८

तेवस्तोःयंभावोभिःप्रायेनभवेत् १६ ईदृशस्याकैकेय्याभावस्यदैवकारणकत्वसिद्धयेतस्याःसहजभावमाह जानासीत्यादि अंतरंवैश०
म्यभूतपूर्वंतस्यावामयिसुतेभरतेपिवानविशेषोभूतपूर्वस्तस्याहैवकृतमेववैषम्यमिति भावः १७ तस्मात्सइतिसोहंरामः दुर्वचैः
सामान्येनापिनवक्तुंशक्यैःकिंपुनर्वाच्यदशरथयप्राकैकेय्याकनयानाहशोवीकैरामःकैकेय्याप्रेरणेदैवादन्यत्कारणंसोहंन

श्री. नदेवहृष्यतिकथमिति प्रकृतिसंपन्नामन प्रकृतिगुणान्ता तथागुणाप्रागुणाभूतनाहककल्याणगुणानज्ञाविभर्तृसन्निधौमन्त्रीजंमन्त्रीज्ञा
वारा. ननकंनदिवमदृष्टमिति पाठे पापमेवार्थः गांकाहूयानयदिनदेवप्रेरितेनेति भावः १९ ननुतदेवंकास्तिकीदृकचेनमप्याह यदीति देशकाल
ब्रही. हृतिनद्यापदचिंत्यत्वाई ईहविधमिति चिन्तायितयमशक्यंनहेव यद्भूतेषुभूताविष्टात्स्वयंलादिष्वपि नहन्यनेन यति तेनेमं वतिहि ब्रत
८१ स्वकृतंपवनस्याभयिचविपर्ययः पूर्वस्थितवांस्तत्परापगमहूपः हस्तगतराज्यभ्रंशरूपश्चपतितः २० ननुशोयेण देवंहन्तिष्यामीति

171

कथंप्रकृतिसंपन्नाराजपुत्रीतथागुणा वृषान्मामाकृतेवल्लीमन्त्रीज्ञंभर्तृसन्निधौ १९ य
दचिंत्यंननुदैवंभूतेष्वपिनहन्यते वाक्यंमयाविचनस्याचपतितेयंहिविपर्ययः २० कस्यदैवेन
सौमित्रेयोद्धुमुत्सहतेप्रभान् यस्यनग्रहणंकिंचित्कर्मणोनात्रदृश्यते २१ स्वापत्तुःस्वेभयक्तो
धौल्लाभाल्लाभौमवाभवौ यस्यकिंचित्तथाभूतेननदैवस्यकर्मनतन् २२ ॥ २२

वेनचाह कश्चेति यस्यदैवस्यग्रहणंज्ञातंज्ञानजनकंकर्मणः फलादस्यत्रनदृश्यते एवंचतिमंकार्यानमेयतयाप्रानज्ञानवान् योद्धुमश
क्यमानेनफलेविफलश्चदंफलेननस्यनाश्याचेति भावः २२ सर्वेतादेवमेवप्रवलेयोरूपंतुकाकतालीयमित्याह सखेत्यादि भवाभवौ
वंपमोक्षौ एषामध्ये यस्यतत् तथाभूतं अचिंत्यकारणकं किंचित्कार्यंतत् ननुनिश्चयेनदैवस्यकर्मफले २२ ॥ २२ ८१

172

दैवप्राबल्यमेव द्रढयति ऋषय इति विश्वामित्रादयः मन्युः कोपः बहुवचनं वाक्ये बहुत्वात् तैर्भ्रंशितं तेभिभूयंते २३ प्रकारणिसंवृत्तवाम
सा दैवजन्यं द्रष्टव्यमिति दैवकार्यलक्षणमाह असंकल्पितमिति आरंभैर्यत्नैः आरब्धमुपक्रांतं कार्यं निवर्त्य यदकल्पितमेवाविभिन्नमेवा
कस्मात् दृष्टहेतुं विना प्रवर्तते तत् दैवस्य कर्मेति मन्त २४ उपसंहरति एतयेति तत्त्वया यथार्थया बुद्ध्या बुद्धियोगेन आत्मनात्मनः करणस्यैनात्मानमे

ऋषयोप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रचोदिताः उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान् भ्रश्यंते काममन्युभिः २३ असंकल्पितमे
वेह यदकस्मात् प्रवर्तते निवर्त्यारब्धमारंभैर्ननु दैवस्य कर्म तत् २४ एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मा
नमात्मना व्याहतेप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते २५ तस्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय मां
प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियां २६ एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतैः मम लक्ष्म
णतापसे व्रतस्नानं भविष्यति २७ ॥ २३

तः करणे संस्तभ्य परिनिष्ठस्मीति शेषः तदा मे अभिषेके व्याहतेपि न परितापो न विद्य
ते इत्यभवति २५ अथ तत्कालकर्तव्यं निर्दिशति तस्मादिति उपदिष्टबुद्धियोगबलादित्यर्थः अपरितापः परितापहीनः सन् त्वमपि मामनुवि
धाय मामनुसृत्याभिषेचनिकीं तत्प्रयोजनमानिकां क्रियां मंगलकर्म प्रतिसंहारय निवर्तय अनेन गूढलक्ष्मणस्यापि वनगमनं सूचित २९
तापसे तद्व्रतस्य संकल्पे व्रतस्नाने व्रतसंकल्पाद्याः पंक्ति ते स्नाने व्रतस्नानं तदेभिर्भविष्यतीति योजना ३० ॥ ३०

श्री॰ वा॰रा॰ अटी॰ ८८

173

त्यायस्य वनस्थानेप्यभिषिक्तः क्रियमाणो राज्याभिषेको यास्यानेन कृतवानिति कैकेय्याः शंका मा भूदिति तन्निषेधयति अथवेति राज्यद्रव्यमयेनाभिषेकसा॰
धनेन मङ्गलद्रव्यप्रवरेण स्वयं सह स्थितेनोऽहं तेनोयमेव व्रतादेशं विमसेकल्पाधिकार २८ राज्यवनवासयोर्वनवासो महोदयः महाफलः प्रजा
नां कृत्याकृत्यविन्याकृत्यानवानां यथाहितेन सन्ततनयः प्रवृत्त्यापित्वाक्यपरिपालनेन वचनेति भावः २९ उपदेशस्य परमप्रयोजनमा

अथवा किं ममैतेन राज्यद्रव्यमयेन तु उद्धृतं मे स्वयं तेनोयं व्रतादेशं करिष्यति २८ मा च लक्ष्मण।
संतापं कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्यये राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः २९ न लक्ष्मणास्मि।
न्मम राज्यविघ्ने माता यवीयस्यभिशंकितव्या दैवाभिपन्ना हि पिता कथं चिद्विज्ञातनासि हि दैव।
मिह तथा प्रभावम् ३० इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे द्वाविंशः सर्गः २२

ह नेति न मातामिशंकितव्या न पिताभिशंकितव्यो यतो दैवाभिपन्नाः दैवग्रस्ता एवमभिशंकेतनत्र विशेषः यद्वा दैवाभिपन्नत्वं मातापित्रोर्विशे
षणं नेव दैवस्य यथा प्रभावमिति जानासि त्वं तेनानाभिशंकनीया ३० इति अयोध्याकांडे द्वाविंशः सर्गः २२ ॥ ॥ २२ ८८

इःखहर्षयोर्मध्यंजगाम स्वयमेवमे यंदृष्ट्वा हर्षः न सा राज्यभ्रंशात् दुःखमित्येषामथ गतिः लुल्म गास श्लोषावनात्वे नतमो गणप्रधामका
मेष्टस्य विवेकस्य विवेकवाक प्रवणेन सन्तोदय श्रेतिभावः अयपः शिरस्तेनो कार्यस्यापीमीकायनेनं इवेवनममः स्वाथा विकना

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणे वाक्यविशारदे ध्यानामग्नेजगामाशु सहसा दैन्यहर्षयोः १ तथा तु
वधाभ्रूकुटीं कृत्वा भैष्मेन राघवमः निशाम्य ममहाभयं विलस्य रवोषितः २ तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्य
ततः भ्रूकुटी सहितं तदा बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखं ३ अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु ह
स्तीहस्तमिवात्मनः तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधरां ४ ॥

ततस्य स्थिरत्वाधन्यते १ तामेव दर्शयति तया तिति तथा भयंकारमित्यर्थः विलोम अपर विलं २ दुष्प्रतिवीक्ष्यं सम्मुखेन याद्रष्टुम
शक्यं सा हशपदृदर्शित्वेन ३ अग्रहस्तं हस्ताग्रं रामे गात्मायामपरहीनमित्यर्थः तिर्यगित्यादि क्रोधातिशयेन विविधं शरासुरा

[illegible] ५ ॥

श्री·
वा·रा·
अयो·
८९

175

अग्रावृत्तलक्ष्मणकटाक्षेण तिर्यक् वक्त्रं भ्रातरमीक्षमाणः धर्मदोषो धर्मविरोधस्तत्प्रसंगेन तत्परिहारशेषतया मीरवचनमकुर्वतः कथमस्मा॰ न धर्मेण पालयिष्यतीति या लोकस्यातिशंका तन्दभावं संपादयन्हेतुत्वेन मया पिपिपित्वं वशीकरणेऽस्मा पिपितृवचो न करिष्यतीति लो॰ कनाशशंकाहेतुना च यस्याने समहान् अयं वनगमने प्रतिसंभ्रमो जातः सोऽस्थाने युक्तो भ्रान्तिमूलत्वम् भ्रान्तिमूलत्वमेवाह कथमिति अ।

अग्रावृत्तमावील्लक्ष्मणस्तु तिर्यक् भ्रातरमब्रवीत् अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयं ५
धर्मदोषप्रसंगेन लोकस्यानतिशंकया कथं ह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ६ य
थाह्येवमशौण्डीरः क्षत्रियर्षभः किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ७ ॥

शौण्डीरोऽसमर्थो दैवमिति किं वैकल्यं प्रबलमिति एवंजातीयकं यथा हि यथैवत्वं वदसि यत्तन्नागीषं त्वद्विधः शौण्डीरः दैवनिराकरणेऽप्यसमर्थः
क्षत्रियर्षभो यदि संभ्रान्तः स्यात् कथमेतद्वक्तुमर्हति न कथमपि अतः कृपणं असमर्थं कपरिग्राह्यतया शौच्यं अशक्तं पौरुषक्षत्रियो कार्या
समर्थं दैवं यदार्थप्रकृतत्वात् किमभिशंससि अभिष्टौषि ५ ६ ७ ॥

२५

पवंदैवाबलंवलंप्रतिविधि धर्मदोषप्रसंगंपरिहरन्निष्पापयोरितिपापात्मनोस्तयोः कैकेयीदशरथयोर्विषयेतेकथंनामशंकायापापात्मत्वशंकात
176 विषयेनेत्युच्यते नन्वधर्मव्यवहारवतोः कथमेषाशंकानेत्याह सेतीति इदंधर्मात्मन्यधर्मकत्वभावधर्मउपधाक्लेलतत्रासत्कर्मासक्तिर्लोकप्रता
रणायपेषांतादृशावहिर्धर्मपराश्च्युतः पापात्मकाः संतितान्किंकथंनवुध्यसे ८ नयोर्धर्मोपधत्वंदर्शयतितयोरितिस्वार्थस्वकार्यसिध्यर्थंस्तवचिते
त्वोपायात्वमस्पाहत्मथर्मव्यवहारान्तयोरिति हीषितोस्पष्टमिच्छतोस्तयोः कृतंकिंनवुध्यसेइत्यन्वकथेः प्रस्तमर्थमर्थापत्त्यासाधयतिपदी
ति यदितयोरेवंशादेनतदर्थप्रव्राजनेऽवसितंनमधिप्रेतंनस्यात्तदाभिषेकारंभेकृतातदिच्छाकारणेनस्यादितिशेषः हिपस्मात्प्रागेवदृ

पापयोस्तेकथंनामतयोः शंकानविद्यते संतिधर्मोपधाःशक्ताःधर्मात्मन्किन्नवुध्यसे ८ तयोःसु
चमिदंस्वार्थेप्रव्राजनमिति जिहीर्षितोः यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेवराघव ९ तयोःप्रागेवदत्तः
स्यादहरःप्रकृतश्चसः लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् १० ॥ ॥ १०

वेकालयवनयोः दानपुनिमिच्छहीनभावेनसंवद्धः सवरःप्रकृतः प्रस्तुतप्रसंगस्तस्याः स्यात्तदाप्रागेवाभिषेकारंभात्पूर्वमेवदत्तःस्यात् त्वदभिषे
कारंभविनेवभरताभिषेकस्तद्वनवासौकृतौस्यातांतस्माद्वरप्रदानकथामिथ्यैवेतिभावः पद्ययदितापिवरोगताविस्मृतइतितुनमदभिषे
कारंभःकृतइत्याद्दिसमाधानंप्राकांतयापिईदृशवरदानस्यलोकविद्विष्टत्वेनतानौविस्पादनवितकर्त्स्वेनराजान्यापप्रवेत्पह लोकेति त्व
द्वेष्यश्रेष्ठगुणाज्ज्ञातृतिकनिष्ठविषयकत्वानतदभिषेचनस्यलोकविद्विष्टत्वमतस्तद्व्यवहारविरोधाच्छ्रायविरोधाच्चेतिभावः ९ १० ॥ १०

श्री०
वा०रा०
अ०टी०
५०

मेऽपराधमिति शेषः त्वद्विषये पितृवचनदानरूपं ममापराधं त्वं क्षंतुमर्हसि ॥ ११ प्रतिवचनमेवाह येनाऽस्मादि यत्प्रसंगात् यस्यापि स्वधर्मस्य प्रसंगाद्धर्म
त्वप्रसंगकल्पनाद्धेतोर्विमुह्यसि तदकरणे प्रत्यवायः स्यादिति मोहं प्राप्तोऽसि येन च मोहेन तव बुद्धिर्द्वैधं यथा भूता पूर्वं राज्यग्रहणविषयत्व
मधुना तत्त्यागविषयत्वरूपप्रकारद्वयं प्राप्ता स धर्मोऽपि मम द्वेष्यः धर्माभासत्वादिति भावः १२ तस्य धर्माभासत्वमेवाह कथमिति कर्मणा शक्त

177

नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षंतुमर्हसि येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते ॥ ११ सोऽपि धर्मो मम
द्वेष्यो यत्प्रसंगाद्विमुह्यसि कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः १२ करिष्यसि पितुर्वाक्य
मधर्मिष्ठं विगर्हितं यद्ययं किल्बिषाद्भेदः कृतोऽप्येवं न गृह्यते जायते तत्र मे दुःखं धर्मसंगश्च
गर्हितः १४ ॥

किंत्वेवंभवस्वक्रियायास्त्यागकर्मकर्तुमन्यथाकर्तुं वा शक्तः समर्थस्त्वं कैकेयीवशवर्तिनः स्त्रीजितस्यात एव गर्हितं लोकनिंद्यं अधर्मि
ष्ठं च वचः करिष्यसि १३ एवं सत्येष धर्मो न वा धर्मो बुद्धिजेनायतन इति मेनः खिन्नमित्याह यदीति अयं भेदोऽभिषेकविघटनात्मा किल्बिषात्
स्त्रीपारवश्यकल्पनात्कृतोऽपि यत् यतस्त्वयाप्येवं स्वभावरूपकल्पितत्वेन न गृह्यते तुः तेन मे तत्र तद्विषये दुःखं जायते कपटकृतमप्यर्थमसौ साध
नयाऽस्त्वत्ता ग्रहणातीति मम बाधेति भावः किं चैवंविधधर्मसंग एवंविधधर्माश्रयः कीर्तिः निंद्या १४ ॥ १४

५०

178

नदेवाह नवेत्यादिना अथ यंचनवा सद्रूपः द्वीषस्य दोषत्वा ग्रहमेव शोचति त्वं तौ विना तत्कृते कर्माणि दैवकृतत्वबुद्धिं तौ विना न्यः कामहृत्नयो
र्विनं पित्रनामक शत्र्वोः कामं मन्येरथ मनसापि कथं जयान् अनष्टानं नहरनद्युति भावः १५ वरस्य वाल्यं दैवकृतत्वमथ पत्ना ह
यद्यपि जितयोः पित्रोः प्रतिपत्तिस्तदभिषेक विवदन विषया बुद्धिरपि दैवी वेदयोः वति यद्यपि निमन्तेन यापि नेत्वया त्वमनम थ्यानतु भेद

नैवं धर्मे संमोहो लोकस्यास्य विगर्हितः मनसापि कथं कामं कुर्यास्त्वं कामवृत्तयोः नयोस्तु हि
तयोर्नित्यं शत्र्वोः पित्रभिधानयोः १५ यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतं तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे
तदपि रोचते १६ विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते वीराः संभाविनात्मानो न दैवं पर्युपासते १७
दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुं न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य
पौरुषं पुरुषस्य च दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति १९

णीयं यतस्त्वदपि इह शेवि नद्रुकारि दैवमपि न रोचते एवं
वृत्तियथा तत्र मम संमतं नादि देवयात्रा त्यामिति भावः १६ किंच ताद्दशस्य दैवालंबनवादोप्युक्त इत्याह विक्लव इति लोकाप्रसिद्ध इस
र्थः संभाविनात्मानः सर्वेलोकस्यासद्यशोर्यादिमतः १७ समर्थः ताद्दशः विपन्नार्थः हृतप्रयोजनः सत्वाद्दशः १८ ननु दैववाधनसाम
र्थ्यं नकस्यापि इति चेत्तत्राह द्रक्ष्यन्तीति पौरुषं बलं द्रक्ष्यन्ति लोका इति शेषः व्यक्तिः प्रबलदुर्बलत्वविवेकः अद्य मत्पौरुषेणेति शेषः १९

श्री. वारा. ग्रटी. ८८

179

तदेवाह ग्रवृतिपैर्देवादाहतंराज्याभिषेचनंतेदृष्टं तेजनाग्रवृमत्तोरुषहतेदैवंदृष्ट्वांतियदेवाददितिपदे यस्माद्देवादाहतंयेनदैवेनाहतमितियाः
वत इष्टश्चैजनेदृष्टं तेजनालदैवंमत्तोरुषहतदृष्ट्वातीत्यर्थः २० अनंतकुशोग्रतिक्रांतोऽकुशव्यापारंउद्दामंउत्कृष्टदामेभिः सूत्रबलमितियाव
त प्रधावितंग्रभिमुखंधावितं पौरुषेणाग्रगतबलेननिवर्तये २१ दैवनिवर्तनेनमहबलसेषक्तरेइत्याहलोकेत्यादि २२ मिथः परस्परैकवा

ग्रवृमत्तोरुषहतेदैवंदृष्ट्वांतिवैजनाः येर्देवा हतेनेयदृष्टंराज्याभिषेचनं २० अनंतकुशामिवो
द्दामंगजेंमदजलोद्धतम प्रधावितमहंदैवपौरुषेणानिवर्तये २१ लोकपालाःसमस्तास्ते
नाद्यरामाभिषेचनं नचकृत्स्नास्त्रयोलोकाविहन्युःकिंपुनःपिता २२ येविवासस्तवारण्ये
मिथोराजन्समर्थितः अरण्येतेविवत्स्यंतिचतुर्दशसमास्तथा २३ अहंतदाशांछेत्स्यामिपितुस्त
स्याश्चयातव अभिषेकविधानेनपुत्रराज्यायवर्तते २४ मद्बलेनविरुद्धायनस्याद्दैवबलंतथा प्र
भविष्यतिदुःखायपथाऽग्रंपौरुषंमम

कृतपास्यपौरुषीराजत्वेसिद्धवत्कृत्याह राज्यमितितदाशांनाभाशोनोकोयातयानवा
भिषेकविधानेनपुत्रराज्यायपुत्रराज्यप्रापणार्थवर्तनेतामित्यर्थः २४ मद्बलेनत्वदाभ्युतेनपाविरुद्धायजनायपथास्मैअग्रंपौरुषंके
दुःखायप्रभविष्यतितथादैवबलेनस्यात् नतिरामसमर्थमितिशेषः २५ ॥ २५

८८

180 अथ यवनवालोचितेकाले स्वयमेवाह ऊर्ध्वमिति पद्यद्वितयेन वर्षसहस्रांते इति तस्मिन्नेव त्वयि वनवासं गते नंतरं आर्यपुत्राः आर्यस्य तव पुत्राः
प्रजापाल्यं प्रजापालनरूपं राज्यं करिष्यंति तदानीमपत्यानामवकाश इति भावः २९ इदमेव युक्तमित्याह पूर्वैरिति हि यतः पुत्रेष्वपरिपालन
निमित्तं पुत्रेषु प्रजा निक्षिप्य यथा वनवासः पूर्वैराजर्षिभिस्तात दारादीनभिधीयते विधीयते विधीयत इमेव क्वचिदित्याह ३० स राजनि
दशरथे अनेकाम वशात् कृतवानप्रसाद यमीन्नु ष्टाने काग्रता राहि त्येन च लक्षित तन्मपाप्राप्ते स्रुते समितिराज्यविभ्रमः शंकया तद्वेविरो

ऊर्ध्वं वर्षसहस्रांते प्रजापाल्यमनंतरं आर्यपुत्राः करिष्यंति वनवासं गते त्वयि २९ पूर्वैराजर्षिभि
स्तात हि वनवासोभिधीयते प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ३० स चेद्राजन्यनेकाग्रे
राज्यविभ्रमशंकया नैवमिच्छसि धर्मात्मन्राज्यं राम त्वमात्मनि ३१ ॥ ॥ २८

येन राज्यग्रहणेन सकललोकहितो भवति तस्मिन्राज्यस्य विभ्रमशंकया चलनशंकया स्थैर्यशंकया मद्वनवासमर्थमस्त्वया चेदिदंगीकृतमेव
निशेषः किंच हे राम एवं श्रेष्ठत्वाद्धर्मज्ञः प्राप्तं राज्यं त्वमेव शंकया यद्यात्मनि नेच्छसि तदा तां शंकां त्यजेति शेषः सत्यकाम तमिति पादे
एवं प्राप्ते राज्ये मोक्तव्ये राज्यरूपभोगं संपदं वा पादिनेच्छसी मादिप्राग्वत् २८ ॥ २८

श्री
वारा
प्रती
८२

(181)

तत्र हेतुः प्रतिजानेइत्यादि अहं कैलासमागम्य विराज्यं वनं वरदेयं ... यथावीरलोकभाक् माभूवमिति तेन त्वाग्रे प्रतिजाने २९ तस्मादस्मं मंगलैरभि-
षेकसाधनै राज्ञां नमभिषिंचस्व वसिष्ठादिभिरशेषः तत्राभिषेकः ... पारे व्याहृतो वा ... विना भवतः प्रतिव ... कानस्त्वारपि ... अहमिति
यत्नसमर्थः ३० तदेवं दर्शयति नेतीति ग्रावं पर्यायकाष्ठानां परस्परं घर्षणहेतुः छिद्रादिकरणप्रसंगः कस्यचित्काष्ठादेरथः पतनप्रतिबंधः ३१

प्रतिजानेव तेवी मामाभूवं वीरलोकभाक् राज्यं वनं वरदेयमर्हे वेलेव सागरे २९ मंगलैरभि-
षिंचस्व तत्त्वं व्याहृतो भव अहमेको महीपालान् लंघ्नारपि तु बलात् ३० न शोभार्थाविमौ वा-
हू न भवन्तु भूषणानि मे नासिरावेयनार्थाय नप्रणात्सभहेनवः ३१ असिं च मर्थनार्थे यमर्थमेन-
न्तुतलपदं न चाहं कायेनार्थः स्याच्चक्रवर्मनो मम ३२ असिनानीतदृष्ट्याद्वारेणाविपक्षबलिनवः
वेला प्रमद्दीतेन वैशत्रुं वञ्चिणा वानकल्पये ३३ त्वष्टुनिष्पेषनिष्पिष्टं महानाडम्बराश्वमे हा-
स्य अरथिहृक्तोरुपितोऽभिभूविताम-

तवेनामिस्तार्थं श्लोकपर्वं वाक्यं योन्यमर्थः समस्ततः शत्रुः शत्रुः स्यानं पर्वं विक्रडेवञ्चिणो
वाइइत्यपेवाप्रसद्दीतेन नीतानाधारनादिविशिष्टेना मिनानकल्पयेनावडशः कल्पयेत्स्वपर्वं कामनामपि नरो नियम्य वेडयामोवेष्टिमा-
वः ३२ ३३ त्वष्टुनिष्पेषनिष्पिष्टैः त्वष्टृकृतनाचापेन त्वडितैः महोगमहनानि रंतरत्वात् अतपवडश्चयाहस्यादीनां हस्यादिभिः क्रमात्तो

ह्मा विक्रमाः अग्रपरद्वदीप्यमानानाः एकथा रथाश्च तयद्वसंविग्नो मे ह्यारव ३५ उक्तं यमे विशिष्टे मयि स्थिते सति पुरुषाणां मध्ये कामि
182 दपि कथं पुरुषमानी प्राप्तानेपुरुषं मन्यमानः स्वाभिमानी कथं स्यादित्यर्थः ३६ अस्मत्स्यानयबहुभिः वा एकेनवाणेन विनियोक्ष्यामि
स्वतामि ३७ अस्य प्रथावस्य अस्त्र सामर्थ्यस्य प्रभावः प्रतापः गतोदयस्य अस्यः प्रभविष्यति: उक्तं भितो भविष्यति ३८ चेदनसारस्य चदन सारात्र

त्वद्बुधा गादनामे घदीप्यमानाद्रवाग्रप पतिष्ठेन द्विषो भमौ मे वा रवसविघ्नतः ३५ बहुयो धोग्रलि
ओणाग्रगदीनशाणासने कथं पुरुषमानीस्यां पुरुषाणां मयि स्थिते ३६ बहुभिश्चैकमनसामेकेन व
बहूनजनान् विनियोक्ष्यामहंवाणानस्त्वा जिगान्ममसंग्रामे स प्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्य
ति राजस्या प्रभुताकर्तैषप्रभुत्वं चनवप्रभो ३८ अथ चंदनसारस्यैकैकश्यामोदानस्य च बस्तुना
च विमोदनस्य सत्यं हे पालनस्य च ३९ अनुनूपा विमोवाहूराम कर्म करिष्यतः अभिषेचन
विघ्नस्य कर्तृणां ते निवारणे ४०

तेषतस्यैकश्यामोदानस्य अंगरधारणस्य वस्त्रो मोदनस्य दानस्य
सत्यजनपालनस्य अनुरूपो योग्यो हे रामे राम्यपीनप्रलंबो बाहू यस्य ते हे अभिषेचविघ्नस्य कर्तॄणां निवारणे कर्म स्वानुरूपं कर्म करिष्यतः ३९ ४०

श्री॰
वारा॰
अटी॰
९३

ब्रवीहीत्यार्षे ईदृक् विमुज्यतां वियोज्यतां ४१ एवंवादिनं लक्ष्मणं रामो नाथेमेन समकालं इत्याह विसृज्येति बाष्पं लक्ष्मणनयनेजं विसृज्य परिसृज्य वि
सृज्येति पाठे ग्रंतर्भावितण्यर्थेन पाविसर्जयित्वा वसृज्य परिसृज्येति पाठे इति करकः पित्रोर्वचने व्यवस्थितं प्रतिष्ठितं मां निबोध वहे सौम्यसा

183

ब्रवीहि कोयैव मया विगुज्यतां तवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः यथा तवेयं वसुधा वशा भवेत्।
थैव मां शाधि तवास्मि किंकरः ४१ विसृज्य बाष्पं परिसांत्व्य चासकृत्स लक्ष्मणं राघववंशवर्
धनः उवाच पित्रोर्वचने व्यवस्थितं निबोध मामेव हि सौम्य सत्पथः ४२ इति श्रीअयोध्याकांडे त्र
योविंशः सर्गः २३ तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने कौसल्या बाष्पसंरुद्धा वचो ध
र्मिष्ठमब्रवीत्।१॥

बहिर्मतार्थः जीवतो वाक्यकरणात् प्रत्यहं भूरिभोजनात् गयायां पिंडदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता इति
याद्दिति भावः निबोधेत्यस्य निन्दामुनि शापेनावनरणाकांक्षितहन्तान्नेस्मरणापूर्वकं जानीहि पथः हि पथ्य पर सत्पथः सतां रक्षकः पंथाः इत्य
पर्यायोत्रगूढः ४२ इति श्रीअयोध्याकांडे त्रयोविंशः २३ व्यवसितं निश्चितमतिं निर्देशो निदेशः आज्ञा बाष्पसंरुद्धा बाष्पसंरुद्धवाक् धर्मिष्ठं ९३

उंच्छः देवे पतितं कश्ग्रहणं वर्तयेत जीवेत भ्रव्यतीति शेषः २ भृत्याः भर्तव्याः ग्रग्रे उपस्कृत सोमादि भोजनशीलः ३ विग्रस्पतं इति प्र
184 पतं कृतं काकः शब्दयेन मतं मसीतं सतामिति वा तालाकस्य ह पित्रादिभ्यो भयेन भवेन ४ सर्वं मा दिशन्त्स्वविङ्ः वैनपोज यस्कृतानो देवु
वल्लवानिति नूनं मद्दं मत्येय वयसा हे रामसु भिरामस्त्वं लोके कस्थितो वनं गमिष्यसि ५ ग्रात्मन्न भवः ग्रात्मजः स मनः सभृतः तवादर्शनेम
व्यर्थकनालाहतायस्यसः विलापत्ः वैः समियः समिपते यस्यसः यत्र र्थकः रुदितात्स्वएप वद्धताग्राद्धतयो यस्मिन्सः विलापेत कवा

ग्रहषष्ठः वैरोग मीत्वा सर्वभूतप्रियंवदः मयि जातो दशरथात्कथमुञ्छेन वर्तयेत् २ यस्य भृत्याश्च
दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुंजते कथं भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययं ३ क एतच्छ्रद्दधेच्छ्रुत्वा का
स्य वा न भवेद्भयं गुणवान्पितो राज्ञा काकुत्स्थो यद्विवास्यते ४ नूनं तु बलवान्लोके कृतान्तः स
र्वमादिशन् लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि ५ ग्रपत्नं मामात्मभवस्तवादर्शनमारु
तः विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुतिः ६

ध्यानेव महाधूमो यस्य सः तवागमनचिंतजः चिंतज इति वा हुलकाड्डस्वः तवपाश्चागमन चिंता तया जनितः अदर्शनचिंतज इति पाठे
पित्र्यदर्शनजातचिंता जनितिइत्यर्थः ग्रदर्शनसमारुतनेवेनतिरूपणात्स्वचिंत्याइत्याह विश्वासरूपाया सेन संपुतणात्मभवाहिः
यस्य सः तया विहीनाम् अधिकं कर्शयित्वा कृशाकृत्वा ग्रंतलज्ञकगतक शोकाग्निमां धद्यति हिमात्ययेग्रीष्मे वित्रभानुर्वह्निः ५

१८ कथमितिपद्यस्यार्थः स्फुटः तथैवपाठः ९ यथानिगदितंयेनप्रकारेणाभिगदितंतद्वाक्यंश्रुत्वाआत्मानुगमनंश्रुत्वेतियावत् १० वंचितःवंचना
नयामहिषीजनतातःविप्रापितः नवर्तयिष्यतिनजीविष्यति ११ केवलंनृशंसःक्रौर्यमेवनतुतेनेहामुत्रचमिनार्थः मनसापिनकर्तव्यःनचिन

विनाबाध्यमहाभागत्वदागमनचिन्तजः कर्शयिष्यतिमांपुत्रनिःश्वासायाससंभवः ७ यावि ही
नामिहंसाशोकाग्निरनलोमहान् एधयन्तीयथाकक्षंचित्रभानुर्हिमात्यये ८ कथंहिधेनुःस्वं
वत्संगच्छन्तंनानुगच्छति अहंत्वानुगमिष्यामियत्रवत्सगमिष्यसि ९ यथानिगदितंमात्रात
द्वाक्यंपुरुषर्षभः श्रुत्वारामोऽब्रवीद्वाक्यंमातरंभृशदुःखितां १० कैकेय्यावंचितोराजामयिचारण्य
माश्रिते भवत्याचपरित्यक्तोननूनंवर्तयिष्यति ११ भर्तुःपुनःपरित्यागोनृशंसःकेवलंस्त्रियाः
सभवत्यानकर्तव्योमनसापिविगर्हितः १२ यावज्जीवतिकाकुत्स्थःपितामेजगतीपतिः शुश्रूषा
क्रियतांतावत्सहिधर्मःसनातनः १३ एवमुक्तातुरामेणकौशल्याशुभदर्शना तथेत्युवाचसुप्री
तारामम्क्लिष्टकारिणं एवमुक्तस्तुवचनंरामोधर्मभृतांवरः भूयस्तामब्रवीद्वाक्यंमातरंभृ
शदुःखितां १५ ॥

तीयः यतोविगर्हितःमहापापहेतुत्वादतिनिंद्यः १२ अतःयावदिति १३ १४ एवंवचनमुक्तःभर्तृशुश्रूषांगीकारवचनमुक्तःआविनः १५

186

उभयोरस्त्व इहवनावशाकर्तव्य इहेत्यर्भर्ता गुरुरिच यथायोगं १९ पितृवाक्यकरणेनैनं रेण कुहुषपिकायोनिताहस्मानीनि विहृत्यपंचनेम वनवा.
ममस्मगयावलीलात्वदर्शितं वचनेस्थास्यामि वचनमनुष्ठास्यामि २० एवमुक्ता पुत्रेणेति शेषः १९ श्रेगीकृतमभ्रष्टेमत्वापि सपत्नीङ्गः।
स्वस्मरणात्सुतः रामात्वगमिलषति आसामित्यादि वर्ण्यं वनेभवां २१ यदिते इमाय येहरूवांल्पपितानां तथा दरुदंतीह स्वियमरु

मयाचैव भवत्याच कर्तव्यं वचनं पितुः राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः १९ इमानि तु महा
रण्ये विहृत्य नव पंच च वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव २० एवमुक्ता प्रियं पुत्रं बाष्पपूर्णान
ना तदा उवाच परमार्ता तु कौसल्या सुतवत्सला १९ आसां राम सपत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमं न
य मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीमिव यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया तां तथा रुदतीं
रामो रुदन्वचनमब्रवीत् २० जीवंत्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभव
ति प्रभुः २१ नह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीम.

रामायणे अयोध्याकाण्डे २४

इति २४ ॥

रुतवचो ब्रवीत् क्रोशेन्वीरो रुदनेकान्तर्यप्रकटनेन मातुः पुत्रस्य वनमनप्रत्याशा
प्रसंगात् २० प्रभवति दारादौ समर्थो भवति २१ धीमतीति सनाथा इति शेषः अथ सपत्नीमध्यवासे उक्तदस्य उपरिहारमाह भरत

श्री. भवतीमिति अत्र नः कैकेयीकोपोऽत्र विंकारइतिभावः यथामपि निष्क्रांते श्रमेनाभयात्तथाकरु पृथ्वीवेनंराज्ञोने शोकोनविनाशयनयावकुरु २३
वाल्. २४ द्विजस्यगायत्रीजयवत् स्त्रियाभर्तृशुश्रूषैवपरंनित्यानानान्किं विस्मरणं न द्वितीयमनदाचर्यमाणप्रभवायज्ञेनकमपीत्यादि
अयो. नित्याकरणाजप्रत्यवायान धर्मांगाणामनित्यधर्मक्रृतिः परिहर्तव्यशक्त्यानीतिभावः २४ नित्यान्वष्टानेसत्याकरणेऽपि न परलोकनाशइत्या
२५

187

भवतीमनुवर्तेनसहियर्मरतः सदाः यथामपि निष्क्रांते पुत्रशोकेनपार्थिवः २३ श्रमेनावा
मुयात्किंचिदप्रमत्तात्तथाकुरु दारुणश्चाप्ययंशोकोयथैतंनविनाशयेत् राज्ञोवृद्धस्यसततं
हितंचरसमाहिता व्रतोपवासनिरतायानारीपरमोत्तमा २५ भर्तारंनानुवर्तेतसाचपापगतिः
भवेत् भर्तुःशुश्रूषयानारीलभतेस्वर्गमुत्तमं अपिया निर्नमस्कारा निवृत्तादेवपूजनात् शुश्रू २
षामेवकुर्वीतभर्तुः प्रियहितेरता २६

ह अपिषयेनिर्नमस्कारामस्त्यातिरिक्तदेवादेर्नमस्काराद्युपचाररहितादेवपूजनात्तविस्मवा २
दिदेवपूजनात् साऽपिस्वर्गंलभतेइतिप्राक्तनेनान्वयः एतमेवार्थं निपमविधिद्वारेणाह शुश्रूषामेवेति नत्वीति जनकोवकर्मैवेत श्री
र्थः तदेवाह प्रियहितेरतेति हितपदेनपथ्याउक्तैनेन धनयति आयातमोऽप्रियमपिहितंकुर्यात् आपातनः प्रियमप्यहितंत्यजेदि अयो. २५

तत्स्मात्तमाह एषधर्मस्त्वेसेवाद्यपोधर्मः क्रियानित्यइतिवेदेश्रुतः लोकेस्मृतौ स्मृतः हिकिंकर्मीतरं सर्वथात्याज्यंतेत्याह अग्नीत्यादिभर्त्रैसम
तेषश्च अग्निकार्येष्ववतेषवच प्रकारार्थः २८ एवंभर्त्तसेवाततमरतपाकालेममागमनकाल २९ कामरोहिकविषयमहेव ३० तस्याश्च्यमा

188

एषधर्मस्त्वयानित्योवेदेलोकेश्रुतःस्मृतः अग्निकार्येषुचसदासुमनोभिश्चदेवताः पूज्यास्तेमत्कृते
देविब्राह्मणाश्चसव्रताः एवंकालंप्रतीक्षस्वममागमनकांक्षिणी २९ नियतानियताहाराभर्तृ
शुश्रूषणेरता प्राप्स्यसेपरमंकाममममत्यागतेसति यदिधर्मभृतांश्रेष्ठोधारयिष्यतिजीवितम् ३०
एवमुक्तातुरामेणवाष्पपर्याकुलेक्षणा कौसल्यापुत्रशोकार्त्ताराममवचनमब्रवीत् गमनेसुकृतांबु
द्धिंनतेशक्रोमिपुत्रक ३२ विनिवर्तयितुंवीरनूनंकालोदुरत्ययः गच्छपुत्रत्वमेकाग्रोभद्रंतेस्तुसदाविभो
पुनस्त्वयिनिवृत्तेतुभविष्यामिगतक्लमा प्रत्यागतेमहाभागेकृतार्थेचरितव्रते पितुरानृण्यतां
तोप्राप्तेस्वपिष्येपरमंसुखं कृतान्तस्यगतिःपुत्रदुर्विभाव्यासदाभुवि यस्त्वांसंचोदयतिमेवचआविध्य
राघव गच्छेदानींमहाबाहोक्षेमेणपुनरागतः ३६ ॥

आसाधुनाहहपदीति अनेनदशरथमरणमसन्निहितंसूचितं ३०३१ सुकृतांसुष्टुतिकृतांनिश्चयो ३२ कालइष्टवियोगादिजनकः
३३ ३४ आनृण्यतांऋणराहित्यंयज ३५ मेवचआविध्याक्षिप्यत्वांसंचोदयतिवनायेतिशेषः इतियत् अतकृतांतस्यगतिं

अयो ९८ ॥

श्री. रा. अयो. २६

अस्तोन निर्मलेन वा रुणेन मनोहरे समता स्वामो त्वत्तेन वचनेन शुक्लेनेति पाठान्तरे अदर्शनात्सहितुं त्वत्प्रत्यागमनकाल इदानीमेव भवेदिति शे
षः यत्त्वं अपीति येन कालेन प्रत्यागमनं भवेत्स इत्यर्थः अपीदानीमिति लोके कोवा धर्मशीलता इत्यर्थः दर्शनं च तत्प्रत्यागमनं भवतु स कलो नेवेत।

नेदयिष्यसि सोऽत्र सा त्वामस्मत्तो न वा कृणा अपीदानीं स कालः स्यात् ह्नुता प्रत्यागते पुनः यत्त्वां पुत्रक प
श्येयं जटावल्कलधारिणं ३७ तदा हि रामं वनवासनिश्चितं ददर्श देवी परमेण चेतसा उवाच रामं
शुभलक्षणं वचो बभूव च स्वस्त्ययनाभिकांक्षिणी ३८ इति श्रीरामायणे अयोध्याकांडे चतुर्विंशः
सर्गः २४ सापनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि चकार माता रामस्य मंगलानि मनस्विनी १
न शक्यसे वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम शीघ्रं च विनिवर्तस्व वर्तस्व च सतां क्रमे २ यं पालयसि
धर्मं त्वं प्रीत्या च नियमेन च स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ३ येभ्यः प्रणमसे पुत्र देवेष्वा
यतनेषु च ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः

श्यामावं तत्स्यादिति वा यं ३७ परमेण आदरेण तत्स्वस्त्ययनं मंगलमभिकां
क्षतीति तच्छीलमस्यास्सा ३८ इति अयोध्याकांडे चतुर्विंशः सर्गः २४ मंगलकरणमेवाह सेति आयासं तज्जनकं शोकं उपस्पृश्य आचम्य
मंगलानि मंगलवचनानि १ सतां क्रमे सतां मार्गे २ ३ देवेष्वायतनेषु देवालयेषु प्रणमसे च वा इति मिच्छसि वेत्ति च वाः वाहेषयः ४॥ २६

गणैः सन्नुतैः ५ मातृशुश्रूषयेति मातामहकैकेयी ६ समिदादिपदेन तद्भिक्षाद्यादेर्ग्रहणं उपलक्षणं तेन तथा: ससशाखास्तरवः शिफाः गुल्मा हृशाः त्वपा
इत्यनेन ह्रदा इति नलाशयमात्रोपलक्षणं तेनारत्नानि विमर्शाग्रिमेणास्य संबंधः ७ पतंगाः पक्षिणः स्वस्ति इत्यस्य ऊर्ध्वं तिमिरग्रिमेणास्य संबंधः ८ यानीति

यानि दत्तानि मेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता तानि त्वामभिरक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ५ पितृशु-
श्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा सत्येन च महाबाहो चिरं जीवाभिरक्षितः ६ समित्कुशपवित्राणि
वेद्यश्चायतनानि च स्थंडिलानि विविधाणि शैला वृक्षाः क्षुपा ह्रदाः ७ पतंगाः पन्नगाः सिंहास्त्वां
रक्षन्तु नरोत्तम स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षिभिः ८ स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्य-
मा लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ९ ऋतवः षट् च ते सर्वे मासाः संवत्सराः क्षपाः
दिनानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा १० स्मृतिः धृतिश्च धर्मश्च पान्तु त्वां पुत्र सर्वतः स्कंद-
श्च भगवान्देवः सोमश्च सबृहस्पतिः ॥ सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ते चापि सर्वतः सि-
द्धा दिशश्च सदिगीश्वराः स्तुता मया वने तस्मिन्पान्तु त्वां पुत्र नित्यशः शैलाः सर्वे समुद्राश्च
राजा वरुण एव च १२ द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी वायुश्च सचराचरः नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च स-

राट् विधाता सृष्टिविधायकः ९ ॥ १२ नक्षत्राणि रेवत्यादितत्राधिष्ठात्र्यो देवताः ग्रहाः रव्यादयः ग्रहदेवताः तत्तदधिदेवताः पुनरु

१५ १६ सर्वक्रव्यादसंबंधिभयंपुत्रकतेमाभूदित्यन्वयः १८ लगवाः वानराः वेशावनमक्षिकाः गहनेतेवमाभूवन्मासेतन्त्रऋक्षाभल्लूकाः १९ तेतवसर्वे
जातियाः सर्वजातीयाः सर्वजातयइतिपाठेक्रूरजातेतवइतिफलितार्थः २० आगमाः मार्गाः तेफाहितिनिदागमनयाम्या भवेत्विति ग्रभिप्रायेणेव

गृहेरक्षेनयास्संयोगंवल्वोवनमिश्रितं अनवस्थापिषडानेमामाः संवत्सरमन्त्रया १५ कस्मकाह
श्लेषेनयानवशमेदिशोन्ते महावनेपिचरतोम्हविवेषस्पधीमनः १६ नथादिनाश्च दैत्याश्च
भवेन्ते सुरवेदाः सदा राक्षसानोपिशाचानो रौद्राणां क्रूरकर्मणां क्रव्यादानोवसर्वेषां मांभूत्सुत्र
कनेभयं स्लवगाहृश्चिकादंशामशकाश्चवकानने सरीसृपाश्चकीटाश्चमाभूवनाहृतेनवसु
हार्दीपाश्चसिंहाश्चवाघ्राऋक्षाश्चदंष्ट्रिणः महिषाः श्रृंगिणोरौद्रानतेद्रुह्यंतुपुत्रक त्वमोसुमो
नुत्वारौद्रायेचान्येसर्वजातयः मावत्वांहिंसिषुःपुत्रमयासंपूजितपस्त्विह आगमास्तेशिवाःसंतु
लिप्यंवववपराक्रमाः २१ सर्वसंपन्नयोगमस्त्वाल्लिमानाच्छपुत्रक सलिलेभ्यान्तरिक्षेभ्यःपार्थिवेभ्यः
पुनःपुनः २२ सर्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योयचान्येपरिपंथिनः शुक्रःसोमश्चसूर्यश्चधनदोथयमस्तथा पां
त्वामर्चितरामहेडकारण्यवासिनं आश्विवौगृत्सया

सुक्तिः २१ सर्वसंपन्नयःवनवासायेदितोः फलमूलादिरूपाः
तेतिनिशेषः पार्थिवेभ्यःपृथिवीभवसत्वेभ्यः देवेभ्यः येचान्येपरिपंथिनस्तेभ्यश्चस्वस्त्यस्त्वितियोजना २३ ऋषिभिर्लालक्षितानिरीतास्त्वपारही

॥ २४ ॥

192 भूतकर्त्रे बलजगत्कारणांबलेनार्पी: २५ २८ उपसंपादयामास होमायेति शेष: अनामयमारोग्य हि शेषाति शेष: २९ वाह्ये बलिं होमस्यानाह
वमधयात
उपस्पर्शनकालेन पाननोरघुनंदनेसर्वलोकप्रभवे त्रिभूतकर्त्रेनच्छपः २५ येचशेषाः स्मृतास्तेन
रद्देनवनवासिने इति मालेः स्मरणान् गंधैश्चापि यशस्विनी २६ स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानचोय[illegible]
नेलोवना स्वलनेनमनुपादायज्ञात्मणेनमहात्मना २७ हावयामासविधिनारामसेवलंकारपर्त
वनेष्वनानि मालासिमसिघ्रयैउपाध्यायः सविधिनाहुताशानिमनामयं २४ इतनहव्यावशेषेन
वाक्यवलिमकल्पयत् उपसंपाद्दयामासकौसल्यपरमाराना मधुरस्पदानच्छेनः स्वस्तिवाच्याहि
जोत्तमः ३० वाचयामासरामस्यवनेसस्यनक्रिया मनसस्नेहिजेश्चायरामभातायशास्विनी ३१
दक्षिणांप्रददौकामंपारावचेदमब्रवीत् यन्मंगलंसहस्राक्षेसर्वदेवनमस्कृते ३२ वृत्रनाशेसम
मभवत्तेभवतुमंगलं यन्मंगलंसुपर्णस्यविन।

हि भूतेलोकपालादिंवलिं स्वस्तिवाच्यं स्वास्तिगाववनमहि[illegible]
भिरुपलक्षितानहिजान् हुत्वा ३० रामस्यवनेसस्यस्तिसंवंरूपावनेसस्यनक्रियांवाचयामासेत्यन्वयः ३१ कामोऽह्याविषयां ३२ ह

[illegible]

[illegible]

श्री. वा. रा. प्रदी. ५८

193

प्राप्येणानसस्याप्रार्थनान्मंगलभावः अनेनभाविमहत्त्वद्वंद्वंतत्रजयप्रसत्त्वसूचितः ३४ विक्रमःपादविक्षेपः ३५ शुभमंगलंमंगलानामपिमंगल
लेदत्त्वेक्तिशेषः पुत्रस्यशिरसिशेषाक्षतनाशेषाहसतःतनामेतिकतकः ३६ समालंभोविलेपनंसिद्धार्थोरश्वेतसर्षपाविशल्यकरणीमि
त्यन्वयःमामिकाओषधिःपुत्रस्रुकीत्यन्तशुभांदर्शोवक्कारः रत्नाहेतवन्येनहस्तेवव्वधेत्यर्थः ३८ तामंत्रैरतिशापितांकांतंजजापमंत्रानिति

अमृतंप्रार्थयानस्यतत्तेभवतुमंगलं अमृतोत्पादनेदैत्यान्घ्नतोवज्रधरस्ययत् ३४ अदितिर्मं
मंगलंयदासीत्तत्तेभवतुमंगलं त्रिविक्रमान्प्रक्रमतोविष्णोरतुलतेजसः ३५ यदासीन्मं
गलंरामतत्तेभवतुमंगलं ऋषयःसागराद्वीपावेदालोकादिशश्चता ३६ मंगलानि
महाबाहोदिशंतुशुभमंगलं इतिपुत्रस्यशेषांश्चकृत्वाशिरसिभामिनी ३७ गंधैश्चापिसमा
लभ्यरामंसुमायतलोचना ओषधिंचापिसिद्धार्थांविशल्यकरणींशुभां ३८ चकाररक्षांकौस
ल्यामंत्रैरभिजजापच उवाचापिप्रहृष्टेवसादुःखवशवर्तिनी ३९ वाङ्मात्रेणनभावेनवाचा
संसज्जमानया आनम्यमूर्ध्निचाघ्राय परिष्वज्ययशस्विनी ४० ॥

तिशेषः उवाचापिमंत्रानितिशेषः जपोऽन्तरंस्पष्टमपिमंत्रानुच्चारयामासेत्यर्थः एतच्चतन्मंत्रार्थानुसंधानेनरामस्यपुत्रप्रसादार्थं प्रहृष्टेवे
तिहर्षोपमार्थ्योयोतीदवशाद्दुःखः ३९ नदेवाह वाङ्मात्रेणेतिसंसज्जमानया आनतावेदगद्गदयाआनम्येतिउच्चत्वात्पुत्रस्य ४० ॥ ५

वाल्मीकेरपिवर्णनीयमयीभावान्उवाचेमुक्त्वावपिअनरवदादिमाक्तिर्नदोषाय ४१ संधितेराजवर्त्मसुप्राप्तराज्यमितियावत् ४२ मंगलैराज्ञेवि

घवत्सत्वमिहार्थोगच्छपुत्रयथासुखं अरोगंसर्वसिद्धार्थमयोध्यांपुनरागतं ४१ पश्यामित्वां
सुखंवत्ससंधितेराजवर्त्मनि मंगलैरुपसंपन्नोवनवासादिहागतः ४२ वध्वाश्चममनित्यंत्वं
कामान्संवर्धयाहिभो ४३ मयार्चितादेवगणाःशिवादयोमहर्षयोभूतगणाःसुरोरगाः अ
भिप्रयातस्यवनंचिरायतेहितानिकांक्षंतुदिशश्चराघव ४४ इतीवचाश्रुप्रतिपूर्णलोच
नासमाप्यचस्वस्त्ययनंयथाविधि प्रदक्षिणंचापिचकारराघवंपुनःपुनश्चापिनिपीड्यसस्वजे
तथाहिदेव्याचकृतप्रदक्षिणोनिपीड्यमातुश्चरणौपुनःपुनः जगामसीतानिलयंमहाय
शाःसराघवःप्रज्वलितस्तयाश्रिया ४५ इत्ययोध्याकांडेपंचविंशः २५ अभिवाद्यतुकौसल्यां
रामःसंप्रस्थितोवनं कृतस्वस्त्ययनोमा

तवध्वामदर्थेः वध्वाःसीतायाःसंवर्द्धसंवर्धययाहिभोभोइतिनिपातआमंत्रणे ४२ ४३
मात्राप्रदक्षिणकरणेरतार्थं ४४ निपीड्यनमस्कृत्यः तयाश्रियामात्रकृतमंगलजशोभया ४५ इत्ययोध्याकांडेपंचविंशः २५ यस्मिंस्तुति

आममंथह्रोभयामासेत्यर्थःइत्रगुणातिशयान्नाकृष्टानि २ तत्सर्वंवनगमनवृत्तांतं तस्याश्चतस्यांस्वहृदिविद्यमानं देवक्याभिषेचनं स्थितमभूदितिशेषः ३ देवकार्यंदेवपू-
जांदेवकार्यंकरणेहेतुः कृतज्ञाराजधर्माभिज्ञत्वेवदेवैरेवराज्यप्रदानेनोपकृतत्वेनकृतज्ञत्वमपातत्वमुक्ता ४ ह्रियासीतायुक्तत्वमिदमयुक्तम्
स्वमानापित्रेकृतकथयामीतिलज्जया: वामाखड्डं ५ वेपमाना भर्तुर्विवर्णत्वदर्शनात्वामासत्वादिदर्शनान्मूर्छकृतशोकं अन्योष्टाशाकृतानांशो-
नाकुलंकंपमाना ६ सोढं

विराजयन्राजसुतोराजमार्गंनरैर्वृतं हृदयान्यामममंथेवजनस्यगुणवत्तया २ वैदेही चापितत्
तत्सर्वंनशुश्रावतपस्विनी तदेवहृदितस्याश्चयौवराज्याभिषेचनं ३ देवकार्यंस्वयंकृत्वा।
कृतज्ञाहृष्टचेतना अभिज्ञाराजधर्माणांराजपुत्रंप्रतीक्षती ४ प्रविवेशाथरामस्तुस्ववे-
वेश्मसुविभूषितं प्रहृष्टजनसंपूर्णंह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः ५ अथसीतासमुत्पत्यवेपमानाचतं
पतिं अपश्यच्छोकसंतप्तंचिंताव्याकुलितेंद्रियं ६ तांदृष्ट्वासहिधर्मात्मानशशाकमनोगत
तं शोकंराघवःसोढुंततोविवृततांगतः ७ ॥

कजनकं चस्त्वशोकदुःकार्यजनकं कर्तुंनशशाकततस्त-
द्वंततरसशोकस्यव्याकजनकंवस्तुविवृततानाशकट्कार्यंतेगतः यद्वासरामोविवृताभिप्रायतांगतः अदृष्टमतस्वभावोपिमात्रपक्षुस्व-
तात्सीतासान्निध्यादुदुदविदेयशक्तिरिवजातइत्यर्थः अनेनहिताहेनश्रियायायग्रैरनकिंचिदप्योमापामिति लोकव्यवहारोदर्शितः ७ ९९

196

प्रस्विन्नं शान्तः त्वज्जये वेश्मर्षिणे शोकधारणात्तमसिव यन्तुसीनाय्याः उः स्विन्नकथमेषाकालेनयिष्यतीति धियाः उः स्वित इति विवर्णीव
दनत्वादिकमिति तदत्वाविति भगवन्निकथमपि उः स्वासंवधात् नारदस्याप्योपाभावाद्ध्वस्तनेष्वमनुष्याणाम्भ्रंशो भवतीउः स्वितेर
स्यादाविपिउः स्विनई वेसे वार्थइतिममभाति ८ वाहेस्रानोदहस्यानि देवताकः पक्षः वंद्ध्योणेतिशेषः पक्षस्तेनखघ्याणाभिष करोति

विवर्णो वदनं दृष्टं ते प्रस्विन्नम मर्षणे । आह उः स्वामिसंतमा किमिदानीमिदं प्रभो ८ अपवार्हि
स्पतः श्रीमाल्लक्ष्मणाग्रजव श्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राप्तैः केवलत्वमसिउ मेनाः ९ ततेश्वानशला
केनजलफेननिभेनच आहतं वदनं व लाञ्छनेणाभिविराजते १० व्यजनाभ्यां चमरवाभ्यां
शतपत्रनिभे त्वणे चंद्रहंस प्रकाशाभ्यां वीज्यते न वाननम् ॥ वाग्मिनो वंदिनश्चापि प्रह
ष्टास्त्वां नरर्षभ स्तुवंतो नाघ दृश्यंते मंगलैः सूतमागधाः ११ न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेद
पारगाः मूर्ध्नि मूर्धाभिषिक्तस्य ददति स्म विधानतः १२ ॥

ब्राह्मणैः प्रोच्यते इत्यन्वयः तज्जन्मसंतोषं विहाय उ मेनाः केनासि ९ शतं शलाका यस्मिन् छत्रे तेन छत्रेण आहतं इस्तत्र विराजनं इति योजनं
नावालव्यंदरे १० व्यजनाभ्यां वाल व्यजनाभ्यां पाणतपत्रपद्मं तत्समेन वर्णे ॥ ११ क्षौद्रं दधि च तीर्थोदकमिश्रितमिति शेषः मूर्धाभिषि

श्री॰
रामा॰
अयो॰
१०० 197

श्रेणीमुख्याः परिषन्मुख्याः सर्वत्र नञ्‌ इति शेषः १४ पुष्यरथः लीलागमनप्रयोजनो रथो नतु युद्धार्ह इत्यर्थः तादृक्रथो निर्गमिष्यतो तोऽग्रे न भवति तस्मिन्नत्याभिषेकायामारोहतीति नो चेदग्रतो गच्छति १५ हस्ती कृष्णमेघवत्प्रभोगिरिप्रभश्च १६ भद्रासनं पुरस्कृत्य पूज्याश्रुक्तं

नूनंप्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः अनुव्रजितुमिच्छंति पौरजानपदास्तथा १४ च
तुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः कांचनभूषणैः मुख्यः पुष्यरथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः १५ न हस्ती
चाग्रतः श्रीमान्सर्वलक्षणपूजितः प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः १६ न च कांच
नचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शन भद्रासनं पुरस्कृत्य यांतं वीर पुरःसरं १७ अभिषेको यथा सज्जः कि
मिदानीमिदं तव अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते १८ इतीव विलपंतीं तां प्रोवाच रघु
नंदनः सीते तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वने १९ ॥ ॥

यथा भवति तथा गृहीतायां यांतं तेऽपुरः सरे अग्र
गेगं सेवकं न पश्यामि १७ यदाभिषेकः सज्जः इदानींतस्मिन्क्षणे तस्मिन्वर्तमानकाले उक्तराजविक्षाभावः मुखवर्णश्चापूर्वः कदाप्यननुभू
तः हृष्टकाले हर्षाभावश्चेति इदं किमित्यर्थः १८ विलापतीं दुःखेन भाषमाणां तत्रभवान्पूज्यस्तातो दशरथः अत्रभवन्तत्रभवच्छब्दौ पू॥

२४
श्री
रा
१००

198 राजर्षिकुलसंभूते धर्मज्ञे सत्यवादिनि श्रुत्वा मैथिलि धीरा त्वं भूत्वा वा मिदं मम २० राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पि
त्रा दशरथेन मे कैकेय्याः प्रीतमनसा दत्तौ किल वरौ पुरा २१ ममोपक्रान्ते चैवाय यौवराज्याभिषेचनम्
प्रचोदितेन समये धर्मेणैवापि वर्जितौ २२ मया वर्षाणि वास्तव्यं चतुर्दश वने प्रिये भरतेनाप्य रा
ज्यं धात्र्या राज्ञा भाव्यमनिर्दिष्टे २३ सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनं श्लाघ्ये चैर्धैर्यमात्मस्था
मामनुज्ञातुमर्हसि २४ श्वश्रूश्च श्वशुरं चैव वसन्त्वं समपाश्रिता शुश्रूषापरमा भूत्वा यावदागमनं
मम २५ मद्व्यपाश्रयजं मानं सा श्रित्य वरवर्णिनी भरतस्य समीपे हि न ते स्तव्यः कदाचन २६ ऐश्व
र्यमदमत्ता हि न सहन्ते परस्तवं तस्मात्त्वया गुणाः स्तव्या भरतस्याग्रतो न मे २७ अहं हि पितरं स
त्यं चिकीर्षुर्मतिमागतः वनमद्यैव यास्यामि कुरुष्व हृदयं स्थिरम् २८ मयि याते च कल्याणि वने मु
निजनप्रिये व्रतोपवासरतया भवितव्यं त्वयानिशं २९ काल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूज्याभिवादनं
नेदितव्यो दशरथः पिता मे देववत्त्वया ३० मातरश्चैव मे सर्वा यथाक्रममशेषतः त्वया ज्ञेया नियताः
सततं सममानरः भ्रातरौ चापि मे सीते प्राणेभ्योऽपि प्रियावुभौ त्वया भरतशत्रुघ्नौ द्रष्टव्यौ भ्रातृपुत्रवत्
न ३२ न वक्तव्यो प्रियं सीते मत्कृते भरतस्त्वया स हि राजा गुरुश्चैव देशस्य स प्रियश्च मे ३३ ॥

श्री·
वा·रा·
अयो·
९९
199

आराधिताहिराजानोदेवताश्चोपसेविताः अनुग्रहैर्यजयंतेभक्तान्वन्तिविपर्यये २४ औरसावपिपुत्रौस्वविहि
तंस्यपकारिणः त्वंचतेनेहवक्तव्यावनेहिप्रोषितेमयि २५ तस्मात्स्वात्मबलिप्सेयाश्चैलंपितंस्मृतिमतः
ममभ्राताचकौसल्याह्यहंरामकोककर्षिता २८ मत्प्रियार्थंप्रियेसीतेशुश्रूषानन्यचेतया सोऽहंगमि
ष्यामिमहावनेप्रियेत्वयापिवस्तव्यमिहान्तयाममस २९ यथाव्यलीकंनकरोषिकस्यचेनतथात्वयाकार्यं
मितोगतेमयि ३० इत्यार्षेरामायणेसीतान्वशासनंनामसर्गः २६ इत्यप्रियमिदंवाक्यंश्रुत्वासाप्रियभाषि
णी सानूयमिवभर्तारंसीतावचनमब्रवीत् आर्यपुत्रपितामाताभ्रातरोबान्धवाःसुताः प्रेत्यचैवेहवा
भुंजतिस्वंस्वंकर्मफलंपृथक् नपितुःकर्मणापुत्रःपितावापुत्रकर्मणा स्ववमाप्नोतिदुःखंवासुखंक
र्माभिजायते भार्यैकापतिभोज्यानिभुंक्तेपतिपरायणा साहंत्वामनुयास्यामियत्रतत्रगमिष्यसि शू
येहंतेऽस्मादनजीवितेनचराघव पथानेयाम्यहंवत्सस्वर्गेऽपिरहितात्वया त्वमेनाथोगुरुश्चैवगतिर्दै
वतंमैवच गमिष्यामित्वयासार्धमेषमेनिश्चयःपरः यदित्वमद्यतागंतादुर्गंकंटकिनंवनं अग्रतस्ता
ग्रेयास्यामिमर्दन्तीकुशकण्टकान् नपितानात्मजोनात्मानमातानसखीजनः गतिर्भवतिनारीणां
पतिरेकःपरागतिः ईर्ष्यादोषस्तमुत्सृज्यपीतशोषमिवोदकम् नयमांवीरविस्रब्धोपापंमयिनविद्यते ९९

200 हर्म्यप्रासादभवनविमानेभ्योपि मे प्रभो त्वत्पादछायया श्रेयः स्वर्गादपि च दुर्लभम् ऊरुप्रसादं गक्षे
यं त्वया यसहिता वने सिंहकुंजरशार्दूलवराहद्वीपिषेवितम् स्वर्वे वनेपि वत्स्यामि त्वत्पादछायया।
श्रयात् विहरंती त्वया सार्धं यथेदं भवने तथा शुश्रूषमाणा वत्स्यामि पादौ ते नियतव्रता रमस्मा।
णा त्वया सार्धं काननेष्वसगंधिषु न मम स्यादभिभवे शंका महेंद्रोपि त्वदाश्रयात् श्रुतो नार्हसि मां भ
क्तां त्ववर्तिनीं अनागसाम् शत्रुक्रतुसमः शौर्ये विक्रमे त्वमपराक्रमः त्वं हि लोकत्रयस्यापि समर्थः
प्रतिपालने त्वया सह भविष्यामि वने मूलफलाशना दुर्भरा न भविष्यामि वने ते हा कथंचन द्रक्ष्या
मि सरितः शैलान्सरांसि च वनानि च दृष्ट्वा वल्कलसंवीता त्वया नाथेन रक्षिता हंसकारंडवाकी
र्णाः पद्मिनीश्चापि निर्मलोदकाः अवगाहामि रंस्ये हं त्वया वसह राघव वनोद्देशेषु रम्येषु नानाकुसुमगं।
धिषु गंतुमिच्छामि मुदिता त्वया हं सह राघव सहस्राण्यपि वर्षाणि वत्स्यामि सहिता त्वया समतीता।
नि मे हं यथैक दिवसे तथा स्वर्गेपि वासं रहिता त्वया वीर न कामये नरकं चापि मे स्वर्गो हि विशिष्टः
स्यात्त्वया सह पित्रा चाप्यनुशिष्टास्मि मात्रा च स्वजनेन च विना भर्त्रा न वस्तव्यं त्वयेति रघुनंदन अ
नः श्रमं मया पाचेतांगमने कृतनिश्चया न मामर्हसि संदेष्टुमितिकर्तव्यतां प्रति वनं गमिष्यामि सह

श्री॰
रामा॰
अर॰
१०२
201

त्वयाहंनमाम्त्वंवीरत्यक्तुमिहार्हसि वनेनिवत्स्यामियथाप्युग्रेहेतथैवपञ्चाम्मभिरक्षितानव श्रुतत्वभावाम
नुरक्तेवेनसंत्वयाविप्रयुक्तामरणायनिश्चितांतांनुपश्यमांसाधुकुरुप्रियंचमेमयानभारोगुरुतामपैष्यति ३।
त्तिब्रुवाणमियधर्मवादिनीनेच्छंनरामोद्यपितांवनेवस्तुंति निवर्तनेपिचास्यहिसतांतदाप्रियाम्ब्रवीचदोषा।
नवनवासेवामस्य इत्यार्षेरामायणेसीतावाक्यंनामसर्गः २१ तांतथाब्रुवतींरामःप्रियांभार्यामनुव्रतां
म् उवाचेत्यंबहून्दोषान्वनवासस्यदारुणान् १ सीतेमहाकुलीनासिधर्मज्ञासियशस्विनि सत्यंमद्वचने
कार्यंश्रोतुमर्हस्यनिंदिते २ मनोहित्वयिनित्यंचशरीरेणैवकेवलं गमिष्याम्यवशःसीतेकानने
पितुराज्ञया ३ तस्माद्यथावदामित्वं तथात्वंकर्तुमर्हसि वनवासेहिबहवश्चमेदोषामहात्मयाः
नचपुत्रात्यजणंताभीरुवनवासाकृतामतिः तवानुकंपयैवाहंवनयोषान्सुदारुणान् ५ संजानयो
त्वहंनत्वांवनेनेतुंसमुत्सहे वनेवसंतिशार्दूलाव्याघ्राश्चजनघातिनः ६ भेतव्यंहिसदातेभ्यस्तेनदुः
खंवनंप्रिये तथैवबहवोनागाबहवःसंतिकानने ७ श्रुतिमात्रविनिद्रंतितेनदुःखंवनंप्रिये श्रमे
ष्ववातिशीतेनवर्षणमहतातथैव ८ भयानिचबहून्यत्रतेनदुःखंवनंप्रियेवने गिरिकंदरजातानांनाना
राणनिवासिनां ९ उद्वेजनमीनांसिंहानांश्रूयतेनिनदोवने सिंहर्क्षमृगशार्दूलवराहोरगवारणाः प्रा

१०२ [illegible] ॥

202 सर्पास्सरीसृपाश्चान्ये वृश्चिकाश्च महाविषाः चरंति गहनेरण्ये तेन दुःखं प्रिये वने ग्राणाभियांति वो।
वौराः क्षुधार्त्ता मास्मृगजा नयः बलसंति वने दुर्गे नगे गंतव्यं तनो वने तथा कुटिलमार्गा महाविवुरशाखिनः
दृश्यंते चात्र मार्गेषु कृष्णिकाश्च महाविषाः पतंगा मक्षिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह संप्सरण्य।
श्चैव देहिते न दुःखं महावने ग्राहाः पंकवत्यश्च महानक्रऊषाकुलाः सरितः संत्यरण्यानि महा।
कंदरवंति च कंसहतं लता गहनाश्च दुःखिसिते स्पृष्टव्याश्चैव देहितस्मादुःखमरण्यं वनं ।
स्वप्तनेत्र राशय्यास्तु पर्णशय्यास्वयाहले स्वयं कृतास्तु दुःखं सुभूतले निर्जने हि वने आहारश्चैव।
कर्तव्यो बदरामलकैः शुद्धैः तथा श्यामाकनीवारापियालकदुतिंदुकैः स्वेष्वलभ्यमानेषु वने मूल।
फलेषु वै बहून्यहानि वस्तव्यं निराहारैर्वनप्रिये वल्कलाजिनपर्णानि वासितव्यानि कानने व
ने धुमवितव्यं च दीर्घश्मश्रुजटाधरैः दीर्घरोमधरैश्चैव मलपंकसमाविलैः वातातपविशुष्कांगैः प्रिये।
दुःखमतो वरं स्नाने वीरासने स्वर्गमुपचारश्च मैथिलि कर्त्तव्याउ धराश्चैव नियमा वनवासिभिः
ग्रीष्मे पंचतपोभिश्च वर्षास्वभ्रावकाशकैः जलवासैश्च शिशिरे भाव्यं वनचरैः प्रिये त्वमस्यमात्र
शेषेण तपसा कर्षितेन च मया तेन तत्र का प्रीतिः कांते भविष्यति ॥ ॥

श्री॰
रामा॰
अरं॰
८३

203

मीवासमनुगंतव्यानियमव्रतशीलया तयापिहिवनेनत्वकारतिर्मेभविष्यति वाताननयविशीर्णांगीनयो
नियमकर्षिता कथंद्वंतंप्रापतंगभ्ररांहितदयितामिमे तदुःखतेवनेगंतुंवनवर्याननेतत्क्षमा विमृश्यत्व
दुद्दोषंहिप्रवत्तामम एवंवनेनेतुमतिस्तुभ्यामिदयितेवन तत्रस्त्वस्यापिमेनित्यंहृदयेतेममिवस्याम
दृहस्यापिनहृदेत्वप्रियाहिभवतीमम एवंवनेनेतुमतिस्तवोसाद्युक्तापियांतोविरराम: श्रुत्वातद्रामसदतीव
दीनासीताश्रुनवीकामिदंजगाद इत्यार्षेरामायणेवनदोषदर्शनंनामसर्गः २८ श्रुत्वातद्वचनंसीतासी
रामस्यदुःखिता प्रसन्नाश्रुमुखीवाक्यंभर्तारमिदमब्रवीत् वनवासेनयादोषायएतेपरिकीर्तिताः ता
नार्यपुत्रमन्येहंवदंतस्त्वास्मवेशोगुणान् त्वदाङ्कुगुमानवमामपिदेवःपातकृतः शक्तोभिभवितुंला
केऽत्रतोन्येवनवासिनः सिंहव्याघ्रवराहादीनकृतानमियान्वने दुरासदानमेतेभ्योभयंकिंवनवियत
त्वदाङ्कुलगृमायाःकृतामेनभयंभवेत् विपत्तिरपिवानत्वंभ्रद्योमेतहजीवितं त्वयावासमहंगंतत्वनद
नत्तान्तयावने नत्वर्त्तिक्तक्रयावापितत्कव्यंजीवितंमया नारीभर्तापपित्यक्ताजीवत्यपिवदुःखिता
स्तनाभवत्यापीश्वत्रतस्साध्वीयायमेसतप श्रपिवेवाहमादिष्टाललणैर्हिजातिभिः वनेतविजनेसीत
वस्तव्यमितिराघव तेषांलक्षणानांचतावचसन्सत्यवादिनो ॥ ॥ ८३

२०४

वनवासस्य हानिन्यो ह्यदिमेपरिवर्तिते सचेदवशंप्राप्तमय्यः सिद्धादेशात्त्वयामया सहत्वयाभवतमेम
हीक्षामितमन्यया कालस्थापसमत्यन्नः सत्यासले सत्र्वेहिजाः वनवासे वजानामिङ्गः (वोनिविवि
धान्यवं प्राप्यतेयानिमुनिभिर्वनवासेयतात्मभिः कन्ययेवमयासर्वे वजदोषाः श्रुताः पुरा भिक्ष
काः साधुहन्ताधावयथ्ययन्त्याः पितुर्गृहे प्रसादयन्तीं शिरसानयमाममपि राघव वनवासोऽहि हृष्टशंका
त्तिनामनयासह कृतकृत्वोसिभद्र ते गमनं प्रतिराघव श्रपाहि वनवर्षं पं त्वयामेसहकांक्षिता शु
तानयाभविष्यामि लोके स्मिन्निहैव च भर्तारमनुगच्छामि भर्ता ह्यो (णाहि दैवतम् येवसह मेयोगः प्रे
त्यभावेपि मे भवेत् इतिचानुगमिष्यामि त्वां महकृतनिस्वया मयाकथ्यते ह्येवं कृतेब्रह्मदर्शिना ।
म् ब्राह्मणानां निसर्गेणायमनिश्चयवादिनां भर्तारं किल या नारी कृपये वानुगता सदा प्रवृगच्छति
ग ग्छन्तं निष्ठन्तमनतिष्ठति तद्भाव निरता निरता नित्यं तस्ये योगपरायणा तमेव भूयो भर्ता रं सा प्रे त्या
ग४ धनुक्षति प्रनरक्तां प्रियां भर्या स्व्रतां पतिदेमतां नत्वरो चयसे नेतुमामितः केनहे तुना तत्पश्ची
लव्रता चारो क्षायामनगतामिव नेत्नमर्हसि मां वीरवनं मतिजनप्रियं यदिमां निश्चितागच्छन्तं तेवनं
मिहेच्छसि सत्येनालभ्यानेयादौ नजीविष्या म्यसंशयं ॥ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
१०४
205

इत्युक्ताश्रुकरोद्राममैथिली शोककर्षिता शोकास्रैरभिवर्षन्ती दुःखजैरस्रुबिन्दुभिः पीनोन्नतावप।
न्नतौ स्नपयन्ती पयोधरौ दुःखामर्षपरीताङ्गी सम्यक्कलभाषिणी एवमार्त्तामपि तां विलपन्तीं मुहुर्मुहुः।
विनतो रामः प्रियामनुगतां नतां नैव वक्ष्य वसगति दृष्ट्वा चाधोमुखः किंचिद्धितस्तामभिवीक्ष्य ताम् वन
वासगतान्दोषान्बहुधापि विचारयन् विमनस्तामभिवीक्ष्य चिन्तयन्ते जनकसतापतिमप्रतीतहृदयम
प्रशान्तुमभिरोषितानाम्नेत्रावचनमवाच पुनर्निग्रहवाक्यम् इत्यार्षे सीतानुनयो नाम सर्गः २९ रामस्त
तामविवृद्धां मैथिलीं कृतनिश्चयां रोषास्रस्फुरमाणोष्ठीं पुनर्वचनमब्रवीत् उक्तमेवातिपश्यन्तीमभि
रं विश्लेषणेण रोषावेशात्प्रियं नैव शरणार्थमभिमानिनी कृतार्थं मन्यसे मूढः स्वात्मानमपि मा।
मम रामज्ञामान्तरे लब्धाक्षीवत्पुरुषमानिने मृष्टं नेव तल्लोको युक्तो वा भयमस्ति ते तत्कुमिश्क्षसि।
मोयेन प्रियानात्मपरात्मणाम प्रमत्तेन हते धीरे सम्यक्पर्तिमवत्वन्ता सावित्रीमिव मा विहिमत्रेगं निपरा
यणाम ब्रह्मान्तोहिगतहृषाभाहान्तमाकथ्य शीलं पीमिव पौषार्थमनुशसेदारान्मिक्षुसि मेतहम।
परामाभिकर्मेणा मनसापि वा वाचा वास्फ्कथमान्नत्यक्तुमिक्षस्यकारणात् यदि वाप्पपरायके
मयाकश्चित्सुवाकृतः एतानाकाय दिवाक्षानात्स्वामयेन्वा प्रसेद मे भर्तापश्चत्रपोरत्यज्यानमात्वसंगमर्हसि

१०४

206

वासः स मे स्वर्गभूतस्त्वया सह भविष्यति पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव न भविष्यति मे नाथ मार्गे
पथ्यपि परिश्रमः कुशकाशशरैषीकास्तथैव द्रुमकंटकाः मार्गे मम भविष्यन्ति स्पर्शे कौशेयसन्निभाः
शय्यास्त्ववनवासे मे वल्कपर्णतृणास्तृताः राङ्कवाजिनसंस्पर्शा भविष्यन्ति सह त्वया महावातसमुद्धूतं
यन्मामवकरिष्यति रजो रमण तन्मन्ये पराग्र्यमिव चंदनम् शाद्वलेषु यदा शेषे विविक्तेषु च राघव ।
कुथास्तरणतल्पेषु किं मे सुखतरं ततः पत्रं मूलफलं यत्त्वं वने दास्यसि राघव स्वादु वा यदि वा स्वादु त
द्वचनमृतोपमम् न च पूर्वं स्मरिष्यामि न मातुर्न पितुर्वने वसन्ती भवता सार्धं स्वादु मूलफलाश
ना न मे क्लिश्यते वा लोके नेत्र किंचिद्भविष्यति भविष्यामि न चैवाहं तत्र भारस्तवानघ यस्त्वया सह स
स्वर्गो नरकस्त्वं विना कुरु मे दयितं कामं गच्छेयं सहिता त्वया त्वयान्यका हि नेच्छामि जीवितं रघु
नंदन त्वद्वियोगभयाद्धि प्राणात्त्रायस्व शरणागताम् अथ नेच्छसि चेन्नेतुं मामेवं समनुव्रताम् विषम
द्यैव भोक्ष्येऽहं पश्यतस्ते नृपात्मज इदं हि दुःखं वै सोढुं मुहूर्तमपि नोत्सहे किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि
चैकं च राघव इति शोकाग्निसंतप्ता विलप्य जनकात्मजा पादयोर्निपपाताथ भर्तृगमनलालसा उ
ज्ञात्वा कांतं सकरुणं त्रायस्वरूपमामिति रुरोद पतिता तत्र हर्षसंरुद्धभाषिणी ॥ ॥

श्री
वा.रा.
अयो.
१५५

207

स्तनस्याः करुणौ वीक्षै हृदि दीनवदवानरः हमेचवाष्पं शोकोसंवाष्पमंडलोचनः नसपश्चोकारुद्गणि
भोप्रियाकारुण्यजनंदः स्रवन्तावववारिनेत्राभ्यां पंकजाभ्यामिवोदकं सुतामत्याण्यशनकैः पादयोः
पतितां प्रियाम् उवाच वचनं रामो मधुरं परिसांत्वयन् न काममपि स्वर्गमपि तां त्वते हमधेप्रिये न च मेस्ति
भयं कुतश्चिदपि सा तान् स्वयंभुवः धर्मं न वर्तितं भीरु समाश्रिताचरितं जनैः नातिवर्तितुमिच्छामि वेलामि
व महोदधिः तथा गुरुनियोगं च परं धर्ममविदुर्बुधाः न चाविक्रमितुं बालमहं शक्तः कदाचन स पुत्र
वानुशिष्टोस्मि पित्रा हृदयमहात्मना तथा वर्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः तथानवर्जितासद्गति
स्वयं तु भर्तिस्थये उक्तवांस्त्वं यियेहमितिशाक्तोपि रक्षितं यदर्थं चैव सीते त्वां निस्तामिच्छामि शुभदर्शी
ने वनवासभये दुःखैरपीतेनाहमेव भागिनी कृतनिश्चयामहाभागावनायमद्येपत्त्वया न मक्रान्ते
मया शक्या कीर्तिर्गान्तवनायथा पदिहगच्छमयासार्धं स्वाभरणानि च सर्वाणि नभ्यस्तयान्नमभ्योदहि रोर्यै
प्रयान्ते कृत्वितं प्रिये इच्छामिहि प्रियंकर्तुं निरूपितेहमनिन्दिते ब्राह्मणेभ्यश्च साधुभ्यो वासांस्याभरणा
नि च सर्वाणि नभ्यश्च यान्नमभ्योदहि दानानि नानाविकि गृहस्थाने स्वयं तु भवता व्रजमया सह मयासह इ
ति मत्त्वा नव तातनामनाममन मात्मनः विश्वमेवचवसादेवी दानमेवोपचक्रमे ततः प्रहृष्टा परिपूर्णकाम

208

प्रचक्रमे दातुं वनीषिणां च यत्तानि वासांसि च भूषणानि च इत्यार्षे रामायणे सीताप्रायश्चित्तासा नाम सर्गः २
इत्युक्तो राघवः सीतां समारूपबलक्षणाम् उवाचेदं वचः श्रीमान् वैदेह्याश्रयानतम् प्रियः प्राणस
मो भ्राता सहायश्च सखा च मे तस्मात्त्वरणयतो हं त्वां यद्ब्रवीमि करूषनं वनं त्वया न गन्तव्यं मया सह
कथंचन इहैव हि महान्भारो वोढव्यो भवतानघ इति रामावचः श्रुत्वा लक्ष्मणो दीनमानसः बाष्पपीडि
तनयनः शोकं सोढुमशक्नुवन् प्रणम्य चरणौ भ्रातुः परिरभ्य च पीडितं सीतायाश्च महाप्राज्ञ लक्ष्मणो राघ
वमब्रवीत् अनुज्ञातोस्मि भवता पूर्वमेव वनं प्रति वनं गन्तुमितः कस्मान्निवर्तयसि मां पुनः न निवर्तितुमि
च्छामि जीवितं मा यदीच्छसि शरणं वा प्रपन्नोस्मि प्रसीदार्य त्वमस्मान् इति ब्रुवन्तं रामस्तु तं लक्ष्म
णमब्रवीत् प्रह्वं नतेन शिरसा वेपमानं कृताञ्जलिं गत्वेनयि मया सार्धं यया ते शुचिते प्रिये कोभिरक्षिष्य
ति कौसल्यां सुमित्रां च यशस्विनीम् अभिवर्षति कामैर्यो मानवानां नराधिपः स कामवशगो मध्ये न इष्ट्वा
ति यथा पुरा स कामवशमापन्नो महाराजः पितावयोः भरते राज्यमासाद्य कैकेया वशमागतः राज्येश्व
र्यमदान्धा हि कदाचिदपि कैकयी अमात्यप्रतिपद्येत सपत्नीनामचेतना ते मातरौ विहस्याने समाश्वा
सविशेषतः परिपाल्ये च सौमित्रे यावदागमनं मम यथैवाहं तथैव त्वं तयोरिह भविष्यसि ॥ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
अयो॰
९९
209

परिपाल्येवसौमित्रेयथावागमनंमम यथैवाहंतथैवत्वंरिहभविष्यसि वन्युरात्तायनेचैवउः।वेभ्यश्चा
पिरतिता इतिरामवचःश्रुत्वालक्ष्मणःश्रीमतांवरः कृतांजलिरिदंभूयोरामंवचनमब्रवीत् महिषा
नांसहस्राणिकौसल्याबिभृयाद्धिभो यस्याःसहस्रंग्रामाणांनिसृष्टमुपजीवनम् तदप्यात्मभर॰
णःस्वजीविष्यनसंशयम् कौसल्यांचसुमित्रांचपरमंयत्नमास्थितः नयमामनपेक्ष्यत्वंवनवासकृतोद्यम
म् शिष्यश्रेष्ठसहायश्चभविष्यामिवनेतव खनित्रपिटकेस्त्वापाणिगृहीत्वाधनुर्धरः अग्रतस्तेगमिष्या।
मिपंथानंपरिशोधयन् वन्यानिचाहरिष्यामिपुष्पमूलफलानिते शय्योपकरणार्थेचउमपञ्चृत्ना
निच त्वमार्यसहवैदेह्यावनवासेमिरंस्यसे इतितत्रागमिष्यामिजाग्रतोममत्राद्वयः आर्यशिष्यो
स्मिदासोस्मिभक्तोस्म्यनुगतस्तथा तवाहंसर्वदासाथोप्रसीदनयमामपि वाक्येनानेनप्रीतोरामो
लक्ष्मणमब्रवीत् आगच्छव्रजसौमित्रेआपृच्छस्वजनंयेचराज्ञेददौदिव्येमहात्मावरुणःस्वयम् ध
नुषीतेस्महाप्राणत्वमद्यानिषयींस्वतान् अभेद्यवतनुत्राणेमहाप्राणलघुनीशुभे खड्गौचविमला।
कोशौसहैशाविमलच्छदौ यत्राचार्यसद्मेनिक्षिप्यवसिष्ठनिमंत्रितम् तदानयाश्यगत्वात्वंवराद्यानिह।
लक्ष्मण इत्युक्तोलक्ष्मणःशीघ्रमापृच्छ्यसुहृज्जनम् आचार्यकुलमागम्यतेजग्राहायुधोत्तमे सतेष्या

ःसप्रतवचीमावहेद्धनुविकल्पते ॥

210

दर्शयामास रामाय निबबंध च यत्नवान् तमुवाच गतं रामो लक्ष्मणं प्रियदर्शनम् कालेन्नगतः शीघ्रं
कौशिते मम लक्ष्मण दातुमिच्छामि विप्रेभ्यो येन रत्नार्थसंचयम् बहुभ्यश्चानल्पधनास्तस्मादानवयः
मे द्विजान् ये चास्मत्सुहृदो भक्ता निवसंतीह लक्ष्मण तेषां चापि प्रदास्यामि सर्वेषामुपजीविनं १
वसिष्ठपुत्रं च सुयज्ञमार्यं नमानयाशु प्रयत द्विजानां प्रियं मया यं मम वीर्यवंतं तं तर्पयिष्यामि प्रणम्य प्रदा
नैः इत्यार्षे रामायणे लक्ष्मणसंदेशः सर्गः ३१ अथ शासनमाज्ञाय लक्ष्मणस्त्वरितः स्वयं सुय
ज्ञस्य गृहमागम्य प्रविश्य च विनीतवत् १ अग्न्यागारस्थमभ्येत्य सुयज्ञं लक्ष्मणो ब्रवीत् हे सुयज्ञ द्विज
श्रेष्ठमायेते द्रष्टुमिच्छति २ कृत्वा तु लक्ष्मणवचस्सुयज्ञोतित्वरान्वितः प्रविवेशाश्वयागम्य रामवे
श्म लक्ष्मणः ३ तमागतं वेदविदं सीतया सह राघवः अभ्युत्थायार्चयामास सम्प्रदानैरभिवादितः ४
कुण्डलेगदकेयूरमुक्ताहारविभूषणैः सुमहार्हैश्च वासोभिर्धनधान्यैश्च नैष्कलैः ५ तमुवाच ततो रा
मः सीतयाभिप्रचोदितः सा चायं दयितं कालं मम पत्नी वेदपारगः ६ हारं चैनं हेमसूत्रं शुभमाभरणानि
च वासांसि चैव दिव्यानि ब्राह्मणी तां त्वयच्छति ७ पर्यंकमग्र्यं महालंकरणं नानारत्नविभूषितं तमपीच्छ
ति वैदेही प्रतिपादयितुं त्वयि ८

श्री॰
वारा॰
व्रती॰
९७
211

नागेशत्रुर्त्सयंनाममयावलोपंददौमम तेनेदंदाम्पलक्षंतत्रसहस्रेणगवांसह प्रतिगृह्यवनंतस्यवैश्व
घतोमेंद्रनिवृन्ने ९ रामायाथयच्चवैदेह्येप्रगुप्तोजाशिषःशुभाः स्वयंतेनेविभज्येवमन्येषांभवतोद्विजा ।
न् १० गुणवानेभ्योददौरामःसहस्रशःकाममेनोधनं भक्तेभ्यपजनेभ्यश्चविभवस्यानुरूपयः ११ शि
ल्पभ्यश्चापिकारिभ्योददौरामोमहायशाः ततोभ्यंतरमाभाष्यलक्ष्मणंराघवोब्रवीत् १२ दृष्टवन्तमा
पितिन्द्रंद्विजाग्रेभ्योमहत्धनं सहस्रशश्चात्मनःकामांन्कामैःसंविभजेप्सितम १३ अगस्त्यंकौशिकंत
त्रगार्ग्यंशाण्डिल्यमेवच तपस्विसमनाहूयपवनप्रतोविसृष्टिभिः १४ सहस्रमाप्रयाप्रभक्त्यायःसालिन्यः
ततेश्चाचार्यंस्ततिरीयानमानयपत्तवन्ते १५ तेभ्योयानिताद्वस्त्राणिरत्नानिविविधानिच ह
विराणिवसनाणियावन्मतोभिवांछति १६ सूत्रांचित्ररथंचैवसहायंमेनवमानय तेभ्योदास्यामि
विभवंमानाहंयाभिकोविते १७ येचेमेवंदिनःसंतियेचनःपरिवारकाः सर्वोस्तर्पयकामैस्तस
माहूयाद्यलक्ष्मण १८ चैलप्रदाललकायेचयेचनःश्मश्रुयानकाः अन्नलेपकाःसूपकाश्चहासकाः
कथकाश्चये १९ तेषांनिष्कसहस्रंतसहस्रपंथेममवर्जय भोजनार्थंदशशतंशालीनाममवर्जेय २० ।
व्यंजनार्थंससोमितेगोसहस्रमयाकृत महात्मनोकीडकानांचतथाचाह्नतशालिनां २१ ॥

१०७

क्रीडकानां च विप्राणां सहस्रमपि वर्जय कौसल्यां देवगर्भो हि यः शुश्रूषयति लक्ष्मण २२ स्वामि।
नोवतयावीरसहस्रेहेपवर्जय तथैव च सहस्रमित्रायैषु प्रेष्या संतिष्ठति मित्रवः २३ तेभ्योपि च द्विजातिभ्यः
सहस्रमपि वर्जय नसीदति यथा कश्चिन्मायि विप्रोषिते वने २४ सोरभ्रस्य जनः सौम्य तथा त्वं कर्तु।
महेसि नमस्ते देयं साधुभ्यो मंत्रविज्ञोपि लक्ष्मण २५ यस्मै त्रिविभवः कश्चिन्ने विप्राणां यसर्व।
शः इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रातायनमादायविर्यवान् २६ यथा स्वमंददौ तेभ्यः सर्वेभ्य उपजीवने ।
सर्विभस्यते तेषां रामो वचनं तानुवाच ह २७ कार्यभवद्भिर्नोक्तं वा र देयं चेदं यदहं मम लक्ष्मणस्य च य
त्वेन यावद्रामागमनं मम २८ स्रवुज्जीविनं ते राम इत्युक्त्वा शोककर्षितं धनाध्यक्षानुवाच वेदं समाहूय।
प्रचर्यवः २९ यमस्ति वित्तं शेषं मे सर्वमेवावशेषतः भ्रातयश्च प्रदास्यामि यच्च प्याहमशेषतः ३०
इत्युक्तो सर्वपाजक्रुर्धनशेषमशेषतः रामाज्ञया ध्यानाध्यक्षाः सम्यगादाय सर्वशः ३१ तद्धते।
कृपणेभ्यस्तु विकलेभ्यस्तलद्धशः दरिद्रेभ्यश्च साधुभ्यो ददौ सर्वमशेषतः ३२ तत्रासीद्ब्रा।
ह्मणो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम नामतः तरुणी भार्या बालानादाय दारकान् ३३ उवाच ब्राह्मणी
पीवाकं दारिद्र्येण निपीडिता ३४

श्री. स्त्रीणां भर्ता हि देवतेति पाठे यद्यपि देवतानां दातात्वं हि तथापि स्त्रीणां महद्वचनेन कुरुष्वेत्यर्थः ३१ यदीत्यस्य दर्शयित्वेति शेषः दुश्छदां अतिजी
वा.रा. र्णत्वानाच्छादनायोग्यां ३२ यत्र रामनिवेशनं यस्मिन्प्रदेशे रामनिवेशनं प्राप्यते तेन पथानमास्थाय प्रातिष्ठत दीप्त्या ब्रह्मवर्चसेन ३३ ३४ प्रत्य
अयो. वेक्षस्व मां मयि प्रसादं कुर्वित्यर्थः ३५ परिहाससमन्वितः क्रीडाप्रयोजनव्यवहारविशेषसमन्वितः अश्लोकमिति पाठे नावदवसिष्टमस्तीत्य
१०८

213

अब्रवीद्ब्राह्मणीं वाक्यं स्त्रीणां भर्ता हि देवता अपास्य फालं कुद्दालं कुरुष्व वचनं मम ३१ रामं दर्शय
धर्मज्ञं यदि किंचिदवाप्स्यसे स भार्याया वचः श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुश्छदां ३२ स प्रातिष्ठत पंथानं य
त्र रामनिवेशनं भृग्वंगिरःसमं दीप्त्या त्रिजटो जनसंसदि ३३ आ पंचमायाः कक्ष्याया न च कश्चि
दवारयत् स राममासाद्य तदा त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् निर्धनो बहुपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महायशः
उंछवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति ३५ तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितः गवां सह
स्रमप्येकं न च विश्राणितं मया परिक्षिपसि दंडेन यावत्तावदवाप्स्यसे स शाटीं परितः कट्यां
संभ्रांतः परिवेष्टताम् ३७

र्थः अप्येकमिति पाठे गवामसंख्यानां मध्ये एकमपि सहस्रं मया न विश्राणितं दत्तं अतो दंडं विक्षिप्य त्वा दंडेन यावत् गवां कीर्णया वंतं देशं परिक्षि-
प्य मि परिवृढ हासितावत् तावद्देशस्था गा अवाप्स्यसे ब्राह्मणगोग्रहे चापलं कौतुकदर्शनार्थमेतद्भगवद्वचनं संभ्रांतः त्वरितः ३६ ३७ ॥ १०८

214 सर्वप्राणेन सर्वबलेन आविध्य भ्रामयित्वा वेगतः वेगेन स दंडः तस्य करात् च्युतः सन् सरयूपारं तीर्त्वा निकृष्य उद्धाणसहस्रनिचयेऽवस्थितो यत्र सन्ति प्रियं
त्रिजटाश्रमं प्रति ... तस्मात् सरयूतटं परपारस्थं सरयूमभिव्याप्य यावत्यो गावः स्थितास्ता आनयामास त्रिजटाश्रमं प्रति प्राप
यामास चेति शेषः ३८ ३९ ४० अयं दंडपरिक्षेप वचनरूपः परिहासः परिहासरूपो मन्युः ४१ इदं हीति इदं दुरत्ययं परिक्षेपजनकं दुरत्ययं महत् तेजः शक्तिः तव दृष्ट
मपि यतस्तदेव तत्तेजो जिज्ञासितं ज्ञातुमिष्टं तेनार्थेन इत्याशयः इच्छता इममर्थं दंडप्रक्षेपमर्थं भवान् प्रचोदितोऽसि अप्रयोजकोऽस्त्यतो यदि परं किंचिद् द्रव्यं तामपि वा

आविध्य दंडं विक्षेप सर्वप्राणेन वेगतः सत्वोर्वी सरयूपारे दंडस्तस्य करोच्युतः ३८ गोव्रजे वर्द्धमा
हस्ते पपातोक्षा तावत्सहस्रयो तं परिष्वज्य पुमोत्मा व्याप्य सरयूतटम् ३९ आनयामास ता गावस्त्रिज
टस्याश्रमं प्रति उवाच च ततो रामस्तं गामभिसांत्वयन् ४० मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं
मम ४१ इदं हि तेजस्तव यद्दुरत्ययं तदेव जिज्ञासितुमिच्छता मया इमं भवानर्थमभिप्रचोदितो
ऽर्हसि किंचिदपरं व्यवस्यसि ४२ ब्रवीमि सत्येन न तेस्ति यंत्रणा धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात्
तं भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन मयार्जितं चैव यशस्करं भवेत् ४३ ततः सभार्यस्त्रिजटो महामुनि
र्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः यशोबलश्रीसुखवृद्धिहेतुकीस्तदाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः

स्त्रवरीतं व्यवस्यसि चेत् तदपि हराणीत्यर्थः ४२ इदमुपचारमात्रमिति न मंतव्यमित्याह ब्रवीमीति यंत्रणा संकोचः मम यद्धनं हि प्रकारणात् विप्र
योजनसंपादनार्थं कथनं तमत आह भवत्सु विप्रेषु सम्यक् यथाशास्त्रं प्रतिपादनेन फलरूपेण हेतुना दानरूपफलार्थं मयार्जितं यन्ने मे यश
स्करं भवेत् तेन भूमिनिक्षेपफलकं ४३ मोदितः संजातमोदः यशआदीनां संपद्वृद्धिहेतुभूतीः महात्मनः रामस्य तदाशिषः प्रत्यवदत् ४४ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
उ॰टी॰
९९
215

धर्मवत्स्लेर्धर्मगुरूपराक्रमैः विराजयथार्हैः कृतैः संमानवचोभिः स्वजनैः प्रचोदितः प्रवर्तितदानव्यापारः ५५ सुहृज्जनस्वजनः जनप्रकृतः आ
श्रिताश्रयजनेन मनन्तदरिद्रः सन्नभिवाञ्छावरणकर्त्तासंभ्रमशादरः ५६ इति रामाभिरामश्रीराः द्वात्रिंशः सर्गः ३२ दर्शनेति १ आश्रयेति माः

सर्वाधिगमः प्रविष्टस्तोयौरुषे महाधनं धर्मफलैरुपार्जितं नियोजनयामास स्वच्छहृज्जनेर्विराधयोर्हि
संमानवचः प्रचोदितः ५५ हितः सुहृत्सु स्वजनेषु चापन्नदरिद्र भिक्षाचरणाश्रयेषु भवन् ननन्द
कश्चिद्धनवपुर्भवनान्यपीतार्थयाहसंमाननदानसंभ्रमैः ५६ इत्यार्षे श्रीरामायणे ग्रन्थेः द्वात्रिंशः सर्गः ३२
दर्शनार्थं सहैव देवास्त्राबालिणां पाथनेवद्धू जगमतः प्रिनिर्दृष्ट्वा सीतया सह राघवौ १ तनौ ग्र
हीतैरभिषिच्यामशोभेतांतनरा धृवे मालाथाममभिरामकेर्तैर्गायामसमालक्षणे २ ततः प्रसादहू
र्म्याणि विमानशिखराणि च अभिरुह्यजनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत ३ तद्दिरथ्या स्वंशा
कर्तैर्गेहैर्वहुजनाकुलाः आरुह्य तस्मात्प्रासादाद्दीनः पथपतिराघवं ४ ॥

त्वभिप्रायेणसीतायामम
लंकृतेः स्वार्थे वंदनादिभिः २ विमानशिखराणि सप्तभूमिकगृहाग्रभागाः प्रासादस्त्रिभूमिकः हर्म्यं राजगृहं उदासीनः अरहितस्त्वेननिरू
पकः व्यलोकयतरामभिविशेषः ३ यतो वहुलजनाकुलाः रथ्याः गतेनं स्वैवनश कर्तैनतस्मात्प्रासादमाहर्म्यप्रादातनत्वप्रासादसध्याय ४ ९९

216

दीनत्वे हेतुमाह पदातिमिति ५ ६ रसज्ञः स्वादज्ञः कामानां भोगवस्तूनां च वनेपि त्यक्तवान् ७ भूतैः प्राणिभिः वनप्रयाणावसमये राजमार्गगमन
समये ८ ९ सत्वं पिशाचं राजा स्वस्वभावेन वर्त्तमानः हियतः न पुत्रं विवासयितुमर्हति १० तदेवाह निर्गुणस्यापीति वृत्तेन चरित्रेण तस्मात्पि

पदातिं मां वजंतं दृष्ट्वा समीतं वजनात्सदा ऊर्ध्वबाहुर्विधावाचाः शोकोपहतचेतसः ५ यं यांत मनु
यांति सर्वं ततरंगबलं महत् न मे कैसातृयासाईमनु यांति सर्वलक्ष्मणः ६ पैश्वर्यस्य रसज्ञः स
न्कामानां वाकरोमहान् नेच्छेत्येवान्तकर्त्तेवचनेधर्मगौरवात् ७ यानंशकाश्चराट्टभृते
राकाशगैरपि नामध्यसौतापश्यतिराजमार्गगताजनाः ८ अंगरागोचिता सीता रक्तचंदन
सेविनी वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यत्याशु विवर्णतां ९ अद्य नूनं दशरथः सत्वमाविश्य भाषते न
हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति १० निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्धि विवासनं किं पुनर्यस्य
स्य लोकोयं जितो वृत्तेन केवलं ॥ आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः राघवं शोभयंत्ये
ते षड्गुणाः पुरुषर्षभ १२ तस्माद्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः औदकानीव सत्वानि ग्रीष्मे स

शाचग्रस्तराजेति भावः ११ आनृशंस्यमहिंसा अनुक्रोशो दया श्रुतं अनुष्ठानपर्यवसायि शास्त्राध्ययनं शीलं सत्स्वभावः दमो बाह्येंद्रि
यनिग्रहः शमश्चित्तनिग्रहः १२ तस्मात्तत्साद्गुण्यवत्त्वात् उपघातः पीडनं पाठान्तरेपि समवार्थः १३ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
सटी॰
११९

217

इंगजनपालकुमाद्यपिनस्योपघातेनजगान्यीडितमित्याह पीड्येतिपुष्पफलसहितःमूलस्येवोपघातेनसर्वजगदधिष्ठानत्वमस्यसूचितं ॥ ४ मनुष्याणा
मितुपलक्षणंप्राणिमात्रस्यवस्तुमात्रस्यचधर्मप्रवर्तितःसारोपसमः ॥ ५ सपत्न्यः पत्नीसहिताःतेरामोपत्रातमसः हेतोर्वयधेनमार्गेण ॥ ६ एकदुः

पीड्यापीडितेसर्वंजगदस्यजगत्पते मूलस्येवोपघातेनवृक्षःपुष्पफलोपगः ॥ ४ मूलंह्येषमनुष्या
णांधर्मसारोमहाद्युतिः पुष्पफलेचपत्रेणशाखाश्चास्येतरेजनाः ॥ ५ तेलक्ष्मणइवक्षिप्रंसप
त्न्यःसहबान्धवाः गच्छन्तमनुगच्छामोयेनगच्छतिराघवः ॥ ६ उद्यानानिपरित्यज्यक्षेत्राणिच
गृहाणिच एकदुःखसुखाराममनुगच्छामधार्मिकम् ॥ ७ समुद्धृतनिधानानिपरिध्वस्ताजिरा
णिच उपात्तधनधान्यानिहृतसाराणिसर्वशः ॥ ८ रजसाभ्यवकीर्णानिपरित्यक्तानिदैवतैः ।
मूषकैःपरिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानिच ॥ ९ अपेतोदकधूमानिहीनसंमार्जनानिच प्रणष्टबलि
कर्मेज्यामन्त्रहोमजपानिच १० ॥

खसुखाःसमानदुःखएकसुखाः ॥ ७ समुद्धृतनिधानत्वादिगृहाणांकैकेयीअनिष्टनाभिसन्धयः निधानानिद्रव्याणि अजिराणिगृहाणांपरिधिस्थसंमार्ज
नादिरहितंयेभुवनंगवादिस्थितिम् मूषकाणांदिव उपात्तंगृहीतंयेभ्यःतराथहृतसाराणि ॥ ८ उद्बिलैरुद्गतबिलैः ॥ ९ अपेतोदकत्वादिनामनु

उष्णकालोराजिकदैविकस्तोमकालः २१ येनवनेनहेतुना २२ दंष्ट्रिणः सर्पाः स्वगपक्षिणोगिरिस्थाः २३ असमसंकटंपरमितिशेषः सेव्यमानंऋषिभिःसे
व्यमानंवनमित्यर्थः कर्तारोत्रस्त्रद्वीक्षादंष्ट्रादयः तृणमांसफलानामादानेयस्मात्तत् व्यालमृगद्विजैस्तद्वनंअशीत्राद्यद्वनाहर्षदेशमिमं।

उष्णकालेनेवभग्नानिभिन्नभाजनवंतिव असम्यक्कानिवेश्मानिकैकेयीप्रतिपाद्यतां २१ वनेनगु
रुमेवाद्ययेनगच्छतिराघवः अरण्याभिश्चपरित्यक्तंपरंसेव्यतेवनं २२ बिलानिदंष्ट्रिणःसर्वे
सानूनिमृगपक्षिणः त्यजन्त्वद्यसमुद्रिक्तानागगजाःसिंहावनान्यपि २३ असमसंकटंप्रपद्यन्तेसेव्यमा
नेत्यनेनसद्य तृणमांसफलाहारंदेशंव्यालमृगद्विजं २४ प्रपद्यतांहिकैकेयीसपुत्रासहबान्धवैः
राघवेणाद्ययत्सर्वंवनेवत्स्यामनिर्हताः २५ इत्येवंविविधावाचोनानाजनसमीरिताः शुश्रावराघ
वःश्रुत्वानविचक्रेसमानसः २६ सतुवेश्मपुनर्मातुःकैलासशिखरप्रभं अभिचक्रामधर्मा
त्मामत्तमातंगविक्रमः २७ विनीतवीरपुरुषंप्रविश्यतुनृपालयं ददर्शावस्थितंदीनंसुमंत्रम
विदूरतः २८ प्रतीक्षमाणोभिजनंतदार्तमनार्तरूपःप्रहसन्निवाथ जगामरामःपितरं
दिदृक्षुःपितुर्निदेशंविधिवच्चिकीर्षुः २९

कैकेयीप्रतिपद्यतामित्यन्वयः २४ २५ नविचक्रेनविकृतोबभूव २६ पुनःतद्धा
तोश्रवणेनेनरवनपिमातृकैकेय्याः २७ २८ आर्तंखिन्नंअभिजनंदेशात्तत्स्यजनानितियावत्प्रतीक्षमाणः प्रपन्नापिनिदेशमात्ता २९ ।।

श्री
वा०रा०
अ०टी०
११९

219

तत्पूर्वमः स्वाकारणार्थोगमनकालः पूर्वीयस्मात् आर्तरूपत्ववनतत्वाहशंरातूपमितियावत्सुमंत्रं प्रेक्ष्य प्रतिहारणार्थं स्वगमननिवेदनार्थं वा
निष्ठत्तहार्यं वेतिशेषः ३० तदेवस्पष्टमेवमाह पितुरिति ३१ इति श्रीरा० अयोध्यायांसिंधाः ३२ निरुद्ध इति पाठेनन्वमध्यद्वत्यर्थः श्यामः श्या

तत्पूर्वमैक्ष्वाकुसुतो महात्मा रामो गमिष्यन्नृपमार्तरूपं व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमंत्रं पितुर्महात्मा प्रति
हारणार्थं ३० पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः स राघवः प्रेक्ष्य सुमंत्र
मब्रवीन्निवेदयस्वागमनं नृपाय मे ३१ इति श्रीअयोध्याकांडे त्रयस्त्रिंशः ३३ ततः कमलपत्राक्षः
श्यामो निरुपमो महान् उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति १ स रामप्रेषितः क्षिप्रं संता
पकलुषेंद्रियः प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसंतं ददर्श ह २ उपरक्तमिवादित्यं भस्मछन्नमिवानल
तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिं ३ आलोक्य तु महाप्राज्ञः परमाकुलचेतनं राममेवानु
शोचंतं सूतः प्रांजलिरब्रवीत् ४ ॥

मवर्णात्स्तस्य श्लक्ष्णश्चवकैरपिकरुणारसमग्नत्वेन्नवर्णितसैवपुनः पुनः कथनमदोषाय १ २ उपरक्तं राहुग्रस्तं तुनरपणप दितिवाल्मीकेः प्रयो
गोवर्णनीयमपीभावेनतस्यापिशोकग्रस्तत्वात् ३ आलोक्य महाराजेतिस्म व यथा राममेवादिश्य शोचने ४ ॥ ५

॥।

220 वईपितासंसृष्टमभयविक्लवयावाचामोवनप्रयाणेणाऽक्तइतीदंपरमानिष्टेकथंराजेवरिष्ठोमीतिभयेनविक्लवयाकातरयाप्रस्खलिताप्रेतिकेदः ५
उपजीविनांवतेभ्यश्चदत्तासर्वंधनंदत्तंतेनेनसर्वथानिष्टामाःभावोधनाने ६७ सदशरथःनिष्ठकःनिष्ठाफनिष्ठंदइतियाहेनिश्चलः

तेवईपितारानानेमुर्वैस्तेनोजयाशिषा भयविक्लवयावाचामंदयास्खलितयाब्रवीत् ५ अयंसपु-
रुषव्याघ्रोहारीतिष्ठतिनेसतः आत्मएभ्योयेनदत्तासर्वेचैवोपजीविनां ६ सत्वापश्यन्नभद्रेण
रामःसत्यपराक्रमः सर्वान्सुहृदश्चापश्यत्तानीहीदानीदिहहन्ते ७ गमिष्यतिमहारण्येनृपशप्ज
गतीपते हतराजगुणैःसर्वैरादित्यमिवरश्मिभिः ८ ससत्यवाक्योधर्मात्मागाभीर्यात्साग
रोपमः आकाशइवनिष्ठकोनरेन्द्रःप्रस्थवावने ९ सुमेत्रानपमेदारान्केचिदिहमामकाःदा
रैःपरिहृतःसर्वैर्दृष्टमिच्छामिराघवं १० सोनःश्रमनीत्यैवस्त्रियस्ताचाक्यमब्रवीत् आर्यावृ
यतिवोराजागम्यतानन्जमाविरः ११ एवमुक्ताःस्त्रियःसर्वाःसुमंत्रेणान्तयात्तया प्रचक्रमुस्तद्भ-
वनंभर्तुराज्ञायशासने १२ ॥

न्वयः ९ इहसुहेषमानियेकेचिन्मामकादाराःस्त्रियःसतितान्दारानिहानय १० अनीदृश्यप्रतिवेगेनशापहननतिवोऽयमाकंराजाअवैयमदत्त्वा
न् नतुप्रजानांतासांडःखदत्वान् आगम्यतामितिपदं ११ प्रचक्रमुःगच्छतिस्मतद्भवनंनसराज्ञोभवनं १२ ॥ १२

श्री.
वा.रा.
अयो.
१२

मुहूर्तमभवत्तत्रापकोदेशिसमासः समभवत्तत्र प्रमदास्त्विति संबंध्यमानेतात्पर्यार्थः आर्षेयापजेन: अन्यथाप्येवमपि त्रयः शतशताई हीति ताम्रलोचनाः रामश्या
णपश्चवणाजदुःखजातसेदनेनेतिशेषः कौसल्यापरिवार्येत्यनेनशाकलत्वमेणाङ्कनस्यासर्वथभ्योत्तवधनीत १३ समवेत्यदारानिति शेषः १४ १५ उत्पप

221

मुहूर्तमभवत्तत्र प्रमदास्ताम्रलोचनाः कौसल्यापरिवार्यैषशनैर्जग्मुर्हृतव्रताः ११ आगतेषु
वदारेषु समवेत्य महीपतिः उवाच राजा तं सूतं सुमंत्रानय मे सुतम् १४ सहितो राममादाय ल
क्ष्मणं मैथिलीं तथा जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः १५ स राजपुत्रमायांतं दृष्ट्वा वारा
त्कृतांजलिं उत्पपातासनात्तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः १६ सोभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांप
तिः तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्छितः १७ तं रामोभिपपात्क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः
विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तथा १८ स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि हा
हा रामेति सहसा भूषणध्वनिमिश्रितः १९ तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ पर्य

नक्षालिंगनार्थः १६ तंपरिष्वज्यालिंगितिरामममप्राप्यम्प्रियपवदुःखितःपपात १७ अभ्यपततततः अभ्यागतवान् विसंज्ञमेवं भूषणाध्वनिमिश्रितः उ
रःशिरस्ताडनादिनाप्रवलतरभूषणध्वनिमिलितः मूर्छितउतिपादेपिसमपवार्थः आमइत्यर्थोवा १९ तोसीत्यपमार्ड २० ॥ २०

११२

222

तं राजा नेत्राद्भ्यां परिष्वज्य यथा पीडनं भवति तथा लिंगित्वा स्थापयामास पर्यंके सवमवेशयत् स्थापितवान् ततः मुहूर्तेन स्वसंज्ञं स्वसामान्ये षष्ठी मुहूर्तेन
लब्धसंज्ञमित्यर्थः २१ कुशलेन षां पश्य सौम्येन चक्षुषा मामनुगृहाणेत्यर्थः २२ वनं प्रति प्रस्थितं मां सीता चान्वेतु गच्छतु लक्ष्मणं च प्रस्थि
तमनुजानीहीत्यर्थः न च लक्ष्मणसीतयोः कृतो वनवासकष्टप्राप्तिरिति सोवरस्य निवेषतस्तयोरनुग्राहककारणैरिति हेतुभिः तथ्यैर्वार्यमाणाद्दस्य श्या

अथ रामो मुहूर्तेन लब्धसंज्ञं महीपतिं उवाच प्रांजलिर्बाष्पशोकार्णवपरिप्लुतम् २१ आपृच्छे त्वां
महाराज सर्वेषामीश्वरोसि नः प्रस्थितं दंडकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन मां २२ लक्ष्मणं चानुजानी
हि सीता चान्वेतु मां वनं कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणा न चेच्छत २३ अनुजानीहि सर्वान्नः
शोकमुत्सृज्य मानद लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिवात्मजान् २४ प्रतीक्षमाणमव्यग्रम
नुज्ञां जगतीपतेः उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवं २५ अहं राघव कैकेय्या वरदानेन
मोहितः अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य मां २६ ॥ २६

सर्वैः न चेच्छतः २३ हस्यात्मिति शेषः २४ आत्मजान्सनकादीन्यतपः सरित्प्रभुः ज्ञान्यथान्वतोदत्तवान्नदृढ इत्यर्थः २५ वनवासाय जगतीपते
स्वस्यानुज्ञामनुमतिं प्रतीक्षमाणमव्यग्रं लेशतोपि विषादरहितं राघवं संप्रेक्ष्य उवाच २५ हे राघव यतोहं कैकेय्या वरदानेन मोहितोस्मि
कृततरतया शोकपरवशो जातोस्ति राज्यानहं अत्र तो मां निगृह्य वधायां आधायात्मेव स्वभुजवीर्येण भव नराजा भवन्नुत्तममभिषेकं समापय इति

223

भवान्वर्षसहस्रायुः प्रतिभवन् क्षमः परमपेनेककालं राज्ञा भवेत्यर्थः त्वया योवृत्तोरतः न मन्तव्यः ते कांते ग्रहं न योग्यः तव नरकपात प्रसंगाद
तोहमरण्ये वत्स्यामि मे राज्यस्य कांक्षिता इच्छावान् २८ प्रतिज्ञान्ते प्रतिज्ञा समाप्तौ पादौ ग्रहीष्यामीत्यर्थः २९ कैकेय्या श्रेयसे वगमनमस्त्विति
मिथो रहसि चोद्यमानः ३० श्रेयः परलोकहिताय वृद्धये इहलोके अभ्युदयाय अरिष्टं पापरहितः त्वमिति अव्यग्रः अविचलितस्त्वं अव्यग्रः अकुतोभयं पन्थानं

भवान्वर्षसहस्रायुः पृथिव्यान्नृपते पतिः अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे राज्यस्य कांक्षिता २८ नव पंच
च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप २९ रुदन्नार्तः प्रियं
पुत्रं सत्यपाशेन संयुतः कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजानमब्रवीत् ३० श्रेयसे वृद्धये तात
पुनरागमनाय च गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ३१ न हि सत्यात्मनस्तात धर्मा
भिमनसस्तव संनिवर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनंदन ३२ अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा
एकाहं दर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम् ३३ ॥

गच्छेस्तेत्यर्थः ३१ सत्यात्मनः सत्यप्रतिष्ठित स्वभावस्य धर्माभिमनसः धर्मसंपादनाभिनिविष्टमनसः ३२ प्रातरेव कैकेय्या प्रस्थितस्य
मातायवनं यदानादिना ग्रावत्पथि प्रहरे व्याप्तं न समर्थो मे राजा वमन्यथीमागमस्य राज्ञा नत्कालसमीपमेव प्रवत्स्यमानं रजनीं सह
वासः प्रार्थ्या अद्येत्यादि इदानीमपि समीपलक्षकं रजनीमावसमर्वथा मा गच्छ किमर्थं तत्राह चराम्यनया सह भोक्ष्यामि ३३ ११३

224 साधयिष्यसि गमिष्यसि ३४ मत्प्रियार्थं मम परलोकहितार्थं ३५ नचैतद्दर्शयति नचैतन्मे इति छन्नया गूढक्रूराभिप्रायया चलितोस्मि भ्रंशितोस्मि त्वदभि
षेकमनोरथात् भस्माग्निकल्पया भस्मछन्नाग्नितुल्यया ३६ वंचनासामान्ये प्रतिग्रहनवरयोर्भरताभिषेकवनविवासनरूपविशेषरूपयो वसायितम्
पायामेमयालब्धायतोनयावृत्तसादिन्याकुलोचितचारित्रनाशिन्याःभिप्रचोदितोस्मि पचामिति शेषः अतोयांवंचनांमयालब्धांतांनिस्तर्तुमिच्छ

मातरंमांचसंपश्यन्वसेमामद्यशर्वरीं तर्पितःसर्वकामैस्त्वंश्वःकालेसाधयिष्यसि ३४ दुष्करं
क्रियतेपुत्रसर्वथाराघवप्रिय त्वयाहिमत्प्रियार्थेनवनमेवमुपाश्रितम ३५ नचैतन्मेप्रियंपुत्र
शपेसत्येनराघव छन्नयाचलितस्त्वस्मिस्त्रियाभस्माग्निकल्पया ३६ वंचनायातुलब्धामे
तांत्वंनिस्तर्तुमिच्छसि अनयावृत्तसादिन्याकैकेय्याभिप्रचोदितः ३७ नचैतदाश्चर्यतमंयत्त्वं
ज्येष्ठःसुतोमम अपानृतकथंपुत्रपितरंकर्तुमिच्छसि ३८ अथरामस्तदाश्रुत्वापितुरार्त
संभाषितम् लक्ष्मणेनसहभ्रातादीनोवचनमब्रवीत ३९

सि इति यत् ३७ एतदाश्चर्यतमं तत् अपानृतकथं अपगतानृतवचनं एतद्वचनार्यं यतो ज्येष्ठो गुणैर्वयसा सुतोसि ३८ आर्तस्य पितुर्भाषितं श्रुत्वाप
कादर्शनेनापीत्युक्तरूपं दीनः कैकेय्या अयं गच्छेति नियोगस्य श्रवणाद्दृष्टेयत्वप्रतिसानात् तावन्मात्रे पितुर्मनोरथपूरणाशक्या

अयोध्याटीका २४ ॥

श्री॰ वा॰रा॰ अ॰टी॰ ११८ नर्पितः सर्वकामैरित्यस्यान्तरमाह प्राप्स्यामीति गुणान् मिष्टान्नादीन् अतः प्रसर्वकामैः सर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणमिनोगमनमेव वृणे अन्यार्थः यहाद्य प्राप्ताणन् मनीमान् गुणान् प्राप्तिं नापालनं जयमेव प्राप्स्यामि अद्यगमनेकस्मान् दास्यतीति प्रश्नतात्पर्यमेवमतः सर्वकामैरित्यादि प्राग्वदेव ५० ५१ अथ वनवासे कृतात दशी बुद्धिर्न चलिष्यति अतो गमनानन्तरमेव ऊविनाशायः अतिदानस्मूरस्य भवतोऽनुचितमथोत दि

225

प्राप्स्यामि यानद्य गुणान् को मे श्वस्तान् प्रदास्यति अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ५० इयं स राष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला मया विसृष्टा भवती भरताय प्रदीयताम् ५१ वनवासकृता बुद्धिर्न च मेऽद्य चलिष्यति यस्तुष्टेन वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ५२ दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ५३ चतुर्दश समा वत्स्ये वने वनचरैः सह मा विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ५४ न हि मे काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियं यथानिदेशं कर्तुं वै तवैव रघुनन्दन ५५ ॥

तवै

दित्याह यस्त्विति निखिलेन अप्रत्येवमत्र स्थापनान् निदेशं शासनं ५२ ५३ वनचरैस्तपस्विभिः मा विमर्शः भरताय राज्यदाने संदेहो मास्तु सर्वथात स्त्रैव वसुमती दीयतां ५४ कथमेवमत्र आह नहीति आत्मनि स्वमनसि सुखं सीयानो प्रियं वा हि प्रराज्येन कांक्षितं पितृवनिदेशाय।

॥ ५५ ॥ [illegible] ॥ ५८ ॥

226

त्वया तिमर्यादां त्यजति ४८ ५० अन्तं तं न ... पुरं न वर्तन्त्य देतन वसं नियो सत्येन सकृतेन न तेत्वया व शपे शपथं करोमीत्यर्थः
४८ त्वामपि इह पुरे इह विशेषः स बंधुसमन्मन संभवे शोकं धारय सस्व विपर्ययः इह्यास्मि तित्वं प्रतिज्ञातार्थ विपरीतानुष्ठाने ४९ ५०

श्रापगच्छन मेद्रः एवं मा भूवीष्याप मिलनः नहि हृत्तभ्यामि नृ ईर्षः समद्रः सरितां यति ४६ नैवा
हरम्यभिच्छामि न सत्येन वमेदिनी नेव सर्वानि माक्रान्तः स्वर्गे नृ व जीवितं ४७ त्वामहं सस्य
मिच्छामि नान्तं तं पुरुषर्षभ प्रत्य ते च व सत्येन सकृतेन च शपेय ४८ न च शक्नोमयानात
स्यानेत्वामपि प्रभो सशोकं धारय स्वेस नहि मस्ति विपर्ययः अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं ग
च्छेति राघव मया चोक्तं व्रजामीति तत्सत्यमनुपालये ४९ मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने रंस्यामहे वयं
प्रशान्त हरिणाकीर्णे नानाशकुनिनादिते ५० पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतं तस्मा
द्दैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ५१ चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नरसत्तम पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्त
सन्तापो यं विमुच्यतां ५२ येन संस्तम्भनीयो यं सर्वो बाष्पकलो जनः स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं वि
क्रियां गतः ५३ पुरं च सा हं च समही च केवला मया विसृष्टा भरताय दीयतां अहं निदेशं भवतो यथा

उक्तं दर्शनादि विषयोत्कण्ठा जनपदः रंव ५१ ५२ ५३ येन त्वया ५४ केवला कृत्स्ना चिराय वने सेवितुं गमिष्यामि ५५ ॥ ५५

श्री. वा.रा. अ.टी. ११५

227

शिवास्तस्तीमास्तिनिश्चितइतिशेषः मयाविनाभेतदुत्तरस्यानुमशक्यत्वादितिभावः केवलंमवशास्त्ररक्षणमात्रंकरोत्वितत्वराजजनताभिमानेरा
ज्यकर्त्तव्यतस्यतिध्वनितस्त्वेनेनरात्ताः जीवनंभरतस्यनंदिग्रामवासस्वधतिनः शिवास्तसीमास्तुरममाणइत्यापातितोऽर्थः तथायउक्तं के।
केयीं प्रतीतिशेषः ५९ यथाशिष्टंसमतेनवनिदेशेमयामनोदीयतेनतथामहत्त्वकाम्यवल्लभमनः संकल्पात्मकेमेमयादिनदीयातेनवनामा

मयाविसृष्टांभरतोमहीमिमांसशैलखंडांसपुरोपकाननां शिवामसीमामनुशास्तुकेवले
तयायदुक्तंनृपतेतथास्तुतत् ५६ नमेतथापार्थिवदेयतेमनोमहत्सुकामेषुनचात्मनः प्रि
ये यथानिदेशेनवशिष्टसंमतेव्यपैतुदुःखंतववमत्कृतेनघ ५७ तदद्यनैवेतवराज्यमव्यय
नसर्वकामानवसुधांनमैथिलीं नचिंतितंत्वामनृतेनयोजयन् वृणीयसत्यव्रतमसत्कृतेन
या ५८ फलानिमूलानिचभक्षयन्वनेगिरींश्चपश्यन्सरितःसरांसिच वनंप्रविश्यैवविधि
वित्पादपंसुखीभविष्यामितवास्तुनिर्वृतिः ५९ ॥

यात्मनोन्तःकरणस्यप्रियेतोमत्कृतेदुःखंव्यपेतुतथात्मनःप्रियेइतिपादःस्वरामप्रव ५७ नामत्तेनयोजयनसाज्यादिकंचिंतितंमहिषय
विनावनंत्वामपिनवृणीयवरिष्यामिइतिमेसत्यव्रतंकेकेयीवरदानसंकल्पहृपंसममस्त्वग्रचविजितवामित्यनेनमरणादपिपरलोकनाशका
न्ततनवस्यातिकष्टंत्वंचिंतितेनननवमरणेनमेदुःखंनापियायथानववान्तनकरणइतिसूचितं ५८ ५९ ॥ ॥ ११५

228

तापलग्नदाहोत्पादकः दुःखं गीतं दर्शयोत्पादकं ९० समेताः मिलिताः तां कैकेयीं हाहा इति शब्दः कृतो येन तथाभूतं सर्वं परिचारिकादिजं
नजातं ९१ इतिरामायणे अयोध्याकांडे चतुस्त्रिंशः ३४ एवं सपरिकरस्य राज्ञः परमशोकश्रावणे समेतः कैकेयीं प्रत्याह जनस्य इति शिरो निर्धूय

एवं स राजा व्यसनाभिपन्नस्तापेन दुःखेन च पीड्यमानः श्वालिंगयन्नेव विनष्टसंज्ञो भूमिंगा
तो नैव विवेद किंचित् ९० देव्यास्तमस्ताहत दुःसमेतास्तावज्जे पितान रदेवपत्नी हृदस्त्वमे
वोपि जगाम मूर्छां हाहाकृतं तत्र बभूव सर्वं ९१ इत्यार्षे श्रीअयोध्याकांडे चतुस्त्रिंशः ३४
ततो निरीक्ष्य सहसा शिरो विश्वस्य वासुकृतः पाणिपाणेर्विनुद्धिप्य देतानकटकोटाव
व १ लोचते कोपसंरक्ते वर्णो हृष्टो विनंतजन् कोपाभिः भूतः सहसा संतापमशुभं गतः
सवः समीक्ष्यमाणश्च सूतो दशरथस्य च कंपयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्शरैः शरैः २ वी
कात्थन्नेरन्नुपमैर्विभिदन्निव वाशुभैः कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमंत्रः प्रत्यभाषत ३ ॥

नाटिको परिकाणाभिनयः कटकटायच कटशब्दवतः कृता १ कोपसंरक्ते कान्त्येति शेषः वर्णो मुखकांति हृष्टो विनिष्टवं कालस्थि
तेराजमंत्रिणउवितंच २ दशरथस्य मनः समीक्ष्यमाणः कैकेयीविषयस्नेहरहितं जानन् ३ ४ ॥ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
११६

229

यस्मात्त्वयया त्वया ५ अतो न हीति हे देवि न वा निशयेन कर्तुमशक्यं न किं विहितं यन्ते इह संसारे यं गुरुः सर्वं तेन कृत्स्नसाध्य फलविचारे श्रमधीः
पतिव्रतामिति रामनेतृ ज मरणस्यावश्यं कत्वादित्तिभावः रामस्य विवासनात्तु राज्ञो मरणमेव जलती ६ अवलमिव दुष्कर्मकं पङ्कर्मभिः कृतैः
सेनायया सिराजानमितिशेषः ७ भर्तुरिच्छा भर्तुरिच्छाविषयानुसरणे ८ यथावयः वयक्रममनतिक्रमान्तपदायेराज भूतापन्त्तयेरा

यस्मात्तु पतिस्त्वं कोरा राजा दशरथः स्वयं भर्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ५ न ह्यकार्य
तमेनं मं किंचित्तव देवी ह विद्यते पतिघ्नी कमहं मन्ये कुलघ्नीमपि चोततः ६ यन्महेन्द्रमिवा
वलं महोदधिमिवाप्तो भ्येसेनापयसि कर्मभिः ७ मावमस्या दशरथं भर्तारं वरदं पतिम्
भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ८ यथावयो हि राजानि प्राप्नुवंतिनृपक्षये इ
क्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिं स्तं लोपयितुमिच्छसि ९ राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनीम् व
यं तु गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति १० न च ये विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति तादृशं त्व
ममर्यादमद्य कर्म करिष्यसि ११ नूनं सर्वमिवपश्यामि यस्यास्ते हन्त मोहश ग्राचरंत्यान विदना
॥ २ ॥ [illegible]

ज्यानि प्राप्नुवंति ज्येष्ठक्रमेणेति यावत् तमिममनादिसिद्धं तमाचारमिक्ष्वाकुकुलनाथे दशरथे जीवत्येव लोपयितुमिच्छसीति योजना
९ १० शिवदेशे ताहशं ब्राह्मणवासानर्हे अमर्यादमतिक्रमितज्येष्ठ राज्यादिव्यवहारं करिष्यसीत्यनेनाप्यपि रामेनिवर्तते तिस्रच्छपति ११
यस्मात्ते ईदृशो चारं हन्त मस्ति तया त्वयातदाचरंत्या हेतुभूतयापृथिवीपत्न विदनाविदीर्णेति दाश्चर्यमिवपश्यामि १२ ॥ ॥ ११६

जंपंतुश्च
केप्यमिवा

230

किंच महाबलाविषैः स्पृष्टाः पन्नगाः ज्वलनैः अग्निवद्भस्मकरणसमर्थाः भीमदर्शनाः भीमं फलं दृश्यते येभ्यस्तादृशा यैर्गितिवा रूपादंशन
हिंसंति इदं मणाक्षयामित्यनुकर्षः स्थितो ज्ञाननिष्ठया ३ अनेन सर्वेत्वाभिज्ञवैनो ज्ञनयति ४ अथान्यापदेशेन राजानं निंदति आत्रमितिपु
विवेत् आलवालादिकरणेन रोपयेदाम्रस्थाने तं वृक्षं नः पयसा सिंचेत् असौ वनिंबो मे वाञ्छवी कर्वतः प्रीतये मम मधुरो न भवेत् अथा
नेयवेदं केकेय्यनुवर्तनेन राजत्वनाशयः ६ इदानीं केकेय्या वचनानाथ्याह आभिजात्यामिति यथा ते मातरा भिजात्यप्रशस्तमाता

महाबलाविषैः स्पृष्टाज्वलनैभीमदर्शनाः दिग्वागैदशनैर्हिंसंति रामप्रवाजने स्थितो ४ आनं
छित्वा कुठारेण निंबं परिचरेत्तु कः यश्चैनं पयसा सिंचेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ५ आभिजात्यं
हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च न हि निंबात्स्रवेत्क्षौद्रं लोके निगदितं वचः तव मातुरसद्ग्रा
हं विद्म पूर्वं यथा श्रुतं पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनुत्तमम् सर्वभूतरुतं तस्मात्संजज्ञे
वसुधाधिपः तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः

पितृतनत्वा वितथ वरहारद्वर्पणं यथैव तेन तव मन्ये कारणगुन्नसारिता कार्यस्येति भावः तदुपपादयिति हृष्टांतेन न हीत्यादिना निंबात् क्षौद्रं न स्रवे
दिति वचो लोकप्रसिद्धं किलेत्यर्थः ७ तव मम मातुः कथमाभिजात्यं तत्राह असद्ग्राहं चौरपापकर्माभिनिवेशं पूर्वं वृद्धेभ्यो यथा
येन प्रकारेण श्रुतं तथा संप्रतिविद्मस्त राम तदेवाह पितुरित्यादि कश्चिद्दर्षिः ८ तस्मात् वरदानात् सर्वभूतेनां व्यक्ताव्यक्तं वा चारुदंतं तथ
मर्यं संजज्ञे ज्ञानीते स्म तेन सर्वभूतरुततत्वेन तिर्यग्गतानां तिर्यक्स्त्रोतसां पशुपक्ष्यादीनां वचो विदितं ज्ञातार्थं भवति ९ ॥ ९

श्री· वा·रा· भ्री· १९

231

ततस्तत्र पतहेतोः शयने शयानस्य ते पितुः भूरिवर्चसः सुवर्णकोतेर्जृम्भाव्यस्य पद्मिनोभावो भिशायो विरुतान्तरीयश ह्यद्धिदितः अथ स ते पिता शयमे
शयान एव तज्ज्ञाव परिहान्तजसंतोषेण बहुधा हि हि विदक्ष प्रकारेण वाहसत् १८ तत्र शयने शयनो ते जननी मामयं हसतीति कुद्धा सती तिमन्त्रस्थ
पंपाशामि च्छन्ती हे नृपते नेहासं हासकारणं ज्ञातुमिच्छामीति ते पितरमब्रवीत् वरं ते इति पाठे ते जननी मामयं हसतीति उग्राक्रुद्धा भवत् ततो रा
राजा त्वद्दिशयोपनहासः किं तव रवलान्मे सर्व त ततस्समर्थ्यमस्तीत्यनः किं विज्ञेनं विदितं तज्ज्ञावो हासिष समिद्धेन हरसद्रूपेन ददाता रे च जि

ततोऽन्ये भस्य पानये विह्वलाङ्गि विवर्णसः पितस्ते विदितो भावः मन बहुधा हसन् १८ तत्र तेजन
नी क्रुद्धा मन्त्रसुपायामभीप्सती हास्ते नेन्द्रपते सोप्यनिन्द्रामामीति चाब्रवीत् १९ नृपस्त्वां वाचना
ही वीं हासं शंसामि ते यदि ततो मम मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः २० मातने पितरं देवी पुनः के
के यमब्रवीत शंस सञ्जीव वा मा वा न मा त्व प्रहसिष्यसि २१ प्रियया चन याक्तः स केशवः पृ
थिवीपतिः तस्मै न वरदायार्थं कथयामास तत्त्वतः २२ ततः स वरदः साधू राजानं प्रतिभाषत
श्रीयतां धेसतां वेयमाशंसी त्वं महीपते २३ ॥

ज्ञास्यामीत्यर्थः १९ शंसामि हासं तत्कारणं वरमिमिति पाठे तद्धानरं २० सर्वथा शंस जीव वा मा वा प्रियस्त्वा न स्मिन्न वगतेऽन्तः परं मा कदापि।
न हसिष्यति त्वत्कृते कमत्क मर्कभावि हास्या भावं निश्चेष्यामीत्यर्थः २१ तस्मै वरदाय ऋषये तमर्थं कथयन्निर्वेदयन् रूपं कथयामासेत्यन्वयः २२ ततः
साधुः स वरदः प्रत्यभाषत ध्रंसतां वा सपित्रादि समीपं गच्छन्तु वा मा कृता याश्च इति पाठे ऽप्यस्यावच्च इति पाषः २२ ॥ ॥ २२ १९

232

निरस्तभद्रेत्वमितोगच्छतितेमातरंपरित्यज्य २४ तथात्वमपिधर्मेणाचरितोपथिस्थितेतिष्ठेः अतइमंराजानंमोहात्मोहात्मोस्त्वायत्र
सत्राह अतत्कार्यग्राहकंकुरुषे २५ कन्यानोमात्स्तत्त्वन्यायप्राप्तमिसाहत्वमइतिमामानराःश्वत्रपाःसमनुजायन्तेपित्स्वभावान्
वर्तिनोजायन्ते २६ नैवंभवमात्स्वन्माभव यद्दस्यथाधिपग्राह तद्दह्याणरामाभिषेकरूपंवचःनेयेतिपादेविधेयाभावस्यार्थः मत्तेरिक्षा

ततस्तुकृत्वावल्कलस्यप्रसन्नमनसोन्वयः मातरंतेनिरस्ताभविजह्वारक्षवेरवत २४ तथात्वमपि
राजानंधर्मेणाचरतेपथि असत्याहमिमंमोहात्कुरुषेपापदर्शिनि २५ सत्यसंधाद्धवादो
यंलौकिकःप्रतिभातिमा पितृन्समनुजायन्तेनरामातरमंगनाः नैवंभवस्वहाणोयदाह
वसुधाधिपः भर्तुरिच्छामुपास्येहजनस्यास्यगतिर्भव मात्वंप्रोत्साहितापापैर्देवराजसमा
प्रभ भर्तारंलोकभर्तारमसद्धर्ममुपादय २६ नहिमिथ्याप्रतिज्ञातंकरिष्यतितवानघः श्री
मान्दशरथोराजादेविराजीवलोचनः २७ ज्येष्ठोवदान्यःकर्मण्यःस्वधर्मस्यापिरक्षिता रक्षिताजे

तद्धिषयेउपास्यतदनुवर्तिनीभूत्वाअस्यजनस्यअस्मदादेःगतिःशरणंभव २७ प्रोत्साहितापैरिनाअसद्धर्मंकृतिष्ठाभिषेकरूपंवंज्येष्ठस्यवि
मसत्तरूपंउपादयग्रहाय उपायकृहतिपादेप्यपमेवार्थः २८ नवमिथ्याप्रतिज्ञातंलीलयोक्तंवरद्वयदानरूपंवचोनोराजाकनकरिष्यति
तत अतोज्येष्ठत्वादिगुणकोरामोभिषिच्यतांतदभिषेकेऽनुमतिःक्रियतांकर्मण्यःकर्मणिसाधुः ३ ॥ ४ ३

श्री॰
रामा॰
अयो॰
२२८

विपन्नेवाधकमाह परिवाद इति अपवादः चरिष्यति ३२ राघवान्‌रामादन्यः पुरवरे वसन्ते त्वमेनां क्लेशान्न हि भवेदित्यर्थः भरतस्त्वन्मते कूलपवम
विष्यतीतिभावः ३२ प्रत्येरामे हीनिपूर्वराजाचारे ३३ भूयात्पर्थं ३४ सांत्वैर्न त्तुभ्यतेति नेत्यैर्न परिहूयते ३५ इत्ययोध्याकांडे पंचत्रिंशः ३५ पर्व

परिवादो हि ते देवि महान्‌लोके चरिष्यति यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपं ३३ स्वराज्यं रा
घवः पातु भवं त्वं विगतज्वरा नहि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसन् ३४ रामे हि यौवराज्यस्थे रा
जा दशरथो वनं प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ३५ इति सांत्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं राज
संसदि भूयः संक्षोभयामास सुमंत्रस्तु कृतांजलिः ३६ नैव सा क्षुभ्यते देवी न च स्म परिदूयते
न चास्या मुखवर्णस्य लक्ष्यते विक्रिया तदा ३७ इत्यार्षे श्रीरा॰ अयोध्याकांडे पंचत्रिंशः ३५ ततः
सुमंत्रमैक्ष्वाकः पीडितोऽत्र प्रतिज्ञया सबाष्पमतिनिःश्वस्य जगादेदं पुनः पुनः १ सूत रत्नसुसंपू
र्णा चतुर्विधबला चमूः राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रति

सुमंत्रेण राजप्रतिज्ञायामिथ्यात्वोक्त्यापि वचिराज्ञानस्य रामवास त्ववने
ज्ञानन्नरामस्य वनप्रवेशस्य वासे योपायमाविशतीति तत इति कैकेय्यनंगीकारानंतरं प्रतिज्ञया कैकेयीवरदिरूपकृतया वाम्ल्या इदं वचनं १
चतुर्विधबलारथ्यादि चतुर्विधबलवती चमूः सेना अनुयात्रार्थं सेवार्थं प्रतिविधीयतां विसृज्यतां प्रस्थाप्यतां २ ॥ ॥ २ २२८

234

वादिनः परिविता कर्षकवचनवचनराः नृपजीवाः वेश्याः संप्रसारिताः संप्रसारिता प्रयाणे ३ ये मैले वीर्यतः वीर्यप्रतिष्ठया रमन्ते इत्यर्थः ४ नागराः

नृपाजीवाश्च वादिनो वणिजश्च महाधनाः शोभयंतु कुमारस्य वाहिनीं संप्रसारिताः ३ ये चैव
मुपजीवंति रमन्ते यैश्च वीर्यतः तेषां बहुविधं दत्त्वा तानप्यत्र नियोजय ४ आयुधानि च मुख्या
नि नागराः शकटानि च अनुगच्छंतु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकोविदाः ५ निघ्नन्मृगान्कुंजरांश्च
पिबंश्चारण्यकं मधु नदीश्च विविधाः पश्यन्न राज्यं संस्मरिष्यति ६ धान्यकोशश्च यः कश्चि
द्धनकोशश्च मामकः तौ राममनुगच्छेतां वसंतं निर्जने वने ७ यजन्पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्त
दक्षिणाः ऋषिभिश्चापि संगम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ८ भरतश्च महाबाहो रयोध्यां पालयिष्य
ति सर्वकामैः पुनः श्रीमानुरामः संसाध्यतामिति ९ इति ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमाग
त मुखं चाप्यगमत्क्षोभं स्वरश्चापि व्यरुध्य
त १०

जनाः आरण्यकोविदाः आरण्यममिताः ५ राज्यं राज्यदेशस्थितं ६ ७ आप्तदक्षिणाः
उक्तदक्षिणाः ८ पालयिष्यतीति सो पालं भोक्ष्यैः संसाध्यतां संस्थाप्यतां ९ स्वरश्च व्यरुध्यत रुद्धो जातः भयकार्यमेतत् १० ॥ ५४ ।

श्री. वा.रा. अयो. ॥६

235

॥ मंडः सुरासरं वाः निरास्वाद्यनिर्गतास्वाद्यतमं शून्यं स्तलकं ॥२३ हेऽनुहिते मां मां धुरि हास्यवत् वरहेत्वकरामविवासनभरताभिषेकरूपभारे
नियुज्यते वभारवहंतं मां किंत्वदसि वाध्यसि हेऽनार्ये यदिदानीमारब्धं कृत्यं सार्वभौमभोगसहितस्य उत्थापनप्रतिबंधरूपं तत् तादृशं ।

साविषस्लावसंत्रस्तामुखेनपरिशुष्यता राजानमेवाभिमुखीकैकेयीवाक्यमब्रवीत् ॥ राज्ये
गतधनेसाध्योपीनमंडोहरामिव निरास्वाद्यतमंशून्यंभरतोनाभिपत्स्यते ॥२ कैकेय्यामुक्त
लज्जायावदन्यामतिदारुणं राजादशरथोवाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥३ वहते किंत्वद
सि मां नियुज्य धुरि मा हिते अनार्ये कृत्यमारब्धं किं न पूर्वमुपारुधः ॥४ तस्यैतत्क्रोधसंयुक्त
मुक्तं श्रुत्वा वरांगना कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥५ तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठ
पुत्रमुपारुधत् असमंज इति ख्यातं तथायं गंतुमर्हति ॥६

गमनं पूर्वमेवं वनवासप्रार्थने काले एव नोपारुधः सर्वं त्यक्त्वा
केवलायुवा विति किं न प्रार्थितवनासि तत्र पत्नीरोधेन तव सामर्थ्यं नास्तीति भावः क्रुद्धेदानीं क्लित्वा तत्सर्वदोषपरिहारः ॥४ द्विगुणं क्रुद्धा
प्रकारांतरेण मत्संयोजनेनाश्वासनीत्याशयेन ॥५ पूर्वमनुक्तमपि केवलं त्वं वनगमनत्वादेव सिद्धिमिति दृष्टांतवलेनाहतवैवेति उपा

॥ रूपधनराज्यभोगेभङ्गतिशेषः ।६

एवमुक्तः असमंजस्त्यागमनेनोक्तः स्वप्रतिज्ञातातिक्रमप्रलापाद्भीतो धिगित्युक्तिः सर्वो जनः कैकेयीमेव कुजनोपि सा भिन्नाश्रुसंवबुध्य
236 लायात् नावबुध्यत केऽयावेशादितिभावः १७ तत्र द समंजसनामवृत्तं गदति महामात्र आहूत इति सरय्वां प्रक्षिपन् रमते तेन कारणेन तु

एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तन्नावबुध्यत १७ तत्र वृद्धो महा
मात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः शुचिर्बहुमतो रामः कैकेयीमिदमब्रवीत् १८ असमंजो गृहीत्वा तु क्री
डितः पथि दारकान् सरय्वां प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः १९ तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजान
मब्रुवन् असमंजं वृणीष्वैकमस्मान् वा राष्ट्रवर्द्धन २० तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयं ता
श्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् २१ क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान् बालानुद्भ्रान्तचेतसः सरय्वां प्रक्षि
पन्मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते २२ स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः तं तत्याजाहितं पुत्रं ता
सां प्रियचिकीर्षया २३ तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्यं सपरिच्छदं यावज्जीवं विवास्योऽयमिति तानन्व
शात् पिता २४ ॥

मतिः सततादर्शेण यमितिभावः १८ २० २२ तं प्रकृतीनां पुत्रं तत्याजेत्यन्वयः २३ शीघ्रं यानमारोप्य ह्येयागमने विलंबकरणसंभावा
सपरिच्छदं वनेश्वा पाफाल पिटकादिपरिच्छदसहितं तान् विवासनाधिकारिणः अन्वशात् उक्तवान् २४ ॥ २४

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
३०

यथापापकर्मकृत यथोक्तपापकर्मकृत्सः फालसहितंपिरकंगृहीत्वाकंदाद्यर्थं सर्वदिशः सर्वदिक्षु गिरिदुर्गाणिअनुचरन्भ्रममाणः कंदाद्या
लोकयन्सर्वादिशस्त्वनुचरन्नतिष्ठत्पापकृदितिपाठे गिरिदुर्गाणिवातार्थमवलोकयन् सर्वादिशश्चकंदाद्यर्थमनुचरन् अतिष्ठत

237

सफालपिटकंगृह्यगिरिदुर्गाण्यलोकयन् दिशःसर्वास्त्वनुचरन्सयथापापकर्मकृत २५ इत्ती
नमन्यजद्राजाभ्रगरोवैसुधार्मिकः रामःकिमकरोत्पापंयेनैवमुपरुध्यते २६ नहिकिंचनपश्यामो
रात्रवस्यागुणांवयं दुर्लभोह्यस्यनिरयःशशांकस्येवकल्मषं २७ अथवादेविनंकंचिद्विहाघिया
द्रपत्सिगृह्येव त्वमद्यहिनत्वंनतदारामोविवास्यति २८ अदुष्टस्यहिसंत्यागःसत्पथेनिरतस्य
वः निर्दहेदपिशक्रस्यद्युतिंधर्मविरोधवान् २९ नतत्ते द्विगामस्यप्रियाचिह्नतयात्वया लो
कतेपिहितरक्ष्यःपरिवादःशुभा[illegible]ने ३०॥

यावज्जीवंनिजापराधाल्लवनेइतिशेषः २५ प्रकृतेनतदर्थसंगत्याह रामकिमिति २६
अगुणांदोषंव्यसनेनेचूपं निरयःपापंकल्मषंमालिन्यं २७ २८ २९ त्वयाविहतयारामस्यप्रियाजातेनकिंचित्फलमितिशेषः भवत्सुतदनुकूलम
नित्याभावानदलक्ष्म्यास्त्रमेणहियतो लोकतः रामःपरिवारस्यतेरक्ष्यःपरिहार्यो भवति एवंचलोकापवादमात्रसफलनान्यत्किं।

... ३०॥

एतद्वचः सिद्धार्थवचः हि यतः कृपणं मार्गमास्थाय प्रेरितं यं त्वया कुचेष्टा चेष्टा हि ते साधुपथादपेता २२ सर्वे च अयोध्यावासिनो जनाः राज्ञा भरतेन
नववलत्वे २३ इति रामायणे अयोध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ३६ रामो धीरोदात्तत्वेन कैकेयीपरिभाषायाः स्मरन् महामात्रेति महामात्रः सिद्धार्थः ।

238

श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरः स्वरः शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् २१ एतद्वचो ने
च्छसि पापवृत्ते हितं न जानासि ममात्मनो वा आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा चेष्टा हि ते साधुपथा
दपेता २२ अनुव्रजिष्याम्यहमप्यरामं राज्यं परित्यज्य सुखं धनं च सर्वे च राज्ञा भरतेन च त्वं य
था सुखं भुंक्ष्व चिराय राज्यं २३ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ३६
महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् । त्यक्तभोग
स्य मे राजन् वने वन्येन जीवतः किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसंगस्य सर्वतः २ यो हि दत्त्वा द्विपश्रेष्ठं ।
कक्ष्यायां कुरुते मनः रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यज

र्थः विनीतवान् विनीतः सन् । अनुयात्रेण अनुयात्रा बलसैन्येन त्यक्तसं
गस्य सर्वतः असंगोलायमानस्येति कृतेः २ असंगत्वेव दर्शयन्स्य वनगमनमित्याह योहीति कक्ष्यागजमध्यबन्धनरज्जुः ३ ॥ ३७ ।

श्री. वा.रा. अ.टी. १२१

ध्वजिन्याः कृत्यातुल्यया अनुजानामि मामत्प्रीतये भरताय ददामि चीराणि वनोपयुक्तानि आसोमि आनयंतु कैकेयीदासाः ४ चतुर्दश वर्षा-
णि वने वासं वसतो मम वासं कुर्वतो मम फलाद्यानयनसाधने खनित्रपिटके भो कैकेयीदासाः समानयत गच्छत शीघ्रं तदानय-
नायेति शेषः ५ एवं तत्सर्वं नमेश्वरा प्रेरितं सिद्धं कृत्वा ब्राह्मणशापभ्रान्त्या लोकापवादभिया विघ्नसंपादककर्म कैकेय्यारभतेत्याह अथेति स्व

239

तथा मम सतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयंतु मे ४ खनित्रपीटके चो-
भे समानयत गच्छत चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ५ अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य
राघव उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ६ स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते सूक्ष्म-
वस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ७ लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे तापसाच्छादने चै-
व जग्राह पितुरग्रतः ८ अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी संप्रेक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृषतीवा-
गुरामिव ९ सा व्यपमाणेव प्रगृह्य च सुदुर्मना कैकेय्याः कुशचीरे जानकी शुभलक्षणा १० ॥
त्रप

प्रतिगृह्य आत्मग्राममायुणोस्य ष्टः ६ स रामः चीरे अंतरीयोत्तरीयरूपे प्रतिदिष्य परिक्षिप्य सूक्ष्मवस्त्रं धृतवान् वासः आच्छादने ८ अथात्मनः परिधा-
नार्थं तया दत्तं चीरं सीता पृषती वागुरां संप्रेक्ष्य दृष्ट्वा मृगीव संत्रस्ताभवद्भूत् ९ व्यपत्रपमाणेव लज्जमानेव कैकेय्याः सकाशात् ते कुशचीरे
गृहीत्वा भर्तुरीहप्सया वस्येति संततं दुर्मना इव व्यपत्रपमाणेव पद्मलोचना १० ॥ १० १२१

२४०

अपरिकुशलात् अपरितुष्यात् चीरबंधनैः नित्तुणा मम मोहवत् एवं स खलु निश्चयेन प्रापेच ११ कृतान्त कदेइति अनेनेह यत्पराजकुमार्या मम स्याः इदृशो ऽवस्था इति के
केयं तत्र जनस्यान्यत्र मम हविना १२ कौशेयस्योपरीति तस्याः कौशेयस्य भावस्य मलस्याभावात् १४ सीतायाः चीरबन्धनं मम रामेण दत्तं त्वया १५ परमा

अश्रुसंपूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी गंधर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ कथं नु चीरं ब-
ध्नन्ति मुनयो वनवासिनः इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ कृत्वा कंठे स्म सा चीरमेक-
मादाय पाणिना तस्थौ ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा १३ तस्यास्तत् क्षिप्रमागम्य रामो
धर्मभृतां वर चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयं १४ रामं प्रेक्ष्य तु सीताया बध्नन्तं चीरमुत्त-
मं अन्तःपुरचरा नार्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजं १५ ऊचुश्च परमायत्ता रामं ज्वलिततेजसं वत्स नैवं
नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी १६ पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विजनं वनं तावद्दर्शनमस्या नः सफ-
लं भवतु प्रभो १७ लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक नेयमर्हति कल्याणी वस्तुं तापस
सद्मने १८ कुरु नो याचनां पुत्र सीता तिष्ठतु भामिनी धर्मनित्यः स्वयं स्थातुं न हीदानीं त्वमिच्छसि

यत्ताः परमखिन्नाः यतः ते दोषस्करयोः एवं त्वह तद्वयं निष्क्रान्तम् १६ विजनं च वनं गतस्य तावदागमनपर्यन्तं तस्य दर्शनं नो ऽस्तु तेन च लो जीवने सफ-
लं भवतु १७ १८ तिष्ठतु अत्र इति शेषः हि यद्यपि धर्मनित्यः त्वं इदानीं स्वयं स्थातुं नेच्छसि तथापीयं तिष्ठतु १९ ॥ १५

श्री. तुल्यशीलयाश्चनेंगीकृतेन गरस्थितयासीतयाप्रेरितः सन्नचीरं बबंधेत्यन्वयः २० चीरे गृहीते समसीदेति शेषः सवाष्प इति पाठे साश्रोर्नरेसम्यगेव २१ अति
रा. प्रवृत्ते मर्यादातिक्रमेण प्रवृत्ते यावद्वरः तावत्प्रमाणेन अवतिष्ठति इत्यर्थः अस्यानुगमनस्य त्वयाहृतत्वादिति भावः सप्रमाणे वेति पाठः तद्व्या
अ.टी. ख्यातं यन्न प्रकृतो ययौ मिति चिंत्यं २२ अनध्वनगंतव्यमिति रामस्य प्रकृतं प्रस्तंतमासनं सीता अनुष्ठास्यति राज्यं करिष्यति यावद्रामागमनमि
१२२

241

तामामेवं विधावाचः स एवं न दशरथात्मजः बबंधैव तया चीरं सीतया तुल्यशीलया २० चीरे गृहीते
ते तयास्समीद्दयन्नृपतेर्गुरुः निवार्य सीतां कैकेयीं वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् २१ अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे कैकेयि
कुलपांसनि वंचयित्वा तु राजानं न प्रमाणेवतिष्ठसि २२ न गंतव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते
अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनं २३ आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनां आत्मेयमि
ति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीं २४ अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण संगता वयमात्रानुयास्यामः
पुरं चेदं गमिष्यति २५ ॥

त्यर्थः २३ ननु स्त्रियाः कथं राज्याधिष्ठानमत आह आत्माहीति दारसंग्रहवर्तिनां गृहस्थानां सर्वेषामात्मा दाराः अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः
अनेन तयोः स्त्रीपुरुषयोः परस्परावयवमेलनं सूचितं अत एव लोके पि सर्वेन तयोः परस्परावयवमेलनं सूचितं अत एव लोके पि सर्वेन तयोः परस्पराश्रिय
त्वं दृश्यते २४ अथ यास्यतित्वन्निर्वैयादिति शेषः वयं मदादयो ब्राह्मणाः अत्र यत्र रामो तत्रस्यात्तमेनमनुगमिष्यामिः २५ ॥ टी. २५ १२२

242

न्तपालाः छिद्रान्वेषकाः राज्ञोन्तःस्थितं द्रष्टुं तायकाः इत्यन्ये उपजीव्यं जीवनसाधनं तेन सहितं राष्ट्रं सपरिच्छदं दासीदासादिसहितं भरं यास्यति २६
भरतस्तु पूर्वं जमन्त व्यस्यातिनन्तस्य दशावस्थायैवस्यास्यति दशरथजातस्य तन्त्वभावानायोपपत्तेर्विरुद्धमिति भावः २७ पादपैः संसृष्टत्वेन नाटवीभू।
तामिति दशयोन्यते २८ २९ सर्वथैव नव भरतराज्यप्रयोसावर्थइत्याह नहीति भरतोपीति पूर्वं महतां किंतु नन्दिवैधेन दत्तां त्वयि वा परेषु।

अन्तपालाश्च यास्यन्ति सदारो पुत्र राघव सहोपजीव्यो राष्ट्रं च पुरं च सपरिच्छदः २६ भरतश्च सशत्रु।
घ्नश्चीरवल्कलवासवनेचरः वनेवसन्नेकाकी उत्स्यमवश्यवत्स्यति पूर्वजः २७ ततः शून्यां गजेन्द्रो नाव
यां पादपैः सह त्वमेकाकिन्युद्धिन्नाप्रजानां महितस्थिता २८ नहि तद्धि विनाराष्ट्रपुत्ररामो
नभूपतिः नहि तं भविनाराष्ट्रपुत्ररामो निवत्स्यति २९ नस्वदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमि
च्छति त्वयि वा पुत्रवद्वर्त्तेत्यद्य जातो महीपति ३० यद्यपि त्वं हितमितं लोकमनेवोन्यतिष्ठासि
पितृवंशचरित्रज्ञः सोन्यथा न करिष्यति ३१

राज्ञाम धर्मनाशिकायां मतः परं पुत्रवदवस्थानार्हेति उत्तमत्राह यदीति महीपतेर्दशरथाजातो यदि पित्रन्नमनुज्ञापनेनराज्ञइतिन्या
यादिनाशयः यदीत्यसंदिग्धवचनं वेदाश्रुतन्त्रमाणमितियावत् यद्वा केकेय्याधिकारांतरमिदं ३० पितृवंशचरित्रज्ञेनेष्टविधमाने।

इत्यष्टमसर्गविवरणपंक्तिः ३१ ॥

श्री॰ पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रराज्याभिलाषवत्या लोके स न विद्येत तत्स नास्ति संभावितः यो रामं नानुव्रतः ३२ तत्र प्रत्यक्षमाह दृश्यसीति पादपांश्चेति किमवक्त
वारा॰ व्यं मनुष्याणामिति शेषः ३३ एवं वसिष्ठो भाव्यर्थं जानन् मत्वा पुत्रहृतमनुष्ठेयमुपदिशति अथेति प्रविधीयते इति तिङन्तः इकारलोप आर्षः दा
अटी॰ नेष्यते इत्यर्थः इत्युक्त्वा तद्वसनं न्यवारयत् जानक्या इति शेषः ३४ दानयोग्यत्वमुपपादयति एकस्येति प्रतिकर्म प्रसादनं व्यापा
१२३

243

तत्त्वया पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियं लोके न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ३२ दृश्यसे द्यैव कैकेयि
पशुव्यालमृगद्विजान् गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ३३ अथोत्तमान्याभरणानि
देवि देहि स्नुषायै व्यपनीय चीरं न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः ३४ एकस्य
रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः केकयराजपुत्रि विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसत्वरण्ये सह राघ
वेण ३५ यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधा
नैश्चेयं वृता ते वरसंप्रदाने ३६ तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे नै
व स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा ३७ इति रामायणे सप्तत्रिंशः सर्गः ३७।

रः स नित्यं यस्याः सा अयुतपदविभूषिता वसत्वरण्ये स्वभर्तृशुश्रूषार्थं ३५ विधानैः उपकरणैः ३६ तस्मिन् गुरौ तथा जल्पत्यपि भर्तुः प्र
तिकारकामा वेषादिभिः तद्वस्थासदृशावस्थासंपादनकामा सती चीरपरिग्रहादेर्निवृत्तभावा नैव बभूव स्म ३७ इति रामायणे सप्तत्रिंशः ३७ १२३

२४४

तस्यामिति यद्वा रात्रौ गंतायामी दृशमनिष्टव्यवहारमनिवार्य्यं स्नुषीतिष्ठतीति जनाक्रोशः १ तेन नानामनेन जनाक्रोशेन नो भार्य्यैकेकयी ॥ २
वनस्य वनगमनयोग्य चीरस्य २ कस्यापि किंचित्करोति काउरपि तेन सर्थः किं विद्वान्यं प्रतिवयादि विसंज्ञाप्रपरिचिनाशक्या थानच्छा
नप्रसंगतः शापमोहात्प्रमणीव भिल्लकीव ४ प्रापस्यात न त्यजनद्वयं प्रतिज्ञा चीरैवासिनी सीता वनं यास्यतीति त्वदीया प्रतिज्ञा न मम दत्त

तस्यां चीरं वसानायां नाथवन्त्यामनाथवत् प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक्त्वां दशरथं त्विति १ तेन तत्र
प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः छित्वा सर्वां स्पृहां च वाक्यं भार्य्यामिदमब्रवीत् २ सुकुमारे च बाला
च सततं च सुखोचिता नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ३ इयं हि कस्यापि करोति किंचित्
तपस्विनी राजवरस्य पुत्री या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ४ चीराण्य
पास्याज्जनकस्य कन्या नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा यथासुखं गच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह सर्व
रत्नैः ५ अजीवनार्हेण मया नृशंसा कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत् त्वया हि बाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्
तन्मा न दहेद्वेणुमिवात्मपुष्पम् ६ ॥

सर्वानमयापूर्वमनवमतावरदानसमये प्रतिज्ञाय यथा मयि मेगच्छतीत्यन्वयः ५ अजीवनार्हेणमृत्युर्णाश्रनेन मतिभ्रंशः सूचितेन्द्रशेषा प्रति
कृता प्रतिज्ञा रामवनवासविषया नियमेन शपथपूर्वं सा तावत् कृता यदेतन्न हियनोथिकं सीता चीरग्रहणेन या प्रतिपन्नं प्रारब्धं तद्बाला
दत्तानादेवनानतत्तेषां मयैतस्मा द्वेणमात्मपुष्पमिव त्वत्कृता निपुत्रकृतिस्त्वा मा दहेत् मा नाशयेत् यद्वा पुष्पानवपुष्पं तिस्नवद्वेयद्वा

२

प्रावेश रहस्य नामपत्र ५ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
१२५

245

अशेषमन्नमपराधः वैदेहास्तानेकअपकारः चीरग्रहणपूर्वकवनवासप्रयोजको दर्शितः ७८ तेनपूर्वपद्यं रामविवासनं चीरादिवैशिष्ट्येन रामवनग
गमनं ययोः ससकलत्रकान्तभवायपालेतं तत्वया कृतं तैः अभिरपि कृपणैर्निर्वीच्य उः स्वप्नदैः सीताप्रव्राजनादि रूपैः पातकैः किंकिमत्र भवि
ष्यतिवानजानामिति शेषः ९ अभिषेकामयया कृतेनिश्चयं पश्चात्तस्मात्तिर्वं धेनत्वयोनमस्तेरणाये ह्यागतं रामं प्रतिपत्नमब्रवीज्जटाचीरधरो व।

रामेणयदि ते पापे किंचित्कृतमशोभनं अपकारः कुतस्तेन वैदेहो दर्शितो यमे ७ मृगीवोत्फुल्ल।
नयनामृदुशीलां मनस्विनीं अपकारं कमिवते करोति जनकात्मजा ८ ननु पर्याप्तमेवं ते पा।
पे रामविवासने किमेभिः कृपणैर्भूयः पातकैरपि ते कृतैः ९ प्रतिज्ञातं मयातावत्त्वया क्रोद्दे।
विष्टएवला रामं यद्भिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीत् १० न त्वेतत्समतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छति
मैथिलीमप्रियाहित्वमीत्तसमचीरवासिनी ॥ एवं ब्रुवंतं पितरं रामः संप्रस्थितो वनं आः वाकृशि
रसमासीनमिदं वचनमब्रवीत १२

नंराज्ञे मित्वयोक्तं श्रुत्वा एवं तामयानावदेव प्रतिज्ञातं तेन यालिस्य न समंन्नत सीताप्रव्राजनादितिक्रम्य अथिकार्ये प्रवृत्तत्वान्निरयं गंतुमर्हसि क्रोत्र
मेतिक्रमोनत्राहमैथिलीमिति ईदृत्मेवाकृमितिरूपेदानवकस्याप्रजाये ये नावाविच्छाशैस्येनतेदर्शिनात् ॥ एवं ब्रुवंतं सीता यथाहविग
च्छतीति ब्रुवंतं प्रस्थितः एवं वादात्वयासहगमने कृतान्तमतिकन्मातयागेत प्रहन्नः १२ ॥ १२

न च गर्हितेन दानयामप्यिवनंगच्छत्वपीति शेषः सत्यरक्षणं धर्मं इति तात्पर्य भावः १३ प्रपन्नांशरणं भूयः समंतं प्रधानयत्नीं त्वाक्रियमाणं सं
मानामपि भूयोधिकं सम्मंतुमर्हसि संतंतुतस्याः हमानां कर्तुं मम प्रार्थनयेति शेषः १४ जानतगर्हितां त्वत्समीपे मर्दर्शनविषयोगर्डोभि

246

इयं धार्मिक कौसल्या मे मम माता यशस्विनी तद्वावात्त्वद्गुशीली वचनं न केदेव्यार्हते १३ मयाविद्धो
नो वरदः प्रपन्नां शोकसागरे अहृष्टदेवमनसोभूय संमंतुमर्हसे १४ इमां महेन्द्रोपमजातगर्हि
नीं तथा विधातुं जननीं ममार्हसि यथा वनस्थमपि शोककर्षिता न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजे
त् १५ इत्यार्षे श्रीरामायणे अयोध्या॰ अष्टत्रिंशः ३८ रामस्य तद्वचः श्रुत्वा मुनिवेशधरं वृतं समीक्ष्य
सह भार्याभी राजा विगतचेतनः १ नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवेक्षत राघवम् न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाष
त दुर्मनाः २ समुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः विललाप महाबाहू राममेवानुचिंतयन् ३
मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः प्राणिनो हिंसिता वापि तन्मामिदमुपस्थितं ४ न त्वेवा
नागते काले देहाच्च्यवति जीवितं कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ५ ॥ ५

लापो यस्यास्तां न्यस्य त्यक्त्वा १५ इति रामाभिरामे अयोध्या॰ अष्टत्रिंशः ३८ रामस्येति विगतचेतनोभूदिति शेषः १ रामं प्रत्यवेक्षत द्रष्टुं नाशक्नोत्
२ विवत्सा इति येनेवइति शेषः ४ कैकेय्या क्लिश्यमानस्यापि मम यतो मृत्युर्न विद्यते तस्मान्निर्हश्यते ततः काले नागते देहाज्जीवितं नैव च्यव

[illegible] २ १

श्री.
वा.रा.
श्रटी.
१२५

247

श्राक्वापतेनेनेमाक्वाद:नापमाना माक्वादोपस्पताहशमात्मजंपश्वाभियलसमेमस्न्वनेविद्यतइत्पत्वय: ६ जन: कैकेयीव्यतिरिक्तः
सर्वोपिइमानिकृमिवरलवाणशाहांसंश्रियेत्यसमस्यिताद्याइतिशेषः । ८ नेत्राभ्यांउपलक्षितः ९ श्रोपवासेवहनमात्रेपपुक्तंपुत्रानहमित

योऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरुषर्षभः स्थितं विहायवमनेसृत्मेनापमाञ्छंदमात्मजे ६ एकस्याव्रु
लकेकेय्याः कृते यं विप्रुवेजनः स्वार्थं प्रयतमाना याः संश्रितिनिकृतिलिमे ७ एवमुक्तानववचने
वाष्पेणापिहितेन्द्रियः रामेतिसकृदेवोक्त्वाव्याहर्तुंनशशाककसः ८ संज्ञांतुप्रतिलभ्येवमुहूर्तान्समहीपतिः
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमंत्रमिदमब्रवीत् ९ श्रौपवाह्यंरथयुक्तमाह्वमायाहिहयोत्तमैः श्रापयेतमम
हाभागमितोजनपदात्परम् १० एवमन्येगुणवतां गुणानांफलमुच्यते पित्रामात्रापत्साधुर्वीरो
निर्वास्यतेवनम् ११ राज्ञोवनमादायसुमंत्रः शीघ्रविक्रमः योजयित्वाययौतत्ररथमश्वैरलंकृतम्
तंरथंराजपुत्राय सूतःकनकभूषितं श्राचचक्षेऽञ्जलिंकृत्वायुक्तंपरमवाजिभिः १२ राजासत्वर
सारयवावंतंवित्तसंचये उद्यादेशकालज्ञो निश्चितंसर्वतःशुचि १५

र्थः युक्तायोजयित्वाययोजेत्पादेयोध्रुवमेव
पदंदक्षिणमस्पामितिशेषः १० साधुर्वीरोभासःमात्रापित्राचवनंनिर्वास्यतेयत अतःगुणगोणोतिमर्त्यइतिद्रः स्वातिशायाद्भःक्तिःउमेदालेका
दः ११ रथयोजयित्वातत्ररामसमिपेययौ २२ आचचक्षेरथंउपस्थितमुक्तवान् १२ वित्तसंचयेपवाह्यत यनाध्यक्षमित्यर्थः निश्चितेवच

इत्यावनवयः सर्गः ॥ १४ ॥

यतानिवर्षाणिचतुर्दशवर्षाणियतेनयतावानेवचनवासोमाधिकइतिभनर्हार्ध्यापधनितं १५ प्रायच्छतुनाथनाछन्दःसममेवेतिपादेवव।
248 नसमकालमेवत्यर्थः १६ सुजातानिसान्तद्विकोन्कुलतृणगात्राणिन्वयः १७ उद्यतःउदुद्यताभःकालेश्चनेननलेशतोपिविशांदराहितन्तस्मा
त्यूचितं १८ कृपणश्चनाचरतीत्यवचारहीनानांभर्तृशुश्रूषापरासीना १९ सततंप्रियैसत्कृताअपिविनिपातगतेकृच्छ्रगतेभर्तारंयाःभ

वासांसिचवरार्हाणिभूषणानिमहांतिच वर्षाण्येतानिसंख्यायवैदेह्याक्षिप्रमानय १५ ना
रेंद्रेणैवमुक्तस्तुगत्वाकोशगृहंततः प्रायच्छत्सर्वमाहृत्यसीतायैक्षिप्रमेवतत् १६ सासु
जातासुजातानिवैदेहीप्रस्थितावने भूषयामासगात्राणितैर्विचित्रैर्विभूषणैः १७ व्यराज
यतवैदेहीवेश्मतद्विभूषिता उद्यतोंशुमतःकालेखंप्रभेवविवस्वतः १८ तांभुजाभ्यांपरि
ष्वज्यश्वश्रूर्वचनमब्रवीत् अनाचरंतीकृपणंमूर्ध्न्युपाघ्रायमैथिली १९ असत्यःसर्वलोके
स्मिन्सततंसत्कृताःप्रियैः भर्तारंनाभिमन्यंतेविनिपातगतंस्त्रियः २० एषस्वभावोनारी
णामनुभूयपुरासुखं अल्पामप्यापदंप्राप्यदुष्यंतिप्रजहत्यपि २१

अपितंनानुमन्यंतेनाःसर्वलोकेइहपरलोकेचअसत्यःअसतीत्वेनगणिताः ३ नारीणांप्राकृतत्वादसतीनांयत्पुरा अनापदवस्थायांसु
खंभर्त्रादत्तमनुभूयतत्सर्वंअल्पामपिरोगदारिद्र्यादिलक्षणामापदंप्राप्यदुष्यंतिनानादूषणयुक्तंतेनवदंति नैतावदेवप्रजहत्यपि २१

श्री. वारा. अटी. १२९

249

असत्यशीलाः असत्यवचनशीलाः विकृताः विकारे प्रेमादिव्यापाराः दुर्गाः दुष्टाभिसरणं दिगति शीलाः अहृदयाः स्वधर्मनिविरताः असन्तः
कुलटाः पापपरभृत असंगादौ संकल्पा मनोव्यापारो येषां क्षणमात्रं विरागिणः क्षणमात्रं विरागमेव अल्पनिमित्ततः क्षणमात्रेणान्यकान
रागाः अविस्रम्भनीयस्नेहा इति यावत् विरागिणामन्यत्रैव भावभाव आर्षः ताः असत्य इति विधेयं २२ कुलप्रशस्तं कृतं स्वप्रकारः विद्यामह
दुपदिष्टधर्मविद्या दत्तेन भूषणादिदानेन संग्रहः स्वेष्टपदेव स्वीकाः यद्वा संग्रहो बंधनादि यतनं स्वैरमपि स्त्रीणां मसतीनां तु हृदयं न गरहा निपा

असत्यशीला विकृता दुर्गा अहृदया सदा । असन्तः पापसंकल्पाः क्षणमात्रविरागिणः ॥ २२ ॥ न कु
लेन कृतं विद्या न दत्तेनापि संग्रहः । स्त्रीणां भर्तृहा तिहृदयम विसृष्टदयाहिताः ॥ २३ ॥ साध्वीनां त्वस्थि
तानां तु शीले सत्ये कृते । स्त्रीणां पवित्रे परमे पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥ मानावमंतव्याः पुत्राः प्रवा
जितो वने । न वेदे वसमस्तेषु निर्धनः स धनेऽपि वा ॥ २५ ॥ विज्ञाय च वचनं सीता तु सा यशोर्थे हि
ते कृतांजलिमवाचेदं श्रुत्वा भर्तृवचः स्थिता ॥ २६ ॥

३ सन

परत्नेन प्रतिबध्नाति न स्वाकुलं अप्रतिवृंदार्थं प्रतिपादनायकामा
तराणां न भयं न लज्जेति स्यात् कुलाद्युविसंकृतं पृष्टे हत्वा लोकगर्हितं कृते प्रवर्तंते कुतो यतो स्त्रीनित्यहृदया अवस्थितचित्ताः २३
साध्वीनां त्वस्थितानां तु शीले सच्चरित्रे सत्यवचने कृते गजनो पदेशास्थिते स्वकुलोचितमर्यादावस्थितानां त्वेवार्थे पथे स्थितानां स्त्रीणां
परमपवित्रेऽत्र मध्यस्मात् पतिरेक एव अनपवर्जिताः सर्वधर्मसाधने भ्यो विशिष्यते २४ यदेवमतः किमत आह स इति देवसमः देव

१२९ [illegible]: ५५ ५६ ॥

250

यथाभर्तुर्भर्तृविषयेवर्तितव्यंतथाअभिज्ञास्मिकिंचत्वयाकृतंमेसमातापितृभ्यामितिशेषः २७ अमृजुनेनअसतीजनेनसमानपित्तेसमानंलोक
वेमार्यानार्हति नाहमलंतंसमर्था २८ विपत्नेवादनसमर्था३क्षिगमनसमर्थइतिशेषः शेतात्मजेतिवङ्त्रीहिपानअत्राः अमितस्याहिका
मृषिकसकलस्यस्वस्यकर्मणिशष्ठी ३० एवंगताभर्तीपरमपूज्यइविज्ञानवतीश्रेष्ठाकृतयर्म तेपादेश्रेष्ठाभाः स्वसृमात्स्वस्त्याभः

करिष्येसर्वमेवाहमार्यायद्नुशासिमां अभिज्ञास्मियथाभर्तुर्वर्तितव्यंश्रुतंचमे २७ नमाम
हनेनार्यासमानयितुमर्हति धर्माद्विचलितुंनाहमलंचंद्रादिवप्रभा २८ नातंत्रीविपते
वीणानाचक्रोविद्यतेरथः नापतिःसुखमेधेतयास्यादपिशतात्मजा २९ मितंददातिहि।
पितामितंभ्रातामितंसुतः अमितस्यतुदातारंभर्तारंकानपूजयेत ३० साहमेवंगताश्रेष्ठा
श्रुतधर्मपरावरा आर्येकिमवमन्येयंस्त्रियाभर्ताहिदैवतं ३१ सीतायावचनंश्रुत्वाकौसल्या
हृदयंगम शुद्धसत्त्वामुमोचाश्रुसहसादुःखहर्षजं ३२ तांप्रांजलिरभिप्रेक्ष्यमातृमध्येतिस
त्कृतां रामःपरमधर्मात्मामातरंवाक्यमब्रवीत ३३ एवमादुःखिताभूत्वापश्येस्त्वंपितरंमम

तः परावरः सामान्यविशेषरूपोधर्मोयया३श्रेष्ठेइतिपादः क्वचित किमवमन्येयंयस्मादवमंस्यामि ३१ शुद्धसत्त्वाशुद्धचित्ताअत्रादेर्वनगमनेनदुः
खितीतावाक्यश्रवणेनचहर्षः ३२ अभिप्रसादःप्रतिसत्कृतासर्वजनैरितिशेषः ३२ वनवासस्यवनवासकालस्य ३४ ॥ ३४

श्री॰ स्नुषाया इव वचनं दशरथे चरतीव क्रमिष्यंति समग्रं भ्रान्त्या भार्यासहितं समग्रं प्रेक्ष्य एकं च भरतपितृत्यक्तिः हतं राजत्वेन ३५ अभिनीतार्थं त्रयः शता।
रा॰ नि त्रीणि शतानि शतार्द्धं च संख्यया सांताः त्रेतायसादेशार्षः एवंभूता या मातरः स निमाः अवेक्ष्य विविच्य ददर्शेत्यर्थः तथा मातरस्तु तेद।
टी॰ दशरथेति शेषः ३६ तथैव कौसल्यावदेवार्त्ताः ता मातॄः प्रति इदं जगादेत्यन्वयः ३७ संवासात् परुषमुक्तमिति शेषः अज्ञानाद्यद्यपि यत्कृतं परुषं क
१२२

251

सश्रूयास्त्वेन मिथ्यंति नववर्षाणि पंच च समग्रमिह संप्राप्तं मा द्रक्ष्यसि सुहृते ३५ एतावदभिनी
तार्थमुक्त्वा स जननीं वचः त्रयः शतशतार्द्धा हि ददर्शावेक्ष्य मातरः ३६ ताश्चापि स तथैवार्त्ता मा।
तॄर्दशरथात्मजः धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृतांजलिः ३७ संवासात्परुषं किंचिदज्ञानाद्।
पि यत्कृतं तन्मे समनुजानीत सर्वाश्चामंत्रयामि वः ३८ वचनं राघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितं
शुश्रुवुस्ताः स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ३९ जज्ञेऽथ तासां संनादः क्रौंचीनामिव निःस्वनः
मानवेंद्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे ४० मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा वि
लपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत्सुदुःखितं ४१ इति रामायणे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९

तन्मे समनुजानीत क्षान्तमित्यनुजानीतेत्यर्थः ३८ समाहितं धीरं ३९ अथ रामवचःश्रवणानन्तरं सुशब्दः ४० मेघो वाद्यविशेषः मुरजपणवा
नामेव मेघानां इति रूपकं वा विलपितं रामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकं परिदेवनं व्यसनगतं प्राप्तविपद्योगम् ४१ इति एकोनचत्वारिं १२२

252 उपसंगृह्य पादपतनपूर्वकं ग्रहणमदीनाः मात्रापित्रोः शोकदर्शनाद्दीनानाइव १ समन्तात्प्यकृतानुमतिकं कृत्वा शोकसंमूढः मात्रे दुःखद
र्शनात्तइव २ अन्वक्षमनुपदं रामेणकौवंदनानंतरमात्मनः सुमित्रायाअपि नाअन्यासांच ३।४ अत्र त्वया सुहृज्जने स्वतंत्रकोपि त्वं मया वनवासाय स्व
ष्टोः न ममतः वनं गच्छति भ्रातरि रामे प्रमादमनवधानं माकार्षीः भ्रातरीत्यनेन सोदरवदेवायं द्रष्टव्य इति सूचितं ५ कनीयसा ज्येष्ठानुवर्तनं पर

अथरामश्चसीताचलक्ष्मणश्चकृतांजलिः उपसंगृह्यराजानंचक्रुर्दीनाःप्रदक्षिणं १ तंचापि
समनुज्ञाप्यधर्मज्ञःसहसीतया राघवःशोकसंमूढोजननीमभ्यवादयत् २ अन्वक्षंलक्ष्मणो
भ्रातुःकौसल्यामभ्यवादयत् अपिमातुःसुमित्रायाजग्राहचरणौपुनः ३ तंवंदमानंरुदती
मातासौमित्रिमब्रवीत् हितकामामहाबाहुंमूर्ध्न्युपाघ्रायराघवं ४ सृष्टस्त्वंवनवासायस्वनु
रक्तःसुहृज्जने रामेप्रमादंमाकार्षीःपुत्रभ्रातरिगच्छति ५ व्यसनीवासमृद्धोवागतिरेषत
वानघ एषलोकेसतांधर्मोयज्ज्येष्ठवशगोभवेत् ६ इदंहिवृत्तमुचितंकुलस्यास्यसनातनं दा
नंदीक्षाचयज्ञेषुतनुत्यागोमृधेषुहि ७ लक्ष्मणंत्वेवमुक्त्वासौसंसिद्धंप्रियराघवं ८ ॥ ८

मो धर्मः इत्याह व्यसनीवेति ६ इदं ज्येष्ठानुवर्तनं रूपं धर्मोत्तरमुचितं जोचितमाह दानमित्यादि मृधेषु युद्धेषु तनुत्यागः तनावस्थापूर्वकं
युद्धकरणं ७ असौ एवं स्वपुत्रं लक्ष्मणमुक्त्वा संसिद्धं वनं गंतुं निश्चितमनस्कं प्रियराघवं प्रियरूपं ८ ॥ ८

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
१२८

253

राघवं गच्छगच्छेति पुनः पुनरुवाच शक्तः संपन्नयेद् इति भावः तेन लक्ष्मणं पुनरुवाचेत्यनुकर्षः ८ तद्वचनमाह राममिति पद्यं बहुधापितस्मात्स्वाग
रस्य रघोनगमनस्यावश्यकत्वमाकर्षितिश्रुतिः तं रामस्य पितृत्वेन आत्मनः सीताया मातृत्वेनावकरणे अटव्याप्ययोध्यावमान्यत्वेनेन तनुजं तूनां त्वं दुःखेन क
रणीध्वनिति ९ १० यत्र यद्देशं प्रापयामावद्यसे नियोजयसि तं देशं क्षिप्रं प्रापयिष्यामि नेह राजधानीमावलम्ब्यमिति शेषः ११ ऊनत्वञ्चाह चत

सुमित्रा गच्छेति पुनः पुनरुवाच तं ८ रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजां अयोध्याम
टवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखं ९ ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् विनीतो विनय
ज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा १० रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र
मां राम वक्ष्यसे ११ चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्या
प्रचोदितः १२ तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा आरुरोह वरारोहा कृत्वालंकारमात्मनः
वनवासं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ

देशानि यानि चतुर्दशवर्षाणि वने वस्त
व्यानि तान्युपक्रमितव्यानि आरम्भणीयानि यतो देव्या कैकेय्या अग्रे एव वनं गच्छेति प्रेरितोऽसि १२ हृष्टेन चेतसेत्यनेन अभिरामगमनसा
हसमित्यकामत्वं व्यञ्जितः शक्तमोऽश्वनितः १३ अलंकारस्य करणे यायशुक्रं स्मारयति वनवासं हीति यानि दत्तानि निरर्थान्यस्यविसन्वयः अस्मिन

१२८ श्रीकतकयोगिपुस्तकरामायण ॥ ७ ॥

भ्रातृभ्यां भ्रातृभिस्तैर्यः सचर्म वर्मपिनद्धे पटके कदिने वल्तिते प्रविन्यस्य स्थापयिता १५ अथो जनं तरं शारुरुक्षतः १६ समेनतान्तमत्वस वैच-
254 एतत् १७ विराज्ञायेनस्वयं चिरकालावस्थितमर्थमित्यर्थः नगरे वियमानस विमनुष्यसुवलस्याश्वगमादेर्ह्रीजनस्य तिर्यग्जन्तुरूप
स्यावयव भूवेनार्थः १८ तदेव प्रपञ्चयति तदितिसमाकुलमिति कनेयेनामूलवनत्संधीतरामानगमनायनराष्ट्रक्रमनाराम वियोग

अथैवायुधजालानि भ्रातृभ्यां कवचानि च रथोपस्थे प्रविन्यस्य सर्वमेकदिनेन च ॥ १५ अथो जनमे
कांचनामीकरविभूषिते तमारुरुक्षन्तस्तूर्णं भ्रातरो रामलक्ष्मणौ ॥ १६ सीतामन्तर्वतीं पापानात्तृष्णानुदृष्ट्वा
रयमवारयत् समेतः संमतानस्वान्वा पुर्वगसमान्त्वे प्रयाते तु महाराजे विराज्ञायशवेव
भूवनगरे नृह्रीवलनृकांजनस्य च १८ ततः समाकुलसर्वप्राने मृतसंकुपितनादिव हयसिंहितति
दीर्घश्वमासीन्महास्वनम् १९ ततः सवाल वृद्धा सा पुरी परमपीडिता राममेवाभिदुद्राव घर्मार्ता
सलिलं यथा २० पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लंबमानास्तदुन्मुखाः वाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशदुःखि-
ताः २१ संयच्छ वाजिनो रश्मीन्सूत याहि शनैः शनैः मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति २२ अय-
सं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते २३ ॥ ॥ २३

न संकुपिता हिणाय स्तिनद्ध यानां दुःखेन सिंजितानां शब्देनोपर्याकुलप्राणिभूषिणा नानिर्घोषा यस्मिन् १९ परमपीडिता राम वियोगदुः
खेन निपीडाः २० नं सुमंत्रं २१ २२ देवगर्भप्रतिमे स्कंदतुल्ये यद्वा देवगर्भो देव विधिर्हिरण्यगर्भस्तत्स्वतिमेया
॥ ॥ तिगच्छति सति २३ ॥ ॥ २३ ॥

श्री॰ वा॰ रा॰ अयो॰ १२५

255

मेरुमिव्यादिनिमित्तं तत्र दक्षिणं सन्नावात् २४ यस्त्वं भ्रातरं परिचरिष्यसि स त्वं सिद्धार्थः २५ तदेवाह महतीत्यादि अभ्युदयः ऐहिकः २६ २७ २८ क-
रेणूनां तत्पालकमहद्ध करेणीनां २९ सन्नः खिन्नः ग्रहेणाराहुणा ३० अचिंत्यात्मा अहसमता भिमातरा हित्येनतद्धद्भिरस्तंपदूपः पतेन सर्वे

कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिं। न जहाति रता नाथं मेरुमर्कप्रभा यथा॥ २४ अहो लक्ष्मण
सिद्धार्थः सततं प्रियवादिने। भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि॥ २५ महत्येषा हि ते बुद्धिरेष चा-
भ्युदयो महान्। एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि॥ २६ एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतं। त-
रास्तमनगच्छंतः प्रियमिक्ष्वाकुनंदनं॥ २७ अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः। निर्जगाम प्रियं
पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन्गृहात्॥ २८ शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः। यथा नादः करेणूनां
बद्धे महति कुंजरे॥ २९ पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान्सन्नस्तदा बभौ। परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणे-
वोपप्लुतो यथा॥ ३० स च श्रीमानचिंत्यात्मा रामो दशरथात्मजः। सूतं संचोदयामास त्वरितं वाह्य-
तामिति॥ ३१ रामो याहीति सूतं तं तिष्ठेति च जनस्तदा। उभयं नाशकत्सूतः कर्तुमध्वनि चोदितः॥ ३२
निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः। पतितैरभ्यवहितं प्रशशाम महीरजः॥ ३३

यामम नाराहितं सूचितं तदे
वत्सस्य धनयनाहत्वरितं वाह्यतामिति ३१ तं सूतं तं प्राहेति शेषः उभयं नाशकत् एवं चनातिमंदं नातिवेगम वाहयदित्यर्थः ३२ अभ्यवहितं र

१२५

256
तदिनासूपरिक्षृतं यन्तत्साहवन् ३४ आयासः खेदः चलितैः स्थितिभूतैः वर्षसंभूतेनोदकैरितिवोध्यं अपाहाननसेवकगणस्वविद्यापकविनगतेउः
दिनैकविनताशाने ३५ सीदन्तं मूर्छितं ३६ श्रेत्र:श्ररस्मन्दंश्चनः श्ररसहितं कोशं नंउक्षैः शहेनरुदंनंराजावहष्ट्वाकेविद्वरामेति केविडारम
रामरामेतपर्यदेवयन् ३७ शुश्रुवुः उपलक्षणमेतत्तकेविडारजन्निस्वपि राममाने मार्षे ३८ भत्रुपश्यन्नागेईत्यमाणोरामः मावदेजानेव

परितानकपरिक्षृतंहाहाकृतमचेतनं श्रयाणाचवृस्यामीस्तरं परमपीडितम् ३४ कृहावनयवै
हीणामसत्रमायासमंभव सीनसंदोभवलितैः सलिलपंकजेरिव ३५ दृष्टान्नरपतिःश्रीमानेक
विनगतनरं निपपातंवृडःखेनकृतमूलइवद्रुमः ३६ ततोहलहलाशब्दोजनेरामस्यष्टतः नो
राणाडेत्यराजानसीदंतभूपाडःखितो ३७ हारामेतिजनाःकेचिद्रामममातेतिचापरे श्रनःश्ररस्मदे
वकोशतपर्यदेवयन् ३८ भन्वीक्षमाणोरामस्तविषणंभ्रातरंचतम् राजानंमानयंचैवदद्रशीनु
गतोपथि: ३९ सवडइपाशेनकिशोरोमातरंयथा धर्मपाशेनसंयुक्तःप्रकाशत्रास्युदेक्षत ४० य
दातिनौचयानाहौवडःस्वाहौसखोचितौ दृष्टामेचोदयामासशीघ्रयाहीतिसारथि ४१ ॥ १

स्वमनुगतैर्ददर्श ३९ पाशेननिवद्धःकिंशोरोश्ववालोमातरंयथानपश्यतिएवंधर्मपाशेनसंयुक्तःसवद्धइवनिजस्वभावत्वादेवग्रङ्गिः
प्रकाशेनाभ्युदेक्षतनसंकुवितदर्शनयापारोभूदित्यर्थः ४ यानार्हेत्यादिगुणविशिष्टापितरौ दृष्टामित्यन्वयः ४१ ॥ ५४ ४१

श्री. दुःखं जदुःखजायुतेन तस्मात्तता दृशं अन्यत्रापि द्रष्टव्यं इति दुःखदमिति यावत् तेन लोकदृष्टांतं सहितं नीषसहेति वेदुःखितोपि नैरोद्भूतेन शक्त
वा.रा. इति यावत् ततो ऽत्रमकृशः तन्नीडितो द्विपो यथा स्वपृष्ठवर्तिवत्सदर्शनाशक्तस्तद्वत् अस्य वेकैकेयीवाक्यमेवांकुशः ५१ वत्सकारणात् शून्यागारे
अयो. वत्सा वत्से जिनम हृह हम्वहि ष्यागच्छती सवत्सा बद्धवत्सा धेनुर्यथा धावति एवं राममाता अधावत् पुरा वत्से त्याद्युपिकक थनं कवेरपि शोकावि
९३ ष्टत्वान्नदोषाय ५३ ५४ रामलक्ष्मणसीतार्थं तद्वियोगजशोकवशात् नेत्रजं वारि स्रवंतीं संततीं नृत्यंतीमिव नर्तनं परिभ्रमं तां अस

257

नहि तत्कष्टमात्मोत्थं दुःखजं दर्शने पितुः मातृश्वसुरहितं शोकक्लांतोऽचैत्र इव द्विपः ५२ शून्यागारमिवायो
नीसवत्सा वत्सकारणात् बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताप्यधावत ५३ तथा रुदंतीं कौसल्यां रघुनंम
नुधावती क्रोशंती रामरामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ५४ रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवंतीं वारि नेत्रजं अ
सकृत्तनसंतानां नृत्यंतीमिव मातरं ५५ तिष्ठेति राजा चक्रोश याहि याहीति राघव सुमंत्रस्य बभूवात्मा
चक्रयोरिव चांतरा ५६ नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोपि वक्ष्यसे चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्त
मब्रवीत् ५७

कृत्वेत्यंतरा मर्त्यतिशेषः ५५ चक्रयोर्मध्ये युगत्समेनयोरंतरा स्थितउदासीनः पुरुष इव सुमंत्रस्यात्मा दोलायितो बभूव ५६ ननु राजवचनातिक्र
मे दोषः स्यादत आह नेति उपालब्धोपि मया दृष्टम्पि तिष्ठेत्युक्तोपि मद्वचनेन नाकार्षीरिति पुनर्गमनानंतरं राज्ञोपलब्धोपि नाश्रौषमिति व
क्ष्यसि दुःखजनकत्वात् पापिष्ठं चिरं चिरकरणं विलंबनमिति हेतोः शीघ्रं गच्छेति राममस्तमब्रवीत् ५७ ॥ ५७ ९३

तं जनं स्वनुवृत्तैः पौरजनैः अनुज्ञाप्य रामेण कृतो पुनः पुनराहूतमामनानुत्सोधापध्वजनोपि वनोगच्छतोपि पुनः शीघ्रं शीघ्रगतोत्पर्थः ५८ रामो
258 जनः राजसेव यीजनः अवरोधजनः उपजीविजन अपरामं मनसात्र दक्षिणकृत्वा न्यवर्तन्त देहस्यात्रैणेति शेषः रथस्य शीघ्रगत्वादिति भा
वः अप्युवेगेन मनसा नानुवर्तते अपिनादेहेन न्यवर्तन्त मनसाप्याशुवेगेनेतिपाठान्तरे अत्र पाठे मनसोनिवृत्तेराशुवेगो ज्ञापकः ५९ ३।

स रामस्य वचः कृत्वैवमनुज्ञाप्य च तं जनं । व्रजतोपि हयान्धीमांश्चोदयामास सारथिः ५८ न्यवर्तन्त जनो
रामं कृत्वा प्रदक्षिणं मनसाप्याशुवेगेन न्यवर्तन्त मानुषं ५९ यामिच्छेयुस्तत रायानैनेव द्रुमन्त्र्ये
येन ह्यमात्या महाराजमूचुर्दशरथं वचः ६० ते श्रीवचः सर्वगुणोपपन्नं श्रीलवन्नगरात्रः प्रविष्य ।
सत्पुत्रः निशम्य राजा कृपणः सभार्यो व्यवस्थित सत्तेन मोहमागमः ६१ इति श्रीरामायणे आर्षे ।
अयोध्याकांडे चत्वारिंशः सर्गः ४० तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ आर्तशब्दो हि संजज्ञे ।
स्त्रीणामन्तःपुरे महान् अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः यो गतिं शरणं चासीत्स ।
नाथः क्व नु गच्छति १ ॥

कटइति हस्ताव नोणत्तल्लसचिववचनाद्वि हतिविश्या हयमिछेटिति ६० यथावस्थितः अवस्थितः ६१
इत्यार्षे अयोध्याकांडे चत्वारिंशः ४० इदानीं तस्य याणनिमित्तं सर्वप्रजाशोक उच्यते नास्मिन्निति मात्पितृदेशेन हतमांजलौ निष्क्रामः
तिनगराद्विगच्छति सति १ तदेवाह अनाथस्येति तपस्विनः शोच्यस्य गतिः सकलसौवावाप्तिहेतुः शरणं सर्वोपद्रवोरक्षिता २ ॥

श्री॰
रामा॰
अ॰टी॰
२३।

259

अभिशप्तः मिथ्याभिशंसनं प्रापितः क्रोधनीयानि कृत्वा क्रोधकराणि ३ ४ वने गंतुमिति शेषः अस्य जनस्य त्वत्कृतं किं विप्रियं कथनेन सर्वस्य जन
गतः परित्राते ति भगवत्स्वरूपत्वाया सर्वस्य विहृहे ५ मत्तः पंचमादुत्तरे न गृहहभूतेवनवासेन निमित्ते प्रवत्स्यति प्रवासयति ६ । ७ ८ नाहूपं
तदग्निहोत्राणि रामहृदः खोदितिशेषः अंतरधीयन्त रामव्यसनानन्तरं तथा दिवसे शेषेसन्मृत्युतं हिनो भूत्प्रकालवृंदितमभूदिति भावः

नजग्मुरभिशस्तोपि क्रोधनीयानि यानि वर्जयन् कुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः कुतश्चित ३ कौ
सल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क्व नु गच्छति ४ कैकेय्या क्लिश्य
मानेन राज्ञा संचोदितो वनं परित्राता जनस्यास्य जगतः क्व नु गच्छति ५ अहो निश्चेतनो राजा जीवलो
कस्य संप्रियं धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ६ इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः रुरुदुश्च
व दुःखार्ताः सस्वरं च विचुक्रुशुः ७ स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः पुत्रशोकाभिसंतप्तः
श्रुत्वा चासीत्सुदुःखितः ८ नाग्निहोत्राण्यहूयन्त सूर्यश्चान्तरधीयत व्यसृजन्कवलान्नागा गावो व
त्सान्न पाययन् ९ त्रिशंकुर्लोहितांगश्च बृहस्पतिबुधावपि दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थि

वात्सल्यं नृत्यत्कवलनः नागाः राजानं शपायायन् अउभावप्राप्ताः ९ रुदिनापुत्राता राहोरावणस्य वनाशसूचका इति त्रिशंकुत्रिशंकुर्दक्षिणादिक्
स्थः लोहितांगो भौमः गृहत्रयोऽन्ये सर्वे ग्रहाः शनिशुक्रादयः सोममभ्येत्य राज्ञो वक्रगत्वा चंद्रं प्रापदारुणाः क्रूरा चिंशमंतो व्यवस्थि

हि
२३।

260

गतार्चींषि निष्प्रभाणि आभाविवर्जितानीति ग्रहाः शुक्रादयः विशाखाः विमार्गस्थाः सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ कालिकामेघपंक्तिः अनिलवेगे
नुत्थाकाशे उत्थितः उदधिरिव बहुशब्दवता नगरं प्रचचाल मनेनभूकंपः १२ १३ अकस्मात् हेत्वन्तरेण कारणाभावेऽपि दैन्यं रामवियोगादैन्यादथि
कं हन्त २४ शोकेन रामवियोगजेन पर्यायसंतप्तः पुनः पुनः संतप्तः प्रतिज्ञापालनरूपधर्मवत्सपितृकोपात् उत्पातः २५ हर्षकं केचित् विन

नक्षत्राणि गतार्चींषि ग्रहाश्च गततेजसः विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ कालिकानि
लवेगेन महोदधिरिवोत्थितः रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् १२ दिशः पर्याकुलाः सर्वा
स्तिमिरेणेव संवृताः न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रकाशे न किंचन १३ अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपाग
मत् आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः १४ शोकपर्यायसंतप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् अयो
ध्यायां जनः सर्वः शुशोच जगतीपतिः १५ बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः न हृष्टो लक्ष्यते
कश्चित् सर्वः शोकपरायणः १६ न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः न सूर्यस्तपते लोकं
सर्वं पर्याकुलं जगत् १७ अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवा
न्वचिन्तयन् १८ ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं नैव भेजिरे १९

तानां हर्षमासीत् सेषनिवसर्वोपप्लवः १६ १७ सुताश्च अनर्थिनो ऽनपेक्षिणो मातापित्रोरिति शेषः स्त्रीणां भर्तारो नर्थिनः भ्रातरो भ्रातृ
णामनर्थिन इति शेषः राममेवान्वचिन्तयन् न तु स्वानेन सर्वो जनः सर्वैर्विरिक्तोऽभूदित्याशयः १८ १९ ॥ ~

५

श्री॰ वा॰रा॰ अ॰टी॰ १३२ 261

पुरंदरेण रहिता सपर्वता नामेरुः यथा मही चचाल तस्य लोकपतित्वात् तथा रामेण रहितायोध्या चचाल रक्षकाभावात् ननाद च
दुःखाच्चक्रंदेत्यर्थः ५१ इति रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१ निर्यतस्तस्य रामस्य संबंधि रजसो रूपं यथा
स्थलं स्वरूपं यावत्तेनो दृश्यत तावदात्मनश्चक्षुषी न संजहार रामचक्षोर्म्यं रज इति प्रीत्या न त्यक्तवानासीदिति भावः १ यावत्प्रियं पु

ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना पुरंदरेणेव मही सपर्वता चचाल घोरं भयशोकदीपिता
सनागयोधाश्वगणा ननाद च ५१ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः ४१ या
वत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी १ यावद्राजा प्रि
यं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकं तावद्व्यवर्धतेवास्य धरण्यां पुत्रदर्शने २ न पश्यति रजोप्यस्य य
दा रामस्य भूमिपः तदार्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ३ तस्य दक्षिणमन्वागात्कौसल्या बाहुमंगना
परं चास्यान्वगात्पार्श्वं कैकेयी सा सुमध्यमा ४ तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च उवाच राजा
कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ५

त्रं राजा पश्यति रथधूलिदर्शनद्वारेति शेषः तावत्पुत्रदर्शने निमित्तं धरण्यां स्थितोऽस्य देहो व्यवर्धतेवान्यथा यस्मिन्नेवाभूदित्यर्थः २ रजसोप्य
दर्शनेन तच्छरीरं पतितमभूदित्याह नेति रामस्य रजः रामरथोद्धतमित्यर्थः ३ तस्य निपतितस्य पातनस्य दक्षिणं बाहुं धृत्वा कौसल्या अन्व
गात् स्वपुरं प्रतिगम्यमानमन्वगात् सहैव ससार कैकेयी त्वस्य वामं पार्श्वमेव केवलमन्वगात् तथा त्वं च राज्ञोऽस्याः परमैव रस्या।

= ९ ७ ८ १३२

262 तदेवाहं नामिति मवंवायवीवं भूतांस्तेहमत्रदासादित्पापिनेत्यर्थः अगतंतत्वात्कीय ६१ नकेवलमैहिकव्यवहारस्यनाशः किंतुपार
लौकिकस्यापीत्याह मागत्यामिति यत्वनेपाणिंपर्यगृहंत्तापत्त्वामग्निपर्यणयं प्रदक्षिणमनयन्अग्निहोत्रमेवयन्नाकार्षंतनस्यैवमस्मिलो
के पाणिग्रहणसाध्यक्रीडाद्यपि परलोकग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादि च त्वजानामित्यजामि ८ ननु सम्यागे पि मत्पुत्रभावः कथं त्यागोपेक्षात्वाम
नजीवंतीत्यादिनोक्तत्राह भरतइति यदित्वयापितं राज्यमप्यभरतः शत्रीतः वृष्टः स्यात्तर्हिमेमत्पाणंनतर्पस्वभरतःपित्रर्थंपित्रप्रयुक्त
श्राद्धार्थेपरयात्त हतमामाश्रागमत् आश्रितित्यर्थः अन्यथास्तेनेनमभीत्यर्थः कनकस्तु अजानामीत्यादिनाश्लोकपंचकवाक्यतस्य

कैकेयि मामकं गां निमास्यास्त्वाः पापनिश्चये नहि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च वंशपवी ९ येच त्वामनु
जीवंति नाहं तेषां न ते मम केवलार्थपरा हि त्वं त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहं ७ अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं पर्य
णयं च यत् अनुजानामि तत्सर्वं मम सिद्धिलोकपरत्र च ८ भरतश्चेत्प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येतदव्ययं य
न्मे स दद्यात्पित्रर्थं न मा तद्दत्तमागमत् ९ अथरोगसमन्वयं लक्षस्तन्नप्याप्यमतापिपंत न च केन तदादेवी

वीईत्यजामीत्यस्यानुकर्षः भरतः प्रीयाईयत्नेमेसदद्यात्पित्रर्थंममतदृत्तमपाकृदितिपाठः मदद्यादितिवावर्तनेभरतस्त्वयाप्रापितं राज्यं प्राप्य प्रतीतः
नः विवेकवान्सन् यत्प्राप्तं राज्यं तन्न स पित्रर्थं पितृमेधादनाय यदि दद्यात् तेजनमांच अतहतमस्मैदत्तेदानीं राज्यस्य प्रेष्ये न ताह शर्माश्रीत्या
सर्वं वदागमत् श्रामुयाश्रगीकरोमिश्र न्यथाभानत्यजामितद्दायसमेदद्यात्दक्षिलोकेशय्याभोजनादिपरत्रवपरलोकेपिंडदानादित्व
सर्वं अनुजानामेवत्यर्थः इत्याह ९ रेएवसमभसप्तमविलंबनाद्देजोवाक्येन्यवर्तनेनराज्ञासहेतिशेषः १० ॥ ७ १०

श्री॰
रा॰रा॰
अयो॰
२६३

यथा फलिनां ग्रीष्मे स्वकालिकदोषेण तन्पीडया तत् शोभवति यथा स्वकर्मेण ततः खमिनपत्तनपः २१ निहत्य निहत्य पुनः पुनरित्यर्थः रथव र्त्मसीदतः रथमार्गदर्शने ल्लिश्यतः यहस्वराङ्गणा २२ आत्मानं नगरं तं नगरसमीपं प्राप्तं यथा अब्रवीत् इति कतकः यद्वा पुत्रं नगरीं नं

दृष्टैव ज्ञात्वा नगरीं कामानां स्त्रीक्षुत्रीमिव पार्थिवेना अन्ववत्यप्रनष्टा मे तमाऽहं सविनयराघवे ॥ निहृत्ये
वनिहत्येव सीदतो रथवर्त्मसु राजेन्द्रानिव भौरूपं ग्रस्तसोऽभ्रमेना यथा ॥२॥ विललाप सदुःखार्तः
प्रियं पुत्रमनुस्मरन् नगरीं मसृतुप्राप्तं बधा पुत्रमथाब्रवीत् ॥३॥ राहुणा चन्द्रमसा त्यानात्व हृतां तां
मम मात्मजं यदा निपश्यिदृश्यते समहात्मान दृश्यते ॥४॥ यः स्वे बिनोपयाने शुभे तं वंदनहृपितः
वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मस्तेनमः ॥५॥ सनूनं क्वचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः काष्ठं वा =
दिवाश्मानमुपधायशियशयते ॥६॥ उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणः पांसुगुण्ठितः विनिश्वसन्प्रस्र ३
वणात्करेणूनामिव वर्षभः ॥७॥ द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः राममुत्थाय गच्छन्तं लो ॥८॥
कनाथमनाथवत् ॥९॥ सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदोचिता कंटकाक्रमणाक्रांता वनमद्य गमि ॥ष॥

नगरं तेन गत्वा तत्प्रदेशे प्राप्तं मन्वेत्यर्थः १३ ॥४॥ महार्हाभिः उत्तमनृपालंकारवतीभिः ॥५॥ क्वचिन्नदीतीरादौ अश्मायाषाणः ॥६॥ कृपणः बं
दिस्त्यादिराहित्येन कृपण इव प्रस्रवणात् गिरिप्रस्यादिप्रदेशात् ॥७॥ ॥८॥ सुखसदोचिता सुखस्य सदाउचिता नादृशपि कंटकेषाक ।

अत्र मौनसदृत्रिद्वेषेण नास्त्रिकोनावितानतिता ३

264

आयदानां यानादीनामासंतानर्दितं २० सकामाभवेनिवक्तोमाश्रनपकारिणाउःखदानेनकामपूर्तिनकदापीति भावः विधवात्वहेतुर्न हि
त्यादि २१ अपस्नानः अरिष्टक मलमयं २२ नदेवाह शुन्यति शून्यानि शून्यानि मे न धेस्त्वराग्रहश्रीतभागाः वृषमान्नोवषभ्यभागाष्वप
णांसर्वजनानांरामहष्टेषु गतत्वात् संहताप्रणावेदिकेषुसंहता आहताः प्रणयाप्रना वेदिकायस्यांसा देवतामितिप्राटः संहितापणदेवता

श्रनभित्तावनानांसाननंभयमुप्रेशपि आपदानर्दितं कलत्राणां भीरंणेमहर्षणं २० सकामाभवकै
केयिविधवाराज्यमावस नहिजेष्टकषत्वांविनाजीविद्युमस्त्युहे २१ इत्येवविलपनराजाजनो
वैनाभिसंवृतः अपस्नातइवारिष्टंप्रविवेशग्रहोत्तमं २२ शुन्यचत्वरवेश्मानां संहतापणवेदि
को ऋान्तदुर्वलदुःखार्तानात्याकीर्णमहापथा २३ नामवेक्ष्यपुरीं सर्वां राममेवानुचिंतयन्
विलपन्प्राविशद्राजा गृहंसूर्यइवांबुदं २४ महाहृदमिवाक्षोभ्यंसुपर्णेनहृतोरगं रामेणरहि
तंवेश्मवैदेह्यालक्ष्मणेनच २५ अथगद्गदशब्दस्तुविलपन्वसुधाधिपः उवाचमदुमंदार्थंवच
नंदीनमस्वरं २६ ॥

गृहाभिमुख्यः क्लान्तागंतमशाकाश्रनपवदुर्वलाउःखार्तानीरामवियोगपीडार्तायस्यांनात्याकीर्णांस्तसंमर्दरहितोमहापथोयस्यांता २४
सुपर्णेन हृतोरगंमहाहृदमिवेति रिक्तानि मेयप्रवेशयोनके २५ मदुमदोच्चारणेन अनपवमंदार्थमवनचहार्थदीनेशोच्यस्वरं

२५ सुन्दरकांडं सटीकं २५

श्री॰
वा॰
अटी॰
२६५

265

नयंतुइत्येके चिदत्र मनुष्याइतिशेषः अन्यत्र स्वांतररदृहे आश्वासः खेदापगमः २७ द्वारदर्शिनो वेत्रिणः कौसल्यायाः गृहमनयन् तत्र गृहे तैः विनीतवत् पर्यंके न्यवेश्यत राजेतिशेषः यद्वा नन्निविशानेनं तरराजा विनीतवत् अधोमुख आसेतिशेषः २८ कौसल्याया निवेशनं प्रविष्टस्य स्वापस्थानभूतशयनं समं विष्टं वमारुह्यापि लुलितं कलुलितं कलुषं मनभूत २९ नौष्याचामातापितराविनयर्थः ३१ येवनतंकालंतावन्का

कौसल्यायो गृहं शीघ्रं राममातुर्नयंतु मां न ह्यन्यत्र ममाश्वासो हृदयस्य भविष्यति २७ इतिब्रुवं तं राजानमनयन् द्वारदर्शिनः कौसल्यायाः गृहं तत्र न्यवेश्यत विनीतवत् २८ ततस्तत्र प्रविष्ट स्य कौसल्याया निवेशनं अधिरुह्यापि शयनं बभूव लुलितं मनः २९ पुत्रद्वयविहीनं च स्नुषया पि विवर्जितं अपश्यद्भवनं राजा नष्टचंद्रमिवांबरम् ३० तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्यवान् उच्चैः स्वरेण प्राक्रोशद्धा राघव विजहासि मां सुखिता बत तं कालं जीविष्यंति नरोत्तमाः परि ष्वजंतो ये रामं द्रक्ष्यंति पुनरागतम् ३२ अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामिवात्मनः अर्धरात्रे दशरथः कौसल्यामिदमब्रवीत् ३३ न त्वा पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना स्पृश राममेवानुगा

लेतावराहतिकालपर्यंतंजीविष्यंतिपुनरागतंरामंपरिष्वजंतोरामंद्रक्ष्यंतियेतेसुखितानरोत्तमाः स्वतेनस्वस्याधमत्वादिव्यंग्यं ३२ अथको सल्यागृहप्रवेशानंतरं आत्मनः कालरात्र्यामिव संहाररात्र्यां प्रपन्नायां अर्धरात्रे ३३ मां स्पृशस्वसमाश्वासयनार्थीमितिभावः कौ सल्यादर्शनेहेतुमाह राममिति काव्यलिंगमात्रालंकारः दृष्टेर्दर्शनशक्तेरामविषयेसमनस्कायाविलीनत्वान्नायायतिरेनस्त्व

266

विनिश्वसंतं राजानं उपोपविश्यपनसमीपेउपविश्य ३५ इतिद्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ समेविवेशे १ अहिर्जिह्मगासर्वेपंवनजुटिलगतिःजु
टिलबुद्धिजिह्मगातिसिपाटजिह्मतोकौटिल्यरूपंविषमुक्त्वेतर्थः निर्मुक्तानक्तकंचुकी २ भवतुभरतराज्यंवरांतरैश्रशापि स्ह्वेवनगते।
रामोभैक्षंचरन्गृहेवसेदितिनियनयाह्नेनस्यानवरंदातुंममापिकामकारइच्छचरणंअपिआत्मजंरामंप्रस्यादासमपिदातुंवरंममकामका

तेरामंमेवान्वविचिंतयंतंसमीक्ष्यदेवीशयनेनरेंद्रं उपोपविश्याधिकमार्तरूपाविनिश्वसंतंविललाप
कृच्छ्रं ३५ इतिद्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ततःसमुपशायितेसनशोकेनपार्थिवे कौसल्यापु
त्रशोकार्तातमुवाचमहीपतिं १ राघवेनरशार्दूलेविषंमुक्त्वाहिजिह्मगा विचरिष्यतिकैकेयी
निर्मुक्तेवहिपन्नगी २ विवास्यरामंसुभगालब्धकामासमाहिता त्रासयिष्यतिमांभूयोदुष्टाहि
रिववेश्मनि ३ अथास्मिन्नगरेरामश्चरन्भैक्षंगृहेवसेत् कामकारोवरंदातुमपिदासंममात्मजं ४
पातयित्वातुकैकेय्यारामस्थानाद्यथेष्टतः प्रविद्धोरक्षसांभागःपर्वणीवाहिताग्निना ५ नागराजगति
वीरोमहाबाहुर्धनुर्धरः वनमाविशतेनूनंसभार्यःसहलक्ष्मणः ६ ॥

रइच्छमेवनहियोगेशोकाभावान्एवंचेहशंवरयाचनंममात्मजात्रासनार्थमेवेतिवं ४ कैकेय्याकर्त्र्यारामंस्थानाद्यथेष्टतःस्वेच्छानुसारेण = ५
पातयित्वाप्रविद्धःपर्वणिअग्निहिताग्निनारक्षसांभागरक्षःप्रादिरूपइवप्रतिउः प्रक्षिप्तः इतः परंस्पर्शनसमर्थंमाविनेरक्षोभिर्नाशमादित्तिवंगव ३

श्री०
वारा०
अयो०
१२५

267

कैकेय्यनुमतेनस्थितेनेतिशेषः कान्यावस्थास्तोभवत्तएणातिरिक्तानकापिजीवनंसर्वथानसंभावितमितिभावः ७ रत्नहीनाःउत्तमवस्त्र
हीनाःतरुणेणवतरुणीवतरुणाः फलकालेयुवावस्थानेनराज्यभोगकाले ८ शोकक्षयःशोकस्यक्षयोयस्मिन्सःअपिइदानींस्यात् इदा

वैनवहष्टइः स्वानांकैकेय्यनुमतेन्वया त्यक्तानांवनवासायकान्यावस्थाभविष्यति ७ तेरत्न
हीनास्तरुगणाः फलकालेविवासिताः कथंवत्स्यंतिकृपणाःफलमूलैःकृताशनाः ८ अपी
दानींसकालःस्यान्ममशोकक्षयःशिवः सहभार्येसहभ्रात्रायदपश्यमिहराघवं ९ श्रुत्वैवोपस्थि
तौवीरौकदायोध्याभविष्यति यशस्विनीहृष्टजनासूच्छ्रितध्वजमालिनी १० कदाप्रेक्ष्यनरव्याघ्रा
वरण्यात्पुनरागतौ भविष्यतिपुरीहृष्टासमुद्रइवपर्वणि ११ कदायोध्यांमहाबाहुःपुरीं
वीरःप्रवेक्ष्यति पुरस्कृत्यरथेसीतांवृषभोगोवधूमिव १२ कदाप्राणिसहस्राणिराजमार्गेममा
त्मजौ लाजैरवकरिष्यंतिप्रविशंतावरिंदमौ प्रविशंतौकदायोध्यांद्रक्ष्यामिशुभकुंडलौ
उदग्रायुधनिस्त्रिंशौसशृंगाविवपर्वतौ १४ कदासुमनसःकन्याद्विजातीनांफलानिच १५

दिशंतःश्रींहृष्टाःकन्याविंनिप्रदक्षिणं १५

रजनोत्सवायकदापुरीप्रदक्षिणंकरिष्यंति १५

नीमेवस्यात्सकालइत्यर्थःअपीदानीमितिलोकोक्तौवा ९।१०।११ गोवृषोवधूं १२ १३ उदग्रायुधनिस्त्रिंशौआयुधंधनुरादिनिस्त्रिंशःख
ड्गः १४ कन्याद्विजातीनामितिद्वंद्वःतत्रकन्यानांसुमनसःपुष्पाणिद्विजानांफलानिचप्रदिशंतःप्रदक्षिणंतःहृष्टाभूत्वासकलयो

१२५

बुद्ध्यापरिणतःख्यातेनवृद्धःवयसाचामरप्रभःतरुणःअमरपदेनदेवानांसदातरुणत्वात् स्ववर्षपर्वकालिकःकालिकमुत्संगेहितिज्ञानंलालयन्
268 त्रिवर्षइवलालयन्नितिपाठेमांप्रतिक्रीडन्नित्यर्थः १६ कदर्य्यत्वदुष्टाचारया पातुंकामोयेषांतेषुपायानकामेषुशातिताःकृत्ताः १७ वत्स
लापुत्रवत्सलसिंहेनगौरिवत्वयाविवत्साकृता अकृपातकेनेतिशेषः कैकेय्यासिंह्याबालवत्सागौरिवबलाद्विवत्साकृता १८ गुणैर्नहीनंपु

कदापरिणतोबुद्ध्यावयसाचामरप्रभः अभ्युपैष्यतिधर्मज्ञात्रिवर्षइवलालयन् १६ निःसंशयंम
यामन्येपुरावीरकदर्य्यया पातुकामेषुवत्सेषुमातॄणांशातिताःस्तनाः १७ साहंगौरिवसिंहेनविव
त्सावत्सलाकृता कैकेय्यापुरुषव्याघ्रबालवत्सेवगौर्बलात् १८ नहितावद्गुणैर्जुष्टंसर्वशास्त्रवि
शारदं एकपुत्राविनापुत्रमहंजीवितुमुत्सहे १९ नहिमेजीवितेकिंचित्सामर्थ्यमिहकल्प्यते अ
पश्यन्त्याःप्रियंपुत्रंलक्ष्मणंचमहाबलं २० अयंहिमांदीपयतेसमुत्थितस्तनूजशोकप्रभवोमहाहितः
महीमिमांरश्मिभिरुत्तमप्रभोयथानिदाघेभगवान्दिवाकरः २१ इतिश्रीरामायणेअयोध्याकाण्डेत्रिचत्वारिंशः ४३
विलपन्तींतथातांतुकौसल्यांप्रमदोत्तमां इदंधर्मेस्थितांधर्म्यंसुमित्रावाक्यमब्रवीत् १ ॥

णैःसर्वकल्याणगुणैः १९ कल्प्यतेदृष्टेनेतिशेषः कल्पतेइतिपाठेवियतइत्यर्थः २० दीपयतेसंतापयति अयंपुत्रशोकसंभवः महाहितःमहाव्या
मावहितइत्यर्थः २१ इतिश्रीरामायणेअयोध्याकाण्डेत्रिचत्वारिंशः ४३ प्रवंडः विलपन्तींकौसल्यांसुमित्रासमाश्वासयत् पतीनामित्यादि विलपन्तीमिति १ ॥ ख

श्री. इदंवाक्यमित्यन्वयः २ रूपण्णं यथारुदितेनवाकिंप्रयुक्तमेवेत्यर्थः तत्रहेतुमहगुणैर्युक्त इतितानाहश्यसनकाण्यपार इतिभावः पुरुषाणांमह
गीता. त्वेनतत्स्वप्रत्वंदर्शयंस्तथापवंच सर्वव्यापकत्वेनाज्ञापिसन्निधानात् हिलापादियुक्तमितिचवर्णयं २ नदेवाहयइतिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं साधु
भूटी. सिद्धसंकल्पकर्तृत्वनानः वनमितिशेषः सत्यवादिनंनन्तनुशसिद्धं ३ शास्त्रस्तुवेथानिर्देशेत्यफलस्याप्रष्मिकस्यवेसाहृयोयस्मात्तत्रधर्मेस्थि
१३९ तोऽतस्तथायः ४ सम महायसंयतेस्वन शोभ्यद्गत्याह वर्ततेनवेतिजनमां हंतिपितृन्तन्त्वशुश्रूषाव्यापारवेतन्येतकरोतीतियावत्तलाभःस

269

तवार्यमनुगुणैर्युक्तःसत्यःपुरुषोत्तमः किंतेविलपितेनैवंरूपण्णंरुदितेनवा २ यत्तवार्येगतः
पुत्रस्त्वकारार्ज्यंमहावलः साधुवेन्महात्मानेपितृवैसत्यवादिनम् ३ शिष्टैराचरितेसम्यक्
शास्त्रप्रत्वेवलोदये रामोधर्मेस्थितःश्रेष्ठोनसशोच्यःकदाचन ४ वर्ततेचोत्तमांवृत्तिंलक्ष्म
णोस्मिन्सदानवः दयावान्सर्वभूतेषुलाभस्तस्यमहात्मनः ५ अरण्यवासेयदुःखंजानात्ये
वसुखोचिता अनुगच्छतिवैदेहीधर्मात्मानंतवात्मजं ६ कीर्तिभूतांपताकांयोलोकेधामय
तिप्रभोः धर्मसत्यव्रतपरःकिंनप्राप्तस्तवात्मजः ७

स्वमेव ५ यद्वैवैदेह्यप्यनुगच्छति ते नलाभएवतस्यप्रनेनसर्वभूत
दयावत्त्वेलकल्लत्प्रणासर्वभूतानांधारकशेषावत्वात्तत्वंयर्मायत्यस्याचजानक्याः श्रीत्वेद्यनितंतेनरामस्यभगवत्वंध्वनितं ६ तदेवाह य
त्वार्यत्वात्मनासंभूतांपनाकांध्वजंलोकेत्रेलोक्येपिधामयतिप्रवर्तयतिप्रभुःसर्वभूतपालकःसतवात्मजःसाक्षाद्धर्मस्तद्रूपोयतः
सत्यव्रतपरोतःकिंनप्राप्तःकिंनतत्त्वेयोयप्राप्तः यनेनतदेववांगंदृष्टीकृतेसर्वश्रेयःस्यानत्वस्यभगवदतिरिक्तंभावात् ७ ॥ १३९

270

यतोदेवधर्नयत्नीसकलदेवसेव्यत्वंनस्याः यत्क्रमिति शेषोवंशप्रहृतपाप्मत्वादिलक्षणंमाहात्म्यंसर्वेविधेयत्वंयद्वीषोदेन्तिसूर्यशक्तिक्रतेः ८ युक्तं
प्रीतोस्मः अजपवमुक्तः स्वरवस्पर्शइत्यर्थः चंद्रमाश्चंद्रः आल्हादयिष्यति १० ब्रह्माब्राह्मणोविश्वामित्रः ब्रह्मेवसृष्टिकर्तावातिमिध्वजः शाबरस्तः
स्वतः सर्वाङ्गैरित्यर्थइतिकतककृतः तीर्थत्वकदाविद्यामोवैजयंतंनगरंनिरुह्यतत्रमंत्रिमिपजाख्यभावरसदावनसप्तद्वेहतवानतेनशी

युक्तंरामस्यविज्ञायशौर्यंमाहात्म्यमुत्तमं वशगात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ८ शिवःस
र्वेशकालेश्वकाननेभ्योविनिःसृतः राघवेणकृपीतोसःसेविष्यतिसखोतिलः ९ शयानमन
गराङ्गाणिनेवाभिपरिष्वजन् सुस्पृशन्शीतरश्मीश्चंद्रमाल्हादयिष्यति १० ददौब्राह्मणोदिव्या
नियस्मैब्रह्मामहौजसे दानवेन्द्रहतंदृष्ट्वातिमिध्वजसुतंरणे ॥ सशूरः पुरुषव्याघ्रः स्ववाहुब
लमाश्रितः असंत्रस्तोलोकचरणेपसौवेश्मनीवनिवत्स्यते १२ यस्येभ्यपयमासाद्यविनाशंयांति
शत्रवः कथंनपृथिवीतस्यशासनंस्थातुमर्हति १३ ॥ ॥ ४४

तोब्रह्मारामायदिव्यास्त्राणिददाविनेनहलान्कल्पयतिकतकोक्तंतनयुक्तंताटकावधोत्तरंस्वबाहुबलयान्तागोवविश्वामित्रेणास्त्रोपदेश
सप्राप्तत्वात् स्वबाहोर्भीचधान्तवस्यसर्वमुक्तत्वेनशंवरघ्नत्वानोचितमाद्य ११२ तस्यशासनेपृथिवीतस्थाःप्राणिनः कथंनशा

कौसल्यांप्रतिसुमित्राकृतसमाश्वासनमितिसर्गः ४४

श्री॰ वा॰रा॰ सु॰टी॰ २७० 271

यायाद्भुताश्रीः शौरीरघोभार्याद्योवशौर्यंयाद्यावकल्याणसत्वतानाद्युपतेतयात्तामेते निवृत्तवनवासः क्षिप्रमेवराज्यंप्राप्स्यति १७
इदानीमाहात्म्यदेवसर्वोत्तमत्वमितेरामस्यदर्शयति सर्वस्यापीति सर्वस्यापिसकार्यंजनकत्वमेतदधीनमेवेतिभावः क्षमाक्षमेतिप्र
ष्टीतत्त्वरूपः १८ सत्गणाः दोषजनकाइत्यर्थः १९ रामपत्नीभिस्तिसृभिः सहस्रभिषेक्ष्यतेवसिष्ठादिभिरितिशेषः श्रियाविजयल

याः श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याणसत्वता निवृत्तारण्यवासः सत्प्रतिष्ठे राज्यमिवाप्स्यति १७
सर्वस्यापि भवेत्सर्वो यास्त्वग्रेरग्निः प्रभोः प्रभुः श्रियाः श्रीश्च भवेदग्र्या कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्ष
मा दैवतं दैवतानां च भूतानां भूतसत्तमः तस्य केह्यगुणा देवि देशे वाप्यथवा वने १८ पृथि
व्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यते १९ दुःखजं
विसृजत्यश्रु निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य यं अयोध्यायां जनः सर्वः शोकवेगसमाहतः २० कु
शचीरधरं (वीरं) गच्छन्तमपराजितं सीतेवानुगता लक्ष्मीस्तस्य किं नाम दुर्लभं २१ ॥

क्ष्म्या १९ कालान्तरेपि राज्यार्हत्वं लोकजनानुरागप्रदर्शनेनाह दुःखजमिति यतः अयोध्यायां विद्यमानः सर्वो जनः यं निष्क्रामन्तमुदी
क्ष्य दुःखजमश्रु विसृजति अतस्तस्य राज्यमवश्यंभावीति शेषः २० अथ वनस्य वने विषयसुखेनास्तीति शङ्कां वारयतीमद्दु कुशाची
रादिपरमपि लक्ष्मीरिव सीतानुगता तस्य किं दुर्लभं ह्यस्याहृपवार्थे सीता रूपेण लक्ष्मीरेवेति भावः पतनसविस्मरेवेति श्रुतिः १७०

पनर्ग्रहाणांमूलसेनावरः श्रेष्ठः स्यादितिभावः २० द्वाष्टासिन्वइ ॥ २३ रामेरामविषशोकः प्रलापादिः ३ः त्वं व्यथयामास्तपसत्वाशिवे ग्रगुभेनइ

272

पनर्ग्रहवरेयुसवाणावज्ञातभ्रत्वयं लक्ष्मणेनजनिग्रेनस्यकिंनामदुर्लभं २० निहतवन
वासुनेदृष्टासिपुररागते जहिपोकवमोहंवदेविसमंब्रवीमिते २१ पिरसावरणावनेवेदमात
मनिर्दिते पुनर्दृष्टासिकल्याणिइत्रवंइमिवोदिते २२ पुनःप्रविष्टहष्टानमभिषिक्तमहापिप
समन्तसूपसिनेचाभ्यासीवमानेदृष्टेतल २३ माशोकेदेविदुःखवानरामेहरणेपाव विप्र ॥
इत्सामिउतेनसमीतेसहलक्ष्मणे २४ वियाशेषाजनस्वायंसमाश्वासायनेनवे किमिदानेमिद
देवीकरोषिप्सिदिविक्लव २५ नाहंत्वंशोचिनेदेवियस्यासेराघवःसुतः नहिरामात्परोलोकेविद्य
तेसमयेस्थितः २६ अभिवादयमानेतंहष्ट्वासमुहृदंसुतं मदाप्रभ्रातृसहितंप्रमेघोरक्तवाणि
की २७ पुत्रत्वेवरदःविप्रयोध्याप्रभ्रागतः कराभ्यांमदुपीनाभ्यांचरणौपीडयिष्यसि २८ अभि
वासमानसमंसुसमुपदेहतन मदासेःपोत्साम

पपते २५ हेप्रहतेयस्मात्वयाप्रशोषोयंजनःत्वत्सरिवाहतपत्वात्वयासमा
श्वास्याप्रेतोदेविविलसदिइदंसवीक्षदृपविक्लवदुःखाकिंकरोषि २५ २६ मेवरेहामेचपंक्तिः २७ २८ अभिवायचरणौसृष्ट्वाप्रोदासेउदासे

वेदक्रमानुमतिशीकरः ५

कुमारसंभवेनसमतलम २५ ॥

वाक्योपचारे वाक्यरचनायां रामा रमणीया ३।३। इति श्रीमाभिरामे अयोध्याकाण्डे व्याख्यायां सर्गः ४४ इदानीं रामम् अनुगच्छ
तां पौरजननिवर्तनमाह अनिवर्तितवनवासाय प्रयातमिति न्वयः १ सुहृद्धर्मेण यमिच्छन्नरयातं तेन नेह रमनन्वये दित्युक्तिरूपेण

अश्राम्यन्ती विविधैश्च वाक्यैर्वाक्योपचारे कुशलानवद्या रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा देवी
सुमित्रा विरराम रामा ३ निशाम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः सद्यः श
रीरे विननाश शोकः शारद्गतो मेघ इवाल्पतोयः ४ इत्यार्षे श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे
सर्गः ४४ अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमं अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मान
वाः १ निवर्तितेऽतीव बलात्सुहृद्धर्मेण राजनि नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथं २ अयोध्या
निलयानां हि पुरुषाणां महायशाः बभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ३ स याच्यमा
नः काकुत्स्थस्ताभिः प्रकृतिभिस्तदा कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ४ अवेक्षमाण
स्सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव उवाच रामः स्नेहेन ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ५ या प्रीतिर्बहुमान
श्च मय्ययोध्यानिवासिनां मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा विशेषेण भरते सा ॥ ॥

ते अनुरक्ताः पौराः २ तदनिवृत्तौ हेतुमाह अयोध्येति ३ याच्यमानः प्रतिनिवृत्तिं प्रार्थ्यमानः ताभिः प्रकृतिभिः अनुरक्ताभिः प्रजाभिः सम

274

प्रियाणि ऐहिकलौकिकसुखजनकानि हितानि परलोकसुखजनकानि ७ वयसा बालोपि ज्ञानवृद्धैः वीर्यगुणान्वितो विमद्गुः ८ स
मीहितः राज्ञा निश्चितः मया शिष्टैः मन्त्रिभिः कैकेयी निपावन् इहैव राज्ययौवराज्यः हियतः अपि चापि अस्मादपि हेतोः भरते प्रेतविषिलीय
तां यतो तैवाथस्मा कं भर्तृशासनराजाज्ञा कार्या अश्रवयका वो भवति ९ तथा कार्याश्च नक्षलाचरणेन सदा समाश्रा समीपः १० यमेरा

सहि सत्यगुणावारित्रः कैकेयंदवर्द्धनः कौशल्यप्रियकारकः प्रियाणि च हितानि च ७ तान हृष्टो वयो-
बालोप्यद्दवीर्येण गुणान्वितः अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ८ स हि राजगुणैर्युक्तो युव
राजा स मीहितः अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनं नसंतप्य यथा चासौ वनवासं गते मम
पि महाराज त्वया कार्यं मम प्रियचिकीर्षया ९ यथा यथा दाशरथिर्धर्म एवाश्रितो भवत् तथा
तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ वाल्मीकिरपि हि दीने रामः सौमित्रिणा सह चकर्ष बलगोर्वर्द्धं
मेन श्रावितवासिनम् ॥ ते हि ज्ञानविधि यं हृष्टा ताने नवयसौ जना वयः प्रकर्षमपि शिरसा हृष्टा

जवाक्यापरिपालनरूपं प्रकामयन् विनेस्वीकृतवंतः अत्यंतधर्मपालित्वात् ॥ वाल्मीकिरपि हितन्नेत्र रक्तरूपैः सगुणैर्वर्द्धं भरवासितं सौमि
त्रिसहितो रामस्य प्रकर्षवृद्धत्वे हृष्टा लंकारः गुणैरित्यर्थो श्लोषः ११ औजसानपावलेनपर्वेत्रिविधं यथा तया हृष्टाः तेषामध्येवयः प्रकर्ष
शिरसः वयसा आपिकाकपिशिरसः अतिहडत्वादनया क्नाशक्त्या हृष्टादि रमहद्गुः कचित भग्नशिरस इति पाठः १२ ॥ ५८ ॥

श्री. किमुक्तस्तदाह वहन्त इति रथेन प्रापयन्त इत्यर्थः जात्याः उत्तमजातीयाः भर्तरि राम विषये हिता भवत वनं मा नयत इत्यर्थः यावत् ब्राह्मणगणं पादाभ्याम
वा.रा. तिक्रम्य गमनेन भर्तेर हितमिति भावः ॥१४॥ विशेषेण तुरंगमाः कर्णवन्त इत्यन्वयः तस्मात् युष्माभिरवश्यं गन्तव्यं अपि तु याचनां मत्सम्बन्धिनीं प्रतिवेदि
अ.टी. ताः ज्ञातवन्तो निवर्तध्वं ॥१५॥ उपवाह्यः पुरसमीपे प्रापणीयः वः युष्माकं न तु पुराद्वनं अपनीयः नेयः वाह्य प्रापणीयः ॥१६॥ आर्तप्रलापान् आर्तवाक्यानि प्रल
१२९

275

वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरंगमाः। निवर्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तरि ॥१४॥ कर्णवन्ति हि भूता
नि विशेषेण तुरंगमाः। यूयं तस्मान्निवर्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ॥१५॥ धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शु
भदृढव्रतः। उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराद्वनं ॥१६॥ एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतो द्विजा
न्। अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥१७॥ पद्भ्यामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः। सन्निकृष्ट
पदन्यासो रामो वनपरायणः ॥१८॥ द्विजातीन्हि पदातींस्तान्रामश्चारित्रवत्सलः। न शशाक घृणा
वत्तः परिमोक्तुं रथेन सः ॥१९॥

पतः कथयतः ॥१७॥ द्विजानां संगमार्थं सन्निकृष्टपदन्यासो भूत्वा वनपरायणः एव शनैर्जगाम न तु निवृत्तो नापि स्थितः रथेन गमने ब्राह्मणानां
शेषदोषः परित्यागः ब्राह्मणस्यासनं व्रतभंगो भवतीति धिया पद्भ्यां मदगमनो भूत् यावद् ब्रह्मसन्निधानमिति भावः ॥१८॥ रथेन परिमोक्तुं न
शशाक त्यक्तं रथवेगात्यवने न निवर्तयितुं न शशाकेत्यर्थः तत्र हेतुः घृणा दयातन्मूलकचक्षुर्यस्यात्यर्थः ॥१९॥ ॥ १२९

276

गच्छंतमेवत्वत्प्रार्थनानंतरमपिनस्थितेनापितिष्ठन्तमित्यर्थः २० ब्राह्मण्यंब्राह्मणसमूहः ब्राह्मण्यंपवत्महितंद्विजस्कंधाधिरूढाः यत्र ह्मोरेवै
निशाधः २१ वाजपेयसहस्राणिवाजपेययागानिजातानिवत्प्रकृतादिसंवत्सरप्रत्यावृत्तेःमेचानिवजलान्यपेशास्त्रमेवसांगराणिच्छत्राणीत्यर्थः २२

गच्छंतमेवं मे हष्ट्वा गमे संभ्रान्तमानसाः ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः २० ब्राह्मण्यं कृत्स्न
मेतत्त्वां ब्राह्मण्यमनुगच्छति द्विजस्कंधाधिरूढास्त्वामग्रेयोऽप्यनुयास्यामी २१ वाजपेयसहस्राणि
छत्राण्येतानि पश्यतः इष्टैनोऽस्य यातानि मे वानि व्रजलान्यपि २२ घनवामातपत्रस्य रश्मिसंतापि
तस्यते पविभिच्छायां करिष्यामस्वेः छत्रैर्वाजपेयकैः २३ याहि नः सततं वृद्धिं वेदसंज्ञानुसारिणी ।
त्वत्कृते सा कृता वत्स च नवासानुसारिणी २४ हृदयेष्वेव तिष्ठंते वेदा ये नः परं यतं वत्संत्यपि च
हेष्वेव दारा भ्याः रिक्तरदिताः २५ ।

घनवामातपत्रस्य सूर्याप्रभेन छत्रस्य वाजपेययागप्रोभेः २३ वेदमेज्ञानुसारिणी
नदभ्यासानुसरणशीलानक्तनेत्वन्निमितेवनवासानुसारिणीवेदाभ्यासादीनपरित्यज्यवनवासोन्मुखीकृतेत्यर्थः २४ अस्मा
कंत्वयासहवनानुगमनेनकाप्यनुपपत्तिरित्याहुः हृदयेष्विति येनोऽस्माकं परं यनं वेदास्ते ऽस्माकं हृदये एव वा च तिष्ठंते चारित्रेयति

= रा० टी०

277

पुनरिति यद्यपि त्वद्गतौ त्वद्गमने अस्माकं मतिः सुहृतानिश्चिताऽतः पुनर्वनगमननिश्चयोऽस्माकं न कार्योऽस्ति कृतत्वादेव तथापि किंचि
दुमेदृग्विशेषः त्वयि धर्मव्यपेते ग्रालएव वनस्थधर्मनिरपेक्षे सति किं भूतं धर्मपथे स्थितं स्यात् न किमपि सर्वैः धर्ममार्गो व्यतिक्रमेयुः २६
तस्मात् अस्माभिः इह सगुल्क शिरोरुहैः पलितकेशैः शिरोभिः स्वाष्टांग ग्राणामेन महीपतनेन पांशुलैः महीपतनेन पांशुलैः रजोव्याप्तैः दे
हे स्थयावितस्त्वं निश्चचारनिश्चलयधर्मोनुष्ठाननिवर्तस्व अत्र ग्राहणैर्नमस्कारः तत्रियस्य कथमिति न शक्यः नत्वत्तया भगवदक्ता

पुनर्नैनिश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ सुकृतामपि ॥ त्वयि धर्मव्यपेते तु किं स्याद्धर्मपथे स्थितं २६ यावि
तो नो निह्नन स्वहंसगुल्कशिरोरुहैः शिरोभिर्निश्चताचार महीपतनपांसुलैः २७ वहूनां वितृना
यत्ताहि जानां यद्दिहागता तेषां समाभिशयत्तान वत्स तित्रवर्तते २८ भक्तिमंतीह भूतानि जंग
माजंगमानि च याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय २९ ॥

र त्वहृ स्थानमस्कारेणादोषान् यद्वाराज्ञो विस्व
ष वेत नतो नदोष इत्याहुः २७ एवमपि गच्छतमेव दृष्ट्वाहुः वहूनामिति येहि जाइ ह्यागताते षां वह्नां यत्नाहूह कालेविततानासंतितेषांम
मानित्वन्निवर्तनायता अनिहते सर्व परिषिद्धं कर्त्तं तं त्वया प्यायासतीति भावः २८ वकेवलम स्मार्थे नैवापि तु सर्वभूतप्रीत्यर्थनापी
त्याहुः भक्तीति जंगमाजंगमानि सर्वाण्यपि भूतानि भक्तिमंतिनिसेह वर्तते त्वन्निवर्तिं याचमानेषु भक्तेषु त्वमपि भक्तिं स्नेहं प्रदर्शयेति॥

तेषां गणा त्रिप्रकारस्माहन्मूलैः स्थावरत्वाद्युत अत्यंतद्रवेगात् भृतत्वा मन्वगंतमशक्ता उद्धताः पादपा वायुवेगेन वायुवेगजशाखाचलनशब्दैर्वि
278 क्रोशंतीव तन्निवर्तनायेति शेषः २ चेष्टां गात्रचलनादि पादपाः शाखाहारार्थं वा रक्षते भ्यो निर्गताः हस्तरूपकस्यात पक्षे निक्षिप्ता निश्चयेन र
स्थिताः तत्ताद्दशरथापि भ्रुवमवतीर्णाः एवं मरणपर्यंतव्यापारेणात्वायाचेतेनेति हृतिमिति शेषः ३ निवर्तने निर्वर्तनमितिनिमित्तं विक्रोश

अनुगंतुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः । उद्धता वायुवेगेन विक्रोशंतीव पादपाः ॥ २ ॥ निश्चेष्टाहारसं-
चारा वृक्षैकस्थाननिष्ठिताः । पक्षिणोऽपि प्रयाचंते सर्वभूतानुकंपनम् ॥ ३ ॥ एवं विक्रोशतां तेषां द्वि-
जातीनां निवर्तने । ददृशे तमसा तत्र वारयंतीव राघवं ॥ ४ ॥ ततः सुमंत्रोऽपि रथाद्विमुच्य श्रांतान्हया-
न्संपरिवर्त्य शीघ्रं । पीतोदकांस्तोयपरिप्लुतांगानचारयद्वै तमसाविदूरे ॥ ५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामाय-
णे वाल्मीकीये अयोध्याकांडे पंचचत्वारिंशः ॥ ४५ ॥ ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः । सी-
तामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

तांतेषामनुग्रहाय मार्गे तिर्यक्प्रवाहत्वाद्राघवं वारयंतीव तमसा ददृ-
शे ४ संपरिवर्त्य भ्रमापयन्न तु येष्कन विलंबनानि धायनो येपरिप्लुतांगान् स्नापितान् तमसायाम् विदूरे प्रचारयत् भक्षितन्तृणा-
नकारयत् ५ इति रामायणे अयोध्याकांडे पंचचत्वारिंशः ४५ सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमब्रवीदित्यनेन सीतोद्देशेन कृतानुपालवचसो

सीता ८

श्री. हे सौमित्रे वनवासस्य वनवाससंबंधिनि शानां मध्ये ५ यत्र हृष्टाः इयं निशा वनं वनवासं प्रति पूर्वा प्रहिता प्राप्ता वनवासकालसेनत्रिशामा
वा.रा. दृष्पगणानीयत्वात् अतस्त्वमक्कंदितं मध्य प्रभृति प्रवृत्तः कैनायोध्याविलरणे कर्तनाहसि २ यथायोगं स्वस्वनिलयमापद्भिरागकुि
अ.टी. द्भिः खगैर्द्विजैर्निलीनानि सशाहमनयाख्यायाम्प्रानि अतएव शून्यान्यरण्यानि रुदंतीव अस्मान् दृष्ट्वा खिन्नानीव वर्तनेनानियमय ३ सखी॥
१५१

279

इदमद्य निशापूर्वा सौमित्रे प्रहिता वनं वनवासस्य भद्रं ते न चोत्कंठितुमर्हसि पश्य शून्यानि ॥
रण्यानि रुदंतीव समंततः यथा निलयमायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः २ अद्ययोध्यानु ॥ ८
गरी राजधानी पितुर्मम सस्त्रीपुंसा गतानस्मान् शोचिष्यति न संशयः ३ अनुरक्ता हि मनुजा ।
राजानं बहुभिर्गुणैः त्वां च मां च नरव्याघ्र भरतं च तथा ४ पितरं त्वानुशोचामि मातरं च यश ।
स्विनी अपि नांधौ भवेतां नौ तावभीक्ष्णशः ५ भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे धर्मा ।
र्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ६ भरतस्यानृशंसत्वं संस्मृत्याहं पुनः पुनः नानुशोचा

पिशाचं

पुंसा स्त्रीपुंसैः सहिताः अयोध्याप्रभृति ४ ऊनत्वं त्राह अनुरक्ता इति बहुभिर्गुणैरिति सर्वोत्तमी ५ नौ अस्मदर्थे अभिनिमित्तं अभीक्ष्णमनु ॥
सेहुः रुदंतौ पितरौ अंधौ न भवेतामेवातः शोकामितो ६ अथवा तदनुशोको स्माकं हृदये नाह भरत इति ७ अ—नृशंसत्वम क्रूरत्वं ॥ ५ ॥
१५१

अथ लक्ष्मणानुगमनेन संतुष्टश्चाह त्वयेति मामनुव्रजता त्वया कार्यं कर्तव्यं तत्कृतमेव हि यतस्त्वदनुव्रजनाभावे वैदेह्या रक्षणार्थं सहा
280 यतां सहायसमूहो नेष्टः स्यात्तथेमं कोपि सहायसमूहः स्थानीय इति भावः अत एतस्य प्रयाणारम्भे रक्षा वा हारादिकं संपादयेति शेषः २
अहं त्वं च तमसातीरे इमां निशां सहैव कृतप्राणरक्षणौ वत्स्यामि प्रथमदिनत्वात् वनवासासंकल्पागतत्वेन निशोषः तदेवाह

त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतं अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता अद्भिरेव हि
सौमित्रे वत्स्याम्यद्य निशामिमां एतद्धि रोचते मह्यं वन्येपि विविधे सति ॥१०॥ एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं
सुमंत्रमपि राघवः अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह ॥११॥ सोश्वान्सुमंत्रः संयम्य सूर्येस्तं समु
पागते प्रभूतयवसान्कृत्वा बभूव प्रत्यनंतरः ॥१२॥ उपास्य तु शिवां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपागतां
रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ॥१३॥ तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैः कृतां रामः सौ
मित्रिणा सार्द्धं सभार्यः संविवेश ह ॥१४॥ सभार्यं संप्रसुप्तं तं श्रान्तं संप्रेक्ष्य लक्ष्मणः कथयामास सू
ताय रामस्य विविधान्गुणान् ॥१५॥

पततीति वन्येसत्यपीत्यन्वयः १० ॥ संयम्य बद्ध्वा योग्यं बंधनं कृत्वा प्रभूतयवसान् प्र
भूतघासान् प्रत्यनंतरः प्रत्यासन्नः १२ शयनं शयनस्थले शर्करायां सत्वम्पर्णादिना चक्रे इत्यन्वयः १३ वृक्षदलैः वृक्षपत्रैः सौमि
त्रिणा सार्द्धं सह तेन कृतां शय्यां वीक्ष्य सभार्यः संविवेश १४ गुणान्कथयामास जागरणार्थमिति भावः १५ ॥ ॥ १५

श्री॰
बा॰रा॰
अ॰टी॰
१४२

281

तं रात्रिमित्यत्यंतसंयोगे द्वितीया उदितो रविः अरुणोदयकालो जात इत्यर्थः १६ गोकुलैराकुलं व्याप्तं तीरं यस्यास्तस्मास्तमसायास्तीरे विहरतः द्वि
जसंघैः शोभादेशादतिहृद्देशः तस्मिन्याय गमनसौकार्यार्थमवसत्प्रकृतिभिः सहितस्तमसातीरे वा सह माते वो ध्यं १७ निष्प्राणमप्यवलोक्य निद्रा
णा इति शेषः १८ अस्मद्व्यपेक्षानस्मास्वेव विशेषेणापेक्षावतः अत एव गृहे निरपेक्षान् निरपेक्षानागमान्सांप्रतं अरण्योदयपि समा

जातानेरेवनोराज्ञिसौमित्रेकदिनोरविः स्नात्वा तत्तमसातीरे ईमस्य ब्रुवनोर्गणान १६ गोकुला
कुलतीरायास्तमसायाविहरतः अवसत्तत्रतांरात्रिंरामः प्रकृतिभिः सह १७ उत्थायच महा
तेजाः प्रकृतीस्तानिशाम्यच अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणं १८ अस्मद्व्यपेक्षा
न्सौमित्रे निरपेक्षान्गृहेष्वपि वृक्षमूलेषु संसक्तान्पश्य लक्ष्मण सांप्रतं १९ यथैते नियमं पौ
राः कुर्वंत्यस्मन्निवर्तने अपि प्राणान्न्यसिष्यंति न तु त्यक्ष्यंति निश्चयं २० यावदेव तु संसुप्तास्ता
वदेव वयं लघु रथमारुह्य गच्छामः पंथानमकुतोभयम् २१ अतो भूयोपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुर
वासिनः स्वपेयुरनुरक्तामां वृक्षमूलेषु संश्रिताः २२

नः १९ एते पौरा अस्मन्निवर्तने यथा नियमं यत्नं कुर्वंति तथा जाने अपि प्राणान्न्यसिष्यंति त्यक्ष्यंति न तु अस्मन्निवर्तनविषयं निश्चयं
त्यक्ष्यंतीत्यर्थः २० अतो वदिलत्त्रशीघ्रं २१ शीघ्रगमने हेतुमाह अत इति पंचदनेन तदमे नेयतो मामनुरक्ता अमा भूयोपि स्वपेयुरतो यावद्वो

॥ श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे गमनं नाम सर्गः २२ ॥ १४२

तत्र हेत्वंतरमाह पौरा इति आत्मकृतात् आत्मनिमित्तकात् आत्मना आत्मनि निमित्तकेन योज्याः २३ आरुह्यतां रथ इति शेषः २४ ततः सं
282 योजितेन रथेनेत्यर्थः शीघ्रं गच्छ रथयोजनायेति शेषः प्रभो समर्थः २५ २६ युक्तः सज्जः २७ परिच्छेदो यन्तुः कवचादिः आकुलावर्ता आवर्ता

पौराश्चात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोक्ष्यान्नृपात्मजैः ततस्त्वलात्मनायोध्यां दुःखेन प्रवासिनः २३ सुव
वीलक्ष्मणो रामे स्वादाज्ञैमेमिव स्थितं रोचते मे न यायाज्ञातं तलिप्रमाहस्यतामिति २४ अथ रामो
ऽब्रवीत्सूतं शीघ्रं संप्रयुज्यतां रथः गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो २५ सूतस्ततः संव
रितः स्यंदनं तैर्हयोत्तमैः योजयित्वाथ रामस्य प्रांजलिः प्रत्यवेदयत् २६ अयं युक्तो महाबाहो रथ
स्ते रथिनां वर त्वरयारोह भद्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः २७ तं स्यंदनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छ
दः शीघ्रमाकुलावर्तां तमसामतरन्नदीम् २८ स संतीर्य महाबाहुः श्रीमान् शिवमकंटकं
प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनां २९ मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः उदङ्मुखः प्र
याहि त्वं रथमास्थाय सारथे ३० मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः यथा न विद्युः पौरा मां तथा कु
रु समाहितः ३१

आवर्तैराकुलामिति २८ भयदर्शिनामप्यभयं मार्गं राजमार्गमित्यर्थः २९ त्वमेव रथमास्थायोदङ्मुखः प्रयाहि गमिष्यतीति निहति
तु पुरस्थितेन जनमोहनाय यन्तृत्वं प्रत्यक्षतं भंगापत्तेः ३० नदेवाह मुहूर्तमिति न विद्युर्वनमेव गत इति न जानीयुः ३१ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
अयो॰
५३

283

तथा वृकेउ दक्षुवेन याग न्नुमार्गेनेरेण निवृत्तिमुवेक स्मागन्नपवं हिताम: प्रति निवृत्त इति पौरभ्रम: सिद्धातिमहामायाभिशानुभं
गवन इति यत्नासकिंमायापारमोहवे नाम्नयोधेतिमंतम्र अन्यवेदयत् श्रोत्रूणार्थमन्नाय यत् २२ संप्रयुक्तं समपागनीय दर्शितं समा
स्थितौ वा तूष्णौ प्रभूत्वामितिशेषः यथा मार्गेण तपोवनप्राप्यते इतिशेषः ततस्ते तमार्गेणास्तरंगमप्रापन् प्रचोदयामास २३ उदङ्मुखं

रामस्य तु वचः श्रुत्वा तथा चक्रेवा सारथिः प्रत्यागम्य च रामस्य स्यंदनं प्रत्यवेदयत् २२ तौ संप्रयुक्तं
तु रथं समास्थितौ तदा समौ तौ रक्षवंशवर्द्धनौ प्रचोदयामास ततस्तुरंगान्सारथिर्येन यथा
तपोवनं २३ ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ उदन्मुखं तेन रथेन वा
कारश्रयाणां गतानिमित्तदर्शनात् २४ इति षट्पंचाशः सर्गः ५६ प्रभातायां तु शर्वर्यां पौरा
स्ते राघवं विना शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः १ शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्तत
स्ततः आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः २ ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धीमता
कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म मनीषिणः ३ ॥

गमनपति ततइति श्रायाणां पश्चिमे मांगल्यं शुभं पत्निमित्तं शाकुनं तद्दर्शनात् तदनु भवहेतो तदङ्मुखं रथं कारुस्यापयानाभा
ततनश्रारुह्य दत्तिणाभिमुखं तपोवनं ययौ २४ अध्यायः ५६ शोकेनोपहता अत एव निश्चेष्टाः हतचेतसो मूर्छिताः १ परिद्यू

क्षे ना: विनिता: स्वलोकस्वलोकसापवं र चौउतदुत्तखची २

284

यथातिद्रयानिद्रां भगवती विस्मारिता दिन्नामाक्रीडेयेन तस्या भगवन्मायारूपत्वाभिधानात् तदावरणोदेव विशयाविष्टा नाभगवद्दर्शेवेष्ट
सिद्ध्यति शिरः हृपश्यामहइति तऊषिः हेइति संवेष्यनं वापरस्परं ५ तयावितथा तथाश्रमो चाः क्रियापस्मसः त्यक्त्वा तमवचितं नेष्यति

धिगस्तु खलु निद्रां तां ययापहृतचेतसः नाद्यपश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजं ५ कथं रामो म
हाबाहुः स तथावितथक्रियः भक्तं जनमभित्यज्य प्रवासं तापसो गतः ६ यो नः सदा पालयति पि
ता पुत्रानिवौरसान् कथं रघूणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ७ इहैव निधनं यामो महाप्रस्थानमेव
वा रामेण रहितानां नो किमर्थं जीवितं हितं ८ सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च ९
तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोथवा वयं १० किं वक्ष्यामो महाबाहुरनसूयः प्रियंवदः नीतः स रा
घवोस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमं ११ सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान् राघवं विना भविष्यति नि
रानन्दा सस्त्रीबालवयोधिका १२ निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं महात्मना विहीनास्तेन च पुनः
कथं द्रक्ष्याम तां पुरीं ॥ ॥

भाव: ५ ६ निधनं प्रायोपवेशेन मरणं मरणादी क्षा पूर्वकं सन्ताभिमुखगमनं तद्रहितानां जीवितं किमर्थं कस्मै फलाय हितं नकस्मै
अपीत्यर्थः अतो मरणमव श्रेयः १० राम इत्ता त्वत्कृतं जनं प्रति किं वक्ष्यामः अस्माभिराघवो वनं नीतः प्रापित इत्युत्तरं देयमिति वा

अतो भवानग्रगाग्रगोगामित्यग्रतो स्तेत्यर्थः यद्वा अग्रगामत्वात् श्रेष्ठत्वद्योतकवत्वादिगुणगणावृद्धिरेवेत्यर्थः गाइत्यार्षं १२ ततः मार्गानुसारेण
अतिसंधान अदर्शितमार्गानुसारेण किंचित्कालं गत्वा ततो मार्गनाशात् पंचनयामार्गनिरेखत्वात् रथमार्गादर्शनात् महता विषादेन

285

इतीव बहुधा वाचो बालवृद्धसमागमे जनाः विलपंति स्म दुःखार्ता हतवत्सा इवाग्रगाः १२ ततो
मार्गानुसारेण गत्वा किंचित्ततः क्षणम् मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः १३ रथमा
र्गानुसारेण न्यवर्तन्त मनस्विनः किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति १४ ततो यथा
गतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः अयोध्यामगमन्सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् १५ आलोक्य नगरीं तां
च व्याकुलमानसाः प्रवर्तयंत तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीडितैः १६ एषा रामेण नगरी रहिता
नातिशोभते आपगा गरुडेनेव ह्रदादुद्धृतपन्नगा १७ चंद्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवा
र्णवं अपश्यन्निहतानंदं नगरं ते विचेतसः १८ ॥

समभिप्लुताः व्याप्ताः १३ किमिदं यदयमार्गादर्शने ऽतः परं २
किं करिष्यामः अहो दैवेनोपहता वयमिति वदंतो न्यवर्तंतेत्यन्वयः १४ व्यथिताः सज्जनाः यस्यां तां सत्पदेन कैकेय्या व्यावृत्तिः १५ २
क्षयस्तेन व्याकुलं गतं ज्ञानं वेत्तीवं रूपं मानसं येषां ते तादृशाः दयोहर्षित यस्तेन व्याकुलमानसाः पाठे अनर्तयंत अश्रूण्यवर्त्तयन् १६ १५५

286

दुःखेन रामवियोगदुःखेनोपहताः कथं ग्रहं प्रवेष्ट्यामिति दुःखेन चिंशं नेपि नैव प्रजंग्मुः स्व वेश्म विवेकं नाज्ञासिषुः न यानि रीक्षमाणाश्चपि
स्वजनं स्वपरविवेकं वनशाम्रवेत्तः ४९ इति सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ तेषामित्यादिपद्यद्वयमेकं वाक्यं मनूर्षयोपलक्षितानां श्रमनस्विनां दुःखेन तेषा

ततो निवेश्मानि महाधनानि दुःखेनोपहता विशंतः नैव प्रजज्ञुः स्वजनं परं वा निरीक्षमाणाः प्रविनष्ट
हर्षाः ४९ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ तेषामेवं विषण्णानां पीडितानाम
तीव च बाष्पविप्लुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया १ अभिगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनां
उद्गतानीव सत्वानि बभूवुरमनस्विनां २ स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः अश्रूणि
मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ३ न चाहृष्यन्न चामोदन्वणिजो न प्रसारयन् न चाशोभंत पण्या
नि नापचन् गृहमेधिनः ४ नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनंदन्विपुलं वा धनागमं पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी ना
भ्यनंदत ५ ॥ राम ।

विप्लुतानामिति यावत्सत्वानि प्राणाः उद्गतानीव उत्क्रांतानीव सत्वप्रायाजाता इति भावः १२
बाष्पेण पिहिताननाः अश्रुव्याप्तमुखा इत्यर्थः ३ हर्षः शारीरो मुखविकासादिरूपः मोदस्त्वांतरो हर्षः पण्यं मार्गे प्रसारयन्नित्यर्थः ३
मानि तान्यपि नाशोभंत ४ नष्टमिति चिरनष्टधनस्य विपुलस्यागमं लाभं दृष्ट्वापि नाभ्यनंदन्न् वा शाहृयवाधिना भ्यनंदत्त्वेवेत्यर्थः ५।

श्री॰ वा॰रा॰ अ॰टी॰ १८५ व्यगर्हयंत राघवमनुगच्छतीति निवर्त्तीकिमर्थं गृहमागता इत्येवं वाग्रूपैः तोत्रैः अंकुशैः ८ तेषां रामं विनागतानां रामं राजानं विनास्थवेस्माभि
र्लात किंच भगवंतं राममादरेण पश्यंतो ये गृहेषु उदारस्य वादिषु सक्ता प्रतिनिहता स्ते षां पुनः पुनः संसारशाम्भिरेव न तु कदा
पि मोक्ष इत्याशयः तस्या माधिक रूपदर्शनेपि वितृष्णा ङिह्वा रामो स्तोयपोगितानाधिकारो भवति ९ सत्पुरुषः भागावत्पुरुषः सीताव

287

गृहे गृहे रुदंत्यश्च भर्तारं गृहमागतम् व्यगर्हयंत दुःखार्त्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान् ८ किंनु ते
षां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा पुत्रैर्वापि सुखैर्वापि ये न पश्यंति राघवम् ९ एकः सत्पुरुषो
लोके लक्ष्मणः सह सीतया यो नुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ० आपगाः कृतपुण्या
स्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च येषु स्नास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि शोभयिष्यंति काकुत्
स्थमटव्यो रम्यकाननाः आपगाश्च महानूपाः सानुमंतश्च पर्वताः १ काननं वापि शैलं वा यं रा
मोभिगमिष्यति प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यंत्यनर्चितुं ॥

ंभाग्यवती पावने रामं परिचरन् अनुगच्छति ० सीता लक्ष्मणो वेति किंवाच्यं अचेतना आपगादयोपि सभाग्या नन्वहृष्यमित्याहुः
विगाह्य स्नात्वा १ रम्यकाननाः चारुहंदसंघाः अनूहपो वागग्रायदेशः १ ते शैलादयः अनर्चितुं न शक्ष्यंति अर्चितुमेव श

॥ ॥ श्री॰ वा॰ रा॰ टी॰ १८५

तदेव दर्शयति विचित्रेत्यादि विचित्रैः कुसुमैरापीडः शिरोभूषणं येषां बहुमंजरीः पुष्पस्तवकान् धर्तुं शीलमेषां कादंबो हंसः नगाः वृक्षा
दर्शयिष्यति आत्मानमिति शेषः एवं च पुष्पांजलिं नृपा यायांति शाङ्गाद् इति भावः १२ गिरिरिति दर्शयिष्यति स्वगात्रैस्तु हारेति शेषः १३
पादपा रमयिष्यंति स्वमूलाकीर्णमाणपल्लवकुसुमैरवितशय्याभिरिति शेषः यत्र रामः वसतीति शेषः १५ भयाभयाद्दोहेत्तः स हि शूरश्चा

विचित्रकुसुमापीडबहुमंजरिधारिणः । नगाश्च दर्शयिष्यंति नम्राभ्रमरमालिनः ॥ १२ ॥ अकाले चा-
पि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च । दर्शयिष्यंति नंक्रोशा गिरयो राममागते ॥ १३ ॥ प्रस्रविष्यंति तोयानि
निर्मलानि महीधराः । यद्दर्शयंतो विविधान्भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् ॥ १४ ॥ पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यं-
ति राघवं । यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ॥ १५ ॥ स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च । पुरा
भवति नोऽस्माद्दनगच्छाम राघवम् ॥ १६ ॥ पादच्छाया सुखं मे ह्ये तस्य हि शस्य महात्मनः । स हि नाथो ज-
नस्यास्य स गतिस्स परायणं ॥ १७ ॥ वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं च राघवं । इति पौरस्त्रियो भर्तॄ-
न्दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १८ ॥

दिनोऽस्माकं महद्रामद्रामभवतिया वसरे भविष्यति लद्ध्यामत्रो भविष्यामीत्यर्थः पुत्रो राघवमनग
च्छाम इत्युत्तरालोकः १६ पदच्छायापदेनानुग्रहहेतुर्भर्तॄन्नासेवा लक्ष्यते भर्तृः रामचंद्रस्य पादसेवैव नः परमं सुखं स्वसाधनं गतिः शर
णं परायणं शरणं तिष्ठा १७ वयमिति यूयं पुरुषाः १८ ॥ १८

श्री.
वा.रा.
टी.
१५८
289

ग्रशग्रशाग्निर्यथाग्निः प्राज्ञरहत्वणांदेमं १९ प्रपीतिनेन प्रस्ताकेन सोत्कं विनम्रेनेनु उत्कं दिनजनसहितेन अतपवामनोनेतेरहन्तुचेतस्माविनना
शाकेन वा सेन कोन सप्रीयेतेत्यर्थः २० पदिवेदिति समरायायग्रर्थः अथर्मममधर्मं पुत्रकं अतपवो नाथवतन्ना थवद्धिनं जीवितेत्यर्थः

युष्माकं राघवो रण्ये गतो राज्ये मां विश्वास्यति सीतानारीजनस्यापि योगक्षेमं करिष्यति १९ कोनुमेना
प्रतीतेन सोत्कंठितजेनव संपीयेतामनोनेतेन वासनन्त्वतवेतसा २० केकेय्या यदि वेद्राज्यं स्या
दधर्ममनाथवत् नहितो जीवितेनार्थः कृतः पुत्रैः कृतायनैः २१ यथा पुत्रम्श्व भनीवत्सकोपि वे
सर्व कारणात् केनायिरिह दृष्टस्य केकेयीकुलपांसनी २२ केकेय्यानवधेराज्यं भरतकाहि व
मेमहि जीवन्त्याजातु जीवन्तः पुत्रैरपि शपामहे २३ या पुत्रं पार्थिवेंद्रस्य प्रवासयति निर्घृणा
कस्तां प्राप्यसुखंजीवेदधर्म्याद्दुष्टचारिणीम् २४ उपरतमिदं सर्वमनालंभमनायकं केकेय्यास्तु
कृतेसर्वं विनाशमुपयास्यति २५ नहि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः स्वतेदशरथव्यके
विलोपस्तदनंतरम् २६

जीविताभिज्ञो थीपिनपुत्रादिद्रूपस्तस्य तदीनेत्यर्थः २१ पुत्रो रामः परिहरन् पुत्रभर्त्स्त्या
गिन्याइतदत्यागः किया नितिभवः २२ जीवन्त्या केकेय्याराज्येनयुग्भरतकाः योषितः हि अपि जीवन्त्यो नवसेम द्वमम थे प्रतिप्र
त्रैरपि शपामाहे २३ अथर्मम्या अथर्मे पुनो २४ अवालामे अप्रमेयशंतत्रहे तरनायकमिति कृतेनात्रिमित्तविलापो नाशः २६

१५८

290

तेषुयंशकृषाः सस्त्रीकाइतिशेषः आलज्यपेषयित्वा अश्वतिंवापियत्रदेशेकेकेय्यानावृणामपिनभवतितादृशःहरदेशंवागच्छेमेइत्यर्थः २७ मि
थ्याव्राजितः मिथ्यावरकल्पनयाप्रव्राजितोभूत् ततःकैकेयीवशगेभरतेराजनिसतिसौनिकेसूनायाःपशवःयस्यानतद्भुत्वेहिंसकेतत्स
मीपेपशवोयथापंश्विनमरणात्तथास्मनिवद्धाः स्मसंनिविष्टाभवामः २८ इदानींतद्गुणवर्णनेनात्मानमाश्वासयंतिकृष्णेत्यादि २९

ते विंषपि वनालोडवतीर्णशुराणाः स्मृतः स्विताः राघवं वानगच्छध्वमच्युतिं वापि गच्छता २७ मि
थ्याव्राजितोरामः सभार्यः सहलक्ष्मणः भरतेसन्निबद्धाः स्मसौनिकेपशवोयथा २८ कृष्णोवद्धा
वनःश्यामोगूढजत्रुररिंदमः आजानबाहुःपद्माक्षोरामोलक्ष्मणपूर्वजः २९ पूर्वाभिभाषीमधुरःस
त्यवादीमहाबलः सौम्यश्चसर्वलोकस्यचंद्रवत्प्रियदर्शनः ३० नूनंपुरुषशार्दूलोमत्तमातंगविक्र
मः शोभयिष्यतिरण्यानिविचरन्सुमहारथाः ३१ नास्त्वयाविलपंत्यास्तुनगरेनागरस्त्रियः चु
क्रुशुर्दुःखसंतप्तामृत्योरिवभयागमे ३२ इत्येवंविलपंतीनांस्त्रीणांवेश्मसुराघवे जगामास्तं
दिनकरोरजनीचाभ्यवर्तत ३३ ॥ राम

पूर्वाभिभाषीमोहादपदर्शनायपरभयापगमायचसर्वत्रपूर्वभाषणशीलः ३० ३१ मृत्योरिवभयागमेमृत्युहेतुकभयागमइवेत्यर्थः ३२
विलपंतीनांदुःखदृष्टेतिशेषः रविरस्तंजगामतदीयदुःखदर्शनासहिष्णुतयारविरपिशीघ्रंगतिरभूदित्याशयः ३३ ॥ ॥

श्री. वा.रा. अयो. १५०

291

नष्टहोमाय येऽग्नयस्तु ज्वलनं संपातः प्रशांता अध्यायाः अध्ययनानि सत्कथाश्च यस्यां सा ३४ निराश्रया रामरूपाश्रयरहिता ।
न ३५ सुतैः स्वकीयार्थे सुतेभ्योऽपि तासां स अधिकोऽभवत् ३६ वादनं वादित्रं प्रशांतानि गीतोत्सववादित्राणि यस्यां सा पिहितश्चापण ।
पणानामुदयः प्रसारणं यस्यां सा महार्णवः संक्षपितोदकः क्षीणोदकः संक्षभितोदकः संक्षभितोदक इति पाठे क्षोभेण न्तं ।

नष्टज्वलनसंपाता प्रशान्ताध्यायसत्कथा । तिमिरेणानुलिप्तेव न तदा नगरी बभौ ३४ उपशा-
न्तवणिक्पण्या नष्टहर्षा निराश्रया । अयोध्या नगरी चासीन्नष्टतारमिवांबरम् ३५ तदा स्त्रियो रा-
मनिमित्तमातुरा यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते । विलप्य दीना रुरुदुर्विचेतसः सुतैर्हि तासा-
मधिकोऽपि सोऽभवत् ३६ प्रशान्तगीतोत्सवनृत्यवादना व्यपास्तहर्षा पिहितापणोदया । तदा ह्य-
योध्या नगरी बभूव सा महार्णवः संक्षपितोदको यथा ३७ इति श्रीअयोध्याकांडेऽष्टचत्वारिंशः ४८
रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरं । जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् १
तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा । उपास्य स शिवां संध्यां विषयान्तमवगाहत २ ॥

क्षोभितोदक इति पाठे क्षोभेण संक्षोभितोदक इत्यर्थः ३७ इत्यार्षे श्रीरामायणे अयोध्याकांडेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८ अथ राम ।
इति तमाह रामोऽपीति तेनैव पत्ररात्रिशेषे हिमावेचितास्तेनेव महदंतरं बहुदूरं । यथामान् गता विषयान् देशान् २ ॥ १५०

292

विशेषेहृष्टाः सीयंताये अनेन सा संध्यनिते तानतिक्रामन् शनैरिव शीघ्रं ययौ रमणीयदेशादिदर्शनपारवश्यात् अपि शीघ्रमपि गमनं शनै
रिवशत्रमादित्यर्थः इति तीर्थशरेविवेति पादः शरसहश्रवेगवाह्निरश्वोत्तमैरित्यर्थइत्निकतकः २ ग्रामा महान्तः संवासाः स्वल्पग्रामाः शृण्वन्
ग्रयाविनयः तावाच आह राजानं धिगित्यादि आस्थितं प्राप्तं ४ पापा पापकर्मा रड्गशरीरापापानुबन्धिनी पापकर्मनिरता तीक्ष्णा क्रूरदर्शना

ग्रामान्विकृष्टसीमांस्तान्पुष्पितानि वनानि च पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शरैरिव हयोत्तमैः २ शृण्वन्वा
चो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनां राजानं धिग्दशरथं कामस्य वशमास्थितं ३ हा नृशंसाद्य
कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णकर्मणि वर्तते ५ या पुत्रमीदृशं राज्ञः
प्रवासयति धार्मिकं वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियं ६ अहो दशरथो राजा निःस्नेहः स्व
सुतं प्रति प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहेच्छति ७ एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनां
शृण्वन्नतिययौ वीरः कौसल्यान्कोसलेश्वरः ८ ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीं उत्तीर्या
भिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशं ९

संभिन्नमर्यादा त्यक्तमर्यादा ५ ईदृ शं अनेककल्याणगुणवन्तं सानुक्रोशं सदयं ६ प्र
जानां प्रियमिति शेषः यद्वा प्रजाविषये अनघं पापरहितं ७ कौसल्यानिति अतिक्रम्य ययौ ८ शिववारिवहां शिवानि वारीणि वहतीत्य

= २ छि

श्री. वा. रा. अटी. १५८

गोमिश्रेतानि श्रद्रूपाणि जलद्वायदेशाय स्या साजरं ममामित्यनेन प्रयुक्तानावतस्याप्यपि पृथक् सागरप्रवेशं सूचयति ९ स्यंदिकाम् दाक्षि-
णः प्रतीतं स्यंदकोमहीत्यादि कासीमां कोशलदेशानुपां राष्ट्रावृतां प्रवांतरजनपदावृतां वैदेहीमन्वदर्शयत इक्ष्वाकवे मनुनादत्तं को-
सलदेशस्यदक्षिणसीमां दर्शयामासेत्यर्थः यद्यपीत्वादयः सर्वभौमास्तथापि तेषां स्वराजधानी स्यंदकोसलदेशप्रवसाः वंभौम
त्वेनतद्देशासिद्धानीयिष्टात् सकलराजपालनीयाज्ञत्वमेवोक्तम् ११ सूत इतः शृणु इत्यादि आभाष्य संबोध्य हंसमत्तस्वरः स्व

गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतजलां नदीं गोमतीं गोयुतानूपामतरत्सागरंगमाम् ।१०। गोमतीं चा-
प्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यंदिकां नदीम् ॥११ स महीं मनुना राज्ञा दत्ता-
मिक्ष्वाकवे पुरा स्फीतां राष्ट्रावृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥१२ सूत इत्येव चाभाष्य सारथिं तम-
भीक्ष्णशः हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषर्षभः १३ कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने मृग-
यां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः १४ नात्यर्थमभिकांक्षामि मृगयां सरयूवने रतिर्ह्येषातुला लोके
राजर्षिगणसंमता १५

प्रयपरिस्फुटहीनमनुष्यदेहस्य तद्देहग्रहणाद्रूपोभिनयः कदेति आगम्य प्रतिकांतं स्वदेशमिति शेषः १४ ननु मृगयायाः हीयतम
गयामयवाक्याद्रूपाग्र्य देवतायश्च मृगयाणं चेति शालोक्य मनन्य कमिन्नकेषीमतानां विषयाच्च कथं न दिक्षेत्यत आह नात्यर्थमिति
प्रजान्यायादिविनादिवैमध्यापादकतया संततरतेरेव रतस्यानिषेधात् न तु सर्वथैवतिषेधाः सा तत्राह एषा रतिः क्रीडा लो
के राजर्षिगणसंमताः नो तुला न सर्वथा निषिद्धेत्यर्थः गजादयो नहि जयाम्रगया पापयो महे इति इत्यादिना अस्याश्चमत

293

१५८

294 राजर्षीणां हीनि स्नोकः पुनरुक्तार्थं कइ व कुतनकां समन सोतिवोध्यं एवं हि नद्याख्या हि यतः अस्मिन् लोके राजर्षीणां वनेष्वरण्यारण्ययं मामीह
दतोहमपि काले श्राद्धादिकाले मन्जैर्मन्नपुत्रैः सदाचारपरैरपि कृतं तस्त्वीकृतं तथान्विनोचितवललद्गशमित्र्यार्थमभिकांक्षितांनात्यर्थ
मभिकांक्षमीतिसंबंधः १९ तेनमर्थमभित्रत्याविषयीकृत्य मधुरया गिरा सूतं प्रतिवाक्यमुदीरयन्महरो इक्ष्वाको राम स्तन्नमधानं यया विति संबंधः ८

राजर्षीणां हि लोकस्मिन्नरण्यं मृगयावने कालेकृतां मनन्येईप्सितामभिकांक्षितां १८ सत्त्वमथा
नमेदाकः सूतेन मधुरया गिरा तेनमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् १९ इति श्रीकिष्किंधाकांडे एको
नपंचाशः ४९ विशालान्कोशलान्रम्यान्गत्वा लक्ष्मणपूर्वजः प्रयोध्यामन्मखो धीमा।
न्प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत १ अहं त्वां पुरीश्रेष्ठे इक्ष्वाकूणां परिपालिते देवतानि च यानि त्वां पा
लयन्त्यावसंति च २ निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह
संगतः ३

इति किष्किंधाकांडे एकोनपंचाशः ४९ अथ जन्मभूमि प्रयुक्तस्नेहे वनिर्गमनकाले शिष्टाचारपरिप्राप्तत्याचासदेशं रामः प्रकृतिवस्वरूपगो
पनाय विशालानिति शालान्तं तं गत्वा १ हे पुरीश्रेष्ठ त्वान्त्वत्संबंधि देवतानि च आपृच्छे शार्थ्ये यामि प्रार्थितापूकारमामाह निवृत्तेति २

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
२५२

295

जानपदं जनं स्वदर्शनार्थमागतं तेषामक्रूपूर्णमुखत्वालोकव्यवहारान्मार्गेणनटइवस्वपणपूर्णमुखः ४ अनुक्रोशोदया
नुताप्यत्वादयाकारुण्यंयाचितुयोगम्यमपिवःयुष्माकंपुष्माभिरितियावत्कृतःकृतोपेतुःविरहविरसमसमुभवइतिशेषःपापीयः अर्था
भवंयतोयुष्माभिर्योम्पतांवयमर्थसिद्धयेपिनत्वज्ञानार्थसिद्धयेअवतारप्रयोजनार्थसिद्धयेइतोप्यन्यगच्छामइतिशेषःव्याख्या

ततोरुविस्तताम्राक्षो भ्रमन्नमध्यम्पदद्विणां शुक्रहूर्णीव सोदीद्ब्रवीज्जानपदं मने ४ अनुक्रोशोदया
वैवयपाइमयवः कृतः विरहे विस्मयापीयोगम्यतामर्थसिद्धये ५ तेभिवाय महात्मानं कृत्वा
चापि प्रदक्षिणं विलपंतो नरा घोरं व्यतिष्ठन्त क्वचित्क्वचित् ६ तथा विलपतान्तेषामनृत्यमानीव
राघवः अचक्षुर्विषयंप्राप्तो यथार्कः क्षणदामुखे ७ ततो धान्यधनोपेतान्दानशीलजनान्
शिवान् अकुतश्चिद्भयान् रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ८ उद्यानाम्रवणोपेतान्संपन्नसलिलाश
यान् तुष्टपुष्टजनाकीर्णान् गोकुलाकुलसेवितान् ९ लक्षणीयान्नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादि
तान् रथेन पुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्तत १०

नांतरेणप्रयोजकत्वान्नोक्तं ५ तेपवरामेणबोधिताः ६ अनुत्यमानं दर्शनत्वमिरइतितान्नं क्षणदामुखे विषाकालोऽर्कोयथातथा
अचक्षुर्विषयंदेशंगतः ७ तदेवाहवाल्मीकिः ततइतिदानशीलानजनायेषुतान् चैत्यस्तावनिधिष्ठानवृक्षैर्यूपैश्चसमावृतान् ८
गोकुलैराकुलतयासेवितान् ९ नरेन्द्राणांलक्षणीयान्ग्रामशब्दइतिशेषः नरेन्द्रलक्षणयोग्यकेकग्रामान्इत्यर्थः नरेन्द्रराजकैलो

296

मध्येनमध्यंगतानरैर्द्राणाभितरेषांभोग्यंदेशंयथोस्वदेशत्वाभावेनजनानुयानशंकाभावात् शनैर्देशसौभाग्यंप्रपश्यन् आगमदित्यर्थः ॥ तत्रच
योध्याराजाद्दक्षिणराज्ये १२ कालेक्रीडाकालेसेवितांश्रमः श्रमोह्यदाप्रसन्नां १३ नागपत्नीभिर्गंधर्वपत्नीभिश्चसेवितांसततंशिवामि
त्यनेनमहानिषाद्यामपिजिस्पर्शात्स्नानाद्यधिकारः सूचितः तत्रकंभारनेधृक्काराज्ञैवापदिवानकालनियमः कश्चिद्दृगाश्रयणसरिद्दृशमि

मध्येनमदितं स्फीतं रसोपानसमाकुलं राजभोज्यंनरैर्द्राणायशोधृतिमनोवरः ॥ तत्रापश्य
ग्वादिव्यांशोभनतोयामशैवलां हंसशोभांचवेगांगारम्यामृषिनिषेविताम् ॥ १२ श्रमैरर्थिः विद्रु
मैः श्रीमद्भिः समलंकृतां कालमनैरभिः श्लाघाभिः सेवितांमाहेश्वरप्रिया ॥ १३ देवदानवगंधर्वैः कि
न्नरैरुपशोभितां नागगंधर्वपत्नीभिः सेवितांसततंशिवां ॥ १४ देवक्रीडनकांपुण्यांदेवीयानगु
णांनदीं देवार्थकमाशागतांविख्यातांदेवपद्मिनीं ॥ १५ जलावतारहस्तोग्रांफेननिर्मलहासिनीं
कविदेषीकृतजलाकविवरावर्तशोभितां १६

ति १४ देवानामाक्रीडैः क्रीडापर्वतैर्हि मवन्तिउभयतीरविवर्त्तिभिर्युक्तां देवार्थं देवानां
स्नानपानादिधुयोजनायानस्यार्थनयाकापद्मिनीदेवपद्मिनीदेवभोग्यहेमपद्मवतीं १५ शिलामयस्थलेयोजलावतरशाह्यस्तहस्ताहस्तासेना
ग्रीपाहातरेजलेनाष्ठताः श्वेतालिताः सुहाग्राः सुहामत्वोनिःयानीफेनरूपोयानिर्मलाहासोमंदहासस्तद्वतीं एवमादिनामहीरूपेणव
र्णनेश्रवाह्रूपायाअपिगंगायाइतिबोध्यं वर्णीकृतजलाहिविजनसंयोगात् १६ ॥ १६

श्री॰ तिमितां निश्चलां समावासो गंभीरावर्तां गंभीरावर्तां गंभीरनिर्घोषां स्वरगादादिव नभैरवनिस्वस्वनां उन्मादित ७ आभोगपुलिनां विशाल
भा॰ सैकतां ८ ९ १० कुड्मलद्रूपैः कुसुमटाटवैर्वै समूहैरित्यर्थः पुष्परजसा ध्वस्तां संछन्नां समदामिव मदसहितां प्रमदामिव स्थितां ११ व्य
टी॰
१५॰

297

क्वचित्तिमितगंभीरां क्वचिद्वेगसमाकुलां क्वचिद्गंभीरनिर्घोषां क्वचिद्भैरवनिस्वनाम् ७ देवसेवा
स्नानजलानिर्मलोत्पलसंकुलां क्वचिदाभोगपुलिनां क्वचिन्निर्मलवालुकां ८ हंससारसचक्र
वाकचक्रवाकोपशोभितां सदामत्तैश्च विहगैरभिपन्नामनिंदितां ९ क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्माला
भिरिव शोभितां क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नां क्वचित्पद्मवनाकुलां १० क्वचित्कुमुदखंडैश्च कुड्मलैः
उपशोभितां नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च क्वचित् ११ व्यपेतमलसंघातां मणिनिर्मलदर्शनां
दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्च वरवारणैः १२ देवराजापवाह्यैश्च सन्नादितवनान्तरां प्रमदामिव य
त्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः १३

पेतो दूरीकृतो मलसंघातः पापसंघातो यया … नोऽपेतजलसंघातामिति पाठे नीरेकूरखगा
दूरहितामित्यर्थः मणिर्मुक्तामणिः अनेनातिस्वच्छशुभ्रजलत्वं दिशागजायालोः नेपि निर्मलत्वमित्यतिशयोक्तिरलंकारः वा
रवारणैरुत्तमगजैः १२ देवराजानस्ते उपवाह्या येषां तैश्च वरगजैः औपवाह्यैरिति पाठे तेषां क्रीडार्थं यानभूतैरित्यर्थः १३ १५॰

298

भूषणएवेवाह फलेत्यादि द्विजैः पत्तिभिः विष्णुपादस्पर्शेन ब्रह्मलोकात् ब्रह्मांडवाप्य जलदेशाच्च्युतां अपापां कर्मनाशादिवत् केनापि ब्र
कारेण पापजनकत्वाभाववतीमिति कतकस्तत्त्वसंपापजनकत्वसंभावनाया एवाभावात् तस्तु तोः पापापापवर्जेत्तरहितां तब्रह्हेतुः पा
पनाशिनीं दर्शनमात्रेण तां ददर्श २४ शिशुमारो जलकपिपिरिति वैजयंती नक्रैर्मकरैः सागरेनेजसा भगीरथेन सा २५ शृंगवेरपुरमिति

फलैर्वृक्षैः किसलयैर्वृतां गृत्स्नैर्द्विजैर्वृता विष्णुपादच्युतां दिव्याम् अपापां पापनाशिनीं २४ शिशुमारै
श्च नक्रैश्च भुजंगैर्गोश्च समन्वितां शंकरस्य जटाजूटाद्भ्रष्टां सागरतेजसा २५ समुद्रमहिषीं गंगां सारस
क्रौंचनादितां आससाद महाबाहुः शृंगवेरपुरं प्रति २६ तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः ।
सुमंत्रमब्रवीत्सूत इहैवाद्य वसामहे २७ अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् सुमहानिंगुदीवृक्षो
वसामोऽत्रैव सारथे २८ प्रेक्षामि सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवां देवमानवगंधर्वमृगप
न्नगपक्षिणां २९ लक्ष्मणश्च सुमंत्रश्च बाढमित्येव राघवं उक्त्वा तमिंगुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः
३० ॥

स्थितामिति शेषः २६ ऊर्मिभिः कलिला संकीर्णा आवर्ता यस्यां तां इह गंगातीरे २७ नद्या विदूरात्त्वं बहुपुष्पप्रवालवत्त्वे हेतुः इंगुदीतापस
तरुः २८ देवादीनां संमान्यं सलिलं यस्याः तां अनेनैव गंगाजलप्रवाहादन्यज्ज्ञानीनमपि सकलपापशमनसमर्थमिति ध्वनितं २९ तत्र गंगातीरे

रा॰ टी॰ अयोध्याकां॰ ५०

श्री. तंअभियायतंतत्समीपंगत्वेतियावत् अवतरत् ३१ उपतस्थेसमीपंसेवार्थंआगत् ३२ आत्मसमः प्राणसमः निषादजात्यः तज्जातौभवः बलवा
वा.रा. नदुर्गाणतुःसेना अस्यपतिःनिषादाधिपतिः निषादजात्यःस्थपतीतिदित्यनेननिषादस्थपतिंयाजयेदित्यत्रवमेयारययइतिहृचितं यथापी
अयो. दृष्टंअत्यहीनश्रेष्ठ्हीनमरवामित्यादिनोप्यपानकेशमणिनत्यापितद्विप्रविषयंराज्ञामाटविकबलनपोननवला द्विविधबलसंग्रह
१५१

२९९

रामोभियायतंरम्यंवृक्षमिक्ष्वाकुनंदनः रथादवतरत्तस्मात्सभार्यःसहलक्ष्मणः ३१ सुमंत्रोपि
वतीर्याथमोचयित्वाहयोत्तमान् वृक्षमूलगतंराममुपतस्थेकृतांजलिः ३२ तत्रराजागुहोनामरा
मस्यात्मसमःसखा निषादजात्योबलवान्स्थपतिश्चेतिविश्रुतः ३३ सश्रुत्वापुरुषव्याघ्रं
रामंविषयमागतं वृद्धैःपरिवृतोमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ३४ ततोनिषादाधिपतिंदृ
ष्ट्वादूरमुपस्थितं सहसौमित्रिणारामःसमागच्छद्गुहेनसः ३५ तमार्तःसंपरिष्वज्यगु
होराघवमब्रवीत् यथायोध्यातथेदंतेरामकिंकरवाणिते ३६ ॥ ॥ ३६

सराजधर्मत्वाच्चतन्मंत्रेवेंग्रकमेवेतिदिक् अत्रेदंवोध्यं निषादगुहविषयेरामस्यात्मसमःसखेत्येवंवदवतावाल्मीकिनारामसमत्वरामस
मानत्वानित्वात्कुत्वाभगवद्भक्तत्वेननिषादत्वेपिसर्वेकृतश्रवणादिमत्वेनतत्वसत्वसूचितं ३३ उपागतः रामसमीपंआमः विषयेस्वदेशाः ३४
समागच्छतदेतमालिंगनादिनासंगतोभूत ३५ आर्तः रामीयवल्कलादिधारणदर्शनेनततमः इदमस्मत्पुरं ३६ ॥ ॥ ३६ १५१

300

ईदृशवचनेकारणमाह ईदृशंहीति श्रुत्वेन भगवन्त्वदूपत्नमात्मनो धुनिनेश्वनायंश्रमोदनलदायं भोज्यादीनर्थः ३७ ३८ नोराज्यंमहत्वादिकं
वञ्चरणपिस्वीकुरु ३९ वाजिनोत्वादनेचाश्वादि ४० महाश्रमेरपिसन्वगृहादियह्रंयत्नव्याभागतोसिपञ्चनवेयमपिविलामहीन्यतेनस्वे

ईदृशोहिमहावाहोकः प्राप्स्यतिपिंडिमं ततोगुणावदूनायमपादायह्रयमिवंयं ३७ श्रद्धोपानयज्ञी
वैवाकंवेदमवाचह ध्यागतेनमहावाहोतवेयमपिलामही ३८ वयंश्रेणाभवान्भेनोसाधुराज्य
प्रशाधिनः भक्ष्यभोज्यंचपेयंचलेह्यंचैवतदुपस्थितं ३९ शयनानिचमख्यानिवाजिनोत्वादनवने ।
गृहमेवेक्षुवाणानराघवः प्रत्युवाचह ४० प्रचिंताश्चवल्पशाश्वभवतासर्वदावयम् पश्चामभिगमात् ।
वैवस्वेहमस्दर्शनेनच ४१ भक्ताभ्यांसाधुहस्ताभ्यांपीडयन्वाक्यमब्रवीत् दिष्ट्यात्वांगुहपश्यामिह्यरो
गसहवांधवैः ४२ अपिनेकुशलंराष्ट्रेमित्रेषुचवनेषुच यत्विदंभवतांकिंचित्प्रीत्यासमुपकल्पि

तं पत्र ॥ ॥

ईदृशीयसितेन त्वपावयम् चिंता पवल्पशाश्ववयमिनवावेनार्थः सर्वदावयम् चिंताइत्यनेनमयानमेमहतिष्कृतानच्चसवैदानवालेऽस्य
पर्यागाभिंतः अनमवचंत्वयिसर्वदाल्पशाः ४१ अनमवतुनरालिंगति अत्यन्तप्रेमास्पदत्वंगोपपितं भक्ताभ्यामिति ४२ वनेषुचेति न

सहितकलादकयालपूर्णः कविष्टमेदिनियः ५३

श्री. अनुजानामि स्वीकृतवदहमसि प्रतिग्रहे भोगफलके ४४ धर्मे प्रणिहितं नियतं पालनलक्षणे धर्मे साधवनं अवनतं ततस्य स्वीकारेण अप्रतिग्र-
वा.रा. हीतत्वरूपतत्त्वधर्मोपन्यासेन अन्नभोजनाद्यभावरूपत्वं तत्स्वरूपं हेतुपन्यासेन वनतत्त्वस्य भोजनयोग्यत्वं दूषयत्वात् तस्य तत्रैवत्तं न स्वीकृतं
अटी. अन्यथा निषादत्वेन नाभोज्यान्नत्वात् तमेव हेतुमुपन्यसेन् सवाकशेषपकान्नमाहरेत् पर्ववतत्त्वज्ञः सर्वोपि भोज्यान्नपरिवेति धनिनं ४५ एते अश्वा ५९

१५२

301

सर्वं तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे । कुशचीराजिनधरं फलमूलाशनं च मां ४४ विद्धि प्रणिहितं ध-
र्मे तापसं वनगोचरम् । अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ४५ एतावतात्र भवता भवि-
ष्यामि सुपूजितः । एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ४६ एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चि-
तः । अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोन्वशात् ४७ गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति । ततश्ची-
रोत्तरासंगः संध्यामन्वास्य पश्चिमां ४८ जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयं । तस्य भूमौ शयाना-
नस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ४९ सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः । गुहोपि सह सूतेन सौ-

प्रतिपानं जलपानं खादनं तृणादि उपवाहानां यानसाधनानां वनेचरैः पन्नगाप्यते दीयतामित्यतिशयानं यन्मुहूर्तशर्करादिरूपतयवचूर्णादिखादनेन तत्त्ववाहनं ४७
त्वरितं दीयतामित्यन्वशादित्यन्वयः ४८ जलमेवाददे देवी तीर्थप्राप्तनिमित्तकोपवासस्यावश्यकत्वात् ४९ अभ्येत्यात्तनो भ्रातृसमीपदेशमा-
गत्य तस्याविस्रंभेनतस्य निद्राभावः सूचितः अतएवाग्रे दिनत्यार्थं प्रजागरीत्यर्थः ५० ॥ ५० ॥ ५०

302

त्वचिरेण शर्वरीति निद्राभावाद्गमनाच्चिरत्व इति भासमानत्वात्सा ५१ इतिश्रीअयोध्याकांडे पंचाशः सर्गः ५० एवं रामे शयाने तज्जाग्रतार्थं जागरलक्षणगु
हस्योत्कर्षः तमित्यादि अदंभेन अकृत्रिमानुरागेण भ्रातुरर्थाय भ्रातुरर्थं राघवं रघुकुलजं संतापसंतप्तः रामस्य भूशय्यादिना संतापीनपीडितः

मनस्विनो

श्च जाग्रतो भ्रातुरप्रमत्तो धनुर्धरः तथा शयानस्य ततो यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः अदृष्टदुःख
स्य सुखोचितस्य सा तदा व्यतीता न चिरेण शर्वरी ५१ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे पंचाशः ५० तं जा
ग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम् गुहः संतापसंतप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् १ इयं तात सुखा शय्या त्वद
र्थमुपकल्पिता प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखं २ उचितोऽयं जनः सर्वैः क्लेशानां त्वं सु
खोचितः गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशां ३ नहि रामात्प्रियतमो ममास्ते भुवि क
श्चन ब्रवीम्येव च सत्यं सत्येनैव च ते शपे अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः धर्मावाप्तिं च
विपुलामर्थं कामं च पुष्कलं ५ सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः स
र्वतो ज्ञातिभिः सह ६ नहि मेऽस्त्यविदितं किंचिद्वनेऽस्मिंश्चरतः सदा चतुरंगं ह्यतिबलं सुमहत्सं

इयमिति प्रत्याश्वसिहि विश्रान्तो भव २ अयं जनः आटविकः ३ नहि रामात्प्रिय इति सर्वेभ्यो भूतात् ४ अस्य प्रसादादेव आशंसे प्रार्थये ५ अवि
दितमज्ञातं किंच चतुरंगमिति परकीयमिति शेषः नातिशममपि परकीयं बलं सेनां रणे महिमा जयेम ७ ॥

श्री·
वा·रा·
अयो·
॥२३

ततो वा वचनं तद्वाचेति क्षेदः आर्षः संधिः अत्रदेशेपावयेत नभीताः यतो धर्ममेवानुपश्यता त्वया रक्ष्यमाणा भवामः ८ तथापि जनगरयोकानुगह
कमिति जीवितं स्त्रखंजीवितजनकं विशिष्टभोजनादि ९ मंत्रोगायत्र्यादिः तपः कृच्छ्रादि प्रक्रमैः तज्जनैः स्वर्गायानयनाश्वमेधाय
व्रतानैः पक्कोमप्रत्रैः मत्रंद्वृतः सहशालतदणाः गुरुघोनमसह शलदणाः दशरथसह शालेदाणइत्यापाणानीथः ॥ विधवाविगतपति

303

लक्ष्मणं लक्ष्मणतो वा वरक्ष्यमाणा त्वया न च नात्र भीतावयं स्मेवै धर्ममेवानुपश्यता ८ कथं द्रक्ष्यामि शत्रु
घ्नो भूमौ शय्यां न सहस्रीं तथा शक्यानिद्रां मया लब्धुं जीवितेवा सुखं वोपि नवा ९ यो नद्वाक्षरैः सुवै
शकः उत्सहिन्त्वभ्योगे तपश्चरत्तावसमत्वमरद्रणश्च सहस्रमीतया १० यो मृत्रतपसा लब्धो विविधस्वपराक्रमैः
एकोदशरथस्येषपुत्रः सहशालतमाः ॥ अस्मिन्नसहजिते रामान्नविरववतेपिष्यामि विधवामपि नीत
नहीप्रमेवभविष्यति ॥ विनयसमहाभाटश्रमणोपरत्स्यवियः निर्वोषोपरतत्वातेनमन्येराम
निवेशाम १३ कोसल्या वै वराजा चनयोवजेतनीसम नात्रेसयदि जीवंनिसं वेनसावेदी मिमा १४
जीवेटपिहिममा नाशत्रुघ्न श्रत्नेवदत्त्या ननद्वः खपदिकोम

काः १२ अमेणोपरता राजभवने योध्यानगरेवभविष्यती
तिशेषः निर्वोषोपरतं उपरत निर्वोष भवतीति मन्ये १३ जीवन्तीति नाशंसेन संभावयामि यदिवा जीवंतिपुनः कष्यर्यं ते नदेमां शर्वदीमे वजी १
विष्यतिनाग्रे अन्नपानाय संभावयामीति शेषः जीवेदपि पत्नद्राख्याः परमपीति शेषः यदियनवीरस्तु कौसल्याएकश्चत्वाद्धिनशिष्यते

304 अनरकैः रामानुरक्तैर्जनैरकीर्णा व्याप्ता सुखिलोकानां प्रियमावहति सा सुखलोक इदानीं राजगृहेनेन दशरथमरणेऽतः विनंसंस्पृष्टा शुक्ला ९
राजवासनमेव दर्शयन्ति कथमिति ९ मामापि भर्ता ज्येष्ठवियोगान्न स्वप्स्यति कष्टं सन्निधौ १० मनोरथरामराज्याभिषेकमनवाप्य अतिक्रान्त

अनरकजनाकीर्णा सुखिलोकप्रियावहा राजवेश्मनसंसृष्टा साऽपुरी विनशिष्यति ९ कथं पुत्रे
महात्मानं ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः शोकेरपाश्यति प्राणा राज्ञो महात्मनः १० विनष्टे त्वपनोपस्यालोको
सत्या विनशिष्यति अनन्तरं चमातापि ममत्याशमुपैष्यति ११ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनो
रथं राज्ये रामस्याभिषेचितः पितामे विनशिष्यति १२ सिद्धार्थः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते
प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यति राघवं १३ रम्यचत्वरसंस्थानां संविभक्तमहापथां हर्म्यप्रासाद
संपन्नां गणिकावरशोभितां १४ रथाश्वगजसंबाधां तूर्यनादविनादितां सर्वकल्याणसंपूर्णां हृ
ष्टपुष्टजनाकुलां १५ आरामोद्यानसंपन्नां समाजोत्सवशालिनीं सुखिता विचरिष्यति राजधानीं
पितुर्मम १६ ॥

अतिक्रान्ते नष्टमिति कोशाद्वित्तिशेषः अप्राप्ते रामे राज्ये निश्चितं विष्वमे पिता विनशिष्यतीत्यन्वयः १२ तस्मिन्काले मरणकाले उपस्थिते पेहे
तं वृत्तं पितरं रघुकुलजं सर्वं प्रेतकार्येषु संस्करिष्यतीति सिद्धार्थाः भाग्यवन्तः अप्रमराज्याश्च भरतादय इति शेषः कौशल्यानन्दामाख्यरूपा १०

श्री॰ वा॰रा॰ अयो॰ १५५

305

विवरिष्यंति भरतादय इति शेषः अपि जीवेदिति संभावने लिङ् अपिस्व अपि पश्याम अपि दृक्ष्यामः २४ सत्यप्रतिज्ञेन रामेण २५ परिदेवमानस्ये।
त्यादितिष्ठतः जाग्रतः २६ गुरो रामे सौहृदातिशयभयात्व्यप्रतिस्वहृज्वरातुरो रोगहः व्यथातुरो नागो गजपव २७ अध्यायः ५१ प्रभातायां

पृथिवी जीवेह सरयो वनवासात्मनर्वेयं श्रुत्वा गम्यमहात्मानमपि पुरुषमक्षतं २४ अपि सत्यप्रति
ज्ञेन सार्धं कुशलिनो वयं निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशामहि २५ परिदेवयमानस्य दुःखा
र्त्तस्य महात्मनः तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी साभ्यवर्तत २६ तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते नरेंद्र
सूनौ गुरुसौहृदाद्गुहः मुमोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः २७ श्री
त्तार्थ श्रीरामायणे एकपंचाशः ५१ प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः उवाच रामः सौमि
त्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणं भास्करोदयकालोऽयं गता भगवती निशा असौ सुकृष्णो विहगः को
किलस्तात कूजति २ बर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां

मिति १ सुकृष्णो विहगः काकः कोकिलपालकत्वाच्च कोकिलपदेनोक्तः काकेति नामग्रहणस्य प्रातर्निषिद्धत्वादेवमुक्तिः २ विस्तायतरण
साधनं शीघ्रगामानेयमित्येवं रामवनगात्पर्यं ज्ञात्वा यद्दृष्टं तेचामेत्य ग्रामं चाप्येनेवगम्यानर्घं यथापित्वा यथा पूर्वं भ्रातरथैनो निष्कृत ४। १५५

306

ततो गुहस्तु रामस्य वचनं नतरामं जाह्नवीमिमेयं वृपं निशम्य तात्पर्यं ततो ज्ञात्वा प्रतिगृह्य नमस्कारपूर्वं प्रतिपद्य सचिवानाहूय तन्मध्ये कंचिदब्र
तिश्चब्रवीत् ५ अस्यैव वाहनं संयुक्तामास्य स्वजन्तु निरस्य नावं नीरे स्थापयतीति अस्य वाहनं मरित्रं मुष्टरबंधसकाष्ठादि त्वन्मनामा सः कर्णग्राहः कर्णधा
रः तेन सनाथः सुप्रतरणा यया तां दृढां संधिबंधां तीर्थे वतारमार्गे उपाहर समीपं प्रापय ६ उपोह्य समीपं प्रापय्य ७८ तवामरेति अमरेति

ततो रामस्य वचनं निशम्य प्रणिपत्य च स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ५ अस्यैव वाहनं सं
युक्तां कर्णग्राहवतीं शुभां सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर ६ तं निशम्य गुहादेशं गुहामा
त्यो गतो महान् उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ७ ततः स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत्
उपस्थितेयं नौर्देव भूयः किं करवाणि ते ८ तवामरसुतप्रख्य तर्तुं सागरगामिनीं नौरियं पुरुषव्या
घ्र शीघ्रमारोह सुव्रत ९ अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः कृतकामोस्मि भवता शीघ्रमा
रोप्यतामिति १० ततः कलापान्संनह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ जग्मतुर्येन तां गंगां सीतया सह राघवौ ॥ ॥ ॥

९ पृथक् संबोधनं सुतप्रख्येत्यपरं दशरथसुत इति प्रख्या प्रथा यस्य तन तवेव सुत तत्त्वं दशरथसुत इति भावः ९ आरोप्यतां वनितृपिटकैवै
देहीव स्त्राभरणादिकमिति शेषः १० संनह्य कवचं कलापान् तूणीरान् येन अवतारेण मार्गेण नावमारुह्य तामनिर्वाच्य गंगां गंगाले

कालंरं तितमवतारं तत्र जग्मतः ॥

एवंरूपं एवंभूतं रथादिनिरपेक्षं गमनं कृतं तत्र ॥१॥ उत्तमस्पर्शात्सौदर्शिश्रीमान् तेन स्पर्शादिव्यापारे उत्तमेन स्पर्शमात्रेण मम कलत्रं इः (स्वदारकृताद्
दक्षिणेन हस्तेन करेण ॥२॥ गमनप्रत्याख्यानविहितयेयं पुनः सावधानं निवर्तितमाह निवर्तस्वेति एतावत्पर्यन्तं राज्ञा तवाज्ञानेन गमनं कृतं
हि अतः परं मम मनोनेनप्रयोजनं तत्पथे रथं विहाय पद्भ्यामेव महावनं गमिष्यामो न तत्त्वमपि यात्विति तेस्य ॥३॥ अभ्यनुज्ञातं निवर्तितं प्रेषितं ॥४॥

राममेवं तु धर्मज्ञमुपायान्तं विनीतवत् किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिमब्रवीत् ॥१॥ ततोऽब्रवीद्दाश
रथिः सुमन्त्रं स्पर्शकारिणा नमः दक्षिणेन सुमन्त्र शीघ्रं पुनरेव याहि राज्ञः सकाशे भव चाप्रमत्तः ॥२॥
निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम रथं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो महावने ॥३॥ आत्मानं त्वभ्यनु
ज्ञातमवेक्ष्यार्तः स सारथिः सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥४॥ नातिक्रान्तमिदं लोके पु
रुषेणेह केनचित् तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद्वने ॥५॥ न मन्ये ब्रह्मचर्येऽस्ति स्वधीते वा
फलोदयः मार्दवार्जवयोर्वापि त्वां चेद्व्यसनमागतं ॥६॥

नृपादौ लोकदृष्टाशोकाय नृदेवचमाह नातीति सभ्रातृभा
र्यस्य तव प्राकृतवत्तद्वत् वनवासो येन दैवेन कृतं सा दिष्टं दैवं इह लोके केनाप्यतिक्रान्तमतो हृदये मा वृथा प्रत्यर्थः यद्दा तेन तव
तोजानात् इति यदिदं इह लोके प्रयोध्याध्यास्य लोके नापि पुरुषेणातव्यादि अतिक्रान्तं क्रान्तं स्वीकृतं सर्वोत्तमनमेव तानः सदादीनुषेण
मात्रहो पाइति तात्पर्यं ॥६॥ किं च वदिनामीदृशव्यसनमागतं तत्र दा ब्रह्मचर्यादि निष्फलमिति मन्ये ॥५॥ ॥६॥ ॥२॥

श्री॰ रा॰वा॰ अ॰टी॰ १५५

307

308

इदानीं रामं भगवंतं मत्वाह सदेति गतिं तत्कार्थं पकस्यैव त्रिलोकीजेतृजयन पितृवाक्यपरिपालनेन त्रीन् लोकान् जयन् त्रिवृ एवं वनवासं वनवासो
पि महाफलएव १८ वयं तु सर्वथा पीडिता इत्याह उपामिति उपवंचिताः कैविद्राज्ञा वृत्तिगमनेन न मुख्व लान्निवर्तनेन एवं सर्वे सुत्काः २४ श्वान्मे
सस्थंश्रित्रिवृहिमन्नं त्रियोग्यं हरगतनिगितिपादे हरदेशावस्थानवंतंनिक्षिप्तस्तत्समीपेऽउःख्वान्निश्चिरं रुरोदः २० सहेष्टोदकं वातमुचिपवित्र २ १

स तदा राघवं वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन् त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रीँल्लोकांस्तु जयन्निव १८ वयं खलु हता राम
यत्त्वया ह्युपवंचिताः कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः १९ इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमंत्रः सारथि
स्तदा दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्तो रुरुदे चिरम् २० ततस्तु विगते बाष्पे सूतं स्पृष्टोदकं शुचिम् रामस्तु
मधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच ह २१ इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये यथा दशरथो राजा मां
न शोचेत्तथा कुरु २२ शोकोपहतचेताश्च जगतीपतिः कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते
२३ यद्यदाज्ञापयेत्किंचित्स महीपतिः कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकांक्षया २४ ॥ ।

हात्माम   १वृद्धश्च

सुहृदं वा सत्ता पनो दकं युत एवमतोऽपधेत्यादि २२ कामभारावसन्नः कामवेगेन पीडितः यद्वा वसन्नः मदभिषेकादिमनोरथस्य सूहः तस्मादेत
द्ब्रवीमि त्वमापेच २३ कैकेय्याः प्रियोयः कामो विषयो भरताभिषेकादिस्तदर्थं यथा येन प्रकारेण यद्दृष्टाज्ञापयेत्तदविकांक्षया : स्वदादीनाम

विशंकया कार्यं स्वाहरमन्त्रेष्यं २४ ॥

श्री. वा.रा. अ.टी. १५९

309

एतल्लक्षणार्थमाह यद्देषामिति प्रशासतीत्यभ्यस्तत्वाददनःसर्वेकृत्येष्वपि कामक्रोधग्रहेष्वपि २५ यत्कार्यं प्रतीपप्राप्येन प्रकारेणालीकमप्रियं ता मतिष्ठापयति २६ स्पृशामि वा यमस्य तिथिं तिथियामदीनं नमस्कारं कृत्वा २७ इदं पदार्थमाह नवेति वनेवत्स्यामहे ति वनि सप्तिराघवः वत्स्यामहेति निवा नानुशोचामीति संबंधः २८ भूतराजान्नस्मात्सन्तस्त्वं इह्यसीतिसंबंधः पुनःपुनरभीताश्रहं इत्यन्विवा २९ सहिताः ममाषेत्यर्थः पुनःपुन

एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नराधिपाः यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते २५ यद्यथास महाराजो ।
नालीकमप्रियं कश्चित् नवतास्यति शोकेन समवज्ञकृतं तथा २६ अहं स्पृशे वा राजानं हं इमार्यं जितेन्द्रि
यं त्वयापत्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः २७ न चाहमनुशोचामि लक्ष्मणेन च शोचावि ।
प्रयोध्यायां मता सैव वने वत्स्यामहे तिवा २८ चतुर्दश हि वर्षाणि हेते पुनःपुनः लक्ष्मणं मां च सी
तां च द्रक्ष्यसे शीघ्रमागतान् २९ एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च समं त्रमेम अन्याश्च देवीः सहिताः केको
यीं च पुनःपुनः ३० आरोग्यं च हि कौसल्याम यथापादाभिवंदने सीताया मम चार्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य
च ३१ ।

रभीक्ष्णां पूर्वोक्तं वाक्यमुक्त्वा कौसल्यामित्युपलक्षणं सर्वाः प्रतिकैकेयीं चारोग्यं ब्रह्मरोगोऽस्तुः त्वइति हूहि कैकेयीमिति
गोक्तिः किंत्वदैवाकृतत्वेनास्माभ्रनपराधित्वमित्याशयेयद्वामदिष्टसाधकत्वेनतां प्रतिपुनःपुनरारोग्यमित्युक्तिः ३० आरोग्यक
थनानंतरं सर्वास्वतिश्रार्यस्यज्येष्ठस्य मम सीताया लक्ष्मणस्य च वचनात्पादाभिवंदनं ब्रूहि ३२ ॥ ७ ३२

310

पवं पितरं मातरं च इति वचनिव संदिश्य पुत्रः पितरं प्रतिसंदिशति त्वया इति महाराजं दशरथं त्वपमते राजसंमते पदे राज्ये ३२ अथ समं च प्रसा
ह भरतं वाति अभिषिच्यस्व अभिषेचय ३३ राजनि दशरथे ३४ अविशेषतः शत्रुघ्नं सर्वथा कैकेय्या विशेषतः कैकेय्या विशेषतः पवं मम
मात्रापि कैकेय्यविशेषाद्रष्टव्येत्यर्थः ३५ अनेन वृत्ताश्रंगीकृतं तात उभयोर्लोकयोरिहलोकपरलोकयोः नित्यदासत्वं दास्यादसौ दास्यमयः

त्वयाप्यपि महाराजं भरतं च प्रियमानय आगतस्यापि भरतः स्थाप्योऽनुपमते पदे ३२ भरतं च परिष्वज्य।
यौवराज्येऽभिषिच्याव अस्मत्संतापजः स्वं न त्वामभिभविष्यति ३३ भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि
वर्तसे तथा मातृष्ववर्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः ३४ यथा च तव कैकेयी सुमित्रा चाविशेषतः तथै।
व देवी कौसल्या मम माता विशेषतः ३५ तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता लोकयोरुभयोः श।
क्यं नित्यदा सुखमेधितुं ३६ निवर्त्यमानो रामेण सुमंत्रः प्रतिबोधितः तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात्काकु
त्स्थमब्रवीत् ३७ यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवं भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं तन्मर्हसि ३८ ।
कथं हि त्वद्विहीनो हं प्रतियास्यामि तां पुरीं तव तात वियोगेन पुत्रशोकाकुलामिव ३९ ॥ ॐ ।

सर्वं वईयितं शक्यं तेन तथा वर्तस्व येन लोकद्वयेपि सुखं भवतीति व्यंग्यं पर्याये क्रमशालंकारः ३६ उपचारः स्वामिस्तोचितसत्कारः
तेन न ह्यं ब्रूयां ब्रूयां वाक्यादसमेतत् अपितु स्नेहादविक्लववाक्यं ब्रवीमि तद्वाक्यं भक्तिमानिति तत्ताद्वं त्वं न मर्हसीति संबंधः ३८ पुत्रशोकःपु

रविगेगवटीका: ३३ ॥

मेरथेनत्वर्वर्णेरथं स्त्रानुदृष्ट्वा नदार्शकाले सुतामम्पि अपि संभावयमानोजनः प्रतीवनिकटंगतं रथंविनारामं दृष्ट्वा विदीर्येतापिअपिसंभा
वनायां ५० सूतावशेषं हतवीररथं दृष्ट्वास्वसेनामिव ५१ हतेपितिवसतत्वामानसेनथापरेणागतः परतः स्थितमिवचावितयंतः र
थंतगतशायोरामइतिचिंतयंतः प्रजाजनाः अयोध्याकस्यममगमनदिनेनूननिश्चयेननिराहारसंकल्पवन्तः कृताः मरिष्यंतीतियावत् ५२

सुतामम पिता वत्मेरथं दृष्ट्वा तदाजनः विनारामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सा पुरी ५०
दैन्यं हि नगरे गच्छेद् दृष्ट्वा शून्यमिमं रथं सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ५१
दूरेपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितं चिन्तयन्त्योद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ५२
दृष्टं तदेव यद् राम यादृशं त्वत्प्रवासने प्रजानां संकुलं वृत्तं त्वच्छोकक्लान्तचेतसाम् ५३
आर्तनादो हि यः पौरैर् मुक्तस्त्वत्प्रवासने सरथं मां निशाम्यैव कुर्युः शतगुणं ततः ५४

तस्यैव प्रकृत्या सायत्नंकरोति दृष्टमित्यादिना संकुलं व्याकुलं आर्तनादादि ५३ सरथं मामेव निशाम्य त्वत्प्रवासनः त्वत्प्र
मं विनात्वगतेनपपतिमाहू अहमिति अग्रिवअहं देवीं कौसल्यां नवह्ततो मया मातुलकुलं प्रापित इति तत्राह ३
इति वचनं प्रियमपि अप्रियमन्यत्तेवाहं वयाम वनंप्रापित इतिनहितत्राह इदं सत्यमपि अप्रियमेव अतः कथं ब्रूयाम् सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रू
यात्सत्यमप्रियमिति स्मृतेः तस्मात्वसतो रथ प्रतिवक्तुं योग्यस्यात रस्याभावादहं न गमिष्यामीति भावः ५४ ॥ ५५ ॥ १५०

एतदेवधनयन्नाह्यतिन्नत्र शाल्याम्यहं गंतुमिति यतःकतकेनास्त्यनपिमातलकुलमामनेष्यामि ततस्तमपिवनगमनमप्रियत्वा
दित्युक्तं ततस्तत्र शल्यामीत्यादिनोक्तं वचसा न गमनाभावात्तिपादृकत्वं सैवलाभात्तिं ४५ योपिनेत्यस्य शकाश्यनुपपत्त्वेतरमाह मम

अहं किं चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया नीतो सौ मातुलकुलं संतापं मा कृथा इति ४५ असत्यापि:सु
पिनैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशं कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ४६ मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धु
जनवाहिनः कथं रथं त्वया हीनं प्रवाहयन्ति हयोत्तमाः ४७ तन्न शक्ष्याम्यहं गंतुमयोध्यां त्वदृतेनघ
वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ४८ यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि सरथो
ग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ४९ भविष्यंति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते रथेन प्रतिबाधि
ष्ये तानि सर्वाणि राघव ५० ॥ ५०

नियतेस्थाः मम नियोगस्थाः त्वद्बंधुरणमात्राधीनाः त्वद्वेरणयात्वद्बंधुजनवहनशी
लाः एवं त्वन्मद्वहनशीलानापि त्वद्बंधुरहितरथवहनशीलाः अमस्त्वयाहीनं रथमेते कथं प्रवाहयंति न कथमपि वक्ष्यंति अतो रथमय
नेदृशं कमितिभावः ४७ उपसंहरति तन्नेति ४८ त्यक्तमात्रे त्यागे कृत एव ४९ भविष्यंतिसंभाविनानितिरथेनसाधनेनाहमेवरथोभू

श्री॰ वा॰रा॰ अयो॰ ५८ त्वत्सुतेनतनयाकर्ण्यरथिकृत्यंकं तत्राह त्वत्कृतेनेतिनकेवलमहंहृतः किंतुप्रधानभूतोमेश्रीसूतत्वंतनत्कृतानुग्रहरूपफलेनतद
र्थंफलस्यापिहेतुत्वांगीकारान्नयोगीकृतमितिविशेषः तत्फलंचतत्रीयरथचर्यया त्वद्बहुमकृतेसुखंमयाप्राप्तं इदानींत्वत्कृतेनत्वदंगी
कृतेनवतागमनेनानुग्रहेणवनवासकृतंसुखंमयाप्राप्तं इदानीं त्वत्कृतेनत्वदंगीकृतानागमनेनानुग्रहेणवनवासकृतंसुखंविराज्यं

313

त्वत्कृतेनमयाप्राप्तंरथचर्याकृतंसुखं आशंसेत्वत्कृतेनाहंवनवासकृतंसुखम् ५१ प्रसीदेच्छामिते
ऽरण्येभवितुंप्रत्यनंतरम् प्रीत्याभिहितमिच्छामिभवमेप्रत्यनंतरः ५२ इमेपिचहयावीरयदितेवनवा
सिनः परिचर्यांकरिष्यंतिप्राप्स्यंतिपरमांगतिम् ५३ तवशुश्रूषणंमूर्ध्नाकरिष्यामिवनेवसन्
अयोध्यांदेवलोकंवासर्वथाप्रजहाम्यहं ५४ नहिशक्याप्रवेष्टुंसामयायोध्यात्वयाविना रा
जधानीमहेंद्रस्ययथादुष्कृतकर्मणा ५५ वनवासेक्षयंप्राप्तेममैषहिमनोरथः यदनेनरथेनैव
त्वांवहेयंपुरींपुनः ५६

विनादुःखाभावान्महत्सुखमाशंसेप्रार्थयामि एतेनत्वदर्थंत्यक्तावैवत्वद्रथचर्याप्यभाग्यायसहतत्त्वमयांगीकृतमितिध्वनितं ५१
प्रत्यनंतरःप्रत्यासन्नोनुकूलइतियावत् प्रत्यनंतरोभवेतित्वयाप्रीत्याभिहितंवाक्यंश्रोतुमिच्छामि ५२ ५३ देवलोकंवेत्यनेनत्व
द्रहितानामयोध्यानरायसभूतेदेवलोकप्राप्तिरपिहेयैवेतिसूचितं ५४ ५५ वनवासेक्षयंप्राप्तेवनसकालसमाप्तौपुरीवहेयंप्रापयेयमि

[illegible] पञ्चाशत्तमः सर्गः ५८

314

प्रत्ययान्तराग्रहितस्यास्थितिपदे ५७ भूते पुत्रे गते राजपुत्राश्रिते पथि पथ्या भ्रष्टेन स्यातव्यं तयान्त्वद्विषये निष्टं तं सर्वं भूयम त्थे भक्तिमं हंस्थि
त्याभ्रष्टयोगपथ्यास्थितत्वात् वैदास्थितेवियुक्ते कार्यविषये कापपरायरहितमितियावत् ५८ भ्रत्यानुकंपी रामः स्वमंत्रविदम्ब्रवीदितान्व
यः ५९ रामो वनं गतः इति श्रुत्वा पतिश्च पकैकेयी गच्छतीति मन्वयः ६१ प्रति शंकाग्रस्त शंकानांन कुर्यादितेषु प्रथमः कल्याणमुख्यो श्रयोजनं

वनं देशाद्विवृषोगिणा सहितस्य त्वया वने तत्राभूतानि यास्यंति शतसंख्यानि ग्रन्यथा ५७ भ्रष्टयवत्स
लतिष्टं तं भरते पुत्रे गते पथि भुक्तं भ्रष्टं स्थितं स्थित्वान मोहाद्वनमर्हसि ५८ एवं बहुविधं दीनं याच
मानः पुनः पुनः रामो भृत्यानुकंपी तु भूमेत्रमिदमब्रवीत ५९ नानाभिपरमां भक्तिमर्हते भरते वत्सल
श्रुत्वापि यदर्थं तोषेष यामि पुरीमितः ६० नगरीं त्वागतं दृष्ट्वा जननी पद्मी पतो कैकेयी प्रतिय
गच्छेदिति रामेव नं गतः ६१ विपरीतेन हि हीनाव नवासं गतेमयि राजानं भ्रातृशंकेन मिथ्यावा
दीति धार्मिकं ६२ एषमे प्रथमः कल्याणदं वामेय वीयसां भरता रक्षितं तद्वत् पुत्रराज्यमवाप्स्य
ते ६३ ॥

त्वद्गमनस्येत्यन्वयः ६२ भरतेनारक्षितं संमताद्दितमीहयं पुत्रराज्यतनयं हस्वमाप्नुयादिति वममनत्कमत्र सप्रयोजनं भरतान
यनस्य त्वद्यीनत्वात् भरतराज्यप्राप्तिर्मात्रुविश्वासस्थप्रयोजने पतदभिप्रेसे वहृवैभ्रत्यानुकंपिते विशेषणादत्तम् ६३ ॥ ।

श्री.
वाल.
सुटी.
५१९

३१५

९४ ९५ सजनेन वसेन्नैव वासो न योग्य इत्युक्तिरीत्यैव वचनेनैषो यमिति कदाचिद्गुहः प्रार्थयेन प्रतिवचनाय ग्राम्य आश्रमे जनपदरहितेन वा सोऽयोग्येऽतस्तत्र
आश्रमवासो विनोऽविभिन्नजटाधारणादिरूपहीनी कर्तव्य इत्यन्वयः ९६ सोऽहं नियमं वन्यारभूषणादिरूपमस्थीनां सीताया लक्ष्मणस्य चानुमत्या॥

मत्प्रियार्थं राजन्त्वमयोध्यां त्वं परीव्रज संदिष्टश्चापि यानर्थांस्तांस्तान्ब्रूयास्तथा तथा ९४ इत्युक्त्वा वच
नं सूतं सान्त्वयित्वा पुनः पुनः गुहं वचनमक्लीबो रामो हेतुमब्रवीत् ९५ नेदानीं गुह योग्योऽयं वासो
मे सजने वने अवश्यमाश्रमे वासः कर्तव्यस्तद्गतो विधिः ९६ सोऽहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभू
षणं हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ९७ जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमान
य तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ९८ लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः दीर्घबा
हुर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ९९ तौ तदा चीरसंपन्नौ जटामण्डलधारिणौ अशोभेतामृषि

तपस्विजनभूषणं जटाः कृत्वा गमिष्यामि अतो न्यग्रोधक्षीरमानय भूयोऽतिशयेन पितुर्हितकामः तत्प्रतिज्ञारक्षणेन यतः सीताया हितका
म इति तत्र जटाधारणेन सीताहितानुसिद्धः अतमतिस्तु अयेऽस्ति नैव अन्यथा संन्यासहठापरसदुःखोपतेः ९७ ९८ लक्ष्मणस्याकरोत्।

316

वैखानसंमार्गंवानप्रस्थाश्रमधर्मानास्थितः प्राप्तकृतबुद्धिः सन्व्रतंवानप्रस्थानव्रतंआदिष्टवान् अंगीकृतवान् अत्रगंगोत्तरणतीर्थग्रामात्
वर्षप्रयागगंगोत्तरणतीर्थग्रामप्राप्तौपितृमरणश्रवणेपि यन्मुंडनाकरणंरामलक्ष्मणयोस्तेनानेनपरकृतंनतुपाथेयवादेनक्षत्रियाणांतीर्थादिष्वम

ततोवैखानसंमार्गमास्थितःसहलक्ष्मणः व्रतमादिष्टवान्रामःसहायंगुहमब्रवीत् ९१ अप्रमत्तो
बलेकोशेदुर्गेजनपदेतथा भवेथागुहराज्यंहिदुरारक्षतमंमतम् ९२ ततस्तंसमनुज्ञाप्यगुहमि
क्ष्वाकुनंदनः जगामतूर्णमव्यग्रःसभार्यःसहलक्ष्मणः ९३ सतुदृष्ट्वानदीतीरेनावमिक्ष्वाकुनंद
नः तितीर्षुःशीघ्रगांगंगामिदंवचनमब्रवीत् ९४ आरोहत्वंनरव्याघ्रस्थितांनावमिमांशनैः सीतां
चारोपयान्वक्षंपरिगृह्यमनस्विनीम् ९५ सभ्रातुःशासनंश्रुत्वासर्वमप्रतिकूलयन् आरोप्यमैथिलींपूर्व
मारुरोहात्मवांस्ततः ९६ अथारुरोहतेजस्वीस्वयंलक्ष्मणपूर्वजः ततोनिषादाधिपतिर्गुहोज्ञा
तीनचोदयत् ९७ ॥

इतिनिषेधेप्रतीमइत्यलंमहाग्रहेण ९१ किमब्रवीत्तदाह अप्रमत्तइतिद्वाभ्यां बलादिरक्षणेयत्नवान्भव दुरारक्षतमंअतिशयेनदुरारक्षंदुरारक्षतमंदु
रारक्षतमममितिपाठे अतिशयेनदुःखेनरक्षितंयोग्यमितितीर्थः ९२ स्थितांमिमांनावंपरिगृह्यहस्तेगृहीत्वासीतामारोपयअन्वक्ष

[illegible] ५२ [illegible]

श्री. वा.रा. अयो. ८५

ब्रह्मवत्क्षत्रियवत् ब्राह्मणक्षत्रियार्हं ब्रह्मक्षत्रदेवताकमित्यर्थो वा आत्मनो हितमहिंसजपं गायत्र्यां मामाम्यां गारोहेदिति स्मृतेः क्षत्रिया
धिकारेणोढात् ब्रह्मक्षत्रदेवताकं वा स्वब्राह्मणोक्तमिति कतकः देवीं नावमित्यादिवक्ष्यमाणसाधारणो मन्त्रस्तेन ७८ प्रणमत्प्रभा

317

राघवोऽपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ७८ आचम्य च य
थाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया प्रणमत्प्रीतिसंहृष्टो लक्ष्मणश्च महारथः ७९ अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सब
लं चैव तं गुहं आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ८० ततस्तैश्चालिता नौका कर्णधारस
माहिता शुभस्फ्यवेगाभिहता शीघ्रं सलिलमत्यगात् ८१ मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता
वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ८२ पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः निदेशं पाल
यत्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ८३ चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्या

वक्रार्थः ७९ ८० कर्णधारेण नाविकेन समाहिता सज्जीकृता स्फ्यमरित्रं तेन वेगादभिहता प्रणुन्ना ८१ गङ्गायां महादेवतात्वात् सा देवतात्वाद्ब
सीता प्रार्थितवतीत्याह मध्यमिति ८२ पालयतु पारयतु समापयतु निर्यावत् त्वरलयोः समानश्रुतित्वात् ८३ पुनः प्रत्यागमिष्यति

अयोध्याकांडटीकायां ८५

सर्वकामसमृद्धिनि सर्वकामसमृद्धे सर्वकामसहरणमस्याः अस्तिदा तथा त्वेनेत्यर्थः ८४ समसद्यमेव्या सो विग्रहवृद्धामौसं यते वनं त्वं शास्त्रवालका ।
318 देनिदृष्टियिते ८६ प्रशंसामि स्तौमि शिवेन क्षेमेण ८७ मांसभूतोदनेन मांसमिश्रोदनेन यक्ष्ये महाबलिदानेनेति शेषः ८९ तीर्थानि प्रयागा

ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता यक्ष्ये प्रमुदिता गंगे सर्वकामसमृद्धिनि ८५ त्वं हि त्रिपथगे देवि ब्र
ह्मलोकं समीक्षसे भार्या चोदधिराजस्य लोकेस्मिन्संप्रदृश्यसे ८६ सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च ।
शोभने प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ८७ गवां शतसहस्राणि वस्त्राण्यन्नं च पेशलं ब्राह्मणेभ्यः ।
प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ८८ यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि च संति हि तानि सर्वाणि यक्ष्यामि
तीर्थान्यायतनानि च ८९ सुराघटसहस्रेण मांसभूतोदनेन च यक्ष्ये त्वां प्रीयतां देवि पुरीं पुनरुपागता ९०
पुनरेवं महाबाहुर्मया भ्रात्रा च संगतः अयोध्यां वनवासात्प्रविशत्वनघोनघे ९१ तथा संभाषमा
णा सा सीता गंगामनिंदिता दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ९२ तीरं तु समनुप्राप्य नाव
हित्वा नरर्षभः प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परंतपः ९३ अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानंदवर्धनं भव
संरक्षणार्थाय सजने विजनेपि वा ९४

दीनि आयतनानि काशपादीनि ९० दक्षिणाभर्त्रेव कूला ९२ संरक्षणार्थं सीतायाः इति शेषः भव मावयानइति शेषः ९५ ॥

श्री.
वारा.
अर.
१८१

319

पदेशमनोन्वइति एवं च कार्यं वशाहवोरण्य अग्रतो गमनमदोषायेति ध्वनितं ५५ नः अस्माकं सीत्या अतिरक्षमहिम्ना न रक्षणं ५६ क्रतुमेव मतिया-
तोऽतयाह न जहीति अत्र सुकरा दुष्करा काचन कापि क्रिया न अतिक्रान्ता न किं तु इत: प्रभृति दुष्कर क्रियारंभ इति भावः यद्वा काचन क्रिया अयापि

अवश्यं परिहरणं कार्यं महर्षिभिर्विजने वने । अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ५५ ॥ पृष्ठतोऽनुगमिष्या-
मि सीतां त्वां चानुपालयन् । अन्योन्यस्य हि नो रक्षा कर्तव्या पुरुषर्षभ ॥ ५६ ॥ न हि तावदतिक्रान्ता सुकरा का-
चन क्रिया । यद्यद्य दुःखं वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ५७ ॥ प्रनष्टजनसंवादं देशं ग्रामविवर्जितं । विषमं वा
प्रपातं च वनमद्य प्रवेक्ष्यति ॥ ५८ ॥ श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः । अनन्तरं च सीताया राघवो र-
घुनंदनः ॥ ५९ ॥ गतं तु गंगापरपारमाशु रामं सुमंत्रः सततं निरीक्ष्य । अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोच बा-
ष्पं व्यथितस्तपस्वी ॥ ६० ॥ स लोकपालप्रतिमप्रभाववांस्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीं । ततः समृद्धांछु-
भसस्यमालिनः क्रमेण वत्सान्मुदितानुपागमत् ॥ ६१ ॥

पल्लवणाद्यतिक्रान्ता अस्माकमतिक्रमाशाभावेन ततो रक्षाहेतुकामनहि पूर्वमुक्तं प्रत्युत नेवेति न्यायादित्यर्थः अद्यप्रभृति इत्याह सोकमेव वाक्यं ५७
दुःखं वनवासे हेतुः प्रनष्टेति चोत्तं शाल्वादिदेशे विषमं निम्नोन्नतं प्रपातं गर्तादि तयुक्तं ५८ अनंतरं सीतानंतरं राघवः इत्यन्वयः ५९ ६० वत्सा

॥१॥ ...१८१

320

अस्यादयो हरिणभेदाः काले मांसं सचवन्याहारां न गीतत्वाद्दोषः तु भक्षितैर्मे हत्वा नानादयगता विन्यस्तेन भोजनमर्थं सिद्धमेवेति नोक्तं ५१ ३०
तिश्रयोध्याकांडे एकपंचाशः सर्गः ५१ अजनमहाप्रदितिच्छेदः आइतियाते स्यतेवसंवध्यते असमत्तनपदाद्बहिर्दृष्टः ३ परांत्रिरायाता सा प्राययेषु वन
वासरात्रिषु प्रथमा सुमन्त्रेण रहिता तां निमां प्राप्य नोत्कंठितुं नगरादि स्मर्तुं २ न विद्येते तंद्री ययोस्ताभ्यां भावो स्वप्नं तद्वार्षिक चित्त अतंद्रीर

नैतद्धृत्वा वचनं रामो महात्मा गत्वा राहमष्टं पुष्टं तं महात्मकं श्रीरामे ध्येन्त्वविदितं तु भविष्यतो वासायकाले
ययतद्वेनस्मृति ५१ इति श्रयोध्याकाण्डे द्विपंचाशः सर्गः ५२ संहृत्त समासाद्य संध्यामन्वास्य
पश्चिमां रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् १ अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः यास
मन्त्रेण रहिता तां नोत्कंठितुमर्हसि २ जागर्तव्यमतंद्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु योगक्षेमौ हि सीता
या वर्तेते लक्ष्मणावयोः ३ रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे अपावर्तामहे अपावर्तामहे भूमा
वास्तीर्य स्वयमर्जितैः ४ स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार क
थाः शुभाः ५ ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ६

भ्यामित्येवपाठः आवयोर्वर्तेते असमदायत्तावित्यर्थः अप्राप्तप्राप्तिर्योगः लब्धपरिपालनं क्षेमः ३ कथंचिदेवेमां दुःखजादिनिर्माणाभावात् स्व
यमर्जितैस्तृणपर्णादिभिरिति शेषः अपावर्तामहे यथाकथंचित्कल्पयनं ऊर्मः ४ कथाः वार्ताः ५ कृतकामा संपन्नमनोरथा ६ ॥ ६

श्री. वा.रा. अयो. १६२

321

राज्यकारणात् महाराज्यपदाभिषेककारणात् अपिनव्यावयेत् अपितव्यावयेदेवेत्यर्थः ८९ कामस्नगरीयत्तेसा ययति कोहीन्यादि
नाम्नल्यज्ञापिकः प्रमान् मामिवच्छंदानुवर्तिनं आज्ञाकारिणं पुत्रंप्रमदायाः कृतेप्रमदातोषयितुमितित्यजेत् किंपुनः सर्वज्ञोराजातस्मात्
वेतःप्रबलःकामः इतिभावः १० एवंवाहोहिभगवतोलक्ष्मणमतिपरीक्षार्थअयोध्यानंवपुविशेनिलक्ष्मणपुतिवक्तुं तदाशयंतानं चनगा

साहिदेवीमहाराजंकैकेयीराज्यकारणात् अपिनव्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वाभरतमागतं ७ अनाथश्चहिवृद्ध
श्चमहाचैवविनाकृतः किंकरिष्यामामाकैकेयावशमागतः ८ इदंव्यसनमालोक्यराज्ञश्चमति
विभ्रमं काममेवार्थधर्माभ्यां गरीयानितिमेमतिः ९ कोह्यविद्वानपिपुमान्प्रमदायाःकृतेत्यजेत्
छंदानुवर्तिनंपुत्रंततोमामिवलक्ष्मण १० सुखीबतसभार्यश्चभरतःकैकेयीसुतः मुदितान्कोसं
लानेकोयोभोक्ष्यत्यधिराजवत् ११ सहिराज्यस्यसर्वस्यसुखमेकंभविष्यति तातेनवयसातीतेमं
यिचारण्यमाश्रिते १२ अर्थधर्मौपरित्यज्ययःकाममनुवर्तते एवमापद्यतेक्षिप्रंराजादशरथो
यथा १३

लवइतिशेषः ११ एवंसुखमेकंएवभविनेतिशेषः ईदृशोभविष्यतिसुखमेकइतिवापाठः एकएवराजाभविष्यतीत्यर्थः १२ योभर
तःकाममनुवर्तेतसयथाराजादशरथोयथाविपदमापन्नएवंविपदमापद्यतेप्राप्नोतीत्यर्थः अन्येतुराजादशरथोयथाराजन्यया

१२ यथावस्थाभरतोराजनमाप्यतेसमहत्ः १३

मत्कृतेममदुःखसंपादननिमित्तं २५ मातातवेतिशेषः कालेप्राप्तेऽकालेऽन्यायेनेत्यर्थः २६ नाथोरक्षकः २७ त्वद्गकर्मीकेकेयीद्वेषादन्यायमाचरे

322

मन्येदशरथेनाहमन्यायमवमानिता यत्र कैकेयीसौम्यसंप्राप्ताराज्यायुभरतस्य च १४ अपीदानींतुकैकेयीसौभाग्यमदमोहिता कौसल्यांचसुमित्रांचसाऽऽवाधेतमत्कृते १५ मातास्मत्कारणाद्देवीसुमित्राऽदुःखमावसेत् अयोध्यामितःपवनकालेऽप्रविशलक्ष्मणः १६ अहमेकोगमिष्यामिसीतयासुहृदेऽकान्तमनाथायाहिनाथस्त्वंकौसल्यायाभविष्यसि १७ त्वद्वकर्मीहिकैकेयीद्वेषादन्यायमाचरेत्परिदद्यादिधर्मज्ञभरतेममनातरम् १८ नूनंजात्यन्तरेतातस्त्रियःपुत्रैर्वियोजिताः जनन्यामममसौमित्रेतदप्येतदुपस्थितम् १९ मयाहिचिरपुष्टेनदुःखसंवर्धितेनच विप्रयुज्यतकौसल्याफलकालेधिगस्तुमां २० मासस्मसीमंतिनीकाचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशं सौमित्रेयोहमंबायादद्मिशोकमनंतकं २१ ॥ २१ राम ॥

त हिनिश्चितं देवाहहेतुर्मतनमेमृचमानरेत्त
मित्रांकौसल्यांचाहिंशपगारविषहिन्त्वद्यात् २८ जात्यंतरेजन्मांतरे पतस्पुत्रवियोगदुःखं १९ फलकालेसुखानुभवकाले २० कृतइत्यतः

सौमित्रेहसि २८ ॥

श्री॰ वा॰रा॰ अयो॰ ५३ हे लक्ष्मण अंबया पालितः कृतवर्धनश्च सारिका मत्तो वायं प्रीतिविशिष्टा अधिकप्रीतियुक्ता इति मन्ये यस्मात्तस्याः सारिकायाः सकाशा
त् एवं शत्रुनिग्रहविषये शुकपादमरेर्दशेति वाक्यं श्रूयते कौसल्ययेति शेषः अस्मत्तस्तु न रक्षितेति भावः अत्रेदं वाक्यं अरेर्बिडालस्य पाद
हे शुक दशेत्यर्थकं तया रामेणापूजितमिति वक्रोक्तिरत्रालंकारः २२ अपुत्रायाः पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः २३ शेते इदानीमिति शेषः २४

323

मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण सारिका यस्यास्तच्छ्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दश २२ शोचन्त्या अ
ल्पभाग्याया न किंचिदुपकुर्वता पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिंदम २३ अल्पभाग्या हि मे माता
कौसल्या रहिता मया शेते परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे २४ एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि
लक्ष्मण तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणं २५ अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ तेन लक्ष्म
णनाद्याहमात्मानमभिषेचये २६ एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहु अश्रुपूर्णमुखो दीनो २
निशि तूष्णीमुपाविशत् २८
नन्वेवं त्वद्वीशोकस्तर्हि मया सर्वनिवारणसहायेनोक्तं राज्यमेव कुतो नांगीकृतमिति चेन्न राज्य
करणेन त्वद्वीपेत्वापि मे न किं तु धर्मभयादेव मया न तदंगीकृतमित्याह एक इत्यादि तरेयं निरस्तारातिकां कुर्यां शक्त इत्यर्थः ननु वी
र्यमकारणं परलोकहितेऽपि तु धर्म एवेति शेषः २५ अधर्मात् कैकेयीपितृदत्तवरपालनप्रतिज्ञात्यागरूपाद्यो भीतः अत एव पर
लोकभीत इति शेषः २६ अन्यच्च एतज्जातीयं विजने इत्यनेन स्वविलापेन लोकदुःखाभावो ध्वनितः अश्रुपूर्णमुखत्वेन दैवलोकव्यवहारो

324

प्रावृषिनामिति च्छेदः २९ श्रौपयिकं युक्तेयं न तत्त्वं त्वरितो येन सीतायाम् मृत्र विषादो भवतीति ३० अयुगेनत्वामिति यत्कृतं तत्तेन सीतावदहमप्य
वर्जनीय इति वक्ष्यमाणत्वात् सीतासाक्ष्यमाह न वेति त्वयाहीना सीता त्वयाहीनोक्तं वज्रलाञ्छनो मनस्यादि वनजीवनो न जीवावृत्यस्मा इ
त्याननहयान्वयः जीवनाभावसर्वथा तत्त्वप्रतिपादनार्थमुक्तिः ३१ अथमोत्कविमर्हसीत्यसेनान्तरं न हीतिन गच्छथ सा न वेयने कथं

विलेपोविरतं समं गतावितिव मिवाननं समहृत्मैव तिर्वैगमभ्रामयन्तलक्ष्मणः २८ अन्नमथौ
तेसन्नन्नयो धर्मयुपियकं वर श्चिष्ठमानवपि निक्षान्ने गतवेऽहीवशर्वरी ॥ २९ नैनदौपयिकं रामः
परिदेवयोरुतपात्मने विधादयति सीतेव मे वेष्टुकहर्षम ३० तवसीता नत्वयाहीनानवाऽपिरा
वव महन्तेमपिनीवावोजलान्मनस्यादि वोहैना ३१ नीहृता नश्राषुग्मेन स्वामिन्नोपरतेप इह
मिक्षेयमथाहस्वमेवापिन्वयाविना ३२ ननलक्ष्मण कोसीतो न्याविह निरीक्षनो मया
पेलहकनो गपाभोजातनपमेवन्मलो ३३ ॥

नेक्षेयमिति प्रकारेणैकेषमिति पादाहृत्यान्वयः स्वर्गे वाप्यथ प्राप्ते
इहत्वया विना नेक्षेय किमुत्वांनमिति भावः ३२ नेलोलक्ष्मण एवचनानेन रत्नस्मिन्नेव न्यग्रोधमूले समासीनोसी ताराभौ न्यग्रोधमूले
त्वा अस्यानदेशादति समीपे लक्ष्मणेन सहकृताश्चयाभोजाते वत्सला च वत्सलक्ष्म वत्सलोऽपमानुसियोन्य कशाषः ३३ ॥ ॥

श्री.
वा.रा.
सुटी.
१९४

सगमः लक्ष्मणस्य वनवासे प्रमादाद्दुःखमानं एवं भूतं स्नातमेवो मयक्रं लेश्यं तं तत्रे श्रुंववो निशाम्य स्तुचिराय स्वयं वनवास रूपं धर्मं प्रपयोगी ५३
कृतं स्नमनस्याः समाः वनवासं प्रतिदयेल्लक्ष्मणस्यानुमतिमिति शेषः २४ अयं तत्कार्यं ननस्तनरेल्लक्ष्मणं मे भूमेव वनोपयुतः २५ प्रथायः
गंगामभियमुना प्रवर्तनेन हे श्रुं प्रयागे गंगायाश्च तिष्ठापन न मोयवन्ह्निः। भूमिभागाः भूमिप्रदेशाः तेपश्यंतो जग्मुरिति संबंधः २ य

325

सल्लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निशम्य चैवं वनवासमात्मनः समाः समस्ता विदधे परंतपः प्र
पद्य धर्मं स्तुचिराय राघवः २४ ततस्तु तस्मिन्विजने महाबलो महावने राघववंशवर्धनौ नतौ भयं
संभ्रममभ्युपेयतुर्यथैव सिंहौ गिरिसानुगोचरौ २५ इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये अयोध्याकांडे द्विपंचाशः ५२ ते तु तस्मि
न्महावृक्षे उषित्वा रजनीं शुभां विमलेभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात्प्रतस्थिरे। यत्र भागीरथी गंगा
यमुनामभिप्रवर्तते जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनं १ ते भूमिभागान्विविधान्देशांश्चा
पि मनोहरान् अदृष्टपूर्वान्पश्यंतस्तत्र तत्र यशस्विनः २ यथाक्षेमेण संपश्यन्पुष्पितान्विवि
धान्द्रुमान् निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ३ प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूममुन्नतं
अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये संनिहितो मुनिः ४ नूनं प्राप्ताः स्म संभेदं गंगायमुनयोर्वयं तथा हि श्रूयते

याश्च द्विजमानुगमन शंकाभावात्। क्षेमेण उपविष्णुपात्याय शनैः शनैः स्वेच्छानुरोधेन संपश्यन्सौम्यरूपः पश्चात्रिवृत्तमात्रे ऽर्धमंडलकाले
केतुं लिंगं धूमं धूपपदेवमतो अग्नेर्मुनिः संनिहित इति मन्ये ४ संभेदं संगमं वारिणोर्गंगायमुनजलयोः वा निघर्षो विजातीयवारिसंबंधः ५
१९५

प्रपेदे गौरिसंकाशा रविवंशजः ८ ॥

ततः इति पाठेप्येवमेव ८ ॥

326 येषां दारूणि भिन्नानि ते द्रुमा दृश्यंत इत्यन्वयः ७ धन्विनौ वितताविति पाठे तेषां मध्ये विततौ महान्तौ वित्तियावतसैंयौ ग्रेनर्वेद्दिद्देशे निलये आ
वासेन तत्समीपदेशे ८ आश्रमं तत्समीपवनप्रदेशं त्रासयन् धनुर्धरत्वादिस्वरूपमात्रेणैकेवलं त्रासयन् भरद्वाजं तदाश्रमं ९ आश्रमा
भरद्वाजस्य दूरादेवावतस्थतुः कार्यशः वशानिर्गीतिशिष्यद्वारा विज्ञापनपूर्वकानुमतिलाभार्थमिति भावः १० तःसमनयालब्धानुमा

दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः छिन्नाश्चाप्याश्रमे चैते दृश्यंते विविधा द्रुमाः ७ धन्विनौ
तौ सुखं गत्वा लंबमाने दिवाकरे गंगायमुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ८ रामस्त्वाश्रममासाद्य
त्रासयन्मृगपक्षिणः गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ९ ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शन
कांक्षिणौ सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः १० स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतं सं
शितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषं ११ हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागः कृतांजलिः रामः सौमित्रि
णा सार्धं सीतया चाभ्यवादयत् १२ न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः पुत्रौ दशरथस्यावां भ
गवन् रामलक्ष्मणौ १३ ॥

तिः प्रविश्य उटजमिति शेषः संशितव्रतं तीव्रव्रतं तपसा लब्धचक्षुषं त्रैकालिकसर्वजगद्वृत्तांताभिज्ञं ११ दृष्ट्वाभ्यवसरं ज्ञात्वा सौमित्रिणा
सार्धमभ्यवादिति शेषः सीतया च नमस्कारकारितवान् तदाहृत्यभ्यवादयत् १२ तत्र मूलफलाशनादयं तेन सहतांतसाहितमा।

सीतेमहरामायणअयोध्या ५३

श्री॰
वा॰रा॰
ग्र॰टी॰
१९५

327

धर्ममेववानप्रस्थधर्ममेवमूलफलग्रहणंमांससम्प्रपलक्षणं १६ गंगामध्युषकींगमहोदधिं १७ अन्नमदनीयमातंरंअत्नपवमूलफलाश्रयान्
इतिवक्ष्यतिरसाः पानीयविशेषाः वासवासस्थान १८ आगतं आगतंतेनेजोविशेषात्मयोदारक्षणाय मध्येमध्येस्थितोतिकदेशमरामसत्पुरग

भार्यामेमेयंकल्याणीवैदेहीजनकात्मजा मांचानुयातावजनंतपोवनमनिंदिता १४ पित्राप्रव्रा
ज्यमानंमांसौमित्रिरनुजःप्रियः अयमन्वगमद्भ्रातावनमेवदृढव्रतः १५ पित्रानियुक्ताभगवन्प्र
वेक्ष्यामस्तपोवनं धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्रमूलफलाशनाः १६ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराजपुत्रस्यधीम
तः उपानयत्सधर्मात्मागामर्घ्यमुदककंततः १७ नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् तेभ्यो
ददौतप्ततपावासंचैवाभ्यकल्पयत् १८ मृगपक्षिभिरासीनोमुनिभिश्चसमन्ततः राममागतमभ्यर्च्य
स्वागतेनमहामुनिः १९ प्रतिगृह्यतुतामर्चामुपविष्टंसराघवं भरद्वाजोब्रवीद्वाक्यंधर्मयुक्तमिदंत
दा २० चिरस्यखलुकाकुत्स्थपश्यामित्वामहमागतं श्रुतंतवमयाचेदंविवासनमकारणं २१ अवकाशो
विविक्तोयंमहानद्योःसमागमे पुण्यश्च

नणीयाश्चवसन्निहभवान्सुखं २२ ॥

पक्षिभिर्मुनिभिश्चसहस्वागतेनाभ्यर्च्यमुनिभिःरामंसमंततआसीनोभवदितियोजना
मृगपक्षिणामचीवश्रद्दक्षिणामनार्दिष्ट्रपावर्णिता १९ चिरस्यचिरकालस्यइहाश्रमेआगतंत्वांपश्यामिश्चनेनपूर्वमपिकदाचिदागमनेश्रुति
तं पूर्वंगमावतारकालिकमागमनेमनसिनियाथावधवैषोक्तिःपश्यामिचक्षुषा पवंद्रूपपश्यामियः केवलंध्यानगोचरपवसोयंवं

१९५ भूतरत्नाश्चयंयेगंगकारणंनिर्मिते २१।२२

328 इत आसन्नः पत्तनादासन्नः दूरवर्ती पौरजानपदो मां सुदर्शं सुखेन द्रष्टुं शक्यं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा वैदेहीं मां च प्रेक्षको जनः वैदेह्यादिदर्शनार्थी च न स्वदर्शमि
ममाश्रममागमिष्यतीत्यहं मन्ये इत्यन्वयः २४ यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थानेऽनादृशमेकान्ते वर्तमानं पश्य पश्यन्त्वा निर्दिशेत्यर्थः २५ अत्र भगवन्नित्या
दिश्लोकत्रयस्य तीर्थेन ज्ञानलवदुर्विदग्धः रावणवाचार्थे गृह्णन्वर्तीर्णमात्र कटीकृतं अन्यथा सर्वोऽपि जनः सुदर्शविस्तुं मां ज्ञात्वा वैदेही वमाल

एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः। प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः। २३ भगवन्नित आसन्नः पौ
रजानपदो जनाः। सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमं २४ आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको
जनः। अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये २५ एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम्।
रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा २६ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः। राघवस्य ततो वा
क्यमर्थग्राहकमब्रवीत् २७ दशक्रोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि। महर्षिसेवितः पुण्यः स
र्वतः शुभदर्शनः। २८ ॥ २९

दमन्त्वा तां मां च प्रेक्षकः सन्निहागमिष्यति अतः एवंविधं प्रकटवासं न रोचये इति
यत्र वैदेही रमते तत्राश्रयनीत्याश्रमं जगनस्य स्थानं सवीनमं मानमेवैकान्ते पश्येरथमत्र दृष्टुं न प्रकटयेत् संतेनवद्यान्यं तदशक्यं मतिनाराम स्व
रूपप्रकटनस्य सर्वं वैयर्थ्यं यथा भवति तथा भाकामकरणात् अत्र रमणीयदयापि नाटशार्थी लाभाच्च पौरजानपदो जन इति पदाख्वारस्याच्च
तिमधियो विभावयन्त्वेतदिति राघवस्यार्थग्राहकं मदुक्तं प्रयोजनप्रतिपादकं न तु वस्तुमात्रामब्रवीत् २७ दशक्रोश इति समप्यते।

श्री. वा.रा. अयो. १९९

329

यावत्तावदा शृङ्गाण्यवेक्षते तदेति शेषः समाधत्ते मनसा कर्तुमारभते २ तद्रूपमादयति ऋषय इति बहुदिनव्रतत्वात्कपालवत् शुष्कं शिरो येन सह तेन विद्यमानेनोपलक्षिता तपसा शरदां शतं विहृत्य स्थित्वा भैक्षे पितृपक्षाद्गीडित्वा दिवं स्वर्गमारूढाः केचित्कपालशिरसेति शरी

गोलांगूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः चित्रकूट इति ख्यातो गंधमादनसंनिभः २९ यावता चित्रकूटस्य नरः शृंगाण्यवेक्षते कल्याणानि समाधत्ते न मोहे कुरुते मनः ३० ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतं तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह ३१ प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखं इह वा वनवासाय वस राम मया सह ३२ स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिं सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह हर्षयन् ३३ तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ३४ सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः

रोपलक्षणं सशरीरास्वर्गं गता इत्याहुः

तत्र धर्मज्ञादीनामपि क्रियद्दूरमेव धर्मवेश्मवद्दर्शनाये तच्छरीरेणागमनं तत्तच्छिरासपूर्वकमेव स्वर्गगमनं श्रवणात् इति कतकः १९९

वनवासाय वानवासनियमसिद्धये इह वेति शिष्टाचारमात्रं ३२ रामं तद्वचनमात्रं तत्र वसन्तं प्रतिजग्राह प्रतिथियोग्यसत्कारैर्वशीकृतवा

330

इहाश्रमे शर्वरीमुषितास्म इत्यर्थः वसति गंतव्यो चित्रकूटरूपोनवृममनं प्रत्यन्नजानानाम् ३७ भरद्वाजःतथागमीतप्राथितः द्रितिशेषः व्रजदृष्टनेजगा
विनिशेषः ३८ औपयिकमुचितं नगाः वृक्षाः ३९ विचरंति इदं शब्देनसरितो नद्यः प्रस्रवणास्तत्र जलप्रवाहास्तच्छन्नाः प्रच्छन्नाः स्नानेनिर्दरीणा

प्रभातायां तु शर्वर्यां भरद्वाजमुपागमत् उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसं ३५ शर्वरीं भगवन्नद्य
सत्यशील तवाश्रमे उषितास्मेह वसतिमनुजानातु नो भवान् ३६ राज्यां तु व्युष्टायां भरद्वाजो
ब्रवीदिदं मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति हि ३७ वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल नाना
नगगणोपेतः किन्नरोरगसेवितः ३८ मयूरनादाभिरतो गजराजनिषेवितः गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः
स विश्रुतः ३९ पुण्यश्च रमणीयश्च बहुमूलफलायुतः तत्र कुंजरयूथानि मृगयूथानि चैव हि ४०
विचरंति वनांतेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकंदरनिर्झरान् ४१ चरतः सीत
या सार्धं नंदिष्यति मनस्तव ४२ प्रहृष्टकोयष्टिभकोकिलस्वनैर्विनादितं तं वसुधाधरं शिवं मृ
गैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुंजरैः सुरम्यमासाद्य समावसाश्रयं ४३ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे चतुःपंचा
शः सर्गः ५४ ॥

घाणानिर्झरः कंदरा गिरिगुहाः निर्झराश्च नप्रवाहाः तानद्रक्ष्यसीत्यन्वयः ४२ पते कुंजरादयः सीतया सार्धं चरतस्तवेत्यन्वयः ४३ कोयष्टिभः टिट्टिभ

सः ५४ इत्ययोध्याकांडेपंचाशः ५४

श्री. अथ भरद्वाजेन मार्गोपदेशः उषित्वेति १ औरसान्पुत्रान् पितेवनान्प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तेषां स्वस्त्ययनं चकार चैवोपरदृष्टार्थो प्रचक्रमे मार्गोपदे
वा.रा. शार्थमिति शेषः २ पश्चान्मुखाश्रितां गंगाजलवेगाया प्रवाहादिति कनकः अन्ये तु पश्चान्मुखयागंगायाश्रितां कालींदीमनुगच्छेतामि
अ.टी. ति व्याने तेत किंचिदूरं पश्चान्मुख गत्वा मिति तीर्थः संधिः संगमतीर्थं संगमात्पश्चिमप्रदेशाप्रवाहाश्रितत्वप्रयुक्तव्यवहारः संगमप्रदेशभागेव
९०

331

उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिंदमौ महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति १ तेषां स्वस्त्ययनं चैव
महर्षिः स चकार ह प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तांश्चैव पिता पुत्रानिवौरसान् २ ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामु
निः भरद्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमम् ३ गंगायमुनयोः संधिमादाय मनुजर्षभ कालिंदी
मनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखाश्रितां ४ अथासाद्य तु कालिंदीं शीघ्रस्रोतःसमापगां तस्यास्तीर्थं प्र
चरितं कामं प्रेक्ष्य राघव ५ तत्र यूयं प्लवं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीं ततो न्यग्रोधमासाद्य महांतं हरि
तच्छदम् ६ परीतं बहुभिर्वृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितं तस्मै सीतांजलिं कृत्वा प्रयुंजीताशिषः क्रि
याः १

गंगायाः तीर्थः अतएव तत्प्रवाहे कालिंदीयामासाद्य मुक्तिरित्याहुः ४ अथ शुद्धीकालिंदीप्रतिस्रोतोयथा भवतितथासमाग
गतो विपरीतप्रवाहामासाद्य तस्यास्तीर्थं प्रवतरणप्रदेशं प्रचरितं गमनाभ्यामतिचलसंदृष्ट्वा ५ प्लवेन तरणसाधनेनांशुमतीं सूर्यतनयो ६
श्यामं श्यामनामकं आशिषः क्रियां कर्मणा प्रयुंजीत अस्माकं पुनरागमनं भवत्विति सीता हस्तेन तत्या दिनाशिषः प्रार्थयेत् १ ॥ ७ २ ९०

332 वसेत्यनिक्रमेण वेतेक व वने सीताभिशापकं श्रमे वसेन अस्य याशेग क्षेतत्दृस्यर्थः ततः कालिंदीदक्षिणतीरवर्तिन्यग्रोधात् ८ वामुनैर्यमुनातीरजैः ९
मार्दवयुक्तः वालुकोपेतत्वात्कंटकपाषाणादिरहितत्वाच्च दावैर्वनवर्जितः वनाग्निरहितः १० तथेत्युक्त्वा त्वदुपदिष्टमार्गेणैव गमिष्याम इत्युक्त्वा ११ १२

समासाद्य च ते हृष्टं वसेतां निष्क्रमेण वा क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्राप्य च काननम् ८ शल्लकीबदरी
मिश्रं रामवंशैश्च यामुनैः स पंथाश्चित्रकूटस्य गतस्य बहुशो मया ९ रम्यो मार्दवयुक्तश्च दावैश्चैव वि
र्जितः इति पंथानमादिश्य महर्षिः संन्यवर्तत १० अभिवाद्य तथेत्युक्त्वा रामेण विनिवर्तितः उपावृत्ते
तस्मिन् मुनौ रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ।। कृतपुण्याः स्म भद्रं ते मुनिर्यन्नोनुकंपते इति तौ पुरुषव्याघ्रौ
मंत्रयित्वा मनस्विनौ ११ सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिंदीं जग्मतुर्नदीं अथासाद्य तु कालिंदीं शीघ्रस्रोत
स्विनीं नदीं १२ चिंतामापेदिरे नद्या नद्यो जलं लितिषवः नौकाष्ठसंघाटमयो चक्रतुः सुमहाप्लवम् १३
शुष्कैर्वंशैः समाकीर्णमुशीरैश्च समावृतम् ततो वेतसशाखाश्च जंबूशाखाश्च वीर्यवान् १४ चकार
लक्ष्मणश्छित्वा सीतायाः सुखमासनं तत्र श्रियमिवाचिंत्यां रामो दाशरथिः प्रियां १५ ईषत्संलज्जमानां
तामध्यारोपयत प्लवम् पार्श्वे तत्र च वैदेह्या वसने भूषणानि च १६

काष्ठसंघाटः काष्ठसंघातस्तद्रूपं महाप्लवं उडुपं १४ वशीरैर्नलदैः तेन सैरित्यर्थः इति कतकोक्तमयुक्तं १५ अचिंत्यामचिंत्यप्रभावां १६ ।। ७

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
१९८

कदिनेकवनितंकालंपेटकंहेपकवज्ञवः दिनकंकवनितं ग्रामंप्रतः वमिपिनहंपेटकमिलार्थमन्येसंघाटं २९ पतिः व्रतंचतुर्दशवर्षावधिकंपारयेतम माययेन १९ स्वस्तिप्रान्यागतेयत्पइतिसंबधः २१ उक्तमेवापसंहरन्निततइति २२ तीरजैर्दलैरुपलक्षितान्वायष्टतीरसंबंधिवनात् २३ २४ २५

333

ल्वेकदिनकालं चरामश्चकेल समाहितः आरोप्य सीतां प्रथमं संघाटं परिगृह्य तौ ततः प्रतेरतुर्यत्तौ
प्रीतो दशरथात्मजौ कालिंदीमध्यमायाता सीता त्वेनामवंदत १९ स्वस्ति देवि तरामि त्वां पारयेन्
मे पतिर्व्रतं यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च २० स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालितां
कालिंदीमथ सीता तु याचमाना कृतांजलिः २१ तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी ततः प्ल
वेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीं २२ तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेरुर्यमुनां नदीं ते तीर्णाः प्लवमुत्सृ
ज्य प्रस्थाय यमुनावनात् २३ श्याम न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदं न्यग्रोधं समुपागम्य वैदे
ही चाभ्यवंदत २४ नमस्तेस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिर्व्रतं कौसल्यां चैव पश्येयं सुमित्रां च यशस्वि
नीं २५ इति सीतांजलिं कृत्वा पर्यगच्छन् मनस्विनी अवलोक्य ततः सीतामायाचंतीमनिंदितां
दयितां च विधेयां च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरतानुज २७ पृष्ठतो ग
मिष्या

[illegible]

पर्यगच्छत्परितोगच्छत् प्रदक्षिणंचकारेतियावत् २६ विधेयामनुकूलां तीतामायावतीं प्रार्थयंतीमवलोक्याब्रवीदित्यन्वयः २७ २८

१९८

334

सावलासीतापप्रच्छकोयंवृक्षइत्यादिरमणीयान्रम्यान्कुसुमोत्करान् पादपान्कुसुमस्तोमविशिष्टलतावपादपान् २६ सीतावचनेनसंरब्धस्त्वरावाना
नयामासेत्यन्वयः अन्वयामासेत्यानिसंःनार्थश्चार्षं विचित्रेत्यादिनदीविशेषणं २७ नंदीयमुनां २८ चेरतुःभक्षवेतौ २९ वधमौरे ३० पुष्पाणः ५५

ततस्यश्चवैदेह्यायत्रास्पारमतेमनः एकैकंपादपंगुल्मंलतांवापुष्पशालिनीम् २५ दृष्टंपश्यंती
रामंपप्रच्छसावला रमणीयान्बहुविधान्पादपान्कुसुमोत्करान् २६ सीतावचनसंरब्धआनयामास
लक्ष्मणः विचित्रवालुकजलांहंससारसनादिताम् २७ रमेजनकराजस्यसुताप्रेक्ष्यतदानदीम् ।
क्रोशमात्रंततोगत्वाभ्रातरौरामलक्ष्मणौ बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वाचेरतुर्यमुनावने २९ विहृत्यते
बर्हिणपूगनादितेशुभेवनेवारणवानरायुते समंनदीवप्रमुपेत्यसम्मतंनिवासमाजग्मुरदीनदर्शि
नाः ३० इतिश्रीअयोध्याकांडेपंचपंचाशःसर्गः ५५ अथरात्र्यांव्यतीतायामवसुप्तमनंतरं प्रबोधयामा
सशनैर्लक्ष्मणंरघुपुंगवः १ सौमित्रेशृणुवन्यानांवल्गुव्याहरतांस्वने संप्रतिष्ठामहेकालःप्रस्थान
स्यपरंतप २ ससुप्तःसमयेभ्रातालक्ष्मणःप्रतिबोधितः जहौनिद्रांचतंद्रींचप्रसक्तंचपथिश्रमम् ३ ।

अथरात्र्यामित्यस्यावबोधानंतोरमपिईषत्सुप्तमपेतेनचतुर्दशवर्षपर्यंतंलक्ष्मणःस्वापहीनोःनाहारश्चेतिलोकप्रवादोऽप्रामाणः १ वन्यानांशुकपि
कादीनांस्वनंशृणुप्रस्थानस्यकालोजातोःतःसंप्रतिष्ठामहेगच्छामःसंप्रतीत्यामहेकालमितिपाठेप्रस्थानकालंजानीहीत्यर्थः २ समयेप्र

श्री.
वा.रा.
अ.टी.
१६१

नद्याः कालिंद्याः जले स्पृष्ट्वा स्नात्वा तत्र यंतेति नित्यकर्म कृत्वा ४ आदीप्तानिव ज्वलितानिव मालिनः स्वैः पुष्पैर्मालावन्तः पवस्थितानां शिशिरात्यये वसन्ते ६
शक्ष्यामजीवनफलादिसंपत्तेः ७ आवक चन्द्रपरे द्रोणान् तत्प्रमाणानि तत्प्रमाणानि मधुपूर्णानि मधुपटलानि मधुकारीभिः मधुमक्षिकाभिः नगे

ततउत्थायतेसर्वेस्पृष्ट्वानद्याःशिवंजलं पथानत्वऋषिभिर्जुष्टंचित्रकूटस्यतंययुः ४ ततःसंप्रस्थि-
तःकालेरामःसौमित्रिणासह सीताकमलपत्राक्षीमिदंवचनमब्रवीत् ५ आदीप्तानिववैदेहिसर्वतः
पुष्पितान्नगान् स्वैःपुष्पैःकिंशुकान्पश्यमालिनःशिशिरात्यये ६ पश्यभल्लातकान्फुल्लान्नरैरनुप-
सेवितान् फलपुष्पैरवनतान्नूनंशक्ष्यामजीवितुं ७ पश्यद्रोणप्रमाणानिलंबमानानिलक्ष्मण ।
मधूनिमधुकारीभिःसंभृतानिनगेनगे ८ एषक्रोशतिनत्यूहस्तंशिखीप्रतिकूजति रमणीयेव-
नोद्देशेपुष्पसंस्तरसंकटे ९ मातंगयूथानुसृतंपक्षिसंघानुनादितं चित्रकूटमिमंपश्यप्रवृद्ध-
शिखरंगिरिम् १० समभूमितलेरम्येद्रुमैर्बहुभिरावृते पुण्येरंस्यामहेतातचित्रकूटस्यकानने ११
ततस्तौपादचारेणगच्छन्तौसहसीतया रम्यमासेदतुःशैलंचित्रकूटंमनोरमं १२ तंतुपर्वतमासाद्य
नानापक्षिगणायुतं बहुमूलफलंरम्यंसंपन्नसरसोदकम् १३ ॥

वृते ८ नत्यूहः दात्यूहः पुष्पसंस्तरसंकटे पुष्पैः कृतेन संस्तरणेन संकटे निकटे निविडे वनोद्देशे ९ संपन्नसरसोदकस्वादूदकसहितं १३ ॥ १६१

336

सततं प्राणिनो जीवनोपयोग्यस्मिन् १४ अयं वासो भवेत् वासयोग्यो भवेत् १५ वाल्मीकिमभिवादयन् अभ्यवादयन् चित्रकूटे स्थित एव वाल्मीकीरा
ज्यश्रमस्समये तस्य साक्षी रंगत इति न विरोधः इति प्राचः प्रोक्तं तस्मादयं वाल्मीकिरन्य एवेति तत्त्वं १६ तं रामं प्रति स्वागतं स्वागतम् अथ प्रतिवेदयितास्य १७

मनोज्ञोयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे १४ मुनयश्च म
हात्मानो वसंत्यस्मिन् शिलोच्चये अयं वासो भवेत्तात वयमत्र वसेमहि १५ इति सीता च रामश्च लक्ष्म
णश्च कृतांजलिः अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् १६ तान्महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास
धर्मवित् आस्यतामिति चोवाच स्वागतेनाभिवेद्य च १७ ततोब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः
संनिवेद्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः १८ लक्ष्मणानय दारूणि दृढानि च वराणि च कुरुष्वाव
सथं सौम्य वासे मेभिरतं मनः १९ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्द्रुमान् आजहार ततश्च
क्रे पर्णशालामरिंदमः २० विनिष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं
वचनमब्रवीत् २१ ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयं कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीवि

आत्मानं संनिवेद्य अमुकपुत्रः अमुकहेतोरागतोस्मीत्युक्त्वा १८ १९ २० विनिष्ठितां श्रेष्ठैर्वृक्षैः काष्ठभित्त्या सुप्रतिष्ठापितां बद्धकटां कटशब्देन पर्णलोपः
यद्वा बद्धच्छदिकां बद्धः कटो वर्षावारको यस्यामित्यर्थः एकाग्रं लक्ष्मणं २१ शालां पर्णशालाधिष्ठातृदेवतां २२ ॥ ५६ २२

श्री. वाल्मी. अयो. ७०

337

वास्तुशमनं वास्तुशान्तिः चिरजीविभिः चिरजीवित्वेच्छावद्भिः २३ पशुवदर्थौषधं कोवा रयत्निक्रनेयइति यज्ञार्थं पशुहिंसा न दोष इति भावः शास्त्र
दृष्टः शास्त्रेवेदितः धर्मं शास्त्रबोधितकर्त्तव्यरूपः २४ ऐणेयं मृगमांसं पचस्व शालां तदधिष्ठात्री शालायज्ञेन्द्रादिपञ्चाशद्देवताः २५ ध्रुवं सौम्या
मुहूर्त्तः दिवसश्चायं ध्रुवः २५ निष्टप्तं निःशेषतप्तं छिन्नशोणितं अपगतरुधिरसंघं २७ सर्वः सर्वकर्माहः समस्ताङ्गः शिरःपादादिसर्वो

मृगं हत्वानय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण कर्त्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिर्धर्ममनुस्मरन् २३ भ्रातुर्वचन
माज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा चकार च यथोक्तं हि तं रामः पुनरब्रवीत् २४ ऐणेयं श्रपयस्वैतच्छाला
यक्ष्यामहे वयं २५ त्वर सौम्य मुहूर्त्तोयं ध्रुवश्च दिवसोप्ययं स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवा
न् २६ अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि तं तु पक्वं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितं २७ लक्ष्म
णः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् अयं सर्वः समस्ताङ्गः श्रितः कृष्णमृगो मया २८ देवता देवसं
काश यजस्व कुशलो ह्यसि रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवान् जप्यकोविदः २९ संग्रहेणाकरोत्सर्वा
न्मन्त्रान्सत्रावसानिकान् इष्ट्वा देवगणान्सर्वान्विवेशावसथं शुचिः ३० बभूव च मनोह्लादो रामस्यामि
ततेजसः वैश्वदेवबलिं कृत्वा

गोपेतः श्रितः पक्वः २८ गुणवान् कर्मपोदितप्राय... २९ सत्रावसानिकान्यागसमाप्ति
प्रयोजनान् मन्त्रान् संगृहीत्वा सर्वहरणं वा... ३० एवं गृहाधिष्ठितदेवतापूजां कृत्वा पुनः स्नानपूर्वकं वैश्वदेवादि प्रकारमाह

338 वास्तुसंशमनीयानि यानि वस्तुदोषशमनार्थं मंगलानि मंगलपाठादीनि ३२ पापसंशमनं पापशमनसाधनं बलिं वैश्वदेवबलिमित्युपसंहा
रेणवादः वेदिस्थलानां बलिहरणवेदिस्थलानां अष्टदिक्पालगतीनां विधानानि चैत्यगणपत्यायतनं आश्रमानि विस्वादेः अनुरूपाणि सूक्ष्म
मार्गेति यावत् ३३ हृतपर्णैः कृतं छदनं यस्यास्तां ३४ मृगपक्षिजुष्टां तां नदीमासाद्य हृष्टः ३५ इति श्रीअयोध्याकांडे षट्पंचाशः ५६ प्रवेशः

वास्तुसंशमनीयानि मंगलानि प्रवर्तयन् जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ३२ पाप
संशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ३३ आश्रमस्या
नुरूपाणि स्थापयामास राघवः तां हृतपर्णच्छदनां मनोज्ञां यथाप्रदेशं सुकृतां निवातां वासा
य सर्वे विविशुः समेताः सभां यथा देवगणाः सुधर्मां ३४ सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीं च तां
माल्यवतीं सुतीर्थां ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ३५ इति श्रीअयोध्या
काण्डे षट्पंचाशः सर्गः ५६ कथयित्वा तु दुःखार्तः सुमंत्रेण चिरं सह रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम
स्वगृहं गुहः । भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सभाजनम् आगिरेर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम्

मव्यापारसन्धानविसृष्टसुमंत्रव्यापारमाहकथयित्वेति रामे दक्षिणतीरस्थे सुमंत्रेण सह दुःखार्तो गुहः स्वगृहं रामगुणान्कथयित्वा राम
भद्रे दृष्टिपथादतिक्रान्ते तेन सह स्वगृहं जगाम । भरद्वाजाभिगमने रामादीनां भरद्वाजसंदिष्टगमनं सभाजेनेति शेषः सभाजेनेति शेषः सहा

=॥ २८
अयो

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
५७

339

कितिपदांतरे तत्रस्थैः शृंगवेरपुरस्थैः गुहप्रेषितचारैः करणभूतैः सलक्ष्मणेनाभिलक्षितं ज्ञात्वेति कृत्वा गुहानुज्ञातः सुमंत्रोथयो इत्यन्वयः गंगोत्तरणानंतरीयदिवसे भरद्वाजाश्रमात्प्रतिनिवृत्तदूतमुखात्तान्वयैतत्तदुत्तेनाज्ञातदिनपर्वं शृंगवेरात्सुमंत्रस्य प्रतिनिवृत्ति रितिबोध्यं अत एव रामस्य निर्गमदिनादिने षष्ठे रात्रके हा हा लक्ष्मण हा सीते हा रामेति मृतो नान्यदपि तपोर्थं संगच्छते दिनद्वयेन

अनुज्ञातः सुमंत्रोथ योजयित्वा हयोत्तमान् अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ३ स व
निसुगंधीनि सरितश्च सरांसि च पश्यन्नतिययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ४ ततः साया
ह्नसमये द्वितीयेहनि सारथिः अयोध्यां समनुप्राप्य निरानंदां ददर्श ह ५ स शून्यामिव निःश
ब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः सुमंत्रश्चिंतयामास शोकवेगसमाहतः ६ कच्चिन्न सगजा साश्वा सज
ना सजनाधिपा रामसंतापदुःखेन दग्धशोकाग्निमापुरी ७ इति चिंतापरः सूतो वाजिभिः शीघ्र

शृंगवेरपुरे रामागमनात् द्वितीयदिने गंगोत्तरणं तदादिनत्रयं सुमंत्रस्य तत्र स्थितिं तत्र ज्ञात्वा तृतीयदिवसे मध्याह्ने अयोगत आगतत्वात्तस्य राम सहितोनेतलब्धज्ञानतः अस्यापयमध्ये वस्यापमयोवस्यानंतनतः षष्ठेऽपराह्णे अयोध्याप्रवेशः सुमंत्रस्य ततः दशरथरात्रे राज्ञो मरणं इति २ अनुज्ञातः गृहेनेति शेषः ३ यतः सायं यातः शीघ्रमतिवेगेन ४ द्वितीयेऽहनि शृंगवेरपुरतः प्रतिनिवृत्तिदिवसात् ५ शून्यामिव शून्यनगरीमिव ६ चिं

वाजिभिः नगरद्वारमासाद्य

९ नायकारामाद् कतिपिदिन नगाह्मोत्तिनकै ९ ८

340

श्रभगृवन्नृतंतन्तविमाजग्मुः ९ गंगायांशृंगवेरपुरे रामेणाबन्धनात्तमाहृत्यानिहतोस्मितनः परंहतोतंनजानामीतिशेः ९ नीणीः यंगगाम्बनी
यंगनाः ॥ हृदंहृदंसंच शक्तिहृतातेयोजनानांयदहृदयेथरामनपशणामस्तहतोःखल्वितिवषः श्रुत्वावः १२ दानादिव्यवहारेषुधार्मिकेराकेमवयमे

वंमंत्रमभिधावंतः शानशोयसहस्रशः करामइतिहस्वनः सूतमध्याद्रवन्नराः ९ तेषांशथांसृगं
गायामहामाहृत्याराघवं श्रुत्वातोनिहतोनिहतोस्मिधार्मिकेनमहात्मना ९ नेनीणोइतिविज्ञा
यवाषहृणांमुखानराः श्रहोपिगतिनिश्वस्यहारामेतिविचुक्रुशुः ॥ श्रुत्वावचनस्तेषांहदंदहेदृ २
चतिष्ठताम् हतास्मखल्वपतेहपश्णामइतिराघवं १४ दानयज्ञविवाहेषुसमाहेषुमहत्सुच नूद्रा
त्यामःपुनर्जातुधार्मिकरामभंतरा १ किंसमर्थजननस्यास्यकिंप्रियंकिंसुखावहं इतिरामेणा
नगरंपित्रेवपरिपालितं १४ वातायनगतानांचस्त्रीणामन्वन्तरायणांरामभेवाभितप्तानांसृत्वा
वपरिदेवनं १४ सराजमार्गमध्येनसुमंत्रःपिहितानननः यत्रराजादशरथस्तदेवोपययोगृहं
सोवतीर्यरथाच्छीघ्रंराजवेश्मप्रविश्यच कक्ष्याःसप्ताभिचक्राम

नराद्यानादिव्यवहारमध्येजातुपुनर्नद्रक्ष्याम
इतिवक्षुश्रावु १२ पित्रेवरामेनपरिपालितेननगरं श्रस्यजनस्यकिंसमर्थमचितंकिंप्रियंतत्करंवस्तुकिमिहापरत्रसुखावहंवस्विति
ताव्यात्तवभूवेतिशेषः १४ जनपुनेनतवातायनेगतानांस्त्रीणांरामस्हितपश्चभितप्तानांपरिदेवनं श्रुतेनराघवणांश्रापणमध्येगच्छ

श्री॰
वा॰रा॰
अयो॰
१२२

341

हाहाकारः कृतो याभिस्ताः हर्म्यैर्धनिकगृहैर्विमानैः सप्तभूमिकैर्गृहैः प्रासादो राजगृहैस्त्रिभूमिकैर्गृहैरित्यन्ये तदुपलक्षिता भूयोध्याः समा
गतमवेक्ष्येत्यन्वयः यद्वा तैः करणैरवेक्षणं तत्रारोहणपूर्वकमवेक्ष्येत्यन्वयः १८ अन्योन्यमभिवीक्षन्ते यथा भवति तथा भवति तथा वीक्षन्ते एकतेषां
तासां भ्याद्विशेषः १९ प्रासादेभ्यः सर्वेभ्यस्तत राजवेश्मप्रवेशं दृष्ट्वा प्रासादेभ्यो वनीतानिर्मितत्यर्थः मंदराजप्रासादेभ्यो तात्पर्यं २० किं नाम प्रति

हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्याय समागतम् । हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ॥ १८ ॥ आयतै-
र्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः । अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १९ ॥ ततो दशरथः स्त्री-
णां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः । रामशोकाभितप्तानां मध्ये शुश्राव जल्पितम् ॥ २० ॥ सह रामेण निर्यातो विना
राममिहागतः । सूतः किं नाम कौसल्यां क्रोशन्तीं प्रतिवक्ष्यति ॥ २१ ॥ यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रु-
वं । आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति ॥ २२ ॥ सत्यरूपं तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् । प्र-
दीप्त इव शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥ २३ ॥

वक्ष्यति प्रतिवक्ष्यति किमपि वक्तुं न शक्यामिति भावः २१ अथ प्रत्येकं रामगतप्राणादुःखप्रलापः यथा चेति यथा जीवनं जीवनं दुःखं जनः
के मन्ये एवं ध्रुवं निश्चयेन सुकरं सुकरं नाशनेति मन्ये यत्र यतः पुत्रे रामे आच्छिद्य प्राप्य प्राप्तमभिषेकमाच्छिद्य तत्काले निर्याते सत्यपि कौ-
सल्या जीवति मन्ये इत्येके केषुचित्पुस्तकेषु एकवचने २२ सत्यरूपं परमार्थरूपं तत्तत्स्त्रीणां वाक्यं निशामयन् शोकेन प्रदीप्त इव सन् राजगृह

१२२

342 पुत्रशोकदूयते तीर्थकत्वकादिख्याख्यानामत्तंतेसमंजसेन्युपेदितामाइतिपरिद्यूनंम्लानं २४ प्रत्यवेदयत् विस्तरेणप्रतिपादनमर्थेभविष्यति २ ५
आविद्धंउद्धः रवाभिहतं २७ अयेतिइमंदूतः स्वमायनंपुत्रप्रवासनरूपमनयंकृत्वाअपत्रपसिकिंवाअपत्रपसिलज्जसेयत्रप्रतिभाषसेनतस्माच्छोकंविमुंच्य।

सप्रविश्याष्टमींकक्ष्यांराजानंदीनमातुरं पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्यत्पांडुरेगृहे २४ अभिगम्यतमा
सीनंराजानमभिवाद्यच सुमंत्रोरामवचनंयथोक्तंप्रत्यवेदयत् २५ सतूष्णीमेवतच्छ्रुत्वारा
जाविद्रुतमानसः मूर्छितोन्यपतद्भूमौरामशोकाभिपीडितः २६ ततोंतःपुरमाविद्धंमूर्छितेपृथि
वीपतौ उद्धृत्यबाहूचुक्रोशनृपतौपतितेक्षितौ २७ सुमित्रयातुसहिताकौसल्यापतितंपतिं
उत्थापयामासतदावचनंचेदमब्रवीत् २८ इमंतस्यमहाभागदूतंदुष्करकारिणः वनवासादनुप्रा
प्तंकस्मान्नप्रतिभाषसे २९ अद्येममनयंकृत्वाव्यपत्रपसिराघव उत्तिष्ठसुकृतंतेस्तुशोकेनस्या
त्सहायता ३० देवयस्याभयाद्रामंनानुपृच्छसिसारथिं नेहतिष्ठतिकैकेयीविस्रब्धंप्रतिभाष्यतां
सातथोक्त्वामहाराजंकौसल्याशोकलालसा धरण्यांनिपपाताशुबाष्पविप्लुतभाषिणी ३२

तिष्ठते सुकृतंसत्यपरिपालनरूपंपुण्यमस्तुकिंच एवंशोकेत्वयाक्रियमाणेतवमहायतासहायसमूहः परिजनःसर्वोपिनस्यात् त्वच्छोकेनस
र्वोपिनश्येदित्यर्थः ३० कैकेयीभयान्नपृच्छामीतिचेत् तत्राहदेवेतिविस्रब्धंनिःशंकं ३१ विप्लुतभाषिणीगद्गदभाषिणी ३२ ॥ ५४ ३२

श्री॰
रामा॰
अयो॰
१२३
343

३५ इत्यार्षे श्रीरामायणे अयोध्याकांडे सप्तपंचाशः ५७ प्रत्याश्वस्त इति प्रत्याश्वस्तः कृतोपचारः मोहान्मोहं परित्यज्य प्रत्यागमः पुनरिति। पादेष्वयमेवार्थः रामवृत्तान्तकारणात् श्रोतुं द्रष्टव्यतवान् तं प्रष्टुं १ तव पाठं हन्वंतं तनयं द्रोणाग्रणं यस्य तं हि प्रविनिश्वसं तेन उद्यम्यास्य स्त्रीयम

विलपंतीं तथा दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः समं सस्वरं रुरुदुः स्त्रियः ३३
ततस्तमंतःपुरनादमुत्थितं समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समंततः पुरं तदासीत्पुनरेव संकुलं ३४ इत्यार्षे श्रीरामायणे अयोध्याकांडे सप्तपंचाशः सर्गः ५७ प्रत्याश्वस्तो
यदा राजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः तदाजुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात् १ तदा सूतो महा
राजं कृतांजलिरुपस्थितः राममेवानुशोचंतं दुःखशोकसमन्वितम् २ वृद्धं परमसंतप्तं नव
ग्रहमिव द्विपं विनिश्वसंतं ध्यायंतमस्वस्थमिव कुंजरं ३ राजा तु रजसा सूतं ध्वस्तांगं स
मुपस्थितं अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ४ क्व नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमु
पाश्रितः सोत्यंतसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ५ दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमहत्प्रा
प्तो चितः भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ६

धृत्वस्थितं स कुंजरमिवा ... ध्यायंतं रजसा मार्गरजः
सा परमार्तवत् परमार्ता इव उवाच ४ वत्स्यति वनवासकालस्य बहुदीर्घत्वात् भविष्यत्प्रयोगः ५ दुःखस्यानुचितोपि दुःख

१२३

३४४

बालैरजनैः सगौर्यो नकादिभिः ८ रथाद्वरुहकथं पादैर्गतौ ९ अश्विनाविवसंदरौ सुंदरौ वस्य कार्लेमातानवन् साहृष्टं १ आसितास्यो भाविति
ष्ठानः पनेनयानसनादिव्यापारयुवगेननयथातिरिवसाधुषुस्वर्गान्ततनयथातिर्मीसाधुभयान येनीदेपार्थपित्रायथासाधुभयतिन

पंपां तत्र नयोतिल्लपुदानिरयकुंजरः सुवत्स्यनिकथं रामो विजने वनमाश्रितः ९ वालेस्थौ
रावुविते हत्वलक्ष्मणं निषवितम कथंकुमारौ वैदेह्यामाइं वनमुपाश्रितौ ८ सुकुमारौ नपस्विना
सुसंत्रमहह्लीनया राजपुत्रौ कथं पादेरवहलरथाहुतौ ९ सिद्धार्थः खल्वलत्तनल्बयनहृष्टो मम मा
त्मजो वनं तत्राविशतौ नौ चाश्विनाविवसंदरौ १० विमवाववद्वौ रामः किमुवाचवलक्ष्मणः ॥
समंत्रवनमासाद्य किमुवाचचसैथिली ॥ आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय जीविष्ये
ह्यामहं तेन नयया ११ इति सूतो नरेंद्रेण वोदितः सज्जमानया उवाच वाचा राजानं सबाष्पप
रिवद्धया १२ अब्रवीन्महाराज धर्ममेवानुपालयन् अंजलिराघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य

तिस्विसाधुष

स्नहार्तया सहसजीवयीनोजातः पर्वसर्गेनलोन प्रत्रसंयोगात्भूस्य भवत् लक्ष्मण साधुषु समागमात पुत्रवार्ताप्रयोगेन जीवि
ष्यामीतिभावः १२ सज्जमानयासवलेन्याबाष्पपरिवद्धयाकंठगतबाष्पनिरुद्धया १२ हे महाराजराघवो धर्ममेवानुपालयन् नत्वा

[illegible] १५

तदा रहे स्तनमन्यूतिनिधिविना रात्रौं जलिं कृत्वा तथैव शिरसा नत्वा विदितात्मनः लोके प्रसिद्धत्वेन प्रसिद्धस्य शिरसा वंदनयोग्यस्य रामस्य पादौ
महं वनात्तरामो भिवादयन्तिउक्ता मन्यूतिनिधिविना वंद्यौ ॥१५॥ ततः सर्वे संतः प्ररंतया महं वनात्तरामो वः सर्वाग्र विशेषेणारोग्य मुच्छमीतिवा
च्यं यथा योग्यनां सां मद भिवादनं च वाच्य ॥१६॥ ततो मम माता कौसल्या महं वनात् कुशलं प्रणम संयमेः अप्रमादं च वक्तव्या किं चैनामिदं वदमाण
विशिष्य ब्रूयाः किं नदित्याह धर्मन्यादि ॥१७॥ अभिमानः प्रधानमहिषीत्व प्रयुक्तोऽहंकारः मानस्त्वत्प्रयुक्त इतरतिरस्कारकवितविकारः मात्रृ

स्तनमहं वनान्तस्य नत्वा विदितात्मनः शिरसा वंदनीयस्य वंद्यौ पादौ महात्मनः ॥१५॥ सर्वे संतः
प्ररेवा चास्तु न महं वनात्वया अरोग्य मविशेषेण यथाहमभिवादनम् ॥१६॥ माता च मम कौस
ल्या कुशलं वाभिवादनं अप्रमादं च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥१७॥ धर्मनित्याय याकाल्पम्
अगारवपरा भव देवी देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥१८॥ अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मात
रि च अनुराजानुमार्या च कैकेयीमं च धारय ॥१९॥ कुमारे भरते वृत्तिर्वर्तितव्या च राजवत् ॥ अर्थ

त्यसामदीयात्स्वितिशेषः अनुरागतो राजाय स्यात्तां कैकेयीं हेय्यं च आर्यां ज्ञात्वा त्यां कार प्रधारयेति पाठे प्रयमेवार्थः तथास्त्व हमाविरोत्सीरित्य
र्थः ॥१९॥ भरते तु राजवद्वृत्तिः कार्यो तत्र हेतुः अस्य राज्ञ पि राज्ञा नो हि नि स्वयेन प्रज्ञायातीति यावन्राजधर्ममनुस्मरन्च अर्थोज्येष्ठा हीति पाठे अर्थः
नराम्य पुत्रपार्थं नज्येष्ठा हि यतो नः प्रज्ञाया इति शोभइति राजधर्ममनुस्मरति कतकं कृतराज्ञा न मनुराजतः पश्चात्तु आर्यां कैकेयीमभिवादय
त्यर्थः कैकेयीमभिवादयेति पाठः कुमारस्त्वन्या दिप्राग्वत् कैकेय्यां व स्वलेनाधिकतान्नमरतस्य च राजदेतार्थं वननन्य ष्टतातयोर

346

भरतो मद्वचनेन कुशलं वाच्यः सर्वासु मातृषु न्यायमनतिक्रम्य वृत्तिं वर्तस्वेति वक्तव्यः २१ वक्तव्यश्चेति भरत इति शेषः राज्यस्थं प्रधानराज्य-
स्थं २२ व्यपरोरुधः राज्यान् भ्रंशयेत्यर्थः तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् मत्त ग्रहापनस्यैवाज्ञाप्रवर्तयन् कुमारराजे जीवस्व तौ यौवराज्ये कुरु २३ अब्रवी-
दित्यादिवाक्यं भरतश्चैवमब्रवीदित्यादि श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तं कतकः २४ अथ लक्ष्मणवाक्यमाह लक्ष्मणस्त्विति केनेत्यादि सार्धश्लोका

भरतः कुशली वाच्यो वाच्यो मद्वचनेन च सर्वास्वेव कथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृषु ॥ २१ ॥ वक्तव्यश्च म-
हाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥ अतिक्रान्तवयो राजा
मास्मैनं व्यपरोरुधः कुमारराज्ये जीवस्व तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३ ॥ अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशम-
श्रूणि वर्तयन् मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्द्धिनी ॥ २४ ॥ इत्येवं मां महाबाहुर्ब्रुवन्नेव महायशाः
रामो राजीवपत्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ २५ ॥ लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो निःश्वसन्वाक्यमब्रवीत्
केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ २६ ॥ राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघुत्वाश्रित्य शासनम् कृतं का-
र्यमकार्यं वा वयं येनाभिपीडिताः ॥ २७ ॥

कालवत्त्वः २६ येन विवासनेन वयं पीडिताः तद्विवासनेन राज्ञा कार्यं वा कार्यं कृतं कैकेय्याः लघु शासनं कृत्वा प्रतिज्ञाय कृतं यद्वा तद्विवा-
सनं कृतं कार्यं कर्तुं योग्यं वा भवतु अकार्यं कर्तुं योग्यं वा भवतु अस्माकं तु पीडा सर्वथैव समर्थिः २७ ॥ २२

श्री॰ उक्तमेवार्थं प्रकारांतरेणाह यदीति यदि यत्रामः प्रव्राजितः तत् लोभरूपेण कारणेन कैकेय्या कारितं यद्वा कैकेय्यै प्रतिश्रुतवरदाननिमित्तं वा
वा॰रा॰ भवतु सर्वथा दुष्कृतं कृतं अनुचितं कृतं एतदति रिक्तं च येत्तिस्र वचनात् वरदानकाले विशिष्य नियोगाभावाच्च पतिना भार्यायाः शिदानस
अ॰टी॰ मस्त्राधिकाराच्च २८ ननु दैवप्रेरणया इदं जातमिति न दोषो राज्ञ इत्याशंक्य निरस्यति पश्चात्त्यागे दोषस्त्ववश्यं राज्ञ इत्याह इदमिति ईश्वरस्य कृ
१७५ ते ईश्वरप्रेरणया मत्वा यथाकामं इदं स्वेच्छामनतिक्रम्य सोढं तावत् कृतं भवतु नाम तथापि तु रामस्य परित्यागे हेतुभूतं दोषं न पश्यामि
347 अतः केवलं बुद्धिलाघवात् असमीक्ष्य अविचार्य वितानुचितमनवेक्ष्य विरुद्धं धर्मशास्त्रविरुद्धं आरब्धं रामविवासनं संक्रोशं इह परत्र च दुःख

यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितं वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतं २८ इदं ताव
द्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतं रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये २९ असमीक्ष्य समार
ब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् ३० अहं तावन्महाराजे
पितृत्वं नोपलक्षये भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ३१ सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलो
कहिते रतं सर्वलोकानुरज्येत कथं चात्यनेन कर्मणा ३२

जनयिष्यत्येव निर्हेतुकाद्गुरुत्यागस्योपपातकीभूतत्वान्नादितिभावः २९ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः उत्पथं प्रतिपन्नस्य
परित्यागो विधीयते इति वचनार्थोऽत्र हि निपाताह अहमिति भर्ता स्वामी पिता च पितृज्येष्ठो भ्राता पितृत्वसमः इष्टः बन्धुः केवलमापि कृतवा
ल्लक्षणादिशरीराणां तेषामेवमनुक्तेनैव दोष इति बोध्यं ३१ सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा स्थितेन त्वयि प्राकृत सर्वलोकहिते रते शनि सर्वलो
काहिते अरते वा अनेन कृत्स्नकर्मणा सर्वलोकः कथमनुरज्येत सर्वलोकमहिमेयं इति पाठे रामविशेषणं सर्वलोकप्रियत्वे हेतुर्नाय

टि॰ कि॰ श्लो॰ ३२ ॥ १७५

348 कथंराजाभविष्यतीतिपितेतिशेषः ३३ एवंरामेणनेच्छन्नृहीतिलक्ष्मणोक्तावविदित्यर्थः ३३ विस्मृताविस्मृतसर्वप्रयोजनेवस्थितात्राश्चर्यमनस्यमानेव
निशिष्टिता ३४ लक्ष्मणबाहुपालितः लक्ष्मणेनसेव्यमानः अब्रवीत् उक्तमितिशेषः निरीक्षतेराजरथमात्र ३७ अध्यायः ५८

सर्वप्रजाभिरामंहिरामंपुत्रमधार्मिकं सर्वलोकविरोधेनकथंराजाभविष्यति ३३ जानकी
तुमहाराजनिश्वसंतीतपस्विनी भूतोपहतचित्तेवविष्ठिताविस्मृतास्थिता ३४ अदृष्टपूर्वव्य
सनाराजपुत्रीयशस्विनी तेनदुःखेनरुदतीनैवमांकिंचिदब्रवीत् ३५ उद्वीक्षमाणाभर्तारं
मुखेनपरिशुष्यता मुमोचसहसावाष्पंप्रयान्तमुपवीक्ष्यमा ३६ तथैवरामोश्रुमुखःकृतां
जलिःस्थितोब्रवील्लक्ष्मणबाहुपालितः तथैवसीतारुदतीतपस्विनीनिरीक्षतेराजरथंतथै
वमां ३७ इत्यार्षेअष्टपंचाशःसर्गः ५८ ममत्वश्वानिवृत्तस्यनवर्त्ततवर्त्मनि उष्णमश्रुवि
सृजंतोरामेसंप्रस्थितेवनम् १ उभाभ्यांराजपुत्राभ्यामथकृत्वाहमंजलिं प्रस्थितोरथमास्था
यतद्दुःखमपिधारयन् २ ॥

एवंरामवृत्तांतमुक्त्वाप्रत्यागतिसमयात्प्रभृतिशैलदेशादिवृत्तांतमाह ममत्विति ममाश्वाःअनिवृत्तस्यअश्वाःनप्रावर्त्तंतपथापूर्वंरथंवहं
तोन्मत्तत्वात्माभूवन्नित्यर्थः जात्यश्वभाववर्णनेनस्वभावोक्तिरलंकारः १ तद्दुःखंतद्वियोगदुःखं २ ॥ ~ २

श्री. वहून्नगास्सर्गंगोतमाद्दिनाइतिनुत्तंयपञ्चपिभरद्वाजाश्रमाच्चारभृति निवृत्तिमन्वतीयदेव मपवर्गमंत्रभस्यानेन यापिनद्दिनैःसावथि
वा.रा. श्रृङ्गिनूपर्यन्तस्थितावहून्तिमकें किमर्थंतत्रास्थितित्तत्राह शङ्कापयेदिति तत्समीपचरत् गृहमत्र पमुक्तिनाकोरवेतसर्थः ३ केकेः
सु.टी. यौनिमितराम विवासनेसर्वतोभकरमभूदित्याह विषयेन इतिन वदेशेपुष्पमपिनविकसितंअंकुराशावाःपल्लवोद्भेदः कोरकाः
१२९

349

गृहेन साईं तत्रैवस्थितोऽस्मि दिवसान्बहून् आशयायदिमां रामः पुनः शङ्कापयेदिति ३ वि
षये ते महाराज महाव्यसनकर्शिताः अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ४ उप
तमोदकानद्यः पल्वलानि सरांसि च परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ५ न सर्पन्ति
सत्वानि व्याला न प्रसरन्ति च रामशोकाभिभूतं तन्निष्कूजमिव तद्वनम् ६ लीनपुष्करपत्राश्च
नरेन्द्र कलुषोदकाः संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहङ्गमाः ७ जलजानि च पुष्पाणि मा
ल्यानि स्थलजानि च नाद्य भान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरं ८ ॥

पुष्पमकुलानितैः सहिताः वृक्षाः यत्रसर्वत्रहेतुंशेषेचोत्पन्नावोध्या ४ उपतमोदकाः शुष्कोदकाः पलाशाः पर्णं ५ सत्वानि प्राणि
नः न सर्पन्ति न प्रसरन्ति व्यालाः हिंस्रा राज्यमपीति शेषः यतस्तस्मात्तज्जातेरामशोकाभिभूतं तद्वनमार्गोस्थसंजपदिपणः ६ र
स्थलजानि माल्यानि पुष्पाणि यथापुरं शाद्वलमतनि निष्कूजमिव पदिशाहवाहितं ७ लीनसंकुचितपुष्करपत्रं नलिनीदलं पासकाः संतप्त

पद्माः कुमुदपक्षिणः परं स्निग्धविहेमलाग्रन्थजलपहिपथा
पूर्व ८

350

द्यानानि शून्यान्युद्यानादिकानि आरामान् कृत्रिमवनानि ९ अनेन मनुष्याणां सर्वशोकत्वं तदुःखं च वर्णितं केचित्तु निकंम्पा यैनैव प्रतिपादितं वो यत्न देवाह प्रवि-
शन्तमिति १० देवरथस्य रथ इव रथो यस्य राजरथं रामलक्ष्मणरहितं रथं दृष्ट्वा अश्रुमुखः अभूदिति शेषः ११ अव्यक्तमिति क्वेदः रामप्रवासजनिता पीड्याप्तास्ताः परस्परं सम्यक्
नेत्रनेत्रैरित्यर्थः १२ अन्योन्यं शत्रूणां तथा मित्राणां उदासीनजनस्य चानेन तयार्तत्वगुणसाम्येन विशेषं नोपलक्षये इत्यन्वयः यद्यपि रामस्य मि-

अद्योद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च । न चाभिरामानारामान्पश्यामि मनुजर्षभ ९ प्रवि-
शन्तमयोध्यायां न कश्चिदभिनन्दति । नरा राममपश्यन्तो निश्वसन्ति मुहुर्मुहुः १० देवराजरथं दृष्ट्वा
विना राममिहागतं । दुःखादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गगतो जनः ११ हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथ-
मागतं । हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः १२ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः ।
अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः १३ ततो मित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च । अ-
हमार्ततया किंचिद्विशेषं नोपलक्षये १४ अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरंगमा । आर्तस्व-
रपरिम्लाना विनिश्वसितनिःस्वना १५ ॥

त्रोः मित्रासंभवः कैकेयीअन्जयोस्तत्तस्यादेवं वशयन् संभवेपि तयोरार्तत्वाभावः तथापि तयोः शत्रुत्वं तयोः शत्रुत्वमन्नयोर्मित्रत्वमयस्वदासी-
नत्वमिति भेदो न तथाऽनतईरितमित्यर्थः १५ आर्तस्वरपरमपरिम्लानविनिश्वसितनिःस्वनादीयशब्दवन्ति शेषा समस्तकेतियावत् १५ ॥ ॰ १५

श्री॰ पुत्रहीनापुत्रवियुक्ताकौसल्यैवमुक्तेननसर्वेषांरामपुत्रवत्प्रेमध्वनितं १६ राजासर्वथात्वयामहादकार्यंकृतमितिसूमंत्राभिप्रायेणदीया
वारा॰ स्तुक्तिवचनैर्निर्णीयांगीकारेणतस्माह कैकेय्येतिपापाभिजनभावयापापाकुलजपापप्रदेशजपापाचाराभिप्रायया चकुलेप्राभि
ष्टी॰ जनोजन्मभूमाविस्यमरः विनियुक्तेनरामप्रव्राजनेइतिशेषः त्वसमर्थितेनविचारितेन १८ नतेनेकथाप्रयोगःशोकनविनचैवल्कु
८१

351

निर्गुणेनामहाराजरामप्रव्राजनेनरा कौसल्यापुत्रहीनेवपुत्रयोग्याप्रतिभातिमे १६ स्तुत
स्त्ववचनंश्रुत्वावाचापरमदीनया वाष्पोपहतयासूतमिदंवचनमब्रवीत् १७ कैकेय्या
विनियुक्तेनपापाभिजनभावया मयानमंत्रकुशलैर्वृद्धैःसमर्थितेन १८ नसुहृद्भिर्न
चामात्यैर्मंत्रयित्वासनैगमैः मयायमर्थःसंमोहात्स्त्रीहेतोःसहसाकृतः १९ भवितव्यत
यानूनमिदंवाव्यसनंमहत् कुलस्यास्यविनाशायप्राप्तंसूतयदृच्छया २० सूतयद्यस्तितेकिं
चिन्मयापिसुकृतंकृतं त्वंप्रापयाशुमांरामंप्राणाःसंत्वरयंतिमां २१ यद्यद्यापिममैवाज्ञानि
वर्ततयराघवं नशक्यामिविनारामंमुहूर्तमपिजीवितुम् २२ ॥

यानसहसाकृतमविचारेणैव १९ भवितव्यतयापाग्वशापापकड्डरदृष्टवशात् वाइतिवेशब्दसमानार्थंव्यहृष्ट्यादैवेच्छया २० सुकृतंप्रियं
संत्वरयंतिनिष्क्रामितुमिच्छंतीतियावत् २१ यद्ययदिवाद्यप्यवेजियावत् सदात्वयाभवानगत्वाराघवलिवर्तयतनकमरनाययद्यथा
राज्यस्यदत्तत्वाद्दातयामया कथंगतवानत्राह अयापिममैवाज्ञायावत् भरतागमनमितिभावः निवर्तनोहन्तेनेत्यादि २२ ॥ ५

(८१)

352

पुनरपि पितामनिवर्तितस्माशक्यत्वात्तनयमेवाह अथवापीति २३ हतेदंष्ट्रः अंदऊडालाकारदंष्ट्रः यदिजीवामि इतितत्समीपगमनप्रीतमपि जीवनेसंदेहइतिभावः २४ अतोनित्यनःशाहार्थमाह इमाइमिति एवमन्येनसन्निहितमरणकालेउत्तमलोकदरुलंस्मरणार्थंमसपाद नायभगवनामविप्रयोगःपितृसंपादितइतितत्वं २५ अर्पितचेतनःगतचेतनः सुदुष्पारशोकसागरमवगाढःप्रविष्टःअब्रवीत्शोकंसाग

अथवापि महाबाहुर्गतोहं भविष्यति मामेवरघुमश्रेष्ठः पृथग्भूं रामायदर्गीय २३ हतदंष्ट्रोमहा
श्वासःकालेनुत्वमयप्रवेजः यदिजीवामिसाधुनेपश्येयंसीतयासह २४ अतोनुकिंडःखतरं
योहमिक्ष्वाकुनन्दने इमामवस्थामापन्नोनेहपश्यामिराघवं २५ हाराममामाननहाहावदे
हितपस्विनि नमांजानीतइःखेनम्रियमाणमनाथवत् २६ सतेनराजाडःखेनभृशमर्पि
तचेतनः अवगाढःसुदुष्पारंशोकसागरमब्रवीत् २७ रामशोकमहावेगःसीताविरहपारग ः
श्वसितोर्मिमहावर्तोबाष्पवेगजलाविलः २८ बाहुविक्षेपमानोसौविक्रंदितमहास्वनः प्र
कीर्णकेशशैवालःकैकेयीवडवामुखः २९ ॥

दत्तेनुावर्णयदित्यर्थः २७ तदाहराक्षेत्यादिरामशोकरूपोमहानावेगोवैपुल्यंयस्यसीताविरहरूपपारगःतस्यसंबंधःश्वसितरूपऊ
र्मियत्रकोमहावर्तोयस्यसःबाष्पवेगरूपनदीजलैःआविलः २८ शोकचिन्हरूपप्रकीर्णकेशापवशैवलेयत्रकैकेय्येववडवामुखं

॥ ५५ रा

श्री.
वा.रा.
अ.टी.
१८
353

अश्रुवेगप्रभवः गृहीतस्तु रुषः अश्रुवेगोत्पादक इत्यर्थः नृशंसायाः कैकेय्याः परं पदं वेला समयो दायस्य पतः रामप्रव्राजनाख्यमहानक्राङ्कं
लङ्कारमिव जातेतिकनकः अस्मिन्नरामप्रव्राजनमेवाप्यते विस्तारो यस्य स रामप्रव्राजनायतः इत्यर्थमाह ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाणो ऽपद्य

ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः । वरवेलो नृशंसाया रामप्रव्राजनायतः ॥ २ ॥ यस्मिन्ब
न्नतिमग्नोऽहं कौसल्ये राघवं विना । दुस्तरो जीवता देवि मयायं शोकसागरः ॥ ३ ॥ अशोभनं योऽह
मिहाद्य राघवं दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् । इतीव राजा विलपन्महायशाः पपात तूर्णं
शयने स मूर्छितः ॥ ४ ॥ इति विलपति पार्थिवे प्रणष्टे करुणतरं द्विगुणं च राममहेतो । वचनम
थ निशम्य तस्य देवी भयमगमत्पुनरेव राममाता ॥ ५ ॥ इत्येकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ततो भूतो
पसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः । धरण्यां गतसत्त्वेव कौसल्या सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥ नय मां यत्र काकु
त्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः । तान्विना क्षणमप्यद्य जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् ॥ २ ॥

दिदृक्षुं न लभेत् तदशोभनं मम महापापजन्यं तद्दर्शनमिति यावत् ॥ ३ ॥ राममहेतो इति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे मूर्छिते सति तस्य
करुणतरं वचनं निशम्य देवी द्विगुणं भयमुपागमत् भर्तृवियोगदुःखस्यापारस्य भावनया ॥ २२ ॥ अध्यायः ५९ ततः इति भूतोपसृष्टेव

अथयदि ३ संभ्रममावेगं ५ रामस्य पादौ परिचरन् परलोकं समाराधयति संपादयति अभीतेति छेदः विस्रंभः प्रणयः ९ कृतं वनवासकृतं

निवर्तयत्वथ सीतां दंडकान्नयमामपि अथवा नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयं ६ बा
ष्पवेगोपहतया सवाचा सज्जमानया इदमश्रुपरिक्लिन्नः प्रांजलिरब्रवीत् ७ मम शोकव
मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा वक्ष्यथ यथा संदेशं नृपवने वत्स्यति राघवः ५ लक्ष्मणोपि रामस्य पा
दौ परिचरन् वने आराधयति धर्मज्ञः परलोकजितेंद्रियः ३ विजनेपि वने सीता वासं प्राप्य गृहे
ष्विव विस्रंभं लभतेऽभीता रामे विन्यस्तमानसा ९ नास्या दैन्यं कृतं किंचित् सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते
उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मे १ नगरोपवने गत्वा यथा स्म रमते पुरा तथैव रमते सी
ता निर्जनेष्ववनेष्वपि ११ बालेव रमते सीता बालचंद्रनिभानना रामा रामे ह्यदीनात्मा वि
जनेपि वने सती १२ तद्गतं हृदयं ह्यस्यास्तदधीनं च जीवितं अयोध्यापि भवेदस्या रामही
न ...... ॥ ॥

देत्यं मित्यर्थः ८ बालेवेति दुःखाल्लेवेति दुःखोपरिहानेनोपमानस्यादेहाद्यभिमानाभावोऽजपितं
दुःखमितिभावः अबालचंद्रेत्यादिच्छेदः रामा रामे रामरूपे आरामे इत्यर्थः ९ रामहीनायोध्याप्यरण्यवत्तथा भवेदित्यन्वयः ॥

श्री·
रा·रा·
भटी·
१२५

355

नदीनां गतिं ग्रामनगरहस्तान् दृष्ट्वा रामं वा लक्ष्मणं वा पृच्छति दृष्ट्वा च जानाति अयोध्यातः क्रोशमात्रे वियुक्तान् विहारं संश्रिता पश्चाद्रम
ते सा तथैव वनेपि आरमते इत्यर्थः ।१३ इदमेव सीतायाः सर्वं पितुरिदमेव प्रस्तुतहेतोर्ज्ञात्वा मे वत्सरामि केकयीसंश्रितं कैकेयीमुद्दिश्य
प्रहतं सहसा हृष्टेन सीतस्याः परमं दुःखकारिणी त्वातमाशति यत्र हृविषयं जल्पं तत्कामप्रजल्पितम् उक्तं तदिदानीमा न प्रभावमेव

परिष्वजति वैदेही ग्रामेष्वनगरेषु च गतिं दृष्ट्वा नदीनां च यावत्पादाविव त्रिधानपि रामं वाल॰
क्ष्मणं वापि पृष्ट्वा जानाति जानकी अयोध्यातः क्रोशमात्रे तु विहारमिव संश्रिता ।१३ इदमेव स
रा सस्याः सहसैवापजल्पितं केकयीसंश्रितं जल्पनेदानीं प्रतिभाति मा ।१४ ध्वंसयित्वा ततो
हाकं प्रमादात्पर्युपस्थितं ह्लादनं वचनं सूनो देव्यामधुरमब्रवीत् ।१५ अध्वंसयित्वा शोकेन स
श्रमेणातपेन च न विगच्छति वैदेह्या वं द्रोणसदृशीप्रभा ।१६ सदर्पशमनपतत्रसंपूर्णचन्द्रो
पमप्रभम् वदनं नन्ददान्याया वैदेह्या न विकम्पते ।१७ अलङ्कारसरक्षाभावलङ्कारसवर्जितो प्र

इत्येवं रूपेण प्रमादात्पर्युपस्थितं मुखान्निर्गतं कैकेयीविषयं सीतावाक्यं ध्वंसयित्वा व्यवहारेणान्तरेण तु कृशायमिव कृत्वा देव्याः कौस॰
ल्यायाः ह्लादनेम धुरं वचनं सूनोऽब्रवीत् इत्याह कविः ।१४ वदान्यायाः दाक्ष्याः वल्गु वाचं वदान्यो वल्गु वागपि न विकम्पते म्लाननतां न
याति ।१७ अलङ्कारसवर्जिता वर्षिनद्दसरक्षकान्ति स्वभावरक्तया पद्मकोशसमप्रभौ न तु मार्गगति प्रश्नकादिमाभोगो ।१८ ॥ १२५

356

नूपुरोत्कृष्टानि रसन्नानाहंसादिलीलाया खेलं विलासयुतं सर्षं प्रायजं तं तद्रागेण भर्तृप्रीतिप्रयोजकभूषणानुरागेण मला
निमस्तकानि भूषणानि यया १९ नाहारयति न करोति न संत्रासं भीतिं वा २० अरक्षेरामादयो न शोच्याः तेन वात्मापि न तेन शोच्य इत्या
राजापि ने षा [illegible] न वस्यापि जीवनसंभावात् इतोपि न शोच्य इत्याह इदं हीत्यादिना मम पिताज्ञेम हाव ल्लीपि परित्यज्य वव

नूपुरोत्कृष्टलीलेव खेलं गच्छति भामिनी । इदानीमपि वैदेही तद्रागान्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥ गजं वा वी-
क्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वापि वनमाश्रिता । नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता ॥ २० ॥ न शोच्यास्ते न चा-
त्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः । इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतं ॥ २१ ॥ विधूय शोकं परिहृ-
ष्टमानसा महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः । वने रता वन्यफलाशनाः पितुः शुभां प्रतिपालयंति ते ॥ २२ ॥ २
तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना निवार्यमाणा सुतशोककर्षिता । न चैव देवी विरराम कूजिता
प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २३ ॥ इति रामायणे अयोध्याकांडे वाल्मीकीये षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

नन पालयति एवमादि सं मचरितं स्वार्थमाहृ यम भर्ता रमपित्राज्ञातिद्योरेकृतवती कैकेयीत्यादि इदं रामचरितं शाश्वतं प्रतिष्ठास्यती
त्यनेन तत्र ज्ञामवदुवात्मा सुस्थिरत्वं वदतां नसो श्वरात्त्वं नत्वमच मित्रे शाश्वते प्रतिष्ठां लभते २१ महर्षिभिर्याते पथि २२ तथापीति सूतेन
निवार्यमाणा सूनोकं गृहीनवन्यापि तविररामड़ः खप्रावाल्यादिति इति २३ इति रामायणे अयोध्याकांडे वाल्मीकीये षष्टितमः सर्गः ६०

श्री० वा०रा० अयो० ८०

357

परमपतिव्रतापि कौसल्या दुःखातिशयात्स्वर्वं ज्ञात्वापि वेत्ता ऽप्येषेण राजानमुपालभते वनमिति आर्ता खिन्ना माता नेति पादे हतगमर्ना रुदती
वेति पादेश्व प्रार्थे यदा वरदत्तोऽर्थो धनन्तायेन शब्दः १ अनुक्रोशादिविशिष्टो राघवइतिते महद्यशः प्रथितमिति योजना २ अथा

वने गते धर्मरते रामे (राम) रमतां वरे । कौसल्या रुदती चार्ता भर्तारमिदमब्रवीत् १ यद्यपि त्रिषु लोकेषु
प्रथितं ते महद्यशः सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः २ कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सी
तया दुःखितौ सुखसंवृद्धौ कथं दुःखं सहिष्यतः ३ सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता
कथमुष्णं च शीतं च मैथिली विसहिष्यति ४ भुक्त्वाशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभं वन्यं
नैवारमाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यते ५ गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभसमन्विता कथं क्रव्या
दसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनं ६ महेन्द्रध्वजसंकाशः क्वनु शेते महाभुजः भुजं परिघसंकाशं
उपधाय महाबलः ७ पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिश्वासमुत्तमं कदा द्रक्ष्यामि रामस्य व
दनं पुष्करेक्षणं ८

पितेन रश्रेष्ठ सीतया सह तौ ऽयुद्धी कथं सक्तवान् इति शेषः अथ तानुशोचति दुःखितावित्यादि दुःखं वशमाविनत्यर्थः इत तरुणी अतिक्रांतकौमा
राद्यपा मध्या प्राप्तयौवना ४ सूपदंशान्वितं शोभनव्यंजनसहितं नैवारं सवंयितं ५ महेंद्रध्वजसंकाशः तद्वत्सर्वलोकस्योत्सवदः ७ पद्मवर्णाप

गृ पद्मदलवर्णाभं निश्वासं मुखपद्मगंधि निश्वासम् ८ ॥

358

यत्नयत्नत्वं अपशोत्यात् इदं सहस्रधा तु फलति न विशीर्यते तन्मन्ये तत् वज्रवत्कठिनं नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥ त्वयांब्यपोह्य हा हृदे रविकार्यं यत्कृतंशोच
नीयं कर्मणा विनवरदान द्रूपं कृतं तेन हे त्वन्ता मम बांधवाः केकेय्या निरस्ताः अगोहा अपि रूपणाः सन्तो वने धावंति गृह्य अयोस्वअनाद
सुभक्ष्यवात्वया निरस्ता वने परिधावंयनीति यन्नदुकल्गाकृतरेकमेत्वयाकृतनमित्यर्थः ॥ १० ॥ नव चतु दशवर्षी संततो नवपुत्रसैवराज्यं
भविष्यतितत्राह यदीति नात्र यंतेवने जीवनेन न संभावयते तथापियदि जीवकस्तनरेष्यति तथापि भरतो राज्यं जत्याहितितोपलक्षतेन

वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः अपुण्यस्यापि येनेयं हृदि फलतीदं सहस्रधा ॥ ९ ॥ यत्त्वया करुणं कर्म
व्यपोह्य मम बांधवाः निरस्ताः परिधावंति हा बाला हा रूपणा वने ॥ १० ॥ यदि पंचदशे वर्षे राघवः पुन
रेष्यति जत्वा राज्यं च कोशं च भरतो नोपलक्षते ॥ ११ ॥ भोजयंति किल श्राद्धे केचित्स्वानेव बांधवान्
ततः पश्चात्समीक्षंते कृतकार्या द्विजोत्तमान् ॥ १२ ॥ तत्र ये गुणवंतश्च विद्वांसश्च द्विजातयः न पश्चा
त्तेभिमन्यंते सुधामपि सुरोपमाः ॥ १३ ॥

संभाषितइत्यर्थः ॥ ११ ॥ अपि कदाचित् भरतोजत्यात् तथापिरामस्त्वं नांगीकरिष्यतीति सदृशांतमाह भोजयंतीत्यादिना केचित्श्राद्ध
कर्तारोवयोगुणैः रहिकान् विप्रान् श्राद्धे निमंत्र्य वयोगुणहीनानपि स्वान् श्राद्धे भोजयंति ततः कृतकार्याः संतो निमंत्रितान् द्विजर्षभा
न् पश्चाद्दिदृक्षंको भोजयितुं समीक्षते विचारयंति ॥ १२ ॥ तत्र निमंत्रितेषु ये गुणवंतः श्राद्धोपेक्षितगुणवंतस्ते सुरोपमाः पश्चात्पंक्तौ सुधा

दर्शंकहसुभूमिनितातमभो ९३

श्री॰
वा॰
अयो॰
१८।

359

नवऊनो नानुमन्यते ब्राह्मणे देशेषभोजने शूद्रशेषभोजनवद्दोषाभावादतश्चाह ब्राह्मणेष्वपीति वा ब्राह्मणेषु भक्तवत्सलतद्भुक्तशेषमपि यतो द्विजोत्त
माः प्राज्ञाः ख्यातास्तद्भोजनमभ्युपेतमंगीकर्तुं नालं श्रवमानतात् ऋषभः स्वशृंगच्छेदमिव शृंगस्थानीयोर्दिसन्नामानः १४ दृष्टांतिके योः
जयति एवमिति कनीयोभक्तत्वात् स्वयं ज्येष्ठो वयमात्मगुणैश्च वरिष्ठः सन्ननेन तत्पक्षमपि राज्ञा किमर्थं नावमंस्यते सर्वथा तिरस्करिष्यत
वेत्यर्थः मद्दर्शनानुरोधेनागतो मजीवनपर्यंतमवस्थास्यति न्नूलीन पुनाराज्यं करिष्यतीत्यर्थः १५ परेणाहृतं क्रोडादिस्वादिनशेषपरं

ब्राह्मणेष्वपि हृतेषु भक्तशेषं द्विजोत्तमाः नाभ्युपेतमलं प्राज्ञाः शृंगच्छेदमिवर्षभाः १४ एवं क
नीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमंस्यते १५ न परेणाहृतं
भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते १६ हविराज्यं पुरोडाशाः कु
शा यूपाश्च खादिराः नैतानि यातयामानि कुर्वंति पुनरध्वरे १७ तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सु
रामिव नाभिमंतुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरे १८

लीढं परास्वादितं न मन्यते न मंस्यते १६ एतानि हविरादीनि एकत्राध्वरे विनियोगाद्यातयामानि पुनरध्वरे विनियुक्तानि न कुर्वंति जीर्णं
वपरिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयमित्यमरः यद्यपि संज्ञाः कुशाजिनादर्मीइतिस्मृत्याकुशानां यागस्यादेषानेन्द्युक्तं तथापि न जीर्णतन्तूप
यातमत्र दोषाभावपरं नतु विनियुक्तविनियोगपरं ब्राह्मण्यज्ञेषु येदर्भा विनियुक्तानन्यत्र इन्यनेनेन विनियुक्तानियोगनिनिषेधः
सम्पादनेन सर्वत्र लाभादित्यर्थः १७ तथैवान्येनात्तमुपभुक्तपूर्वमिदं राज्यं रामो भिमंतुमंगीकर्तुं नालं नष्टसोमभक्तमोमंत्रध्वरेत

॥ १८ ॥ [illegible] १८।

360

वालधेपुच्छस्य १९ शार्दूलवत्तमेवदर्शयति नैतस्येति सहिताः सुराद्यैः सहिता लोकाः प्रतियोद्धाः नन्वेवं तस्य धर्मनिष्ठता कथमत आह इतियो
धर्मात्मा इह मनुष्यलोके लोकं धर्मेण योजयेत् एवं धर्मप्रवर्तकस्य तस्य धर्मो विघ्नाश्रयत्वं किं सिद्धे वेति भावः यद्वा तत्र पूर्वार्थः धर्मभयं धर्मप्रवृत्ते
रपि लोकं दंडादिना यो धर्मेण योजयेत्तस्य कथं सर्वथा धर्मं कुर्यादित्यर्थः २० रामे शक्तिशंकापि नेत्याह नन्विति कांचनैः कांचनभूषितैस्त्वत्सुतेषु

नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति बलवानिव शार्दूलो वालधेरभिमर्षणं १९ नैतस्य महिता
लोका भयं कुर्युर्महामृधे अधर्मं निहत धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् २० नन्वसौ कांचनैर्बाणैर्महा
वीर्यो महाभुजः युगांत इव भूतानि सागरानपि निर्दहेत् २१ स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्ष
भः स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा २२ द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः यदि ते
धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते २३

रघुविलासिनेवसी २३

गोते युगांतकाले ईश्वर इव भूतानि समुद्रानपि निर्दहेत् नाशयन्शोषयेद्वा २१ पित्रा त्वयास्वयमेव स पुत्रो हतः भ्रष्टराज्यः कृतो जलजे
न मत्स्येन मत्स्य यथात्मजो नेव भक्षयति तद्वदित्यर्थः २२ एवं वाह्यमेव हते त्वया हि लोकत्रयेण द्विजातीत्यादि सनातनैः ऋषिभिः शास्त्रे वेदे
दृष्टः सर्वलोके द्विजातिभिश्चरितो धर्मः यदि ते समस्तः स्यात्तर्हि पुत्रे न विवासिनः स्यादिति शेषः एवं धर्मरूपे धर्मनिरते पुत्रे

श्री॰ वा॰ रा॰ अयो॰ १८२

361

शाखेलोव मानानियानि स्वागतयः तत्रतान्स्वधर्मममतिभूतस्तस्ममनास्येवसपत्नीशतानूनालीतिपादेश्रार्षत्वं बोध्यं द्वितीयागतिभूतोरामश्च वनमाश्रितः वनेशतिशास्त्रितः नयतिनवनम्मान्यपेवनं गंतुमिच्छामिसपतिकृतानतन्नीयाज्ञातयस्तस्मे निहिताः तस्मात्सर्वथाहतात्वया २५ हतं सभार्याचभरतकैकेय्याप्रहृष्टौ २६ दारुणशब्दसहितां दारुणशब्दयुक्तांस्वदुष्कृतंवक्ष्यमाणं २७ इतिअयोध्याकांडेएकषष्टितमःसर्गः ६१

गतिरेकापतिर्नार्याद्वितीयागतिरात्मजः तृतीयाज्ञातयोराजंश्चतुर्थीनेहविद्यते २४ तत्रत्वंचैवमे नास्तिरामश्चवनमाश्रितः नवनंगंतुमिच्छामिसर्वथाहिहतात्वया २५ हतंत्वयाराष्ट्रमिदंस राज्यंहतास्तथात्मासहमंत्रिभिश्च हतासपुत्रास्मिहताश्चपौराः सुतश्चभार्याचतवप्रहृष्टौ २६ इमांगिरंदारुणशब्दसंहितांनिशम्यरामेतिममोहदुःखितः ततःसशोकंप्रविवेशपार्थिवःस्व दुष्कृतंचापिपुनस्तथास्मरत् २७ इतिअयोध्याकांडेएकषष्टितमः ६१ एवंतुक्रुद्धयाराजाराम मात्रासशोकया श्रावितःपरुषंवाक्यंचिंतयामासदुःखितः १ चिंतयित्वासचनृपोमो हव्याकुलितेंद्रियः अथदीर्घेणकालेनसंज्ञामापपरंतपः २ ससंज्ञामुपलभ्यैवदीर्घमुष्णंचनिः

एवंकौसल्याक्रूरवचोभीतस्पष्टांजलिपर्यंतदैन्यंदृष्ट्वाराजानमनुनयति एवंत्विति चिंतयामासअनयोच्यमानेसर्वसत्यंकिमिहकर्तव्यमिति विचा रयामास १ मोहव्याकुलितेंद्रियोजत इतिशेषः २ चिंतामपागमत् पुत्रविश्लेषजदुःखमार्यनेकिंकर्ममेमेति चिंतामाप ३ ॥ ॥ ३

१८२

362

प्रतिभातं प्रतिभातं दुष्कृतं कर्म मुनिकुमारवधरूपं यदनेन केवलस्य देशस्य प्राप्य विध्यतीति शब्दवेधी ४ अमना दुर्मना दुर्मनाः तेन शोकेन च
नि कुमारवधेन शोकेन ५ अवाङ्मुखः सुकृतमञ्जलिं प्रसादनाय पादपे शाव ६ पि ७ विमृषमाणानां नारीणां दृष्टलोकपरावरा

तस्य चिंतयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतं यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ४ अमनास्तेन
शोकेन रामशोकेन च प्रभुः द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यामभितप्यते ५ दह्यमानस्तु शो
काभ्यां कौसल्यामाह भूमिपः वेपमानोंजलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाङ्मुखः ६ प्रसीदये त्वां कौस
ल्ये रचितोयं मयांजलिः वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ७ भर्ता तु खलु नारीणां
गुणवान्निर्गुणोपि वा धर्मं विमृषमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतं ८ सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलो
कपरावरा नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितं ९ तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भा
षितं कौसल्या व्यसृजद्बाष्पं प्रणालीव नवोदकं १० सा मूर्ध्नि बध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवांजलिं
संभ्रमादब्रवीत्त्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ॥

र्षीयकर्षीपयाता प्रयुक्तः शापः अपि भर्ता रमेवेन न वदन्तीति भावः ९ प्रणाली प्रासादादौ जलनिर्गममार्गः नवोदकं वर्षजलं १० स्वात्त्वया
यराज्ञा कृतरागोंजलिं पाणिभ्यां गृहीत्वा पद्ममिव मूर्ध्नि बध्वा रुदती उत्ता अहमपि कैकेयीवत् प्रतिकूलकारिवचनमनादिकं प्राप्य
तीति भीता संभ्रमात्त्वरा जिह्मास्मादरान्न वच आह ॥

श्री. भूमौ निपतितास्मि सा हं गं प्राणमामि हे देव त्वया या चिन्ताहं हतास्मि ई श्वरो सि तव वै परीत्यस्यान्याय्यत्वा अनत्वयात्ते नयात् किं तता वत्सह ते वत्सर्थे ।१२
वा.रा. एषा हि लोके साक्षी कुलस्त्रीन भवति या उभयोर्लोकयोः श्लाघनीयेन पत्न्या संप्रसाद्यते ।३ किमपि अत्यन्तं चिंत भाषितं तत्त्वन्तव्यमिति शेषः ।४
अटी. शोकः एवमाननुचिंतयव्यवहार प्रवर्तकः इत्याह शोक इत्याह ।५ हस्तन्तोपि शोकः सोढुं न शक्यते किं पुनर्महानिति शोकः ।६ स्वर्णकस्य महा
१८३ त्वं दर्शयति वर्तते पंच रात्र इत्यस्य गत इति शेषः तत्र प्रथमा तमसा तीरे द्वितीया गंगा तीरे च तृतीया प्रयागे पंचमी यमुनातावनं षष्ठी चित्रकूट।

363

प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते । याचितास्मि हता देव वक्तव्याहं न हि त्वया । नैषा हि सा
साक्षी भवति श्लाघनीयेन धीमता । उभयोर्लोकयोर्लोके पत्न्या याः संप्रसाद्यते ।३ जानामि धर्मं
धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनं । पुत्रशोकार्तया तत्तु मया किमपि भाषितं ।४ शोको नाशयते धै ॥ २ ॥
र्यं शोको नाशयते श्रुतं । शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ।५ शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो
शा रिपुहस्ततः । सोढुमापतितः शोकः पंचवर्षी

इत्तद्दिने मृगया एषु कौसल्यायाः पंचरात्रो गण्यत इत्युक्तो राजा तनमपि स्व
ही त्वा षष्टी वदति यत्र केतकेन तेनैर्मम नातस्मस्त मंत्र सायो ध्यायाशाभिः अतएवाग्रे षष्टीति दशरथोक्तिः अयमायदि नेस्सं पूर्णादि नमतिकटे
स्थित तत्वेन स्व देशे तमसा तीरपव स्थित तत्वेन तद्दिन रात्रः स्व मेत्रागमनदिने इत्युक्तं तदन्त्यानन्तं गंगोत्तारणा दिना तृतीये ह्नि वारस्थिति निद्दिष्ट
तरसाणानहेत द्दिने एव समंत्र स्यप्रस्थानस्य वक्ष्यमाणत्वात् रामस्य निर्गमदिने षष्ठीति पूर्वैर्लिखितं यात्रविरोधाच्च ७ ॥ ७ । १८३

364

नदीनांवेगेनसमुद्रसलिलमिवेति उवेलामात्रेननवसतेनवर्द्धितमित्याहुः परेतुमहत्समुद्रसलिलंवेगेनचंद्रोदयहर्षवेगेननदीनांत्वद्विरहदह
यांतरेयथावर्धतइत्यर्थः समुद्रगामिनदीनांचंद्रोदयकालिकसमुद्रहर्षाभावेऽपि कियद्धर्षमयाप्युपलभ्यादित्याहुः १८ शुभंवचःप्रतिदुः

तेहि त्वं नयसनाथायाः शोकोयं हृदिवर्धते नदीनामिववेगेन समुद्रसलिलं महत् एवं हि कथयंत्या
स्तु कौसल्यायाः शुभं वचः मंदरश्मिरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ अथ प्रह्लादितो वाक्यैर्दे
व्या कौसल्यया नृपः शोकेन च समाक्रांतो निद्राया वशमेयिवान् २० इति श्रीरामायणे अयोध्याकांडे द्विषष्टि
तमः सर्गः ६२ प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः अथ राजा दशरथः स चिंतामभ्यपद्यत १
रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमम् आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरं २ सभार्ये हि गते
रामे कौसल्यां कोसलेश्वरः विवक्षुरसितापांगीं स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ३ स राजा रजनीं षष्ठीं
रामे प्रव्राजिते वने अर्धरात्रे दशरथः सोस्मरद्दुष्कृतं कृतं ४ स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृ
तमात्मनः कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ५

विवितायाअपिपत्युरनुनयपरत्वादुचितः शुभंवचः १९ इति श्रीअयोध्या
कांडेद्विषष्टितमः ६२ प्रतिबुद्धइति वासवोपमंतंदशरथंउपसर्गः उपप्लवः शोकइतियावत् आसुरेनतः असुरस्वराहोः संबंधितमआव
रणशक्तिःयथासूर्यमावरणोतितद्वत् २ आत्मनोदुष्कृतंस्मृत्वाऽसितापांगींविवक्षुरभवत् ३ षष्ठीरजनीप्राप्यंतिशेषः ४ ५ ॥ ५

श्री॰ तदेव लभते तल्लभमपि वेति च ८ अथानामैहिकानां कर्मणां पारलौकिकानामारंभे अरंभकाले अनियोग फलागुणं गौरवं लाघवं च दोषं वा दोषं गुणं
वारा॰ वा न जानाति केवचिदल्पेन हलादिना महदनिष्टं केनचिन्महतापि यागादिनाल्पफलं तथा इदं कर्मोल्पदोषं बहुगुणं इदं च बहुदोषमल्पगुणं
श्रुती॰ मिति एवं न जानाति स बालः इत्युच्यते तेन तेन वेपथुः ७ छिन्नापलाशोपरोधनि हन्यर्थमिति शेषः शुष्कं दृष्ट्वा शुष्कमहद्वृहद्दृष्टा फलं महत्त्वमनुमाय
१८४ त्यर्थः स पुनः स्पृहः शोचति स्वनर्केन फलाभावात् ८ इष्टामेदाष्टानि के योजयति अविज्ञाय तिफलं क्रियमाणे कर्मणो भावि फलं अविज्ञाय वि

365

यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभं तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ८ गुरुलाघवमर्थाना
मारंभे कर्मणां फले दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ९ कश्चिदाम्रवणं छित्वा पलाशां
श्च निषिंचति पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ८ अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधा
वति स शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुकसेवकः ९ सोहमाम्रवणं छित्वा पलाशांश्च न्यषेवयं सम्य
फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः १० लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता कुमारः शब्द

वा एकर्मतेव कर्मैनेव कर्मैव तल्लौकिकं वैदिकं वा अनुयावनिश्चनुतिष्ठति शोचत्यपीत्यर्थः ९ अलं प्रकृते किं तत्राह मोह मिति फलागमे गमन
कृतत्वात्तदक्रिया लभ्यमानाः लौकिकफलप्राप्तिसमये रामाभिषेकसमये वा १० यदाचरती त्यादुक्तविषयमाह लब्धेति कुमारो
न कुमारः शब्दवेधीति लब्धः शब्दो येन तादृशेन मया शब्दवेधीत्येवं लब्धकीर्तिनेनेति यावत् कुमारेण जीवितास्त्केन इमं वक्ष्यमाणं ११ ॥ २ १८४

366

तदिदं तत्फलमिदं दुःखं अज्ञानकृतकर्मणः कथमेवं फलं तत्राह मोहादिति अज्ञातेनापि भक्षितं विषं यथा बालमपि हन्तीति तद्वदित्यर्थः एव श
ह्वेयं शह्वेधित्वमित्यर्थं आर्षं एवं दृष्टफलमिति मयाप्यज्ञातं त्र्य भावः यथान्यः प्राकृतः पुरुषः पलाशैः पलाशपुष्पैर्मोहितस्तत्फलं न जा
नातीति तथा मपि शह्वेधितं लोकस्यज्ञत्वात् तत्फलमेवं कृरमिति न ज्ञातवानिति कृतकर्म यथा पलाशपुष्पैरन्यो मोहितो भवति न याहृकैकेयी
कारिति शेषः अयाहातावकृत न स्वापि विषादं तवदावशकफलमित्युपसंहरति एवमिति शह्वेदित्वत् रूपं सामर्थ्यं प्राप्य त्वत्कर्म विज्ञानेन

।तदिदं मे तु संप्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतं संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषं ।१२ यथान्यः पुरुषः
।कश्चित्पलाशैर्मोहितो भवेत् एवं मयाप्यविज्ञातं शह्वेध्यमिदं फलं ।१३ देवि नूढा त्वमभवो यु
वराजो भवाप्यहं ततः प्राप्त त्वं प्राप्तामसकामविवर्धनी ।१४ अगमं हि ऋतं भौमां सकनां चजनमेष्ठ।
भिः परेता वरिनी भीता विराचरन्ते दिशि ।१५ उत्तमेन तदिथे सयः स्निग्धपादहशिरेवनाः ततोजल।
षिरेस वै भेकमारगवर्षिणः ।१६

तत्कृतं तस्य कर्मण इदं फलं कैकेयी वाक्यकृतो मोह इत्याह ।१३ नाहं शक्कर्मभिः क
देत्यत्राह द्वाविति ।१४ आकृष्य वर्णयति प्राप स्पेति भौमा न रस्या न पासनिरस्य शोषयित्वेति यावत् नैव हि तनाम्नगत स्वापरेताव वितामम
अत एव भीमां दिशं प्राचारन्ते गच्छति प्राविशन्नइति पाशेन दण्डपासोपिस विन्वन्यथे हाराशोषयित्वे त्पेव सायनेवाथ्य ।१५ सारंगा हरिणा
आनकावा ।१६ ॥ ।१६ ॥

श्री. वा.रा. सटी. १८५

367

क्लिन्नाः पक्षोत्तराः पक्षोपरिभागा येषां ते तथा पतत्रिणः कृच्छ्रात् कृच्छ्राचरणादिति मितं स्नाता इव वृष्टिपूर्णकवातेन कंपिताग्रान् १७ पतमानेन पततामतः सा
रंगाय स्मिन् दृश्यते तस्तोयराशिर्वाचलो १८ गिरिधातुभ्यः धातुरूपदेहेभ्यः क्वचित् सारधातुसंयोगात्पाण्डुराणि क्वचिदरुणधातुसंयोगादरुणानि

क्लिन्नपक्षोत्तरास्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्रिणः वृष्टिवातावधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे १७ पतिते
नांभसाच्छन्नः पतमानेन चासकृत् आबभौ मत्तसारंगस्तोयराशिरिवाचलः १८ पांडुरारुणवर्णा
नि स्रोतांसि विमलान्यपि सुस्रुवुर्गिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजंगवत् १९ तस्मिन्नतिसुखे काले ध
नुष्मानिषुमान्रथी व्यायामकृतसंकल्पः सरयूमन्वगां नदीं २० निपाने महिषं रात्रौ गजं वा
भ्यागतं मृगं अन्यं वा श्वापदं कंचिज्जिघांसुरजितेंद्रियः २१ अथांधकारे त्वश्रौषं जले कुंभस्य पूर्य
तः अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः २२ ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमं शब्दं प्र
ति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्य त्वपातयं २३

निकवित्तभस्माभस्मसंबंधात् भुजगवत् कुटिलगतित्वविशेषः १९ व्यायामो मृगयाविहारः २० जिघांसुरन्वगामित्यन्वयः २१ पूर्यतः शब्दं
नर्दतोऽमावास्यां २२ शब्दं प्रति शब्दं लक्ष्यीकृत्य यद्वा शब्दापादनं वध्यं प्रति गजप्रेप्सुर्गजं वध्यं प्राप्तुमिच्छुः तज्जिघांसया शरमुद्धृत्य अभिलक्ष्य लक्ष्यं

१८५

368 यत्रनिशितेनवाणमस्यचेनत्रवनौकसाश्चारएपकमनुष्यस्यवाणाभिहतमर्मणस्तोयेपततोहाहेतिव्यक्तावागुपसिराउरासीत् ततोभूमौनिपति
पतितेसतितमानुषीवागभूत् २५ तामेववाणीमाह कथमित्यादिश्रमस्मद्विधेतपस्विन्यजातशत्रौ प्रविविक्तांराज्योमुपररात्रेउदाहरइत्यनुद्रीवं।
ग्रामः २६ व्यक्तदंडस्यत्यक्तपरपीडस्य २७ जटाभारेत्यादिनाहंतुरपिलाभाभावःसूचितः २८ ममवधेनकःपुमानर्थीमद्वधमासनेनन

एवंवेनिशितेनवाणेनाहमाशीविषोपमं नत्रुवागछसिव्यक्ताप्राउरासीद्वनौकसः २४ हाहेतिप
ता. तंतोपेवाणाभ्यर्थितमर्मणः तस्मिन्निपतिते भूमौवागभूत्तत्रमानुषी २५ कथमस्मद्विधेशस्त्र
निपतेत्तपस्विनि प्रविविक्तांनदींरात्रावुदाहारोहमागतः २६ इषुणाभिहतःकेनकस्यवापकृतं
मया ऋषेर्हिंस्यमुत्सृज्यवनेवन्येनजीवतः २७ कथंनुशस्त्रेणवधोमद्विधस्यविधीयते जटाभा
रधरस्यैववल्कलाजिनवाससः २८ कोवधेनममार्थीस्यात्किंवास्यापकृतंमया एवंनिष्फल।
मारब्धंकेवलानर्थसंहितं २९ नकिंचित्साधुमन्येतयथैवगुरुतल्पगं नेमंतथानुशोचामि
जीवितक्षयमात्मनः ३० ॥

कस्यापिप्रयोजनमितिन्यर्थमेवमद्वधइतिभावःपरलोकनाशकत्वात्केवलानर्थसंहितंइहलोकेचफलरहितं २९ क्वचिदिहलोकेपरत्र
वायथागुरुतल्पगंनसाधुनमन्यंते एवमेवैनंनमन्येतकोपीत्यर्थः आत्मनइमंजीवितक्षयंनानुशोचामि ३० ॥ ॥ ३०

श्री॰ वा॰रा॰ अयो॰ १८९

369

एकेनेषुणा हृद्धौ हतौ अहं च हतः मद्वधेन तयोर्वधः सिद्ध इत्यादि तात्पर्यः ३२ अजितेन्द्रियेण धर्मानुकांक्षिणः धर्मप्रतीक्षाशीलस्य मम कराभ्यां

मातरं पितरं वै भोः शुशोचामि मद्वधे तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ३३ मयि पंचत्व-
मापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति वृद्धौ च मातापितरावहमेकेषुणा हतः ३४ केन स्म निहताः स-
र्वे सुबालेनाकृतात्मना तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकांक्षिणः ३५ कराभ्यां सशरं चापं व्य-
थितस्यापतद्भुवि तस्याहं करुणं श्रुत्वा ऋषेर्विलपतो निशि ३६ संभ्रान्तः शोकवेगेन भृशमा-
सं विचेतनः तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ३७ अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं ह-
तं अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकं ३८ पांसुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यवेधितं स
मामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनं ३९ इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा किं तवा-
पकृतं राजन्वने निवसता मया ४० जिहीर्षुरंभो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया एकेन खलु बा-
णेन मर्मण्यपि हते मयि ४१ द्वावंधौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे तौ नूनं दुर्बलावंधौ

भित्वा न यः करुणं करुणाजनकं वचः श्रुत्वा विलपतः लालपत इति पाठे नयं तातरानार्षः ३८ प्रविद्धं पतनं पर्यस्तं वा ३९ उद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां

१८९

370 कृतमाशेषाङ्कोमुह्यमाने ध्वनीलेवंरूपोममागतत्वात् त्वत्सांपितामाता च चिरं धारयिष्यतः तपसः कृतस्य वेत्यत्र मामकस्यापि त्वस्य चेति शेषः फ
लयोगः फलसंबंधो नास्ति ५१ अपमिक्रमः संचारात्तमोपगतात् ५२ अशक्तिर्हृदयत्वान्वतादिना भिद्यमानेन गेहदेशस्त्रणेन गृह इव मात्राहम

चिरमाशांकृतांकृष्टांत्वन्मातधारयिष्यतः ननूनं तपसो वास्ति फलयोगः कृतस्य वा ५१ पितायं
नो न जानीते शय्यां न पतितं भुवि जानन्नपि च किं कुर्यादशक्त्यापरिश्रमः ५२ भिद्यमानमिवा
शक्तिहृद्यान्तमन्योन्यं न मे पितास्त्वमेवमे गत्वाशीघ्रमाचक्ष्व तावत् ५३ न त्वामवुद्देहन्तं जडोवनम
ग्निर्वै दहतः इयमेकपदे राजन्यतो मे पितुराश्रमं ५४ तेभ्यसाद्यगत्वात्वत्तनुम्रां मुक्तपितुः शापेन
विशल्यं कुरु मां राजन्ममर्मणि निशितः शरः ५५ हृताहि स्मद्दुःसोत्तमर्धन्तीरमेद्वरयोयथ्या सशल्यः
क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो विनशिष्यति ५६

शतस्त्वमेव पितुराचक्ष्व ५३ पथि तोवर्धनो वह्निर्वनमिव त्वां न दहेत्तस्मादिति हेति
त्यर्थः एकपदी सूक्ष्ममार्गः यतः यया एकपद्या मे पितुराश्रमः प्राप्यते सेयमेकपदी ५४ न यागत्वा तथा प्रमादयययथान्वानशेषमम
विशल्यं जकुरुते शारोमेसतीः ५५ हृतामिहिपीडयतिमद्दुःसिकतासार्धं तात्रैपवक्त्रापवतीरंध्रवयोनदीवेगइव ५६ ॥ ॐ ५६

श्री॰
वाग॰
श्वेटो॰
६०
371

ममचिंतोल्लक्षणसामेतान्वयः एवं चिंतयाशल्यं नोद्धरतीति तानवान् ४७ परमार्थः शास्त्रतत्वेपस्मात्रेव दितिपादेपरमात्मनः सन्निपाथ्यः ४८ ह्वयंश
किल्बिषंगतः प्राग्भुः विह्वलोगः परहितनेत्रः सुचेष्टमानः हस्तपादादिव्यापाररहितः धैर्येण शोकसंतप्तोहं स्थिरचित्तो भवामि ममचित्तमोहा
नास्तीत्यर्थः अज्ञायहं दासमितत्र शरणं इत्यर्थः शोकं ब्रह्महत्यापि जेमसलभताका प्रथना स्थिरचित्तो भवतीत्यादौ मरे ४९ अनो ब्रह्महत्याकृ

इति मामविशुद्धचित्तानस्य शल्यापकर्षणो दुःखितस्य वदीनस्य ममशोकातुरस्य च ४७ लब्धयाम
मुक्तऋषिश्लिष्टतामनिस्तु तस्लदा वामस्मानं समाहूकाङ्क्षावच परमार्थविद् ४८ सीदमानोविह्व
लांगोचेष्टमानोयतः दयं संलग्यशोकधैर्येण स्थिरचित्तो भगवान्यह ४९ ब्रह्महत्याकृतेनपापे
न दयापरनीयतो नहिजानामि हे राजन्माभून्नेमनसोव्यथा ५० शुद्धायमस्मि वेशपनज्ञानोन
रवगाथिप इत्तोवदनः कृपाच्छादोषाभिहतनमेरणः ५१ विचूर्णितो विवेशस्य वेपमानस्य भूत
लेनसम्मानस्यतवाणमह्रूतत्वेद्रं ५२ समागृहीत्वसे वलोकहोपापाणांतत्पाषधनः जलाद्दृष्टा
त्रेनविलक्षणक्षेमसंबाणसंततमुक्त्वा मेमतवः सरथातमहपयानेसमोदाभइसम्भ्रमाविष

लतांप्य
तंतापेत्तपंश्चर्यवादित्वायशाह्रः ५० वैशेपनशूद्रायोज्ञातःकरणः इतीदृशमेवंजातीयके ५१ ज्ञातामृतानस्पतामृतः ग्रथपामंजुचित्तोग।
स्मातियावत् उहरंप्रज्ञभावग्राधिः ५२ संब्रह्मःप्राणहरणात् नयोधनस्तत्कुमारः ५३ कृच्छ्रमर्मवणप्राप्यविलक्षवसंतमस्त्कृसते
सरष्टतीरेम्तरणायानकीत्वाहस्पंविषसोभवमितिकोसल्याशनिरत्नातवादः ५४ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ६०

372

इति श्रीअयोध्याकांडे द्विषष्टितमः ६२ वधमिति राजगृह्यादशरथः वधं स्मृत्वा पुत्रे प्रतिविलपन्नेव कौसल्यामिदमब्रवीत् अवदत् १ संकुलितेंद्रियः
कथं नु सुकृतं भवेदिति अचिंतयं २ ततः पथ चिंतानंतरं यथाख्यातपथं प्रतिनिष्क्रमणोपदिष्टमार्गं प्राप्य महाश्रममगतः ३ तत्राश्रमे अ
परिणायकौ संचारयितृपुत्ररहितौ ४ तन्निमित्ताभिस्तन्निमित्ताभिः हेतुभिरपरिश्रमावासीनौ उज्जलमानेः षातौ नाव हृणोलामा ।

इति श्रीअयोध्याकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ वृषभप्रतिरूपं तं महर्षेर्ल्लालसस्य च वः विलपन्नेव धर्मात्मा
कौसल्यामिदमब्रवीत् १ तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वा संकुलितेंद्रियः प्रक्रम्य चिंतयंबुध्या कथन्नु
सुकृतं भवेत् २ ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गा
तः ३ तत्राहमंधौ वृद्धौ ह्यनाथौ परिणायकौ अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ४ ।
तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिश्रमौ तामाशां मत्कृते हीनावुदासीनावनाथवत् ५ ।
शोकोपहतचित्तश्च भयसंत्रस्तचेतनः तच्चाश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः ६ पदशब्दं
तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानयः ७ ॥ ७

शां उदासीनौ सेवमानौ मत्कृते मत्कर्तृकजलाहरणकर्मनिमित्तं तामाशां प्रतिहीनावपि तां सेवमानावपेक्षमाणावित्यपूर्वेणान्वयः उदासीनाविति पाठे:
नाथहरड उदासीनौ दुःखितावित्यर्थः ५ तौ दृष्ट्वा शोकोपहतचित्त इत्यादि भूयः अधिकं ६ चिरायसि विलंबयसि ७ ॥ ७

श्री॰ युद्धमितं येन हेतुना पतावत्कालं त्वया सलिले क्रीडितं तेन तेमानाङ्के दिना सशोकस्मरणवत्यभूत् यत्तदनमितिपाठे यत्त्वया शीतं जलमावयो।
वा॰रा॰ नेवतं तेन वयासलिले क्रीडितं तेन तेमानोङ्के ढितेनान्वयः व्यलीकमप्रियं ९ अगतीनां त्वं गतिः हीनवत्सलेषां त्वं वत्सः अतो यत्त्वमभिभाषसे तत्कथं
भ्रटी॰ कस्मात् १० हृतमप्यवशाङ्क इव सततं यियासक्तमानया गृह्णदयाप्युत एव हीनवर्जनादरव्यक्तिरहितनयाप्युत वा वाक्रपावाचावदं तन्ननिवेदेमी
१८८

.373

युधिमित्रममिदं नानासलिले क्रीडितं त्वया अङ्के दिवानेमानेयं प्रविशाहि प्रमाणुते ८ येद्दिलीके ह
ते शत्रुमात्रं ते यदि वा मया नन्न मनसि कर्तव्यं त्वया नानपस्विना ९ त्वं गतिस्त्वगतीनां च वत्सः । =
लहीनवत्सलः समासक्तामवर्यं शरणा कथं नेनाभिभाषसे १० हृतिमप्यकृपावावारत महत्सज्ज २
मानया हीनव्यञ्जनया श्रेत्वभीन नर्विनदेवा त्रुव ॥ मनसः कर्मचेष्टाभिरभिसंरम्य वाग्यलं ।
श्रावचेहेन हेन सैमशुत्रुवसनजमयं ११ हा त्रियो हं दशरथोनाश्च त्रोमहात्मनः सज्जनावमतं ।
तुवमिदं श्रामस्वकमेज १२ भगवन्नापहत्मोह सरयजीवमागतः जितो स्वस्वायदेकिं चित्रिपाजेवा

तविन एवाहं नाहर्षं पेव वाचाङ्कत्रिमित्यन्वयः ॥ मनस इति मनसः कर्मभीतिहू पैवाग्वलमश्चित्य चेष्टाभिरभीतिसाधुव्यवहारैश्च भिश्चभिः सं
स्तभ्यभीतानाकारत्नामाक्रभीन इवाचवहे १२ महात्मनृनस्त्वपुत्रेणाहमिति योजना सज्जनावमतं संचनगर्हितं मयाभवतावेति शेषः २
तदेवाह भगवन्निति निपाते ह्यागते स्वायदंयाद्यादिगत स्वायदंयात्मादिगतेनाजितो सिरित्यन्वयः १४ ॥ ॥ १४
१८८

३७४

श्चयं शहहेतुः पदार्थेश्वर्येः हि पदृतिमत्वाहं स्थितस्तेनो मयाखवाणेन हतः १५ गतशाणं गतकलाप्राणं १६ तस्मै वत्सस्रुत्स्मै वव वनाद्धाणाउद्दृत्यन्वयः
त्रं धौमानापितरोकोनः परं रक्षिप्यतीभगवन्नो शोकचन्न विलप्यच स्वर्गमास्थित इत्यन्वयः १८ पुष्पदन्तके ७ उपद्वगमे सति शोषकर्तृ वो पस्या

२

ततः कृतौ मयाशहोजले ऽंभस्यप्यर्थतः द्विपोयमितिमत्वाहं बाणेनाभिहतो मया १५ गत्वा
तस्य ततस्तौ समपश्यं विसृणापहारि निर्विभिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसं १६ ततस्तस्यैव च व
वनादुपेत्य परितस्ततः सभयात्सह मा बाणउद्धृतो मम तेन तस्तदा १७ स चाहतेन बाणेन सहसास्व
र्गमास्थितः भगवंस्तातमौ शोचन्तुङ्गाविति विलप्यच १८ अजानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया
शेषमेव गतेयस्यात न्नसीदत्वमनुवि: १९ सततु कृत्वा वचः कृत्स्नंमयानदयशंसिना नाशक
तो त्रमापासेसकर्तुं भगवांस्तुषिः २० सबाष्पपूर्णवदनो निश्वस्य शोककर्शितः मामुवाच महा
तेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितं २१ यद्येतदशुभं कर्म न स्मकथयेः स्वयं फलेन्मूर्धि स्फते राज
न्सद्यः शतसहस्रधा २२

ततउमहं भगवान् प्रसीदत्विनत उदृशपमा मात्ता पयतिस्त्वन्वयः पुष्पदन्ताम पिमथ्या कं देशकामितिभावः १९ एवमात्तामनुनत्तवो पनात्तशे
भाद्भुः पर्यन्तेरत्तणस्पा विकर्तं वापम्बो यमाद्भमोत दैवनभस्मसादकरोरित्याह सद्यस्तिमतिभ्रमायाम भस्मीभावफलके शापदाने २१ स्पशोहा।

कार्त्तिकमाहात्म्ये टी० ४

श्री.
वा.रा.
अ.टी.
१८५

375

ज्ञानपूर्वकेनत्वयोनर्थप्राप्तिः स्यादित्याह तद्विषयेणेति विशेषतः अध्ययनादानायनाध्ययनादेः ज्ञानपूर्वकृतेनापद्यपूर्वकः स्यात्तदा तत्फलं प्राणोऽमन्त्रकैर्योव
त्रिणमपि स्यात् व्याख्येयानयोः किमनादशमित्यर्थः २३ पुत्रकोऽपनापिनत्कालेनापाभावोऽज्ञानादुक्तमाह समस्थानतृशेषपेत्याह न
योऽनुभ्यानमथेति ब्रह्मवादिनिब्रह्मवादिनिब्रह्मवासमेब्रह्मचारिणीतिपाठांतरं २४ जीवसजीवसितेन वयस्मादिदकं साज्ञानात्कृते

तद्विषयेणावबोधेन भवानुपस्यं विशेषतः ज्ञानपूर्वकनस्यानाद्यावयेदपि विग्रहं २३ समथा-
न मे वेदमूर्धीमृत्योनतपसितेष्यति नानादेवेसृजनः शक्तोनाहं शेषलवादिति २४ अज्ञानादि
कृतेयस्मादेते नेनजीवसे अपिवकुलेनसागादिवाणकृतोभवाव २५ यथोनृपते दे
शमितिमांवाभ्युपावन श्रयनेदृष्टमिद्धाव: ७ त्वेपश्चिमदर्शने २६ अथ याहमेकलं देशमा७
कौणिजनवासे शयानेभवितिः सोऽयमेराजवसोगने २७ अथाहमेकलं देशनीवतो
भृशार्तः स्थितो ब्रह्मशोयमहंपुत्रेनेनानिसहभाषया २८ सोऽपुत्रमात्मनःस्पृष्ट्वा नमासाद्यनव
स्थितो निपततः शरीरस्य पिताधैवकृतावाचह २९ नाभिवादसेमाद्यनचमामभिभाषसे ।
किंवशोषेनभूमौनवत्सकिं कृपिनोह्यसि ३०

तेनजीवसिहिः पादस्पर्शणार्थः यदिज्ञानपूर्वकृतमिदंस्यात्तदास्य शुवाणांकुलमेवनस्यात् कृतोभवान्जीवीदितिशेषः पश्चिमदर्शनमंतदर्शने
दृष्टमिच्छावोनलंदेशंनयीतिमामभाषत। २६ २७ अहंते देशानीतानपुत्रमस्पर्शये २८ तेनदवस्यमात्मनःपुत्रमास्ताधस्पृष्ट्वास्यशरीरेति

१८५

अन्वहमिति पाठः अप्रिय इति कतकः नन्वहमिति पाठश्चहयतिनवप्रयोनतथापि मातरंपश्येपतिमेवं पठतितीर्थः २१ अन्यदा पुत्रागौवेशनाभूत्
376 ज्ञातेनेनसंकरन्वाहेदंपुत्रसंयोगेनोक्तः २२ संध्यामिति तं त्रमार्गेणेतिशेषः हृतहुताशनः नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञात्समाप्यवेदिसुकरीस्माश्च
वेदियष्यति आचवनेष्टइतेनेनतस्ववैकल्पापयिष्यसि आचवनमइतेनेनतस्ववैकल्पापयिष्यतिना एकस्माचमानः स्नायादितिव्रह्मचारिधकारणस्या

नन्वहं ते प्रियः पुत्र मातरं प्रश्न्याधार्मिकी किंचनालिंगसेपुत्रसहकमातुरवदोवद २१ कस्यवा
परगात्रेहदशोभमिहदयगम अधीयानस्यमधुरंश्रणोत्ववान्यहिशाश्वतः २२ कोमामेहृयमधुरत्वं वा
स्नात्वाहुतहुताशनः स्नानेयिष्यत्युपासीनः पुत्रेणाकृमयादिन २३ कंदमूलफलंदत्वाकोमां
प्रियमिवातिथिं भोजयिष्यत्यकर्मेण्यमपुत्रहमनायक २४ इमामेथाचवहइवमातरंतेनपश्चि
नीं कथंपुत्रभविष्यामिकृपणापुत्रमर्थिनीं तिष्ठमामागमःपुत्रयमस्यसदनंप्रति श्वोमयाः
सहगंतासिजनेन्याचसमोदितः २५

पत्लेवस्कंतौंतयामातापोनाज २३ कंदंजलोहृवपमादीनांमूलस्यलोङवानीमितितीर्थः
पुत्रकर्मेण्यकर्मारहशानलसंयुत्रप्रयहंनोगरादीसंपूज्यरहितं अनायकपालकहीनमित्यर्थंतीर्थः कर्माणिामाधं कर्मण्यमित्यातिथिविशेष
णंभोजयिष्यतिकर्मण्यमित्येवचपाठः अप्रग्रहंयष्टिग्रहणपूर्वकमार्गप्रदर्शकरहितंयनपवाः नायकस्नानादिकर्मप्रवर्तकहीनमि
त्यर्थंकतकः २४ भविष्यामिस्वयमेभइतिशेषः २५ मामेत्वावायेहिंनचनंमामद्दिश्यप्रतिष्ठमागमः मागच्छेतिवासमेपितः २६

श्री॰ यमहत्येयमगटहे २७ मयगहगमतेमप्रयोनमाह ततइति धर्मराजोगेहमतांश्वविंयोगजतकेमूर्वकत्तापगुंयंश्च येमेश्वत्नपितरोविभ्यानपाल
शा॰ यत २८ नमतयापावितेपिकृयमेतल्लभ्यते॰ तथाहदानमिमि लोकपालोपमःईदृशस्याभयदक्षिणाश्वदानेनतद्भावेनमहामयशोभ
आटी॰ तिभावः कनकमत्तयतोयमेपुत्रःपितरोविभ्यात् अतोस्यधर्मराजोभवानूदतमेतांशस्येयानजनपदमर्मरणजनकपापदत्तमतामेलुमयाप्या।
५५ थिंतोडुमैरराजोडगीतिहृदीक्तसंन्वास्वर्गनयिष्यतिई हशस्यतपस्विनोममैकांपुत्रनारणं इ्याभयदक्षिणांलोकपालत्वाद्दातमर्हतीत्यर्थ

377

उभावपिचशोकार्तोवमायोक्वपणौवने॰ क्षिप्रमेवगमिष्यावस्त्वयाहीनौयमक्षयं २७ ततोवै
वृद्धतंदृष्टानेश्ववत्सामिभारती दमतोधर्मराजोमेविभ्यपाम्पितगावयम २८ दातुमर्हसिध
र्मात्मालोमहायशाः ईदृशस्यममालस्यामेकामभयदक्षिणां अपापोसियथापुत्रस्तिष्ट
नःपापकर्मणा नेनसुसेनगच्छायेलोकांस्त्वस्यायिनां ५० याहिशूराणांगतियातिसंग्रामेष्व
कपालो निवर्तिनः हतानामभिमुखानांश्वगतिंमाप्रस्यमांवज ५१ ॥

[illegible] ५१ ॥

माह अथस्त्रतस्मपुत्रनलीभमसांकंमत्वाविश्वामित्रइववशिष्ठेजंस्वमहिम्नाहतंस्वर्गंप्रापयति २९ अपापोसीत्यादिअपापस्तंपुत्रपापकर्मणा
ऽनेनहतत्रियणायपानिहत्तीति तेनहननेनप्रायश्चित्तरूपेणशुद्धःसतोममदीर्घेनामस्वयायिनांशूराणांलोकानूगच्छेत्यर्थःयद्वाहेपुत्रपा
पेनकर्मणाशस्त्रवधलक्षणेननिहतोयथायथापितमसिन्याअपितेनमदीनसतेनापापोभूत्वाऽस्वयायिनांलोकानाप्नु ५॰उक्तमवार्थ

378

तमेवार्थं विशेषतः स्पष्टयन् यां गतिमिति ५२ सर्वभूतानां गतिराश्रयो यो विस्तीर्णः एकपत्नीव्रतारामादयः ५३ गुरुसेवाभ्यस्तः तत्सेवाकर्तारः देहन्यासकृतः महा-
प्रस्थानादिना परलोकार्थं तनुत्यजः ५४ अस्मिन्कुले मदीये इति गतपाप्मन् स जलेन्यास्यति अकुशलां गतिमित्यन्वेकर्षः ५५ उदकं संस्कारपूर्वकं ५६ स

यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो जनमेजयः नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ५२ या गतिः सर्वभू-
तानां स्वाध्यायात्तपसश्च या भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ५३ गोसहस्रप्रदातॄणां या गुरु-
सेविनामपि देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ५४ एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयदसकृत (
थोऽस्मै कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ५५ न हि त्वस्मिन्कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिं स तु यास्य-
ति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ५६ स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः स्वर्गमध्यारुहत्क्षिप्रं श-
क्रेण सह धर्मवित् ५७ आबभाषे च तौ वृद्धौ शक्रेण सह तापसः आश्वास्य च मुहूर्तं तु पितरौ वाक्य-
मब्रवीत् ५८ स्थानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परिचारणात् भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपै-
ष्यथः ५९ ॥

र्गमध्यारुहत्तत्समस्थेनाशु गच्छेति वचनात् नं तस्यैव विशेषः शक्रेण सह इत्यनेन मुनिपुत्रे स्वर्गं नेतुं शक्रः स-
मागत इति ध्वनितं ५७ आबभाषे पुनः शक्रेण सह आगत्य वृद्धो मे इत्यन्वयः अत्रैव उपपत्त्या प्रश्नेनादि पुत्रवत्सलः शोकयुक्तयोर्वा भाषः श्रे-
वीदिनि पौनरुक्त्यान्नदोषाय ५८ भवन्तौ इत्यनेन मातापित्रोः सेवाधर्मान्तराभावेऽपि यत्र इदं स्थानं लोकाद्वेति ध्वनितं मूलं समीपम् ५९ ॥

श्री॰
रा॰
सुटी॰
१८१

379

वधुसुतागुरुमकारिवन्मशस्त्राकारेण ५० जहिप्राणैर्वियोजय ५१ यदज्ञानाद्विहतोनः शप्येनत्वप्रत्यक्षमेवभस्मीकरोमिहंततु अव्रमतिदारुणमितिकृ
याविशेषणे ५२ दुःखेमरणमृत्युर्वसाधिसापनेवर्तितेत्वज्ञिमिनमितिशेषः कालकरिष्यसिप्राप्स्यसि ५४ ब्रह्महत्यानत्वममपाप ५५ पताहशेकेनम

पक्षन्नज्ञानादिव्येनविमानेनवपुष्मता आरुरोहदिवंक्षिप्रंमविशुद्धोजितेन्द्रियः ५० सकृत्वाशु
दकंतूर्णंतापसःसहभार्यया मामुवाचमहातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितं ५१ अद्यैवजहिमांराजन्
मरणेनास्तिमेव्यथा यःशरेणैकपुत्रंमांत्वमकार्षीरपुत्रक ५२ त्वयापिचयदज्ञानान्निहतोमे।
सबालकः तेनत्वामपिशप्स्येहंसुदुःखमतिदारुणं ५३ पुत्रव्यसनजंदुःखंयदेतन्ममसाम्प्रतं
एवंत्वंपुत्रशोकेनराजन्कालंकरिष्यसि ५४ अज्ञानात्तुहतोयस्मात्क्षत्रियेणत्वयामुनिः तस्मात्
त्वांनाविशत्याशुब्रह्महत्यानराधिप ५५ त्वामप्येतादृशोभावःक्षिप्रमेवगमिष्यति जीवितान्त
करोघोरोदातारमिवदक्षिणा ५६ एवंशापंमयिन्यस्यविलप्यकरुणंबहु चितामारोप्यदेहंतौ
मिथुनंस्वर्गमभ्ययात् ५७ तदेतच्चिन्तयानेनस्मृतंपापंमयास्वयं तदाबाल्यात्कृतंदेविशब्दवेध्य ५८

रणरूपः पुत्रानन्तरत्वादक्षिणेदातारंयथासादक्षिणान्यनःशामाभवति तद्वत् ५६ देहंदेही ५० शब्दवेध्यनुकर्षिणाइत्यत्रशब्दवेधिनापस्माहिशा
स्त्रानुकर्षेणमपिकृतवतापापंमनिजमास्वयतदपंतीर्थस्तुशब्दवेध्यानुशिक्षितेनेतिपाठःशब्देनवेध्योयोगोशब्दवेध्यंतदनुशिक्षितंशीलंयस्य

इ॥ शब्देनातोच्छा बालकस्यशतुसंभूमलिघवश ५८

380

विपाकः फलं अपथ्यैः अंजनैः सह संभुक्तेन रसेन व्याधिर्यथोपतिष्ठते व्याधिमन्नरसोयथेतिपाठे उपस्थापयतीतिशेषः ८९ उदारसत्त्वेस्य
नष्टवः फलेत्वत्तो मरणमभवादितिशेषः इत्नजीवितेनरक्ष्यामीतिभार्यामाहेतिसंबंधः ९० बद्धभोनपश्यामि वनमुर्छत्वादितिभावः ९१ नेहि
इहसंतीतिइहविद्यमानानन्येष्वपिभूमिनितिशेषः इतःपरंवनत स्पर्शादिकंमेदुर्लभमितिभावः यदिमासघरामःहदयस्पशेत ध्रुतारभेत

तस्यायंकर्मणोदेवविपाकःसमुपस्थितः अपथ्यैःसहसंभुक्तेव्याधिरन्नेयथा ८९ तस्मान्मामा
गतेभद्रेतस्योदारस्यतद्वचः इत्युक्त्वासकृदेवलोभार्यामाहतभूमिपः ९० यदहंत्वत्र शोकेनसमा
जिघ्यामिजीवितं बद्धभोनानपश्यामिकोसलेत्वहिमांस्पृश ९१ यमक्षयमनुप्राप्तमाङ्गस्पृतिन
हिमानवाः यदिमांसंस्पृशेद्रामःस्वकृद्वारभेतवा ९२ इतेनार्योवराज्य · · · · वेर्यमितिसमति
ननन्मेसहशंदेवियन्मयाराघवेकृतं ९३ सदृशंनवतत्सेवयदनेनकृतंमयि दुर्वृत्तमपिकःपुत्रं
त्यजेद्विविचक्षणः ९४ कश्चप्रव्राज्यमानोवानात्मृयत्यिनरंसुतः चक्षुषात्वानपश्यामिस्मृतिर्मे
मविलुप्यते ९५ दूताववसतसेवेकासलेनर्ययतिमा अन्तस्त्किंदुःखितोयदः

विंहाराघवास्पृशोते ९२ यदिवाधनं
काशोवराज्यंप्राप्त लमेतत्तदाश्रोवेयराघवंपन्मयाकृतंविवासनन्रूपेतमेवतत्सम सहशं ९४ अनेनरामेणायन्मयकृतेराजंत्यक्त्वामद
वः परिपालनंरूपंततस्येवसहशंचतत्वयोज्ञालेकारःमन्मदेशोन्यायकृतवामसहशउविनकर्ताचक्षुविना भूदिति भूदिति भवि।

श्री॰ वा॰रा॰ अयो॰ १५२

381

लोकमल्पं वा दिश्यात तयोयया शुक्रं करोति येदृशंति न ते मनुष्याः किं तु देवांशा एव ९८ ।१।२१ शुक्रमार्गगतं यथा मां याद्विहाय सीं वमामीन
तेशक्रमिचेत्यर्थः इतिश्रीर्थः कतकस्तु शुक्रमार्गगत यथेतिपादः हस्तात्पंजराद्धम्यदेशगतेनत्रमार्गपथाश्यानं गतेन मंशुकं कोजशुक

नहि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमं तस्यादर्शनजः शोकः स्वनमाप्रतिकर्मिणः ९ उत्क्रोश
यति वृक्षाणां त्वारितल्मकस्मिवातपः नतेमनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुंडलं १० सुखं द्रक्ष्यंति रामं
स्यवर्षे पंचदशोत्थनः पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रुं सुदंष्ट्रं चारुनासिक ११ धन्या द्रक्ष्यंति रामस्य ताराधि
पसमं मुखं निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरागतं १२ सहृशं शारदस्येंदोः फुल्लस्य कमलस्य
च १३ सुगंधि ममरामस्य धन्या द्रक्ष्यंति ये मुखं इद्यांति संविनारामं शुक्रमार्गगतं यथा कौ
सल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदते तरां १४ वेदयेन च संशुक्तान्गाहस्पर्शरसानहं चितनाशाद्विप
रीतेन सर्वाणि द्वियाणि मे १५ क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संसक्ता रश्मयो यथा अयमात्मभवः शोको मा
मनाथमचेतनं १६ संसाधयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः हा राघव महाबाहो हा ममायासनाश

मेवेत्यर्थः इत्याह चित्तमोहेन दुःखातिशयशात्मूर्छया सीदते तरमतिशयेन शीर्यतीव १४ वेदयेजानामि संयुक्तान्मद्रियसंयुक्तान् १५ ३
संसक्ताभस्मनाशाता यथा दीपस्य रश्मयो विपद्यंते तथेंद्रियाणीत्यर्थः १६ संसाधयतिनाशयति १५ ॥ ५ १५

१५२

१८ इति अयोध्याकांडे व्याख्यायां चतुःषष्टितमः ६४ यथेति । परमसंस्कृताः व्याकरणादिशिक्षावंतः परमालंकारा वा मागधाः वंशानुकीर्तकाः मंग
लाः इति पाठेऽपि संगल्पपाठकाः स्तपवउनसुताः उत्तमं श्रुतं वंशपरंपराश्रवणमेषां ते मागधाः स्तुतिशीला गायकाः तंत्रीनादविभाजनशी

दापि त्वप्रियमेनाय हा समयान्निर्गतः सुतः । हा कौसल्ये न पश्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि ॥ ७६ हा नृशं
सेममामित्रे कैकेयी कुलपांसनि । इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च संनिधौ ॥ ७७ राजा दशरथः
शोचन् जीवितान्तमुपागमत् ॥ ७८ तथा तु दीनः कथयन्नराधिपः प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः । गते
ऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडितस्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ७९ इति रामायणे अयोध्याकाण्डे चतुः
षष्टितमः सर्गः ६४ अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि । वन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनि
वेशने ॥ १ सूताः परमसंस्कारा मागधाश्चोत्तमश्रुताः । गायकाः स्तुतिशीलाश्च निगदन्तः पृथक्पृथ
क् ॥ २ राजानं स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिषाम् । प्रासादाभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दो ह्यवर्तत ॥ ३
ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः । अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादानवादयन् ॥ ४ ॥

ला गायकाः पृथक्पृथक् निगदंतः स्वस्वमार्गानुसारेणेति शेषः २ उदात्तं उच्चैः स्वरेणाभिहिता आशिषो यैस्तेषां प्रासादानामाभोगे प्रमध्येषु विस्ती
र्णः तीव्रध्वनिनेति शेषः ३ पाणिवादकाः पाणिवादनशीलाः अपदानानि राज्ञा वृत्ताद्भुतकर्माणि उदाहृत्य तदनुगतपाणिवादानवादयन् ॥

श्री॰
वारा॰
भट्टी॰
१८३

383

मसस्वनुः फणादित्वात् स्वेरानाभ्यासलोपाभावः येराजकुलगोचराः राजकुलवासयोग्याः शुकादयः ५ तैः स्वैर्वैस्तोकेतैः शुकादिभिर्व्याहृताः शुण
शब्दाः काशीगंगादिगुणः गायनोकेवलगायकानामासीदितिस्पष्टं नगानेयहागायाराणांचरित्रादिप्रतिपादकाः ललोमाषीवीदवादिलंगान
मिस्थिः पर्युद्वस्थानेपरिचर्यास्त्रीभिः वर्षवरैः षंडेस्त्रभूयिष्ठाः षंडेवर्षवरस्त्वलोपरिवारकाः इत्यमरः ७ स्नानशिक्षाज्ञाः स्नानविधिज्ञाः य

तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाः प्रसस्वनुः पारक्यास्याः जरन्त्याश्च ये राजकुलगोचराः ५ व्याहृतांश्च
णुषन् शब्दान् स्त्रीगणानां गाणिनिस्वनाः प्राशीर्गीर्यं चरणायानां स्वरयामास वेशमतत् ६ ततः शुचिर्वि
मारावारः पर्युपस्थानकोविदः स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठः शुद्धपनस्थयथाश्रुतः ७ हरिचन्दन मसृक्कस्त
केकावनेचेटैः प्रातिस्नस्नानशिक्षाज्ञायथाकालं यथाविधि कस्तोलालंभनीया प्राशनीयानि पाशनीयान्युपस्करान् उपनिन्युस्तथा भूषाः कुमारीं बहुलास्त्रियः ९ सर्वलक्षणसंपन्नं सर्व विधिवद्विवेने सर्वे हगुणलक्ष्मीवतं तदभू

हारुणोदयान्स्वैवमेवउपसित्वानार्थेजलाद्यानेनवासितिपिलाङ्गाः ८ मंगलालं
भनीयानिमंगलार्थमालंभनीयस्पर्शनीयानिगवादीनिप्रालंभः स्पर्शहिंसयोः प्राशनीयानिगंगोदकादीनिरंजयाकुमानेनरंगद्रष्टव्येनप्रा
शनीयानिमारिकंलोदकजीरकोदकादीनिच उपस्करादयणवस्त्राभरणादयः कुमारीं बहुल्याः कुमार्योवहुलायास्तास्ताः स्त्रियो वरनार्यः
प्राभिहस्तकिं प्रातः समयरात्रेयदभिहस्तेवामंगलार्थमानेतन्वानत्त्वर्वसर्वलक्षणसुकंसर्वविधिवेदविनयथायोग्यंवहूकृतसगुण

॥ २ ॥
भट्टिकाव्य टी॰ २
१८३

384

परिसमन्तकं राजदर्शनेऽप्रतीतीति शेषः तस्याः ततो नोपपन्नं प्राप्तं राजदर्शनं अतएव किंचिदिश्रुपर्यशंकित मभूत् ॥ अथ यत्नेप्रति अनंतराः अ
सन्नाः कौसल्यादिव्यतिरिक्ताः अन्यवोधयन् प्रतिवोधयनोचित मिङ्गविनीयवचनैः स्पर्शैश्च १२ इ चित महता स्पर्शनादिव्यापारेणचिन्ताः किंचिदपि
नीवहेश्चादि १३ समशीलत्वाः समभाववत्तात् संचलनादिषु तल्पदपकरमूलन्याङिअचेष्टानोपलेभिरे ततो वैपक्ष्यप्रकारात्ताः प्राणभृशं कितत्यास

ततः सुग्रीवे दयं यावत्सर्वं परिसमन्तकं तस्यावतन्नपसे प्राप्तं किंचिदिश्रुपर्यशंकिते ॥ अथ पार्श्वे
शालेइस्यशयनं प्रत्यनेनराः ताः स्त्रियस्तं समागम्य भर्तारं प्रत्यवोधयन् ॥ अथ प्रचितमहत्त्वे
विनयेन नयेन च न त्वस्य शयने स्पष्टा किंचिदप्युपलेभिरे १३ ताः स्त्रियः स्वप्नशीलज्ञाश्चेष्टासं
चलनादिषु तावैपक्ष्यपरीताश्च राजन्ताः प्राणभृशं कितम् १४ प्रतिस्रोतः स्तरुणायाः प्राणसंहशासं च काशि
रे अथ संदेहमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवं १५ तदाशंकितं वर्तं पापं तदा जज्ञे विनिश्चयः कौसल्या
च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते १६ प्रसुप्ते न प्रबुध्येते यथाकालसमन्विते निष्प्रभा सा विवर्णा च
सन्ना शोकेन संवृता १७ ॥

ते १४ प्रतिस्रोतः इति स्रोतोऽभिमुखं वर्तित्वैव तासां दिन्नरणानां प्राणसंहशंकेयं संचकाशिरे प्रकाशितवत्यः प्राप्ता इति यावत् संदेहमानानां संदिहा
नानां १५ यदाशंकितं पापमरणं तद्वर्ततेति शेषः तस्य निश्चयो जज्ञेऽजात: १६ यथाकालसमन्विते न्दते इव यद्वा: यथाकालसमन्विते वा
हीश्वरादिशरः सतीजागरणात् अपथाकालेऽपास्थितनिद्रया समन्विते इत्यर्थः शोकेनसन्नाउपहतासंवृताः अभिवशां संक्रुचितदृश्यस्य

सर्गकाण्ड ८ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
१२४

385

कौसल्येति सुतस्य मेति शेषः १८ न विभ्राजंते नैव विशेषेण भ्राजंते न उद्देनः शोकेना दितेऽ उभे देव्यौ प्रश्वासादिना सुप्तमदृष्ट्वा नृपं च तं सुप्तमेव मुंतेन तद्व स्यामेवोद्गतप्राणं लक्षितो दृष्टा सर्वमेवातः अप्रबुद्धतप्राणत्वं कल्पमदृश्यत अमन्यतेति पादैकेन प्रकल्पिता ग्मदृष्ट्वा उत्प्राणत्वमस्य तेन सद्यः जीर्णत्व अदृश्यत तेन तत्पदस्य सम्पश्यपदिस्वध्याचष्टे १९ २० स्थानाद्धा ससस्थानानाच्युतो यूथपो महागजो यासां ताः करेणव इव वाश्व उक्तं स्मृति

न्वराजंततः कौसल्या ततो देवी तिमिरायुता कौसल्यानंतरं राज्ञः सुमित्रा तदनंतरं १८ न सम विभ्राज
ते देवी शोकाश्रुकलिताननाः ते च दृष्ट्वा तदा सुप्तमुभे देव्यौ च तं नृपं १९ सुप्तमेवोद्गतप्राणम
तः परमदृश्यत ततः प्रचुक्रुशुः दीनाः सुस्वरं तावरांगनाः २० करेणव इव वारण्या स्थानच्युत
यूथपाः तासामाक्रंदशब्देन सहसोद्गतचेतने २१ कौसल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः कौ
सल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवं २२ हा भर्तेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले सा— कौ
सल्येंद्रदुहिता वेष्टमाना महीतले २३ न भ्राजते रजोध्वस्ता तारेव गगनच्युता नृपे शांतगुणं जा
ते कौसल्यां पतितां भुवि २४ अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा हतां नागवधूमिव ततः सर्वा नरेंद्रस्य कै
केयीप्रमुखाः स्त्रियः २५ रुदंत्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ताभिः स बलवान्नादः क्रोशंतीभि

स्त्वपः २२ हा भर्तेति हा भर्तः इति शीर्षः प्रयोध्याज्जनपदवावी कोशहूत्वालयमध्यः कौसल्या पितृदेशाद्वावीनदेनमध्यः २३ शांतगुणो उप
शांतजीवनधर्मे २४ २५ ताभिः कैकेयीप्रभृतिभिः पश्चादंतः प्रदेशप्रविष्टाभिः स्वनादेन प्रथमप्रविष्टनाद्धीणोबलवान्नादोवर्धनः प्रकः

१२५ अयोध्याकांडे ५८ ॥

386

येनुत्सइववोनस्फीतिकृतोवर्धितःसनादेवभूयोधिकंतद्देहेसमनादयत् यामवान् तीर्थोस्तुयेनस्फिरीकृतंसत्वरितेनहृद्देकतिभूयोत्यर्थंसमा
नादयनशनदरिन्दपर्थमाहपर्युत्सुकजनोनतानायपर्युत्सुकजननिविः २६ दिष्टांतंकालयमेडपेष्ठषःप्राणसमस्यपरिश्रलसंधानत्वादिष्ठ

येनस्फीतीकृतोभूयःतद्देहेसमनादयत् तत्परिश्रुतसंभ्रांतपर्युत्सुकजनाकुलं २७ सर्वेतस्तुमु
लोकेदूपवितापतिवांधवं सयोनिपतितानेदंदीनंविरुत्कृवदर्शने बभूववनरदेवस्यसमादि
ष्टांतमीयुषः २८ अतीतमाज्ञायततपार्थिवर्षभंयशस्विनंतंपरिवार्यपत्नयः भृशंरुदंत्यःकरुणं
सुदुःखिताः प्रगृह्यबाहूव्यलपन्ननाथवत् २९ इतिश्रयोध्याकांडेपंचषष्टितमः ६५ तमग्निमि
वसंशांतमंबुहीनमिवार्णवं गतप्रभमिवादित्यंस्वर्गस्थंप्रेक्ष्यभूमिपं १ कौसल्यावाष्पपूर्णाक्षी
विविधंशोककर्षिता उपगृह्यशिरोराज्ञःकैकेयीप्रत्यभाषत २ सकामाभवकैकेयीभुंक्ष्वराज्यम
कंटकं त्यक्त्वाराजानमेकाग्रानृशंसेदुष्टचारिणि ३ विहायमांगतोरामोभर्ताचस्वर्गतोमम वि
प्रथेसार्थहीनेवनाहंजीवितुमुत्सहे ४ ॥

भिहत्य

तविशिष्टंबभूव २८ प्रतीतंमृतंपत्न्यःबाहूप्रगृह्यनाथवत्सुतानानाथेहं २९ इतिश्रयोध्याकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ६५ तमिति १ जाताःशि
रउपगृह्यकैकेयीत्यर्थः २ एकाग्रात्वराज्यागविता ३ राजस्याकेटकमंदर्शयति विहायेतिविपथेनारेसार्थहीनासहायभ्रष्टपथि

टीकासहिता ५ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
अटी॰
१९५

387

आत्मनो दैवतं भर्तारं परित्यज्य त्यक्तधर्मिण्याः त्यक्तस्वीयधर्मीया यथा तो ह ष्णाः केकेय्या अन्यत्र अन्यत्र राज्ये का जीवितुमिच्छेत् परिशिष्येतिपादे भर्तारे प॰
रिशिष्येतिपदी भर्ता भर्तारं परिशिष्ये तेन सह भोगान्भुक्त्वा तत्कालान्तरे परित्यज्येति शेषः एवं साहसकरणे हेतुः साह नेति किंपाको ऽतिविषयः कृत
कल्पः किंपाके विषभेदः तं कीपादिना भक्षयन् आत्महत्यादोषं न ज्ञात्वा नेन हर्षगर्भ इत्येतल्लक्षण इति नात्र तत् सम्यजस्य धनलोभादिना परस्य विष
भक्षणकारयन् यथा हत्यादोषं न जानाति तद्वदिति विकृतमुखविनयनः केकेय्या राघवाण्णजलहं तेन कुब्जानिमित्तेन शत्रुनया ६ अनियोगे मे अनुचितेनि

भर्तारं तु परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ५ न खल्वास्वा॰
द्यमानेदोषान्किंपाकमिव भक्षयन् कुब्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाण्णजलहंत ६ अनियोगे नियुक्तेन
राज्ञा रामं विवासिते सभार्यं जनकः कृत्वा परितप्स्यत्यहं यथा ७ समागता धर्मवियसो मत्या धर्मज्ञा
नातिधार्मिकः रामः कमलपत्राक्षो जीवनाशमितो गतः ८ विदेहराजस्य सुता तथा चारुतप॰
स्विनी दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति ९ नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षि॰
णां निशम्यमाना संत्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति १०

योगे वरत्याजात् कैकेय्या नियुक्तेन राज्ञा सभार्ये रामे विवासिते कृत्वा
जनकोऽहमिव परितप्स्यति ७ जीवनं वनवासे मदर्शनं गतः जीवनाशमितो गत इति पाठे राज्ञो जीवनाशो यथा भवति तथा गत इत्यर्थः चारुतप॰
स्विनी मर्त्यसेवनादित्याशयः पर्युद्वेजनाभयेन वने दुःखं प्राप्स्यतीति शेषः निशम्यमानाः निशम्यमानाद्दृसिनि पोषः निशम्य नादं सिनिपादं ताने ९ ॥ ॥ १९५

388 पुत्रपुत्रश्चेति जनक इति शेषः पुत्रपुत्र इत्यस्य कन्या मातृ इ संततिरित्यर्थ इति तीर्थः ॥ दिष्टान्तं मरणं शरीरमालिंगम पूर्ववस्त्राग्निप्रवेशो हेतुः पतिव्रतेति १२
व्यावहारिकाः व्यवहारे बाह्याभ्यंतरसकलराज्यकर्त्यनियुक्ताः अमात्याः व्यपनिन्युः अंतःपुरादन्यत्र स्त्रीद्वारा भर्त्रालिंगनाद्विमोच्यान्यतो निन्युरित्यर्थः।

हृदयं त्वेवाल्पपुत्रस्ववैदेहीमनवाप्नुवन् सोऽपि शोकसमाविष्टो नूनं त्यक्ष्यति जीवितं ॥ साहमद्यैव दि
ष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता इदं शरीरमालिंग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनं १२ तां ततः संपरिष्वज्य विल
पंतीं तपस्विनीं व्यपनिन्युः सुदुःखार्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः १३ तैलद्रोण्यां तदामात्याः संवेश्य।
जगतीपतिं राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनंतरं १४ नतु संकालनं राज्ञो विना पुत्रेण मंत्रि
णः सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षंति भूमिपं तैलद्रोण्यां शायितं तं सचिवैस्तु नराधिपं हा मृ
तोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् बाहूनुद्धृत्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः रुदन्त्यः शो
कसंतप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् १७ हा महाराज रामेण सततं प्रियवादिना विहीनः सत्यसंधेन किम।
र्थं विजहासि नः १८ ॥ १८

र्थः १३ तैलद्रोण्यां तैलपूर्णकटाहे आदिष्टा वसिष्ठादिभिः राज्ञः अमात्याः संस्कारोत्तरं प्र
वेशस्यापेक्षितत्वान्नंतरं कर्तव्यानि दुःखपरिपालनादीनि कर्माणि चक्रुः १४ पुत्रेण विना संकालनं प्रेतनिर्हारं कर्तुमीषुः यतः सर्वज्ञाः अत
तो हे तैलद्रोण्यां भूमिपं रक्षंति १५ शायितं ज्ञात्वा हा मृतोऽयमिति पर्यदेवयन् १६ नेत्राण्येव प्रस्रवणानि अश्रुप्रवाहो येषु मुखैरुपलक्षिताः १७ १८ ॥

श्री॰ वा॰रा॰ अटी॰ १५९

389

नवप्रभुःनक्कीवनमप्रभुः २० विदूषिताः राज्यपर्यंतिवृक्षकृताः २१ राजवस्पदशरथस्य २२ नयुराजेतितिक्षेदः २४ शून्याचनरवे प्रभांतासंमार्जेनाले
पवनादिभूताः चमराथनायथापुरंयथापुरपथाप्रवे २५ रातिशोकतत्प्रत्रशोकाग्निदिवस्तगंगतेन्त्पागनाप्रवशोकाटेमहीनवस्याखमही

कैकेयाउहप्रभावायाराघवेणविवर्जिताः कथंसपन्नावत्स्यामःसमीपेविषवर्वयं २० सनिनाथाः
सुवास्माकेनवत्रसभृराजवान् वनेरामोगतःश्रीमान्विहायनृपतिंप्रियं २१ त्वयातेनचवीरेण
विनाव्यसनमोहिताः कथंवयंनिवत्स्यामःकैकेय्यावविदूषिताः २२ यथावराजारामस्यलक्ष्मणस्य
महाबलः सीतयासहसंत्यक्ताःसावमन्यनहास्यति २३ तावधेणचसंवीताःशोकेविपुलेनच
चवहंननिरानंदाराघवस्यवरस्त्रियः २४ निशानक्षत्रहीनेवस्त्रीवभर्तृविवर्जिता पुरीनाराजा
तायोध्याहीनाराजामहात्मना २५ वाष्पपर्याकुलजनाहाहाभूतकुलांगना शून्यचत्वरवेश्मा
तानवभाजयथापुरं २६ गतेनशोकास्त्रिदिवंनराधिपेमहीतलस्थासुनृपांगनासुच निवृत्तचा
रःसहसागतोरविः प्रहमवारारजनीत्युपस्थिता २७ ऋतेतुपुत्राद्दहनंमहीपतेर्नारोचयंतेसु
हृदःसमागताः इतःशयानस्यविनिश्चयंसचिवास्ताःसत्र ॥ ८८ ॥
ततेलेदंतीउनिहृतवाराः निहृतकिरणा
प्रवारःप्रहृतचारागप्रहमतमःप्रचाराः २८ सुहृदोगसिद्धायाः पर्युषितदाहनिषेधवचनानिनविधिविषयाणीतिनविरोधः तस्मिन्शयमेनैलद्रो। श्री १५९

390

आक्रंदं यथा राज्ञो येन प्रवहद्भिरस्रैरुपलक्षिताः कंठा येषां तैः राजकुलमार्गीर्यसंप्रासं २८ पकक्षोकोत्र सर्गे कृतसंख्या प्रश्रुतिज्ञायते २९ इति
अयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः ६६ संजाता कंठा अश्रूणि येषां तैः नप्रवनिरानंदा विघना सुकंठेजनै राविलाः कुला अवनताः दुःखवशात् दीनाभूता १ राजकर्ता
२ नराश्च

गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी पुरी बभासे रहिता महात्मना कंठास्रकंठा-
कुलमार्गचत्वरा २८ नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो विगर्हमाणा भरतस्य मातरं तदा नगर्यां
नरदेवसंक्षये बभूवुरार्त्ता न च शर्म लेभिरे २९ इति श्रीमद्रामायणे अयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः ६६ आक्रु-
द्दिता निरानंदा साश्रुकंठजनाविला अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी १ व्यतीतायां तु शर्व-
र्यामादित्यस्योदये ततः समेत्य राजकर्तारः सभामीयुर्द्विजातयः २ मार्कंडेयोऽथ मौद्गल्यो वाम-
देवश्च काश्यपः कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशाः ३ एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाच-
मुदीरयन् वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितं ४ अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा
अस्मिन्पंचत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ५ स्वर्गतश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः लक्ष्मण-
श्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ६ ॥

दुःगतो येषां कार्यकर्त्तारः २ पृथग्वाचं राजकार्यविषये भिन्नप्रस्थाना वाचो न वदन् एवं च कार्यसिद्धेर्योगाद्वसिष्ठमेवाभिमुखा बभूवुः ४ पुत्रशो-
केनास्मिन्पार्थिवे पंचत्वं मरणमापन्ने सति दुःखेन यथा तथा वर्षशतोपमा शर्वरी अतीतेति संबंधः ५ ६ ॥ ६

श्री. रा. टी. ९७

391

केकयेषु जनदेशेषु देशेषु उग्रवंतौ त्वभेदापेक्षया बहुवचनमिति कतकः। वृहत्तेंगाइत्यादि वृहद्ववचनेनान पवजनपदवाचीत्यन्ये राजगृहे रामसृहात्येषु
७ इक्ष्वाकूणामुक्तेक्ष्वाकूणां मध्ये विपद्वाधकमाह अराजकं हीति हियतोऽराजकं नाराष्ट्रं विनाशं गवासमवाप्नुयाद्यतः कश्चिद्राजा विधीयतां राजक
मृद्धिराष्ट्रे नानाविनाशं वास्मयाययतीति कतकः समनंतरपाठे अतोऽस्माकं राष्ट्रराजकं राजन्यस्त नसन्नाशनाम्स्यात् पर्ययाक्त अद्यराजा विधीयतामिति
नवः दिव्येनकालकारेजीव समष्टिः प्रकीर्यते बीजानां मारोपणं क्रियते फलकालेलटकशाक यमीन र्वशेपुत्रो भार्या वा पत्युर्वशे न वर्तते अतिके

उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ। पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ७ इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव क
श्चिद्राजा विधीयतां। अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ८ नाराजके जनपदे विद्युन्माली म
हास्वनः। अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ९ नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते। नारा
जके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्त्तते वशे १० अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराजके। इदमत्याहितं चा
न्यत्कुतः सत्यमराजके ॥ नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः। उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्य
गृहाणि च १२ नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः। सत्रे नाना सनेदांना ब्राह्मणाः संशितव्रताः

नेदं इपि त्रभावात् १० धनाद्यभावश्च परिपालकाभावात् इदमत्याहितं महद्भयमराजके प्रथमं प्राप्नोति अत्याहितं महाभीतिरित्यमरः
अन्यस्त्वपि तावत्पतिभार्यात्यपश्यातमस्य न कुतः सत्यं रूपविक्रियालक्षणं अतः सभां जनकारयंतीत्यन्वयः पविचारायतिशेषः केचित्पठंतीति पाठांतरं
उद्यानानीतिस्पष्टं नयंतीत्यन्वकर्षः वस्त्राद्यपहारभयात् नकारयंतिभावः यादेवगृहाणि पुण्यगृहाणि देवगृहाणि विप्रायाः १२ मंत्रसर्वं अतिः

[illegible]

392

वसुसंपूर्णाः वसुयुताः आप्तदक्षिणाः यासेनाप्ययथाप्राप्तदक्षिणाः यज्वनो ऋत्विजः प्रविन विसृजन्ति १४ नर्तकः सूत्रधारः नटाः प्रशस्ताशयवनाट्य
उत्सवा देवाद्युत्सवाः समाजाः स्त्रीणां कर्पिसिद्धिप्रयोजनाः समूहाः नेनऽभ्येऽपिरद्विप्शांतिदारात्रवर्धनाभवन्तीतिनेनवर्धने १५ व्यवहारिणः

नाराजके जनदे महायज्ञेषु यज्वनः ब्राह्मणा वसुसंपूर्णा विसृजंत्याप्तदक्षिणाः १५ नाराजके ज
नपदे प्रहृष्टनटनर्तकाः उत्सवाश्च समाजाश्च वर्द्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः १५ नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्य
वहारिणः कथाभिरभिरज्यंते कथाशीलाः कथाप्रियैः १६ नाराजके जनपदे उद्यानानि समागत
ताः सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः १७ नाराजके जनपदे धनवंतः सुरक्षिताः ।
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः १८ नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रवाजिभिः नरानि
र्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः १९ नाराजके जनपदे बद्धघंटा विषाणिनः अटंति राजमार्गे
षु कुंजराः षष्टिहायनाः २० नाराजके जनपदे शरान्संततमस्यतां श्रूयते तलनिर्घोष इष्वस्त्राणामु
पासने २१ नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः गच्छंति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः २२

कथमप्यर्थेषु द्विष्पान्योन्ये विदमानाः सिद्धार्थाः निर्णीतार्थाः यद्वा व्यवहारिणः पण्यजीविनः सतिद्धार्था न निष्पन्नप्रयोजनाः कथाशीलाः
पुराणादिकथाश्रवणशीलाः कथाकथकैः प्रियैः पौराणिकैः रुक्ताभिः कथाभिर्न रज्यंते नवकोश्रोतृणां स्वास्थ्याभावात् १६ समागताः मिलिताः

श्री॰ अगु॰ अटी॰ १५८ 393

एकोमहाप्यवचरतीत्येकचरोपतिः वशीजितेंद्रियः आत्मनामनसात्मानंब्रह्म लभति मंडिताःभूषिताः प्रतिमंडितेनैरितिपाठांतरं २५ सेवंतं

नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी भावयन्नात्मनात्मानं यत्रहोम्वनिः २३ नाराजके जनपदे योगक्षे-
मं प्रवर्तते न चाप्यराजके सेना शत्रून्विषहते युधि २४ नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः नराः
संयांति सहसा रथैश्च प्रतिमंडिताः २५ नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः संवदंतोपतिष्ठंते वनेषू-
पवनेषु च २६ नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः देवताभ्यर्च्चनार्थाय कल्प्यंते नियतैर्जनैः २७ ।
नाराजके जनपदे चंदनागुरुरूषिताः राजपुत्रा विराजंते वसंते इव शाखिनः २८ [illegible]
नद्योयथावाप्यतृणंवनं अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकं २९ ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञा-
नं विभावसोः तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः ३० नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित्
मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयंति परस्परं ३१ ॥

पातिहेतेसंधिरार्षः २८ रूषितेप्व — संजि २७ प्रज्ञानेश्चन्ज्ञापकः तेषांराजकर्तृणांनो
स्माकंयोराजाध्वजः असाधारणभारप्रतिष्ठाज्ञापकः सइतोदेवत्वंगतः एवंचास्मान्नितःपरंकेपिजनानमस्यंतीतिभावः ३० स्वकंजीवनमि

१५८

394

येभिन्नमर्यादाउल्लंघितस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाअतएवपूर्वंराजदंडनिपीडितानास्तिकाः संतितेपीदानींछिन्नसंशयाराजदंडशंकारहिताःसंतोभावाय
उद्भवायकल्पंते ३२ हृष्टिश्चक्षुः यथाशरीरस्यहितमायनेअहितंनिवारयतिचनित्यमेवप्रवर्तते ३३ राजासत्यंचधर्मश्चसत्यधर्मयोःप्रवर्तकइत्यर्थः
कुलवतांहेतुबीजरूपःहिमतोकुलेनन्यवर्तकः ३४ यमादयोमहताहितेनवृत्तेनराजाविशिष्यंते अतिशय्यंतेनिरस्यंतेयमस्यदंडमात्रेणैव

येहिसंभिन्नमर्यादानास्तिकाःछिन्नसंशयः तेपिभावायकल्पंतेराजदंडविपीडिताः ३२ यथाहिदृष्टिशरी
रस्यनित्यमेवप्रवर्तते तथानरेंद्रोराष्ट्रस्यप्रभवःसत्यधर्मयोः ३३ राजासत्यंचधर्मश्चराजाकुलवतां
कुलं राजामातापिताचैवराजाहितकरोनृणां ३४ यमोवैश्रवणःशक्रोवरुणश्चमहाबलः
विशिष्यंतेनरेंद्रेणहितेनमहसाततः ३५ अहोतमइवदस्यान्नप्रज्ञायेतकिंचन राजाचेन्नभवेल्लो
केविभजन्साधसाधनी ३६ जीवत्यपिमहाराजेनवैववचनेवयं नातिक्रमामहेसर्वेवेलामिव
वसागरः ३७ ॥ ५८

स्ययनदत्तमेवैंद्रस्यपालनमेव वरुणस्यसदाचारेनियममेवगुणाचनद्दृष्टवताराज्ञातेतिरस्क्रियंतेइतिभावः ३५ साधसाधुनीविभजन्नयव
स्यायपनराजाचेन्नस्यात् तदाहोहृद्यीभावेनतमइवतमसीवनकिंचनकर्तव्यंप्रज्ञायेतप्रतीयेतमहुतिसप्तम्यर्थेप्रथमार्थेसप्तमी अकारांतत
मशब्दस्यतमइतिसप्तम्यंतनमस्यपितमेरथेतिहिरूपकोशात् ३६ राजनिजीवत्यपितवचनेकथंनाभिक्रमामहे अतइदानीमपितमेवगा

शांतिपर्वणिराजधर्मे ५८

श्री॰ रामा॰ अटी॰ १५५

मतंनोस्माकं कुमारं नृपं विना प्रवृद्धमिति शेषः नारण्यभूतं अस्मिन् राज्ये... मनुष्याः अरण्यभूतं समीक्ष्य इक्ष्वाकुसुतं भरतं तथा अन्यं वा कंचिद्विद्वानमभिषेचय ३८ ८
इत्ययोध्याकाण्डे ६७ मित्रामात्यजनान् मित्रादयः ब्राह्मणा मार्कण्डेयादयः १ यत् यस्मात् राज्ञा कैकेयीवचनाद्दत्तराज्यो भरतो मातुलकुले वसति १

395

मनः समीक्ष्य द्विजवर्यवृत्तं नृपं विना राज्यमरण्यभूतं कुमारमिक्ष्वाकुसुतं तथान्यं त्वमेव राजानमि
हाभिषेचय ३८ इत्यार्षे अयोध्याकाण्डे सप्तषष्टितमः ६७ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह मि
त्रामात्यजनान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदं वचः १ यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुखी भरतो वसति
भ्रात्रा शत्रुघ्नेन मुदान्वितः २ तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितैर्हयैः आनेतुं भ्रातरौ किं समीक्षा
महे वयं ३ गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ४
एहि सिद्धार्थ विजय जयन्ताशोकनन्दन श्रूयतामितिकर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ५ पुरं राजगृहं गत्वा
शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ६ ॥ १८

ति २ आनेतुमानेतुं दूता गच्छन्तु वयं किंस
मीक्षामहे राज्ये च भरतराज्यस्यानिश्चितत्वादिति भावः ३ सर्वे विप्रा वसिष्ठवाक्यमनुजानन्ति गच्छन्त्विति ४ सिद्धार्थादयो मंत्रिसमाननामानो दूतानामं
त्रिनइत्याहुः अन्ये तु मंत्रिणो दूतास्ते मे इत्याहुः इतिकर्तव्यं गमने उपायाभिरक्षापक्षत्यज्ञाते ५ शीघ्रजवैरतिवेगैः मम शासनाद्भरतो वाच्यः इत्यर्थः ६ १५५

396

कथंवावस्तदाह पुरोहित इति त्वं त्वरमाण कालातिक्रमं न देवात्ययिकं यस्य विक्रमे पतीतिना यो कालातिक्रमे प्रतिनश्यतीति ग्रादेत्यर्थः विन
यादित्वा न हकनाहशंकृत्य मुक्तिश्वतस्त्वरमाणो निर्याहि इति वाच्यमित्यन्वकषः ७ इतः सीद्रुपान्मूलात्वयेमाशंसिषुः माकथयत ८ राज्ञः केक
यराजस्य इमनं तच्छशनाः दत्तपथ्याशनाः दत्तपथ्याशान सादनं इयं येषां ते तथा गाङ्गलकान्त्समस्याप्रल्लकजगन्नः ह्री ७ ज्ञादेः स्वप्रयाणकथनार्थं

पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मंत्रिणः त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ७ मा चास्मै प्रोषितं
रामं मा चास्मै पितरं मृतं भवंतः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामिमां क्षयं ८ कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणा
नि वराणि च क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ९ दत्तपथ्याशना दूताः जग्मुः स्वं स्वं निवेशनं
केकयांस्ते गमिष्यंतो हयानारुह्य संमतान् १० ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनंतरं वसिष्ठेना
भ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरिता ययुः ११ न्यंतेनापरतालस्य प्रलंबस्योत्तरं प्रति निषेवमाणास्ते जग्मु
र्नदीं मध्येन मालिनीं १२ ॥

संमतान् वेगवत्त्वेनेति शेषः १० प्रास्थानिकं कार्यशेषं प्रस्थानप्रयोजनकं कार्यशेषं वसिष्ठपार्श्वे पादिमे
पादुनललक्षणं कृत्वाऽनंतरं ययुः ११ अपरतालस्य तदाख्यदेशस्य संप्रतेन पश्चिमभागेन प्रलंबाख्यदेशस्योत्तरभागं प्रति निषेवमाणा मालिनीं मध्येना
नीति जग्मुः अपरतालप्रलंबौ पर्वतौ वितिक्रनकती योख्ययोर्मध्ये ययाः पश्चिमाभिमुखं गच्छंतस्तयोरन्तरा उत्तरं पूर्वापरस्य योरपरतालप्रलंबयो
र्मध्येन मालिनीं निषेवमाणा उदङ्मुखाः किंपहरे गत्वा ततः प्रलंबस्योत्तरभागेन पश्चिमाभिमुखो तनग्मुरित्यर्थ इति तीर्थ आह १२ ॥ ॥

श्री. तेप्रत्यङ्मुखीवींदिशंयांतस्तंपांचालदेशमासाद्यप्राग्रेयीदि स्मृतिपथवाहानांगंगाहस्तिनापुरसमीपेतीर्त्वाप्रत्यङ्मुखाःसंतोमध्येनकुरुजांगलंकु
वा.रा. रुजांगलस्यमध्यमार्गेणाभिप्रत्ययुः १२ शरदंडांतदाख्यांनदीउपगातिजग्मुःअतिचक्रमुः १५ निकूलवृक्षंदिव्यंविशिष्टदेवताधिष्ठितंसत्यो
अ.टी. पयाचनंतन्नामकं अन्वर्थनामकत्वादिष्टदातारं अतएवाप्रसर्वैर्नमस्कार्यंवृक्षमभिगम्यप्रदक्षिणीकृत्यकलिंगाख्यांनगरींप्राविशन् १६ अभि
२०० कालेतेबोधिभवनोद्गामीनतेयायोधिवनात्पुतामिइतिपाठांतरंपितृपैतामहींमिथ्याषिङ्क्ष्वाकूणांपितृपितामहसेवितांमिक्षुमतींनदीं १

397

तेहास्तिनपुरेगंगांतीर्त्वाप्रत्यङ्मुखाययुः पंचालदेशमासाद्यमध्येनकुरुजांगलम १३ सरांसिच
सुफुल्लानिनदीश्चविमलोदकाः निरीक्षमाणाजग्मुस्तेदूताःकार्यवशाद्रुतं १४ तेप्रसन्नोदकां
दिव्यांनानाविहगसेवितां उपातिजग्मुर्वेगेनशरदंडांजनाकुलाम १५ निकूलवृक्षमासाद्यदिव्यंस
त्योपयाचनं अभिगम्याभिवाद्यंतंकलिंगांप्राविशन्पुरीं १६ अभिकालंततःप्राप्यतेबोधिभवना
च्युतां पितृपैतामहींपुण्यांतेरुरिक्षुमतींनदीं १७ अवेक्ष्यांजलिपानांश्चब्राह्मणान्वेदपारगान् य
युर्मध्येनवाल्हीकान्सुदामानंचपर्वतं १८

अंजलिपानानअंजलिमात्रभक्षणाजलमात्रमनेनव्रतमनीतिरिस्यान्वाल्हीकानजनपदानइसेकेतहेशस्थानंजलिपानानब्राह्मणान
वेदोसेस्थान्वयः अंजलिनापिबंतितान्हपरान्वेदपारगान्ब्राह्मणान्दृष्ट्वानेनवाल्हीकदेशस्थानांनागारत्वंसूचितंयत्नवेदपारगाब्रा
ह्मणा अपिईदृशाःकाकथान्येषामितितथाभारतेकर्णपर्वणिवाल्हीकानामदेशानतत्रदिवसंवसेदितिपठे १८ ॥ ॐ १८ २००

398 विलोः पदं स्रोतसामपर्वतस्येति विस्पष्टार्थं किं तस्मानं विपाशा शाल्मलीनदी नद्योनेषु प्रेह्येत्यनुकर्षः १९ २० विकृष्टेन विप्रकृष्टेनातिदूरेणेत्यर्थः सता
निरूढयानानीति व्रजके वपराजहार्षरत्नाभिके मसरावेणाग्रतावैहन्ता स्तेष्वानवाहनाद्रतिक्वचित्पाठस्तत्र दृश्यते २१ भर्तेति भर्तेः
नियात्कवं मिष्टस्य प्रियार्थं शीघ्रगमनेन प्रीतिसंपादनार्थं यद्धा भर्तुर्दशरथस्य सान्निध्यार्थं शीघ्रानीतभ्रतत्क्रांतो धैर्यदर्शिकेन पर।

विलोः पदं स्रुवमाप्याशु विपाशां चापि शाल्मलीं नदीर्वापीस्तटाकानि पल्वलानि सरांसि च १९
पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहान्व्याघ्रान्मृगान्द्विपान् ययुः पथातिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः २०
ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन सता पथा गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरंजसा २१ भर्तुः प्रिया
र्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् अहेडमानास्त्वरया स्म दूता रात्र्यां तु ते तत्पुरमे
व याताः २२ इतिश्रयोध्याकांडे अष्टषष्टितमः ६८ यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीं भ
रतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोयमप्रियः १॥

तोकप्रापेः कुलस्य प्रजाकुलस्य परंपराणार्थं भर्तुर्दशरथस्य परंपरागतराज्यं तस्य परिग्रहार्थं भरतेन स्वीकारार्थं अहेडमानाः उपेक्षारहि
ताः हेड अनादरे अनपवत्तरयाशुक्ता हन्ता रात्रामेव तत्पुरं याताः २२ अनेकतनकोकांतसर्वाशमिनायदृष्णाकालकृदिनाः २२ इतिश्रयोध्याको
डेऽष्टषष्टितमः ६८ यामिति यामेव रात्रिं प्रविष्टा दूताः शेषीप्रविशन्ति स्म निषेजनाय स्वयं वक्ष्यमाणः १॥ १

श्री॰ वा॰ रा॰ प्र॰ टी॰ २९

399

व्युष्टां प्रभातं दृष्टां तां रात्रिं प्राप्याः प्रियं स्वप्नं स्वप्नं दृष्ट्वा पर्यतप्यत तप्यतेस्तन्वयः प्रामः कालिकत्वेन शीघ्रफलत्वात्स्वप्नस्य विना २ आयासं खेदः स्वप्नदर्शन
जनितं दुःखं विनयिष्यंतः अपनेष्यंतः ३ अन्ये तत्तद्वीरुद्धैर्वीणादिवाद्यं वादयंति अपरे शांतिं तत्स्वविदशांतेर्महिशपलासमपनि च ययाः शांति

व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियं पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत २ तप्यमानं समाज्ञा
य वयस्याः प्रियवादिनः आयासं विनयिष्यंतः सभायां चक्रिरे कथाः ३ वादयंति तदा शांतिं ला
सयंत्यपि चापरे नाटकान्यपरे प्राहुर्हास्यानि विविधानि च ४ स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रि
यवादिभिः गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः ५ तमब्रवीत्प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतं सु
हृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ६ एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह शृणु त्वं यन्नि
मित्तं मे दैन्यमेतदुपागतं ७ स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजं पतंतमद्रिशिखरात्कलुषे गो
मयह्रदे ८ प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन्गोमयह्रदे पिबन्नंजलिना तैलं हसन्निव मुहुर्मुहुः ९

लोलयंतीति पाठे नसंशांतिं नृसीम वस्त्यान लोलयंति वा लयंति स्म काव्यार्थप्रश्नेनेत्यर्थः अपरे हास्यानि हास्यरसप्रधानानि विवि
धानि नाटकान्याहुः गोष्ठीहास्यानि गोष्ठ्यां वितानि हास्यानि न मोदसि ५ प्रियसखः सखिमात्रस्य प्रियत्वाद्विवादाह्वयागतिस्तीयाग्रः

[illegible]

400 तिलोदकेन सिञ्चमोदके ग्रन्थनाहते तेनः प्रथमः स्तमः १ सर्वांतरमाहुः समेपीति ननसालमाहृत्वा मिथो रुद्धांतिरोहितापद्दारक्षोभितपक्ष
दाक्ष्मोपवाहस्तस्मात्सर्वाहनस्य दर्जिनः विषाणेनदनः उज्वलिताग्रयोः कयापक्वेनात्तष्टाः श्रवदीर्णाविदीर्णोत्कलाश्वपिंगलाश्वप्रमदाः ८

ततस्तिलोदकेन मे स्वकपनः श्रथः शिरा तैलेनाभ्यक्तकस्वर्णांगस्ततेनसेवा न्वगाहत ११ समेपिमागांकु
कवेदृवपतितेभावि रुपकुंजो चजगतीतस्सेवसमाहता १२ श्राप्रवाहस्यनागस्य विषाणाश
कुलीकृतं महसा चापिवेश्मतास्ज्वलिताजानवेदम: १३ श्रवदीर्णोचपृथिवीभुक्काश्वविविधान
इमान् ग्रहेयपश्यामि विधूसा नत्सयुमाश्चवपचेता पीटकास्पायमेवनिषस्महक्तलवामस
प्रहरंतिस्मराजानप्रमदाः कृत्सिपिंगलाः १४ तरमाणस्वयमानारक्तमाल्यानुलेपनं रथेन
विशुक्तेनप्रयातोदक्षिणामुखः १५ प्रहसंतीवराजानं प्रमदारक्तवासिनी प्रकर्षंतेमयाहृ
ष्टारात्तसीविकृताननाः १६ एवमेतन्मयादृष्टमिमारात्रिंभयाविति हि ग्रहरामोथवाराजालं
क्ष्मणोवामरिष्यति १७ नरायानेनयस्मिन्नविशुक्तेनयातिहि अचिरात्तस्यधूमाग्रेचिताग्रा
मंप्रदर्शपते १८ ॥
रक्तवासिनी रक्तवस्त्रापहरंतीव इमांभयावहांरात्रिंप्राप्यपश्येनदृष्टं प्रहंमरिष्यामीतिविपर्यासनामः ८ दृष्टेदः सप्रफलंनिगम

श्री. वा.रा. अयो. २२ एतदुक्तं निमित्ते सत्यप्रहृष्टेति शेषः वचःशुश्रूषाकेन प्रतिपूज्येन प्रतियेष्विये इतिपाठेशुश्रूषकं वचः प्रति नये प्रियेण तत्संश्रोत्रीतो भवमीत्यर्थः

पद्भ्यां लल्लितिकन्नेकः १९ भयपत्नेभयकारणअपधारये अवशतोविभ्रमिच्छापानिः अवशतोपूर्वरूपसकवनीमलिनेत्यर्थः २०।

आत्मानंनत्वपत्रवाकिमर्थमनुजल्पते व मारिरूपकारणत्व गुणात्कारनन्नगुस्त्रनिवर्ततिपाठेननगुप्तजिवतिशामितत्काशणा

दनपशामीत्यर्थः पुरापूर्वमतंकितात्प्रनेकरूपाडःसमगातिनिशम्याह्नि उःस्वप्नेस्वत्तोहिसस्त्रैववितापामविषदर्शनेमपि

401

एतन्निमित्तेदीनोहंनवचःप्रतिपूजये शृण्वतीवचमेकंटोनसत्वस्पामिवमेमनः १९ नपश्यामि

भवस्यानंभयंनैवापधारये अहष्टस्वरयोगोमेच्छायावापगतामम २० नष्टप्रतिविवान्मानेनव

पश्यामिकारणं २१ इमोचवःस्वप्नमगातिनिशम्याहितनेकरूपमवितर्कितोपुरा भयंमहत्तदृ

दयान्तिमेविविनत्यराजानुमस्रविनरदर्शनेनमम २२ अध्यायः ९१ भरतेडवतिसमुहुःस्वा सेकोत्स्वा

हन्ना प्रविवेशमहात्मापश्चिरम्पराजगृहप्रमं १ समागम्यवरान्तितराजपुत्रेचाचिन्ताः राजापादौ

राजानंविविन्नत्वराजदर्शनमिच्छोविनिताश्रयमहस्यमेहृदयाजयातीत्यर्थः २२ अध्यायः ९१ अप्रमत्ताःपस्वगरिसापरिस्रोप्रदे

शावृतिप्रकारयंयत्रसमूहायस्मानत असत्वपरिवृमितिपावानरे १ राजाकेहृयेनराजपुत्रेणअधाजितासमागमिवसिष्ठादिदनत

दार्थः प्रवःसरनयासवमपूर्वयथाविनव्यवहारक्रतानाभ्यामविमाः रातःस्मीयस्पादौगरहीतानमस्कृत्य भरतवचउवः

२२

402

मंत्रिणः आहरीति विप्रविशाम: आत्ययिकं कालातिक्रमासहं कृत्यमस्तीशेषः ३ मातुलस्य च वातातातामहस्य च ४ अत्र हारातनद्वे
विंशतिकोट्यः तन्मूल्याक वस्त्राभरणानि रन्ध्रपतेर्मातामहस्य तदर्थं मातुलस्य ५ दशहानेमातुलादिदूपेषमादाये विशेषः ६

पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ३ श्रुत्वाव महारा-
षीव हान्नाम गुणानिव प्रत्यभाषत विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ४ अत्र विंशतिकोटयस्तु नृ-
पतेर्मातुलस्य ते दशकोटिलक्षेण पूर्णा नित्यमनन्तकाः ५ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं स्वनुरक्तः सुहृ-
ज्जने दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूजितान् ६ कच्चित्सकुशली राजा पिता दशरथो मम कच्चिच्चा-
रोगता रामे लक्ष्मणे वा महात्मनि ७ आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मवादिनी अरोगा चापि कौस-
ल्या माता रामस्य धीमतः कच्चित्सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य च शत्रुघ्नस्य च वीरस्य अरोगा चापि
मध्यमा आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह
एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना ऊचुः स-

कामैः अभिमतवस्तुजातैः ६ अथ क्रमेण कुशलं पृच्छति राजेत्यादि ७ मातः
समानावस्था दर्शितमा अरोगं पृच्छति आत्मकामेति आत्मप्रयोजनकामा प्राज्ञमानिनी आत्मानं प्राज्ञां मन्यते सा १० संप्रति तेहवि

श्री·
वा·रा·
अयो·
२०३

403

येषांकुशलमिच्छसि तेषांकुशलमेवत्वरयानुद्दातेन नशंकार्यापमापमवती श्रीमतांहृणतेनतथा शेषेभावयिद्दृश्यतेयेनसर्वांमंगलशंकाव्याष्टि
रत्नायावापरथावृष्णमा १२ हनामासत्वरयंतीति उक्ता महाराजमाष्टक्षेगमनानुतीयादृ तिहतानमभाषतेत्यन्वयः १३ संचोदितः शीघ्रमि

कुशलास्तेनरक्ष्याश्चयेषांकुशलमिच्छसि यो स्मृतोहृणतेपमागुन्नुनोचापितेरथः १२ भरतस्यापिता
न्हतानुवमक्रोमभाषत याष्टक्षेयं महाराजे हताः सत्वरयन्तिमा १३ पूर्वमक्रोतुनानहतान्मर
तः पार्थिवात्मजः हृतैः संचोदितोशीघ्रं कान्तामहमवाहृह १४ राजापितुर्गमिष्यामि सकाशंहृत
चोदितः पुरायहमेष्यामि यदामेत्वरयिष्यसि १५ भरतेनैवमुक्ता तु नृपोमातामहस्तदा तम
वाचशुभंवाक्यं शिरस्याघ्राय राघवं १६ गच्छतातानुजानेत्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया मातरंकुशलंब्रूयाः
पितरंचपरन्तप १७ पुरोहितंचकुशलं येचान्येद्विजसत्तमाः तौचतातमहेष्वासौभ्रातरौरामल
क्ष्मणौ १८ तस्मैहस्त्युत्तमान्चित्रान्कम्बलानजिनानि च सत्कृत्यकैकयोराजा भरतायददौधनं
चैतः पुरीसहस्राणि व्याघ्रवीर्यबलोपमान् दंष्ट्रायुक्तान्महाकायां शुनश्चोपायनंददौ २० ॥

स्फुरन्तंरस्येमित्रि १४ मेस्मरिष्यसीतिशेषवत्तिविवक्षार्याषष्ठीमामिनार्थः सुप्रजाः शुभप्रजावती १७ तौचकुशलंब्रूयाइतिसंबंधः १८ तस्मैभ
रतायेत्यन्वयः चित्रान्कम्बलान् चित्रान्कम्बलान्चित्राणिअजिनानानिमृगाणां १९ पुरीसहस्राणियतेनवर्धितान् व्याघ्रवीर्यबलो

पमान् नतुपमवीर्यबलवतः बलान्वितानिति पाठांतरं २०

विकल्हेतोभृशमायनमुक्तहृपं २१ समासान्नीयान् ग्रश्वपतिःकेकयः २२ पत्रावतान् पेरोवतपर्वतभवन् पेरोवतकुलोद्भवान् वापेंद्रशी
रानइडंगिरनामकदेशभवानगजान् २३ सहनिसःमानामहाद्दिमालब्धयनःपात्रापरिकरसन्नहनाघसेवश्मामिगम्यकृतयात्रा

हस्तिनिष्कसहस्रेहे षोडशाश्वशतानिच सत्कृतःकैकयीपुत्रंकेकयोधनमादिशत् २१ नदश्मान्या
नभिजात्यान्विश्वास्यान्गुणान्वितान् ददावश्वपतिःशीघ्रं भरतायानुयायिनः २२ पैरावतानैड
गिरानगजान्प्रियदर्शनान् खराञ्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोस्मैधनंददौ २३ सदत्तंकेकयेंद्र
णधनंतन्नाभ्यनंदत भरतःकैकयीपुत्रोगमनत्वरयातदा २४ बभूवह्यस्यहृदयेचिन्तासुमहतीत
दा त्वरयाचापिदूतानांस्वप्नस्यापिचदर्शनात् २५ सस्ववेश्माभ्यतिक्रम्यनरनागाश्वसंकुलं प्रप
देसुमहच्छ्रीमान्राजमार्गमनुत्तमं २६ अभ्यतीत्यततोपश्यदेतःपुरमनुत्तमं ततस्तद्भरतःश्री
मानाविवेशानिवारितः २७ समानामहमापृच्छ्यमातामहमथापरं मातुलंचयुधाजितं रथमारुह्यभरतःश
त्रुघ्नसहितोययो २८ रथान्मंडलचक्रांश्चयोजयित्वापरःशतं उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्याभरतंयान्तमन्वगुः

प्रतिकरसन्नतोभ्यनि क्रम्यनिर्गत्यनराधिसंकुलेपजमार्गंप्रपेदेसुमहतीश्रीसमृद्धान् २९ अभ्यतीतिस्वगृहान् राजगृहपर्यंतेराजमा
र्गमनुत्तमं २७ मातुलंयुधाजितंमानामहंमानुलानयोः २८ मंडलाकारचक्राणियेषांतान्कनकस्वमंडलाकारतयारथप्रवर्तनसमा

पंचकंवैकंमेल्लकंचकंवर्णस्विकमधुपंचलेषनोकाचाकोलावैकवकोषपंत्री
प्रवेशमिमाह ४५

श्री॰
रामा॰
अयो॰
७५

बलेन सैन्येन गुप्तः तैरेव ग्राथिकस्य मात्रामहस्य सभार्यकः स्वात्मसमैरिति पाठान्तरे भार्यासहित इत्यर्थः ३० इति श्रीअयोध्याकाण्डे सप्ततितमः ७०
सुदामां नदीं आख्यानदी इदं मार्गान्तरं च वरगवलगमनोवितत्वान्नास्त्यशीघ्रेत व्रजगारप्राप्यकालान्तरमार्गेण गतः इदं च हत्तमार्गान्तरं प्रावीन्य
मिहानुक्तैरन्यैर्यामकैर्ज्ञायते १ ह्लादिनीं दूरपारां परतीरं प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीं नदीं प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीं शिप्रवाहां नदीं नतः श
तद्रुः नामिका २ ऐलधाने नदी ग्रामवर्तिनी ऐलधानीमिति पाठे नदीग्राममन्यथेत्यर्थकः अपरपर्वतान् जनपदविशेषः

405

बलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात् ३० प्रथमः १ स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्यवान् ततः सुदामां
द्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्य तां नदीं १ ह्लादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम् शतद्रूमतरच्छ्रीमान्
नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः २ एलाधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्पटान् शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा
आग्नेयं शल्यकर्षणम् ३ सत्यसन्धः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलावहाम् अत्ययात्स महाशैलान् ॥ ५

अपरपर्पटानिति पाठान्तरं शिलां नदीं आकुर्वतीनामकं नयेत् रमिति कतकः शिलामासन्नां कुर्वती शिलाकर्षणं स्वमार्गामि
त्यर्थः तीर्थः स्वमध्य प्रति नवशिलां कुर्वतीमित्यर्थः तरङ्गवत इति शिलाप्रायकष्टकतयेत्यर्थ आग्नेयं आग्नेयदिग्गतं श
ल्यकर्षणं नाम देशं प्राप्तेत्यर्थः नत्र च शिलावहा नदीति कतकः आग्नेयं शल्यकर्षणमिति ग्रामद्वयं तन्मध्ये शिलावहा नदीति तीर्थः ३म

406

सरस्वतीं इयमत्र पश्चिमप्रवाहा गंगापरेनात्र समुद्रत्वसीनाभ्युपगतः स्तुत्याः पश्चिमप्रवाहा आप्ताः पन्नाखिलोमेत्या प्रवाहाः पश्चेतिश्रुत
त्वात् सिद्धनाद् पश्चिमसंगमे तपुरपश्चात्पश्चिमत्रायानादेशानाम् अतरान् देशान्याप्य भारूढानां बद्धनिशानुअरमितिपाठे ववनविशेष १
त्यात ५ ततो वेणिनीतादिशोषणाश्चनीकलिंगाद्योतदीमतीर्णोयमुनां प्राप्य वलमाश्रमस्यपन् ६ गात्राणि वाजिनांपीतीकनास्त्र

सरस्वतीं च गंगां च गुरुमेन प्रतिपद्य च उत्तरान्वीरमत्स्यान्तोभारूंडप्राविशाहृदं ५ वेणिनीं वक्र
लिंगाद्योह्रादिनीं पर्वताकृतां यमुनां प्राप्यसंतीर्णो बलमाश्रमस्यपुनः ६ शान्तो ऽकनात्गा
त्राणि कृत्वा तानाश्वास्य वाजिनः नत्वस्नात्वा च पीत्वा च प्राया दादाय चोदकं राजपुत्रोमहारण्य
मनभी ताय सेवितं भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्ययात् भागीरथीं दुःप्रतरां सोंऽशु
धाने महानदीं उपायाद्राघवस्तूर्णंप्राग्वटेविश्रुते पुरे स गंगां प्राग्वटेतीर्त्वा समायात्कु
टिकोष्टिकां सबलस्तांसतीर्त्वाथ समगाद्धर्मवर्धनं तोरणं दक्षिणार्धेन जंबूप्रस्थसमा
गमत् वरूथं चययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥ ॥

त्वपूना आश्वास्य कृत्वा पायं पायं वा सादिति दानेन उदकं मादाय तत्तीर्थं विधा ७ प्रत्यभीतत्वाय से वितं बहुधाजनैरनुपसेवितं भद्रेण प्रशस्तेन रथेनक
मार्तीयेन राजेन वा ८ प्रशुधानेप्रा मे महानदीं गंगां दुःप्रतरां तीर्त्वा प्राग्वटपुरे प्रागान्त्वयत्तीर्त्वा नीत्वा कुटिकोष्टिका प्रापात् तां तीर्त्वा धर्मवर्धनं

ग्राममगात् ९९ तोरणं दक्षिणार्धेन तोरणं ग्राममस्य दक्षिण भागेन तेगू
प्रस्थाप्य ग्राममागतः ॥ सुस्थेन दात ॥

श्री॰
रा॰
अयो॰
२८५

407

उज्जिहानायाः तन्नामकनगर्याः प्रियकाः तन्नामानो वृक्षाः १२ सालांस्तु प्रियकानिति पाठे साल शब्दो वृक्षपर्यायः सनांस्त्विति पाठे सभवनत्वान्यैः
शीघ्रान् वाजिनः आस्थाय रथे संयोज्य अनुज्ञाप्य मया शीघ्रं गम्यते भवद्भिः सैन्यमार्गेणागम्यतामित्येवं उज्जिहानायामेवं कृत्वा देशान्तरे भयाभा-
वात् १३ सर्वतीर्थेन्तदाख्यग्रामे पार्वतीयैः पर्वतोद्भवैः सार्थिकाणामित्याह १४ हस्तिपृष्ठकं ग्रामः कुटिका नदी लौहित्ये ग्रामे कपी-

तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः सालांस्तु प्रिय-
कान्प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ १३ वासं कृत्वा सर्वती-
र्थे तीर्त्वा चोत्तानकां नदीं अन्या नदीश्च विविधैः पार्वतीयैस्तुरंगमैः १४ हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिका-
मत्यवर्तत ततार च नरव्याघ्रो लौहित्ये च कपीवतीं १५ एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं
नदीं कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः भरतः स-
मतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये १७ अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्त-
रात्रोषितः पथि १८ अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं वाक्यमब्रवीत् एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना

वतीं नदीं १५ हस्तिपृष्ठे एकसाले इति श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः भरत इति १९ नातिप्रतीता नातिहृष्टेव प्रतीतो हृष्टितः ख्यात इति वै-
जयन्ती १७ पाण्डुमृत्तिका हयवलिनता हि निन्दिता च पाण्डुमृत्तिकारूपयत्वादिभिर्योग्या परिजनपालिता पि पाण्डुमृत्तिकास मूहः

408

साधारे उद्यानानि प्रविश्य राज्ञौ क्रीडितोपरतैर्नरैः प्रातः समंताद्विशया वह्निर्यानि सर्वमत्र प्रकाशं तेना नाग काभिः परित्यक्तानि उद्यानमां
लब्धी कृत्वा रहते नौका समानया यामहाराणानीव प्रकाशने २० पादैः शिविकादिभिः अभियान्तः प्रविशन्तः २२ मतप्रमदितानि मनश्च मुदितः

पूर्णोद्यानहर्षणे ते हृष्यन्त्या सारथ्येपां उन्मत्तिका यस्मिन्भिर्गणासेपक्षैर्द्रौलग्गैर्वैदपारगैः २१ भूयिष्ठं स्वहैया
कीर्णां राजर्षिवरस्यालिंनी पूर्णोद्यायां शशशाहः भूयते तमलोमहान् २२ समंतान्नरनारीणां
तमघनस्थूणाभ्या हे उद्यानानि हिमायाह्नक्रीडितोपरतेर्नरैः २३ समंताद्विशयावह्निः प्रकाश
तेममायया नानयावत्कहृतेव परित्यक्तानि कामिभिः श्रवणभूतेव श्रीसारथ्येप्रति भाति
मौनत्वत्त्रयाने हर्षपते नगजैर्नवदाजिभिः निर्यातावाभियानेवानरत्वग्योपयाश्चरा उद्याना
नि शुभांतिमनश्चमुदितानिव २४ जनानावर्तिसंयोगाश्च स्तेन गुणावतिव तानेता स्यपश्य
मिति तानेदानि सर्वशः २५ स्वत्यपीरत्नपथे विक्रोशद्भिर्विडंमेः २६ नाद्याभिस्यपतेशाच्चो
मतानाम्यापहितानि स्वरमोमपुरावाणी कथाहरतो वहू २७ चेदनायहमसंकृपमसू

रंगमक्रोविलादिमिति ताहशास्त्री पुरुषवंतिवरस्पर्शसंयोगेष विविभक्तसमलतागदहारी विकाकीडापर्वेतादिशुक्ततयान्यम
तगुणवंति अत्र तमनक्लानि तन्त्यघनिरानंदानि यश्यामि २३ यतो विक्रोशद्भिर्विडंमेरुपलक्षितानि २४ अद्यापि दिने सूर्ये

भ्रो॰ कोणोऽस्मे यदि वादनेन दंडः तेन संवहितः तदम्यानजनितः ९१ अमदाधीनगतिरनभूतः मर्किं विरतः ९२ अनिष्टानि अनिष्टसूचकानि पापानिक्रू
वाण॰ राणिकादयः पापस्याक्रूरपापमनोः अमतोऽन्यानि अशुभसूचकानि निमित्तानि वामस्पन्दादीनि ९३ असहति समाहे तत्कारणं ९४ विषमो
भ्रदी॰ दीनः आतप्यदयः ाविनवितः संकलिता नितमिता निंद्रइन्द्रियाणि यस्मिन् ९५ वेजयेतेन इन्द्रमाम्रादद्दार तल्पहारे एतत्ज्ञामकेनवा विजय
२९

409

मेरीमहं गवेणांको कोनामसंवहितः ९१ कः किमपशब्दो विरतः मदादीनगतिः ९२ अनिष्टानि च
पापानि परपापानि विविधानि च निमित्तानि मनोऽस्तानि तेन सीदतीव मे मनः सर्वथाऽकुशलं नस्या
त्सर्वथा ममवेप्सुन यात्सहति समाहेत्दयं लोहतीव मे ९४ विषमः शोन्नस्यमस्तसंकुलिते
द्रियः भवनः प्रविवेशाशुपुरीमिक्ष्वाकुपालितां ९५ द्वारेणावेजयेतेन शाविशक्तानवाहनः द्वा
स्थैरुत्थाय विजयेहप्टैस्तैः सहितो यथा ९६ स तत्रैकाग्रहृदयो द्वास्थप्रत्यर्चितो जनैः सूतमश्वपते
ह्णीनमवलीन्नरराघवः ९७ किमहं त्वरयानीतः कारणेन विनान च अशुभाशंकि हृदयं शीलं
च पततीव मे ९८ श्रुता भवाहदशा सर्वेऽन्पतीनां विनाशने अकारंस्तान् हि सर्वान्मि हृपणामि
सारथे ९९

भृष्टः कृतविजयश्चः विजयमुक्तः इति पाठांतरं ९७ अनेकाग्रहृदयः व्याकुलहृदयः द्वास्थैर्जनैः प्रत्यर्चितः पृच्छन्नि वर्णे अश्वपतेः कै
केयस्य ९८ आनीतः हेतद्वारे इति शेषः कारणेन विना कारणं किंचिद्विना अतएव मे हृदयमशुभाशंकि शीलं यथा दिस्वभावः पा

श्रीविजयपाली ॥ २९

410

कृताः कयापि विशेषः जानन्तोहृशात् ३४ नानाकाराणां हर्म्याणां जीर्णेत्यादि ईदृशानि कुट्टिमभवनान्युपलतलेष्विति संबन्धः असंयतकपाटानि
अनाशितकुट्टिमानीति वक्ष्यमाणानामनेनसंबन्धः नसामर्थ्याभावात् ३५ धूपसंमोदनेन परिमलेन हीनानीति शेषः अनाशितकुट्टिमानि अभोज्ये

संमार्जनविहीनानि परुषाण्युपलतलानि असंयतकपाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ३५ बलिकर्म
विहीनानि धूपसंमोदनेन च अनाशितकुट्टिमानि प्रभाहीनजनानि च ३६ अलक्ष्मीकानि पश्या
मि कुट्टिमभवनान्यहं अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टाजिराणि च ३७ देवागाराणि शून्यानि
न भान्तीह यथापुरा देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठ्यस्तथैव च ३८ माल्यापणेषु राजेन्द्र नाद्य पण्या
नि वा तथा दृश्यन्ते वणिजोप्यद्य न यथापूर्वमत्र वै ३९ ध्यानसंविग्नहृदया नष्टव्यापारयन्त्रि
ताः देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिमृगास्तथा ४० मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशं
सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ४१ इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः तान्यनिष्टान्य

तेकुट्टिमानि प्रभा शोभा ३६ अलक्ष्मीकानि विविक्तत्वजनसंचारणाभावात् ३७ देवतार्चाः प्रतिमाः प्रविद्धाः निरस्तपूजनाः यज्ञगोष्ठ्यः न
ष्टाविधाः प्रविद्धाः यज्ञरहिताः ३८ माल्यापणेषु माल्यविक्रयापणेषु पण्यानि माल्यरूपाणि ३९ नष्टेन व्यापारेण क्रियविक्रयादिव

[illegible]

[illegible]

श्री. वा. रा. अटी. २०१ 511

शृंगाटकं चत्वरम्‌यः रजसारुणानि धूम्राणि द्वारकवाटानि यस्य तं ... यस्य ४३ अत्र दाशरथिः जीवने ४४ इति श्रीअयोध्याकांडे एकसप्ततितमः ७१
अपश्यन्निति १ स्वगृहं स्वमातृगृहं ३ आर्यकवेश्मनः मातामहगृहात्‌ च्युतस्य चलितस्य मार्गे कति रात्रयः व्यतीता आलस्यं श्रमश्च ते ...

तो शून्यशृंगाटकवेश्मरथ्यं रजोरुणद्वारकवाटयंत्रं दृष्ट्वा पुरीमिंद्रपुरीप्रकाशां दुःखेन संपू
र्णतरो बभूव ४३ बभूव पश्यन्मनसोऽप्रियाणि यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः अवाक्शिरा दीनमना
नहृष्टः पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म ४४ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ७१
अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये १ अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कै
केयी प्रोषितं सुतं उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनं २ स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविव
र्जितः भरतः प्रतिजग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ३ तं मूर्ध्नि समुपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनं अंके
भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ४ अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः अपि नाध्वश्रमः
शीघ्रं रथेनापततस्तव ५ आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे व
क्तुमर्हसि ६ एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनंदनः आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ७

सीतान्वयः रथेन शीघ्रमागच्छतस्तवाध्वनि श्रमो नाभवत्कच्चित्‌ ५ आर्यको मातामहः मातुलश्च कुशली कच्चित्‌ इतः प्रवासादारभ्य मातु

७१ ४३ २०२

श्रुतस्य चालितस्य सप्तमी रात्रिः पतद्भिनाम्सर्वो रात्रिः सप्तमे तस्यैः तेन सप्तरात्रो षितः पश्चीन्यने न विरोधः ८ परिश्रान्तं परिश्रान्तवा हते ९ सूतः अपि
वेतिशेषे तेषायनीयः शयनार्हः ॥ इष्टमिष्टविहारागतः प्रायेणोऽहतस्यावस्थानाम् १२ श्रवानां मयोयाज्यो श्रान्तस्याः निवेशने तिष्ठजीनिशेषः १ २

सुयमेत सप्तमी रात्रिस्तुतस्यार्थक वेषमतः श्रवायाः कपाली नातोपुयाजिन्मात्तलक्ष्मे ८ पतेमयः
नवरत्नं चंद्रौरा जा परंतपः परिश्रान्तं पश्यभवनन्नोहं सर्वसागतः ९ राज्यवाकाहरे हैतेल्लवयं
माएतोहमागतः यंदहेस्वष्टमिष्टामिनंद्वावुक्रमहेति १० सूत्नायुपायद्रीयल्लपर्पकोहमसू
षितः नवायमिल्लाकजनः प्रहृष्टः प्रतिभातिमे ॥ राजाभवन्तं सूपयिष्ठ ह्ववायानिवेशान् ।
तमहं नायपश्यामि इष्टमिष्टविहागतः ११ पितृग्रैहिष्यपादौ चर्तेमभाल्यादिष्वकृतः सहोवि
दवाज्येष्ठायाः कोसल्याया निवेशने १२ ते प्रत्ववावुकेकेयो प्रियवतश्च वसमधिय यजालंतेप्रजा
नेतो राज्यलोभेन माहिता १४ यागतिः सर्वभूतानांगतिनेपितागतः राजामहात्मतेजस्वी
यायज्वकः सतागतिः १५ वक्त्वामरतोवाक्यमीभिजनवानवृति पपात सहसा भूमौ पि
तृशोकवलार्दितः १६ हाहतोस्मीति रूपणं दीनांवाचम दीरयन् निपपात महाबाहुर्बाहुविक्षिप्य
प्रजानतमिति राजहतोनमितिशेषः श्विवत प्रजानेतीतियोजना तत्रहेतुराज्यलोभेनेति १४ यायज्वको यज्ञशीलः १५ यमीभिजनवान्

शोकेनसंवीतस्त्राहन्नचितः मरणदुःखितस्मरणाच्छ्रवणेनसंजातदुःखः भ्रांतास्तेवस्थिताआकुलिचित्तात्वेननाथस्मसः ताहृशोवि
ललाप १८ विलापंदर्शयति यतेदिति प्रभातिस्म १९ अप्रशुष्कः आपःशुष्काःयस्मिन्कालाग्निनासःअशुष्क मिवसागरमितिपाठः

ततःशोकेनसंवीतःपितुर्मरणदुःखितः विललापमहातेजाभ्रांताकुलितचेतनः १८ यतन्त्वरविते
भातिपितुर्मेशयनंशुभं शशिनेवामलंरात्रौगगनंतोयदात्यये १९ तदिदंनविभात्यद्यविहीनंते
नधीमता व्योमेवशशिनाहीनमप्रशुष्कइवसागरः २० बाष्पमुत्सृज्यकंठेनस्वात्मनापरिपीडितः
प्रसाद्यवदनेश्रीमद्भस्तेनजयतांवरः २१ तमासीनंदेशसंकाशंसमीक्ष्यपतितंभुविः निकृत्तमिव
सालस्यस्कंधंपरशुनावने २२ मातामातंगसंकाशंचंद्रार्कसदृशंभ्रातेः उत्थापयित्वाशोकार्तंवच
नंचेदमब्रवीत् २३ उत्तिष्ठोत्तिष्ठकिंशेषेराजपुत्रमहायशः नहिमानवहिशोचंतिसंतःसदसिसं
मताः २४ ॥

सागरस्वरूपमित्यर्थः शुष्काप्रतिपाठांतरे २० श्रीमद्वदनंवर्हिणाच्छापकंठेनकंठस्वरूपेणमहवाष्पंमेउत्सृज्यमुक्तापति
ताविललापेतिशेषः २१ सालस्यसालवृक्षस्यस्कंधंयशास्वाम् २२ २३ राजपुत्रेतिराजपुत्रेतिवापाठः सदसिसंमताः सभ्याः २४ ॥ २०८

414

श्रीलंसहृतंक्षजिःक्षतेतुपश्चाद्धायणादितदनुगाशीलक्ष्मितिमनोनुगीतिपाठेनउभयथाविशीलनविषयेपन्मनः संकालात्मकेमनगाव
डिरथ्यावसायात्मिकाङ्मनस्यषंदिरे अर्कमंडलेनदेवहितसम्टहंतीर्थस्नमदेरइतिपाठमनाः त्वन्नतसंदरपर्वतेर्कप्रभायाः विरावस्थानादि

रानयज्ञाधिकारायहिशीलक्ष्मितिनयोगमा तुडिसेतुडिंसपन्नप्रभेवार्कैसमेदिरे २५ सक्रदिना
विरेकालेभूमोपरिविहृतव जननेप्रमुग्वावेदशोकेवेडुभिराहृतः २६ अभिषेक्ष्यतिरामंतुरा
जायज्ञनुयक्ष्यतीति कृतहकृतसंकल्पोहृष्टोयात्रामयासिषं २७ तदिदंह्यन्यथाभूतंव्यवदीर्णमनो
मम पितरंयोनपश्यामिनित्यंप्रियहितेरतं २८ अंबकेनात्यगाद्राजाव्याधिनामय्यनागते ध
न्यारामादयःसर्वेयैःपितासंस्कृतःस्वयं २९ नूनंमांमहाराजःप्राप्तंजानातिकीर्तिमान् उ
पजिघ्रेतुमांमूर्ध्नितातःसन्नम्यसत्वरं ३० क्वसपाणिःसुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः
योहिमांरजसाध्वस्तमभीक्ष्णंपरिमार्जति ३१ योमेभ्रातापिताबंधुर्यस्यदासोस्मिसंमतः त
स्यमांशीघ्रमाख्याहिरामस्याक्लिष्टकर्मणः ३२

शुक्तिरितिव्यावृत्तौ २५ २६ यद्यपिकरिष्यतियाज्ञामयाक्षिषंयाज्ञामकर्षश्रयाविषमितिपाठमानमहायेतिशेषः २७ अन्यथाभूते
विनितविपरीतेजाते २८ रामेणैर्धेदेहिकंकृतमितिमत्वानग्राहयस्मादि २९ पुनःशोचतितेनेतिप्राप्तंसपद्यागतसनाम्यमूर्धीतमि

श्री. रामा. टी. ७२

415

धर्मजानतस्त्वार्यस्य श्रेष्ठस्य विवेकिनः २२ कथं सज्येष्ठो ज्येष्ठभ्रातापि पिता भवति अतस्तस्य पादौ ग्रहीष्यामि यतः स इदानीं मम गतिः २३ ७५
पश्चिमं संदेशं तत्कालिकं २४ निलयनं परलोकगतः न तु किंचिदपि संदेशं वाचानि त्यर्थः २६ इमां वाचं सिद्धार्थास्त्वित्यादि

पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम २३ धर्मविद्
मे शीलश्च महाभागो दृढव्रतः आर्ये किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः २४ पश्चिमं साधु सं
देशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् रामेति राजा विलपन् हा सीते ल
क्ष्मणेति च स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः इतीमां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव का
लधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः २७ सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सह सीतया लक्ष्मणं च
महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतं २८ तच्छ्रुत्वा विषसादैव द्वितीयाप्रियशंसनात् विषण्णवदनो भूत्वा
भूयः पप्रच्छ मातरं २९ क्व चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्धनः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च
समागतः ३० तथा पृष्टा यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियश
सयात ३१

वक्ष्यमाणं २७ २८ एवं द्वितीयेति राज्ञ मरणापेक्षया रामवनगमनरूपाप्रियस्य द्वितीयत्वं २९ क्व चेदानीं गत इति शेषः समागतो
मिलितः ३० विप्रियं रामविवासनरूपं प्रियशंसया प्रियशंकया एतत्तु वा गम्भरतस्य सर्वं भविष्यतीति तर्केण युगपद्रा

४२ चारित्रशंकया रामस्य धर्मस्तुतिशंकया तत्रस्तः स्ववंशस्य माहात्म्यं प्रसदाचाराभावपूर्वकं सदाचारनिरतत्वं प्रसदाचारत्यागितेवचनस्यात्मं स्व-
416 स्यवृहद्दंडकारण्यमितिशेषः ४३ कस्यचिन्नद्वनोरितिशेषः अपापो निरपराधः ४४ भ्रूणहेव विवासितः इति पाठे स्ववंशात्प्रवासयोग्यपापी भ्रूणहा

महीराजसुतः पत्नीवीरवासा महावने दंडकान्सह वैदेह्या लक्ष्मणोनुचरस्ततः ४३ ननु श्रुत्वा म भ-
तुस्तस्या भ्रातुश्चारित्रशंकया स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात्प्रष्टुं समुपचक्रमे ४४ कच्चिन्न ब्राह्मणध-
नं हृतं रामेण कस्यचित् कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः कच्चिन्न परदारान्वा राजपु-
त्रोभिमन्यते कस्मात्स दंडकारण्ये भ्राता रामो विवासितः ४५ अथास्य चपला माता तत्स्वक-
र्म यथातत्त्वं तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन महात्मना उ-
वाच वचनं हृष्टा वृथा पंडितमानिनी ४७ न ब्राह्मणधनं किंचिद्धृतं रामेण कस्यचित् कश्चिन्ना-
ढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति मया तु पुत्र श्रु-
त्वैव रामस्यैवाभिषेचनं ४९ याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनं स स्ववृत्तिं समास्थाय पि-
ता तेन तथाकरोत् ५० ॥

स्यहंतेनसार्थः इति तीर्थः भ्रूणो गर्भ इत्यमरः ४५ स्त्रीस्वभावेन यर्महिता हिता हितो विनाभ्यन्त्रिनविवेकशून्यतारूपेण ४६ ४८ हृष्टा राज्ये ४९ ते
रामस्य च विवासनं ते पिता याचित इति द्विकर्मकं वचः स्ववृत्तिं सत्यसंस्थितिलक्षणं तथाकरोत् तत् मे राज्यदानवासनिर्वासयोः ५० ॥

वी.
वारा.
ग्रटी.
२०१

५१ परिद्यूनः दीनः विलप्य त्वा धर्मेण गमसे वपित्रा त्वा पालनरूपधर्मेण ५२ मा शोकं कुरु इति शेषः ५३ अनामयं निरुपद्रवं राज्यं वैनतवदयी॥ न ५४ संगल्पेन संस्कारेण संस्कारेण संस्कृत्य ५५ अध्यायः ११ प्रसर्वेनर्थमूलत्वमाह तद्वचनादेवत्ता त्वाना मृपालमा न्ने स्फ्रेनेति

रामस्त्वसहसौमित्रिः प्रेषितः सह सीतया तमपश्यन् प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः पुत्रशोकपरिद्यूतः पंचत्वमुपपेदिवान् त्वया हि दानीं यमेतद्राजत्वमवलम्ब्यतां ५२ त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवं विधं कृतं मा शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक ५३ त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयं ५४ तत्पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः संकल्प राजानमदीनसत्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ५५ अध्यायः ११ स तु नाचकथा पुत्रं हैतमुना कैकेयीवास्थितो भरतो दुःखसंतप्त इदं वच नमब्रवीत् विहीनस्याथ मित्राच भ्रात्रा पित्रा सहैवच २ दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवाददाः राजा नं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं ३ कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता अंगारमुपगुह्य स्म पिता मे नाववुद्धवान् ४ मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि सुखं परिहृतं मोहात्कुलेऽस्मिन्कुलपांसिनि ५ ॥

हते अप्यपुः १ हृतस्य त्वया अपारदुःखं प्रापितस्य २ दुःखे दुःखं व्रणे क्षारमिव नारंसरमुत्तरसाहित चूर्णं ३ कालरात्रिः॥ संहाररात्रिः मे पिता अंगारमुपगुह्य आलिंग्य ना अवबुद्धवान् स्मृतिकौ ४ मे राजेति योजना अस्मिन्कुले मम खं त्वया परिहृतम् ५ ॥

स्वतोऽनीतः ६ कस्माद्धिनोऽशिनो यपि त्वा वर्धंशितः कस्मात्प्रव्राजितः सवा कस्माद्धनेगतः निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ७ नकेवलं पितृभ्रातृणीदृ
418 श्रपिमात्रोरपीत्याह कौसल्यायादिसमजननीनामेव मस्तुशापमपदिजी वैतान् दाप्तिरुङ्करडेलभमेव ८ आर्यो रामः श्रुष्टकुर्तव्या इति ज्ञा
नातिताहशः ९ गमाज्ञापितकश्चिदपराधल्लाविह्वतउत्याह तथेतिदर्शिनीतवोहरकालभावनर्थेजानानीतयि धर्मतद्धितान्तुव

नमा वर्तितु

तोप्राप्य हि पिता मे यस्तस्य संधो महायशाः तीव्रः त्वाभिसंतप्तोः हतोऽदशरथोन्यपः ६ विनाशि
तोमहाराजः पितृधर्मवत्सलः कस्मात्प्रव्राजितोरामः कस्माद्वनंगतः ७ कौसल्या वहा मि
त्रावपुत्रशोकाभिपीडिते दुष्कर्यादिजीवितोशापत्तोजननी मम ८ तन्त्वार्योपि च धर्मात्मा त्वयि
वृत्तिमनुत्तमां हतिवायथा मनस्विनेत तथान्ये ष्टाहि समातात्कौसल्या दीर्घदर्शिने नयिय धर्मे
मात्स्यायु मगिन्यामिव वर्तते १० तस्याः पुत्रे महात्मानं चीरवल्कलसंवृते प्रस्थाप्य वनवासाय कथं
पापेन शोचसि ११ शृणुपार्थदर्शिने शूरं कृतात्मानं यशस्विनं प्रव्राज्य चीरवसनं किं तु पश्यसि कार
णं १२ लुब्धयाविदितो मन्ये न न त्वे वराघवं यथा तथाह्यनर्थो राज्यार्थं त्वया नीतो महानयं १३

तेन हृषं धर्मं मान्यायय यथा भगिन्यांवर्तते तथा त्वयि वर्तत इत्यर्थः १० तस्मात्त्वादृशा धर्मशक्तायाः चीरपर्याप्तं वल्कलं वासो यस्य तं
किं कारणं फलं पश्यसि १२ अहं हराघवप्रतियथाय हृशः यहृशभक्तिमान्न तथा लुब्धया राज्यलुब्धया पाले नविदित इति मन्ये न त्व

॥ देवः तथाहिंसिष्यवनवासान्निहृपः श्रानीतः संप्रापितः १२

श्री. उक्तार्थमात्रमेव न तु दुःखे षाफलं न तत्तद्दिश्यक्षिडिरित्याह अहं हीति तत्कथमपीति भावः १४ न केवलं ममैव राम शक्या पेता किं तु पितृ वर्षीत्याह तं हीति मेरुः
वा.रा. तस्मिन्निश्चमेरुवनं पक्षा स्वरत्नाणार्थमाश्रितः अनयापि रौक्मणार्यप्रवसनात् एवं राजा रहाम ज्ञापेडुयेसिद्धये रामम पिम्रृतः १५ सोहमित्येव राममेव लः
अटी. भारं राज्यभारं महाधुर्येण समश्रुतं धृतं मधुर्मा माया दम्यो वत्सतरः कथं सहेयं केन वीजं मावलेन वहेयं रामं विनेति शेषः तद्धिंतं षट्कल्पस्तत्राह अ
२११ थवेति शक्तिः राजभरणासामर्थ्ये योगे याणैः सह मनोपायध्यान संगति युक्तिक्षिप्तस्कं योगं वृद्धिं पुक्रमसाहाणणवल लक्षणाव लेनयपिभ्मवेतं

अहं हि पुत्रयाप्राप्य श्रामल तन्मणी केन शक्तिप्रभावेन राज्यं रक्षितु मन्महे १४ तं हि निर्यं महा
राज्ञो बलवतेन महौजस उपास्थितो भूद्रमौ तन्मे हर्मेरुवने यथा १५ सो हं कथमिमं भारं महाधुर्य
सवनेम रम्याद्वसिवासायम्सहे पुत्रगर्हिनी १६ अथवा मे भवत्येत्र कि योगे वृद्धिवनेन च सका
मो न करिष्यामि तामहं पुत्रगर्द्धिनी १७ न मे विकालतं जपेन तत्कृतापापनिस्पृणा यदि राम स्यावेन
तातम्यस्मात्मास्त्वन्मदा १८ अमज्ञात कथं वृद्धिस्त्वं वेपापदशीति साधुवादिन्नविभ्रष्टमर्वेषा
नोविगर्हिता १९

भावितेवनस्थापि पुत्रराज्याभिलाषवतीं तां मकामां षूर्णिकामां न करिष्यामि अन्यथाहमिहाहमपि लोके हूषितः स्या
मिति भावः १७ किंच त्वं जदकेकुलस्यार्थं इति न्यायेन त्वविमानमेव सां प्रं तथा पि राम त्वयि मात्त्वमहमात्रगुक वंशे कामिन्याहमेति
लाप्त केविकादा इक्षाभावा नैव जायेत यदि राम स्पमात्स्वदंवत्तात न पि न स्यात् १८ इयं वृद्धिः कनिष्ठस्याभिषेककर्त्तुमहि १९ ॥ १९ २११

419

420

अस्मात्कुले: पूर्वं गर्हितमेव दर्शयति अस्मिन्निति अस्मदीये कुले सर्वेषां ज्येष्ठोऽभिषिच्यते नापरे इति कनिष्ठा अपरे भ्रातरस्तस्मिन्समाहिताः स्व
स्थानाः प्रवर्तन्ते परं किं त्वं नः पूर्वेषामाचार इति शेषः स्मरति शेषः स्मरति च मनः ज्येष्ठ पत्रत्व्य च्चोऽयाऽनसकलेपरक अमोनमनुजीवेर
न्नुपयेवं पितरं तयति २० राजधर्मं नावेक्षसे न जानासि राजवृत्तस्य राजधर्मस्य शाश्वतीम भिचारनीं गतिं फलमपि न जानासि इति समो
पतहाताभमभयराजपुत्र अन्ये ज्येष्ठस्यामिषेकः इक्ष्वाकूणां ज्येष्ठाभिषेचने विशेषतः साक्षाभावत तया ज्येष्ठवंशमित्रिया देसवे मित्र च्छाद

अस्मिन्कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते अपरे भ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्त्तन्ते समाहिताः २० नहि मते
स्त्वेषां त्वं राजधर्ममवेक्षसे गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीं २१ सततेनाजनो ज्येष्ठो
राजाभिषिच्यते राज्ञामेतत्समं तन्त्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलवृत्ति
शोभिनां अत्र चारित्रशौण्डीर्यं तेषामप्यतिवर्जितं २३ तेनापि समहाभागे जनेन्द्र कुलपूर्वके
तु हि माहक थमयं से भूतस्त्वमिगर्हितः २४

इमौ च स्पर्द्धेहितीयाम वैषामित र्थीः २२ धर्मेणेकेणारत्नारवाणेषां धर्मेरत्ना
णां धर्मैमकुरवन्ति तेषां वा कुलक्रमागतचारित्रेण शोभवन्तो यत्र चारित्रेण शोभवन्तो यत्र चारित्रविषयं शौण्डीर्यं गर्वस्तस्य वृत्तिः प्राप्यानस्ते
वं यावदिवर्तिनास्तित्यर्थः २३ तथा तत्पापि महाकुलप्रसूतायामेवं विषयबुद्धिकारणेन पश्यामीत्याह तत्रापीति हे समहाभागे जनेन्द्र ज्ञेयपार
कविशेषणं जनेन्द्रकुलपूर्वके इति जनेन्द्रः केकयः कुलस्य पूर्वकः कारणं यस्याः तथाभूते केकयमहाकुलप्रसूता यास्त्वं मा हि मा पद्म
हिमाहत्वयिका यसंभूतइसात्वपः जनेन्द्राः कुलपूर्वगा इति पाठे तवपित्र्वत्राजानोपि ज्येष्ठमाक्रांति राजभवनमा इशास्त्वत्यर्थः शेषश्चा

श्री
वा॰
अयो॰
२१२

421

सर्वथा नतु ईदृशं मम वनिषिद्धो इत्यन्वयः २५ नकेवलं त्वद्दिष्टाकरणं किंतु निष्टमपि करिष्यामीत्याह एषइति अप्रियार्थेन त्वत्संपादनार्थं २६ दास
भूतो दासवत्पराधीनः महाराजेप्सितेष्टान्सर्वान्निष्टसंपादनार्थमित्याशयः नकेवलं तत्कोपादेवैतदाचरमपि तु रमार्थमपीत्याह तेदास्यसिनेनेतिस
त्वप्रतिष्ठेन वितेन त्वार्थः ज्येष्ठानुवर्तनं नत्स्वे वशात्ततः यस्माद्धेतत्वादितिभावः २७ प्रियेतरवकेरैः २८ अध्यायः ३ तातयागर्हिता

नतु कामं करिष्यामि न तवाहं पापनिश्चये यथा व्यसनमारब्धं जीवितांतकरं मम एषत्विदानीमे
वाहमप्रियार्थं तवानघ निवर्तयिष्यामि वनात्रामेरजननंदिनं निवर्तयितारामं न तत्स्मारहं दीम
तेजसः दासभूतोभविष्यामिस्वस्थिते नोत्मनात्मना इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियेतरे वीक्याणि
तातदक्त्वा शोकार्दितश्चापि पपात रम्ययः सिंहोयथासर्वकंदरस्थः २८ अध्यायः ७३ तोयथा महे
पितानु मातरं भरतस्तदा रोषेणमहता विष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः १ राज्याद्भ्रंशस्व कैकेयि नृ
शंसे दुष्टचारिणि परित्यक्तास्मि धर्मेण मा मृतं रुदती भव २ किं नुतेदूषयद्रामो राजा वाभृ` `शधा

सिति १ भ्रंशस्व भ्रष्टाभव वनं गच्छेत्यर्थः मृतं भर्तारमुद्दिश्य रुदती माभव धर्मत्यागेन भार्यापतिभावस्य नष्टत्वादितिभावः केचित्तु परित्यक्ताय
मित्याहुः १ तेनो भ्रष्टसंभावितमतोमाभ्यां मृतं दशरथं रुदतीभवेत्यर्थः नवपुत्रमरणकृतः शोकोस्तीति भावइत्याहुः २ अहूषयत्स्वेन

422

तस्मात्भ्रातृहन्त्रीसर्वशास्त्रा योऽन्त्रज्ञ्लहन्त्रीभामामित्रुतममन्त्रि यस्माज्ञोभर्तुर्वधाज्ञामादीनांविवासनाद्वेतिभावः नरकंगच्छशास्त्रकालेलो
इनरकंपवर्तेताभ्रामद्रत्यर्थः ५ इहशंभर्तेमरणेमम्यविवासनरूपंघोरंतंचसामान्यविषयवरहृयोऽस्यहशाविशेषयन्त्र कंरणासर्वलो
कप्रियंरामंहित्वाविवासयतकैकेयीपुत्रोयेनमहदेवदुःखमावहृतिलोककलंकरूपं यद्दानन्देषणेरामोत्यसन्नीतिभयं यद्दामपा

हेशनिया

भ्रातृहन्त्र्यमित्रेघ्रामकुलस्यास्यविनाशनात् कैकेयिनरकंगच्छमावनात्नसलोकतां यत्वया
वेदशेनापकृतेघोरेणकर्मणा सर्वलोकप्रियोहित्वाममभाया - हितेभयं ५ तत्कृतेमेपिताहतो
रामश्चारण्यमाश्रितः अयशोजीवलोकेत्वयाप्रतिपादितः ६ मातृरूपेममामित्रेनृशंसेराज्यकामुके
नतेहमभिभाष्योस्मिदुर्वृत्तेपतिघातिनि ७ कौसल्याचसुमित्राचयाश्चान्याममातरः दुःखेनम
हताविष्टास्त्वांप्राप्यकुलदूषिणी ८ नत्वमश्वपतेःकन्याधर्मराजस्यधीमतः राक्षसीतत्रजातासि
कुलप्रध्वंसिनीपितुः ९ यत्त्वयाधार्मिकोरामोनित्यंसत्यपरायणः वनेप्रस्थापितोवीरःपिता
पित्रिदिवंगताः १० ॥

तत्कृतेत्यादिस्वंसंसर्गेणापित्वयापतत्किंवहुरूपंभयं ५ तदेवाहन्नदितिजीवलोकेयवावरलोकेप्रतिपादितः नतेहमभिभाष्यः
सत्संभाषणानयाकार्यमित्यर्थः १८ नत्वमश्वपतेःकन्यानतत्कुलाचितोकन्यानभवसीत्यर्थः पितरिमात्रास्मेतिशेषः यद्दाह

पि॰ऊ॰ तत्सप्तमेदृष्टिवत्सवल्वकी ७ पितामहान्या
सितः १० ॥

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
२१३

423

यत्त्वयानायत्नायपृष्टोनातस्तापंतस्यापफलंपितृभ्रातृसहितेऽत्रतएवतत्त्रिमितंसर्वलोकस्यचाप्रिये मयिहृतंतत्दृष्टाहिमपद्वृपंसर्वलोकाप्रियत्वरू
पंच ॥ हेपापनिश्चयेविप्रकृताप्रतिपुत्रविप्रकृताकृतावृकुलोपंनरकलोके १२ बंधुसंश्रयंबंधूनामाश्रयभूतंकौसल्यायाआत्मसंभवंश्रीरा
मंसेपितृव्याघ्रः एवंगुणविशिष्टंकिंवावदुपसेनाज्ञानासीत्सर्वः १३ अमेयसत्त्वतःकिंतत्राहु अगात्यादिअंगानिमहत्त्ववत्तुंदरपाणिपादरूपा
ण्यंगानितेज्ञागल्मादीनिएतेनागात्संभवंतीतिकत्वावैश्यायागअंगत्रयहणंपूर्वितं एतेननस्यसर्वांमतेजसंभूतंदर्शितंपदितद्हितस्य
वैश्यागानेजासंभूतमितिश्रुतेः स्वियरक्तमेवंरनेःहृदयहृदयपुंडरीकआत्मातिष्ठानेत्रनेनहृदयादिदत्तयते इतिश्रुत्यर्थउक्तः यदेवंतस्मा

यत्त्वयानासितत्तापंमय्यपिपित्राविनाकृते भ्रातृभ्यांचपरित्यक्तेसर्वलोकस्यचाप्रिये कौसल्यायाः
मेसंप्रुक्ताविप्रकृतापापनिश्चये कृतवाक्केशाप्यसेदृष्टलोकनिरयगामिनी किंमाव्रजयसेकृत्स्नं
निर्यतंवंधुसंश्रयं ज्येष्ठंपितृसमंरामंकौसल्यायात्मसंभव अंगप्रत्यंगजःपुत्रोहृदयाच्चाभि
जायते तस्मात्प्रियतरोमातुःप्रियाएवतुबांधवाः १४ अन्यदाकिलधर्मज्ञाःसुरभिःसुरसंम
ता वहमानौददर्शोर्व्यांपुत्रौविगतचेतसौ १५ ॥

त्मातस्मात्सःपुत्रःप्रियतरः आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः निरुपधिप्रेमास्पदत्वाच्चात्मनः सर्वलोकप्रसिद्धमेव बांधवाःपितृमातृादयःप्रि
याएवतनुप्रियतराः एवंचौरसवियोगदुःखंसर्वोत्कृष्टंसहस्वेतिभावः प्रियतत्वाननबांधवइतिपाठेमत्वार्थात्स्यपूर्वार्थवृत्तिप्रियत्वादे
वनबांधवाः बंधुदत्तपुत्रादिवद्भवंतीनत्वनर्थप्रसंगइतिकसंमृतपाठपर्यन्यायात् १४ अत्रार्थेइतिहासमाह अन्यदेतिकस्मि
श्चित्पूर्वकालेइत्यर्थः सुरभिःकामधेनुः किलेतिप्रसिद्धौधर्मज्ञाः पुत्रौविदोहवहौ एवंवदंतिकिलत्यर्थवहमानौहलम् १५ ॥

अईदिवसंदिवसस्याई यायवदुलेनश्रोतौ हदृष्टाप्रत्रौ स्तां गजौजुनौपि हर्षुवैगुतौ वदाति चममकायायासनाविति १९ सवराजस्युतिमानाम
424 इव १० १८ १९ यस्मात्सुयमरेभतो निनकः जुतइत्यायादितास्त्रथमार्थनसिलनवास्मासिनिकाजुईष्टब्याः २० किंविदपिभयजुनो

नावईदिवसंश्रोतौ हदृष्टाप्रत्रोसहीनले स्योदप्रवशोकेनवाष्पपर्याकुलेक्षणं १६ अथस्माहजन
स्तस्याःसुराज्ञोमहात्मनः विद्वःपतितागात्रेसन्दृष्टासुरभिर्गंधिनः १७ निरीक्षमाणास्त्रांशङ्कोद
दर्शसुरभिंस्थिता प्रकाशेपविशिताद्रीनांस्द्दतीभृशदुःखिता १८ तांदृष्ट्वाशोकसंतप्तांवज्रपा
णिर्यशस्विनी इंद्रःप्रांजलिरुद्विग्नःसुरराजोब्रवीदवः १९ भयंकञ्चिन्नवास्मासुकुतश्चिद्दिपतेम
हत् कुतोनिमित्तःशोकस्तेब्रूहिसर्वहितैषिणी २० एवमुक्तासुरभिःसुराजेनधीमता प्रत्युवाच
वतेनावाक्यंवाक्यविशारदा २१ शांतंपापंनवःकिंचिकुतश्चिदमराधिप अहंतममपुत्रौवा
निम्नस्थौविषमेस्थितौ २२ एतौदृष्ट्वाकृशौदीनौसूर्यरश्मिप्रतापितौ वध्यमानौबलीवर्दौकर्ष
केनदुरात्मना २३ ममकायात्प्रसूतौहिदुःखितौभारपीडितौ यौदृष्ट्वापरितप्येहंनास्तिपुत्रसम

पिदेवोर्धकोनास्तिशोतंपापमिनादिकंयद्वविनष्टवाजदोषनिवकनविशेषःपुष्पान्तदुःखजनकंपापंशांनमित्यर्थः किंतु अ
हमद्यौविशमदर्शास्थितौ कर्षकेणपनोदादितावध्यमानौतावुभयमानौदृष्ट्वाशोचामि २२ २३ नास्तिपुत्रसमःप्रियइतिसुरभिवचनात्

श्री॰ वा॰रा॰ अयो॰ २१५

425

प्रथेंद्र व्यापार गमाहयस्यायहिपुत्रसहस्रैः सा ता पुत्रमे तानपुनितैः तां रुदंतीं दृष्ट्वा रंद्रोपि स तानानुपरमं दिकं किमापन मन्यते २५ इह संसारे भूये
षीसवीन्कृष्टा २६ सर्वं सर्वे प्राणिजनय ईहवेणांति मे सर्वो तनमहत्तनचरिते यस्याः श्रीमत्याः इष्टा दानेभ्यः पशक्तिमत्साः गुणमहुख्याः सत्यरूपम
स्वगुणवन्याः लोकधरणकामयाप्रवृत्तयाइति शेषः स्वभाव परिवेष्टपाव्या हारनिद्राभयमैथुनानि सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणां निति सा

यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परं इंद्रो ह्यक्रु।
तिपातेन त्वगात्रे पुण्यगंधिनम् सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामहेश्वरः समाश्रित प्रकाताणाला
कृपारणकाम्यया श्रीमत्या गुणमुख्यायाः स्वभावपरिवेष्टया यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति
कामधुक् किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्त्तयिष्यति एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृ
ता तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे २९ अहं त्वपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमां वर्द्धनं य
शसश्चापि करिष्यामि न संशयः ३० ॥

मान्याम मसिपुनीमावलत्सुगुणयाः २७ यस्याः पुत्रसहस्राणि संतानपरंपरयाहारेण संतितानि सा शोचति किं पुनस्तानुबीपकपुत्रा कौशल्या
रामं विना वर्त्तयिष्यति केन विशिष्टासती निशेषः इदं कष्टमित्यर्थः २८ विवत्सेव यदेवं तस्मादिति २९ अयचितिं निष्कृतापिनः इमां वद्दयमा॰

प्रयय शेषवर्द्धनं भ्रान्तसंप्रज्ञो वा ह अनाथावेनावादिमहावाहू समं वनं प्रवेष्टुम्। मिवद्धनसमूमयेतन्न्यति निषिततयेति भावः ३० पापंश्रेष्ठविरासनरा
426 वेकंकमनिष्टराज्यश्रियं ३२ अस्य मरणं तमेव शापस्थितमित्याह सततिर्वाहिपूर्वकृतमहापापेन सर्पः कदेस्व वधेन सोस्मि येषामिति शेषः परायणं गतिः ३ २

अनाथाव् महाबाहू कोशलेंद्र महाबले स्वयमेव प्रविष्टास्मि वने मुनिनिषेविते ३० नत्वहं पापसंकले
पापेपापेन यत्कृते शक्नोथार्थयितुं पापैरभ्युक्तं निरीक्षितः ३१ सा न मे स्मि प्रवेशाय स्वपवाविष
दंडकान स्म्वेव याश्यवाक देनहन्तेन सरायणे ३३ अहमप्यवनीपमे राम समपराक्रम कृतकृत्यो
भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ३४ इति नागरवाक्येन नामरां ऋशनादितः पपात भुवि संक्रुद्धो
निःश्वसन्निव पन्नगः ३५ तेरक्तनेत्रः शिथिलाव रस्तथा विधूतमौलीभरणः परंतपः वधस्वमेधोपति
नोन्दपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये ३६ अध्यायः ७४ दीर्घकालात्समन्यायसंताल
व्याससवीर्यवान् नेत्राभ्यामक्रमसृष्टवीभ्यां दीनमहीत्समान ॥

विप्रवासितकल्मषः हेरेकृतकलंकः ३४ इतीत्यस्यविजयोप्यतिशेषः
नागरवारवाएपत्नोमरेतिपाठांतरं संक्रुद्धः पन्नागइव श्वसन्निवत्यन्वयः पाठांतरे श्रयणपतत्संवंभिनिवंधनस्थानेनेत्नोमरां ऋशनोदितोनाग इवेत्स
र्पः भुविपपात्मरनइतिशेषः ३५ शचीपतेः केतुरिंद्रध्वजः उत्सवक्षयेतत्सवाने ३६ इति अयोध्याकांडे चतुःसप्ततितमः ७४ दीनां सुमन्त्रीषि

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
२१५

427

अमात्याः भरतागमनेश्रुत्वाज्ञाताः सुमंत्राद्यः अभ्यकुत्सयत्लोकसेवकस्यापि कैकेयीकृतव्यवहारेणमानिष्टत्वाख्यापनायोक्तरीत्यैवसर्व
लोकसमक्षंजनगर्हइत्यर्थः अथयत्रेयाजकत्वानमंत्रत्वाद्यपिप्रकृतविषयेनास्तीतिमंत्रिणः प्रत्याययितुंराज्यमित्यादिमातरंनैवमंत्रयेहणार्थेनप्रेर्य

सोमातरमथोभरतोजननीमभ्यकुत्सयत् राज्यंनकामयेजातुमंत्रयेनापिमातरं २ अभिषेकंन
जानामियोभूद्राज्ञासमीक्षितः विप्रकृष्टेह्यहंदेशेशत्रुघ्नसहितोभवं ३ वनवासंनजानामिरा
मस्याहंमहात्मनः विवासनंचसौमित्रेःसीतायाश्चयथाभवत् ४ तथैवक्रोशतस्तस्यभरतस्यम
हात्मनः कौसल्याशब्दमाज्ञायसुमित्रांचेदमब्रवीत् ५ आगतःक्रूरकार्यायाःकैकेय्याभरतःसु
तः तमहंद्रष्टुमिच्छामिभरतंदीर्घदर्शिनं ६ एवमुक्त्वासुमित्रांतांविवर्णावदनाकृशा प्रतस्थेभरत
यत्रवेपमानाविचेतना ७ सतुराजात्मजश्चापिशत्रुघ्नसहितस्तदा प्रतस्थेभरतोयेनकौशल्याया
विवेशनम् ८ ॥

प्रामितत्वहेतुः राज्यंनकामयइति २ योभिषेकोराज्ञासमीक्षितःचिंतितः अत्रानेहेतुमाहविप्रकृष्टइतिहूरन्तेद्रुत्यर्थः ३ ४ तथैवक्रोशतस्तस्य ५ दी
र्घदर्शिनं ६ हिताहितकार्याकार्यकर्मणः कालांतरभाविफलज्ञानवंतमद्रुडिंमेत स्वनपत्रहृष्टमि ६ ७ गापिभ्याहृमिञ्जादयः येनमार्गेणविशनेश

428

कौसल्यां सुमहातपस्विनीं १ समेत्य आश्लिष्य तादृशमसमयेष्वालिंगनकरणयोग्यं विशेषणं मनस्विनीति १ राज्यं प्राप्तं भद्रेति शेषः राज्यप्राप्तिप्रका-
रमाह क्रूरेणेति रामविवासनरूपेण कर्मणा कैकेय्याः तथैव तवार्थे शेषत्वं विवहायां से प्राप्तं राजनः तत स्वेन तया प्राप्तमसीति भावः ॥ त्वं मे मम प्रमेत्र इति
न वराज्यप्रदानेन किमपि मे दुःखं चिरपितृ चीरवसनेन वनचरिणं चरवसनत्वमिह वनचारिवेषः मे भद्रे रामं त्वदागमनात्पूर्वं शीघ्रं वने प्रतिप्राप्य
प राजानं मरिष्यतीति कैकेयीनं तत्र तादृशप्रस्थाने कं गुणं पश्यति दृष्टिनाज्ञानेऽदृष्टिः दुःखमिति शेषः स्थितेन रामे मम पवपित्वा क्वान्तामेवाभिषि।

ततः शत्रुघ्नभरतौ कौशल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ पर्यष्वजेतां दुःखार्तौ पतितां नष्टचेतनां रुदन्तौ रुदतीं
दुःखात्समेत्यार्यां मनस्विनीं भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता १ इदं ते राज्यकामस्य राज्यं
प्राप्तमकण्टकं संप्राप्तं बत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनं
कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति हिरण्यना-
भो यत्रास्ते सुतो मे स महायशाः ३ ॥

यत्रास्ते तत्र वाच्यं तत्र यास इति भावः २ मामपि प्रस्थापयितुमर्हति मे प्रति न स्पृहः दुःखहेतुत्व प्रकृते ते रिति भावः हिरण्यनाभः हिरण्यवर्णना-
भिर्युक्तः इदमसाधारणं रामलक्षणं ३ कैकेयी विना नष्टे तत्र वराजसंस्कारे ग्रथिक भोक्ष्यतीति धनपत्नी ह ग्रथ्येति ग्रग्निहोत्र मिति
राजदेहस्याप्युपलक्षणं कैकेयी वर्त्तीगममे मरणे मे प्रतकार्यं न कुर्यादिति राज्ञानिषेधादिति भावः ३ ॥ ऋ ३

श्री॰
वाल्मी॰
अटी॰
२१६

अथवानानत्वदत्तेराज्यसंस्कारादिकृत्वापश्चात्तांतत्रनयेत्याह कामंवेति तस्यानेचेत्यपिचोद्यं १५ समाचितंवाअस्मन्निर्यातनंवैरशुद्धौदानेनास्मत्पनेम
तं १६ इत्येप्राचीनोक्तिविनाप्रस्त्यवंसंभर्त्सितेकैकेयीयदत्तवचिपणगर्हितेनापित्वमातृवित्तेनास्मात्स्वाधीगतस्यलेपिदत्तेविहेतुवचनेन्क्रूवणाहिभा

429

अथवास्वयमेवाहं सुमित्रानवराखवं अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य गन्ता स्वयेन राघवः १५ काममेवाखमेवा
यतत्रमानेनमर्हसि यज्ञोसौपुरुषव्याघ्रस्तस्यानेमसजनस्तपः १६ इदंहिनववित्तीर्णंयनयन्यसमा
चितम् हस्यस्वरयमेप्राणाराज्यंनिर्यातनंतया १७ इत्यादिवहुभिर्वाक्यैःक्रूरैःसंभर्त्सितोनघः वि
शेषेभरतोनातीवशोणेनशेववसुवित्ता १८ पपातचरणेनस्यास्तदासंभ्रांतचेतनः विलप्यवहुधासं
ज्ञोलव्यसंतस्तदाभवत् १९ एवंविलपमानांतां प्रांजलिभरतस्तदा कौसल्याप्रत्युवाचेदंशोके
वहुभिरावृतम् आर्येकस्मदत्तायनेगर्हसेमामकिल्विषम् विपुलांचममप्रीतिंस्थितांजानासि
राघव २०

व: १७ अस्तंगइतिच्छेदः १८ विलपमानांइदंतेराज्यकामस्येत्यादिक्षापमाणां १९ अजानंतंप्रवत्वहतोतमितिशेषः राघवेनहि
ंघेयममत्वदयेषुर्वेस्थितांविपुलांप्रीतिंजानास्येव इदादीनंतनतोपिथकापित्त्वदुरपितत्रैवेपसंहारात् २० ॥ ॥ २० २१६

430

इदमर्थं परत्रेहेप्यत्र व्रत्वाच्चप अप्राप्य यत्ति कृतेति संयत्वादिगुणविशिष्ट आर्यो रामो यस्यानुमते सम्मते सम्मतिं वंयनेगतः तस्यकृतशा स्त्रानुगा मुह
र्मिनिति कृवि स्मरनमार्गगाबुद्धिर्मीभूत इमोपि कानर्थाभावादयपरस्मः श्रापथः अतः यं प्रपंचः सामान्येन शपथ कारणमपि विशेषतः स्मृति
नापि पर्थ वसतीति वाच्य २१ प्रैष्यं प्रेष्य नमति मे हृतिं अभिषवेक्ष भूत्रादिनु २२ योमर्नाभ्यस्य मेहन्त्वकमे कारयिता च्चनर्थं के भूमा राहेनं करोतिन

इष्यतो सास्तय

कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन । सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्यो नुमते गतः ॥ २१ ॥ प्रैष्यं प्रा
पीयतां पापात्स्य पूर्वं व्रजतिमहृतः । हत्वपादेन गौस्वमो यस्यार्योनुमते गतः ॥ कारयित्वा महत्कर्मे
भर्तारमत्य मनर्थकं । अधर्मो योस्य सोस्य यस्यार्यो नुमते गतः ॥ २३ ॥ परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्र
वत् । ततस्तहृहितो पापं यस्यार्यो नुमते गतः ॥ २४ ॥ बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्य रक्षितुः प्रजाः ।
अधर्मो योस्य सोस्यास्तु यस्यार्यो नुमते गतः ॥ २५ ॥ संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणां । तां वा
प्रलपतो पापं यस्यार्यो नुमते गतः ॥ २६ ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले । मा स्म कार्षीत्
सतां धर्मं यस्यार्यो नुमते गतः ॥ २७ ॥

सायोऽधर्मः सोस्यास्त्वन्वयः ततः तस्मै अथाघ्रादितायत्तर्ययेन सि: यस्यानुमते गतः तस्यास्त्वि शेषः २४ बलिकरस्तद्रूप षड्भागमुद्धृत्य आदा
य प्रजाश्च रक्षितत्वर्थोऽधर्मः सोस्यास्तु २५ सत्रेयागे संश्रुत्यप्रतिज्ञाय अपलपतो नपस्विभ्यो दक्षिणाः २६ २७ ॥ ५ २१

ततो धर्मं च पश्चात्स्थितेन पाण्डवं न स्मृत्वा ... धीमता आचार्येणेति विशेषः वृत्तोत्सन्नं नृपं प्रायः प्रासोनित्यर्थः २८ स्फोटो विशालो बाहुर्यः शोचयः
सन्तरामे राज्यस्य अन्यथा सेनेत् सिंहासनेन मद्रा लीतनारशरामदर्शनभाग्य रहितो भवन् मेष्ठानुव्रजनेन रहितो भवतीत्यर्थः तावन्न्ये तं जीवन्त्या
भूमिविभावः २९ क्रूरं मिलमङ्गलं तु लात्मकं त्यागेच्छागमा महथा आज्ञादीति मिनं विनाश्य स्यातत्र आपी न जयापाय प्राप्नोतु ३० गवामिति अग

उपदिष्टेन सत्त्वार्थेशास्त्रं यत्नेन धीमता सज्जाशाय नदुष्टात्मा यस्यायं न मनोगतः २८ माचन्ने वृत्त
हं सेन्द्रभास्करतेजसं हासी राज्यस्य मासीनो यस्यायं न मनोगतः २९ पापसंकुल संत्यागे हृत्या
लोष्टाज्ञ निर्गुणः गुरुस्त्याप्यवज्ञाता न यस्यायं न मनोगतः ३० गर्भा स्तूपशापपादं न गुरु न्यायविदे
तिच रमित्रेदुहे न सोत्सर्थं यस्यायं न मनोगतः ३१ विश्वासात्कथितं किंचित्परिवादं मिथः क्वचित्
विवृणोति स दुष्टात्मा यस्यायं न मनोगतः ३२ अकर्त्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तात्मा निरपत्रपः लो
केभवत विद्विष्टो यस्यायं न मनोग

मित्रविषः परिवेदेत मित्रमित्रा ष ३१ विश्वासादत्तं यत्किंचापि प्रकटयिष्यतीति विश्वासात्मिथः
रहसि मिथो न्योन्यं रहस्ययोः किंकिंचित्परिवादं कस्य चित्सदापाणादिदोषं ३२ अकर्त्ता प्रत्युपकारकर्ता अत एवाकृतज्ञः अत एव त्यक्तः सज्ज
नैस्त्यक्तात्मेति पाठे सज्जनैस्त्यक्त आत्मा स्वरूपं यस्य सोमेवार्थः उद्वयनादिनात्यक्तदेहस्तदर्थः अत एव लोके विद्विष्टः भवतः ३२ ॥ ॥

पकोमृष्टमश्नातःतरेष्टभोजिनेश ४५ प्रमीपन्तो मिवतंनायमौक्रियोग्यग्निहोत्राधिकं स्वियजमित्युतुकर्षः ४५ उः स्विनद्धस्यस भवन्तीतिशेषः अप्राप्ये
432 त्वस्याविषमामितिशेषः राजस्त्रीस्नात्रदोषस्यायेइन्नादिश्ववेषंगः ४७ लादत्यतिपतिनीयनासंयादकवस्त्रविक्रियोग्याग्रः भूमान्भरणीया

प्रदोषे वेदमधस्तेवमलहेपरिवारितः सपकोमृष्टमश्नातुयस्यापीनमतेगतः ४४ अप्राप्यस
हग्नान्यानननपनः प्रतीयतो अनवाप्यक्रियाधर्म्यायस्यापीनमतेगतः ४५ मात्मनः सन्निद्व
दीनस्य शदरोगुरुः खिनः आत्मत्समग्रमप्राप्ययस्यापीनमतेगतः ४६ राजस्त्रीवालहन्ता वधे
षत्यापसबन भक्तत्यागेनयत्याप्तेनस्यापरनिपृयतो ४७ लाहनयामधुमासेननलाहनचवि
शेनव सदेवविभ्रयादुन्यात्यस्यापीनमतेगतः सयामसस्यपाटवशाद्रग्नोपभयंकरेपलाप
मातोवध्येत यस्यापीनमतेगतः मध्येप्रसक्तोभवतस्त्रीभवेनिरपराः कामक्रोधाभिभूत
स्य यस्यापीनमतेगतः ५० मध्येप्रसक्तोभवतस्त्रीभवेत्तशवतिस्पशः कामक्रोधाभिभूतस्य
यस्यापीनमतेगतः ५१ मासपक्षेमतोभूपादयमैनतिषेवतो अपात्रवर्षीभवनयस्यापीन
मतेगतः ५२ ॥

त्यत्रदारादीन ४८ वीरंजीनमालिनवस्त्रंवहन्हाभवतिशेषः नाटपीनिषद्धाचरणापवन्याभवन्तितिभावः ५० ५१ अपात्रवर्षीअपात्रेदाता ५२

दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां त्यागभोगविहीनाविभवं स्त्वितिभावः ५३ उभेसंध्येशयानस्यपापेतिशेषः ५४ ५५ देवतानामितिदेवादिशुश्रूषारहितस्य
यत्पापंतत्पापंसप्रतिपद्यतामित्यर्थः ५६ सतांकीर्त्याःसद्भिःकायमाणज्ञाघ्यायाःभ्रश्यतुसमसाभूतसेत्यर्थः ५७ अनर्थेस्त्रीव्यसनाद्यनर्थे

उषितान्नस्रावितानिविविधानिसहस्रशः दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तांयस्यार्योनुमतेगतः ५३ उभेसंध्ये
शयानस्ययत्पापंपरिकल्प्यते तच्चपापंभवेत्तस्ययस्यार्योनुमतेगतः ५४ यदग्निदायके
पापंयत्पापंगुरुतल्पगे मित्रद्रोहेचयत्पापंतत्पापंप्रतिपद्यतां ५५ देवतानांपितॄणांचमाता
पित्रोस्तथैवच मास्मकार्षीत्सशुश्रूषांयस्यार्योनुमतेगतः ५६ सतांलोकात्सतांकीर्त्याःस
ज्जुष्टात्कर्मणस्तथा भ्रश्यतुक्षिप्रमद्यैवयस्यार्योनुमतेगत ५७ अपास्यमातृशुश्रूषामनर्थेसोव
तिष्ठतां दीर्घबाहुर्महावक्षायस्यार्योनुमतेगतः ५८ मा प्रजा रमतां नित्यं शुरुषः पिशुनोऽशुचिः
राज्ञोभीतस्त्वधर्मज्ञोयस्यार्योनुमतेगतः ५९ ऋतुस्नातांसतींभार्यामृतुकालानुरोधिनीम् अति-

र्थे ५८ समायात्प्राप्नुयात् ५९ अर्थिनामाशामितिसंबंधः आशंसमानानांतल्लवत्ताऊर्ध्वदत्तघोटात्स्त्रावनिरीक्षकानोवित्तर्थी ५० मायपावेचनयारा
त्नोभीतइतिभयकारणेपिशुनत्वोयव ५१ ऋतुकालानुरोधिनीऋतुस्नाताकालज्ञान् सर्वसन्निहितान् ५२ ॥ ५२

434

विप्रलम्भप्रजातस्य प्राधदानेन प्रनष्टसंतानस्त्रीहिषाहानथाभूतस्य यद्वा विप्रलम्भाविवर्जितः प्रजानां पतन्त्यापायेनतस्य विरहविच्छेदयत्ववालवत्सां
दोग्धुम्प्रशालोकृदोहनानिकंदोग्धु ५४ परदाराज्ञिशोवत्सायनायं शतिघयता मूर्छःस्यादितिशेषः ५५ पकः यत्ना यद्वयं तद्देकपवलभतनि
तार्थः ५६ विप्रलम्भेनवचनयायोजयत् अपच्छयन्नितियावत् ५७ भक्ताशिवविष्णादिदेवताभक्तामार्गेनेजदयाहलकशेवदेवसवादिशास्त्रामा
श्रित्यनत्कोयत्रेमिविवदमानेषुयत्पापंपद्यातयोविवादंपश्यतः स्रावनःपापेनयापेनसंयुज्यतेत्यर्थः नस्यपापतिपापातिपाठेतेष्वायत्या

विप्रलम्भप्रजातस्य दुःखेनेव्रालणस्ययत् तद्देनत्पतिपद्येत यस्यायोऽनुमतेगतः ब्राह्मणायोप
तोष्टत्वा विहत्वकलुषंद्विपः बालवत्सांवगादोग्धु यस्यायोनुमतेगतः यमैद्वारान्विनिजपरदा
राविषवत्ता यत्कार्यमेरतिमूर्छा यस्यायोनुमतेगतः ५५ पानीयहृषकेपापंतथेवविषदायके य
नदेवःमलभतोयस्यायोनुमतेगतः ५६ तृषार्तेसतियानीयेविलम्भनययोजयन् यत्पापाप्रोपम
तेतस्यान्यस्यायोनुमतेगतः ५७ भक्ताविविदमानेषुमार्गमाश्रित्यपश्यतः तस्यपापेनयुज्येत

पेतेनयस्यानुमतेगतस्तस्यपापेन संबंधोगः संबंधोभूयादित्यर्थः भावेचयुज्यतेतिप्रयोगः अयंपरस्त्वयंनेतिसंरक्षाभिनिवेशिनः याहृयामे
भवंतेवपिशाचाश्वन संशयः इतिशिवपुराणोक्तेः पाव्रह्मविसुरुद्धाणांभेदवुद्धिनिवेशतः सोथयउदरव्याधियुक्तोभवतिमानवइतिकर्म
विपाकशास्त्रेकेश्वयत्र विवादमानानां जपेत्पापंज्ञातानानदकयनः पापमितितीर्थव्यावाहयोःसाम्यस्यपनष्टवेकेतेषांकलहशामनम

५८

श्री. वा. रा. अयो. २१९

६१ भूयः प्रियकं हि यत् शपथैः शपमानो प्राणानुपरुणत्सि पीडयसे ६२ प्रथ दिष्टभावं तावन्न गृह्णाति दिष्टोतिप्रात्मा अंतःकरणं लक्ष्मणैः शुभलक्ष
णैः सहितं सलक्षणस्त्वेत्यात्मेत्यर्थः हे वत्स हि यस्मिन् सत्यं त्वं भविष्यसि तदा सतां लोकानवाप्स्यसि केकेय्याग्रजमानयत प्रतिज्ञां सत्याऊर्विति यावत् ६२

एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्तो निपपात ह । विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः ॥ ५९ ॥ तदा तं शपथैः
कष्टैः शपमानमचेतनं । भरतं शोकसंतप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ६० ॥ मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुप
जायते । शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे ॥ ६१ ॥ दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्ष्मणः ।
वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकमवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥ इत्युक्त्वा चांकमानीय भरतं भ्रातृवत्सलम् । परिष्वज्य
महाबाहुं रुरोद भृशदुःखिता ॥ ६३ ॥ एवं विलप्यमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः । मोहाच्च शोकसंरंभा
द्बभूव लुलितं मनः ॥ ६४ ॥ लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रणष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ । मुहुर्मुहुर्निश्वसत
श्च दीर्घं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ६५ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे अयोध्याकांडे पंचसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

एवमनुमस्तस्त्रोविनह्युत्यनाथा सुयाति इत्युक्त्वेति ६३ शोकसंभावान् शोकाधिक्यादत एव मोहः विलुलितं दिभिनं ६४ दीर्घं यथाभवतीतथा रा
त्रिशेषः पाठांतरे यमस्तस्य यथा भवति तथा अत्रैकः श्लोकाधिक इति कतकसंप्रदायानायते ६५ इति रामायणे अयोध्याकांडे पंचसप्ततितमः ७५ २१९

436

भरतागमनं श्रुत्वा आगत इति शेषः १ संशय्यें प्रेतनिर्हारं २ परगां गता वसिष्ठं साष्टांगनमस्कारेणेत्यर्थः पारगां गतः इति पाठे धैर्यपारगामी इत्यर्थः कार
यामासेति कारणार्थं मन्त्रिणः श्रेयामासेत्यर्थः ३ बहुदिवसतैलावस्थानेन पार्थिना आपीतवर्णवदनं यस्य तं दशरथमिति उद्दिष्यो इति शेषः

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकयीसुतं उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः १ अलं शोकेन भद्रं ते रा
जपुत्र महायशः प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् २ वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां
गतः प्रेतकृत्यानि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ३ उद्धृतं तैलसंसेकात्स तु भूमौ निवेशितं आ
पीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपं ४ संवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते ततो दशरथं पुत्रो वि
ललाप सुदुःखितः ५ किं ते व्यवसितं राजन्प्रोषिते मय्यनागते विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च म
हाबलं ६ क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनं हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ७
योगक्षेमं तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन्कल्पयिता पुरे त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ८ विधवा पृथि
वी राजंस्त्वया हीना न राजते हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति मा ९ ॥

व्यवसितं मनीषितं प्रोषिते देशांत
रं गते इति रामेणादीनमिति दुःखितं जनं हित्वा क्व यास्यसीत्यन्वयः ७ तेन चाव्यग्रमित्यत्र स्वरेव योग्यापमेयोगक्षेमं प्रमाणं चाव्यग्रं परित्यक्तः दुःखं पास्य

श्री॰
वाल्॰
अयो॰
२२०

४३७

१ अविचारितं शामीतवैभवाडम्बरगणरहितं यथा तथा ॥ ऋत्विजो यत्नप्रमिताहिताः पुरोहितः सर्वहितप्रतीकः तदुक्तं मेत्रैव प्रथमे क्रतिस्मणियोष्टिके
प्रथरेयमऋशालः यस्माद्राजन्नेरोहितं इति उपनीयवेदाध्यायकआचार्यः २ अग्न्यागाराद्बहिष्कृताः अनः शावसन्ताद्बहिः प्रदेशप्रतिष्ठापिताः याजकैः

एवंविलपमानेतुभरतेदीनमानसे अब्रवीद्वचनंभूयोवसिष्ठस्तुमहामुनिः १ प्रेतकार्याणियान्यस्य
कर्तव्यानिविशांपते तान्यवग्रम्हावाबाक्रियतामविचारितं ॥ तेथैतिभरतोवाक्यंवसिष्ठस्याभि
पूज्यततत ऋत्विक्पुरोहिताचार्यास्त्वरयामाससमवेशः २ येतग्रयोनरेंद्रस्यअग्न्यगाराद्बहिष्कृताः ३
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैवतेयथाविधि ३ शिविकायायथारोप्यराजानंगतचेतनं बाष्पकण्ठाविम
नसस्तमूहुःपरिचारिकाः ४ हिरण्यवसुवर्णंचवासांसिविविधानिच प्रकिरंतोजनामार्गंनृप
तेरग्रतोययुः ५ चंदनागुरुनिर्यासान्सरलंपद्मकंतथा देवदारूणिचाहृत्यचितांचक्रुस्तथापरे ६
गंधानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्रगत्वाथभूमिपं तत्रसंवेशयामासुश्चितामध्येतमृत्विजः ७ ॥

उपद्रष्टभिः ह्रियंतेस्म ३ ४ हिरण्यं रजतं सुवर्णं रजतरूप्याणीति यावत् निर्यासो गुग्गुलादिः सरलपद्मके काष्ठभेदः देवदारूणि देवदारुकाष्ठानि देप
यंति चितां ग्राविनिशेषः ६ तत्र चितादेशेन गत्वा तं चितामध्ये संवेशयमासुः स्थापयामासुः ७ ॥ ७ २२०

438

ऽपेयुः प्रेतमेधिकं मंत्रानिति शेषः तस्य परलोकस्य हृद्यीमिति शेषः तु हृत्विजः तयज्ञप्रवर्तकाः ॥ १८ ॥ १९ प्रसव्यमपदक्षिणं अग्निचितं अग्निमेधेन यज्ञ
कृतारं स्त्रियश्च प्रसव्यं चक्रुरिन्यन्वयः ॥ २० ॥ २२ दशाहं अन्तं तत्संयोगे द्वितीया दुःखं अशौचं भूमौ शयानाः दुःखमित्येषः इदं च हस्वपमात्रोपलक्ष
णं न तस्य वा शौचस्य द्वादशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिरिति पाराशरोक्तेरिति दिक् ॥ २३ ॥ इति अयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः ॥ ७६ ॥ ततो दशाहेतिगत

न दाहं नृपाय ने ऽहनि जेष्ठेन सह ऋत्विजः । जगुश्चते यथान्यायं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥ शिबिकाभि
श्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः । नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥ प्रसव्यं चापि तं च
क्रुरृत्विजोऽग्निचितं नृपं । स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥ क्रौञ्चीनामिव ना
रीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे । आर्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥ ततो रुदन्त्यो विव
शा विलप्य च पुनः पुनः । यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्नृपाङ्गनाः ॥ २२ ॥ कृतोदकं ते भरतेन सार्धं नृ
पाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च । पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखं ॥ २३ ॥ श्रीपाय ॥ ७६ ॥
ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः । द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ ब्राह्म
णेभ्यो धनं रत्नं ददावन्नं च पुष्कलं

कृतशौचो नृपात्मजेति ततः इति दशाहेऽतिगते एकादशेऽहि कृतशौचः अनन्तरदिने प्रेतविमुक्ति
हेतोर्दशाहश्राद्धकर्माणि द्वितीयमासिकादिसपिण्डीकरणान्तश्राद्धानि । वात्सिकेन्द्रागतमुहूर्तं आर्षपंक्तवत्तोऽजः शुक्लो योगो नरेश्वते श्र

[right margin, vertical:] श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे ... २ ॥

श्री०
वारा०
टी०
२२१
439

ऊर्ध्वं हादश्मोर्ध्वदेहिकं पारलौकिकं ३ त्रयोदशे हनि चिताभस्मोद्धारपूर्वकं स्थलशुद्धिः कर्तव्येति तत्र त्रिययमेद इति वाल्मीकाच्छेनीयते इति कतकः तीर्थ स्थलशोधनं अस्थिसंचयनमिहाह शब्देन रोदनशब्देन रोदनं पिहितश्चावृतः कंठो यस्य चितामूले इदं वाक्यमाह ५ तदेवाह तातेति निसृष्टः प्रव्रजितप्र व्राजिते शून्ये त्यक्तः मि रघुवंशे लवणया रक्तः यस्या अनाथाया गतिरवलंबः पुत्रः प्रव्राजितः ६ भस्मारुणं भस्मयुक्तं अस्थि दाहस्थानं दग्धास्थिदग्धास्था ।

दासीदासांश्च यानानि वेश्मानि सुबहूनि च ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिकं ३ ततः प्रभा
तसमये दिवसेथ त्रयोदशे विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्छितः ४ शब्दापिहितकण्ठस्तु शोधनार्थ
मुपागतः चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ५ तात यस्मिन्निसृष्टो हं त्वया भ्रातरि राघवे
तस्मिन्वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोस्म्यहं त्वया ६ यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनं तामंब तात कौ
सल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ७ दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलं पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन्वि
षसाद ह ८ स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इवोच्छ्रितः ९ अ
भिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतं अन्तकाले निपतितं ययातिमृ

हीनि पस्मिन् स्थानमंडले पितुः शरीरनिर्वाणं
शरीरनाशस्थानं तं दृष्ट्वा निष्टनन्विलपन्निषसाद ८ दीनः दुःखितो भूत्वा पपात उत्थाप्यमानः पुरुषैः यंत्रबद्धो यन्त्रो यंत्रध्वजः सद्वपापानशक्रयंत्रध्वजस्सा
कारस्य सदृशो भूमौ पातनार्थं योगोऽहस्स लकारार्थे यज्ञयंत्ररूपेण ध्वजस्तद्रूपेण निर्मित इत्यर्थः इति कतकः उत्थापनतः पतितेन तेनापमेनापात ९ अन्तकाले

गुणांगानि स्त्रापिंडपत्यालनगुणाः स्वांगानि भूतानि विचित्रवस्त्राभरणादिकर्माणि स्मृत्वा विललाप ॥ ११ ॥ वरदानमयज्ञातस्त्वे
440 भाग्रजपतत्रस्मानिति शेषः ॥ १४ ॥ नन्विति वस्त्राभरणादीनि वस्तून्यपस्थाप्यागणयुक्तिं ते प्रियं द्विप्रभरद्दाणीति प्रकर्षेणास्मदिष्टवरणं कारय

शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतं विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥ उन्मत्त इ
व निश्चेता विललाप सुदुःखितः स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा ॥ १२ ॥ मन्थराप्रभवस्ती
व्रः कैकेयीग्राहसंकुलः वरदानमयोऽक्षोभ्योऽमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥ सुकुमारं च बालं च स
ततं लालितं त्वया क्व तात भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान् ॥ १४ ॥ ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वाभ
रणेषु च प्रवारयति नः सर्वांस्तन्नः कोऽद्य करिष्यति ॥ १५ ॥ अवदारणकाले तु पृथिवी नावदी
र्यते विहीना या त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥ पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते किं
मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७ ॥ हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालितां अ
योध्यां न .... प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८ ॥ तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चान्ववेक्ष्य तत् भृशमा
र्ततरा भूयः सर्व एवानुगामिनः ॥ १९ ॥ ततो विषण्णौ श्रान्तौ च शत्रुघ्नभरतावुभौ धरण्यां स्म व्यचेष्टेतां ।

निभवनधनः कः करिष्यति त्वयि गते इति शेषः ॥ १५ ॥ यत्त्वया विहीना सती पृथिवी त्वदीयरणकाले तन्नास्मिन्नपि नावदीर्यते ॥ १६ ॥ १८ ॥ अनुगामिनोऽनुचरास्त्र
तेनरास्त्रभूवन्निति शेषः ॥ १९ ॥ विचेष्टेतां व्यलुठतां विश्रान्तौ विनिपाटे विशेषेण श्रान्तावित्यर्थः ॥ २० ॥

श्री॰ वा॰रा॰ अ॰टी॰ २२२ 441

प्रकृतिमान् प्रकृतिः वैद्यः सर्वज्ञः सर्वज्ञ भिषजौ वैद्यौ २१ वृत्तस्य वृत्तदाहस्य समावशेषास्थिनिचये अस्थिसंचयनाख्यकर्मणः शेषो वा त्र
वृत्तस्याप्यवशेषाम् शुद्धिभस्मादिमलक्षणं तेन सावशेषायः तस्मिन् कर्तव्ये सतीत्यर्थः एतेन त्रयोदशाहे त्यस्थिसंचयनं विहितं शिष्यपात्तम २१
त्रीणि द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू जन्ममरणे लाभालाभौ वा भविनितीर्थः अस्ति जायते वर्धते अपक्षीयते विपरिणमते

ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह २१ ज्येष्ठो
ऽयं दिवसः पितुर्वृत्तस्य ते विभो सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे २२ त्रीणि द्वन्द्वानि भू
तेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि २३ सुमंत्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्या
भिप्रसाद्य च श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवं २४ उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यश
स्विनौ वर्षातपपरिक्लिन्नौ पृथगिंद्रध्वजाविव २५ अश्रूणि परिमृद्नंतौ रक्ताक्षौ दी
नभाषिणौ अमात्यास्त्वरयंति स्म तनयौ चापराः क्रियाः २६ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे
सप्तसप्ततितमः सर्गः

नश्यतीत्येवं रूपाणीति कतकः भूतेषु एवं भवितुं अतिशोकाक्रांततया भवितुं सर्वं भूतभवाभवं तत्त्वं ति विनाशौ २४।२५ परिमृद्नंतौ नत
राजपुत्रौ अपराः क्रियाः भस्मोद्धारादिक्रिया उदिष्येति शेषः २६ इति रामाभिरामे अयोध्याकांडे सप्तसप्ततितमः सर्गः ७७ ॥ ॥ ॥ २२२

442

यात्रां रामसमीहंतं यात्रां समीहमानं विचारयंतमित्यर्थः १ दुःखे दुःखजनकसंकटे आत्मनः सर्वभूतानां गतिः स्मरणमात्रेण सर्वदुःखनाश
कः आत्मनः स्वस्य भ्रातुर्या दुःखगतिरिति किं वक्तव्यं अनेन प्रतिसंकटे भगवत्स्मरणमेव दुःखनाशसमर्थं नान्यदिति सूचितं स रामः सत्ववान
इत्येतेन दर्शितं विनकृतं समर्थे सतीति शेषः २ किं च रामो राज्यलाभास्पि त्राज्ञा बद्धं ते विनवानिति प्रयणेभ यादेवं करोति लक्ष्मणः सर्वे ख्यातु

अथ यात्रां समीहंतं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् गतिर्यः सर्वे
भूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः स रामः सत्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् बलवान्वीर्यसंप
न्नो लक्ष्मणो नाम योप्यसौ किं न मोचयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहं पूर्वमेव तु निग्राह्यः सम
वेक्ष्य नयानयौ उत्पथं यः समारूढो राजा नार्या वशं गतः ४ इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणा
नुजे प्राग्द्वारेभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ५ लिप्ता चंदनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती ।
विविधं विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता ६

चितं कृतवानिति लक्ष्मणो नाम कृत्वेत्यनुशोच्यः यो पि प्रसिद्धो भ्राता प्रसिद्धो सोपि तस्य
हेतुं कृत्वा रामं न मोचयते स्म वनवासात् ३ कथं पितृनिग्रहः उचितस्तत्राह पूर्वमिति यो राजा नार्या वशंगतः सन् न्यायमार्गं त्यक्त्वा उत्पथमारूढः
अतो लक्ष्मणः स्वयं नयानयौ समीक्ष्य विचार्य गुरोरप्यवलिप्तस्येति शास्त्रानुशासनेन पूर्वमेव वनगमनप्रसंगकाल एव निग्राह्यो भवेद
मनुचितमिति भावः ४ प्राग्द्वारे शत्रुघ्नाधिष्ठिते प्राग्द्वारे कुब्जा देवादागताभूत् ५ लिप्तेति राजवस्त्राणि राजार्हवस्त्राणि ६ ॥ श्री ६

श्री. वाग. सटी. २२३

वानरीकरुणनात् ग्रवगृह्य कल्लवप्रभृतकच्छेदो भंगग्राघिः पादोनरेचः पादद्वयेन ७ प्रकमणंनिर्दयं ८ वने रामस्त्री एनीतिशेषः यशोषः ॥ १२ ॥ समयक्रांतः
आरब्धपराक्रः १४ मामतिनिग्रहमितिशेषः ९ पूतवतः कर्मेवातेनग्र वपूतवतइत्यर्थः ३ देववः इतिपादोनतरं अस्फुतो मच्छाना नयाकर्तव्यमयनिश्चितः

मेखलादामभिश्छिन्नैरन्यैश्च वरभूषणैः बभाषे बहुभिर्बद्धा रज्जुभिरिव वानरी ७ तां न्वमीत्यदा हास्यो
ऽस्य शापापस्यकारिणी गृहीत्वा करणेऽज्ञा शत्रुघ्नायन्यवेदयत् ८ यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च
वः पिता सेयं मायान्वशंसावनस्याः कुरु पथामति ९ शत्रुघ्नस्तदा तस्यावचनेः शत्रुः खिन्नः श्रुतः
श्चरवृत्तास्तवीनिस्थवाच यतः १० तीव्रमत्याद्दिन्तुःखभ्रातरामे न यापितः यथायेमेयन्वंशामा
माकर्मणः फलमश्नुताम् ॥ एवमुक्त्वा चैतेनां शुभ सर्वजनसमाहृता गृहीत्वा बलवद्क्रोशमानं
त्कटमनादयत ११ ततः सव्यं शस्तं सखस्याः सर्वैः सर्वीजनैः क्रुद्धमात्रातायशत्रुघ्नमथोलापनाय
सर्वशः १३ प्रमत्तृयत कृतन्तःश्च नस्याः सर्वस्त्रीजनः यथायं सम्प्रक्रांतो निःशेषनः करिष्यतिः १४ सा
नक्रोशाव दात्मावयमेनाव यशस्विनी कोमलाशरणायामः साहित्योस्ति भवागतिः १५ सवैरो
षेणसर्वीनः शत्रुघ्नः षशासनः सेकर्षणेन दाक्रोशाकाशांतो पृथिवीतले १६ तस्यायाकृष्यमाणाः

मनक्रोशामितिसतानोऽस्माके पूर्वागतिरस्ति अत्र स्वाशरणंयामस्मृमंत्रयतेतवयः १५ पृथिवीतलेपातयित्वेति शेषः १६ भोंडं भूषणमात्रेपि १७ ॥ ७

स्त्रीन्कुब्जां कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य कुब्जामोचनार्थमागमागनामिति शेषः निर्भर्त्सनमात्रहस्तेन हरीकरणं १९ परुषैः मर्मग्राहिभिः अत
444 एव दुःखैः दुःखदैः पुत्रं शरमागता कुब्जामोचनार्थमिति शेषः २० यतः सर्वभूतानामवध्याः अतः क्षम्यतामित्यब्रवीत् २१ मातृघातकं मां प्रति य

तेन भांडेन विस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनं अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा १८ सर्वलीबल
वक्रोधाद्गृहीता पुरुषर्षभः कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः १९ तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः
कैकेयीभृशदुःखिता शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता २० तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिद
मब्रवीत् अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति २१ हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीं
यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकं २२ इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः त्वां च मां
चैव धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवं २३ भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः न्यवर्तत ततो रोषा
त्तां मुमोच च मूर्छितां सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह निश्वसन्ती सुदुःखार्ता कृपणं
विललाप ह शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता शनैः समाश्वासयदार्तरूपां क्रौंचीं

दि रामो नासूयेत् तत् कोपात् तदा हनिष्यामि अतो नाहमपि हन्मि २२ जानाति चेत् त्वां मां च नाभिभाषिष्यते स्त्रीघातिना विनिमन्ना इत्यब्रवीदिति पूर्वेण
संबंधः २३ २४ शत्रुविक्षेपः शत्रुघ्नेन तत्स्थानात् कर्षणं तेन प्रणष्टसंज्ञां विलपन्तीं त्रासादीनतापन्नां २६ इति श्री अयोध्याकांडे अष्टसप्तति

सर्गः ७८ ॥

445

सर्गः ततः १ दत्तासाधुनतादाजागुरुः तद्वाक्यपेशुरुतरःजेष्ठराराज्याहं २ यत्नपूतद्राज्यमानायकंननोराजाभवः मनञेष्ठवियमानेकथं
महेराजातद्वाहसंगत्याजेष्ठस्यवनवासाप्रतिपित्रादत्तासंगत्यातवचराज्यप्रतितदात्तासेगत्याराज्यंजूर्वेत्रपिभवाद्मापराधोति धर्म
विरोधंज्येष्ठविरोधलोकविरोधाप्रभोति पित्राज्ञायाउभाभ्यामपिपालनीयत्वादितिवहः पत्तद्राज्यमनायकमपि अन्यसादी

ततःप्रभातसमये दिवसेथवत्तदेशे समेत्यराजाकर्त्तारोभरतंवाक्यमब्रुवन् १ गतोदशरथःस्वर्गंयो
नोगुरुतरोगुरुः रामंप्रव्राज्यवैज्येष्ठंलक्ष्मणंचमहाबलं २ त्वमद्यभवनोराजपुत्रमहायशाः संग-
त्यानापराध्नोतिराज्यमेतदनायकं ३ अभिषेचनिकंसर्वमिदमादायराघव प्रतीक्षमतेत्वांस्वजनः
श्रेणयश्चनृपात्मज ४ राज्यंगृहाणभरतपितृपैतामहंध्रुवं अभिषेचयचात्मानंपाहिचास्मान्नरर्षभ
अभिषेचनिकंभाण्डंकृत्वासर्वंप्रदक्षिणं भरतस्तंजनंसर्वंप्रत्युवाचधृतव्रतः ६ ज्येष्ठस्यराजता
भविष्यतिमहीपालस्ततः नैवंभवन्तोमांवक्तुमर्हन्तिकुशलाजनाः ७ रामःपूर्वोहिनोभ्राताभवि
ष्यतिमहीपतिः अहंत्वरण्येवत्स्यामिनववर्षाणिपञ्च च ८ युज्यतांमहतीसेनाचतुरङ्गमहाबला अ

॥ २ ॥

नोसंगत्यापकमोस्मिन्नेवमत्वाचानापराध्नोतिमनसूपतिश्चनोराजाभवेजात्सर्वंतीर्थमाह २ अभिषेचनप्रयोजनवस्तुजातंरामाभिषेकार्थंवित
ते स्वजनोमंत्र्यादिः श्रेणयःपौराः ४ ५ भांडंउपकरणं ६ राजताराजत्वं ७ पूर्वोज्येष्ठः अहंवत्स्यामिरामप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः ८ आनयिष्यामिदं

446

रामहेतोः रामाभिषेकार्थं ॥१०॥ पुरस्कृतं श्रेष्ठेन कृतं अध्वरात् महायज्ञशालायां स्वामिहोत्रमग्निमिवार्थः ॥११॥ मातरं गृध्निनीं केवलमात्मपदे ।
रामात्मसंस्थापनाभिलाषिणीमित्यर्थः इति तीर्थकृतकस्तु पुत्रगृद्धिनीमिति पाठः पुत्रगृहनाभिलाषिणीत्याह ॥१२॥ शिल्पिनः खननादिकारिणः पन्थाः
प्रभावः तत्र पन्थाः गमनमार्गः क्रियतां विषमाणि च निम्नोन्नतानि च समानि क्रियंतां रथादिसंचरणयोग्यमिति भावः पथि विचा-

अभिषेचनिकं चैव सर्वमेवमुपस्कृतं । पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥१०॥ तत्रैव तं नरव्या-
घ्रमभिषिच्य पुरस्कृतं । आनयिष्यामि वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् । न सकामां करिष्यामि मा-
तरं पुत्रगृद्धिनीं वने वत्स्याम्यहं दुर्गे राजा रामो भविष्यति ॥११॥ क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि
विषमाणि च । रक्षिणश्चानुसंयांतु पथि दुर्गविचारकाः ॥१२॥ एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्म-
जं प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥१३॥ एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठतां । यस्त्वं
ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥१४॥

मानेषु दुर्गेषु विशेषेण जनानुधारयंतीति पथि दुर्गविशारदा इति पाठे तत्र वर्तमानं दुर्गं वा रातिभित्यागं तु मशकप्रदेशं रक्षणविशारदा
इत्यर्थः ॥१३॥ एवं संभाषमाणं तं प्रति सर्वोपि जनः श्रीमत् शुभं श्रुत्वा नमवाक्यं सुवाच नदेवाह एवं राज्यविषयभाषमाणस्य तेपमा तदा अत्र
प्रविन्हाव श्रीरुपतिष्ठतां ज्येष्ठानुसारणादिति भावः तदेवाह यस्त्वमिति ज्येष्ठे ज्येष्ठाय पृथिवीं दातुमिच्छसि अतः श्रीमत्त्वा समुपति

॥ १४ ॥

श्री॰ वा॰रा॰ टी॰ २२५

447

संश्रवणेरामानयनप्रतिज्ञाविषयेनतुनमंत्रणात्मजेनप्रभाषितंतत्तद्वचनंनिशम्यसर्वेजनानांजनेप्रतिभरतमुद्दिश्यप्रहर्षजाआर्याननेत्रसंभवाहर्ष
युक्तं भरतस्य नेत्राणांबिंदवोनिपेतुरितिनीर्थः अत्रत्वानंतपदमधिकंकृतकत्वनत्वणात्मजः प्रभाषितमितिविसर्गलोपः त्वणात्मजोजनेः प्रभाषि
तमनुमतंमृत्तद्वावनेआर्याणांवचनंसंश्रवणेसम्यक्श्रवणविषयेश्रामंनिशम्यकृतादृष्टाभूदितिप्राचः अथनेपातितजनलक्ष्मीहास्यकमेप्रव
र्तनीयत्वाहितीयाआर्यस्यपूजस्यभरतस्यआर्यपूज्यंयदाननमविनाशीवीटश्रवणजसेनोषिणांनमवस्यनद्धस्तेनत्रेसंभावाः अतएवप्रह
र्षजानिदवोतिपत्यतः अत्रोक्तभरतेसामस्विकयनचस्यश्लाकस्यप्रयोजनमित्यहुः अत्रकतकपाठस्तथाख्याचष्यामी १८ इदंवचनंरामानयनव

एवंतमेनंतद्वचनंत्वणात्मजप्रभाषितंसंश्रवणेपिनिशम्यच प्रहर्षजास्तंप्रतिवाष्पबिंदवोनिपेतुरा
र्याननेत्रसंभवाः १८ ऊचुस्तेवचनमिदंनिशम्यहृष्टाःसामात्याःसपरिषदोवियातशोकाः पं
थानंनरवरभक्तिमान्जनश्चव्यादिष्टस्तववचनाच्चशिल्पवर्गः १९ इत्ययोध्याकांडेएकोनाशी
तितमः ७९ अथभूमिप्रदेशज्ञाःसूत्रकर्मविशारदाः स्वकर्माभिरताःशूराःखनकायंत्रकास्तथा १

वने वियातः विशेषेणयातः अपगतः शोकोयेषांतेतथा इतिविशेषण विधूतशोकाः नियाणांतरेहेनरवरतववचनात् रामेचरत्वपिचभक्तिमाञ्छिल्पवर्गः
पंथानंकर्तुंपदिष्टः जनोरक्षणंकर्तुंसंप्रदिष्टः १९ इत्ययोध्याकांडेएकोनाशीतितमः ७९ भूमिप्रदेशज्ञाः अंतःसजलनिर्जलादिभूमिप्रदे
शज्ञाः सूत्रकर्मणिपारदाः पांडिवरादिनिर्माणेसूत्रगृहाणांशालाः निर्जलेषुगाधवापीकूपादिनिर्माणेसूत्रकर्मनिकातकाः खनकाः स्वकर्मे
ष्वनमेभिरताः परसेनयावष्टंभेपिखननेदक्षाः अतएवशूराः यंत्रकाः जलप्रवाहादिनियंत्रनसमर्थाः १ ॥ १

448

कर्मांतिकाः वेतनजीविनः स्थपतयो रथादिकर्तारः भुधानवर्द्धकयः यंत्रकोविदाः क्षेपणीयादिकं रणा ऊशलाः पथदर्शनकोविदाः विषा
होतरं वृद्धिकिनस्तत्रा एः मार्गिणः जनकैन मार्गविशेषरत्नाविनिशुक्तयः हृत्तनः तकाः मार्गाविरोधिवृक्षच्छेत्तारः स्वरूपकारा सूददास
याश्च वेलेपकाः वंशाच संकृतः वंशदलैः कटशूर्पादिकृतः अवस्थानार्थमस्य दृष्टा रोषामाणपल्लानादिकृत समर्थाद्दृष्टारः पूर्वानभू

कर्मांतिकाः स्थपतयः भुरुषायंत्रकोविदा तथा वर्धिकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः स्वरूपकाराः
सूपाकारा वंशाः कर्मकृतस्तथा समर्थाये वह दृष्टारः पुरतस्य प्रतस्थिरे ३ सतु हर्षान्महद्भिर्जने
नौघो विपुलः प्रयान् अशोभत महावेगः सागरस्येव पर्वणि ४ ते स्ववारैः समास्थाय वर्त्मकर्म
णि कोविदाः करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ५ लतावल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्म
नपि च जना सैवक्रिरे मार्गं छिंदंतो विविधान्द्रुमान् ६ अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्वृक्षानविरो ॥
पयन् केचित्कुठारैष्टंकैश्च दात्रैश्छिंदन् कु ॥ १६

तमार्गद्रष्टारः ३ सत्विति पदं मार्गसन्नाहप्रवृत्तो जनौघो गम
मर्दनकौतुकजनहर्षात्महावेगः महावेगवान्प्रमाक्रमणं वेगि सागरस्य गरस्य महावेगोत्तोलो यद्वा शोभतः ४ ते मार्गशोधकाः स्वा
वारैः समस्तसमूहः समस्याय वारः संगात संचयान्नामराः विविधोपेतैः नाना प्रकारकैः पिटकावनित्रदात्रादिकरणैः ५ क्रमात्तिशो
धः ५ लताः शाखास्थानग्रांकुरन्य पतारयतः तिशेषः ६ अरोपयन् छायार्थमिति शेषः कटकः पाषाणभेदनम् छिंदन् गुडभा

श्री·
वारा·
ग्रटी·
२२६

449

वलिनः स्फटमूलानुनीरगणस्तोचान् विपमेनिहस्ताभ्यामेवनिः सारयेतिदुर्गीणिस्थालानि उन्नतानप्रदेशान् विथमितिवृत्तनेनस्वमीऊर्वीनि ।
कपालागमध्यवतितः नाहदत्तमायतंस्वभंगनैविपोशुभिरस्तरयन् ७ वेयनीयान्जलनिर्गमाथमेदाम् ८ परिवाहानवयनेववह्रदकानव।

ग्रपेणवीरस्तंवानवलिनोवलवत्तराव् विथमैनिस्तदुर्गीणिस्थलानिचवनतस्तनः ८ ग्रपदेश्
रयन्नकपानपोशुभिः शुभ्रमायतं निम्नभागीत्येवोशसमोश्चक्रः समेतनः ९ वंवधुवे।
यनीयास्वतोयान्नवत्तुस्तथा विभिद्वभेदनीयाश्वनात्सदेशात्रगत्तदा १० ग्रविरेणनः
कालेनपरिवाहाल्वहृदकान् वक्रवक्रविधाकारान्सभारप्रतिमान्वहन ११ निर्जलेष्ववदेशो।
श्रवनयामास्तनमान् उदपानानवकविधान्वेदिकाप्रिमंडितान् १२ सत्वथाकटिमनलः
प्रभाष्यितमहीरुहः मनोभूष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः १३ १४

कः ॥ खनयामासः ग्रखननउदपानान्कूपवाप्यादीनवेदिकाभिः परितोःलंकृतान् १२ समथाऊटिमतमः तत्रतत्रच्छायापाजलाशयसमीपेवि।
श्रमार्थेनिवासायसमथानलः सयानिवद्धमंडपः सऊदिमोसौनिवहमः क्वचित्सयाभिः क्वचित्सयाभिः क्वचिन्नतिकारेचवहवतस्र

॥ श्री ॥ वाग्रटी २२६

450

अथमार्गकरणानंतरं अधिकृताः मार्गशिबिरादिनिवेशाधिकारिणः ययात्क्रमियथा भरतात्मायनं शिबिरादिनिवेशं अनुचरानानाप्ययो।
पार्हशोभवतस्य निर्मितानिवेशस्ततयाकृतानाभूपोचितं भूषाभिः शोभयामासुः वितानकलशरत्नध्वजादिभिर्भूषयामासुः निवेशः शिबिरंभू
मध्यमार्गस्यालंकारसहदर्शं अतिरमणीयमितियावत् १५ निवेशान् शिबिराणि १६ बहुपांसुचयाः इत्यनेन शर्करादिराहित्यं सूचितं प
रिखाः समताः पर्यंतभित्तयः तत्र परिखाच्छेदेनेत्यर्थः इंद्रनीलेति इंद्रनीलमणिनिर्मिताः प्रतिमाः अत्र प्रतिमा येषु निवेशेषु इंद्र

यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमं नक्षत्रेषु
प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः बहुपांसुचयाश्चा
पि परिखापरिवारिताः तत्रेंद्रनीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः १८ प्रासादमालासंयुक्ताः
सौधप्राकारसंवृताः पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः विसर्पद्भिरिवाकाशे विटं
काग्रविमानकैः समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः २०

कीलप्रतिमा येषु निवेशेषु इंद्रकीलप्रतिपादे इंद्रकीलपर्वतसदृशा इत्यर्थः प्रवरद्वाः शिबिराद इति यावत् प्रतोली रथ्या १९ सौधसह
शैः प्राकारैः संवृताः २१ आकाशोविततिर्भिरिव विविधिषु इवाश्रितैः फलदिताः विटंकेकपोतपालिकातद्युक्ताग्रैर्विमानकैः सप्तभू
मिकवर्त्तैः रसत्रतैः फलादिता इत्यर्थः इति कतकः विसर्पद्भिरिवाकाशे इति पाठांतरं तदा ऊर्ध्वं गच्छद्भिरिवेत्यर्थः केषांचित् योजनम् २०

प्री. जान्हवीसमासाद्य व्याप्यप्रवृत्तिं तोनरेंद्रमार्गो विराजतइत्यन्वयः २१.२२ इतिरामाभिः प्रणीतिनमः ८ नोदीक्ष्यवीभरताभिषेकेवसिष्ठेनकरिष्यमा
वा.रा. नोदीमङ्गलोद्यमभ्युदयशस्त्विनीं रामानयमाभ्युदयशारंभइक्तानोदीमङ्गलीतिकश्चिनू एविश्चवल्यावशेषांहदृष्टेतिशेषः सविशेषताःराजेनिराजप
अ.टी. नैवापदितनविशेषासैवेंजानतीनाहशाः मंगलन्न्यपतिपादकैः १ सुवर्णकायः सुवर्णाङ्गःयामावसामृविकाङ्गइभिः स्वावचस्वरानृवापान्
२२१
451

जान्हवींतां समासाद्य विविधद्रुमकाननां शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलां संचहृताना
गराणमद्विनयानभःतपायामलविराजेन नरेंद्रमार्गः सततदा विराजतक्रमेणारसः शुभशी
लिनिर्मितः २२ इतिश्रयोध्याकाण्डेशूष्टतमः ८ ततोन्यदीक्षवीराज्ञीभरतेहूतमागताः तुष्ट
वृत्तांविशेषनज्ञाः स्तवैमंगलसंस्तवैः १ सुवर्णकोणाभिहतः प्राणादयामङ्डभिः दयुश्च्य ८
त्वाश्चशतशोवाद्यास्त्वोचावचस्वरान् २ सन्नूर्यघोषः समहानदिवमाप्यूरयन्निवः भरतशोक
संतप्तभूयः शोकैरंरयन् ३ ततः प्रबुद्धोभरतस्तंघोषंसन्निवर्त्यच नाहंराजेतिचोक्त्वातंशत्रुघ्न
मिदमब्रवीत् ४ पश्यशत्रुघ्नकैकेय्यालोकस्यापकृतंमहत् विसृज्यमयिदुःखानिराजाद

वाघानूवाद्यविशेषानदस्मःनाद्यानिनिपाठःमंगलादीनित्यर्थः २ घोकैःशोकोत्पादनैः अरंरयन् हिन्स्तिरयपाकहिंसनयोः ३ ४ कैकेय्याहेतुना
मद्विषयेजायमानेलोकस्यहृतमायथादेरयकृतमनवितंकर्मपश्यप एवंहृषदुःखानिडःखकराणिमयिविसृज्यमपिविसृज्यराजामतः ५ २२१

452

तस्य योगक्षेमस्येत्यर्थः अकर्णिका अकर्णधारा अकंटके निपातः कंटको नाविकस्तद्रहितेत्यर्थः इति कतकः राजधर्मवित् राजपुरोहितः कर्तव्य
धर्मवेत्ता अतः सकृत्यं संपादयतीत्याह सभामित्यादि ९ तद्विशेषणं शातकुंभमयीमित्यादि सगणः सशिष्यगणः १० स्वस्त्यास्तरणसंहतं पी।

तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवाकर्णिका जले यो हि नः स
महाप्राज्ञः सोपि प्रव्राजितो वने अनयाद्धर्मपुत्रस्य मा ज्ञायेम राघवाः स्वयं ७ इत्येवमरणौ वीक्ष्य वि-
लपंतमनोकथा कृपणाः कुरवः सर्वे सस्त्रीयोषितस्तदा ८ तथा तस्मिं विलपति वसिष्ठो
राजधर्मवित् सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ९ शातकुंभमयीं रम्यां मणिहेम
समाकुलां सुधर्मामिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत १० स कांचनमयं पीठं स्वस्त्यास्तरणसंहतं
अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च ११ ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानमात्यान्गणवल्लभान् ।
क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः १२ स राजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनं युधाजितं सुमं-
त्रं च ये च तत्र हिता जनाः १३ ततो हलहलाशब्दो महान्समुपपद्यत रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानाम

हृमध्यास्त ततो दूताननुशशास च ११ गणवल्लभाः सेनानायकाः आत्ययिकं कालविलंबासहिष्णु १२ स राजपुत्रं राजपुत्रैरितरैः हितं शत्रुघ्नं युधा
जिन्नामकश्चित्तं त्रीयेच हिताज्जनास्तांश्चानयत १३ हलहलेति शब्दानुकरणम् १४ ॥ १४

ह्रद इव संभाइदोराजसमुद्रः भिन्नलिंगत्वेपिसादृश्यवोहेगाभावाच्चंद्रइहाव्ववमिति वत्तदुष्टोयमातिमिरनेकयोजनायाममभिविस्तारोमत्स्यः नागाजलग
ताः सर्पाश्च मणयोमुक्तायाः शर्कराः सुवर्णाविनिनतिका सभायांजलस्थानेसभातेजः पतदेवधनयत्नास्ति मितत्वलइहश्वक्तं वित्रसुतिमिनागसं
वृततनमनयश्चसभादिशुद्धियंतेपवशोवाशिबेभ्रुस्तणिशाक्रस्थानेकुहि मादोस्तणिलयः प्रकारांतरेणजलादिवर्णनेतत कर्त्वेन्द्रनतादोषः ममव
विभक्तिपरिणामेनैषामनेषामप्यन्वयात्रदोषः एतेनवसिष्ठानतंतिमिनामोभरतशत्रुघ्नौमन्यादयौराजानायदाइति हानकाकमयासदशरथ

ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः प्रत्यनन्दन्प्रकृतयो यथा दशरथं तथा १७ ह्रदइव तिमिनागसंवृ
तं स्तिमितजलं मणिशङ्खशर्करम् दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव बभौ यथा पुरा १८
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः ८१ तामार्यगणसम्पूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम् ददर्श बुद्धिसम्पन्नः
पूर्णचन्द्रो निशामिव १ आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा वस्त्राङ्गरागप्रभया द्योति
ता सा सभोत्तमा २ सा विद्वज्जनसम्पूर्णा सभा सुरुचिरा तथा अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्व
री ३ राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः समग्राः प्रेक्ष्य धर्मवित् इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ४

सुतेनशोभितासभापुरादशरथाभासेवभाविनियोजना पितृसमाज्ञाकारत्वात्पुत्रस्येदानीमपिसदशरथेवेत्युत्प्रेक्षा पुरायं उपमेति तयोरजसंसृष्टिः १८
इत्यध्यायः ८१ प्रग्रहां प्रकृष्टैर्वसिष्ठादिभिर्गृह्यतेपरिगृह्यतेअधिष्ठानपात्रस्यामिति शापदेप्रकृष्टग्रहवतीं १ आर्याणां त्रैवर्णिकानां आसनानि वि
शतां आसने स्थितवितां २ ततयायेशारथिस्व वासिष्ठः संप्रेक्ष्य चवाक्यं तानुमतिकाङ्क्षतां ४ ॥

धर्मसततपरिपालनरूपं ५ सततं धर्मं जीवितोर्थैकाकरणादित्येवंरूपं ६ निहतकंटकं रामस्य वनवासातंतरा ७ उदीच्यादयः सतद्दिशिस्थलेकर्मेहासनाधी
454 श्वराश्चैव केवलाः सिंहासनरहिताः प्राच्याश्चाः अपरान्तः द्वीपवासिनः सामुद्राः पोतवासिनः कोट्यापरान्ताः निरन्ता निहरंतु कोट्यापरान्ता इति
पाठान्तरे कोट्यारन्ता निघ्नने कोटिसंख्यारन्ता निहारंतु कोट्यापरान्ता इति पाठान्तरं कोट्यारन्ता निघ्नने कोटिसंख्यारन्तानि उद्धापरान्ताः तत्र

ततो राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं नव ५ रामस्तथा सत्यधृतिः
सतां धर्ममनुस्मरन् नाजहात् पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ६ पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहत
कंटकं तद्भुंक्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ७ उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः
कोट्यपरान्ताः सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ८ स श्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः जगाम मन
सा रामं धर्मज्ञो धर्मकांक्षया ९ स बाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा विललाप सभामध्ये ज
गर्हे च पुरोहितं १० चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो
हरेत् ११ कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि १२

हिमवन्तवासिनः समुद्रद्वीपवासिनः ८ धर्मतः ज्येष्ठाभिषेकरूपधर्मकांक्षया ज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मलिप्सया मनसा रामं सस्मार ९ जगर्हे सु
वेत्तोपि कथमेवमवदसि तं मां प्रवर्तयसीत्याक्षेपेण निन्दितवानित्यर्थः १० विद्यास्नातस्य समस्तविद्यानन्तरभाविस्नानं कृतवतः रामस्य मद्विधः चरितः ब्रह्मचर्य यादृशः ११
रामस्य स्वमिति शेषः हे भगवन् पूर्ववत् धर्मं न्याय्यं वक्तुमर्हसि नेदमपन्याय्यमित्यर्थः १२ ॥ १२

श्री० रा० टी०

१३ १४ मन्त्वन्मात्राचप्रयासेन राज्यं संपादितं तद्दस्माभिरेव मुक्तम् अतआह यदीति वनदुर्गस्थं १५ द्विपदां मनुष्याणां वरः श्रेष्ठो राजा । स राज्यस्यातिशेषः १६

ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा १३ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्यां पापमहं यदि इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः १४ यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं तदभिरोचये इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलिः १५ राममेवानुगच्छामि स राजा द्विपदां वरः त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति १६ तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः १७ यदि त्वार्यं न शक्ष्यामि विनिवर्तयितुं वनात् वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा १८ सर्वोपायं तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं बलात् समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम् १९ विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकरक्षकाः प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते २० एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् २१ तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात् यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव

मध्येकवाक्येन तद्वाक्यमिति १७ सत्यराज्यस्य विनानास्तीति
प्रतिपादकं धर्मं भरतवाक्यं यदिनीति १८ आर्यमिश्राः वणिकादयः वनेमिश्राः पूज्याः तेषां साधूनां समक्षमिति अन्वयः १९ विष्टयो भृतिं विना कर्मकराः कर्मो

प्रादिशत् आज्ञापयति स्म इष्टवत् इष्टार्थं इष्टानुरूपमिति वा २३ निवर्तने निवर्तननिमित्तं बलस्य यात्रां समाज्ञप्तां श्रुत्वा प्रकृतयो बलाध्यक्षाश्च प्रहृष्टा
456 इत्यन्वयः २४ यात्रागमनं रामयात्रार्थं गमनं २५ गोरथैः शाकटैरित्यर्थः २६ सज्जं गमनाय सन्नद्धं गुरुर्वसिष्ठः २७ २८ गुरुं रामं प्रसादयिष्यन्निह

एवमुक्तः सुमंत्रस्तु भरतेन महात्मना प्रहृष्टः सोदिशत्सर्वं यथासंदिष्टमिष्टवत् ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो ब
लाध्यक्षा बलस्य च श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने २४ ततो योधांगनाः सर्वा भर्तॄन्सर्वान्गृहे
गृहे यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः २५ ते हयैर्गोरथैः शीघ्रैः स्यंदनैश्च मनोजवैः सह योधैर्ब
लाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् २६ सज्जं तु तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसंनिधौ रथं मे त्वरयस्वेति सुमंत्रं पार्श्व
तोऽब्रवीत् २७ भरतस्य तु तस्याज्ञां प्रतिगृह्य प्रहर्षितः रथं गृहीत्वा प्रययौ युक्तं परमवाजिभिः २८ स
राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान्ब्रुवन्सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं प्रसादयि
ष्यन्भरतोऽब्रवीत्तदा २९ तूर्णं समुत्थाय सुमंत्र गच्छ बलस्य योगाय बलप्रधानान् आनेतुमिच्छामि हि
तं वनस्थं प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ३० स सूतपुत्रो भरतेन सम्यगाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः शशा
स सर्वान्प्रकृतिप्रधानान्बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ३१ ॥

तये २९ बलस्य योगाय बलस्य समेलनाय सैन्यसमेलनाय बलप्रधानान् आज्ञापयेति शेषः ३० संपरिपूर्णकामः तस्यापि रामदर्शने उत्कटेच्छावान् ३१

श्री॰
वा॰रा॰
अटी॰
२३॰

457

कुलेकुलेराहेराहेकुलंजनपदेराहेकुलप्रसूतान् ३२ इतिरामायणेअयोध्याकांडेद्व्यशीतितमःसर्ग ८२ कल्यंप्रातःकाले १२ यथाविविधिकल्पितानि॰

ततःसमुत्थायकुलेकुलेतेराजन्यवैश्याव्रृषलाश्चविप्राः अयूयुजन्नुष्ट्ररथान्खरांश्चनागान्हयांश्चै
वकुलप्रसूतान् ३२ इत्यार्षेरामायणेद्व्यशीतितमः ८ ततःसमुत्थितःकल्यमास्थायस्यंदनोत
मं प्रययौभरतःशीघ्रंरामदर्शनकांक्षया १ अग्रतःप्रययुस्तस्यसर्वेमंत्रिपुरोहिताः अधिरुह्यहयैर्यु
क्तानरथान्सूर्यरथोपमान् २ नवनागसहस्राणिकल्पितानियथाविधि अनुकल्पितानियथाविधि
अन्वयुर्भरतंयांतमिक्ष्वाकुकुलनंदनं ३ षष्टीरथसहस्राणिधन्विनोविविधायुधाः अन्वयुर्भरतं॰
यांतंराजपुत्रंयशस्विनं ५ कैकेयीचसुमित्राचकौसल्याचयशस्विनी रामानयनसंहृष्टाययुः
यानेनभास्वता ६ प्रयाताश्चार्यसंघातारामंद्रष्टुंसलक्ष्मणं तस्यैवचकथाश्चित्राःकुर्वाणाहृष्ट
मानसाः ७ मेघश्यामंमहाबाहुंस्थिरसत्वंदृढव्रतं यदाद्रक्ष्यामहेरामंजगतःशोकनाशक ८ ।
दृष्टएवहिनःशोकमपनेष्यतिराघवः तमःसर्वस्यलोकस्यसमुद्यन्निवभास्करः ९ ॥

गतंसंहृतोक्तविधिनाकृतसंहननानि ३ ४ समारूढानिसादिभिरितिशेषः ५ कैकेयीचलक्ष्मणेःपुत्रेणसहितयातात्ततानयाकिंकृतमितिवि
प्राप्तेनःप्रकृतिमाथात्राहर्षेणयथो अतएवमध्यमत्वेपिआदौतदुल्लेखःयानेनेतेकायवत्यासौहार्दादेकयानेनैवतिसृणांगमनं ६ आर्यसंघा॰

458 परिष्वजानाः परिष्वजमानाः नगरीं चरंतीति नागरिकाः नचरंतीतिटक १ तत्र नागरे सर्वे ताः प्रसिद्धाः नैगमा वणिजः प्रकृतयः श्रेयः ॥ मणिकार्वि
विद्याहमसीकाराइतिशणणदामणियशोथका सूत्रकर्मविशेषज्ञास्तंतुवायाः शंखोपजीविनः शंखस्य मौलेणायजीविनः मायूरकाः लीलामापूरय्य
हिणः इदमपलक्षणं शुकादिग्राहिणोय हाम पुरपिंछे छत्रव्यजनादिकारिणः काकविक्रक रपत्रे तेननजीवंतीति काकविकाः वेधकाम

इमेवंकयथंतस्ते संप्रत्यष्टाः पुष्याः क्रमाः परिष्वज्ञानात्स्वन्योन्येयपुनीगरिकास्तदा १ एवं तत्राप
रे सर्वे से मता येचनैगमाः रामंश्च नियपुरुष्टाः सर्वाः प्रकृतयः शुभा ॥ मणिकाराश्च येकेचित्कुं
भकाराश्च शोभनाः सूत्रकर्मविशेषज्ञाये च शंखोपजीविनः २ मयूरकाः काकविका वेधकारो
वकास्तथा दंतकाराः सुधाकाराः सुगंधोपजीविनः ३ सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कंबलका
रकाः स्नापकोत्सादकाश्चैव याधूपिकाः शौंडिकास्तथा ४ रजकास्तंतुवायाश्च ग्रामघोषमहत्त
नराः शैलूषाश्च सह स्त्रीभिः यौनिकोवर्तकास्तथा ५

णिमुक्ताहिवेधकर्तारः दंतकाराः गजदंतादिभिः समुद्गकादि
कर्तारः दंतलावकाश्चसुधाकाराः सुधालेपकाराः गंधकार्पेलेपकाराः गंधोपजीविनः गंधद्रव्यविक्रयकाः ३ स्नापकाः उलोदकस्नापकाः
उत्सादकं समुल्लोपोहाहनो हर्तनेमव धूपिकाः धूपक्रियया जीविनः शौंडिकाः समस्यकृतः सुराकरिकरेमये ४ तंतुवायाः सूत्रात्सीवन
कर्तारः ग्रामे घोषवर्तमामाहमहत्तरः शैलूषाः नटाः कैवर्तकादाशाः कैवर्तकावदाइतिपाठेकारवाः कर्मारः ५ ॥ ५

ष्री.
रारा.
प्रष्टी.
२३।
459

गोरथ्यैः शाकटैः १६ गोरोचनकुंकुमादिभिः मंडनसाधनैः शीलस्वच्छस्नानमनलेपा न लेपनं येषां ते १७ प्रत्यूहः कापिकोपि कारेरेणामंचादिरूपः मोदोमानुसः १८ स्वर्गवि
वेदरक्ष्यतिस्पर्शिवेत्ररश्मयः १९ अप्रमादेन सावधानतया २०, २१ अनवस्थितागमने योगा २२ अपविशान्ताः श्वः प्रतरिष्याम इत्यभिप्रायेणाइत्यमदभिप्राय

समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा हुतमग्नयः गोरथ्यैर्भरतं यान्तमन्वगुः सहस्रपाः १६ सवेशाः शुद्धवसनास्ना।
नुस्वच्छलेपिनः सर्वे ते विमलैर्यानैर्भरतं यान्तमन्वयुः १७ प्रत्यूहमन्दिना सेनाऽसान्वयात्केकयी
सुतेन भ्रातृयातनयेयौ तं भरतं भ्रातृवत्सलः १८ तेगत्वाहरतमयानैरथनाश्वकुंजरैः समासेदुस्ता
ं गंगां स्वर्गवेश्मप्रवर्त्मनि १९ यत्रारामसखावीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः निवसत्यप्रमादेन देशान्नृप।
रिपालयन् २० उपेत्यनीरं गंगाया भुक्तवाकैरलंकृतं व्यवतिष्ठत मत्यासेनाभरतस्यानुयायि।
नी २१ निरीक्ष्यावस्थितां सेनां तां च गंगां शिवोदकां भरतः सविशात्सवीलवद्रीडाकाकोविदः २२
निवेशायतमस्मै स्थानमभिप्रायेण सर्वतः विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्वोयमासागरंगमा २३ दाशवमावदि
ष्णामिश्रगेणस्य महीपते स्नाईवेदनिमित्तार्थमवनीर्यदकन्तरी २४ ॥ ७८।

नायतेम निवेशायनेत्यर्थः २३ श्री
देहविनिमित्तार्थं पत्नरकृरीयाते तरकालिककदेहभवनप्रयोजनापेक्षार्थः यद्वा पुनर्देहपातात् ऊर्ध्वं जातदेहो निमित्तं नस्य परलोकस्य सऊर्ध्वदेहति।
निमित्तः परलोकस्वार्थिकोणानदर्थमित्यर्थः मध्ये सलिलननयंतरे एव मनुजाणां गंगायास्तर्पणं न मित्रसर्गप्राभिकरणं नस्पोचित २५ ॥ ७८ २४ २३।

क्षेनक्षेनक्षेन छंदेनु स्वस्वे कृत्या २५ गंगामनु गंगामाश्रित्य स्थीत्वा सेनेत्यर्थः परिवर्हीयाज्ञोयाग्यक्रमपदवे शमपकरणान्यानं विधायैर्गोस्ववस्था
कल्पनैः रामस्य निवर्तनं चिंतयमानः चिंतयमानः इत्यर्थः २६ इति रामा० अ० शीतिः सर्गः ८३ गंगामनुगम्याश्रितां निष्क्राविच्छ्यैर्भिनिवे
शवती १ इत्तः इहगंगातीरे नासाग्रंतत्सेनमर्थः सपिवाथः २ यदानुकल्वयास्माद्दंडवेदिभिः तः स्वयमागतः त्स्लात्मा महतीसेनाप्रदृश्य

तस्यैवं ब्रुवतो मात्या स्तयैतत्युक्ता समाहिताः सुवेदयंसर्वां छंदेनस्वेनस्वेनप्टयक्पृथक् निवे-
शंगंगामनुतां महानदीं चमूं विधानैः परिबर्हशोभिनीं उवास रामस्य तदा महात्मनो विचिं-
तयमानो भरतो निवर्तनं २६ इत्यार्षे अ० अशीतितमः ८३ ततो निविष्टां ध्वजिनीं गंगामन्वा-
श्रितां नदीं निषादराज्यो दृष्ट्वैव ज्ञातीन्संपरितो ब्रवीत् १ महतीयमितः सेना सागराभाव
प्रदृश्यते नास्यान्तमवगच्छामि मनसापि विचिंतयन् यदा तु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः
स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ३ बंधयिष्यति वा पाशैरथवास्मान्वधिष्यति अथ
दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितं ४ संपन्नां श्रियमन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभां भरतः कै-
केयीपुत्रो हंतुं समधिगच्छति ५

नैरन्वयः रामपोडार्थं ब्रह्मनदस्नानायेनुज्ञैहितो वदः भरतामक्लिष्टमाहस इति महाकायः महाप्रमाणः ३ ताऊलविन्दुभ्यः
कोविदारध्वजो रथे यहश्यते ततो भरत एवायमिति भावः ३ तत्वायात भरतः किमस्माकमतः आहं बधयिष्यतीति सामान्येति शेषः ४

यिष्यतिवाऽस्मान्नतः यस्माद्रामं वधिष्यतीतिमत्वेऽइतिशेषः ४ ५ ॥

श्री॰
वाल्मी॰
रा॰टी॰
२३२

461

ननु रामवधेस्याः किंफलमत आह संपन्नानीमिति संप्रक्षींभिशत्यर्थः सार्वकालिकीमिति यावत् तस्य रात्रः रामस्य सङ्दुर्लभां तस्मिन् जीवति उष्मायां प्रनो रामे
हूतः समाभिआकृतिवहिंशामोतिष्ठन्त सर्वदा अस्माभिस्सुभवतिविनादेवरामेष्टकर्तव्यमतोनास्माभिरेषांगंगापारयितव्या अतोहप्यंतस्माराम स्पप्र॰
र्थकामाः प्रयोजनेच्छवः सन्नद्धाः अत्र गंगाद्रूपेमत्स्याश्चियोनिष्ठन ६ सर्वेमामकादाशास्तुगंगानदीमेवश्रिताः नदीरक्षाः नदीनरगामामीविज्ञवेतरस्ताम

भर्तावैवयस्योवैवरामोदाशरथिर्मम तस्यार्थकामाः सन्नद्धागंगानूपेत्रतिष्ठत ६ तिष्ठंतु सर्वदा शाश्च
गंगामन्वाश्रितांनदीं बलयुक्तानदीरक्षामांसमूलफलाशनाः ७ नावांशतानांपंचानांकैवर्ता
नांशतंशतं सन्नद्धानांतथायूनांतिष्ठंत्वित्यभ्यचोदयत् ८ यदितुष्टस्तुभरतोरामस्येहभविष्यति ९
यंस्वस्तिमतीसेनागंगामद्यतरिष्यति ९ इत्युक्त्वोपायनंगृह्यमत्स्यमांसमधूनिच अभिचक्रामभ
रतंनिषादाधिपतिर्गुहः १० तमायांतंतुसंप्रेक्ष्यसूतपुत्रःप्रतापवान् भरतायाचचक्षेथसमया
नोविनीतवत् ॥ ॥

मूलफलाशनाः यतुङ्गीत्यानीरेश्चायत्तुमशकान्नपाताबाधेयत्नसीमायशनाः बलवंतसंतन्त्रिष्ठंन ७ बलवतामेवाहमावामितिर्पवस्तनसं
त्वेकनावाशत्यकंसंतहानांयुहुसमत्राहवतायुवाही एणकैवर्तानांशतंशतमारूढत्वतिष्ठत्विनभ्यचोदयत् ८ यदस्यितैरपियुष्ठेन्तरातः
कार्यस्त्राहयदितिपदितिरामविषयेतुष्टस्तदेयंस्वस्तिमतीनदिष्यतिश्रतथानौकास्थिताप्ताभिहस्यइतिपादेद्रष्टवतिछेदः ९ अभि

अयोध्याकाण्डटीकायां ८८
२३२

462

स्थपतिः प्रभुर्दंडकारण्ये कुशलो निग्रहानुग्रहसमर्थः वीरैर्बलवद्भिरहतं तंनः १२ अपि चानेन प्रयोजनमस्तीत्याह अस्मं शायमिति १४ अयं दे
शो निस्कुटः सहाराम कल्पः वयं वंचिताः प्रस्थानसमये भिश्वनमितियोगानिवेशत्वात् इयस्य पचारोक्तिः सर्वं राज्यं ते निवेदयाम वयं त्वदीयाः

पश्यन्तानि सह स्वेराः स्थपतिः परिवारितः कुशलो दंडकारण्ये वृद्धो भ्राता च ते सखा १२ तस्मात्पश्य
व काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः अस्मं शयं विजानीते यत्र तौ नरव्याघ्रौ १३ एतत्तु वचनं श्रु
त्वा सुमंत्राद्भरतः शुभः उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति १४ लब्ध्वानुज्ञां संहृष्टो ज्ञातिभिः
परिवारितः आगम्य भरतं प्रह्वो वचनमब्रवीत् १५ निष्कुटश्चैव देशोऽयं वंचिताश्चापि ते वयं निवेदया
मस्ते सर्वं स्वके दाशगृहे वस १६ अस्ति मूलफलं चैव निषादैः स्वयमर्जितं आर्द्रं शुष्कं तथा मांसं वन्य
चोच्चावचं तथा १७ आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यत्येनां विभावरीं अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमि
ष्यसि १८ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ८४ एवमुक्तस्तु भरतो निषादा ॥
धिपतिं गुहं प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितं १ ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे

नः स्वे यद्दाशगृहे वस १६ वन्यं नीवारश्यामाकादि १७ आशंसे स्वाशिता सुष्टु भोजिता वत्स्यतीत्याशंसे प्रार्थये च वसतीनामिति याद्रोतरेत्र आशंसे इति
प्रतत्कृतं १८ इति रामायणे अयोध्याकांडे चतुरशीतितमः ८४ एवमिति ति हेत्वर्थसंहितं हेतुवर्थाभ्यां उपपत्तिप्रयोजनाभ्यां उप

श्री.
वा.रा.
अटी.
३३३

463

ऊर्जितः महानतेऽयं कामनाविषयो यत्कामाकारः मम हन्तुमप्रवृत्तः कथं तत्राहं पोमे इति तव कृद्धयेव सर्वं हन्तुमित्यर्थः २ पंथानं दर्शयन्गंगाया
पश्चिमं मत्वेति हस्तवनमुक्तः उनवीदित्यन्वयः आदौ गोणवं कुर्यां ग्रहं वचनमुक्त्वा ममति षादाधिपतिगुनवीदिति द्वितीयवचनं योपादोपादान्तरे ३ का
ते रण्यघायहन्तोऽगृहोदूषाः ४ गहनगोचरा गहनगोचरो देशोयस्य सः ५ दाशाः लितिदूषनोगहनकि षयानका विङ्कोकेतिभावः ६ अपितु

यो मे त्वमीदृशीं सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि १ इत्युक्त्वा स महाप्राज्ञो गुहं वचनमुत्तमं अब्रवीद्भरतः
श्रीमान्निषादाधिपतिं पुनः २ कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं यथा गहनोऽयं भृशं देशो गंगानूपो दुरत्ययः
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः अब्रवीत्प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ४ दाशास्त्वनुगमिष्यन्ति
देशज्ञाः सुसमाहिताः अहं त्वानुगमिष्यामि राजपुत्र महाबल ५ कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्ट
कर्मणः इयं ते महती सेना शंकां जनयतीव मे ७ तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलं भरतः श्ल
क्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ८ माभूत्स कालो यत्कष्टं न मां शंकितुमर्हसि राघवः स हि मे भ्रा
ताज्येष्ठः पितृसमो मम ९

अक्लिष्टं कर्म यस्य रामस्य विषये दुष्टो दुष्टभावो न व्रजसि कच्चित् रामद्रोहं कर्तुं न व्रजसि कच्चिदित्यर्थः ननु कामे दोषशंका न त्राह इयं ते इति राम
मे दर्शनमात्राय गमने रामाय तेनानाय्यर्थं तान्मम संदेह इति भावः ७ आकाशं पवेत्युपमया त्रैकालिक मलसंभावनाभावो दर्शितः ८ य
त्पदत्रकालकष्टं तद्दाशंकितं रामद्रोहरूपं ज्ञायते सकालो माभूत् हि यतो यं मम ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो ऽतो मां शंकितुं नार्हसि ९ ॥ ७ ॥

३३३

नदेवाहमिति मेमपि न ते कार्येति पाठान्तरं १० ॥ १२ चरिष्यति प्रचरिष्यति १३ नष्टप्रभो मंदीभूतरश्मिः १४ १५ हेतव परिवर्जित इति पाठे परिहृतवो-
464 रवायस्य नृपः १५ अनर्हस्य दुःखानर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य धर्मदृष्टेः नादृशोवाचामगोचरः उपस्थितः प्राप्तः १६ दहनः शोकाग्निः राघवं भरतं वनदा-
हकाग्निदावस्तेन संतप्तं शुष्कं गूढाग्निः कोटरसंसक्तोऽग्निः १७ स्वेदः स्रुतः कर्तरि निष्ठा कर्तृत्वात् १८ ध्यानं स्वपूर्वकरामविषयध्यानात्मवानि-

तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनं । बुद्धिरन्या न मे कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥ स तु संहृ-
ष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितं । पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११ ॥ शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लो-
कानानुचरिष्यति । यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १२ ॥ एवं संभाषमाणस्य गुहस्य भर-
तं तदा । बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १३ ॥ संनिवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः । शत्रु-
घ्नेन समं श्रीमान् शयनं पुनरागमत् ॥ १४ ॥ रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः । उपस्थितो ह्यन-
र्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः ॥ १५ ॥ अन्तर्दाहेन दहनः संतापयति राघवं । वनदाहाग्निसंतप्तं गूढोऽग्निरि-
व पादपं ॥ १६ ॥ प्रस्रुतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदः शोकाग्निसंभवः । यथा सूर्यांशुसंतप्तो हिमवान् प्रस्रु-
तो हिमं ॥ १७ ॥ ध्याननिर्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना । दैन्यपादपसंघेन शोकायासाधिशृङ्गिणा ।

दरशैला विदारणरहितशिलासमूहा यस्मिन् निःश्वसितो दीर्णशिलासमूहा यस्मिन् श्वाससंपर्केणाभूषणानामन्यवर्णजननात् देवं
करणानां विषयप्रहृतिः दैन्यलक्षणपादपसंघो यस्मिन् शोकजायायासाश्चिन शृङ्गतयः नाप्यव ग्रथित निशृङ्गानि महता १९ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
२३५

इमोहाप्रतानेनसत्वानिवरुशाशिनोपस्थिनतेनुसंतापः ग्रंतर्वहिः करणसंतापपवनैषपयोवेगाववयस्मिन्जनतागणैऊर्वंसकरणग्रामना
त्मनस्योनयनापवृभूतेमङ्ःखदुपशैलीनव्याक्रांतोभूदितिशेषः २० प्रकर्षेणवृद्धसंतापेनतनायस्य यूथहतः यूथभ्रष्टः २१ समाहितः प्रकाश
चित्तः सजनः सपरिवारः गुहेनसार्द्धंसमागतोमिलितोभरतोग्रते प्रतिसुदुर्मनावक्ष्व ताहशंतंभरतंगुहः पुनराश्वासयत् २२ ।

465

प्रमोदानंनसत्वेनसंतापोषप्रिवेगना आक्रोनोउःखशैलेनमज्जनाकेकेयीसुतः २० विनिश्वस
न्नैषभ्रष्टशङ्कुर्गजोनालततः प्रवृद्धतत्तः परमापदंगतः शमंनलेभेहृदयज्वरार्दितोनरर्षभोयूथहत
तोयथर्षभः २१ गुहेनसार्द्धंभरतः समागतो महानुभावः सजनः समाहितः सुदुर्मनास्तंभरतंतदा
पुनः गुहः समाश्वासयदग्रजंप्रतिमवः इतिश्रीअयोध्याकाण्डेपंचाशीतिः ८५ आचचक्षेवसद्भावंल
क्ष्मणस्यमहात्मनः भरतायाप्रमेयायगुहोगहनगोचरः १ तंजाग्रतंगुणैर्युक्तंवरचापेषुधारिणं
भ्रात्रर्थमत्यंतमहंलक्ष्मणमब्रवं २ इयंतातसुखाशय्यात्वदर्थमुपकल्पिता प्रत्याश्वस
निवासेनाखावराघवनंदनः ३ उचितोयंजनः सर्वेदुःखानांत्वसुखोचितः धर्मात्मनस्तस्यार्थे

इतिश्रीअयोध्याकांडेपंचाशीतिः ८५ सद्भावंजेष्टानुवृत्तिवर्तनरूपंसापुत्रंइतिकेचित् १ नदेवाहतमितिभात्रार्थमर्थंगतंविनिद्रंएहेअत्रेत्वे
तमोशीलादिगुणैर्युक्तं २ इयंतातेत्यादिरुक्तानुवादः ३ एवमेवव्याख्यातःतस्यरमस्य ४ पंचविंशतिसर्गाग्रवर्गे ५ ॥ ॐ ५

नहिरामात्प्रियतरोममसास्तिभुविकश्चन नोत्सुकोभर्तुर्वीमेनदद्यमन्यंनवागतः ५ अस्माद्धर्मादाहिंशोसे
लोकस्मिन्नमहद्यशः धर्मावाप्तिश्चविपुलामर्थकामौचकेवलौ ६ सोहंप्रियसुतंरामंशायानेनसा
हसीतया रक्षिष्यामियथानुपाणिः सर्वैःसौतानिभिःसह ७ नहिमंविदितेकिंचित्तवनेस्मिंश्चरतःस
दा वनेरंगंत्यपिवलममहेमवर्षकोपि ८ एवमस्माभिरुक्तेनलक्ष्मणेनमहात्मना अनुनीतावर्य
सर्वेधर्ममेवानुपश्यता ९ कृष्णदासीरथिर्भूमौशायानेनसहसीतया शक्यानिद्रामयालब्धुंजीवन्तानिप्र
ल्तानिवा १० योनदेवासुरैःसर्वैःशक्यःप्रसहितुंयुधि तंपश्यगुहसंविष्टंतृणेषुसहसीतया ११ महा
तातपसाल्लब्धोविविधैश्चपरिश्रमैः एकोदशरथस्यैषपुत्रःसदृशलक्षणः १२ अस्मिन्प्रव्राजितेराजा
नवर्तयिष्यति विधवामेदिनीनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति १३ विनद्यसुमहानादंश्रमेणोपरताःस्त्रि
यः निर्घोषोविरतोनूनंक्षिप्रमेवभविष्यति १४ कौसल्याचैवराजाचतथैवजननीमम नाशंसेयदिते
सर्वेजीवेयुःशर्वरीमिमां १५ जीवेदपिचमेमाताशत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया दुःखितायाहिकौसल्यावीरसूर्विन
शिष्यति १६ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्यमनोरथं राज्येरामनिक्षिप्यपितामेविनशिष्यति १७ सिद्धा
र्थाःपितरंवृत्तंतस्मिन्कालेह्युपस्थिते प्रेतकार्येषुपितरंसंस्करिष्यन्तिभूमिपं १८ ॥ ॐ १८

भरतं मम प्रियं जटाधरत्वं पूर्वं यत्र तच्छ्रुतं तेनैव तत्रैव ध्यानं जगाम स्वाभिलषितकार्यसंकटं जातमिति चिंतां प्राप्येत्यर्थः । सुकुमारत्वादि

रस्येव तत्र संस्थानं सुविभक्तमहापथां हर्म्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषितां ११ गजाश्वरथ
संबाधां तूर्यनादविनादितां सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलां १२ आरामोद्यानसंपूर्णां
समाजोत्सवशालिनीं सुखिता विचरिष्यंति राजधानीं पितुर्मम १३ अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कु
शलिना वयं निवृत्ते समये ह्यस्मिन् सुखिताः प्रविशेमहि १४ परिदेवयमानस्य तस्यैवं हि महात्मनः
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सा व्यवर्तत १५ प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ अस्मिन् भागीरथी
तीरे सुखं संतारितौ मया १६ जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ महाबलौ कुंजरयूथपोपमौ वरेषुचा
पासिधरौ परंतपावपेक्षमाणौ सह सीतया गतौ १७ इति श्रीरामायणे अयोध्याकांडे षडशीतितमः ८६ गुहस्य वच
नं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियं ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियं सुकुमारो महासत्वः सिंह
स्कंधो महाभुजः पुंडरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रिय
दर्शनः २

गुहेन जटाधिकं श्रुतं अतो निवर्तिष्यतीति लीभेति चिंतां जगाम २ ॥

468

ततोमुहूर्तेकालंदुर्मनाः परदीनः उत्थायस्यस्पर्शनस्य समुत्तमाङ्गः स्वेवेगेन समारभ्यशोमूर्ततोजैरंकुशैरर्दितः दिग्द्विपदेशे ३४ तदवस्थं अनेनरस्थि-
तः समीपस्थितः ५६ अनसूयामसमीयुःशाप्य ७८ स्ववत्संसम्यग्ययातथा यत्स्वविधिः पितृप्रकोपादिलक्ष्मणोभ्रमन्मूर्च्छादिः ९ अत्रमूर्च्छा।

उत्थायसमुहूर्तेनकालेनपरदुर्मनाः समादसहसा भौमैदैवैर्दिविद्धइवद्विपः ॥ भरतंनृपश्चिमेदेशा-
विवर्णवदनोद्गहः वभूवव्यथितस्तत्र भूमिकंपयथाद्रुमः ॥ तदवस्थंतुभरतंशत्रुघ्नोनंतरस्थितः प-
रिष्वज्यरुरोदोच्चैर्विसंज्ञःशोककर्षितः ॥ ततःसर्वाःसमापेतुर्मातरोभरतस्यताः उपवासकृशादीना
भर्तृव्यसनकर्षिताः ६ ताश्चतंपतितंभूमौरुदंत्यःपर्यवारयन् कौसल्यात्वनुसृत्यैनंदुर्मनाःपरिष-
स्वजे ॥ वत्सलास्वंयथावत्समुपगृह्यतपस्विनी परिपप्रच्छभरतंरुदंतीशोकलालसा ८ पुत्रजी-
व्याधयोनैनंकेचिच्छरीरंप्रतिबाधते अस्यराजकुलस्याद्यत्वदधीनंहिजीवितं ९ नाहंपुत्रजीवामि
रामेसभ्रातरिनिर्गते हतेदशरथेराज्ञिनाथएकस्त्वमद्यनः १० कच्चिन्नलक्ष्मणेपुत्रश्रुतंतेकिंचिदप्रिय-
पुत्रेवाह्येकपत्न्यावासहमार्येवनंगते ॥ समुहूर्तंसमाश्वस्यरुदन्नेवमहायशाः कौशल्यांप-
रिसांत्वेदंगुरुंवचनमब्रवीत् १२ ॥ ७८ १२

देः कारणंतरेष्टक्वतिकच्चिदिति अप्रियंप्राणान्तयद्रूपे
एकपुत्रायाममेतिशेषः ॥ मुहूर्तेनेविमेतत्स्मरणंश्वासमाश्वासेनार्थः परिसांत्वनत्वंकिंतकिमपिनास्तिकिंतुतयोर्ज्येष्ठायाःप्राणाश्रव

[illegible] २

श्री.
वा. रा.
अयो.
८८

४६९

१३ सख्युः लक्ष्मणभरतस्यापि सुग्रीवाल्लभक्ति दर्शनेनतुष्टः यद्विधं प्रतिपेदे च व्यवहारं रामे प्रतिपेदे कृतवान् तमब्रवीदिति क्रमेण कृतं चेत्यन्वयः १४ तमे (
वाहं ग्रहनमिता १५ प्रत्यनुज्ञासीत् सदनुग्रहार्थं केवलमंगीकृत्य पुनः समर्पितवान् तत्र धर्ममनुस्मृत्य ग्रहपूर्वं प्रत्यग्रहीत् ग्रस्यग्रह
णं न स्वीकृतवान् १६ क्षत्रधर्ममहानदीति नन्वेवं भरद्वाजादिदत्तांगीकारः कथमिति चेत्क्षत्रधर्मपक्षे दिनाराजसमाजायाद्ब्राह्मणात्प्रतिवि

भ्राता मे कावसद्रात्रिं क्व सीता क्व च लक्ष्मणः अस्वपच्छयने कस्मिन्किं भुक्त्वा गुह शंस मे सोऽब्रवीद्भर
तं हृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहितेऽतिथौ १४ अन्नमुच्चावचं भक्ष्याः फ
लानि विविधानि च रामायाभ्यवहारार्थं बहुशोपहृतं मया १५ तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपरा
क्रमः न हि तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् १६ न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा इ
ति तेन वयं सर्वे अनुनीता महात्मना १७ लक्ष्मणेन यदानीतं पीतं वारि महात्मना औपवास्यं त
दाकार्षीद्राघवः सह सीतया १८ ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा वाग्यतास्ते त्रयः संध्या
समुपासत संहिताः १९ सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत्स्वास्तरं शुभं स्वयं

माने पयवह्नी षिद्दि त्रेरा ग्रवकारलोन्त २.

ग्रन्तः पश्चात्सध्यावेदनो नरं च ह्रीषिद्यमीन्स्तास्तरे प्रायनं २.

धानेन दत्तांगीकारस्तस्मा अदृष्टफलकत्वे
न तस्य प्रकृतत्वात् भुक्त्वेत्यस्य पेयेनग्रहणयोग्यतानुवृत्तदत्तानंगीकारइति न दोषः यद्यपि गुहस्य तत्त्वतःनिवेनभगवद्भूत्याधिकारस्तथा
पि तत्स्येन न तद्भोजनमिति तत्त्वं १७ औपवास्यं उपवासस्वार्थेष्यत् १८ अकरोत्पानकेयामिति शेषः त्रयः समंसेणसंहितविता: १९ ते

470

यणाक्रमनश्शायनप्रदेशात् वर्हिर्नूरमितिशेषः २१ २२ इस्तुधीह्वेष्वेच धाजलकरतलयोरंगुलीत्राणवान्सबंधम् नूपोह्य धृत्वाअस्यपरितोक्षमननि
द्रीरहितः २३ परिपालयन्पर्यपालयं २४ इतिश्रीयोध्याकांडेसप्ताशीतितमः ८७ मदितिइहशुभेशर्वरीशयिताअधिकरणेनिष्ठापनदेशावक्षे

तस्मिन्समाविशद्रामः स्वास्तीर्णेसहसीतया प्रक्षाल्यचैनयोःपादौव्यपाक्रामंसलक्ष्मणः ॥ २१ एतदिं
गुदीमूलमिदमेवचतत्तृणं यस्मिन्रामश्चसीताचरात्रिंताशयितावुभौ नियम्यपृष्ठेतलांगुलि
त्रवानशरैः सुपूर्णाविषुधीपरंतपः महद्धनुःसज्यमुपोह्यलक्ष्मणोनिशामतिष्ठत्परितोस्यकेवलं ॥ २३
ततस्त्वहंचोत्तमबाणचापधृक्स्थितोभवंतत्रसलक्ष्मणः अतंद्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेंद्रकल्पं
परिपालयंस्तदा ॥ २४ अध्यायः ८७ तच्छ्रुत्वानिपुणंसर्वंभरतःसहमंत्रिभिः इंगुदीमूलमागम्यरामश
य्यामवेक्षत १ अब्रवीज्जननीःसर्वाइहतस्यमहात्मनः शर्वरीशयिताभूमाविदमस्यविमर्दितं २
महाराजकुलीनेनमहाभागेनधीमता जातोदशरथेनोर्व्यांनरामःस्वप्तुमर्हति ३ अजिनोत्तरसंस्ती
र्णेवरास्तरणसंचये शयित्वापुरुषव्याघ्रःकथंशेतेमहीतले ४ ॥

नशायनाधिकरणेशार्वरीत्यर्थः इदमस्यविमर्दितं अंगानामितिशेषः विमर्दनाधिकरणमित्यर्थः २ उक्तविशेषणेनदशरथेनदेवेनाजातो
नोर्व्यांस्वप्तुमर्हति ३ अजिनेनराजार्हेकंदलाचमूर्वादिम्रगाजिनानिपीतोत्तमयोरुत्तमशीनेवरास्तरणानांसंचयःसमूहोयत्रयथैकेशीतका

श्री॰
रा॰
अ॰टी॰
२२१

प्रासादाग्रविमानेषु विमानाकारप्रासादाग्रगृहेषु वलभीकूटागारैर्हैमानि भूतलानि येषु ५ शुकसंघरुतेषु तदुपवनेषु ६ प्रासादवराणां प्रासादश्रे ष्ठानां गवाक्षपर्यंतेषु ऋषिमुक्तकथाभूमौ देशादुन्निमेषवेधः ७ वराभरणैः नापरिवारिकानूपुराद्याभरणनिःस्वनैः गीतादिशब्दैः स्तुतिभिश्च प्रतिबोध्यमानः कथं भूमौ केवले शयने इति सेवेथः ८ ९ इदानामसमभ्युदयने रामलोके अत्र जनेषु मध्ये तन्मात्रावान् कृतमपि क्षुद्रं हृदयमेव नतदेव विहृणाति।

प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्वदा हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ५ पुष्पसंचयचित्रेषु ते
दनागरुगंधिषु पांडुराभ्रप्रकाशेषु शुकसंघरुतेषु च ६ प्रासादवरवर्येषु शीतवत्सु सुगंधिषु उ
षित्वा मेरुकल्पेषु कृतकांचनभित्तिषु ७ गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः मृदंगव
रशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ८ वंदिभिर्वंदितः काले बहुभिः सूतमागधैः गाथाभिरनुरूपाभिः स्तु
तिभिश्च परंतपः ९ श्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मा मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोयमिति मे
मतिः १० न नूनं दैवतं किंचित्कालेन बलवत्तरं यत्र दाशरथी रामो भूमावेवं शयीत सः ११ तस्मि
न्विदेहराजस्य सुता च प्रियदर्शना दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च १२

मामां सत्यं न प्रतिभाति तस्मात्
एतद्विषये मे भावः अंतःकरणं मुह्यते मम मोहः इत्यर्थः अथवा स्वप्नोयं भवितुमर्हतीति मतिः स्वमे ह्यसंभाव्यते १० कालेन कालतो बलवत्
रं किंचित्किमपि दैवतं नास्तीति नूनं मन्ये यत्र काले प्राप्ते सति रामोपि भूमावशेत ११ यस्मिन्काले दशरथस्य दयिता प्रियास्नुषा भूमौ शा

पुनतमतीतनवतिविंशतिवर. १२
२२१

472 १३ कनकविंदंवः भूषणानवपवकशकलानीतिकनकः १५ १५ भर्तुः श्यामाकोमलावाकठिनावास्त्री गांमवैवमत्रेयुतः सकुमारीत्यदि ममकृतैकेकेयीश्वशुनेः स्वानुमतिराहितेपिसद्दिश्यजाननादितिभावः १७ १८ १९ विषमेकालेसंकटकाले २० यायतिग्रनुस्त्रम्बमेगतामा १९

इयंश्यामसुभ्रातरिदमावर्तितेशुभं संघंडिलेकठिनेसर्वेगात्रैर्विमर्दितंत्वयाणं १३ मन्येसाभरणा
तमासीतास्मिन्शयनेशुभा तत्रतत्रहिदृश्यंतेसक्ताः कनकविंदवः १४ उत्तरीयमिहासक्तंसुव्यक्तं
सीतयातदा तथाह्येतेप्रकाशंतेसक्ताः कौशेयतंतवः १५ मन्येभर्तुःसुखाशय्यायेनबालातपस्वि
नी सुकुमारीसुतीदुःखंनविजानातिमैथिली १६ हाहतोस्मिनृशंसोस्मियत्सभार्यः प्रियभ्राताकृतेमम ।
ईदृशींराघवः शय्यामधिशेतेत्वनाथवत् १७ सार्वभौमकुलेजातः सर्वलोकसुखावहः सर्वलो
कप्रियकरस्त्यक्त्वाराज्यंप्रियमनुत्तमं १८ कथमिंदीवरश्यामोरक्ताक्षः प्रियदर्शनः सुखभागीनदुःखा
र्हः शयितोभुविराघवः १९ धन्यः खलुमहाभागोलक्ष्मणः शुभलक्षणः भ्रातरंविषमेकालेयोरा
ममनुवर्तते २० सिद्धार्थाखलुवैदेहीपतिंयानुगतावनं वयंसंशयिताः सर्वेहीनास्तेनमहात्म
ना २१ अकर्णधारापृथिवीशून्येवप्रतिभातिमे गतेदशरथेस्वर्गेरामेचारण्यमाश्रिते २२ ।

सिद्धार्था वयंसंशयिताराममसेवाविषयसंशयमापन्ना कालांतरप्रार्थनीयसेवत्वात् २१ हानीमस्मात्सवानुमतेोसंशयादितिभावः २२ ॥।

श्री॰
वा॰रा॰
अयो॰
२३८

473

अकृणीयास्तेनैवाविवक्षन्या अहति शून्या कश्चित्समाहृता २२ शून्यसंवरणारक्षां संवरणानां प्राकाराणां आममंत्रा रक्षा यस्यास्तां हीनां अनावृतपुर
द्वारारक्षकाभावात् २४ अप्रहृष्टबलं अप्रसन्नबलां न्यूनां हीनबलां नाभिमन्यन्ते स्वीकर्तुं नेच्छन्ति अत्र च तद्बाहुवीर्यरक्षितत्वं हेतुः २५ अतस्तमेव
राज्यार्हं अनेष्यामि यदि स न अंगीकुर्यात्तदा कथं कार्यमिति वदन् स्वदार्ढ्यं निश्चिनोति अद्य इत्यादि नवभिः २६ तस्यार्थमेकस्तस्य

नवप्राप्यं यदेकस्मिन्मनसापि वसुंधरां वनेनिवसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिता २२ शून्यसंवरा
णारक्षाम यंत्रितहयद्विपा अनावृतपुरद्वारा राजधानी अरक्षिता २३ अप्रहृष्टबलान्यूनां विष
मस्थामनावृता शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्ष्यान्विषकृतानिव २४ अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येहं तृ
णेषु वा फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् २५ तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं व
ने तत्प्रतिश्रुतमार्यस्य नैव मिथ्याभविष्यति २६ वसंतं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति लक्ष्म
णेन सह त्वार्यो अयोध्यां पालयिष्यति २७ अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः अपि ८८
मे देवताः कुर्वन्तु इमं सत्यं मनोरथं २८ प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्य
ति ततोनुवत्स्यामि चिराय राघवं वने वसन्नार्हति मामुपेक्षितुं ३० इति श्रीअयोध्याकांडे अष्टाशीतितमः ८८

गृहीत्वा तत्परिपालनार्थं उत्तरं कालं वनदेशाद्यर्थं तं महावने वत्स्यामि प्रवसतिनार्यस्य तत्प्रतिश्रुतं मिथ्या भविष्यति २७ वसंतमिति २८
प्रसाद्येति अप्रपत्स्यते निवृत्तिविषयप्रसादं चेदिति शेषः उपेक्षितुं नार्हति भक्तवत्सलत्वादिति भाव ३० इति श्रीअयोध्याकांडे अष्टाशीतितमः ८८

474

उषित्वाकाल्यंउषःकालेउषःपर्यायौकल्यकाल्याउभावपीतिनाम्ने १ २ आर्यविचिंतयन्नहमपियथात्वंतथैवजागर्मिनस्वपिमीत्येवमब्रवी

सुषिरात्रिंतुतत्रैवगंगाकूलेसराघवः कल्यमुत्थायशत्रुघ्नमिदंवचनमब्रवीत १ शत्रुघ्नोत्थायकिं
शेषेनिषादाधिपतिंगुहं शीघ्रमानयभद्रंतेतारयिष्यतिवाहिनीं २ जागर्मिनाहंस्वपिमितथैवार्यं
विचिंतयन् इत्येवमब्रवीत्तुष्टः शत्रुघ्नोभिप्रचोदितः ३ इतिसंवदतोरेवमन्योन्यंनरसिंहयोः आग
म्यप्राञ्जलिःकालेगुहोवचनमब्रवीत ४ कच्चित्सुखंनदीतीरेवात्सीःकाकुत्स्थशर्वरीं कच्चिच्चसहसे
नायतवनित्यमनामयं ५ गुहस्यतत्तुवचनंश्रुत्वास्नेहादुदीरितं रामस्यानुवशोवाक्यंभरतोपीदम
ब्रवीत ६ सुखानःशर्वरीधीमन्पूजितास्मापितेवयं गंगांतुनौभिर्बह्वीभिर्दाशाःसंतारयंतुनः
ततोगुहःसंत्वरितंश्रुत्वाभरतशासनं प्रतिप्रविश्यनगरंतंज्ञातिजनमब्रवीत ८ उत्तिष्ठतप्रबु
ध्यध्वंभद्रमस्तुहिवःसदा नावःसमनुकर्षध्वंतारयिष्यामिवाहिनीं ९ ततस्तेताःसमुत्थायत्व
रिताराजशासनात पंचनावांशतान्येवसमानिन्युःसमंततः १० ॥ ८८

दित्यन्वयः ३ ४ शर्वरीमवत्सीःअ
त्यंतसंयोगेद्वितीया ५ रामस्यानुवशोरामाधीनः ६ नौभिर्यापूजिताः ७ प्रतिप्रविश्यततोनियतिपूर्वकंप्रविश्य ८ नावांपंचशतानि

समाप्तिसर्गः ८८ ॥

श्री. युक्ताः पंचाशत् नौकाभ्योन्याः स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकाख्यापालोकप्रसिद्धाः तांहेमै भेदाः महावेद्याधारं धृतिता महाघंटाधराः पत्रकास्मा
वा.रा. धारयंतीत्यर्थः शोभमानाः स्वगौरिदिद्धषितविबेः शोभमानाः पताकिन्यः वहारित्रवन्यः अरित्रंनावाकर्षणदंडयुक्तवाहाः नाविकवन्यः
अयो. युक्तवाना इति पाठे युक्तगतयः समहताः दृढसंविधा ।। संनद्धियोषाउषपरिप्रतिष्ठितमंगलवादित्रघोषसहिता ततइतरस्वस्तिका।
२३५

475

युक्ताः स्वस्तिकविज्ञेया महावेगा यताः यताः शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाहाः ससंहताः ।। ततः
स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकंबलसंवृतां सनंदिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत् ।१३ तामारुरो
हभरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ।१२ पुरोहितश्च तत्पू
र्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये अनंतरं राजदारास्तथैव शकटापणाः ।१४ आवासमादीपयन्तीर्थं चाप्यव
गाहन्तो भाण्डानि चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् ।१५ पताकिन्यस्तु ता नावस्स्वयं दासैरधिष्ठिताः
वहन्त्यो जनमारूढं तदा संपेतुराशुगाः ।१६

भ्योविलक्षणां स्वस्तिकाख्यां पांडुकंबलो राजास्तरणकल्लः तद्युक्तां राजार्हां नावं गुहः स्वयमेवोपाहृतवान् पूर्वं समागतक भरतो गहान् पूर्वं सनेत
रंतेषां नामादयो न तरस्तराजदाराः अन्तु चरसुप्रमुखस्त्रियः शकटानि आपणाः आपणानि इतरनौषाधोयिताइति शेषः ।१५ आवासमुषिताकासादी
यंतो अग्निसात्कुर्वंतो अन्ये सेनाधर्मः तीर्थमघवंता महमेककायाप्रविशंतोभांडानि उपकरणानि ।१५ १६ ।। ~ १८ ।। २३५

476

नारीणां मित्याहो तरनी पार्श्वस्य शेषत्न विवदायांष ष्ठीवारीभिः ध्रुणिइत्याद्यर्थः यानानि रथ शकटादीनि पुरगणानि प्रस्माश्चत स्कवली वृदीधाः महाथ
नेवृहत् मूल्यघहामहाघनेजीवाजीवहूपंनानाप्रकारं ९ नेजनमवरोध्य निहृतानाकः समारूह्यराशवंधु भिक्रीडयाकांडेलुले चित्राणिवि
त्रमंउल्लानिलद्युनात क्रियंनेसेसमर्थः कांडेस्त्रीदेडवाणार्वचणिवस्त्र स्वारिष्टित्पमर्दः १० सेवेजयंताः सयजाः ९ स्तवाः वेणुटणादिति

नारीणामभिप्राणांत्वकाश्चित्कांश्चिद्दुवाजिनं काश्चित्तत्रवहंतिस्मयानगुगोमहाधनं ॥ नास्वगत्वा
पर्यंतो रेमवरोध्य वतेऽन निहृताः काश्चविचाणिक्रियनेस्मशवंधुभिः १० सवैजयंतास्तु गनारोहैः
प्रवोदिताः नंदंतिस्मप्रकाशंतेसमयत्वाइवपर्वताः ११ तावृष्णाकुलहुल्लनेदसेवैल्लकल्लयापर मुस्नेः
कुंभवदेल्लेहस्नेनेकस्ववाङ्गुभिः १२ साप्रणपुजनेणगाटाश्वैःसंतारितास्त्वयं सेवेमहृनेप्रयवो
नेप्रयाणमन्नुतमं १३ प्राप्यतथिनाववहुमहात्मानिवेशयित्वाचयथोद्यायजोयम १३ हृष्टभरद्वाजम्र
पिप्रवर्तेयमस्तनिकादस्येभरतः प्रवेस्य २२ ॥

मैत्ताः कुंलैभागहोतः जला ः स स्ताः विपरीरे २ः मेत्रेमहूर्तेउदयान्नतीयमञ्जु
तैं नारीहृषंमहूर्तेगोडः साः पंस्तथामैत्रः पौत्राबासुपवच ग्रार्यीवैशपलुधाङ्गाह्यः गोस्नइरिवद पैद्राघनिस्तैववाहरणोयमस्तायकोपेते
कर्मेणविवेत्याम हूर्तोदशापंवचस्तकेः २१ यथायतोयंयथा सवस्थाश्वासयित्वाप्रयागवनेस्थापयित्वा २२ ॥ ॐ २२

श्री॰
वा॰रा॰
म॰टी॰
अ॰
477

देवपुरोहितस्य भरद्वाजो शान्तया अभीप्सितं मम मन्त्रायां वृहस्पते जीत इति पुराणोक्तमिदं तं च भरतेभियात्य मां न मन्त्रो देवाकृतः उत्तम्यस्य देवेन वृहस्पतेरौ
रसतेन द्वाजमिम भरतेति तस्माद्भारद्वाजः इति २३ इति श्रीअयोध्याकांडे एकोनवतितमः सर्गः ८९ जगाम दूरमिति शेषः अवस्थाप्य आश्रयोपरोध

सर्वाल्लोकान्स्वाश्रममभ्युपेत्य महात्मनो देवपुरोहितस्य ददर्श रम्योटजवृक्षदेशं महावने विप्रवर
स्य रम्यं २७ इत्यार्षे श्रीरामायणे अयोध्याकांडे एकोनवतितमः सर्गः ८९ भरद्वाजाश्रमं गत्वा
क्रोशादेव नरर्षभः जनं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः १ पद्भ्यामेवमथ धर्मात्मा न्यस्तशस्त्रप
रिच्छदः वसानो वाससी क्षौमे पुरोहितं २ ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजो महातपाः संचचाला
सनात्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन् ३ समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः अबुध्यत महाते
जाः सुतं दशरथस्य तं ४ ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्वा पश्चात्फलानि च आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः प
सेवायाय२ प्रच्छ कुशलं कुले ६

निवृत्तये इति शेषः १ पद्भ्यामिति विनयप्रदर्शनार्थं २ ततः संदर्शने आश्रमप्रवेशानन्तरं स्वविदर्शनावसरे ऽन्त पुरोहितस्य पश्चात् च शिष्यान्प्र
ति अर्घ्यमानयनेति ब्रुवन् ३ अबुध्यत वसिष्ठसमहामना दिति शेषः ४ ताभ्यां वसिष्ठभरताभ्यां आनुपूर्व्यात् क्रमेण आश्रयमंडलाल्लोकान्स्वाश्रम

॥ ७
रामायणटीका
२५

478 हतंत्वनीतंच्वनप्वनरात्मानंउदाहारन्राजकुशलेष्टष्टवान् ७ शरीरादित्रंयस्यपथ्यायेमंतयः स्वायनात्वात्तदनामयपथ्यः स्वगपहिन्नामभयावस्था
न्हारायमेपसायनवान् शिष्यवत्रियत्वानचनदनामयपथ्रतिज्ञायच्चनामयमिसकारावषोरामः ९ वनवासीभवेतिनिवृत्तः १० इहवनेनसराज

प्रयोध्यायेवलेकोशेमित्रेषपिवमंत्रिष ज्ञानन्दशरथैवतंनवाज्ञानन्दाहरत् वशिष्ठेभरतमै
नेपथ्रच्छन्नरनामये शरीरेगिशुहदेशुस्वगेषपिचयाविशु ८ नयूमिनपतिज्ञायभरहामोमहाय
शाः भरतप्रग्धवावेदंपावबलेहदुपनान् ९ किमिहागमनेकार्यंनवराज्यप्रशासनः पतदावह
मेसर्वेनहिमेणुत्पनेमनः १० तत्रवयमितच्छेकोसलानेदवर्यनं भ्रातासहत्सभायोयच्छिरेष
वानितेवन ११ निवृत्तः सौमित्रिनेनपित्राणोमामहायशाः वनवासीभवेनीहसमाः किंके
वलदेश १२ कच्चित्तनरस्यापापस्यपापकर्त्तमिहेकृषि शकेटकेमोक्तमहाराजानस्यात्तनसच
पवनक्रोभरहानेभरतः प्रत्युवाचह पयंक्रनयनोद्भः खाद्वावामेमनसानयो १३ हत्वास्तिय
दिमामेवंभगवानाभिमन्यते मत्तोन्नदोषमाचोकेनेवमाम

सातस्यापाठनेस्ससत्साणस्यवशपंकनेमिच्छसीत्यनघः
नत्रहेतरंकरकेप्रसन्ने १४ पर्यश्रुनयनः परिष्कृननयनः संसनयामवलंत्याः १५ मामेवंपापकसकंयदिभगवान्सर्वज्ञोमन्यतेतदाहतो
स्मिवर्यंजन्मास्मिदोषंप्रवाजनदोषंमत्तोमहपनिमित्ततोनेनिश्चाहमायंकेसान्नभवोजानामिच्युतोमामिवंमामिवंमानशाधिमेवंक।

योगवासिष्ठ ३

श्री॰ वा॰ रा॰ टी॰ 479

नन्वकृयमपलापः क्रियते॰ तत्राह मदंतरे मद्विषये यत्तमया विनेति सूर्येइतितत्र श्रंतरेणाम्पवायसौ वनहर्षीनरात्ममतत्व समरवाचीश्रंतरश
हृइतिनदोषः यन्ममातावोचत् मदभिषेकरामवनवासादितन्मेनेष्टं तदेव विहृणेणतिनाहमिति पनेनमात्वकृतव्यापारेणनवनंठवसा
हरेश्रंगीकरोमिइदानींमपीतिशेषः १६ श्रथस्वागमनकारणमाह श्रहंत्विति प्रसादकउपयातः प्रसादयितुमागतइत्यर्थः १७ यवंगतेपवं

नैवैतदिष्टंमातामेयदवोचन्मदंतरे नाहमेतेनतुष्टश्चनतद्वचनमाददे १६ श्रहंतुतंनरव्याघ्र
मुपयातप्रसादकः प्रतिनेतुमयोध्यायांपादौचास्याभिवंदितं १७ तंमामेवंगतंमत्वाप्रसादंक
र्तुमर्हसि शंसमेभगवान्रामःक्वसंप्रतिमहीपतिः १८ वसिष्ठादिभिऋत्विग्भिर्याचितोभग
वानिह उवाचतंभरद्वाजः प्रसादाद्भरतंवचः १९ त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्रयुक्तंराघववंशजे गुरुवृ
त्तिर्दमश्चैवसाधूनांचानुयायिता २० जानेचरामंप्रमुत्तंससीतंसहलक्ष्मणं श्रयंवसतितेभ्रा
ताचित्रकूटेमहागिरौ २१ श्वस्तुगंतासितंदेशंवसाद्यसहमंत्रिभिः

वृद्धिंकसंप्रतिकस्मिन्प्रदेशे १८ याचितोभरता
यप्रसन्नोभवेतिप्रार्थितः प्रसादात्प्रसादेनापण १९ यत्तदुक्तंरूपंवचः तदाह त्वयीति युक्तंनवेति नतदेव समर्थयन् दिगुर्विति गुरुवृत्तिर्गुरुसेवा दिनु
यंतात्रवंशार्जेश्राणोहृष्टमितिशेषः यद्वा एतत्त्रयंत्वयिशक्यमित्यन्वयः दृढीकरणंश्रप्रन्यथाभावान्निवृत्तिः वहुतामप्रेउत्तोद्धर्थोनन्याथाकर्त
शक्यतेमनइच्छाप्रयोजनमाह कीर्तिंसमभिवर्धयन् श्रसर्वसत्तेपृच्छामीतिशेषः हेतेत्याषतालीत्वमिह्यहिश्रयातः प्रश्नःहेतवेत्यामीत्यर्थः २०श्र

480 प्रतीतरूपः प्रसिद्धयशाः स्वरूपं यशस्याभिरूप्यं वर्णैश्चैव निरूपणेऽइतिकोशः तदाश्रमे भरद्वाजस्याश्रमे २५ इति रामाभि॰ अ॰ नवतितमः ९ कृतबुद्धिं कृत

ननिश्चयं आतिथ्येन विशिष्टभोजनेनोपायनानि यत्सत्काररूपं हेतुतस्य फलमपि हेतुः १ वनेयदुपपद्यते तेनैतिथ्यं कृतं तन्त्वमब्रवीदित्यन्वयः २ तनवा

सितेन दर्थिकातिथ्यकरणेऽसामर्थ्यमननुतइत्याशयेन प्रहसन्निवेति येनकेनापि तनुष्येः तुष्टोभवेरिति मन्येतेनातिथ्येन प्रीतिसंयुक्तं

ततस्तयेत्सवचस्तदा भरतर्षिणः प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः चकारबुद्धिं च महाश्रमे तदा निशानिवासा

य धर्मराजात्मजः २५ इत्यार्षे श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ९० कृतबुद्धिं नि

वासाय तत्रैव स मुनिस्तदा भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् १ अब्रवीद्भरतस्त्वेनं नन्विदं भ

वता कृतं पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं वने यदुपपद्यते २ अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव जा

ने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येन केनचित् ३ सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमिच्छामि भोजनं मम प्री

तिर्यथारूपा त्वमर्हो मनुजर्षभ ४ किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः कस्मान्नेहोपया

तोऽसि सबलः पुरुषर्षभः ५ भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनं न सैन्येनोपयातोऽस्मि भगवन्भ

गवद्भयान् ६ ॥

विजाने ३ अपि सेनायास्त्वादि मम प्रीतिर्यथारूपा मयेच्छायादृशी तथारूपां त्वमर्हसि अङ्गीकर्तुमिति शेषः ४ बलं दूरे निक्षिप्य

एकाकी किमर्थमागतः अयमेवार्थो व्यतिरेकमुखेन दर्शयति कस्मादिति ५ अत्रोत्तरमाह भरत इति भगवद्भयात् भगवदाश्रमपीडा।

रामायणतिलके अयो० ९१

श्री. वा.रा. टी. २५२ 481

विशेषेण यद्देशे ष परिहर्तव्याः तदाश्रमवर्तिवृक्षोदकाश्रमसमुपागमं समीपागमनं दिव्या धाग्रसंगा दिव्याधायसंगतिमितममपरोथ्याः १
नदेवाहवगानीत्यादि ८ ९ समुपागमं समीपागमनं १० पीत्वापः परिमृज्य च पीत्वा आचम्य जिह्वोपरिस्पृश्य परिमृज्य मुखं दक्षिणहस्तेन परिमृज्य
प्रतिष्ठ्यसंपादक निमित्तं विश्वकर्मास्त्यष्टिकर्तृविशेषः ॥ आह्वानप्रकारमाह आह्वय इति त्वष्टारं तत्करणादिव्यापारयतेति विश्वकर्माणम्

शरणाहि भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा तथा यत्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः वाजिमुख्या म
नुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः प्रच्छाद्य भगवन्भूमिं महतीमनुयांति मां ८ तं वृक्षानुदकं भूमिमाश्र
मेषूटजांस्तथा न हिंस्युरिति तेनाहमेक एवागतस्ततः ९ आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षि
णा तथानुचक्रे भरतः सेनायाः समुपागमं १० अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च आति
थ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च आतिथ्यं
कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयतां ॥ आह्वये लोकपालांस्त्रीन् देवान्शक्रपुरोगमान्
. . . .
प्राक्स्रोतसश्च यानद्यस्तिर्यक्स्रोतस एव च पृथिव्यामंतरि

संविधीयतां विश्वकर्मणा शालागृहादि सर्वं सिद्धं क्रियतां १२ त्रीन् यमवरुणकुबेरान् इति तीर्थः कार्यविशेषसमृद्धियोगो बोध्यः १३ अंतरिक्षनदी आ
काशगंगा १४ तासां कृत्यमाह अन्या इति मैरेयं मद्यभेदः धात्रीधातकीप्रभृति निर्मितं सुरा गौडी माध्वी पैष्टी चेति त्रिविधा सुरा निष्पितां सुरानिष्या

२५२

482

हहः हाहा हूहूरेवं शेषो हसपावः । १९ । सपरिच्छदाः सालंकाराः हैरन्नगीतारायपेक्षिनपरिकरोपेताश्चज्ञाः रूलणमितिपारेहृहस्पतिंयाउपतिष्ठंती
त्वप्तुकर्षतिकृतकः ताः सर्वा भामिनीराहूयेदतिसंबंधः । १८ । कुरुषुउत्तरकुरुषु यद्दिव्यं वनं चैत्ररथाख्यं दिव्यतोपपादिव्यतोपपादिकवासो
भूषणान्येवयत्राणियद्दतिंहत्ताणतत् दिव्यनार्थ्येवफलानियत्रतत् इहैववत्इहवनेपवागच्छतितिशेषः इहैतवैइतिपागानंतरदेवता ।

शक्रं ये ह गंधर्वो निम्ना वसहृहाहृहन् तथैवाप्सरसो देवगंधर्वैश्चापि सर्वशः हूनावीमथविश्वा
चीविश्रकेशीसलंबुसा नागदंता च हेमा च सोमा चाद्रिवहातस्थली । १७ । शक्रं याश्चोपतिष्ठंति ब्रह्माण
याश्च भामिनीः सर्वास्तुंबुरुणा सार्द्धमाह्वये सपरिच्छदाः । १८ । वनं कुरुषु यद्दिव्यं वासो भूषणपत्रवत्
दिव्यनारीफलं शश्वत्तत्कौबेरमिहैव तु । १९ । इह मे भगवान्सोमो विधत्तामन्नमुत्तमं भक्ष्यं भोज्यं च चो
ष्यं च लेह्यं च विविधं बहु । २० । विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च सुरादीनि च पेयानि मां
सानि विविधानि च । २१ । एवं समाधिना युक्तस्तेजसाप्रतिमेन च शिक्षास्वरसमायुक्तं सुव्रतश्चाब्रवीन्मु
निः । २२ । मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृतांजलेः आजग्मुस्तानि सर्व

दिव्यनारीदमेववनंतथा भवितव्यर्थः । १९ । २० ।
पादपप्रच्युतानि वृक्षेभ्यः स्वयं जातानि । २१ । शिक्षास्वरसमायुक्तं शिक्षाशास्त्रोक्तवर्णोच्चारणलक्षणोपेतं तथा वाक्यांगोद्दिष्टमात्राद्युपेतं स्वरो
पेतं स्वरेणोपलक्षणोपकः शाखः समत्वकल्याणः सप्रयुक्तः स्वर्गलोकं कामधुग्भवतिश्रुतेः समाधिना अत्यंताभियुक्तः एवं गुणोपेतमाद्य
नवाक्यमब्रवीदित्यर्थः महर्षिबलोपावलान्स्वर्गेकामधुग्धेनश्रीसिद्धादर्पिवक्कनादिदेवसर्वसिद्धिभावः । २२ । मनसा ध्यायतः मनसा ध्यानस्य

श्री. वारा. टी. २४३

483

मलयद्दुर्दरौ चैवं दर्दुरपर्वतौ उपस्तपश्चस्तप्तुं पुत्रकायं च यो विग्रहत्याग्रो त्यमां यश्चोरभ्यरोगेन सह प्रियात्मा सहप्रियस्त्वसूनुः अभवद्वर्षितवान् सत्वरदुःखदुः
दुरशोतिलः सुरवदनो ॥२५॥ वनामेध्याः ॥२५॥ वीणावाद्यमानाश्च तिशोषः स्वरान्षड्जादीन् ॥२६॥ लयो मन्दगतिस्तालप्रमाणं ॥२७॥ भरतसेदं भारते सेनाविश्व

मलयं दर्दरं चैव ततः स्वैरनगोनलः तपस्तप्त्वा च घोरं तत्याज प्रियात्मा स्वं विग्रहः ततो भववर्षं तत्र
नादिव्याः कुसुमवृष्टयः देवदुन्दुभिघोषश्च दिव्यस्त्रीसहस्रके ॥२५॥ प्रचक्रुश्चानमायानानाट्ग्र
श्चाप्सरोगणाः प्रजगुर्देवगन्धर्वा वीणाः प्रवत्तुः तदा तत् सुमहोत्सवं भूमिवशाणितास्त्रवणा
निव नवेशाश्चावचः सद्गाः समालपद्गणाल्विनः ॥२७॥ तस्मिन्नेव गते शैले दिव्ये श्रोत्र मत्वेन्द्राणां द
र्शी भारते सेनाविश्वकर्मणा ॥२८॥ बभूव तत्समा भूमिः समन्तान्नवयोजने शाड्वलैर्द्रुमिश्च
नानीलवैडूर्यसन्निभैः तस्मिन्निलाकपिन्याः सुपूर्णसावीजपूरकाः आमलक्या बभूवुश्च
सुताम्रफलभूषिताः ॥३०॥ उद्गेभ्यः कुरुभ्यश्च वनादिवोपभोगवत् आजगाम नदीमेभ्या तीर
जैर्वैडूर्यभूषिता ॥३१॥ वनः शालानिस्थानि शालाश्च गजवाजिनां हर्म्याणि प्रासादसत्काननारण्या

कर्मणो विधानं ददर्श ॥२८॥ तद्देवविधानं दर्शयति बभूवेत्यादि कुञ्जावभूवेत्यन्तकर्षः शाड्वलैः कोमलतृणैस्तस्मिन्नवयोजनमिते देशे फलभूषणाः
कपित्थादयो बभूवुरित्यन्वयः ॥३०॥ वनं चैव तद्रथ्यं नदीजाता वेकवचनं तीरजैः हंसैः ॥३१॥ वनः शालानि स्थानानि नामानि तिशोषः नयागजादीनां

२४३

484

सितमेव निर्मलया आलेपेन शुक्लमाल्यैः कृत आकारोऽलंकारो यस्य दिव्यैर्गन्धैर्गन्धवल्लैः कृदितसिक्तं ३३ यानेशिषकारोदि ३४ यौ नतेन प्रक्षालितत्वे
न निर्मलानि भाजनानि यस्मिन् ३५ वेश्मसंविधिं वेश्मसंविधानं ३७ राजासनं सिंहासनं राजवत् राजयोग्यं तद्भ्यर्वतेन प्रदक्षिणीकृतवान् ३८ न तु
नत्वोपविष्टः स्माह आसनं पूजयामासेति रामवद्राज्ञीयमत्वादिति बुध्या रामाय प्रणम्य आसनोपरि प्रतिष्ठितं राममध्यात्वेति शेषः वालव्यजनमा
दाय राममेवाशयेति शेषः सचिवासने सचिवार्थं रुक्मासने सिंहासनस्थः नायतः प्रत्येक्षो यद्भरतेन वाको कृमापराज्यानभिलाषेलेका।

सितमेव निर्मलं वापि राजवेश्मबहुलोरणं शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगंधसमन्वितं २६ वस्त्ररत्नसमं
वार्धशयनासनयानवत् दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवत्सवत् उपकल्पितसर्वाङ्गं धौतनि।
र्मलभाजनं रुक्मसंवेशनश्रीमत्वा लोलिशयनोत्तमं प्रविवेश महाबाहुः रघुनाथो महर्षिणा २६
वेश्मनद्वलसंपूर्णं भरतः कैकयीसुतः २७ प्रवृजग्रहवत्ते सर्वे मंत्रिणः सपुरोहिताः वभूवुः स्वप्र
हृष्टकालं दृष्ट्वा वेश्मसंविधिं २८ तत्र राजासनं दृष्ट्वा विधिवद्राजवच्च भरतोमन्त्रिभिः सार्द्धमः रामा
भ्यर्वतेन राजवत् २९ आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च वालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचि

नयह यद्भरतः क्रियया पि सर्वलोकप्रख्यापनाय महर्षीणां तपोबलेना पीदृशमातिथ्याकरणं किं विष्व्यादिभिः पूजेत्युपस्तत्यि कि
या विस्मेरंगभूतभरतवृष्ट्येरितिन्त्करणं किंचभरतं प्रतित्वदृष्ट्वाग तोसि किमिति प्रश्नेत स्वरूपाव सर्वेन्तत्वासामर्थ्यादिषा कावार।
णायरूपसामर्थ्यं दर्शनं चाप्यपिच भगवदेकचिन्तनो सर्गस्त्वमिहापि भवतीति भगवद्रामप्रीतिमाहात्म्यं प्रदर्शयितुं न दर्शनेन च ते षां न।

शाकिंकामिकिमनाददर्शिकैनगाद्यामगृह्णातिसिद्धिः ३६

भी.
रा.
अ टी.
२५५
485

अनन्तरोक्तीत्ययोरपि तेषां प्रवेशनप्रकारेणाश्रशालाः शिविररक्षकाः ४० ४१ उभयतः कूलं उभयोः कूलयोः पांडुमृत्तिकालेपनाः सुधालिप्ता आलि
णस्य भरद्वाजस्य ४२ आगुरागतवत्यः ४३ सुवर्णमणिमुक्तेन निर्मितहारकंठ्यः ४४ सहीनोऽदर्शनादिना तस्य वशीकृताः सोन्मादः उन्मत्त इव।

अनन्तरं सर्वास्त्रिषेडुस्थसत्वैर्संविष्टपुरोहिताः ससैः सेनापतिः पश्चाच्च न्यवेशयत् ४० ततस्तत्र
सुहूर्तेन वयः पायसकर्दमाः उपाजिघ्नत भरद्वाजस्य शासनात् ४१ आसामुभयतः कूलं पांडुमृत्ति
कलेपनाः रम्याश्चावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य प्रसादजाः ४२ तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः
आगुर्विंशतिसहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ४३ सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः आगुर्वि
शतिसहस्रा नंदनादप्सरोगणाः याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते आगुर्विंशतिसहस्रान्
दनादप्सरोगणाः ४५ नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्यवर्चसः एवं गंधर्वराजानो भरतस्याग्रतो जः
गुः ४६ अलंबुसा मिश्रकेशी पुंडरीकाथ वामना उपानृत्यंत तास्त्वौ भरतस्यायतनात् ४७ या
नि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने प्रयागेनान्यदृशंत भरद्वाजस्य तेजसा ४८ विल्वा मार्दंगि
का आसन् शम्याग्राहा विभीतिकाः अश्वत्था नर्तका आसन्भारद्वाजस्य तेजसा ४९

नो सहितनिरत्यर्थः नंदनमिन्द्रवनं ४५ नारदादयो गंधर्वराजानः कांता सूर्यसमा जगुः ४६ ४७ प्रयागे प्रयागदेशे चैत्रवनादिस्थदृष्टा मार्दंगिका
मृदंगवादकरूपधराः एवं विभीतिकाः शम्याग्राहकाः वेष्टतालविशेषवशंम्याताः तालकिंपावरे शम्या प्रयोगः इति ४९ ॥ २५५

सरलो देवदारुविशेषः ५० शिंशपाद्यो ये स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यद्रुमाः लतामल्लिकामालत्यादयः मुनेर्योगमाहात्म्यादेव हन्तादीनां तत्तद्रूपतापत्तिः पुनर्ले
तादिरूपप्रत्यापत्तिः पुनर्लतादिरूपप्रत्यापत्तिमेत त्यं ५१ तत्र प्रमदारूपं प्राप्य किं करोषि कदाहमेतरामिति पूर्वमनुभूतिशेषः ५२ उत्कण्ठया उद्दितेना
ह्लादितमेकमेकं पुरुषं प्रत्येकं बहुशो गीहितवरितिविप्रज्ञा वामावध्याषः ५३ संवाहनैः पादसंवाहनादिकं वेनः परिमर्दनजलादि मंगवस्त्रादिना

ततः सरलतालाश्चतिलकाः नक्तमालकाः प्रहृष्टास्तत्र संपेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ५० शिंशपा
मलकीजम्ब्वो याश्चान्याः कानने लताः प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेवसन् ५१ सुरां सुरापाः
पिबत पायसं च बुभुक्षिताः मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यो यदिच्छति ५२ उत्साद्य स्नापयन्ति स्म
नदीतीरेषु वल्गुषु प्रत्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्त चाष्ट च ५३ संवाहन्त्यः समापेतुर्नार्यो विपुल
लोचनाः परिमृज्य तदान्योन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ५४ हयान्गजान्खरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुता
न् अभोजयन्वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ५५ इक्षूंश्च मधुलाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनात्
इक्ष्वाकुवरयोधानां चोदयन्तो महाबलाः ५६ नाश्वबन्धोश्वमाजानान्न गजं कुञ्जरग्रहः मत्तप्रमत्तमुदिता

परिमृज्य प्रमृज्य अलंकृत्य च पाययन्ति मद्यादिकमिति शेषः ५४ सुरभेः सुताः वृषभाः तेषां हयादीनां भोज्यं तान् तत्पालकाः अभोजयन्नित्यर्थः ५५
इक्ष्वाकुवरयोधानां वाहनानि चोदयन्तः भटाः प्रेरयन्तः तान् इक्ष्वादीन्भोजयन्ति स्म ५६ मत्ता मदकरद्रव्येण प्रमत्ता मधुपानेन कार्याका

श्री॰ वा॰रा॰ अयो॰ २५५ 487

सैन्याः सेनासमवेता उदीरयन् ५८ तां वाचमाह नैवेति नगमिष्यामः स्पार्द्धः सलोपः भरतस्याऽऽकुशलमस्ति यत्संगत्याभूमौस्तस्मादवलामः ५९ हा

स्त्यश्वारोहाः स्तहयकाश्च पादातरूपयोधाः तेनसराधिकसंग्रहः तं विधिं नार्हाः शासकारं श्रनायाः अपरं तत्राउद्वेत्यर्थः इतिकनकः अपावकाउस्य

र्येङ्गत्यन्ये कल्हणामतिहर्षयुक्तत्यावपरापिवर्गिनीयमपीमावानुनरूक्तिर्नदोषाय ६० विनादः प्रत्यष्टनादसशह्वविशेषः ६१ अभवद्धहत्वातिसतिः वि

तर्पिताः सर्वकामैस्ते रक्षवेदन हर्षिताः अश्वारोहगणैः संप्रयुक्ताः सैन्यावाचमुदीरयन् नैवापो

धांनमिष्यामो नगमिष्यामिदङ्कोन कुशलं भरतस्यास्त्विरामस्याक्षतथास्त्ववः ५९ इतिपातपोद

श्वहस्त्यश्वारोहवंधकाः अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेनामुदीरयन् ६० सेप्रहृष्टाविनेदुस्तेनरास्त

त्रसहस्त्रशः भरतस्यानुयानारः स्वर्गोयमितिचाब्रुवन् ६१ सतेनुस्तहस्त्रतस्तगायंतस्तवसैनिका :

समंतात्यिथावंतेमाल्योपेताः सहस्त्रशः ६२ ततो भुक्तवतांतेषांतदन्नममृतोपमं दिव्यानुद्वीक्ष्य

भक्ष्यास्तानभवद्भक्षणोमतिः ६३ प्रेष्याश्चेटयश्च वध्वश्च बलस्थापिसर्वेशः बभूवुस्ते भृशंप्रीता :

सर्वेचाहतवाससः ६४ कुंजराश्च खरोष्ट्राश्च गवाश्वमृगपक्षिणः बभूवुस्ते भृशंतत्र नान्योह्यन्यमक

ल्पयत् ६५

तस्मानामपिभक्तासौ श्वानुनराकांक्षाभूदित्यर्थः ६३ प्रेष्याः सेवकाः चेयो दास्यः वलस्याः सेनास्थाः अहतवाससः =

हृतन्नूवबस्त्रपरिधानाः ६४ अतोप्यनिवतादन्यपदार्थेनाकल्पयनु नाभजन्तइत्यर्थः नान्योह्यन्यमकल्पयदितिपाठेहिरण्यार्थे अन्योपि सेना

नोनगीतोपिमार्गस्थः प्रसंगात्देशमागतः अन्यं अत्रविकल्पितादन्यपदार्थेनाकल्पयत भक्तगान इत्यर्थः अनेनास्याधिक्यासामग्र्यासुचित २५५

निष्ठानं यन्नं नैस्येयम्निनिद्ग्लाघुध: ग्रात्रादिफलसंबंधिकवितरससिद्दैरिति अजादिविशेषणं गं धरमान्वितै विनिववापीपीडकाय रसे निगूहो
नागरनकेशनिवेजपत्नी पत्नीराजादिभि: स्वर्णलोहो: स्वर्णरजतादिपात्रीर्द्द भरितान्नव: लोहमह: पचलोहमायारण: पात्राणां विशेषणलो
भार्यकल्पितगुणपधजभक्ता: अभित: शुभ्रक्ष्णस्यान्नसौरदनस्य चर्वणं: पात्रीदस्त: १२ १८ ववपार्थ भवे उत्ताघवक्षुतिभामानेवनश्रद्धेभपचधोजा

नाश्नन्त्यस्याननासीनन्त्यपितोमलिनोऽपिवा रजसाधस्तकेशो वा नर: कश्चिद्ददृशत ग्रामे
ग्रामपिववाराहैतिशानवरसंचये: फलनिहृहसेमिहे:स्वर्णगंधरमान्विते: ९ शुभ्रधूजवधी:स्व
र्णा:शुक्लस्यानस्यानस्य चाभित: दद्शुर्विस्मितास्तत्र सरलोहो:सहस्रश: बभूवर्वन पात्रे
शुक्रूपा:पायूस्तकर्मेदा: त्यक्त्वकामउच्यागावोडुमाम्मासन्मथुक्तत: १० वायामेरेयपूर्णाश्चस्व
र्णमासचवैर्हता: प्रनमपेदरैश्चापिमार्गमाध्यूरकोञ्ज्टै: ११ पात्रीणांच सहस्रशाणस्यालीना
निष्ठतानिच निर्देदानिव [illegible] १६

जनमितेभुतत्रत्या: कूपा:पायसकर्दमाच भवु: तत्रत्यागावस्यकामधुक्तावभुव: निषादादिवलमत्तर्थेप्रता
पमाखेणामस्तार्थी: श्रतमाध्यापिदर: कपालेनेभसंस्कृता:पक्का:पेटरालै:स्वर्णादिसंबंधिमांसचर्वैर्हता: ११ पात्रीणां आज्ञायाम्नाणां स्यालीनां
अजनस्यालीनापात्राणिभोजनपात्राणिनिकतक: पात्रीणां हस्तप्रपलालनापुपशक्तानां त्वद्द्जलपानपात्राणामितितीर्थ: २१ ॥ ३

पी.
वा. रा.
प्र. टी.
२५८

489

कुंभ्यः स्यात्स्याः जलयानपात्रविशेषाः करंभो दधिमंथनपात्राणि यौवनस्यास्य मध्यनीतरं यामान् रितस्य मपक्वस्य च केसरादिसंवंधात् गौ
रस्यपीनो गोरोहरिद्रामः कपित्थस्य सगंधिनः तादृशगंधवस्तुकस्य ११ हृदाः पूर्णा इति पूर्वान्वयिपित्तयादरसातलस्यनक्रविशे
षस्य पूर्णक्रान्तक्रमवर्धाषवनजीनगद्राईकसजीरकरसालस्यान्तानिकाशिवि ऐणपी निवेजयंतीजक्रमञ्जनिजललेखर्ज्जटी ममिवापि पल्लः
वनजीनं लवंगैलानानयवचत्रजगजः शंठ्यशर्करा ग्राईकपसिद्धजस्य च सर्वीत्यदाः सेतस्यदयश्चापरे यमोन्ये पूर्णा हृदाः अस्य वसंगः शो

स्याल्पः कुंभः रंभस्तु दधि पूर्णाः समंस्कृताः योवनस्य सस्य गौरस्य कपित्थस्य तु गंधिनः ११
ह्रदाः पूर्णा रसा न स्युः कः शेतस्य वापर वब्भुदुः पसश्चान्ये शाकेराणाव सषयाः ॥ कल्का।
सूर्णा कषायाश्चल्कानानि विविधानिव ह्रदस्व भीजनस्यानि तीर्थे भसरिनोनराः १४ शल्का
नेश्मनश्चापिंहृतधावनसेवयात् शल्केश्चेद्गन कल्काश्च सन्दर्शवनि श्रुतः १५ दर्पणा पारे
स्वेश्चावासमावपि सचयान् याडेको पानवहं वेश्मान्तरा।

॥ ४ ॥ मा ॥

केराणंभचयाराशयः १३ कल्कानश्चामलकादीनां
ऐकषाश्चान्यदभिचूर्णानि कषायोघसरभो लोहितपिचूर्णकषायान लदा चूर्णक्वथितकषयाइतिकनकः स्नानार्थनि उसोदकानिनद
थीनः स्नाइयानिचसरितां तीर्थे स्नानवेदश्च १४ शल्कान्निर्मलानश्चश्रमतः अथ जर्वन्तः दंतधावनानां अयामार्गादिकाष्ठानां संचया
न्वहनकल्मानहश्चरदनानस मज्जेश्च संपदेश्चदत्तशोरिति संवय १५ याडेका पानहं यः उकाद्यादीनि निर्मिताः उपानत् चर्मादिकृताः समाहा

॥ ५८ ॥ मा ॥ २५८

ऽञ्जनीः अञ्जनपङ्ककरण्डिकाः कंकतान् केशमार्जनानि कूर्चान् श्मश्रुकूर्चसाधकान् मर्मत्राणानि मर्मरक्षणार्थं पत्नीयत्नेन स्वतिपाने ए
रादीनामवगाहनयोग्यस्थलान् तीरान् ग्रोत्पलसहितान् तदा नददृशुरिति संबन्धः ७८ आकाशेत्याद्यर्धं पूर्वान्वयि पिण्डपरिविशेषाद्वीलव

ऽञ्जनीः केकनान्कुर्चांश्च त्राणिव्यधनैः षिव मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च । ७७
प्रतिपानह्रदान्पूर्णान्स्वशेष्टगजवाजिनां अवगाह्य सुतीर्थांश्च ह्रदान्सोत्पलपङ्कजान् । ७८
आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्सुखप्लवान् नीलवैदूर्यवर्णांश्च मृदून्यवससंचयान् । ७९
निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः विस्मयं त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतं ८० दृष्ट्वाति
थ्यं कृतं तादृक् भरतस्य महर्षिणा इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने ८१ भरद्वाजाश्रमे र
म्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत प्रतिजग्मुश्च ता नद्यः गन्धर्वाश्च यथागतं ८२ भरद्वाजमनुज्ञाप्य ता
श्च सर्वा वराङ्गनाः तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरास्तथैव दिव्यागरुचन्दनोक्षिताः तथैव दि
व्या विविधाः स्रगुत्तमाः पृथक्प्रकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः ८३ अध्यायः ९१

णानि त्यर्थः स्वप्नकल्पं स्वप्नानुभूतनानाद्यवस्तुम् ७९ निर्वापार्थं भक्षणार्थं स्वप्नकल्पं मनोरथतुल्यं भोगजातं विचित्रपदार्थलाभा
न ८०-८१ नानावर्तस्य समः ८२ प्रत्याप्यदत्तान्नमानितं कृत्वा ८३ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ९१ ॥ ८

श्री. वा. रा. अ. टी. २५२

491

तस्माद्विवदेनेदृविक्रतमार्थिर्थमिथ्याने तिदृशीयतितथैवेतिमताः दृप्ताः मदिरयाऽत्कटाः मदिरोत्कटाः क्षीबाः तथैव चानुभवकालइवर्वर्तत
इति शेषः हृन्तमानमाः स्वगतमाः उपभोगवशात्प्रकीर्णाः प्रमर्दितास्रजइत्येकनवतितमः सर्गः सुखमुषितास्मपरिकारः कामात्स्वप्राप्ति
कामात् १ अस्मद्विषये अस्मदाश्रमे सुखा सुखावहारूपा आतिथ्ये जनः समग्रः सम्यक्तृप्तिकः अभूदिति शेषः अनेन हितप्रश्नमहं सर्वेषां सामाय॥

ततस्तां रजनीं उष्य भरतः सपरिच्छदः । कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह १ तमृषिः पुरुष
व्याघ्रं प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतं हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत २ कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्म
द्विषये गता समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ३ तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य
च आश्रमादुपनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ४ सुखोषितोऽस्मि भगवन्समग्रबलवाहनः बा
लवत्तर्पितश्चाहं बलवान्भगवंस्त्वया ५ अपेतक्लमसंतापाः सुभिक्षाः सुप्रतिश्रयाः अपि प्रे
ष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ६ आमन्त्रयेऽहं भगवन्कामं त्वामृषिसत्तम समीपं प्रस्थितं
भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ७ आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः आचक्ष्व कतमो मार्गः

नेनत्वाऽऽज्यादीति ऋषिणाबोधितो भरतः ३ जनसमूहस्य बहुत्वात्सर्वेषां सदर्शनेन तत्कृतनावाया श्रमान्निष्क्रान्तमृषिमुवाच ४ बलवद्दृष्टं तृप्तं बल
वान्सेनासहितः ५ क्लमो ग्लानिः संतापो देहादाहः अपि प्रेष्यानुपादाय पतेरपि सहेत्यर्थः सुभिक्षाः सुसमृद्धान्नपानाः सुप्रतिश्रयाः शोभनावा
साः ६ आमन्त्रये पृच्छामि कामं प्रार्थिकमैत्रेण स्निग्धेन ७ तस्य रामस्य कियानाक्रियद्दूरस्थः र शोकतत्कमस्तस्य मार्गः इति शंस ८ ॥ २

२५०

492

अर्धतालीययोजनेषु सार्धयोजनद्वये तीते इत्यर्थः निर्दरः द्विदीर्णाः पाषाणाः वर्तन इति शेषः ॥ मंदाकिनीं नदीं रम्याः काचित्तदीर्षितकूटं पर्व
तैरतयोः शाल्मलिव्रणेषाः मणिकूटी वह्रस्वशिरश्च पर्वतोतो वसतः ॥ अथ निम्न्येन ॥ दक्षिणेनैव मार्गेण प्राण्यमृत्सायाद्दक्षिणतीरेण मा
र्गेणावगत्वा किंचिद्दूरं गतः पश्चात्सव्यदक्षिणेन स्वमार्गस्य शाखामार्गयोः सव्यदक्षिणभागवर्तनोर्यो दक्षिणमार्गस्तेनैव मार्गेण वाहिनीं वाहय

इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातृदर्शनलालसं प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ भरतार्धतृतीये
षु योजनेष्वजने वने चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मंदाकिनी
नदी पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ अनंतरं तत्सरितश्चित्रकूटं च पर्वतं तयोः पर्णकु
टीं तात तत्र तौ वसतो ध्रुवं ॥ दक्षिणेनैव मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च गजवाजिसमाकीर्णां वाहि
नीं वाहिनीपते ॥ वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवं प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषि
तः ॥ हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया ॥ कौसल्या
तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः ॥ असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता कैकेयी तत्र जग्रा
ह चरणौ सव्यपत्रपाः ॥ तं प्रदक्षिणमागम्य भगवंतं महामतिं ॥

त्वनंतरं शाखामार्गेण साल्पयानानि राजराजस्य दशरथस्य ॥ ब्राह्मणं भरद्वाजं पर्यवारयन् नमस्कारार्थं इति शेषः वेपमानत्वादिगुणवि
शिष्टा कौसल्या ॥ असमृद्धेन फलेन स्पृहितेन हीनेन कामेन मनोरथेनोपलक्षिता इत्यादि कैकेयीविशेषणम् ॥ सव्यपत्रपा सत्रपव

493

दीनमनाश्चप्राप्तमनोरथत्वात् कैकेयीति विशेषणं १८ विशेषं नामतः १९ शोकानशनकर्षितां शोकः अनशनं तेन कृशीकृतां २० यो यः पश्यसि
पुरुषव्याघ्रं सिंहवद्विक्रान्तगमनशीलं २१ धातारं पेन्द्रं २२ कर्णिकारो वृक्षविशेषः २३ देववर्णिनौ देवतुल्यरूपौ २४ यस्याः कैकेय्याः जीव

प्रहृताङ्गरतस्यैव तस्यो दीनमनास्तदा तच्च पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो महामुनिः १८ विशेषं ज्ञातुमिच्छा
मि मातॄणां तव राघव एवमुक्तस्तु भरद्वाजेन धार्मिकः १९ उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनको
विदः यामिमां भगवन्दीनां शोकानशनकर्षितां २० पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि
एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनं २१ कौसल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा अस्या वा
मभुजं श्लिष्टा या तिष्ठति दुर्मनाः २२ इयं सुमित्रा दुःखार्ता देवी राज्ञश्च मध्यमा कर्णिकारस्य
शाखेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे २३ एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ उभौ लक्ष्मणश
त्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ २४ यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ राजपुत्रविहीनश्च
स्वर्गं दशरथो गतः २५ क्रोधनामकृतप्रज्ञां दृप्तां सुभगमानिनीं ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्या
कार्यरूपां।

नाशं प्राप्तौ नाशपदं प्राप्तौ २५ दृप्तां गर्वितां अकृतप्रज्ञां अपि तितबुद्धिं आर्यरूपिणीं तामिव प्रविजि ममैतां मातरम् २६

494

यतो मूलं यम्मूलं २० २६ दोषेणाङ्कुश्रकम्पकर्हितेन तत्त्वतोदकैस्तमातङ्गम्पस्पजननहिताववहतं स्तत्वफलं ३१ तदेवाह देवानामितित्यादिभविष्य
दितिशङ्कं न जानीहीतिशेषः एवं वादिहतो यं मंथराद्वाराकैकेयिव हि मोहृदितिभावः अतएव नै वा दोषभामिनीतिगाथ्येवादीनिनाल

गर्भे न्यस्तमनरण्यं विद्धि हि न्यस्तां पापनिश्चयां यतो मूलं हि परमामिच्छसि नेम हात्मनः इत्युक्त्वा
रश्याङ्कुलां वाष्पगद्गदया गिरा विनिःश्वसन्ता श्राहृतः क्रुद्धो नाग इव श्वसन् [illegible] भरद्वाजो महर्षिस्तं
भुवन्तं भरतं तदा श्रुत्वा वाचं महार्थां तु न दोषेणावगन्तु मा कैकेयीं भरत
तया रामप्रव्राजनं हेतेन सुखोदकं भविष्यति ३० देवानां दानवानां च ऋषीणां भावितात्मनां
हितमेव भविष्यद्धि राम प्रव्राजनादिह [illegible] अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैव प्रदक्षिणं आमन्त्र्य भरतः
सैन्यं युज्यतामिति चाब्रवीत् [illegible] ततो वाजिरथान्युक्त्वा दिव्यान्हेमविभूषितान् अध्यारोहत्प्रयाणार्थं
बहून्बहुविधो जनः [illegible] गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्षाः पताकिनः जीवभूता इव घर्मान्ते घोषवन्तः प्रतस्थि
रे ३४ विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरपि पदातयः अथ
यानप्रवेकैस्तु कौशल्याप्रमु

हृत्वात् ३१ संसिद्धः प्राप्तशरीरदृष्टपापनिग्रहो देवानामृषीणां च भूष्यतां गमनाय संनह्यतां
३२ ३३ गजकन्याः करेणवः सघोषसहिताः ३४ सुमहार्हाणि यानानि आरुह्य न योधाः प्रययुः पदातयस्तु पादैरेव प्रययुः यानप्रवेकैः

ऽमित्रियः रामदर्शनकांक्षिणः प्रययुरतदिनाल

पानोत्तमैः ३६

श्री. वा. रा. षष्टी. २५५

495

वेडाकं जन्हुणाभा स्रो तन्हणावंद्रार्कसहशीक्ष विज्ञागेस्फटिकटानिर्मितोक्ष विज्ञागोपमरागादिर्निर्ता मितियावत् निभञ्जा वाहकै रितिशेषः ३०
गंगायाः परेवलायां यास्मिनतीरे स्थिता सेनागिरिभिनरी भ्रचवर्तमानवत्तामप्रतिक्रमप्रयोनाबभूवेतिशेषः ३९ सेति ५० इतिश्रीयोध्याकांडे

वेडार्कतरुणाभासांनि भुक्तांशिविक्रांशुभ्रां ग्रास्यायमयपौ श्रीमान् भरतः सपरिच्छदः प्रायशाता
महासेनागजवाजिसमाकुला दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ३८ वनानि च व्यतिक्र
मन्न्यश्चानि मृगपक्षिभिः गंगायाः परवेलायां गिरिष्वथ नदीष्वपि ३९ सा संप्रहृष्टद्विपवाजि
यूथा वित्रासयंती मृगपक्षिसंघान् महद्वनं तत्प्रविगाहमाना रराज सेना भरतस्य तत्र ४०
इतिश्रीयोध्याकांडे द्विनवतितमः ९२ ततो महत्वा यायित्वा अध्वानं वनवासिनः श्रद्धिनो यूथ
पा मत्ताः सयूथ्याः संप्रदुद्रुवुः १ तथा तैः पृषतैर्व्याघ्रैः रुरुभिश्च समाकुलं तनः दर्शयामास भरतं
चित्रकूटं महाधनः १ तमस्मान्मत्तमानसः श्रीमान् दशरथात्मजः हतो महत्या नादिन्या सेनया चा
सेनया ३ सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः महीं संछादयामास प्रावृषि द्यामिवांबुदः
तरंगौघैरवनता वारणैश्च महाबलैः अनालक्ष्या चिरकालं तस्मिन्काले बभूव सा ५ ॥९२॥
द्विनवतितमः ९२ यायित्वा गच्छन्त्या यूथनाथाः १ पृषताः सर्विंदगोदवोऽविंदवः श्रद्धिंता हृष्टेषतद्रूपथ्यैः २ नादिन्या घोषवत्या ३ ४ तस्मिन्का
२५५

496

मंत्रिणां मंत्रिविदां वरं श्रेष्ठं ६ भरद्वाजो यं देशं चित्रकूटं याह शमब्रवीत् यथा चास्माभिः श्रुतं तथैवास्य देशस्य रूपं लक्ष्यतेनेन स्माश्रकेन तदे-
शाश्रमाः स्यः इच्छा दशाचि स गलोकः ७ श्राम्ने मेव विहृत्येणा तिछ्रष्युमिति ८ ग्नवमस्यंतीपीड्यते ९ अने प्रवेतेन नगाः हस्ताः गजा नामा वा ते
नवतिनशस्ताः पर्वतसानुष्ककसमानिमुंचति १०॥ श्वेतादिनाः सेम्मकैः वायुग्रसिद्धाः वायुप्रेरिताः मेघजालाः मेघसमूहाः मेघरजा

स गत्वा दूरमध्वानं संपरिश्रांतवाहनः उवाच वचनं श्रीमान् वसिष्ठं मंत्रिणां वरं ६ यादृशं लक्षते रू-
पं यथा चैव मया श्रुतं व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ७ अयं गिरिश्चित्रकूटस्तथा मंदा-
किनी नदी एतत्प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनं ८ गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति
वारणैरवमृद्यंते मामकैः पर्वतोपमैः ९ मुंचंति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु नीलाः इवा-
तपापाये तोयं तोयधरा घनाः १० किन्नराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वते हयैः समंतादाकीर्णम ॥ ८ ॥
करैरिव सागरं ११ एते मृगगणा भांति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः वायुप्रविद्धाः शरदि मेघजाला
इवांबरे १२ कुर्वंति कुसुमापीडान् शिरःसु सुरभीनमी मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या नरा

इति पाठांतरे १२ अमी भटाः मेघप्रकाशैः फलकैः शस्त्रनिवारणचर्मभिः रूपलक्षिताः दाक्षिणात्या नरा इव शिरःसु कुसुमापीडा-
न् कुसुमनिर्मितभूषणविशेषान् कुर्वंति धारयंतीति नीचैः अमी हृष्टाः निर्विड्यलाशभूयिष्ठतया मेघवद्भासमानैः फल-
कैर्महास्वपशाखाभिरुपलक्षिताः दाक्षिणात्याः दक्षिणदिग्भवाः शाखिभमानपरभीकुसुमापीडितजवकशेखरान् कुर्वंति

श्री.
वा.रा.
टी.
२५

497

इदं वनं पूर्वं निष्कूजं तं जनशून्यमिह दृष्टं प्रतपवृक्षो घोरदर्शनं भूता संप्रतं त्वस्मदागमने जनाकीर्णाद्योध्येव भाति पीडितानेर्जनाकीर्णमिदं वनमयोध्ये
व भाति १४ वहति प्रपनति मम प्रियं ऊर्वन्निव ज्विज्ञ दर्शनमितोय निवर्तक बादिति भावः १५ संपतन्तः गच्छतः १६ १७ यत्कं स्पृष्टं स्वर्गे यथा:

निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनं अयोध्येव जनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मे १४ स्वर्गेस्त्रीभिरितो रम्य
दिवं प्रख्यापयतिष्ठति नवहृत्पानिलः शीतो क्रुवं विव मम प्रियः १५ संपतन्तां स्वरोणाप्येतान् नम
वैवृद्धिपिहितान् पतानुत्तमतमः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने १६ पतालिङ्गार्श्विताद्य्य पपवृहितः सि
दर्शनात् पतमानावुधये शैलमपि वाल्सपनत्रिणा १७ यतिमाश्रमपदे शोभवनोजः प्रतिभाति मे
तापसानां निवासोयं व्यक्तं स्वर्गपथो यथा १८ स्वर्गाङ्गनाभिः सहितावहवः स्वपनावने मेना
त्तनृपालसने ज्ञसम्मैरिविविद्भिना: १९ साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च काननं यथा तौ पुरु
षव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ २० भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः विविशुस्तद्वनं शूरा
धूमाग्रं ददृशुस्ततः २१ ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ

संगं प्रदेशाः पश्यतानां संविद्भ्यं नानकं मैथिलीताङ्केसुक्तिः १९ साधुयथोचितं प्रतिष्ठेतां गन्तुं गमनफलं विविशतेति त्यारि २० धूमाग्रं धू
मशिखां तेन वह्निमनुमायत तत्संपादकतेनराघवावत्र साय भरतमूचुः २१ नामनुष्ये वनदाहाय भावविशिष्टतया प्रत्यक्षं दृश्यमाने इति शेषः ते

२५. सामवायकादाभिकिखविका पपामगाह्दर्शनार विलिसा नीमः २९

498 रानभीत्वाविस्मये न तथा वक्तुमक्तवंतः पुरोंतरमाह ः यथेति यथ यत्र न नैतदापत्नेन पक्षिनो त्रुम विषं जिनत्कुलानदा मस्थानला भोभविष्य
तीति भावः २३ साधु संमंतं न्याय वित्समतं तेषां वचनं श्रुतातद्देशारामात स्थिति निश्चित्य सर्वो नैन्यान्नुवाच २४ वचनमाहयताः इति यताः स
वयानाः कोलाहलमजर्वतः धृतिरित्य शोकमंत्रि एगनामानरं २५ २६ यावस्थिता भरते न यावस्था पिता साय पश्यतो भूमिनि रीक्ष्माणा नवि

श्रयनाज्जनरथ्याक्षौराज्ञपुत्रौ पुरंतपौ श्रुत्रेरामोपमाः संमित्युक्तमत्रत पक्षिनः २३ नचन्नाभ
रतस्तेषां वचनं साधुसंमतः सैन्यान्नवाचसर्वांस्तान मित्रवलमर्दनः २४ यत्ताभवंत तिष्ठंत
नेतो गन्तव्यमग्रतः अहमेव गमिष्यामि सुमंत्रो धृतिरेवच २५ एवमुक्ताः ततः सैन्यानुव्रतस्थः
समंततः भरतो यत्र अभ्रमाप्तुतनः ```` यवस्थिताथि भरतेन साश्रुमूर्तिरीक्षमाणाधिवक्ष्
निमयतः वभूव हृष्टः नचिरेण जानन्नी पिपपस्य रामस्य समागमं तदा २६ इति श्रवणाथाकां
डे त्रिनवतितमः २ स दीर्घकालोषित नस्मिन् गिरौ गिरिवरप्रियः वैदेह्याः प्रियमाकांक्षन्स्वं
व चित्तं विलाभयत् । श्रदाशरथिश्चित्र विचित्रकूटमदर्शयत् भार्याममरसंकाशां शची॥ ॥२॥ अयोकांटी॰

रेणशीञ्र २७ अध्यायः ९३ अथकृपविनश्रस्थित रामवृत्तांतं वर्णयति दिनिदीर्घेत्यादि त्रिंशंतो मेघाकांक्षनरवेन्सानुरोपेनवोरंवन
मागतायाश्चित्रविदस्मोपयामनीयत याश्चित्रकूटरमणीकदर्शनेन न तच्चितमपलालयन् स्ववविविक्षेत न यान्नूवेन्नू विचित्रकूटमदर्शी

पत्रसं॰ ॥ १२ ॥

श्री.
वा.रा.
भ.टी.
४५१
499

विनाभवः विनाबस्थानं मेमनो नवायनइत्यन्वयः हृष्टाश्चितस्येति शेषः ३ त्वमिवो द्विहै: शीलिनादिवत्कर्मविष्णावस्यावेयकेलिप्तर्थः भ्रम
लिटैरिनियावत्र ४ लतजं रुधिरं पीतवर्णमाञ्जिष्ठवर्णाश्च ५ पुष्पः पुष्परागः अर्मः स्फटिकः केतकानिकेनकपुष्पाणि ज्ञातिनिर्दत्तंचर।

नमस्त्वमेश्यानंभद्रेनसन्दृहिविनाभवः मनोमेवायनेहृष्टारमणीयमिमंगिरिं ३ पश्येममवलं
भद्रेनानाद्विजगणायुतं शिखरैः खमिवोद्विहैर्धातुमद्भिर्विभूषितं ४ केचिद्रजतसंकाशाः
केचित्क्षतजसंनिभाः पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्चकेचिन्मणिवरप्रभाः ५ पुष्पार्ककेतकाभाश्चके
चिज्ज्योतीरसप्रभाः विराजन्तेचलेंद्रस्य देशाधातुविभूषिताः ६ नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष
गणैर्हृतः अदुष्टैर्भात्ययंशैलोबहुपक्षिसमाकुलः ७ आम्रजंबसनैर्लोध्रैः प्रियालैः पन
सैरपि अंकोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिंदुकवेणुभिः ८ काश्मर्यरिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकै
रपि वदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ९ पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः ए
वमादिभिराकीर्णः श्रियंपुष्यन्त्ययंगिरिः १०

सृणरदः ६ द्वितीमहाद्याः स्नः अदुष्टैः नरुपद्रवैर्भय हिंसादिदोषरहितैः आम्रनः पीतसारः राजादनं प्रियालः पर्वतस्थोकोलभवतिनिशा
हक्षविशेषाः ८ अरिष्टोनिंवः धनवः इंद्रुः धवः बीजवाः बीजपद्मरफलविशेषाः दडिमारयः ९ पुष्पातिवर्धयति १० ॥ ॥ १

२५१

500 काममहर्षेणान्तूरे श्रानिति शेषः तत्रस्थमामाणान्नकिन्नराणमूस्य ॥ त्वद्दानन्किन्नराणामिति शेषः नयन्या विपायारीणांक्रीडादेशाम्यस्यना सांशामभ्यस
कान्तानुराणिवृषवस्पानि १२ जलप्रपातैः अब्भ्रदेशान्पनिद्भिर्जलप्रवाहैः उडूढ्रैः भवमनिपुनिर्गमैर्नि झ्यदैरम्पनिफरैः सुवद्धिरितभ्यविशेषणात्र
वहद्भिरिति शेषः १३ गुहासमीरणैः गुहाद्वारप्रहतैः समीरणैः घ्राणतर्पणं कवीणाइति शेषः ग्रभ्रन्यशापा शरदः संवत्सरान् १४ रतवानरति

ःतिपदेः

शैलप्रस्थेभ्यभुपश्रेभुपगैशुपश्रेपमान्कामहर्षेणान् किन्नरान्द्रष्टशोभद्वेरममानान्स्वनोरमान् ५
जलप्रपातैकदैदैस्वकाचितक्वचित्तद्विभ्रान्पयशैलः स्ववसतद्द्ववद्विषः १२ गुहासमीरणं
गंधान्नानाप्रघभवान्वहून् घ्राणतर्पणमभ्येत्यकेनरवनमहर्षेण १३ यदीदृशरसेनेकाल्प
यासाइमनिरिते लक्ष्मणेनववनस्पामिनमंशोकः प्ररद्वति १४ कद्रुघ्यफलेरम्पेवानाहिस
गुणाशुते विविन्नशावेरेलत्रतवानीमभामिति १५ ग्रनेनवनवसीनममशामफलद्वयं पि ८
तस्यान्मणनयमैभरतस्प्रियंनया १७ वैदेहिरमनेकचित्रिवक्त्रेमयाफल पश्यन्निवि ८
विधानभावान्मनोवाक्कायसम्म ८

मानरति: प्रतिः १६ धर्मस्य पालनहनेण १७ मनोवाक्कायसंमतान् नत्रियान् वर्णनेवाकृपिय
नाभावाः पदार्थाः सेवयन्नेपादेसमादि यस्मिनकरणत्रयेश्रमर्थीः सेयनाइतिवहुवचनान्नयादेभावाविशेषणं लिंगवामयइतिनीथील्स्त्रनकिंश

श्री.
वारा.
सटी.
२५२

501

इदमेव नियमसहितं वनेवस्थानमेव अमृतं प्राहुः मोक्षसाधनं प्राहुः मे प्रपितामहादयः वनवासं प्रत्येतच्छरीरत्यागोत्तरं भवार्थाय भवः शिवो हि
रण्यगर्भस्तल्लोकप्राप्तिरूपायार्थाय प्रयोजनाय इति संके भवार्थाः संसारक्लेशनिहतये इति कतकोव्यावष्टे १९ अभितः इति पादः २० अचले
न्द्रस्य ओषध्यः स्वकान्तिसंपादाः शोभमानाः अग्निकान्तिशिखा इव निशि भान्ति २१ क्षयनिभाः गृहसदृशाः अनिविड बहुपलाश हतकेचा

इदमेवामृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परैः वनवासं भवार्थाय प्रेत्य च प्रपितामहाः १९ शिलाः शैल
स्य शोभन्ते विशालाः शतशोभितः बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः २० निशि भान्त्यचले
न्द्रस्य हुताशनशिखा इव ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः २१ केचित्क्षयनिभा देशाः
केचिदुद्यानसंनिभाः केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि २२ भित्त्वेव वसुधां भाति
चित्रकूटः समुत्थितः चित्रकूटस्य कूटोयं दृश्यते सर्वतः शुभः २३ कुष्ठस्थगरपुंनागभूर्जपत्रो
त्तरच्छदान् कामिनां स्वास्तरान्पश्य कुशेशयदलायुतान् २४

न उद्यानसंनिभाः चंपकमालत्यादिबहुलत्वात् एकशिलाः अनेकजनावस्थान तमेकशिलायुक्ताः २२ कूटो अग्रभागः २३ कुष्ठस्थग
रपुंनागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् कामिनां स्वास्तरान् राजन्य कुशेशयदलायुतान् अष्टमल्पलमितितीर्थः स्थगरः पुन्नाग जीववः भूर्जपत्रोत्तरच्छ
देन चापत्राणि उत्तरच्छदो येषां तान् कामिनां स्वास्तरान् प्रस्तरणानि कुशेशयपद्मं तद्दलैः आस्तृतान् आयुतानि पश्य २४ ॥ २४

२५२

502

फलानि धुर्य्यानीति शेषः ३५ वृक्षैः कुसुमाराकवेरनरीनलिनीशङ्कुपूरीवेरोगोकसेभायन रसपशाकुम्पनलिउरीहरः ग्रतीन्पनिशाम्भते इति शेषेणान्वयः २९
हेवरीनेसीनेसीनेपरेः श्रेष्टेः सेः सीये नियमैः सहसनापथि स्थितः सनुइमकालेवलदेशावर्षमिते नपालल्मणेनचसहवितिहवाम्यामविद्वा

फलानीवम्बदिनाम्बुहपंपनेकमलस्रजः काममिर्वतिते पशुपफलानि विविधानिवु ३५ वृक्षैक
सारोमलिनीषुतानि वानराकुहरन पर्वतस्थित्रकूटेसौ वहुमूलाफलोदकः २६ इमस्तु कालेव
निते विजह्निवाल्नयाव सीतेसहलक्ष्मणेन रमिंशपस्येजलधर्मवर्षिनीमतापाल्यवैनियमैः प
रैः स्थितः २७ इति श्रीयोध्याकांडेचतुर्निवृतिनमः २८ अथशैलाद्विनिष्क्रम्यमैथिलीकोशले
श्वरः अदर्शयच्छुभजलांरम्यामंदाकिनींनदीं १ अब्रवीच्चवरारोहांचंद्रचारुनिभाननां
विदेहराजस्यसुतांरामोराजीवलोचनः २ विचित्रपुलिनांरम्यांहंससारससेवितां कुसुमैरु
पसंपन्नांपश्यमंदाकिनीनदीं ३ नानाविधैस्तीररुहैर्वृतांपुष्पफलद्रुमैः राजंतीराजराज
स्यनलिनीमिवसर्वशः ४ मृगयूथनिपीतानिकलुषांभांसिसांप्रतं तीर्थो

रोयादिभविष्णामितदाऊलयुमेवर्ध
नीवतिसौराव्यपतस्पवस्यामि २७ अष्टविंशतिश्लोकात्मकेतिकतमः अध्यायः २८ अथनदीप्रदर्शनेनोपकलालयतिअथेति १ वरारोहा
उत्तमस्त्री २ कुसुमापञ्चादिभि ३ पुष्पफलयुतेनईमेस्तीरमेवेः राजानोपाभमानांराजराजः कुबेरः तस्पनलिनीसौगंधिकाख्या ४ तीर्थो

श्री. वा. टी. २७३

503

उपतिष्ठन्ति मन्त्रैरुपस्थानं कुर्वंति एते परे च मुनयः प्रकाशं तेजः पश्य पश्याम इति शेषः ७ प्रनृत्त इव नर्तनं कर्तुमुपक्रान्त इव अनुपदं पुष्पाञ्जलिकरणं पा
दपैः ८ मणिनिकाशोदकं यस्यास्ताम् ९ अभितः पोप्लूयमानान् जले स्नवमानान् ऋष्यमूलतयायां पुष्पपेशलं चलमध्यमे इति पाठः कृशमध्ये

जटाजिनधराः कालेवल्कलोत्तरवाससः ऋषयस्त्ववगाहन्तेनदींमंदाकिनींप्रिये आदित्यमु
पतिष्ठन्तेनियमादूर्ध्वबाहवः एतेपरेविशालाक्षिमुनयःसंशितव्रताः ७ मारुतोद्धूतशिखरैः
प्रनृत्तइवपर्वतः पादपैःपुष्पपत्राग्रैःसृजद्भिरभितोनदीं ८ क्वचिन्मणिनिकाशोदांक्वचित्पु
लिनशालिनीं क्वचित्सिद्धजनाकीर्णांपश्यमंदाकिनींनदीं ९ निर्धूतान्वायुनापश्यविततान्
पुष्पसंचयान् पोप्लूयमानानपरान्पश्यत्वंतनुमध्यमे १० पश्यैतान्वल्गुवचसोरथाङ्गा
ह्वयनाद्विजाः अधिरोहन्तिकल्याणिनिष्कूजन्तःशुभागिरः ११ दर्शनंचित्रकूटस्यमंदाकिन्या
श्चशोभने अधिकंपुरवासाच्चमन्येतवचदर्शनात् १२ विधूतकलुषैःसिद्धैस्तपोदमशमान्
वितैः नित्यविक्षोभितजलांविगाहस्वमयासह सखीवच्चविगाहस्वसीतेमंदाकिनींनदीं

नाशक्तमध्यवर्तीत्यर्थः इति कतकः १० रथाङ्गाह्वयनाश्चक्रवाकाः रथाङ्गं तदाह्वः चक्रः शङ्खश्चाह्वयनं नाम येषामिति विग्रहः आधिरोहन्ति
पुलिनानीति शेषः ११ तव दर्शनाच्चाधिकं सुखावहं १२।१३ सखीवत् मंदाकिन्या इति शेषः कमलपुष्करैः रक्तसितपद्मैर्निमज्जन्

॥ ७३ रामायणे

504

१५ १६ उपस्पृशन्सानं कुर्वन् १७ सुपुष्पितां सुपुष्पितवनां नामवगाहाथः स्त्रवीन स्पात्तनात्नीत्यन्वयः १८ सरितं प्रतिसरितं वगीयजनयनयो
र्नयोरजनवत्युलालावत्ययोध्यामिव पर्वतं मन्यस्ववनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीं १९ लक्ष्मणश्चैव
धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जनयथो मम २० उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधु
मूलफलाशनः नायोध्यायै न राज्याय स्पृहये च त्वया सह २१ इमां रम्यां गजयूथलोडितां नि
पीततोयां गजसिंहवानरैः सुपुष्पितां पुष्पभरैरलंकृतां न सोस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी ।
इतीव रामो बहुसंगतं वचः प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं स चित्र।
कूटं रघुवंशवर्धनः २२ इति श्री अयोध्याकाण्डे पंचनवतितमः ९५ रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकू
टे च पर्वत उत्तरे तु गिरेः पादे चित्रकूटस्य राघवः १ ददर्श केवलं रम्यां शिलातलान्समन्वितं
संवृतं केसरैः पुष्पभारावलम्बिभिः २ संवृतं च रहस्यं च मत्तद्विजगणायुतं तं दृष्ट्वा सर्व
भूतानां मनोदृष्टिहरं वने ३ उवाच सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविस्मितः वैदेहि रमते चक्षुर्मनो वा।
स्मिन्नीरिके देवे ४ परिश्रमविनोदार्थं साधुना वदितास्यते तां दर्शयित्वा विन्यस्तां लक्ष्मणेन सुसमा
प्यां जनकात्मजाम् ५ इति श्री अयोध्याकांडे पंचनवतितमः सर्गः ९५ शिला ५ यस्याः पार्श्वे ततः श्रेष्ठः प्रविष्ट इव केसरैः

श्री.
वा.रा.
सुं.टी.
505

दुर्वावप्रणायस्त्रिग्यमिदं सत्त्वगणनसंवृतः प्रवशंपकार्येव वचनंत्वमेवत्त्वंवेदन ७ बहुशो भमिनमायनवचे
नमनोरथः एवमुक्ताव रावोहाशिलानामुपसर्प्य ह सहभर्त्रानवयौभीरं नकामामनस्विनी तामे
वचुवेतीसीनोरामोवचनमब्रवीत् ९ इत्यपशपसिभूतार्थवनेऽभ्युषितमादय पश्यदेविगिरेरम्य
मध्युष्याकिनानिमातु १० नजदेनत्वेनानुभ्रमान्यश्यनियोसवर्षिणः स्निल्लिकाविरुतेनदीवरुदंतीव
समेततः ११ इत्रापियासोराजनिः श्वश्वत्तेतिभाषते मयूरोकरुणावाचाऽरेवजनतीमम १२ विहं
गोऽभ्यशोराजायशालिकयशस्विनः सगीतमिवऊर्वाणःकोकिलेनावकूजति १३ श्यर्यवाचालकः
शोकेकोपकिलानाविहंगमः सुवववहमसंवहनयात्त्वभाषते १४ एवाजस्मितानूनुश्यभारा
नेनालता इत्यपेतमामिवात्यर्थेश्वमादेविनमाधिना १५ एवमुक्तासियस्याकमैथिलीप्रियभाषि
णी भूयस्त्वं वनिशागोरामारोहतभामिनी १६ श्रुकेनपरिविनंनीसीनासरस्वतोपमा हर्षयामा
सरामस्यमनोमननस्विनीविनं १७ सनिहृष्टोगुलिरामोयोनेमनःशिलाश्चय वकारतिलकंतस्या
ललाटेरुचिरंतदा १८ बालार्कसमवर्णेनतेजसागिरिधाउना वकाशविनिविष्टे मससर्यावनिशा
सिना १९ केसरस्यचयुष्याणिकरोणमृद्यराघवः अलकैस्त्वयामासमैथिल्याःप्रीतमानसः २०

506

अभिरम्यतदा तस्यां शिलायां रघुनंदनः प्राचीं प्रमनोवैदेह्या देशमसौ जगाम ह ॥ २१ ॥ विचरंतीं ततः सीतां ददर्श
हरिणस्य पर्वते वृक्षमस्तां क्रीडंतीं विस्रस्तां सहसा मुक्तां पन ॥ २२ ॥ रामस्तां परिरभ्यातो परिरभ्य महाभुजः सा तु
यामास वामोरू मत्व भन्मीय्यवागेव ॥ २३ ॥ मनः शिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ चकार सः समुद्दिश्य तत सकां
तारामस्याविप्लोजसः ॥ २४ ॥ प्रजह्रास ततः सीतां तां गनैगानवराङ्गवे दृष्ट्वा भर्तेऽस्मि कांतां प्रियो गोस्थानः शि
ला ॥ २५ ॥ नातिद्दूरे रम्यशोकानां प्रदीप्तमिव काननं दृष्ट्वा पुष्पस्तवकैस्तलेऽधिविवानेः ॥ २६ ॥ वैदेही हि तवरी
डामम शोकक्रन्मार्थिनी सर्वेतदभिगच्छामोऽवनमिलाक्रतं तदन ॥ २७ ॥ तस्याः प्रियार्थ्यस्ततो रामो देव्या
पिहृपया सहितस्तदशोकानां विशोकः प्रियया वन ॥ २८ ॥ नदाशोकवनं रामः सभार्यो व्यचरत्तदा गि
रिपुत्र्यास्यिकाकीवसह्यैमंवनं नव ॥ २९ ॥ नावन्योमशोकस्तु पुष्पैः पल्लवधारिभिः सगलेवकन्नरुभो
कामिनीनीललोहितो ॥ ३० ॥ श्रावहवनमालो नौ क्रपीडावनसके भार्यापती तावगोग्नाशोभयां वकाल्पर
ण ॥ ३१ ॥ पंवसविविधान्देशान्दर्शयित्वा प्रियो प्रियः प्राजगाम ग्रामपरसस्तिक्रिष्टमलहूतं ॥ ३२ ॥ वक्तुजगाम
तेयानोलक्ष्मणेगवनमल दर्शयन्विविधधर्मसौमित्रिः सकृतं तदा ॥ ३३ ॥ प्रद्वाणहृतो सवमवयाव्कृत
सगानदशा राशीकृतानबुष्प्यमानन्यांकाश्चनकाश्चन ॥ ३४ ॥ ततदृष्ट्वा कमेतोऽमिवे धांता पीतोभवत्तदा किंच

सं॰ ल॰ पश्रीनिरमसः सीताविरहमलार ८६

श्री·
वा.रा.
सुं.टी.
२५५
507

ग्रंथ्रव्य्याय्भूतेभ्यः सीतायं चव्ववर्णिनी तयोरूपददृष्ट्वा ज्ञेर्मधुमांसं वनतुहृशं ४४ तयोस्तु छिमयोस्तापवी
यो: हृतशोचयो: विधिवज्ञानकीयस्याश्चके तापशाणाधारणं ४५ शिष्टेमांसे निकृष्टेय क्षाशमणापावका
ल्पितं तद्रामवचनात्सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत ४६ तादर्शतदाभर्ता काकेनायासितां हदं यस्मात्
त्वरवरः कामचारीविहंगमः ४७ काकेनारोध्यमानां तस्मन्मोहदमात्तुरं सा तु कोपानवृथागोभन्वेष्व
णायदर्पिता ४८ इत्तश्चैन चतोकामोवारयंतीपुनः पुनः पलवनमनवोत्रभक्रोपयामाससकोपमा ४९
तस्या: प्रस्फुरमाणोष्ठेभ्रुकुटीपुटसंविते मुखमालोक्य काकस्य स काकः प्रत्यवेपयत ५० सहहश्य
माणोविहंगोरामवाक्यमचिंतयत् सीतामभिपपातवृत्ततत् सकोपराघवः ५१ सोभिमंत्र्यशरं घोरं काम
धीकास्त्रं महावीर्यवान् काकंतमभिसंधायसत्यजे पुरुषर्षभः ५२ स तेनाभिद्रुतः काकस्त्रीन् लोकानप
र्यगात्ततः देवेंद्रेनवरः पत्नी यदा न रघुनंदनः ५३ यत्र यत्रागमत्काकस्तत्र तत्र ददर्श ह इषीकास्त्र
तमात्काकापाषान् पुनरागमत् ५४ स मुहूर्तमपयंत् काको राघवस्य महात्मनः सीतायास्तत्र पश्यंत्याः भी
तः पीमरयद्विर ५५ प्रसादं कुरुतेनराम प्राणैः समायुषमक्रमे अतस्तस्य प्रभावेन शरणं लभते ध्व
चित ५६ तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसागतं सा तु कोपात्त्रया शीमानि देवचनमब्रवीत ५७

508 मांसेनछंदयन्मांसविशेषप्रदर्शनेनलालयन्संतापयन्सांत्वयन्गिरिनिम्नगांमंदाकिनीं १ नेतलालनप्रकारमाह इदमिति एवमित्यस्य इव नितिशेषः २

मयारोषपरीतेनसीताप्रियहितार्थिना ब्रह्ममंत्रेणसमाधायत्वत्क्रियायामभिमंत्रितं ५० ततमेवब्रह्मणो
वेग्रागतस्त्वंजीवितेमया ब्रह्मास्त्रवेदनाविमरहत्वाहि शरणागतः ५१ अमोघंक्रियतामस्त्रमेक
मंगंपरित्यज किमंगंनाशनयनेष्वाशरैषीकाद्रवीत्तहिमा ५२ एतावद्धिमयाशक्यंतवकर्तुंप्रियराघ
वः एकांगहीनस्त्वंगाजीवितंमरणाद्वरं ५३ एवमुक्तस्तुरामेणसंप्रार्थ्यसवायसः अक्षग
च्छंदयैरदत्वास्थागमेकस्यपंडितः ५४ सोब्रवीद्दाचवंकाकोनेत्रमेकंत्यजाम्यहं एकनेत्रोपिजी
वेहंत्वत्प्रसादाद्राघवाधिप ५५ रामानुज्ञातमस्त्रंतत्काकस्यनयनंपतत् वैदेहीविस्मितानचकाा
कस्यनयनेहतं ५६ निपुन्यशिरसाकाकोजगामाक्षयथोप्सितं लक्ष्मणानुचरोरामश्चकारा
नंतरक्रियाः ५७ इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकांडेएकोनषष्टितमःसर्गः ५८ तेनतुदर्शयित्वा
वात्मैथिलींगिरिनिम्नगां विषमाद्गिरिप्रस्थसीतांमांसेनछंदयन् १ इदमध्यमिदंस्वादुनिष्ट
प्तमिदमग्निना एवमास्तेसधर्मात्मासीतयासहराघवः २ ॥ १ ६० १ २

श्री. वारा. म्रुटी. २५८

509

आसतः गिरिप्रदेशे आसीनस्य उपयायिनः रामसमीये आगच्छतः भरतस्य सैन्यशब्दश्च प्रादुर्बभूवतुः १ एतस्मिन्नंतरे सेनाशब्दप्रवृत्ति
समये ४ स राघवो रामः सैन्यस्य समुद्धूतं तदुत्पादितं ५ स्तनितं स्तनमिति पाठे स्तनितपदं ६ भीमं भयंकरं स्तनितं मेघशब्दः तद्वत् गंभीरं यथा भवति

तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभस्पृशौ १ एतस्मिन्नंत
रे त्रस्ताः शब्देन महता ततः अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथा दुद्रुवुर्दिशः २ स तं सैन्यसमुद्धूतं शब्दं शुश्रा
व राघवः तांश्च विप्रद्रुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत ३ तांश्च संप्रद्रुतान्दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा महास्वनं
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसं ४ हंत लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया भीमस्त
नितगंभीरस्तुमुलः श्रूयते स्वनः ५ गजयूथानि वारण्ये महिषा वा महावने वित्रासिता मृगाः
सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः ६ राजा वा राजपुत्रो वा मृगयामटते वने अन्यद्वा श्वापदं किंचित्सौ
मित्रे ज्ञातुमर्हसि ७ सुदुश्चरो गिरिश्चायं पक्षिणामपि लक्ष्मण सर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातु
मिहार्हसि ८ स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितं प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशं

तथा यो यं स्वनः श्रूयते तत्कारणं पश्येति योजना ५ यूथ महिषा मृगाः प्रद्रुताः दिशस्तत्कारणं तथा सिंहैर्वित्रासिता गजयूथानि वा अथवैते वि
त्रासिता महिषा वा दिशः प्रद्रुतास्तत्कारणं च पश्य वा शब्दौ चार्थे ६ तत्कारणमन्वयं तत्स्वयमाह राजा वेति राजादिर्मृगयामटते तज्ज्ञातुमर्हसि

॥ वाल्मीकिरामायणे ... २५८

510

यतः स्वजैः १२ मे तां शुभांस्सते नोक्तमनशा हकारणमुक्तवान् १३ अग्निं संशमयतपरमे नादर्शनतज्ञ दोभकालिकोयं व्यापारः सर्वजन सिद्धः गृहांश्चेत
मेहेश्वरा श्रमदहाणनि शेषः १४ तप्रहमनाहवादिन रामो विस्मयकारिवादाह अग्रेतियामिमां वम्हेभवहेतं मन्यसे माक सेतिश्चवेदतसेन्यर्थः १५

उदश्वतुः श्रेत्वमाणोददर्शं मरुतीचमं गजाश्वरथसंवादोयतैडुक्तोपदारिभिः १२ तामश्व
यसंहणार यधजाविभूषितां याशंसं सनागमायवचनेवेदमब्रवीत १३ अग्निं संशमयत्वायुः
लीतावभजतागृहा सज्जेऊरुषवायंचपारास्वकरवं तथा १४ ते रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं
प्रस्तुवावहः श्रंगवेदतसौमित्रेकस्येमासन्नसेवनं १५ एकमेकस्तु रामेणलक्ष्मणोवाक्यम
ब्रवीत हिपत्निवतामे नारुषितः पावकोयथा १६ संपन्नराज्यमिक्षेस्तव्याक्तुप्राप्याभिषे
चन श्रावाहेनतेसमभ्येतिकैकेयाभरतः स्वनः १७ एषवेसमहाकीमान् विटपीसंप्रकाशते
विराजत्युज्वलस्कंधः कोविदारयनोरथे १८ भजतेश्वयथाकामं मम्प्राना रुल्यशीघ्रगात् १
ते भ्राजत्ति संख्या गजानाक

रुषितः क्रुद्धः १६ अभिषेचनं राज्ये प्राप्य संपन्नं अकंटकं १७ नविन्हमास्यपक्षइति यपषहदो
महात्संप्रकाशतेनतत्समीये नंलक्ष्मीकृत्परथेकोविदारयतो विराजते १८ भजतेति पजदेशमागच्छंति सादिनो महीनस्य दिविहा

महानाटकः ५१ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
अयो॰
२५७

511

अतोग्रहीतधनुर्विति २० अपि नैव शमागच्छेदिति कामप्रवेदने लिङ्॰ महतव्यसनं नयाशाभिसुतरेणान्वयः २१ यत्रिमितं यस्माद्धेतोः २२ वध्यते अथ मेवहेतुः २३ त्यागेवाये २४ संक्षेपहेमयापप्रेषदिसुतरेणान्वयः अथ मास्कंदं नं सख्यसमीकेमापरायणं २५ सान्त्वयाम् ऋज्जा २६ कलुषेणापापे

गृहीतधनुषावाचो गिरिं वीरम्यावहे अथ वेहवतिष्ठा वः सज्ज्ञा हात्वयनाशयो १ अपि नैव
शमागच्छेत्क्वाविदारथजोरणे अपिदत्वा मम भरतेनयत्क्वतेव्यसनेमहत् २२ नयाराघवं संशासमी
नयावमहात्मथा यत्रिमित्तं भवान्राज्यान्च्युतो राघव शाश्वतान् २३ संशामायममेवीरभतीव
अयमपवहि भरतस्य वधेदोषना हंपरयामि राघव २४ पूर्वापकारिणांहत्वानह्यधर्मेणयुज्यते पू
र्वापकारी भरतस्त्यागे धर्मश्च राघव २५ एतस्मिन्निहतेकृत्स्नामनुशाधिवसुंधरां अद्यपुत्रं हं
तं संख्येकैकेयी राज्यकामुका मयापश्येत्सुदुःखार्ता हस्तिभिन्नामिवद्रुमं कैकेयीं च वधिष्या
मि सानुबंधां सबांधवां कलुषेणाद्यमहता मेदिनी मुच्यतां अद्यमेसंयतं क्रोधमसत्कारं च मानु
द २६ मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनं अद्यैव चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः छिं
दञ्छत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितं शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुंजरांस्तुरगांस्तथा श्वापदाः परिक
र्षन्तु नरांश्च निहतान्मया शराणां धनुषश्चाहमनृणोस्मिन्महावने ३० ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्या

मिनकैकेयीहृदयेणाद्यसत्कारं कैकेयीहतम् ३१ ३१ ३ भरतलक्ष्मणयोः सततयारामोयकरणानीतलक्ष्मणस्य भरतविषये पर्ववादं तमसन भयोरपि

चिरंजीव॥ २॥ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीये॥ ५५

२६ कोपकरणानन्तरंकैकेयीकोपयुक्तितसर्गः॥ २॥ श्लोकाः॥ ५५

512

अथतंक्रोधमुपनयतिभगवान्सर्वभूतभावज्ञस्तदागमनकथनेनभरतंप्रतिसुसंरब्धं क्रुद्धंसंरंभोरोषएवं १ अत्रभरतविषये २ पितुःसत्यंपालयि
ष्यामीतिप्रतिज्ञायसापवादेनप्रियजनभरतायदत्तराज्यमापहृतवानितिस्ववृत्तापवादसहितेन ३ तद्धनंनाशोहकृतइतिशेषः ४ एतदुक्तार्थजात

सुसंरब्धंतुभरतंलक्ष्मणंक्रोधमूर्छितं रामस्तुपरिसांत्वाथवचनंचेदमब्रवीत १ किमत्रधनु
षाकार्यमसिनावासचर्मणा महाबलेमहोत्साहेभरतेस्वयमागते २ पितुःसत्यंप्रतिश्रुत्यहत्वा
भरतमाहवे किंकरिष्यामिराज्येनसापवादेनलक्ष्मण ३ यद्द्रव्यंबांधवानांवामित्राणांवा
क्षयेभवेत् नाहंतत्प्रतिगृह्णीयांभक्ष्यान्विषकृतानिव ४ धर्ममर्थंचकामंचपृथिवींचापिलक्ष्म
ण इच्छामिभवतामर्थेएतत्प्रतिशृणोमिते ५ भ्रातॄणांसंग्रहार्थंचसुखार्थंचापिलक्ष्मण रा
ज्यमप्यहमिच्छामिसत्येनायुधमालभे ६ नेयंममहीसौम्यदुर्लभासागरांबरा नहीच्छेयमः
धर्मेणशक्रत्वमपिलक्ष्मण ७ यद्विनाभरतंत्वांचशत्रुघ्नंचापिमानद भवेन्ममसुखंकिंचिद्भ
स्मतत्कुरुतांशिखी ८ मन्येहमागतोयोध्यांभरतोभ्रातृवत्सलः ममप्राणैःप्रियतरःकुलधर्म

सुदिश्यप्रतिशृणोमिप्रतिजानामि ५ नमेवार्थीशपथेनद्रक्ष्यति भ्रातॄणामितिसंग्रहार्थंतमकपालनार्थंअनपवतेघां सुखार्थंच ६ दुर्ल
भेतिनापिसुलभेवकिंतर्हिनेच्छामिप्राकृतमपिनेच्छेयंइमांमहीमेवनेच्छामिइतिनेसर्थः १८ मन्येहमितिदृष्टमभागतइतिमन्येइत्यन्वयः

भ्रातोभावत्सलस्तातइतिशेषः कृतयंभंतेहस्तागतमितिशेषः ८

रामः ५

श्री. वा.रा. अयो. १५८

513

॥१०॥ हृष्टं तद्विषये स्नेहकृते त्वर्थः समाप नहृतं राज्यं मया प्राप्तं तन्मया रामाय दीयते ज्ञातो न ते सर्वे शोषदोष इति तदन्तमन्यस्नेति प्रसाय ॥१२॥ यथैष भरतस्तथा एतत्कालेकमस्मद्दर्शनयोग्यं तत्प्राप्तकालं द्रष्टुमर्हति ॥१३॥ कृतपूर्वं यत्तदप्रियं भरतं शंकसे ईदृशं वा भयं भयजनकं वाक्यं कृतपूर्वं उक्तपूर्वं वा भयदं भरतेश

कृत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावल्कलधारिणं जानक्यासहितं वीरः त्वया च पुरुषोत्तम ॥१०॥ स्नेहेनाक्रा-
न्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथागतः ॥११॥ अम्बां च कैकयीं रुष्य
भरतश्चाप्रियं वदन् प्रसाद्य पितरं श्रीमान् राज्यं मे दातुमागतः ॥१२॥ प्राप्तकालं यदेषोऽस्मान्भरतो
द्रष्टुमर्हति अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किंचिदाचरेत ॥१३॥ विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किं
ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं यद्विशंकसे ॥१४॥ न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः अहं ह्यप्रियमुक्तः
स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥१५॥ कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि भ्राता वा भ्रातरं हन्यात्सौमि-
त्रे प्राणमात्मनः ॥१६॥ यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्र-
दीयताम् ॥१७॥ उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः राज्यमस्मै प्रयच्छेति बाढमित्येव मंस्यते ॥१८॥

कसे इत्यन्वयः ॥१४॥ अस्नेहेन तया भरतो ऽद्य प्रियं निष्ठुरं न वाच्यः यतो भरतस्याप्रिये अप्रियवचने कृते उक्ते अहं अप्रियमुक्तः स्यामिति यावत् ॥१५॥ आत्मनः प्राणं
प्राणसमं भ्रातरमित्यन्वयः ॥१६॥ इमां वाचं भरतवधविषयां प्रदीयतामिति च दास्यामीत्यन्वयः ॥१७॥ ननु तदुक्तेऽपि स न दद्यात्तत्राह उच्यमान इति प्रयच्छेत्

१५८ अयोध्याकाण्डे [illegible] सर्गः ९७

514 लज्जया गात्राणि प्रविवेशेव अत्यन्तसंकुचितोऽभूदित्यर्थः तस्य रामस्य हिते रतः १९ एवमनुचितोक्तिलज्जापरिहारायोक्तिवाक्यमाह तदिति भरतस्यैवं
गमनं दोषाय परिहाराय एव केवलमनुपपन्नमित्याशयः २० एवं पितृप्रसंगोल्लक्ष्मणस्य व्रीडापरिहारमूलमितिआनन्तानदेव प्रत्युक्तवाह व्रीडितमिति

तयोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया १९ तद्वा
क्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयं २० व्रीडितं लक्ष्मणं
दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह एष मन्ये महाबाहो रिहास्मान्द्रष्टुमागतः २१ अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्य
मानः सुखोचितौ वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति २२ इमां वाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेवि
नीं पिता मे राघवः श्रीमान्वनादादाय यास्यति २३ एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ वायु
वेगसमौ वीरौ जवनौ तुरगोत्तमौ २४ स एष सुमहाकायः कंपते वाहिनीमुखे नागः शत्रुंजयो नाम
वृद्धस्तातस्य धीमतः २५ न तु पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकविश्रुतं पितुर्दिव्यं महाभाग संशयो भ

तिरेषः लक्ष्मणः प्रत्युचितः पिता २१ नौ सुखोचितौ मन्यमानः वनवासं प्रत्यनुध्याय कष्टं विचिंत्य २२ इमां सीतां २३ गोत्रवन्तौ प्रशस्तजन्मानौ प्रश
स्तकुलौ वा गात्रमेव वा विति पाठे प्रशस्तशरीरौ जवनौ वेगवन्तौ २४ पितुरागमनविहाय तरमाह स एष इति कंपते चलति आगच्छति अथ
शत्रुंजयो रामेणार्पिता यतः पदानादन्य एव अतएव तातस्य शत्रुंजय इत्युक्त २५ २६ ॥ ५४ २६

पूरी॰
वारा॰
अयो॰
५५८
515

इतीवस्मोमितिं हक्षाग्रस्थितं अवरुह्य वरोहणमान्नायपष्टिस्तद्वादिति मह्यचः ऊरुशंकां विहाय महक्षाशालाग्रावरोहणं कर्विनार्थः अवतीर्य
तिरामास्तयेति आदिः २८ रामाश्रमस्य संमर्दो न भवेदिति संदिष्टा आत्तामा सेना शैलस्य समन्ता ह्यरभागे वासमकल्पयत् १९ अयथार्थ मार्थयो

वृक्षाग्राद्वरोहतं ऊरुलक्ष्मणमब्रवः इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाचह ३१ अवतीर्य तु
शालाग्रात्तस्मात्स मितिंजयः लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वत ३८ भरतेनाथ संदि
ष्टा संमर्दो न भवेदिति समन्तात्तस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत ३९ अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं
पर्वतस्य ह पार्श्वं न्यविशदावृत्य गजवाजिनराकुला ४० सा चित्रकूटे भरतेन सेना धर्मं पुरस्कृ
त्य विधूय दर्पं प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य विरोचते नीतिमता प्रणीता ४१ इत्यार्षे रामायणे अयोध्या
काण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ९७ निवेश्य सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः अभिगन्तुं स काकुत्स्थ
मियेष गुरुवर्तकं १ निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदम
ब्रवीत् २ क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसंघैः समन्ततः लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ३

जन ३० धर्मं पुरस्कृत्य दर्पं अरिं विधूय प्रणीता नीता शिक्षिता सेना ४१ इति रामायणे सप्तनवतितमः ९७ पद्भ्यां पादवतां चरणगामिनां वरः श्रेष्ठोऽपि भरतः गुरुवर्ति
कं गुरुशुश्रूषापरं १ यथोद्देशं यथाभ्यस्तकक्ष्यादिविभागवासं इति स्थापयितुं प्रदेशानतिक्रम्य निविष्टे सैन्ये इत्यर्थः विनीतवत् २ लुब्धाः निषादाः

५५८ पृषि॰ आ॰ सो॰ मे॰ श्वरप्रती॰ ३

516 ज्ञातिसहस्रेणपरिवृतइत्यन्वयः ४ वरिष्ठामिश्रहमन्तेषप्रवितिशेषः पौरैः सहवर्तमानैरमात्यैर्हिंतानिभाः सहवर्तमानैर्गुरुभिश्चपरिवृतः ५६
शुभावनमितिकर्मयारयः शांतिर्दुःखशांतिः ७ चंद्रविमलत्वायमविमलचंद्रसदृशं ८ पार्थिवव्याजमेवेत्याथतःक्षितिशालयत्रादित्यवत्त्मनशांति

गृहीताज्ञातिसहस्रेणशरचापासिपाणिना समन्वेषरक्षकाकुत्स्थावस्मिन्यदिहतःस्वयं ४ अमात्यैःस
हैर्धीरैःशुक्लाम्भसमुहिन्नातिभिः सहस्रमवेवृतोरक्षामिपस्याम्परिवृतःस्वयं ५ यावत्तुरामंनद्रक्ष्यामि
लक्ष्मणंवामहाबले वैदेहीवामहाभागानमेशांतिर्भविष्यति ६ यावन्नचंद्रसंकाशंनद्रक्ष्या
मिशुभाननं भ्रातुःपद्मविशालाक्षंनमेशांतिर्भविष्यति ७ सिद्धार्थःखलुसौमित्रिर्यश्चंद्रविमलोपमं
पश्यतिरामस्यराजीवाक्षंमहाद्युतिः ८ यावन्नचरणौभ्रातुःपार्थिवव्यंजनान्वितौ शिरसाधारयिष्या
मिनमेशांतिर्भविष्यति ९ यावद्राज्येराज्यार्हःपितृपैतामहेस्थितः अभिषिक्तोजलक्लि
न्नोनमेशांतिर्भविष्यति १० कृतकृत्यामहाभागावैदेहीजनकात्मजा भर्तारंसागरांतायाःपृथि
व्यायानुगच्छति ११ सुशुभश्चित्रकूटोसौगिरिराजसमोगिरिः यस्मिन्वसतिकाकुत्स्थःकुबेरइवनंद
नेवने १२ कृतकार्यमिदंदुर्गवनंव्यालनिषेवितं यदध्यास्तेमहाराजोरामःशस्त्रभृतांवरः १३ एवमु

वित्यन्वयः ९ ११ गिरिराजसमःहिमवत्सदृशः १२ कृतकार्यंकृतार्थंस्थावरजंगमोचकराममपादरजोव्याप्तमितिभावः दुर्गंदुष्प्रवेशंव्या

श्री: मध्येनेन्येनवं तंतयोगेनानीतिदिहितीयाङ्मजालानांमध्येइत्यर्थः ।१५ अग्रेर्थजंधूमंरामाश्रमगतस्यांते इतिपाठेनदाश्रमगतस्यसालस्यांते अपरिवर्ह्ड ।
वा.रा. स्थितं धूजकोविरायजहृष्टेत्यर्थः धूमदर्शनस्मदूर्वमेवजानंतंतत्रस्यानिर्ग्गमकत्वादितिकृतकः ।१६ तंयज्ञ ।१७ शुण्यजनात्वपस्थितःपुनर्निवेश्यप्रुन्व
अ.टी. षष्णायनियोजितामपिचमूंस्यापयित्वा गुहेनेनतिप्रथमजनोयलक्ष्मणेन ।१८ इतिरामायणेअयोध्याकांडेअष्टनवतितमःसर्गः ९८ निविष्टायां
९९

517

सेनानिडुमजालानिजातानिमिरिसानवः पुष्पिताग्राणिगच्छेनजगामवदनोवरः ।१५ सगिरेश्चित्रकू
टस्यसालमासाद्यसत्वरं रामाश्रमगतस्याग्रेददर्शध्वजमुच्छ्रितं ।१६ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान्मुमोदस
हबान्धवः अत्ररामइतिज्ञात्वागतःपारमिवाम्भसः ।१७ सचित्रकूटेतुगिरौनिशाम्यरामाश्रमंपुण्य
जनोपपन्नं गुहेनसार्द्धंत्वरितोजगाममुनंनिवेश्यैवचमूंमहात्मा ।१८ अध्यायः ९८ निविष्टा
यांतुसेनायामुत्सुकोभरतस्ततः जगामभ्रातरंद्रष्टुंशत्रुघ्नमनुदर्शयन् ।१ ऋषिंवसिष्ठंसंदि
श्यमातृर्मेशीघ्रमानय इतित्वरितमग्रेसजगामगुरुवत्सलः ।२ सुमंत्रस्त्वपिशत्रुघ्नमदूराद
न्वपद्यत रामदर्शनजस्तर्षोभरतस्येवतस्यच ।३

मितिशत्रुघ्नमितिशतिपेगोहितीया शत्रुघ्नस्यरामाश्रमप्रत्यासत्तिचिह्नादिदर्शयन्नित्यर्थः ।१ आनयेतिसंदिश्यजनितोभिलापः भरतवत्तस्य
वशत्रुघ्नस्यसुमंत्रस्यचयतःशत्रुघ्नंभरतमनुयावंतंअदूरात्तत्समीपंयथाभवतितथात्वपद्यतअन्वयावत ३ ॥ ९९ ३ ९९

518 तापसानामालयः सह संस्थितां यद्वा तापसानामाश्रमसंस्थानां पर्णकुटीं पर्णप्रभासेन निर्मितां कुटीं शालां उटजं दर्शनार्थमागतजनतापसादिसंवासवृक्ष-
रक्षयोजनाउटजं बहिःस्था उटजमभितिकवाटं दृष्टवृक्षं मीनातिवेशार्थं कृतं ४ तस्याः शालायाः पर्णकुटीसंज्ञायाः अवभग्नानि हेमार्हकृतेन अ-
वचितानि बल्यर्थं समपादितानि ५ ईयुषः आगतस्य वीदिनः कृतः कुशचीरमार्गपरिज्ञानार्थं कृतं अभिज्ञानं चिह्नं ददर्श ६ शीतकारणात् शीतनि-

गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थितां भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजं च ददर्श ह ४ शालायास्त्वग्रतस्त-
स्या ददर्श भरतस्तदा काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यवचितानि च ५ स लक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शाश्र-
ममीयुषः कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः क्वचित्क्वचित् ६ ददर्श भवने तस्मिन्महतः संचयान्कृतान्
मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतकारणात् ७ गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान्भरतस्तथा शत्रुघ्नं चाब्रवी-
द्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ८ मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मंदा-
किनीमितः ९ उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयं अभिज्ञानकृतः पंथा विकाले गंतुमिच्छता १०
इदं चोदात्तदंतानां कुंजराणां तरस्विनां शैलपार्श्वे परिक्रांतमन्योन्यमभिगर्जतां

वृत्तिहेतोः कारणात्संजायमानत्वात् ७
एवमेतान्यदर्शी एव सन् गच्छन्नेव शत्रुघ्नमब्रवीत् ८ मंदाकिनीमितः इत आश्रमः इति शेषः ९ यतः उच्चैर्बद्धानि चीराणि तस्मात् विकाले मार्गस्यास्प-
ष्टदर्शनायोग्यकाले जलाहरणाद्यर्थं गंतुमिच्छता लक्ष्मणेनाभिज्ञानकृतः कृताभिज्ञानः आश्रमपंथाः अयमेव भवेत् १० अभिज्ञानकरणकार-
णं वनमार्गं दर्शयति इदमिति इदं चेति पादोनं रं उदात्तदंतानां महादंतानां परिक्रांतं परिक्रमणेन स्थानं गमनमार्ग इति यावत् तद्गमनं निर्ह

नवनवतितमः सर्गः ॥

श्री.
वा.रा.
भूटी.
२५१
519

तापसा वने यमाधानं साधयितुमिच्छन्ति तस्यायं धूमः दृश्यते धूमः १२ १२ स राघवः भरतः मंदाकिनीमनुप्राप्य चित्रकूटं प्राप्त इत्यन्वयः तेन न समाप्यादिज
नं १४ वीरासने योगासने १५ १६ इति लोकेन समाकृष्टः निंदितो यस्मात् अतो मे जन्म धिक् सोऽहमेनं पादयोः परिहाराय राममद्य प्रसादयन्

यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ११ अत्राहं पुरु
षव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणम् आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवं १२ अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं
स राघवः मंदाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् १३ जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ज
नेंद्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितं १४ मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः सर्वान्कामा
न्परित्यज्य वने वसति राघवः १५ इति लोकसमाकृष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन् रामं तस्य पतिष्यामि सीता
या लक्ष्मणस्य च १६ एवं स विलपंस्तस्मिन्वने दशरथात्मजः ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनो
रमां १७ सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृतां विशालां मृदुभिस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे १८
शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां ॥

रामं प्रसादयन्नेव तस्य रामस्य पादेषु भूत्वा
पादयोर्वचनं सीताया लक्ष्मणस्य च पादयोः पतिष्यामि रामपरायं प्रसादनापकनीयः सपित्र्यणमो लोकप्रसिद्ध इति कनकः अन्यस्तु क्षरा
लतान्वीतपादपुनरिति पाठं कल्पयति १७ १८ साला वटपलाशादिहठविशालपर्णवतो हस्ताश्वकर्णैर्हस्ताविशेषः १९ भारसाधनैः

520

भोगवतीनागलोकः २१ महारजनवासोभ्यां स्वर्णमयुक्तौ शाभ्यांचर्मफलकं २२ शत्रुदकप्रवर्णेहुशान भागो निमनंग २५ निरीक्षातिश्रमिमिति शेषः
गरुडामेददर्श हल्पाजिने माद्युच्यमानविशेषणारामं २५ अभितः समीपेददर्श २६ २७ शाम्बनेब्रह्लाणोहिसाग्निगर्भं २८ अभ्यधावतपावल्लिव

ग्रकेरश्मिवर्ती काशैवोरैस्तणगणैःशौरैः शाभितांदीमवद्रदनैःसर्पैर्भोगवतीमिव महारजनवा
सोभ्यांस्वर्सिभ्यांचविराजितां हुकाविद्धविचित्राभ्यांचर्मभ्यांचापिशोभितां अगोगुणगलित्रासैः
विद्युकांचनभूषितैः शत्रुदकप्रवर्णेवेदिविशलांदीमपावका ददर्शभरतस्तत्रशरणं समनिवेशन
निरीक्षनसत्वहुर्नैददर्शभरतोगुरुं उटजेराममासीनं जटामंडलधारिणं २५ कृष्णाजिनधरतं चवी
रवल्कलवाससं ददर्शराममासीनं मभितःपावकोपमं २६ सिंहस्कंधंमहाबाहुं पुंडरीकनिभेक्ष
णं पृथिव्याःसागरांतायाभर्तारंधर्मचारिणं २७ उपविष्टंमहाबाहुंब्रह्माणमिवशाश्वतं स्थंडि
लेदर्भसंस्तीर्णेसीतयालक्ष्मणेनच २८ तंदृष्ट्वाभरतःश्रीमान् दुःखमोहपरिप्लुतः अभ्यधावतध
र्मात्माभरतःकैकयीसुतः २९ दृष्ट्वैवविललापार्तोवाष्पसंदिग्धयागिरा अशक्नुवन्धारयितुंधैर्यादृ

चनरघुराजगाम अत्रभरतस्यैवकृचेरपिवर्णनीयमयीभावेनातीहृषीविशिष्टत्वादत्रप्रकरणेहिहलिर्निर्देशाय २९ दृष्ट्वैवदर्शनमात्रेणैवार्तेनेदिव
दुःसत्ताचार्तिर्धैर्याद्धारयितुमशक्नुवन्नश्रूणप्रभाषसंदिग्धयावर्णयागिरावाणिद्रियेनवचसामन्नननूनव्यक्तवदविललाप ३० ॥

श्री. वा.रा. प्रदी. २९२

521

विलापप्रकारमाह यः संसदीति ३१ वहुसहस्रैर्बहुमूल्यैर्वासोभिरलंकर्तव्यः पुरोचितः मृगाजिने अंजरीयोजनीयरूपे मृगचर्मणि प्रवस्ते धर्ममपि
त्वचनपरिपालनरूपं ३३ ३४ यथादिष्टैः यथाविहितैः सर्वविकल्पैः शरीरक्लेशसाध्यधर्मस्य संचयोऽस्य सः शरीरक्लेशेन संभूतं संभृतं तु तं धर्ममा

यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुं वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोयमास्ते ममाग्रजः ३१ वासोभिर्बहुसा
हस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः मृगाजिने सोयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ३२ अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सु
मनसः सदा सोयं जटाभारमिमं सहते राघवः कथं ३३ यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्य संचयः शरीर
क्लेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गति ३४ चंदनेन महार्हेण यस्यांगमुपसेवितं मलेन तस्यांगमिदं कथमार्य
स्य सेव्यते ३५ मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविग
र्हितं ३६ इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपंकजः पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ३७
दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किंचन ३८ बाष्पापिहितकं
ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनं आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत्ततः शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववंदे चरणौ
रुदन् तावुभौ च समालिंग्य रामोप्यश्रूण्यवर्तयत् ४० ततः सुमंत्रेण गुहेन चैव समीयतू राजसुताव

र्गते ३५ मलेवेदं वन्त्रिषवणस्नानमात्राज्जलस्थितिरेव ३६ मात्त्वव प्राप्येति दुःखातिशयवशात् ३७ तत एव पुनर्नोवाच ३८ ततः बाष्पावरुद्धकंठत्वा

[illegible]

२५८ २९ ५ रामस्तोमलतकी ५

भ्रष्टराज्यमेवंवत् भुवि हा यह र्षं पूर्वं तेन तदर्शनमस्ति दोषः पश्चात्तत्तु इः त्वदर्शनजं दुःखोद्रेकः पानसं ५२ इति भ्रयोध्याकाण्डे नवतितमः ९९ जटिलमि
ति भूपप्रभृतिभूमौ तत्त्वा पापि घोजटाचीराणि धार्य तिन्यष्टाशीतितमे सर्गे भरतमुख जटिलं नेयप्पिन वतितमे सर्गे वसानो वल्कमी प्रोहेति भाखा
नदर्शनवेलायां शृयतेनत्या पिधृहृत्या मे प्रतिता नस्य भरहाजश्रमाप्रिर्गमतानन्तरं धारणमितिन विरोधः भगवते भास्करपये लिति शेषः १२
पयेष्टव्यलमाहितपूतिपादसमाहितःऊशलपश्यहारायमेवाधनेसावयानिचितः त्र हे तानानेपिताकाभूतउह यरत्ववेत्यर्थः ऊनयवसेन

नान्यार्थिवा च वा वरणाय्याहीन्नगतोस्तउमहन्यरणेपु वनौकसस्तेभिसमीक्ष्य सर्वेन भ्रष्टपमेव
न भवि हाय हर्षं ५२ इत्यार्षे नवतितमः सर्गः ९९ जटिलं चीरवसनं प्रांजलिं पतितं भुवि ददर्श रा
मो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा १ कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशं भ्रातरं भरतं रा
मः परिजग्राह पाणिना २ आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवं अंके भरतमारोप्य पर्यपृच्छ
त्सादरं ३ क्व नु तेऽभूत्पिता तात यदरण्यं त्वमागतः नहि त्वं जीवतस्तस्य वनमागंतुमर्हसि ४
चिरस्य बत पश्यामि दूराद्भरतमागतं दुष्प्रतीकमरण्येस्मिन्किं तात वनमागतः ५

यस्मात्त्वाह न हीति नीवनस्य सेवा हि ते ति शेषः नार्हसि मदंतिके यौनत्स्वैव प्रिच्छ शुश्रूषायाम्रव यंपकर्तव्यमादिति भावः ४ दूरात्स्रमकदेशा
त् चिरस्यागतं भरतं पश्यामि वनं तिहर्षेदुष्प्रतीक मिति भरतविशेषणं वनविशेषणं वनविशेषणमरण्यश्राप्येकार्थपि वैवर्ण्यादि
नादुर्दर्शाकारः वनमपि भीषणतया तथाऽर्हत्वं वनमीति नियमान किमागमन किमागमनप्रयोजनमित्यर्थः अरण्यं गतोसुप

अथ भरतागमने राजा नयावशानन्तरं जमरणादुःखाद्धातत्रावमुपन्यस्यति कच्चिद्वित्यादि सप्तदशभिः पुनः कुशलान्ययति अथावालोकान्तरं गतः यत्र तसिस्तागत
तद्दृत्यनुकर्षः ६ ७ अस्मे वयन्तमबलेव्याहृत्ते राज्यं भृष्टमिति मूलद्रभोरत्यथान्भृष्टं शक अनिष्टयात्लोकप्रतारणप्रवाणुनजीवन
यशप्तमबलव्याहृषसङ्ति ७ धर्मनिश्चितः धर्मे निश्चयोयस्यसः ८ उपाध्यायोवसिष्ठः ९ नंदतिमहुनवाम् तद्वाज्यलाभाभ्यामिति व्याप १० ऊ

कच्चिद्धरयितातोराजा यत्त्वमिहागतः कच्चिन्नदीनः सहसाराजालोकान्तरंगतः कच्चित्सौम्य
नतेराज्यं भ्रष्टंबालस्य शाश्वतं कच्चिच्छुश्रूषसेतातं पितरं सत्यपराक्रमः ७ कच्चिद्दशरथोराजाकु
शलीसत्यसंगरः राजसूयाश्वमेधानामाहर्ताधर्मनिश्चितः ८ सकच्चिद्ब्राह्मणोविद्वान्धर्मनित्यो
महाद्युतिः इक्ष्वाकूणामुपाध्यायोयथावत्तातपूज्यते ९ तातकच्चिच्चकौसल्यासुमित्राचप्रजा
वती सुखिनीकच्चिदार्याचदेवीनन्दतिकैकयी १० कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रोबहुश्रुतः अ
नसूयुरनुद्रष्टासत्कृतस्तेपुरोहितः ११ कच्चिदग्निषुतेयुक्तोविधिज्ञोमतिमानृजुः हुतंचहोष्य
माणंचकालेवेदयतेसदा १२ कच्चिद्देवान्पितॄन्भृत्यान्गुरून्पितृसमानपि वृद्धांश्चतातवै
द्यांश्चब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे १३

लपुत्रोमहाकुलप्रसूतः तेपुरोहितः तावकस्वकुलहितायतेनवसिष्ठपुत्रः कच्चिद्यज्ञः ११ समनुलहोमविधिज्ञः युक्तोनियुक्तः कालेहोमका
लेवेदयतेहुतंहोष्यमाणंचाग्नि १२ वैद्याः विद्याहसर्वांसुतिष्ठणास्तानुज्ञालनसामान्यविषयः प्रश्नोग्रेभविष्यति यद्वावैद्यानवैकित्साय
वीणानित्यर्थः अप्रस्नोत्येषामेधेभिषज्यजीतिश्चचकानिवाशास्त्रानभिन्नविकित्साप्रतिपरा शास्त्राभिज्ञश्चभेषजंमहतेषणपतजीवि

524

इश्वरमंत्रो वाणत्रयोगः अस्तं स्तु मंत्रः सः वश्य इत्याउभसंवङ्गर्थशास्त्रराजनीतिशास्त्रेतत्त्वविशारदः पंडितैस्तथयत्नानंतन्नामानं अथ आयेषु तु वेदी
दाचार्यं १४ मंत्रियतैः मंत्रिश्रेष्ठैः शास्त्रकोविदैरितिशास्त्रदेससंहतः सुतरां गुप्तः १६ अर्थनैपुणमर्थज्ञानमुपायं १७ नैकः एकेन मम मंत्रक्रिय
माणेस्वकार्याभिनिवेशानगुणागणापायं स्वार्थग्रहणेन सिध्यति बहुभिर्मंत्रणे प्रथममेकसन्ध्यमेवनृपेतेन मंत्रभेदश्च भवेदिति भावः राष्ट्रन

इषस्त्रं समेयत्रसमर्थशास्त्रविशारद सुधन्वानमुपाध्यायं कच्चित्त्वं तात मन्यसे कच्चिदात्मसमाः शूरा:
श्रुतवंतो जितेंद्रियाः कुलीनाश्चेंगितज्ञाश्च कृतास्ते तात मंत्रिणः १५ मंत्रो विजयमूलं हि राज्ञां भव
ति राघव ससंहतो मंत्रधुरैः मात्यैः शास्त्रकोविदैः १६ कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले न बुध्यसे
कच्चिच्चापररात्रेषु चिंतयस्यर्थनैपुणं १७ कच्चिन्मंत्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह कच्चिन्न मंत्रितो
मंत्रो राष्ट्रं न परिधावति १८ कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयं क्षिप्रमारभसे कर्म न दीर्घय
सि राघव १९ कच्चिन्न सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्यानि पार्थिवाः २०
कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः त्वया वा तव वामात्यैर्बुध्यते तात मंत्रितं २१ कच्चित्सहस्रा
न्मूर्खाणामेकमिच्छसि पंडितं पंडितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत् २२ ॥

परिधावति लोके न ज्ञायत इत्यर्थः १८ लघुमूलमल्पयत्नसाध्यं महोदयं महाफलं न दीर्घयसि न विलंबयसि १९ पार्थिवाः सामंताः
ते मम चिंतानि सर्वकार्याणि विजानाति निष्पन्नान्येव कृतरूपाणि कृतकल्पानि वा विदुरिति न कर्तव्यानि भावितानीत्यर्थः २० यत्त्वदीयामंत्री
त्वया मात्यैश्चापरिकीर्तितास्तेपि तर्काद्यापत्त्यार्थकैस्तन्सायनैस्तमानैर्वा यद्वा तर्कास्तत्कारणानुमापिकाः युक्तयः साधनानुमापिकाः

श्री. वारा. श्री. २६४

525

महत्स्वेमुख्याः केरइपितीशेषः पंडितपरिग्रहे हेतुमाह पंडितेइति अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसंकटेषु निःश्रेयसं कुर्यात् अजाधिवरिनस्ति स्मारोपायो वा यतेनेति शेषः २१
सहायता सकार्यक्षमता २३ विवक्षणोभ्यस्तनीतिशास्त्रः २४ मुख्या महान्तः २५ उपधा उत्कोचवल्लमनीतान् उदग्राहिणः युक्तोपाधिप्राशुक्तौ
संशयरहितान् अतएव पितृपैतामहान्श्रीनवान्नानरईयस्वाड्यान् २६ उद्वेजिताः प्रजामत्रिणश्च राष्ट्रे तव जनानावजानंति नावमन्यंते २२
याजकाः किंचित्याजनयाचनयानेन पतिनामिति ज्ञात्वा मयाज्ञाय सितिमत्वा नावमानंति किलतत्र दृष्टान्तः उग्रेणादिस्त्रियः उग्राहहहीनवा

सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः अथवाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता एकोप्यमा
त्यो मेधावी शूरो दान्तो विचक्षणः राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियं २४ कच्चिन्मुख्या महत्स्वे
व मध्यमेषु च मध्यमाः जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिता २५ अमात्यानुपधातीता
न्पितृपैतामहाञ्छुचीन् श्रेष्ठाञ्छ्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु कच्चिन्नोग्रेण दण्डेन भृशमुद्वे
जिताः प्रजाः राष्ट्रे तवानुजानन्ति मंत्रिणः केकयीसुत २७ कच्चित्त्वां नावजानंति याजकाः पतितं यथा
उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः

ति स्त्रीप्रतिगृहीतारं तां च कामयानं तन्स्त्रामस्रांते सकंपथ्यावजानंति उग्रार्थ इतिकतकः उग्रप्रती
तियाहः उग्रेण कर्मणा बलात्कारादिना प्रतिगृहीतारं कामयानं कामुकं स्त्रिय इव याजकाः पतितमिव जानजानंति ज्ञात्वा इति शेषः आ
तिक्रमणमग्रहणं चेत विनाश्मिन्कश्चिदिति भावः इति तीर्थः पौरंत उग्रप्रतिग्रहीतारं उग्रः पिवस्ततस्य प्रतिगृहीतारमन्याय स्वान्तप्रतिग्रही

२६५ कच्चित्सुष्टहनायाः कर्मविपाकस्यादेउतेरिमाहुः २८ ॥

525

उपायकुशलं सामाद्युपायकुशलं वैद्यं विद्याविदं राजनीतिशास्त्रज्ञं भृत्यसंदूषणे रतं येन केनापि हेतुना स्वामिभृत्यविजदने तत्परं शूरं मरणानिर्भयं
ये पेश्वर्यकामं राज्याभिलाषिणं यो न हन्ति स हन्यते हन्यतइत्यर्थः इति नीतिः उपायकुशलरात्तः सकाशादर्थग्रहणानिर्थग्राहिवैद्योपायकुश
लं वैद्यं भिषजं तामिसं दूषणे नरं भृत्येवकं वराजानमपरिक्षिप्य तदैश्वर्यकामं स्वं सेवकं स्वपापभेवपामहर्षि तिसराजाते वैव विषजादि

उपायकुशलं वैद्यं भृत्यसंदूषणे रतं शूरमैश्वर्यकामं च यो न हंति स हन्यते २९ कच्चिद्धृष्टश्च शूर
श्च धृतिमान्मतिमाञ्छुचिः कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ३० बलवंतश्च कच्चित्ते मुख
र्या युद्धविशारदाः दृष्टापदाना विक्रांतास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ३१ कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं
च यथोचितं संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलंबसे ३२ कालातिक्रमणे ह्येव भक्तवेत
नयोर्भृताः भर्तुः कुप्यंति कुप्यंति सोनर्थः सुमहान्कृतः ३३ कच्चित्सर्वेनुरक्तास्त्वां कुलपु
त्राः प्रधानतः कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजंति समाहिताः ३४ ॥ ॐ ३४ ॥ ॐ

भि हन्यते इत्यर्थः कनक श्राह २९ शूरः पराक्रमी अभिभवनसमर्थः धृतिमान् विपदि प्रशस्त धैर्यः दक्षः चतुरः ३० मुख्याः गणानमुख्याः दृष्टाप
दानाः दृष्टदिनीवाधानुभूतपौरुषचेष्टाने विक्रांताः शूराः ३१ भक्तं दैनंदिन देयपान्नं वेतनं प्रतिमासदेयं ३२ भृताः भृत्याजिविनः ३३ कुलपु

श्री. रामा. सुबो. २९५

527

प्रतिभावान् प्रत्युत्पन्नमतिः यथोक्तवादी यथोक्तसंदेशप्रतिसंदेशवक्ता यदितः परिच्छेत्ता हृतं तैवैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदं इंगिताकारचेष्टाज्ञं
शुचिमत्कुलोद्भवमिति ते ताः ३५ कच्चिदष्टादशेतिनानि च मंत्रि १ पुरोहितः २ युवराजः ३ सेनापतिः ४ दौवारिकः ५ अन्तःपुराधिकृतः ६ ।
बंधनागाराधिकृतः ७ धनाध्यक्षः ८ राजाज्ञायाआज्ञाप्य प्रवक्ता ९ प्राड्विवाकसंज्ञो व्यवहारप्रष्टा १० धर्मासनाधिकृतः ११ व्यवहारनि-
र्णेतासभ्याख्यः १२ सेनायातिविनयस्थविराध्यक्षाः १३ कर्मांतिकवेतनग्राहिणः १४ नगराध्यक्षः १५ राष्ट्रांतपालः अथमेकोदविकः १६ दुष्टा ।

कच्चिज्जानपदो विद्वान्दक्षिणः प्रतिभानवान् यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पंडितः ३५
कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पंच च त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारणैः ३६ ।
कच्चिद्व्यपास्तानहितान्प्रतियातांश्च सर्वदा दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे रिपुसूदन ३७ ॥ ५८

नां दंडनाधिकारी १७ जलगिरिवनस्थलदुर्गपालाः १८ एतान्येव स्वपक्षे मंत्रिपुरोहितयुवराजान् हित्वा च पंचदशोक्तं एकैकस्मिन् विषये त्रिभिस्त्रिभिः ।
स्त्रिभिरविज्ञातैः परस्परमितरैश्चाविज्ञातैः एतानि अष्टादश तीर्थानि वेत्से कच्चित् यो नो जलावनारव मंत्राय अष्टादशस्वपि पुरुषदेवेन यथा
त्येती तीर्थं स्यात् दर्शनेच्छया तत्सदेशे येन्यायतो व्यवहारः प्रवृत्तिज्ञानेन वेत्ति विचारणीयपरदेशेति भावः ३६ व्यपास्तान्निष्कासितान् प्रतिया-
तान् पुरनागरात् अहितान् दुर्बलानपि अनवज्ञाय इति दुर्बलोऽयमहितः किमस्माकं करिष्यतीत्यपमत्वा न करोषि कच्चित् ३७ ॥ ५८

२९५

528

लोकायतिकाश्चार्वाकमतानुसारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकाश्चापरे लोकायतिकाः शुष्कतर्कवावदूकाः ब्राह्मणास्तेपि नट्टपरिग्रहहेतुमाह।
अनर्थे निपरलोकवत्तारोधनाभावहयानहृपानर्थे इति पादनकुशलाः अत एव बालाः अज्ञावृद्धेवत्त सन्निधाविति शेषः पण्डितमानिनः ४८ द्वि
तीयलोकायतिकानां त्यागे हेतुमाह धर्मेष्वादि मुख्येषु ... प्रमाणभूतेषु अनित्यकिनिकी तर्कविद्या मूषत्वकैश्चियाजनिता बुद्धिमवलंब्य तर

कश्चिल्लोकायतिका ब्राह्मणाज्ञानसेवमे अनर्थकुशलास्तेनेवालाः पंडितमानिनः ४८ ।
धर्मशास्त्रेष्वमुख्येषु विद्यमानेषु दुर्धियाः बुद्धिमान्वीदिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ४९ वीर
घुषिता ब्रूवमसलाकतातर्कवेदकः सत्यनामा हठहाराहस्त्यश्वरथसंकुला ५० बालिशैः स्व
विषयैर्वद्धैः स्वकर्मनिरतैः सदा जितेन्द्रियैर्महात्माहेहैर्नमार्यैः सहस्रैः ५१ प्रसादैर्विविधा
कारैर्वितानैर्वयनैनाकुलैः क्वचिन्मृदङ्गास्फोतानाश्रया यथापरिरहस्य ५२ कश्चिच्चैत्यशतैर्जु
ष्टः स्वनिविष्टजनाकुलाः देवस्थानैः प्रतिमास्वतदाकैश्चापशोभितः ५३ ॥ ९

र्थे निष्प्रयोजनं वदंति यथा नैतेनोत्पत्ता अपूर्वं यद्दृष्टोन गाढ्रिमितकारणं नित्यत्वादिगुणक इत्यादि श्रुतिविरुद्धं वदंति अभिप्रायमिदं ४९
सत्यनामा सत्यमयोध्येति यथार्थनामा ५० आर्थैर्ह्यकैर्वणिकैः ५१ समुदिता प्रसिद्धा स्फोतानां समृद्धा ५२ वित्यशतैः प्रथमेयानस्यागा
नेकचषनप्रदेशैः कश्चिच्चैत्यशतैरिति पादः स्वनिविष्टः सुप्रतिष्ठितैर्जनैराकुलो तिविंडः ५३ ॥ ९ ५३

श्री॰
वा॰रा॰
अ॰टी॰
२९९

529

प्रभिन्ननरनारीक इतीपाठे प्रभेदः संतोषः सुकृष्टाः सीमाः नतत्त्वेत्र प्रांत देशाः पन्नाव स्यय स्मिन्स तथाः ५४ अदेवमातृक इति नादीमातृक इति यः न यंत्रुजी नन्नोदेशो नदीमातृक उच्यते इति विश्वा। पसस्य स्त विद्रोपो देवमातृक इति सनिः सरणा रत्नाया कारः ईट्टशोज नपदः सर्वैः भयैः परित्यक्तः कच्चिदस्ति ५५ सच सुखं वसति कच्चिदित्यर्थः ५६ कृषिगोरक्षजीविनो वैश्याः वार्ता कृषिगोरक्षा वाणिज्यरूपेवा

प्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः सुकृष्टसीमा पशुमान्हिंसाभिरभिवर्जितः ५४ अदे
वमातृको रम्यः श्वापदैः परिवर्जितः परित्यक्तो भयैः सर्वैः खनिभिश्चोपशोभितः ५५ विवर्जि
तो नरैः पापैः मम पूर्वैः सुरक्षितः कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव ५६ कच्चित्ते दयिताः
सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः वार्तायां संश्रितस्तात लोको यं सुखमेधते ५७ तेषां गुप्तिपरीहारैः क
च्चित्ते भरणं कृतं रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ५८

र्तेभ्युदाहृतं तत्र संप्रवर्तते इति शेषः लोको जीवती
कः कृष्यादौ स्थितः सुखमेधते कच्चित् ५७ गुप्तिपरिहारैः गुप्तिरिष्टप्रापणं परिहारोनिष्टपरिहारः तैः तैः कृष्यादिति विनां भरणं कृतं
कच्चिदिति तार्थः गुप्तपरिहारैरिति पाठः गुप्त्यर्थं नियुक्तैः राजमनुष्यैः क्रियमाणानस्करा पनर्थपरिहारैस्तैर्न या भरणं कृतं कच्चि

५८
रामः २९९

530 तुः स्त्रियः सदा लिता ललये नम श्रीः न चाह था स्यासामिति च क्लासिंवा नवमिति शेषः गृहं अश्वकाश्यपहनांत मिष्टेति मुनानभाषसे कच्चित् ५ नागव
न गजात्मानिस्थानभूत वनुयेन वः सार्थकाः करिणः वेश्याः करिण्यो गणिकाः करिण्यादि संपादन विषये समिना विषि कच्चित् ५० भूषि
तस भार्या स्थिता त्मा न मिति शेषः न था गहाय ये वात्मा नं दर्शयसे ५१ कंमीताः कर्मकराः अविशेकपा निर्भयाः तोभम त्वा न किल्वा थवा

कच्चित्स्त्रियः सांत्वयसे कच्चिन्नाल्लेसुरक्षिताः कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ४९ कच्चिन्ना
गवनं गुप्तं कच्चित्ते सन्ति धेनुकाः कच्चिन्न गणिकाश्वानां कुञ्जराणां च तृप्यसि ५० कच्चिद्दर्शयसे नि
त्यमात्मानं विभूषितं उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्र महापथे ५१ कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षा
स्ते विशङ्कया सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमेवात्र कारणं ५२ कच्चित्तु गोशालिसर्वा णि धनधान्यायु
धोदकैः यंत्रैश्च प्रतिपूर्णानि तिनथा शिल्पि धनुर्धरैः ५३ आयस्ते विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतन
रो व्ययः अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघवः ५४ ॥

सर्वतउत्सृष्टाः परित्यक्तदर्शी नान् श्रुत्रकर्मकातिषये मध्यमेवना
तिदर्शनयोमध्ये तीनाकरणमेकारणमर्थशासिकारणं ५२ ५३ अयोधनागमः व्ययोभोगवल्लरदा यर्थत्यागाः अपात्रेषु नर्तकगायकादि
षु ५४ अभ्यागतो निर्थिर्थः कच्चित्ख्यपः आपाद्दूनः शेति शेषः ५५ आर्यः साधुः शुद्धात्मा पिसप कर्मणास्ते यागमणागमनादिदोषतात्

किं: स्त्रियस्त्वं ... ॥

श्री. धर्मशास्त्रकुशलैरदृष्टपूर्वा निर्णीतदोषपूर्वलोभात्स्वयं स्थिरपि न वध्यते न दंड्यते कश्चित् ५९ गृहीनः पालकैर्धनस्वामिना वा सकारणेन दृष्टश्च
वा रा. त्तेन गृहणकारणेन पृष्टोऽदृष्टः दृष्टः पृष्टेनापि निश्चितं चौर्यं धनलोभात् चौरेण युक्तो चतयादीपमानलोभात्पालौकैर्न वध्यते कश्चित् ५२ ग्रा
टी. ग्रामस्थधनिकस्य दुर्गनस्थस्येदृस्यचव्यसनेन विवादरूपसंकटे राजकीयैकानिवर्त्यप्रायेन न ग्रामान्या विरागाः सेतः स न धान रागाः सतः ग्रर्थं
५३
531

देवतार्थे च पित्र्यर्थे वा स्वल्पेनैभोगगणेषु च योधेषु मित्रवर्गेषु कश्चिद् दृष्टिर्नेव्ययः ५५ कश्चिद् योपि
पितृद्वात्माद्दातिनःस्वापि कर्मेणा श्रद्दृश्यशास्त्रकुशलैर्नलोभाद्ध्यानेन शाविः ५६ गृहे तत्स्वेव
दृष्टस्वकाले दृष्टः सकारणः कश्चिन्न वध्यते चौरो धनलोभाद्वर्षिम ५७ व्यसने कश्चिद्राघूस
दूर्वल्लसदूराचवः अर्थं विरागाः पश्यंति नु वा मान्याव दूष्कृताः ५८ या निमिथ्याभिशस्तानाप
नेन्यस्तानिराघवः तानि पश्य यशन्वंनि प्रीत्यर्थमवशासतः ५५ ॥ ष ५५ ९

तस्योर्थे वहावं पृष्ठं पराक्रि कश्चित् ५८ मिथ्याभिशस्तानां गृन्ता विद्यायो निवृर्जितभि थ्याभियोगानां प्रजानां यान्यस्त्राणि पतंति पदन्यासानीति पा
दानंतरं न दाजा यत्नेश्रुतिशाषः अर्थं न पृत्रकानंतानि प्रीत्यर्थं राज्यभोगजप्रीतिमात्रार्थं जराज्यमनुपासतो राज्ञः पुत्रादीन्ध्नंति ५९ ॥ ष

532 वैद्या: भिषजः यतमभिमततत्त्वतमः मनंसेहपुंजेवाकर्मा तयुक्ता एतैस्त्रिभिः श्रत्येकं त्वं बुभूषे श्रामभिष्ठसि वा कच्चित् ९ वैद्यानां च त्वं द्याश्यस्य महाह्वता।
त्वं देवतासम्भूतान् सिद्धार्थान् विप्रांस्तपोभिः कृतार्थीन्त्वज्जन्मनो ब्राह्मणान् १० कच्चिदर्थेनेति धर्मार्जनेन योग्यद्रव्यार्जनेन धर्मं वाधसे तथा तयोरर्थ
मध्याह्ने धर्मार्जनेन हाधः प्रीतिलाभेन कामेन विषयसन्तोषलोभरूपेण कामेन न तु उभयकालसेवितेन वर्णा वा यदृच्छनीयः अर्थं ज्ञानिरूपे
ण हेतुना धर्मं न वाधसे धर्मं हित्वा येन गृहस्थो त्वं धर्मेणार्थं प्राप्निहेतुनाश्रर्थं उत्तवनिर्वाहापेक्षितमर्थं न वाधसे उभयमपि विशेषः यमे

कच्चिद्वृद्धांश्च बालांश्च वैद्यान्मुख्यांश्च राघव दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ९ कच्चिदर्थेन वा
धर्मं धर्मेणार्थमथापि वा उभौ वा प्रीतिलोभेन न कामेन प्रबाधसे १० कच्चिदर्थं च कामं च धर्मं च जयतां
वर विभज्य काले कालज्ञ सर्वान्वरद सेवसे ११ कच्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदाः आ
शंसन्ते महाप्राज्ञ पौरजानपदैः सह १२ नास्तिकमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् अदर्शनं ज्ञा
नवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् १५ ॥

तोषलोभेन गणिकादासक्त्यानवाधते इत्यर्थः इति कतकः ११ विभज्य सेकाले पूर्वाह्णे तत उत्तरकाले पूर्वाह्णे तु मध्याह्ने सायं काले सार्थय
मात्रराभिरूपेक मेण धर्मार्थकामसेवाकाले १२ शर्मसुखमाशासाते प्रार्थयन्ते १४ प्रमादो नवधानतादीर्घसूत्रत्वं चिरक्रियः तद्भावः अव
शेषकर्तव्यस्य विचारादिनाकालविलकनं ज्ञानवतां विदुषामदर्शनं आलस्यं निरुत्साहत्वं आलस्यं पञ्चवृत्तिता वद्दुरादिपञ्चेन्द्रियपरवशता ९५

श्री. वा. रा. टी. ५८ 533

ऽर्थानां राज्यश्रेयोजनानामेकेन चिंतनं अनर्थैः विपरीतदर्शिभिः निश्चितानां मे त्रिभिः सह कर्तव्यत्वेन निश्चितानामनारंभः ६६ मंगलस्यादौ शान्तः काले
प्रयोगमनुष्ठानं सर्वतः प्रत्युत्थानं सर्वी दिग्वस्थितरिपूद्देशेन युगपदेव यात्रामित्यर्थ इति तीर्थः केचित्तु प्रत्युत्थानं योग्यपुरुषप्रत्युद्गमनं शिष्टा
भावे सर्वेषां पत्यादामनाच्चलनमित्यर्थः इति कतकः ६७ दशादिवर्गादीस्तु धर्मपर्यायवर्धनमन्ये मते ते आत्मानोऽशास्त्रादेयाशंवस्तान्विजानासीति
तीयस्यान्वयः दशवर्गस्तु मृगयाक्षौ १ दिवास्वापः ३ परिवादः ४ स्त्रियो मदः ५ तौर्यत्रिक ६ वृथाटनं ७ कामजो दशगण इति म
नूक्तः नौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्य वृथाटनं पर्यटनं पंचवर्गस्तु औदकपर्वतवार्क्षमैरिणं धान्वनं तथा इति वर्षे चतुर्विधं वर्गं उदाहृतः उमेरिणं सर्वस्पृत

एकचिंतनमर्थानामनर्थैश्च मंत्रणं निश्चितानामनारंभं मंत्रस्यापरिरक्षणं ६६ मंगलाद्यप्रयोगं
प्रत्युत्थानं च सर्वतः कच्चिन्न वर्जयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ६७ दशपंचचतुर्वर्गान्सप्तवर्गं च तत्
त्वतः अष्टवर्गं त्रिवर्गं च विद्यास्तिस्रश्च राघव ६८

प्रदेशः तत्सर्वं धान्वदुर्गमैरिणं तस्यापि परैर्गन्तुमशक्यत्वात् धान्वतं उत्सका
ले दुर्गं भवति चतुर्वर्गस्तु सामदानभेददण्डरूपं इति चतुर्गणः सप्तवर्गस्तु स्वस्य स्वामात्यराष्ट्र दुर्ग कोश बलमित्र रूपस्य परोपकारोपकारी
देशान्वेषणमागमनं च्यते अष्टवर्गस्तु पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूया अर्थदूषणं वाग्दण्डपारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक इति कामेषि वाणिज्यह
गेमत्स्यजरबन्धनपुरनिवाकरकदानतन्त्रसानि वेशनान्यष्टवर्ग इति तीर्थः त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः उत्साहप्रभुमंत्रशक्तित्रयं वा तिस्रो विद्याः त्र
यी वार्ता दंडनीतिः त्रयी वेदत्रयी वार्ता कृष्यादि दंडनीतिर्नीतिशास्त्रम् ६७ ६८ ॥ ५८ ॥ २९८

534

इंद्रियाणां जयं जयेद्यायेस च योगाभ्यासप्रवृत्ताहृदयं पंचकटयुगणाः संधिर्जातविग्रहो योनमासन नं हेयमाश्रयं इति हे यं शत्रुवर्गाणामपजपः देवमानुषं दे
भ्मानुषं व्यसनमित्यर्थः हुताशनो जलव्याधिर्दुर्भिक्षं तामरकमित्यथ पत्तने हे चैमरकोमरणनिमित्तमायोदिसानुषंतु भृतकके भ्यश्चारेभ्यो राज
वल्लभात्पृथिवीपतिलोभाच्च व्यसनं मानुषं विदुरिति द्यायुक्तकाद्यधिकारिणः हृतं स्वमूलव्यवंतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः क्रुद्ध
कोपितोकस्मात् तथा भीतस्वभावितः भेयाः शत्रोत्ववनारोस्तृपुहृत्यमिदं स्वतं विंशतिवर्गस्त्व ... सध्येयाविग्राह्य पवसवत्रालो वृद्धो दीर्घ
रोगी ३ तथा ज्ञातिवहिष्कृतः ४ भीरुकः ५ भीरुजनकः ६ लुब्धो ७ लुब्धजनस्तथा ८ विरक्तप्रकृति ९ स्वैवविषयषतिमक्तिमान् १०
अनेकचित्तमंत्र ११ देवब्राह्मणनिंदकः १२ देवोपहतक १३ देवचिंतनकरोऽपि च १४ दुर्भिक्षव्यसनोपेतः १५ बलव्यसनसंयुतः १६

इंद्रियाणां जयं कृत्वा षाड्गुण्यं दैवमानुषं कृत्वा विंशतिवर्गं च नत्वा ...मंडलम् ५५ ॥ ५

अदेशस्थो १७ बहुरिपु १८ युक्तोकालेन यश्च सः १९ सत्यधर्मीरतः २० श्रेवविधोविः पुरुषोऽश्रमी पते संधिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलं १
कमितिकृतकस्तराजन्हास्मान देशासंतानि थ नयोऽस्य यस्यापहारस्तेषइमदमानेदशाचो जवेन स्वयः ज्ञानार्थशक्ति यमी णां येषां विघात
ल्लवन्तारः देवचिंतकः १४ रिपुमित्रावमंनरो १६ बंधुविनाशनं यस्य १७ लोकानुग्रहरहितः १८ ह्यपितमंडलः १९ एकार्थाभिनिवेशित्वं
स्य २० येन विग्राह्या पूर्वेक्ता ह प्रकृतय स्वमंडलेववति मंडलं प्रकृतिवर्गस्तु अमात्यो राष्ट्रदुर्गाणि कोशो दंडश्च पंचमः एताः प्रकृतयस्तज्जे वि
जिगीषोरुदाहृता इति मंडलंतत्र विजिगीषुर्मैत्य अरिमित्रमरे मित्रमित्रमतः परं अमित्रारिमित्रं च विजिगीषोः पुनः सराः पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चा
दकंदस्तदनंतरं आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः आसारो पार्ष्णिग्राहासाराक्रंदासारौ विविच्यात्सार पृष्ठभागस्थौ मध्यमादा

श्री०
वारा०
अटी०
२५५
535

सिन्नाविवित्सोरप्यस्य विजीगीषोः प्रमध्यमो भूम्यनन्तरः अनयोः संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभूरिति गं॰ ला ह हि रेते पा मदासीनो बलाधिकः अन्वग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुरिति ६१ मित्तियात्रायां तन्त्रप्रचक्रियाविग्रहस्य स्यापायत्वं स्थासम्भूयाश्रयः संगतः उपेक्षावेति निर्गणोपान्त्र प्रत्रविधं स्त्रते बलपृतयापास्मिग्राह्याद्विभिविग्रहस्य अन्यत्र शत्रैव्यात्तविग्रहस्यापानं १ मैः संधाया यान्मत्रया मे संधाय यानं २ सामात्रैः सहयानं सम्भूय यानं ३ अ नोहेशात्मयाप्रसंगमुत्पाद्यात्म्यं प्रतिपादने प्रसंगयानं ४ बलवतयाशत्रुमुपेक्ष्यान्तसमित्रेशयानमुपेक्षयानं ५ दंडविधानं दंडः सेनानां हिधा

प्राप्तादंडविधानं च द्वियोनी संधिविग्रहौ कच्चित्ते नामहाप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ७० मंत्रिभिस्त्वं यथो
द्दिष्टं चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा कच्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्च मंत्रं मंत्रयसे बुध ७१ ॥ ७१ ॥

नं व्यूहरचनाभेदाः दंडो यमैमानभेदैर्लक्षदेमहत्सैन्ययोः द्विपीनीसंधिविग्रहयानेत्यादिषड्गुणानां मध्ये संधिविग्रहौ द्वयोर्योनीत्त द्वैधीभावसमाश्रयौ संधियोनिकौ यानासने विग्रहयोनिके इति भेदः तत्र द्वैधीभावो नाम बलिनो द्विषतो मध्ये वाचा त्मानं समर्पयन् द्वै धीभावेन वर्तनं काकाक्षिवद्दलक्षितमिति प्ररिभिः पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं समाश्रयः कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनं १० ध्यायो द्वैनीतिशास्त्रोक्त मंत्रविचारमार्गमनतिक्रम्येत्यर्थः यथोद्दिष्टमिति पाठे मंत्रिलक्षणलक्षितैरित्यर्थः समस्तैरेकैकशः प्रत्ये कं व्यस्तैः परिचिता न भवति त्रिभिश्चतुर्भिरित्यन्यैर्बहुभिर्नैकेन नेति सूचितं ७१ ॥ ७१ ॥ २५५

536

वेदाः सफला लब्धहितकर्मप्रवृत्त्या क्रियाराजकार्याण्यग्निहोत्रादीनि फलयुक्तानि यद्वा क्रियासंपादितधनादीनि क्रियाः तेषां सफलत्वं च दानभोगा
भ्यां दाराणां सफलत्वं धर्मसंततिप्रजाभिः श्रुतस्य सफलत्वं विनीतत्वं १२ उक्तापेषा बुद्धिर्यथा मम तथैव नवा सा प्रवर्तते कच्चित् कच्चिद् एषैव तिष्ठा
न्तरं १३ सत्पथगा शिष्टाचरितः स्वादु प्रशंसमानेभ्यः स्तुवद्भ्यो याचकेभ्यः मित्रेभ्यः स्निग्धेभ्यः १५ महीपतीराजा क्षत्रियः इतः स्थितः इह लोकात्

कच्चित् ते सफला वेदाः कच्चित् ते सफलाः क्रियाः कच्चित् ते सफला दाराः कच्चित् ते सफलं श्रुतं कच्चि
देषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता १३ यां वृत्तिं वर्तते ता
तो यां च नः प्रपितामहाः तां वृत्तिं वर्तसे कच्चित् या च सत्पथगा शुभा १४ कच्चित् स्वादुकृतं भोज्य
मेको नाश्नासि राघव कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि १५ राजा तु धर्मेण हि पालयि
त्वा महीपतिर्दण्डधरः प्रजानां अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथावदितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् १६ इ
त्यार्षे रामायणे अयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः १०० तं तु रामः समाज्ञाय भ्रातरं गुरुवत्सलं लक्ष्म
णेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे १ किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया यस्मात्त्वमागतो दे

भ्यां १६ इत्यार्षे अयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः १०० एवं कच्चित् समाश्वासितं तं स्वस्य राजत्वाभावं स्ववयोऽवस्थानंतरमप्रयच्छंतं प्रति रामेणागम
नप्रयोजनप्रश्नः तं त्विति समाज्ञाय पितृव्याय डाधा मराज्यपमित्यायेन जटादिधारणेन गुरौ ह्यस्मिन् भक्तिं कृतवान् ।१ यस्मात्त्वमिमं देशं चा
रजटाजिनी भूत्वा आगतोऽसि तस्मादेवं रूपेणागमनं किं कारणमिति त्वया प्रव्याहृतं स्पष्टं व्याहृतं श्रोतुमहमिच्छेयं २ ॥ १०१ ।

श्री॰ वा॰रा॰ अ॰टी॰ २३॰

537

एतस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानं यदिति ३ प्रगृह्य बलवत्तया शोकं निगृह्येत्यर्थः ४ पूर्वं दृष्टमेवार्थं कुतेनेभूमिसेवं दूपं भंगप्रतरेण पुनः पूर्वं म्मा
त्वान्तरमाह आर्येति पुरीत्यजत्त्यस्या सर्वानुरूपवेलाकमिति शेषः आर्ये परित्यज्येति पाठे वा सेत्यर्थः ५ दुष्करं कर्म ज्येष्ठार्हं राज्यं कनिष्ठस्य
कृता ५ मम मात्रा केकेय्या नियुक्त इति पूर्वश्लोकान्त्वपि सावकोरत्यन्वयः समहादिति पाठे सम्यगाहारः ६ ७ एवमपि वृत्तमरणां कृततड

यन्निमित्तमिमं देशं कृच्छ्राज्जितजटाधरः हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ३ इत्युक्तः केकयी
पुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ४ आर्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म
सुदुष्करं गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ५ स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परंतपः
चकार सा महत्पापमिदमात्मयशोहरं ६ सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्शिता पतिष्यति म
हाघोरे नरके जननी मम ७ तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि अभिषिंचस्व चाद्यैव राज्येन मघवा
निव ८ इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ९ ।
तथानुपूर्व्या युक्तं चात्मनि मानद राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्सुहृदः कुरु १० ॥ ५ ।
श्वयुक्तं

वितत्कृत्ये कृत्ये ततः परं यत्कृतवांस्तत्संक्षेपेणाहुनैवहते भरतः तस्य मे इति कैकेय्यभिज्ञत्वात्प्राधान्यादस्य राज्येन निमित्तं ८ यस्मान्मातरश्च
वयं च सर्वे त्वत्प्रसादनार्थमागताः ९ यतश्चानुमानपूर्व्या ज्येष्ठत्वलक्षणया युक्तः यतश्चात्मनि तादृशगुणविशिष्टे अभिषेचनं युक्तं तस्मात्कुर्मेण

538 इत्यतीयुयानाहशीभूमिःशशिनेवत्वयायुनाविधवाभवंतुइत्यत्वपःकीर्तितेस्मार्थविमनेहपाठांतरं ।।१२ शाश्वतंप्रपंपसशांमसचिवमंडलेततश्रा
र्थेनस्तवैस्तदाप्रजीतसफलत्कृतनदिदानीमतिकमितुंनार्हसि ।१३ ।१४ ततमयापकस्मात्त्वामद्रक्षेवनंनिश्वसनमोनगमिवस्थितभरतमितो

भवतुविधवाभूमिःसमग्रापतिनात्वया शशिनाविमलेनेवशारदीरजनीयथा ॥ एवमाश्वासयित्वैः
सार्धंशिष्यैस्तयाचेतामया भ्रातःशिष्यस्तदामस्यप्रसादकर्तेस्मि ।१ तादृदेशाय्वनेनापिपृच्छसर्वसचिवम
ण्डले प्रांजलिःपुरुषव्याघ्रनातिक्रमितुमर्हसि ।१ एवमुक्त्वामहाबाहुःसवाष्पःकेकयीसुतः रामस्य
शिरसापादौजग्राहभरतःपुनः ।४ नेमत्रमिदमात्तेगतिश्चसंतेपुनःपुनः भ्रातरंभरतंरामःपरिष्व
ज्येदमब्रवीत् ।५ कुलीनःसत्वसंकल्पस्तेजस्वीचरितव्रतः राज्यहेतोःकथंपापमाचरेत्त्वद्विधो
जनः ।६ नदोषंत्वयिपश्यामिसूक्ष्ममप्यरिसूदन नचापिजननींबाल्यात्त्वंविगर्हितुमर्हसि ७
कामकारोमहाप्राज्ञगुरूणांसर्वदानघ उपपन्नेषुदारेषुपुत्रेषुचविधीयते ।८ ॥ ७९

त्वयः ।१५ पापंपित्राज्ञात्संपाद्रूपे ।१६ फलास्यत्राणात् ।१७ कथंकैकेयीगर्हणमंज्ञानमूलंनत्राहकामकारइतिश्लोकेदवरणामित्यर्थः स्वा
येच्छया नियोजनमितियावत् गुरूणांपित्रादीनांउपपन्नेषुसमनेषुदारेषुपुत्रेषुचकामकारोविधीयतेइतिसंबंधः ।१८ ॥ ७९

श्री॰
वा॰रा॰
अयो॰ टी॰
२३१
539

ततः किमत आह वर्हसीति भार्याः पुत्राः शिष्याश्च लोके साधुभिर्यथा समाख्याता इत्थंभूता अनियोगार्हा इति तथा स्वमतो वक्ष्यसे वैरं इति त्वमपि
ज्ञातुमर्हसि १९ प्रकृते किं तत्राह वने इत्यादि २० प्रकृतभगवत्समाहीभावस्तु परमेहरति यावत्तावत्पर्यमिति माणकामिन्यद्यः अतः के केथ्या
स्वपत्न्या नियोजनेन तथे वाधिकार इति भावः समाचरिष्यामि २२ त्वया राज्यं प्राप्तव्यं मया दण्डके वल्कलवासम २३ २४ एवं नृपविभागलो

ततः कथं त्वया लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि १९
वने वा चीरवसनं सौम्य कृष्णाजिनाम्बरं राज्ये वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः २० यावत्पित
रि धर्मज्ञ गौरवं लोकसत्कृते तावद्धर्मभृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवं २१ एताभ्यां धर्मशीला
भ्यां वनं गच्छेति राघव मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत्समाचरे २२ त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्त
व्यं लोकसत्कृतं वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया वल्कलवाससा २३ एवं कृत्वा महाराजो विभागं लोकसं
निधौ व्यादिश्य च महाराजो दिवं दशरथो गतः २४ स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव
पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि २५

कसंनिधौ मंत्रिपुरोहितवाद्विजनसंनिधौ उक्त्वा नेवं विभागं कृत्वेति व्यादिश्य च आज्ञाप्य च दिवं गत इत्यन्वयः यथाभागं पित्रा कल्पित
चतुर्दशवर्षपर्यंतं तदनंतरमाह भोक्ष्यामि इति सूचितमात्रापि चतुर्दशवर्षपर्यंतवनवासपर्यवहेतः न तु सर्वथा मे राज्यमप्रभाः पि

२३१ त्रापि तावदेव तव मतमिति भावः २५ ॥

540

पितामहात्मा प्रशस्तगुणः अव्ययं सर्वलोकेश्वरत्वंपि तन्न मन्ये इति शेषः न हितमित्यन्वयः ननु पितृमरणश्रवणोत्तरं शोकमनुभूय अभिषेक
प्रस्तावो न भवत्कृत इति चेन्न अशुभस्य अभिषेककरणस्य अशुभावारणाय एकैकस्य लोकानां वा अशुभसंभावनावारणाय शोककालेपि धैर्यम
वलंब्य तत्करणं शोककाले यो धैर्यं करोति स धीमानिति लोकोपदेशाय मम प्रतिभाति नीयेत्स्य पूर्वेन स्वर्गं गतः स्तत्कल्पः विधवास्तत्कल्या
इत्यर्थं मम नामकरणानि अथवा भावे वराज्यस्वीकारापेक्षाजातव्यत्वत्कल्पवदनीतिबुध्यापीणका कवसाप्तर्वकमभिषेकप्रस्तावो न कृतः
वाकेदि वा गत इत्यत्राप्येवमेवत्याहकतकस्तगतः सर्गे इति भरतेनोक्ते पितृमरणोचितसर्वकार्यकरणेन भरतस्तमेइत्या

यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्व
लोकेश्वरभावमव्ययं १९ इति श्रीअयोध्याकांडे एकाधिकशततमः १०१ रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्यु
वाच ह किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति १ शाश्वतोयं सदा धर्मः स्थितोस्मासु नरर्षभ
ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राजन्न कनीयान्भवेन्नृपः २ ॥

प्रकृतवान् कविस्तु संक्षेपेणोक्त्वा उक्ताग्रे विस्तरेण वदतीति शयः
कवेः स्वभाव इत्याहुः १९ इति श्रीअयोध्याकांडे एकाधिकशततमः १०१ अथ भरतः पितृहीनतनप्रश्नोत्तरमुक्त्वा कश्चित्प्रश्नोत्तरमाह ग
मस्येति धर्मात् राज्ययोगेन राजधर्मोऽपि राज्याद्धि हीनस्य न स्पृष्टराज्य धर्मो मे कोपयुक्तः अनुपलीनयागवत् अतोऽनवसेरइत्या
मपि कश्चिदादिश्य इति भावः १ उक्तस्य उक्तार्थमाभावात् तत्राह शाश्वत इति शाश्वत इति शाश्वतः कुलक्रमागतः अस्मासु अस्मात्स्वर्वं
शस्तदा सर्वदा एवेति पाठे यथा शास्त्रस्थितः प्रतिष्ठितः अयं कस्तत्राह ज्येष्ठ इति एवं च कनीयस्त्वान्मम राज्ययोग्यता नास्तीति भावः २ ॥

श्री· वा·रा· अ·टी· २२२

541

पदेवमतःसइतिगच्छअगच्छभवायचभ्युदयाय ३ पदेवमत्रदेवतद्वयकं नयोविद्वांकिंमेरामेणतत्राहराजानमिति सर्वेजनाययपिराजानंमा
त्रमंप्राहस्तथापिममसदेवतममतःतत्रतेनमाह यस्येति अमानषमंतचैवसंभावितमित्यर्थः ४ इतमपिराजमरणंरामेणविज्ञाया
तयोनस्यानादशतमिवमताउनस्त्वदेवाहकेकयस्येइतिसत्तांमतःसद्भिःपूज्यमानः ५ ६ कृतोदकादिविनि कृतनसपिंडीकरणेनसर्वक

मृतमद्यज्ञात्वा मयासार्धमयोध्यांगच्छराघव अभिषेचयचात्मानंकुलस्यास्यभवायच ३ राजानंमान
षंप्राहुर्देवतेसमतोमम यस्यधर्मार्थसहितंवृत्तमाहुरमानुष ४ केकयस्यैवमपितुस्तस्यैवारण्य
माश्रिते धीमान्स्वर्गंगतोराजायायजूकःसतामतः ५ निष्क्रान्तमात्रेभवतिसहसीतेसलक्ष्मणे
दुःखशोकाभिभूतस्तुराजात्रिदिवमभ्यगात ६ किंशुचंकुरुषेवाष्पंकिंपतामदकंपितु अवहंवाय
नुशोचसःसर्वमेवकृतमादृक्षा ७ प्रियेणकिलदत्तंहिपितृलोकेषुराघव अक्षय्यंभवतीत्याहुर्भ
वांश्चैवपितुःप्रियः ८ त्वमेवशोचसत्वदर्शनेप्सुस्त्वयैवतत्कासनिवर्तितुंहि त्वयाविहीनस्त
वशोककृशगात्रस्तामस्मरस्नेवगतःपिताते ९ इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकांडेद्विशततमःसर्ग १२

तो॰ तर्हिकिंकृतकरणेनेत्यत आहप्रियेणेति भवान्प्रियोऽस्य इत्यादितिभावः ८ प्रकारांतरेणापिप्रियत्वमेवोपपादयति त्वामेवेतित
वशोककृशगात्रइत्यनेनतच्छोकपतनदवसादहेतुरितिदर्शितं ९ इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकांडेद्विशततमःसर्गः १२ ॥ ❦

542

करुणां कावा हो । १ तं भरतोक्तं वाग्वज्रं रसोऽद्रेद्रोत्सृष्टवज्रमनलं कृत्वा २ बाहू प्रसार्य निपतित लोकत्ता ३ इत्यादिश्लोकत्रयीं ... विपणनमवनादिदर्शने
नेन हृष्टोत्फुल्लपुष्पितांगद्रुमसाहश्य ३ ४ सिषिचुः मोहसमनये सर्वे गात्राणि जलेन सिषिचुः ५ कृपणं भाषितं लोकाद्यत्तेरण विलपितं मि

तोऽकृत्वा करणीं वा वेपितमेगणसंहिता राघवो भरतीतोकां वभूव गतचेतनः । तेन वज्रमिवोत्सृ
ष्टमाहूवेदानवारिणा वाक्यवज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः २ प्रगृह्य रामो बाहू वै पुष्पितांग इव द्रु
मः वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात मह ३ तथाहि पतितं रामं जगतीपतिं कूलघातप
रिश्रांतं प्रसुप्तमिव कुंजरं ४ भ्रातरस्तं महेष्वासं सर्वतः शोककर्शितं सदनाः सह वैदेह्या सिषिचुः
सलिलेन वै ५ स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामस्रमुत्सृजन् उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहुभा
षितं ६ स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिं उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितं ७ किं क
रिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टां गतिं गते कस्तां राजवराद्धीनां अयोध्यां पालयिष्यति ८ किं नु तस्य मया
कार्यं दुर्जातेन महात्मनः यो मृतो मम शोकेन न मया चापि संस्कृतः ९ अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा
त्वया नव शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः १० निःप्रधानामनेकाग्रां नरेंद्रेण विना कृतां निवृ

वृषः ६ ७ दिष्टांगतिं दैवकल्पितां गतिं स्वर्गं कृतानि स्पृष्टांवा ८ दुर्जातेन दुष्टया जन्मना ९ सत्कृतः संस्कारकर्मणा पूजितः १० निःप्रधानां

॥ ११ ॥ प्रयत्नहीनाम

ञ्जतपुवानेकाग्रांवृद्धनायकां श्रयोभयत्वहेतुर्नरेंद्रेणविनाकृतामिति ॥ अत्र शासिष्यतिहितविषयप्रवृत्तिनिवृत्तीकारयिष्यति ॥ सुहृतंशो
भनतियोगाचरणाऊनः अहष्यात् ॥ ॥ अस्येत्यत्राभिमुखोभूत्वाकर्मतिहूपंजुवम ॥ ॥ क्रियतामिति ॥ ॥ ईंगुदिपिण्याकंतपस्वियोज्य

समामेवनवासंमासेपाथ्यांपरंतप क्वान्नशासिष्यतिपुनस्तांतेलोकांतरंगते ॥ १२ ॥ शराप्रस्वपह
हृतेमांपितायात्याहसांत्वयन् वाक्यानितानिश्रोष्यामिकुतःकर्णसुखान्यहं ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वाथ
भरतंभार्यासमभ्येत्यराघवः उवाचशोकसंतप्तःपूर्णचंद्रनिभानना ॥ १४ ॥ सीतेमृतस्तेश्वशुरःपित्र
हीनोसिलक्ष्मण भरतोदुःखमाचष्टेस्वर्गतिंपृथिवीपतेः ॥ १५ ॥ ततोवहुगुणांतेषांवाष्पंनेत्रेष्वजाय
त तथाब्रुवतिकाकुत्स्थेकुमाराणांयशस्विनां ॥ १६ ॥ ततस्तेभ्रातरःसर्वेभृशमाश्वास्यदुःखितं अब्रु
वञ्जगतीभर्तुःक्रियतामुदकंपितुः ॥ १७ ॥ सासीतास्वर्गतेश्रुत्वाश्वशुरंतंमहीपतिं नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां
नशशाकेक्षितुंप्रियं ॥ १८ ॥ सांत्वयित्वातुतांरामोरुदतींजनकात्मजां उवाचलक्ष्मणंतत्रदुःखितोदुःखितंव
चः ॥ १९ ॥ आनयेंगुदिपिण्याकंचीरमाहरचोत्तरं जलक्रियार्थंतातस्यगमिष्यामिम
हात्मनः ॥ २० ॥ सीतापुरस्ताद्व्रजतुत्वमेनामभितोव्रज अहंपश्चाद्गमिष्यामिगतिर्ह्येषासुदारुणा ॥ २१ ॥

तापसमनरूपत्वात्पिण्याकश्रुतिः सा चिन तैलार्थपृहृगृहीतमस्रिगुदीवीजमज्ञपिण्याकवेनोपवर्ण्यते निःसारितसारस्यतस्यनिषिद्धत्वात
उत्तरंअन्तमंनवीनचीरं २० अभितः पश्चात्पंपषागतिः सुदारुणाशोकादिकालिकीतदुक्तंसर्वैकनिष्ठप्रथमाइतवत्तुस्त्रियोग्रतइतिशेषः

॥ २१ ॥
१०३

544

निस्यानगः कुलक्रमागतानुचरः विदितात्मात्तानात्मसद्रूपाः तेषांकुमाराणां ३३ ग्रवतारयत ग्रवातारयत् ३३ तेसीतभ्याः २४ ग्रकर्दमंतीर्थं
ग्रवतारमार्गेनतपनद्भवनित्सुखार्यासिषिक्षुर्ईड: ततेस्येनतत्पिहनामंगोत्रनृपोपलत्मणंगोथ्यसंवोध्यतेस्तुतकरणादसंधिः कुषिततते
सुतत्यानामाध्यवारणस्यप्रयोजनमस्मादेवाचारादित्याहुः २५ पतदेवविष्णोर्जिप्रगटहोति याग्यादक्षिणा यत्राधुनिकनिवेयेप्रसम

ततोनित्यानुगस्तेषांविदितात्मामहामतिः मरुदंतग्रकांतग्ररामेवटरुभक्तिमान् सुमेत्र
लैन्देपस्तैः सार्धंमासमास्यराघवं ग्रवतारयदालब्धनदीमंदाकिनीशिवां २३ तेसतीर्थांतनुकू
कृाडुपगम्ययशस्विनः नदींमंदाकिनींरम्यांसदापुष्पितकाननां २४ शीघ्रस्तानसमासाद्यतीर्थेशि
वमकर्दमं सिषिचुस्तूदकंराज्ञेततपतदद्भवत्विति २५ ग्रगद्यतगृहीपातेजलपूर्णेनमंजलिं
दिशंयाम्यामभिमुखोरुदन्वचनमब्रवीत् २६ पतत्तेराजशार्दूलविमलंतोयमक्षयं पितृलोक
गतस्याद्यमद्दत्तमुपतिष्ठत २७ ततोमंदाकिनीतीरंप्रत्युत्तीर्यमराघवः पितुश्चकारतेजस्वीनि
वापंभ्रातृभिःसह २८

वनाम्नालिखितंचवनेत्वत्रियाणामरुद्गुम्बजलदानवोधकंतत्रिर्मूलंपनदागवारविरोधान्निकष्टत्व
त्रियपरवारुदत्तित्यनेनपित्रादिविषयेरोदनेननिषेधइतिसूचितं २९ २७ प्रत्युत्तीर्यतीमागत्यनिर्वापंतत्कारपिंडंदद्दौतत्वयदाकदावि
त्सितमेरणाग्रवोप्यत्रस्यप्राप्ताशौचनाघाःस्मरतिष्टक्तात्वेनकथेहनक्रियस्यपितुःप्रथमदिनपवपिंडदानमितिवाच्यनस्याःस्य

ते॰ दक्षिणनरविडणनारा कलिविडणनार्गनलोक॰ २८

श्री.
वा.रा.
अ.टी.
२४५
545

पैंगुदइंगुदीवीजसंबंधियिजदरैः बदरफलैः २९ नतुराज्ञेकथंपिण्याकपिंडदानंतत्राह यदशनाइत्यस्यनदशनाअस्मत्पितरइतिशेषः तत्रसामान्ये
नार्थांतरन्यासमाहतदन्नाइति ३० प्रत्युत्तीर्यपराहत्य ३१ ३२ प्रतिशब्दः प्रतिघातिः प्रतिध्वनिरितितेषांपाठेप्ययमेवार्थः ३३ त्रस्ताःकाश्चित्पप्याउरं

पैंगुदं बदरैर्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन्वचनमब्रवीत २९ इदं भुंक्ष्व महाराज
प्रीतो यदशना वयं यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ३० ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य सरि
तितटात् आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरं ३१ ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः परिज
ग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ३२ तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रतिशब्दोभवद्गिरौ भ्रातॄणां सह वैदे
ह्या सिंहानां नर्दतामिव ३३ महाबलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता
भरतसैनिकाः ३४ अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः संगतो ध्रुवं तेषामेव महाञ्छब्दः शोचतां पितरं मृ
तं ३५ अथ वाहान्परित्यज्य तं सर्वेभिमुखाः स्वनं अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ३६
हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ३७ ॥ ७८ ॥

भूदितिभीताः ३४ ततोनिश्चित्याब्रुवन्निति ३५ स्वनमभिमुखाः यथास्थानं यथोचितं प्रधाविताः त्वरितागच्छन्तिस्म ३६ कैश्चिदाह हयैरि

२४५

546

ध्याश्रममितिपदं ३८ रउरसमाजलायानानिपक्षादयाः तंमिसमाकुलानि रयशाकवादीति ३९ समाहृताआक्रांतेतिपावत् ४० तेनशब्देन

श्रुविरशोषितंतरामंवरविशोषितंयया इष्टकामोजनः सर्वोजगामसहसाश्रमं ३८ आहूतांवृत्तिता
स्तेनष्टकामाः समागमं पयुर्वृद्धविधेयीनैः खुरतैमिसमाकुलैः सामूतिर्वर्ङ्गमिथीनैरथनेमि
समाहृता गुमीवतमलशाहैर्यानिवाधसमागमे ४० तेनविश्वासितानागाः करेणुपरिवासिताः
श्रुवासयंतोगंधेनजग्मुरुन्नादनेमतः ४१ वराहस्यगासिंहाश्चमहिषाः समरास्तथा वाघ्रगोकर्णग
वयाविहेहः इष्टेनसह ४२ रथाङ्गहंसानत्यूहाः आलबाः पक्षेयमानं तथाच्छकोकिलाः कोचावि
संतांभेजिरेदिशः तेनशब्देनवित्रस्तैः आकाशोदितिमिहैते मत्स्यैराहृतानभूमिरुभयपक्षवभोनहा ४ ३
ननतलंपरुषवाद्यंयशस्विनमकल्मषं आसीनंस्थंडिलरामेदटदर्शीसहसाजनः ४४ विगाहमा ने
णः केकैर्यामिथरामहितामपि श्रुभिगमज्जनोरामंवाष्पपूर्णोन्मुखोभवत् ४५ तत्रनानाष्ठ ऽं
णीसान्समीदयथसहुडः विनातं पर्यपृच्छनधमैतःपित्ववक्ता स्ते

गंधेनआवासयंतः मदगंदेन दिङ्मुखानि सुरभी
कुर्वंतः ४१ गोकर्णास्मरौस्मनविशेषौ ४२ रथाङ्गः चक्रवालाः नत्यूहोजलकुक्कुटः लवाः वकविशेषाः ४३ ४४ ४५ ४६ पर्यपृच्छनपरि

द्व्याश्रयवृत्तिटीकायां: ५८ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
ग्रं॰टी॰
२२५

547

तदेवाहसत्रैवेति ५८ अनुविनादयन् इतितिथनयुत् ५९ अत्रकनककरीनाम श्लोकद्वयंगतं अध्यायः १०३ दशरथस्यदाजित्वन्स्यः तर्षिनःसाभिला
षः १तीर्थमवतारमार्गः २३ येनप्रसिद्धारादयोमनेविषयीकृतारराज्यानिक्षामितास्तेषांववेवसतांशाकलनेबहुव्रीहिरयंप्रथममपमित्यहवत् १

सतत्रकौशिकस्त्वरिषत्सज्जेनराज्ञराश्के वितन्नमभ्यवादयन् विकाशसर्वास्त्वयपसर्वोयवान्यथा
थार्हंमासाद्यनदान्यणात्मजः ५८ ततःसतेषांरुदतांमहात्मनांभुवंचखंचानुविनादयन्स्वनः
गुहागिरीणांचदिशश्चसंततंमृदंगघोषइतिमोविश्रुश्रुवे ५९ इमार्थश्रेयाख्याकोडघ्यनरपानमः १०३
वसिष्ठःपुरतःकृत्वादारान्दशरथस्यच अभिचक्रामतंदेशंरामदर्शनतर्षितः १ राजपत्न्यश्चगच्छ१
न्यामंदंमंदाकिनींप्रति ददृशुस्तत्रतत्तीर्थंरामलक्ष्मणसेवितं २ कौसल्याबाष्पपूर्णेननमुखेन१
परिशुष्यता सुमित्रामब्रवीद्दीनायाश्चान्याराजयोषितः ३ इदंतेषामनाथानांक्लिष्टमक्लिष्टक
मेणां वनेप्राक्कलनंतीर्थंयेतेनिर्विषयीकृताः ४ इतःसुमित्रेपुत्रस्तेसदाजलमतंद्रितः स्वयं
हरतिसौमित्रिर्ममपुत्रस्यकारणात् ५

तीर्थंउपपत्तीयुगंगायमुनापरपारमवंद्व
मेवशक्येवल्लमितिपाक्थाउमिककल्पितः
नापिज्ञार्थसामजस्यमितिकनकः तत्रापिपादेप्राक् परिगृहीतमितिशेषः प्राक्परिगृहीतेतीर्थेजलानयनादिव्यवहारोपयोगीमार्गः
इदमेवेतिकेवलंनिश्चितमित्यर्थोवकुशक्यः केवलंतिश्चितेल्कीवंवाय्यवचैकहृत्स्यरीति ५५ ॥ ॐ ५५ ॥ॐ २२५

548

नवसंन्यहीनमपिजरणादिकं नेपुत्रः कृतवानयापसेनगर्हितः ऊतस्तत्राहरुणोजैर्दष्टतमोधावयार्मिकतादिभिर्विशिष्टस्यभ्रातुर्थईर्थहि
तेप्रयोजनरहितेनदेवगर्हितभवतितीर्थस्वयदर्थसहितेप्रयोजनसहितेनकल्यितनस्वर्गफलकामिन्यर्थसहितमितिपावंघाह ६ ल्के
शानामनभूयमानानांतथायथान्नभवमवितोनेत्पन्नयोवितस्तयंपुत्रोनीचाहोयानर्थाद्रुःखजनकःसमाचारोएष्टानेयस्मिनन्तया

नवनमपिजेपुत्रःकृतवानन्नगर्हितः भ्रातर्पैदृर्थवहितेसर्वतहितेगुणेः ६ यथायमपितेपुत्रः
क्लेशानाममतथोवितः नीचानर्थसमाचारसंज्ञकमभ्रवत ७ दृतिणागुष्ठदृभेश्रमादशमही
तली पितुरिणदिपिण्याकेनत्समागतलोचना ८ नंभूमैपितुराज्ञेननस्तधर्मेणवीत्सा
उवाचदेवीकौसल्यासर्वादशरथस्त्रियः ९ इदमिक्ष्वाकुनाथस्यराघवस्यमहात्मनः राघवेणापित
दंतपश्यतेनयथाविधि १० तस्यदेवसमानस्यपार्थिवस्यमहात्मनः नैतदौपयिकंमन्येभुक्त
भोगस्यभोजनं ॥ चतुरंतामहींभुक्त्वामहेंद्रसदृशोभुवि कथमिंगुदिपिण्याकंसभुंक्तेवसुधा
धिपः १२ ॥

सजंप्रस्तुतंयथोक्तंकर्मचतुरामसपुत्रस्यावर्तिष्यमाणत्वादितिभावः एकःशत्रुमस्तभूरनसंगादेतत्कर्मनकरोत्सेवायमपिमंघुत्विति
अपरेरर्थः ७ न्यस्तरामेण ८ स्त्रियःपत्नीतिशेषः ९ १० औपयिकंउचितंनभवतीतिमन्येनतत्रहेतुर्भुक्तभोगस्यतिभुक्ताभोगायेनतत

॥ वदंतीतवतः सकलकलाकामम् १२ ॥

भी॰ का॰ टी॰ २२९

तोदं दृष्टं १३ न स्फोटति स्फुटति न विदीर्णं भवति १४ स्फुटितिरित्यायाश्वासनप्रकारः सत्यासत्यार्थौ लौकिकी लोकविदिता लोकप्रसिद्धा १५

अतोऽर्हः स्वन्तरं लोके न किं विन्दति भातिमे यच्च रामः पितुर्द्वेष्याद् दीर्घदीनो दम्भहिन् १३ रामेऽरण्यं गते दीपि
ण्या के पितृ दत्ते समीत्यमे कथंऽर्हः स्विन्नहृदयं न स्फोटति सहृहहया १४ स्फुटितस्तु खलिषस
त्यालौकिकेऽभ्रतिभातिमे यदन्नः प्रकृषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः १५ एवमार्त्तौ सपत्न्यस्ताज
स्माराश्वासयतां न दा दहश्वश्रूश्च मे रामा सुर्गं भुनति वा परे १६ तं भोगैः संपरित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य समा
तरः स्वातीमनसुरश्रणिसत्वं शोककर्षिताः १७ तासां रामः समस्त्या युजयाहव राणाज्ञानात्
मातृणामनजवाम्नेः सर्वासामन्त्य संगरः १८ ताः पाणिभिः स्वखसर्षींस्त्रैर्गलितलैः सुभैः प्र
ममार्जुर्नुरजः पृष्ठाद्रामस्य पतल्लोचनः १९ सौमित्रिरपिताः सर्वा मातॄः संप्रेत्यऽर्हः स्विन्नः सुभ्यवा
दयदासर्क्लेशैनैरामानदन्तर २० यथा रामे न तथा तस्मिन्सर्वा वहति रेख्यियः ह्रिन्नि दशरथांऽत्ते
लक्ष्मणेऽप्युभलत्तरो २१ सीतापि वरणा स्नातासोऽपसं रहाऽर्हः स्विता स्वश्रूणामक्ष्यणीनसी सं
बभूवायतनः स्थिता २२ ॥

एवं स्फुटितिस्त्रिस्त्यादि प्रकारेण १६ १७ १८ पृष्ठामस्पष्टदेशात् पृष्ठेन्त्र रचरमंतनोः १९ आसक्तं भावे निष्ठा स्वेहासंभोपेतं २० वहतिरे

२५ वर्तिनवत्यः २८॥

550

वेनेत्यादि वनवासकृतदीनमववनीमिति यावत् ॥ २४ परिक्लिष्टं परिम्लापितं अत्यलं उत्पलं रक्तोत्पलं धत्तमभिभूतं २५ नेमत्वे वेदृशास्यितामिति शेषः मनसि संक्रांतोऽयमनारणिसंभवः शोकः अग्नि राग्रयं दहमिव काष्ठानि वामा दहति आशयमिति पाठेपि आशयो हृदयं

तोपरिषस्वजेतुः स्वातीमाताऽग्निरं यथा वनवासकृतांदीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत् २३ विदेहराजस्य सुतास्नुषा दशरथस्य च रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता विजने वने २४ पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलं कांचनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चंद्रमिवांबुदैः २५ मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयं भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः २६ ब्रुवंत्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य स राघवः २७ पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै बृहस्पतेरिंद्र इवामराधिपः प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः सहैव तेनोपविवेश राघवः २८ ततो जघन्यं सहितैः स मंत्रिभिः पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजं २९ उपोपविष्टस्तु तदा स वीर्यवांस्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवं श्रिया ज्वलंतं भरतः कृतांजलिः यथा महेंद्रः प्रयतः प्रजापतिं किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति इतीव तस्यार्यजनस्य तत्त्वतो

प्रापाप्यनेद्रोतिद्बुसतेः २६ २७ २८

ततइतिवसिष्ठस्य समीपे उपविष्टो नानंतरं जघन्यं जघन्यभागे पृष्ठभागे मंत्रिभिः सह उपोपविष्टो बभूवेत्यन्वयः ३० उपोपविष्टस्यादि जनाभि

[illegible]

रामानुजमाचष्टे २ कि मितिकिं मातुर्वचपिषणीनियोजिता ३।

श्री.
वा.रा.
अयो.
२११
551

नयोस्तयः शत्रुघ्नस्याप्यायाम्येन परिहरणात् ३२ इति श्रीअयोध्याकांडे चतुस्सप्ततमः सर्गः ७४ पूर्वं संगतिनो करीत्याह स्तद्गुणाहतं शोचन्तीपितृ
मरणं शोकेन १ मंदाकिन्यां तत्तीरे कृतं शातरोपासनहोमं जपगायत्री जपद्वारपिपाद उइजहारामिरुथः इति केचित्तत्र तु उत्तरसर्गेस
हाकिनीं तीरे राममवाचेत्युक्तेः मस्याङ्गाममितिपाठः रामायिष्ठितनदीतीरमित्यर्थः उचितः २ ३ मातां कैकेयीं प्रथमं शासता राज्यदा

सराघवः सम्प्रतिमलक्ष्मणो महानुभावो परतां प्रधार्मिकः वनासहाय्द्विग्धविरेधरेयथास
हस्यैः सहितास्ययाग्रयः ७५ इति श्रीअयोध्याकांडे षट्सप्ततशः सर्गः ७६ ततः उरुषसिंहानांहृता
नागेः स्वहृदुदुणेः शोचतामेवरजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत १ ततो प्रभाताया भ्रातरस्तैः
स्वहृताः मंदाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् २ तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित् किंचिद
ब्रवीत् भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ३ सांत्विता मामका माता दत्तं राज्यमिदं मम
तद्ददामितवैवाहं भुंक्ष्व राज्यमकंटकं ४ महतेवाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे दुरावरं
इन्येनराज्यखंडमिदं महत् ५ ॥

नेन सांत्विता कृता मातासाप्रतं तरंतयाम मेदं राज्यं दत्तं तद्राज्यं अकंटकं उक्तप्रकारेण पितृवचनस्यापि परिपालनात्प्रत्यूह रहितं
जलागमे वर्षाकाले वाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुरिव त्वदसहृदयो ध्यादेशीय राज्यखंडं भरत त्वदृशाखराज्यत्वदन्येन दुरावरं प्राव रितमशा

॥ ५ ॥
टि
५
२११

552

नन्वया वीरोण महत्त्वमेतत्तत्राह गतिमिति अश्वगमिति मनुगंतुं खरो यथा न शक्तः तार्क्ष्यं गरुत्मन्तमनुगमने यथेतर पक्षिगणोऽशक्तस्तथाहं तव
गतिं त्वदीयां राज्यपालनशक्तिमनुगंतुमेव न शक्तिः इव शब्दो यथार्थे निपातानामनेकार्थत्वात् ६ यः परैर्नित्यश उपजीव्यते तस्य
सुजीवं शोभनं जीवनमित्यर्थः भावे यत् तत्तेनौजीवमपि कचित् पर्जन्यना: उक्तीति प्रायिकमिति बोध्यं न सौन्दर्येण नु त्वया दुर्जी
वेऽशक्तजीवनं तत् ज्ञात्वा राज्यकरणमेव बोधितमिति भावः ७ लोकरक्षणार्थं दशरथेनाऽयं त्वया परिपालितः सकलगुणसंपन्नोऽपि दुर्लो

गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः अनुगंतुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ६ सुजीवं नित्य
शस्तस्य यः परैरुपजीव्यते राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ७ यथा तु रोपितो वृक्षः पुरु
षेण विवर्धितः ह्रस्वकेन दुरारोहो रूढस्कंधो महाद्रुमः ८

करत्वं तेन करिष्यसि तदाश्चर्यं त्वन्यथा स इत्यममर्थमुपमा
नप्रदर्शनमुखेनाह यथा त्विति यथा त्विति वृक्षः फलार्थिना पुंसा रोपितः कृतबीजावापोऽनंतरं शनैर्विवर्धितः तत्र हेतुमतिशयमाह ह्र
स्वकेन वामनेन दुरारोहोऽतएव रूढस्कंधो महाद्रुमो यः पुष्पितो भूत्वा यदा फलानि न दर्शयति तदा स न तां प्रीतिमवाप्नोति यया फल
स्य हेतोः सद्रुमः प्रभावितः उत्पादितः उत्पादितः सत्त्वां प्रीतिमभिमतफलप्राप्तिजां प्रीतिं नानुभवेत् तथा त्वमिति रामोपमानं यदि भव
नियत्र रक्षणकाले वृषभः श्रेष्ठस्त्वं भर्ता पालनसमर्थोऽस्मान् भृत्यान् नशासि न शिक्षयसि अतस्त्वदर्थं तस्याऽउपमा या ग्रंथे राज्ञप्रयासान

श्री.
वा.रा.
अ.टी.
२२८
553

९ ० श्रेणयो नानाजातीयसंघाः अग्र्याः प्रधानाः ॥ ११ तस्य वचः साध्वित्यनुमन्यन्तेति योजना अन्वतमन्यन्तेत्यर्थः १३ दुःखितं प्रेक्ष्य दुःखितेनैवं वाल्मीकिना
लोच्य कृतात्मा शिक्षितबुद्धिः आत्मवान् धीरः १४ आश्वासनप्रकारो नात्मन इति आत्मनो जीवस्य कामकारः स्वेच्छया यत्किंचित्प्रवर्तनसा

सयदाप्रोषितोभूत्वाफलानिनविदर्शयेत् सनोन्नाम्यभवेत्प्रीतिंयस्यहेतोःप्ररोपितः ९ एषोप
मामहाबाहोतदर्थंवेत्तुमर्हसि यत्रत्वमस्मान्वृषभोभर्ताभृत्यान्नशाधिहि १० श्रेणयस्त्वांमहारा
जपश्यन्त्वग्र्याश्चसर्वशः प्रतपन्तमिवादित्यंराज्येस्थितमरिंदम ११ तथानुयानेकाकुत्स्थमत्तानर्द
न्तुकुञ्जराः अन्तःपुरगतानार्योनंदन्तुसुसमाहिताः १२ तस्यसाध्वनुमन्यन्तनागराविविधाजनाः
भरतस्यवचःश्रुत्वारामंप्रत्यनुयाचतः १३ तमेवंदुःखितंप्रेक्ष्यविलपन्तंयशस्विनं रामःकृता
त्माभरतंसमाश्वासयदात्मवान् १४ नात्मनःकामकारोहिपुरुषोयमनीश्वरः इतश्चेतरतश्चैनं
कृतान्तःपरिकर्षति १५

मर्थ्यं नन्नायत्ति हि यतोयं पुरुषोनीश्वरः ईश्वरः स्वातंत्र्यरहितः तस्मादेनमितश्चास्माद्देहाच्च लोकाच्च नरः परस्माद्देहाच्च लोकात् अत
रः तत्परस्माद्देहाच्च लोकाच्च कृतान्तः कालो नयामिरूपः कर्मानुरूपं कर्षति एवं च मम वनवासे न राज्ञो नापि कैकेयीकारणं किंतु दे

554

इदानीं राजमरणशोकावकाशोऽपि नास्तीत्याह सर्वे इति निचयाः संचयाः नाशान्ताः समुच्छ्रयाः विद्यादिकृतसौनत्यं तस्मात्स्वरत्वेति क्षिनेकः।
शोक इति भावः १६ यथा फलानां पक्वानां शक्यपरिहारस्य एवं मरणमपि तथा न ज्ञातस्मात्तत्प्रस्थानशोच्यता १७ तदेव दृष्टान्तान्तरेण प्रपादय
ति यथेति १८ अर्थानिरजन्य प्रतिनिवर्तते दृष्टान्तो यमुना यात्येव न प्रतिनिवर्तत इत्यर्थः उदकार्णवमित्यत्रोदकपदमधिकं १९ गच्छ

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितं १६ यथा फला
नां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयं एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयं १७ यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भू
त्वोपसीदति तथावसीदंति नरा जरामृत्युवशंगताः १८ अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्त
ते यात्येव यमुना पूर्णं समुद्रमुदकार्णवं १९ अहोरात्राणि गच्छंति सर्वेषां प्राणिनामिह आयूंषि
क्षपयंत्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः २० आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि आयुस्ते हीयते य
स्य स्थितस्य गतस्य च २१ सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्यु

र्नीतीति क्षपयंति अंशवो रविकिरणाः आशये इति पाठे जलाशये इत्यर्थः २० यदेवमतस्त्वमात्मानं प्रत्यनुशोच मृत्योर्वीर्यात्तिको
मे गतिरिहामुत्रेति चिंतय अन्यं राजानं तदेवमध्यमाह आयुरिति आयुस्त्वयस्य यस्य कस्यापि हीयत इत्यर्थः २१ तदेवाह सहेति मृ
त्युः सह व्रजति सह निषीदति सह गत्वा सह निवर्तते अंतर्यामिणा एव मृत्युरूपेणात् अतोऽपरिहार्यः स इति भावः २२ ॥ ॥

श्री॰ वलयोरावदाकृताः किं हि कस्मात् किं वस्तु प्राप्य प्राभावयेत्त्वमुत्वं भावयेत् यद्वा किं हृत्वा पापं हृत्वापतन्मस्वंव परिहारे समर्थो भवेदित्यर्थः २३
वारा॰ आयुः त्तयकारकत्वेनापि दृष्टसत्वं तेनैव दयादोऽइष्टसायतनवृथाः तिमूढामनुष्याइत्याह नेदंदनीति २४ न वन्नमिव इतः प्राणवाप्राप्तमिवञ्च
प्रदी॰ त्यत्वं उक्तत्वपारंभपरिवर्तते नृप्राणिनां प्राणिनः पुनः प्राप्तिः नदृष्टाऽत्यथ्यतिन्नजानातिते तत्परिवर्तमेव प्राणिनाशाऽतिप्रान्तयः आत्मसत्वमि
२२५
555

गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेता मैव शिरोरुहाः जरया पाण्डुरो जीर्णः किं हि तस्याप्रभावयेत् २३ नेदं सुदि
नयादिवेनं नेत्य त्वमिहहसि आत्मनोऽन्यत्र पश्येन मनुष्या जीवितं त्वयं २४ रूपं त्वहमनु विदृष्टा नवे
न दृष्टिवागते ऋतं तां परिवर्तते नृप्राणिनां प्राणसंज्ञयः २५ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ २४
समेत्य च व्यपेतां तां कालसाद्यकं च न २६ एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च समेत्य व्यवधा
वन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभावः २७ नात्र कश्चिद्यथा भावं प्राणी समभिवर्तते तेन नास्मिन्नसामर्थ्ये
ण सास्त्यनशोचतः २८ यथा हि सार्थं गच्छन्तं ब्रूयात् कश्चित् पथि स्थितः अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठ

तिपादेत्वसाभिमवेञ्च त्वनांपरिवर्तते ते दृष्टा हि षंतीत्यर्थः काष्ठेकाष्ठंपोन द्वयं विनाभवः विप्रयोगः इतियावत् २७ अत्रसंसारे कश्चिद
पिप्राणीयथाञ्जमसभावस्तितिजनिलदाणान्नसमभिवर्तते नलच्यति तेनसहेतनाशाश्चेनत्सामर्थ्यं यस्मात्नेषष्टीश्चतमनशोचनास्य
तास्मिरस्तीपञ्चत भावतिवर्ततेसामर्थ्यंनास्ति २८ पूर्वगति समानगतिं त्वदृष्टान्तयन्नेतिपृच्छतागच्छन्तंसार्थं पथिस्थितःपाथिकः २९ २२५

556

अत्मायालोकस्थितेः प्रकृतोयोगमाह एवमितिपितृपैतामहैरित्यर्थः पितृपैतामह इतिपठेत तत्संबंधिमार्ग इत्यर्थः ध्रुवः अवश्यंप्राप्यः यस्य मार्गस्यमार्गस्यवाति क्रमोलंघनंनास्तितमापन्नः स्वयमपितत्प्राप्तःपित्रादीन्कथंशोचेत् २० स्रोतसोवागंगादिप्रवाहस्येवानिवर्त्तिनःप्रत्यावृत्तिरहितस्यपतमानस्यक्षणेवयसःनाशादृष्टेतिशेषः आत्मासुखेवतत्सा धनेधर्मेनियोक्तव्यः ऊतःप्रजाःसुखभाजःसुखसाधनासितिनिमि

एवंपूर्वैर्गतोमार्गः पितृपैतामहो ध्रुवः तमापन्नःकथंशोचेद्यस्यनास्तिव्यतिक्रमः ॥२०॥ वयसः पतमानस्य स्रोतसोवानिवर्तिनः आत्मासुखेनियोक्तव्यभाजःप्रजाःस्मृताः ॥२१॥ धर्मात्मासुशुभैःकृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः नत्वंशोच्यःपितातातस्वर्गतःसत्कृतःसतां ॥२२॥ सजीर्णंमानुषंदेहंपरित्यज्यपिताहिनः दैवीमृद्धिमनुप्राप्तोब्रह्मलोकविहारिणीं ॥२३॥ तंतुनैवंविधःकश्चित्प्राज्ञःशोचितुमर्हसि त्वद्विधोमद्विधश्चापिश्रुतवान्बुद्धि

तजन्मभाजःस्मृतः २१ यदेवमतोधर्मात्मेतिउपसंहरतिनसइतिसतांसत्कृतः सद्भिःसत्क्रियमाणः २२ ब्रह्मलोकविहारिणीतलोकविहाराहीं दैवीमृद्धिं देवसंबंधिनींतापसाद्विमृद्धिम् २३ श्रुतवान्पठितात्मविद्यः तद्विधोयद्विधश्चापीतिपाठेश्रुतवान्बुद्धिमत्तरश्चयद्विधोसितद्विधोभवान्नशोचितुमर्हसीत्यर्थइतितीर्थः ब्रह्मलोकंप्राप्तस्यात्व

रामा॰ अ॰ १०५ ॥ (?)

रामाभिरामीनागेशीटीका ॥ १५ ॥ (?)

श्री.
वा.रा.
अयो.
३८

557

बहुविधाद्दशरथमरणमहिवासनादिविषयभेदेन बहुप्रकाराः शोकोमानसः विलापरुदितेनेनकार्ये ३५ स्वस्थः शोकरहितः माशोकः त्वं
परिभवतिनिषेधः यत्नागतानामयोध्यामावसजनद्वं वियोगस्त्वाह नयेतिवशिनास्वावशवता सनाथीनत्ववाता ३६

एतेबहुविधाःशोकाविलापरुदितेतदा वर्जनीयाहिधीरेणसर्वावस्थासुधीमता ३५ सत्वस्वस्थो
भवमाशोकोयात्वाचावसतांपुरीं तथापित्रानियुक्तोस्मिवशिनावदतांवरः ३६ यदाहमपितेनैव
वनियुक्तःशुभकर्मणा तत्रैवाहंकरिष्यामिन्नार्यस्यशासनं नमयाशासनंतस्यत्यक्तुंन्या
य्यमरिंदम सत्वयापिसदामान्यःसवैवंधुःपितासनः ३८ तद्वचःपितुरेवाहंसंमतंधर्मचा
रिणः कर्मणापालयिष्यामिवनवासेनराघव ३९ तद्वचःपितुरेतन्नरेणाप्रकृतवर्तिना भवि
तव्यंनरव्याघ्रपरलोकंजिगीषता ४०

तत्रयुष्मिन्नाक्रान्तेतत्रैवप्रहृत्तःसन्नित्यशेषः ३७ न्यायस्याप्यतेहेतुःसदामान्यइत्यादि ३८ कर्मणानतुवितथ्यापरेण ३९ नरेणा
स्वपेणतिपादःहात्रिपेणस्वर्थइतिकतकः परलोकंजिगीषतायार्मिकत्वादिसंभाववतामवितव्यं ४० ॥ ॥ ३८

558 नः पितुर्हितं न शुभं निशाम्य पर्यालोच्य तेन स्वइतमं गत इति तात त्वं स्वभावेन धार्मिकत्वादिलक्षणगुणेनोपलक्षितः आत्मनः परलोकस्य हितम्
अनुतिष्ठ इति शेषः ५१ ५२ इति रामायणे अयोध्याकांडे पंचशततमः सर्गः १०५ अथ भरतः तातत्र धर्मादिष्टं येन रामं प्रत्याहेति आर्ये

आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ५१ इत्येवमु
क्त्वा वचनं महात्मा पितृनिर्देशप्रतिपालनार्थं यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम
रामः ५२ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे पंचोत्तरशततमः सर्गः १०५ एवमुक्त्वा तु विरते रामे
वचनमर्थवित् ततो मंदाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलं १ उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मि
कं वचः को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिंदम २ न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत्
न संमतश्चापि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयं । ३

एवमुक्त्वेति १ विरते उक्तियुक्तिविशेषोपपन्नत्वाल्लोकस्य विस्मयजनकं
को हि तस्मात् न कोऽपीत्यर्थः यादृशो यादृशमाहात्म्यवान् २ वृद्धानां संमतोऽपि धर्मविषये रामवचने वर्तिनश्चासि तिष्ठसि इत्यतोऽपि
लोकमर्यादामनुसरन् तान् वृद्धान् संशयान् संशयास्पदधर्मान् पृच्छसि एवं च सर्वज्ञत्वाकामकत्वात् न त्वां दुःखं व्यथयेदिति भावः ३ ।

यथास्तं तस्य आजीवनं अस्य यथा जीवं तस्य यथास्तं तदिति वा काशे षष्ठ्यर्थिको बोधः यथास्तं तस्य कारे ह आत्मा देहः पुत्रादिभिरसे वद्धः तथा जीवन्नपि तैर
संवद्धः नित्य शुद्धरूपचिदात्मनो नित्याशुचिरूः तज्जडेनेदेहेन गदीयर्थमैं श्चासंवधात् यथा च जीवन् स्वकर्मानुरूपं संसरति तथास्तं तोपि स्वकर्मा
नुरूपं परं किंच यथा जीवन् सर्वैः संवंधः तथास्तं तोपि सर्वात्मनाद्दस्य किंच यथाऽसति अविद्यमाने न रागो जायते तथा सति विद्यमानेपि रागो
न युक्तः यथा वा सति रागो द्वेषो न युक्तः तथाऽसति द्वेषो याववपि द्वेषो न युक्तः किंच यथाऽसति प्रपंचे न रामः तथा सति ब्रह्मणि युक्तः किंच

यथास्तं तस्य आजीवन् यथा सति तथा सति यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात् परितुष्येन केनसः ४ प
रावरज्ञो यथास्याय यातेमनुजाधिप स यथा वस्तु मनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ५ अमरोपम
सत्त्वस्त्वमहात्मा सत्यसंगरः सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ६ ॥ ४ ६

सति ब्रह्मणि तनिष्ठितस्य यथा न बंधो मुक्तिश्च भवति तथा लोके संग्रहार्थमुपमन्निष्ठस्यापि न बंधो मुक्तिश्च भवति यस्येत्यादश्लोक पञ्चकम्
र्थे विषयको बुद्धिलाभः स्यात् स राजयोगी केन परितुष्येन केनापि हेतुनेत्यर्थः ४ परावरज्ञः सप्रपंचात्ममतत्त्वज्ञः विषीदितुमित्यार्षं वि
षत्तुमित्यर्थः ५ अमरईश्वरः स यथा शुद्धसत्त्वोपाधिस्तद्वत् शुद्धसत्त्वप्रधानः अत्रेऽयमसद्दृप्रयोगो लोकशास्त्रारणाय सत्त्वोपाधिरीश्वरस्त
मेवेतिभावः सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानरूपोपाधिरहितर्मीन् सर्वदर्शी सर्वसाक्षी बुद्धिमान् बुद्धिप्रवर्तकोन्तर्यामीति यावत् ६ ॥ ।

560 प्रभवाभवकोविदं भूतानां उत्पत्तिनाशज्ञं आत्मसादयितुमवसादयितुमपूर्वं वक्तामेवं विधं यद्यपि ते दुःखं तत्पीडयति तथापि मा दृशोपीडयसीव
ति सत्यो भवमाशोकं दुस्त्यज्योऽतरामेतत्स्वप्नंतम् ७ मत्कारणात्मद्राज्यनिमित्तं ततः मेऽनिष्टमदसंमतमेव अतो भवान् प्रसीदतु मद
तेराज्यपरिग्रहानीतियावत् ८ धर्मबंधेन धर्मरूपेण बंधेनेन इहेदं शापपाशविषये इमांसमीतरसमिलन्नवद्धोस्मि अत

ततामेवगतोर्थं क्रं प्रभवाभवकोविदः अविषह्यतमे दुःखमात्मसादयितुमर्हसि ७ प्रोषितेमयि
यत्पापंमातास्मत्कारणात्कृते द्वइयानदनिष्टमेपसीदतुभवान्मम ८ धर्मबंधनबद्धोस्मितेनेन
मातेहमातरं हन्मितीव्रदंडेनदंसहीपापकारिणी ९ कथंदशरथात्तातः शुभाभिजनक
मणः जानन्धर्ममधर्मंवकुर्यांकर्मजुगुप्सितम् १० गुरुः क्रियावान्वृद्धश्चराजाप्रेतःपितेतिच
तातंनपरिगर्हेहंदैवतंचेतिसंसदि ११ कोहिधर्मार्थयोर्हीनमीदृशंकर्मकिल्बिषं स्त्रियः प्रियचिकी
र्षुःसन्कुर्याद्धर्मज्ञधर्मवित् १२ अंतकालेहिभूतानिमुह्यंतीतिपुराश्रुतिः राज्ञैवंकुर्वतालोकेप्रस

पवदंडार्हां ९ मानस्त्वपितायत्नापकारीमाहसुहरितिक्रियावान् ज्ञानश्रेष्ठः कुलः श्रेष्ठः सन् श्राद्धादौ ॥ एवंगुणकत्वादिहेतुमिर्पयणार्हं
नपरिगर्हे तथापिवक्तुनोगर्हापिवेत्याह कोहीति कोहिधर्मवित् धर्मार्थयोहीनेनाभ्यांदीनेकामवशाने १२ अंतकालेमृतिकालेमुह्यं

क्रोधात् विषमयैवपास्यामीत्युक्तिसूचितात् कैकेयीक्रोधात् ततक्रोधमभयादिति यावत् मोहात् कैकेयीविषयात् अविमृश्यकारित्वात् तातस्य यदतिक्रान्तं भावेनिष्टाभिषेकलक्षणमसाधु यथानुष्ठानं तत्साधर्थ्यमभिसंधाय राजो कार्यं कृतमस्य साडत्वमिति विचार्यप्रत्या हरस्वनिवर्तयस्व १४ नदेचोपपापतिपितहींति अतिक्रान्तमतिक्रमस्त्वंसाधुमन्यनेतेहे परीत्याचरणेन साधुयथानयामेपदयावितदर्पं

साधर्यमभिसंधायक्रोधान्मोहाच्चसाहसात् तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतत्भवान् १४ पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते तदपथ्यं मतं लोके विपरीतमतोन्यथा १५ तदपथ्यं भवानत्र माभवान्दुष्कृतं पितुः अभितस्तत्कृतं कर्म लोके धीरविगर्हितं १६ कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बांधवांश्च नः पौरजानपदान्सर्वांस्त्रातु सर्वमिदं भवान् १७ क्वारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनं ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति १८ ॥ ५४

मतं अपतनहेतुत्वाद पत्यशब्दवाच्यं १५ अपथ्यमस्तु अन्यार्थी पथ्यमस्तु माभवान्दुष्कृतं पितुरनमन्युतामिशेषाः नदेवाहअतीति यस्त कृतं कर्मतदति धर्ममतिक्रम्यप्रवृत्तं अतएवलोके धीरैर्विगर्हितं अतस्तत्त्वं ममनमस्तु चितमितिपितृवचसःपरिपाल्यत्वेयुक्तं य मेवदभिषेकवचनमेवपरिपालयेतिवाच्यं १६ सर्वानुत्रातुत्रात्वइदं सर्वमङकं भवानत्रमन्यतामितिभावः १७ पितुर्कं वनेवासस्य गार्हित

२८२

562

नतु वानप्रस्थाश्रमः क्षत्रियस्याप्यस्तीत्यत आह एष हीति येनाभिषेचनेन पालनं महत् स्वधर्मसंपादनं प्रथमः प्रधानो धर्म इत्यर्थः एवं च सत्याश्रमो वा
प्रपरिपालनेनान्तरेव यर्थकत्वं चित्ते नान्यो यमस्त्यतो धर्म इति भावः १९ नत्याश्रमत्वेन मेवदर्शयति कुतस्विति प्रत्युदेशमत्यद्गत्वस्य यतेयः
र्मः प्रजापालनरूपस्तस्मात्संशयस्य मध्ये मतु त्वत्राकोहि तहेद पदमेषिन् लोके स्थिता नवेति क्रियाभिनीयमानस्ते हास्य दृढलद
णम्सु त्वलक्षणं आयमिस्य मनरवयुः शार्थी निश्चितं प्रतिसादृश्येनेन वनिहि प्रजापालनवनम् क्षत्रियस्य नित्यधर्मो यः

एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनं येन शक्यं महत्प्रातुं प्रजानां परिपालनम् ॥१९॥ कथं स्वधर्म
त्यक्त्वा तु न स्वधर्मस्य समलक्षणम् आपत्तिस्थं च रौद्रं धर्मं त्वत्रैव पुरा निश्चितम् ॥२०॥ पृथग्लोके शत्रुमे
व त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि धर्मेण चरतो वर्णान् पालयन् लोकधर्मतः हि ॥२१॥ चतुर्णामाश्रमाणां हि
गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमं आहुर्धर्मविदो धर्मज्ञाः तं कथं त्यक्तुमिच्छसि ॥२२॥

धर्मः स्मृत्युक्तेन इति दृष्टत्वं रथादेः या
तिस्थ प्रसंगः संहत्रवंपुः क्षत्राणां पुरीति समासेन क्षत्रियकुलसंभवन इत्यर्थः निदाघार्यवृष्टिच प्रसिद्धनमस्त्वनि य क्षत्रियादिवाचीति
कृतकः कश्चरन् नकार्यो इत्यर्थः अनेन नतु क्षत्रवंपुरपीति यत्क्षत्रियोपि राज्यानहीं पीठस्थ धर्मेन चरेत्किं उनवीत्यशमार्थिकारीत्यर्थ
माह २० ननु शरीरके साध्य धर्मपवानरंगस्तत्राह पृथगेतिप्रत्यातरेथेति शाहः २१ ननु नमस्तेन कृतता तदाश्रमकरणं युक्तमत आह

वक्तुमिच्छसि सर्वेषां स्वपात्स्यागादिति भावः २२

श्री॰
वा॰
अयो॰
२८३

563

अनेन विद्यया वालोऽवरः जन्मना तत्सपायेन स्थानेन कनिष्ठभ्रातृत्वेन च बालः २३ हीनो बुद्धिगुणः सत्वं यस्य स तेन हीनसत्वेन हीनसत्वेन
इत्यर्थः हीनस्थानेन चोपलक्षितः अतएव बालः त्वया विना वर्तयितुं जीवितुमपि नोत्सहे किं मुनः राज्यं पालयितुमित्यर्थः २४ २५ सह संभूय

अनेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहं स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति निश्चिते २३
हीनबुद्धिगुणो बालो हीनः स्थानेन चाप्यहं भवता च विनाभूतो न वर्तयितुमुत्सहे २४
इदं निखिलमप्यग्र्यं राज्यं पित्र्यमकंटकं अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञः सहबांधवैः २५
इहैव त्वाभिषिंचंतु सर्वाः प्रकृतयः सह ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मंत्रविन्मंत्रकोविदाः २६
अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज विजित्य तरसा लोकान्मरुद्भिरिव वासवः २७
ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदः साधु निर्दहन् सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि मां २८

मंत्रविदिति संबोधने २६ पालने राज्यपरिपालननिमित्तं तरसा बलेन लोकाञ्छत्रुलोकान्मरुद्भिरिवास्माभिः सह वासव इव त्वं विजित्य ततो पाल
लयेति शेषः २७ ऋणानीति जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणैर्वा जायते इति श्रुतौ ब्राह्मणपदमुपलक्षणमिति भावः अत्रायोध्यायां

अयोध्याका० ॥ ७९ ॥ २८३

564

उष्यराः उत्तरा: २९ आक्रोशं निंद्यांतुत्र भुवं ष्टस्त्ये ३० तांतांघणिं वापके उच्चकरुणं जुहुर्वंतिसंबंधः ३१ एवंतः क्रताविरस्कातमस्मार्यणा
मितिशेषः इतोपिवनमेवजनसंवाधेभयेनासाहनादपिवनांतरमितिसर्थः ३२ तात्पतांग्लायतारामनायष्टयोध्यावनीतिशेषः ३३ नतस्यार्थ

अयायमदितः सेंतस्मन्दसलेभिषेवते अपभीताः पलायंतउष्णदास्तेदिशोदश क्रोशंममगात
अपश्रस्त्रगुरुषुषभ अपतत्रभयंतेवपितरंतत्किल्बिषात् ३० शिरसानाभियाचेहंकुरुष्वकरु
णांमयि बांधवंजचसर्वेभ्यूतेभिवमहेश्वरः ३१ अयवाहटहतः कृताववमेवभवानितः गा
मिष्यतिगमिष्यामिभवतासार्धमप्यहं ३२ तथाभिरामोभ्यनेतांभ्यताप्यमानः शिरसामा
हीपतिः नवेवचक्रेगमनवान्मतिंपित्तस्तहवनेश्वतिष्ठितः ३३ तदद्भुतंस्थैर्यमवेक्ष्यराघवेसम
जनोहर्षमवापदुःखितः नयात्ययोध्यामितिदुःखितोभवत्स्थिरप्रतिज्ञात्वमवेक्ष्यहर्षितः ३४
तमेवतिजोनैगमयूथवल्लभास्तयाविसंचाश्रुकलाञ्चमानराः तथाञ्चवाणांमरतेप्रतहृष्टः प्रा
णस्थ्यरामेवपदार्थाविरेस्तहृ ३५ इत्यार्षेरामायणेअयोध्याकांडेषट्ठ्मरतशततमः १०९ ।॥ ८

पितृवचनस्थितिस्थैर्यंउःखहर्षयोर्हेतुगयत्सहतौनिमित्तस्वयमेवव्याकरोतिकविर्नयातीति ३४ नैगमाः उरेभवानिगमोनिश्च
येवेदेउरेयाथवणाकायेइतित मुख्यवल्लभास्तजणामञ्चोः विसंज्ञाविचिताश्चताश्रुकलाश्चश्रुउराश्च ३५ इतिअयोध्या

[illegible] ५८

श्री.
वा.रा.
अ.टी.
२८५
565

रामो राजनियोगपालनमेव परमो धर्म इत्युक्तं स्वसाधनत्वाद्दिश्या षायेनाव ददिस्याहपुनरिति १ इदं उक्तं वाक्यं उपपन्नं युक्तिमत् तत्र हेतुमाह जात इत्यादि १
द्रुत्थानीतेषा राज्यस्य मया वनवासस्य वा करणे राज्ञः प्रतिज्ञाहानिरुक्तो महानधर्म इत्याहपुरेति तव शुल्कं राज्यं निष्पतेन तस्मै राज्यं दास्यामीति प्रतिज्ञा
तवानिष्पत्ये न त्वजीवन मे विवाहे वहन्त्यर्थे प्राणसंकटे गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितं इति स्मृतेः कौसल्या विद्यमानत्वात्कैकेयी वि
वाहस्यानेमे विवाहत्वानानृतजिज्ञासाहानिहेदोषायेत्यत आह देवासुरेति तत्स्वयैव निपत्नेवं उपकारप्रत्युपकारानूपन्यासदत्तवरदानेन महान्दोषइत्य

पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः प्रत्युवाच ततः श्रीमान् ज्ञातिमध्येऽतिसत्कृतः १ उपपन्नमिदं
वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः जातः पुत्रो दशरथात्कैकेय्यां राजसत्तमात् २ पुरा भ्रातः पिता नः स मात
रं ते समुद्वहन् मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ३ देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिव :
संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ४ ततः संप्रतिसंश्राव्य तव माता यशस्विनी अयाचत =
नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ५ तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा तच्च राज्ञा तथा तस्यै नि
युक्तः पुरुषर्षभ ९ . . . . चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकं

जिभावः वरं वरद्वयं ४ ततो हेतोः संप्रतिसंश्राव्य प्रतिज्ञां कारयित्वा ५ यात्तनप्रकारमाह तवेति नियुक्तः वरबलेन नियोजितः तद्दत्तं तद्द्वय
वरे ६ अत्र दण्डकारण्ये वने चतुर्दशवर्षाणि वरदानिकं वरदाननिमित्तकं वासमिति युक्तः तत्प्रतिप्रेरित इत्यर्थः अत्रायमप्यर्थः देवेभ्यो मदत्तवरदा
ननिमित्तकेऽत्र तर्योमिण्या तथा प्रेरणात् अतएवात्र दण्डकारण्ये पुनर्वासं गते वनेत्र योजनमिष्यते इति ७ ॥ ८ ७ ॥ २८५

566 ननुवनेरक्षआदिभ्योनानादुःखसंभावनेत्यतोऽप्रतिद्वंद्वइतिसमाधिकबलशत्रुहीनः सर्वेपिमनोहारीनवलापवेतितन्नद्रुयाचकाप्रति
योगोपार्थः आपाद्यतस्तुअप्रद्वंद्वः संस्पर्धीरहितइति ८ तथेत्येवतथैवेतिपितृनियुक्तपदेवेति अहंसीतायाचतपदेसंबोधासेनराजेंद्र
ति ९ ऋणान्कैकेयीसंबंधिऋणात् मत्कृतेमदीयर्थंत्राहित्यार्षं अभिनंदयनवनिंदयनतत्कृतनस्यपथ्यस्य वहूप्रकारकत्वादितिवे

सोहंवनमिदंप्राप्तोनिर्जनंलक्ष्मणान्वितः सीतयाचाप्रतिद्वंद्वः सत्यवादेस्थितःपितुः ८ भवा
नपितथेत्येवपितरंसत्यवादिनं कर्तुमर्हसिराजेंद्र क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ९ ऋणान्मोचयरा
जानंमत्कृतेभरतप्रभुं पितरंत्राहिधर्मज्ञमातरंचाभिनंदय १० श्रूयतेधीमतातातश्रुतिर्गी
तायशस्विना गयेनयजमानेनगयेष्वेवपितॄन्प्रति ११ पुन्नाम्नोनरकाद्यस्मात्पितरंत्रायतेसु
तः तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तःपितॄन्यःपातिसर्वतः १२

गं ९ लोकस्यावश्यकर्तव्यत्वेसंमतिमाह श्रूयतेइति गायेषुगयाप्रदेशेषुयजमानेनयागंकुर्वतापितृन्प्रतिपितृप्रीतिमुद्दिश्य ११ नो
लोक्तिमाहपुन्नाम्नइति पुदितिनरकनामत्रायतेः कर्तकः प्रत्ययः श्रुत्यत्स्यनरमाह पितॄनिति पितॄन्यःपातिः इत्यर्थेपुत्र
सप्तष्टोदरादित्वात्साधुत्वंपितृनुद्दिश्यकृतेश्राद्धादिनासल्लोकप्रापणेनतेषांरक्षणमित्यर्थः १२ ॥ १२ ॥

श्री. वा. अटी. २८५

567

गयायां पितृस्वर्गसाधनं गयादेशं एष्टव्याः पितृणां परलोकसाधने पुत्रेणावश्यं कार्यमित्यर्थः संमतः १२ एवं पितृपरलोकसाधनं १४ १५।१६ वन्यानामित्यनेन

एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवंतो बहुश्रुताः तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्गयां व्रजेत् १३ एवं राज
र्षयः सर्वे प्रतीता राजसत्तम तस्मात्त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात्प्रभो १४ अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृ
तीरनुरंजय शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः १५ प्रवेक्ष्ये दंडकारण्यमहमप्यविलंबयन्
आभ्यां तु सहितो वीर वैदेह्या लक्ष्मणेन च १६ त्वं राजा भरत भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि रा
जराजो मृगाणां गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि दंडकान्प्रवेक्ष्ये १७ छायां ते दिनक
रभाः प्रबाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्द्धि शीतां एतेषामहमपि काननद्रुमाणां छायां तामतिश
यतीं शनैः श्रयिष्ये १८ शत्रुघ्नस्त्वतुलमतिस्तु ते सहायः सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रं चत्वार
स्तनयवरा वयं नरेंद्रं सत्यस्थं भरत चराम मा विषीद १९ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्या
ध्याकांडे सप्ततमः सर्गः १०७

मायिक्यनरराजयिपत्यादि सूचितं १७ दिनकर भा इति द्वियावत्कवचनं वर्षं चंद्रं छत्रं शीता छाया
मित्यन्वयः १८ सौमित्रिर्लक्ष्मणः वराम विषीद लोट् संपादयामेत्यर्थः १९ इत्यार्षे रामायणे अयोध्याकांडे सप्ततमः सर्गः १०७ ॥ छ २८५

568

भरताश्वासनं सर्वं धर्मापेतं धर्ममार्गविरुद्धं लोकायतिकमतावलंबनमिति यावत् वचः उवाच उवाचेत्यन्वयः साधु सम्यगुक्तिमदिदं वच इति पूर्वा॥
न्वयो न तु इदं शाह्यार्थोरायवित्यादिशाकृतस्य पामरस्य नरस्येवानिरर्थिका एवं बुद्धिः पितरव वः पालनीय मितीवे वरूपा ह्यार्यबुद्धेर्मनस्विन
स्ते मा भूत् २ कु नो मा भूदित्यत्र पितापुत्र संबंधस्यैव मिथ्यात्वादित्याह क इति कः कस्य पुरुषः कस्य केनचित् संबंधानां किमर्थं किं प्राप्यं न किं

आश्वासयंतं भरतं जाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः १ साधु राघव मा भू
त्ते बुद्धिरेवं निरर्थिका प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धेर्मनस्विनः २ कः कस्य पुरुषो बंधुः किमर्थं
कस्य केनचित् एको हि जायते जंतुरेक एव विनश्यति ३ तस्मान्माता पिता चेति सज्जेत यो नरः
उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति हि कस्यचित् ४ यथा ग्रामांतरं गच्छन्नरः कश्चिद्बहिर्वसेत् उत्सृज्य च तमावा
सं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ५ एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जंते ना
त्र सज्जनाः ६ पित्र्यं राज्यं समुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकंटकं ७
समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ८ ॥ ५८

मपीत्यर्थः संबंधाभावाभिप्रायः संबंधाभावे हेतुमाह एको हीति ३ यः सज्जेत स उन्मत्त इव ज्ञेयः ४ ५ आवासमात्रं पांथानामिव अतो
नात्र सज्जनाः सज्जंते ६ पित्र्यं राज्यमित्यास्तिकमतावलंबिरामाभिप्रायेणोक्तिः कापथं वनं मार्गं आस्तिकसेव्यं मार्गं च ७ एकवे॥

श्रीवाल्मीकिरामायणे अयोध्याकांडे ५८

श्री॰
वा॰रा॰
यु॰टी॰
२८८
569

१ उक्तं संबंधाभावमुपसंहरति नतेइति मिथ्यापित्वचनाभिनिवेशं मुक्त्वा संकुर्विति यदुक्तमनेन त्वकृत अन्यः तजनकादन्यः संभवति राज्ञः पुंवंह
णं भगवादेनात्वे गूढात्राशयन् यो‍क्तं नत्वेवमपितृत्वं नानानति विष्टतयाकश्चित्संबंधो भवेत् अन्ययापि नरं विनापि पुत्रोत्पत्तिः स्यात् इतिवे
न तावता पितृत्तिमिनकारणत्वमेः वनोपादानत्वं तेनष्टकालिन्दादेरिवनवापितेनन कश्चित्संबंध इत्याशयः १ बीजमात्रं निमित्तकारणं
मात्रमात्रपदेनोपादानत्वव्याहतिः तर्ह्युपादानेकिं तत्राह कृत्तमनन्मात्रेकृत्तमतामात्रेत्यर्थे संवज्ञावः यानादरूपमात्रागर्भे भूतं तं संयुक्तं परस्य

राजभोगावने भवन्महात्मानात्मार्थिवात्मज विहरन्नमयोध्यायां यथा शक्रसमन्विविष्टपे १ नतेकश्चि
दृशुश्रस्त्वत्तस्य नकश्चन अन्योराजातमन्यस्त्वतस्मात्कुरु यदुच्यते १ बीजमात्रं पिताजंतोः
शुक्लं शोणितमेव च संयुक्तमृत्तमन्मात्रा पुरुषस्येह मन्मते १ गतः स त्वं पितास्तव यत् तव यत्र वै
नवै प्रवृत्तिरेषा भूताना नो त्वं तु मिथ्या विहन्यसे १२

रमिलितं शुक्लं शोणितं चतदिहलोके पुरुषस्य शरीरस्य जनम उपादानकार
णं भवतीत्यर्थः एवं च शुक्लशोणितयोगात् प्राक्शुरूपं च भूत सम् तद्रूप पुरुषश्चेतनो नस्य केनचित्संबंध इत्याशयः २१ मत इति यत्र येषु भू
तेषु गतं वंत त्रतेषु गतो लयं प्राप्तः त्वमपितत्रैव लयं प्राप्स्यसीति स्थितस्य कस्य चिदस्मावाकः केन संबंध इतिभावः उक्तापेषां भूत सम् तद्रूपस्य
तेषु लयप्राप्ति रूपा प्रवृत्तिर्मर्त्यानां स्वभावप्राप्तमितिशेषः अतस्त्वं मिथ्या विहन्यसे राज्यं त्वमास्वरु षायादितिशेषः १२ ॥ ५ १२ ॥

570 ननु धर्मविपाकेऽपि धर्मा ॥मे भविष्यन्तीत्यत आह श्रूयते इत्यादि श्रूयते श्रुतिस्मृतिषु दृश्यते महाकल्पेषु धर्मार्थेन पीडितं परित्यज्य ये ये प्राणिनः धर्मपरास्तान् नानाविधा भ्रान्ता
मिथ धर्मफलभोक्तारमभावादिति भावः तदेवाह तेहीति तेभ्यो यातत्समस्य प्राप्य विनाशभेजिरे तेन तत्र यार्जितधर्मस्य तत्रावस्थितिरस्ति प्राण
विनाशं प्रतिपेदिरे इति पाठान्तरम् १३ नन्वेवं धर्मे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यत आह अष्टकेति तदादि यत् पितृदेवत्यं श्राद्धकर्म इति तत्र प्रवृत्तेः महा
न्तोऽयं जनः तस्मात् स्वस्व भोग साधनस्य तु पक्षे वनाशाकेवलं करोति एवमेव विचारयतामेव विचार्य युक्तिमाह न्यूनेति हीति १४ न
नन्वेवं भोजनेऽपि तद्देशेन दत्तं लोकान्तरे तत्र पतितिष्ठतीत्येतमर्थं भोक्तृभावेन दूषयन् पतिद्रुव्यपनरेण दूषयति यदीति प्रवस

श्रूयते धर्मपरा ये ये तांस्तान् वक्ष्यामि वै तत्त्वतः ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रतिपेदिरे १३ अष्टकापि
तृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः अन्नस्यापद्रव्यं पश्य मृतो हि किमशिष्यति १४ यदि भुक्तमिहान्येन दे
हमन्यस्य गच्छति दद्यात् प्रवसतः श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् १५ दानसंवननाह्येते यज्ञाध्ययनधावि
भिः कृताः यज स देहि दीक्षस्व तपः सत्यं त्यज १६ ॥ ९

तामुद्देशं कृत्वा श्राद्धं दद्यात् प्रवासकाले
लिङ्गं तद्दानमेवोचितमित्यर्थः ननु यथा पानं तस्मे दीपमानं पथ्यशनं पाथेयं न प्राप्य न भवेत् भारवहरेण दुःखदत्वादिति भावः
पतेनैवन्यायेन देवार्थदानमपि व्यर्थमित्युपपादितं १५ एवं दिकावारं प्रदूषयन् अपि पादकागमान् प्राणमाह दानेति यज स देवम्
जोऽसौ देहि अन्नादि दानं वीक्षस्व यागार्थं तपः प्राणायामादि कुरु सर्वं सत्यं त्यज प्रव्रजेवं परावदाद्योयथाः दानसंवननाः दानाय व
शीकरणोपायभूताः मेधाविभिः वाचालैः द्विजाजीवने च्छु शेषपक्षभिः कामरक्षतारणानायासेन धनग्रहणाय कृताः अन्नान तेष

श्री॰ वारा॰ अयो॰ २८७

571

यदंगेहिकाल्पपरलोकप्रयोजनंकिंविद्यमीवंनाल्पीतिबुद्धिंकुरुपरोक्षेप्रत्यक्षमानशद्यादिगम्येपृष्ठतःकुरुत्यज १७ सतांप्रत्ययहेतोस्त्येव सत्यं
वदन्तोतपएवहिसायथेवो नत्वशद्वप्रमाणकावेदादेःसत्यत्वेवदंतइति भावःभिन्नेपदेवांसतंनान्वक्त्वामित्यर्थोवासर्वलोकनिदर्शिनीसर्वलोक
संमतामित्यर्थः १८ इतिअयोध्याकांडेअष्टादशाततमः १०८ नरेवमुक्तउपतिरामःजाबालेरितीतिसत्यपराक्रमःसत्यप्रधानःपराक्रमोयस्यसः
सत्यात्मनोवरइतिपाठेसत्यस्वभावानांश्रेष्ठइत्यर्थःविप्रतिपन्नयामावास्त्वकार्यप्रतिपत्तिरहितयाबुध्योक्तःसत्यस्त्यावदलत्तप्प्यवव१

सत्यमेवपरमित्येतत्कुरुबुद्धिंमहामते प्रत्यक्षंयत्तदातिष्ठपरोक्षंपृष्ठतःकुरु १७ सतांबुद्धिंपुरस्कृ
त्यसर्वलोकनिदर्शिनी राज्यंसत्वंनिगृह्णीष्वभरतेनप्रसादितः १८ इतिअष्टोत्तरशततमः १०८ ।
जाबालेस्तुवचःश्रुत्वारामःसत्यपराक्रमः उवाचपरयासूक्त्याबुद्ध्याविप्रतिपन्नया । भगवान्मेप्रि
यकामार्थंवचनंयदिहोक्तवान् अकार्यंकार्यसंकाशमपथ्यंपथ्यसन्निभं निर्मर्यादस्तुपुरुषःपा
पाचारसमन्वितः मानंनलभतेसत्सुभिन्नचारित्रदर्शनः ३ कुलीनमकुलीनंवावीरंपुरुषमा
निनम् चारित्रमेवव्याख्यातिशुचिंवायदिवाशुचिम्

नोक्तंकृतेवचनेनोवाच । प्रियकामार्थंप्रीतिहेतुकामभोगसंपादनार्थंय
तःकर्तव्यंमनईकार्यंसकामेप्रमाणाभासयुक्तत्वात् अपथ्यंदुःखोदर्कं २ निर्मर्यादःउत्पथवर्तीभिन्नचारित्रदर्शनःसाधुसंमतचारित्रप्रतिया
यदकशास्त्राहिपरीतव्यवहारप्रतिपादकलोकायतिकादिशास्त्रप्रवर्त्तकसत्सुमानंपूजांनलभतइदानींवेदोक्ताचारएवपुंसामिहामुत्र
मानहेतुरित्याहकुलीनमिति पुरुषमानिनंशूरोऽहमितियावत् चारित्रंवेदानुमताचारसंपन्नःसन्कुलीनत्वादिव्याख्याति

॥ ५ ॥ पतिव्रतांसत्यवर्तीनवारांतिसर्गः ८ ॥

२८७

572

किंच त्वन्मताङ्गीकारे सर्वथानर्थप्राप्तिरेवेत्याह अनार्य इत्यादि आर्यसंस्थानः सन्नाचारः शुचिः शुचिरिव भासमान इति शेषः लक्षणप्र
वत् लक्षणयुक्तवद्भासमानो भवेयमिति शेषः ५ यदीत्यहं त्वदुपदिष्टं लोकसंकरकारकधर्ममार्गं वेषेण शुक्लोऽभिव
त्सेन दानविधिविवर्जितां कृत्यां शुक्लविधानरहितां क्रियां कृत्वा नत्वेव शुभं प्राप्नुयामिति शेषः ६ नमे त्वशुभप्राप्तिरित्याह कश्चेत
यानश्चेतनावानित्यर्थः लोकदूषणं परलोकदूषणमार्गावलंबने ७ अनया त्वदुपदिष्टया वृत्त्या हीना सत्यपरिपालनविषयिणी प्रतिज्ञा

अनार्यस्त्वार्यसंस्थानः शौचाद्धीनस्तथाशुचिः लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ५ अ
धर्मं धर्मवेषेण यद्यहं लोकसंकरं अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियां विधिविवर्जितां ६ कश्चेतयानः पु
रुषः कार्याकार्यविचक्षणः बहु मन्येत मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणं ७ कस्य यास्याम्यहं वृत्तं
केन वा स्वर्गमाप्नुयां अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ८ कामवृत्तो न्वयं लोकः कृत्स्नः =
समुपवर्तते यद्वृत्ताः संति राजानस्तद्वृत्ताः संति हि प्रजाः ९ सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनातनं ॥

यस्यां तया वर्तमानः केन साधनेन स्वर्गमाप्नुयां न केनापि किंच त्वदुपदिष्टं वृत्तं कस्य किं संबंधि अहं यास्यामि मत्पित्रादिभिरनुष्ठितं कस्यापि पित्रादि
हितं तु सत्यमेव येनास्य पितरो याता इति शास्त्रविहितमिति भावः ८ किंच त्वदुपदिष्टमार्गे तिष्ठन्नहं प्रथमतः कामवृत्तो यथेष्टाचारोऽस्मा
मदनु अयं कृत्स्नो लोकस्तथा समुपवर्तेतेत्यर्थः एवं निर्वेधे कारणमाह यद्वृत्ता इति ९ नन्वस्मीत्त्वदुपदिष्टस्य मार्गस्य लोकनाशकत्वेन
शास्त्रीयमार्गावलंबनमेवोचितमित्याह सत्यमिति अनृशंसं भूतानुकंपाप्रधानं सनातनं अनादिशास्त्रसिद्धं राजवृत्तं सत्यमेव सत्यमेव

वसमेव सत्यात्मकमित्यर्थः यतो राज्यं सत्यात्मकं ॥

श्री.
वा.रा.
अयो.
२८८
573

स्मात्तेषां राज्यमपि सत्यात्मकं सत्ये कप्रतिष्ठितं न केवलं राज्यमेवापि तु सर्वोपि लोकः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ ११ सत्यमेव हि मेनिरे सत्यलोको न सुकृ
तलोकप्रदमिति शेषः परमक्षयं ब्रह्मलोकं ॥ अनृतवादिनान्नरात यथा हि उद्विजन्ते यथा सर्पान्न सत्यं परमेष्ठ्यादित्यर्थः सत्यपराश्रितिष्ठा
यस्य सः धर्मः सर्वस्य मूलमुच्यते ॥ १२ लोके ईश्वरः सत्यमेव सत्यपदवाच्य इति प्रसिद्ध इत्यर्थः तथा सत्यहि राश्रितो धर्मः सत्ये सत्यपदवाच्ये ईश्व
रे प्रतिष्ठितः आदौ तेनैव धर्मोपदेशत्वादित्यभिप्रायः सत्येप्रमाश्रितिष्ठितेन तिपादितः पश्चाल्लक्ष्मीः सत्यमूलानि सर्वाणि इत्यनेन जगदुपा
दानप्रवर्तनेकर्तृत्वमसर्वोपिष्टाननेनैव तस्मिन्हि दर्शितानस्य वेदनेदे तमाह सत्यान्नापरं पदं नास्ति तत्प्राप्तेनन्तदिनरस्य सर्वस्य मिथ्यात्वमापेव

तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ ११ ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे सत्यवादी हि
लोकेस्मिन् परं गच्छति चाक्षयं ॥ १२ उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः धर्मः सत्यपरो लोके मूलं
सर्वस्य चोच्यते ॥ १३ सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति प
रं पदं ॥ १४ दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥ १५

जगदुपादानकारणमिति चेतनत्वं च दर्शितं परमेन चेतनानामधिष्ठितामायैव जगदुपादानकारणमिति निरस्तं चेतनाधिष्ठानं विना तस्य
परिणामासंभवात्तत्तस्मात्परिणामित्वेन मिथ्यात्वे न चेतनाधिष्ठानत्वात्सत्यवाच्य ॥ १३ एवं नास्तिकं प्रति ईश्वरं प्रसाध्य वेदप्रामाण्यं साधयति द
त्तमिष्टादि दत्तादीनि प्रतिपादयन्तो वेदाः सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वरात् आविर्भूता इति वक्तृदोषशंकाकलंकराहित्येन तत्प्रतिपादितदत्ता
दीनां फलसंवाददर्शनेन च सर्वेषां प्रामाण्याकारस्थिताः किन्तु स्वतःप्रमाणभूता एवेति भावः तस्मात्सत्येश्वरवाचकवाच्येतन

२८८ देवेदाः सत्यपालनात्सत्यो भवेद्धिमर्षिः १४ ॥

574

वेदोक्तधर्माधर्मफलस्य प्रत्यक्षमनुभूयमानत्वेन तन्नास्तिक्यं सिद्धमित्याह एक इति लोकं राज्यं कुलं स्वकुलं मातुं पतेन पालनसाधनधर्मफलमारत
स्य वेदोक्तस्यानुभवो दर्शितः निरयाद्दुःखं स्वर्गात्सुखं तेन धर्मफलानुभावो दर्शितः १५ सोऽहमुक्तरीत्याप्येवं विवेकवानित्यर्थः ननु स्त्रीवशेन यावि
दुक्तं तेन नियोगे किमिति पित्रा निर्देशं तत्राह सत्येति यतोऽपि ना सत्यप्रतिज्ञः स्वप्रतिज्ञातसत्यानुकारवान् अतः तेन सत्येन सत्यपरिपालनेन हेतु
ना सत्यमेव मां प्रतिकृतं उक्तमित्यर्थः १६ अतो भावानुरागस्य मोहादुक्तस्यापि सत्यस्मरणानुप्रतिज्ञात्यागे दोषस्याज्ञानाद्वा तदुक्तवाक्यात् शास्त्रादवश्य

एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलं मज्जत्येको हि निरये एकः स्वर्गे महीयते १५ सोऽहं पितुर्निर्दे
शं तु किमर्थं नानुपालये सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः १६ नैव मोहाद्वा लोभाद्वा न चाज्ञाना
तमोन्वितः सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः १७ असत्यसंधस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः नै
व देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतं १८ प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवं भारः सत्पुरुषाचीर्णा
स्तदर्थमभिनंद्यते १९ ॥ ॥

ज्ञाद्यपतमोयुक्तो वाक्ष्वं सत्यप्रतिश्रवः शपथपूर्वकं सत्यप्रतिज्ञः सन्नैव भेत्स्यामि न भेत्स्यामि नव भेत्स्यामीति त्रिवारोक्त्या सर्वथा दार्ढ्यं सूचितं
एवं सत्ये हढस्थितो हेतुमाह असत्यसंधस्य प्रतिज्ञाविषयसत्यहीनस्य अचलस्य भावस्य नैव विवरणमस्थिरेत्यादि इत्युक्तस्य सतः एतेन त्रै
शंकस्य हवादयो हव्यादि न गृह्णन्तीति दोषितिः श्रुतं १८ प्रत्यगात्मनो जीवानुदिश्यप्रवृत्तमित्यर्थः प्रत्यगात्मा वित्यार्षत्वात्साधुः इमं सत्यं सत्यपाल
नरूप धर्मं अहं ध्रुवं सर्वधर्मश्रेष्ठं पश्यामि अयं भारः वनवासे जटावल्कलादिभारः सत्यपालनरूपो वा सद्भिः सत्पुरुषैराचीर्णस्तदर्थं मया

श्री. वा.रा. अटी. २८५

575

ननुत्वयमेंराज्यपालनमेवकिंति. तामिनंयनेनत्राहत्त्वावमिति धर्मसेहिंतेधर्मंवक्ष्यतिभासमानवत्त्वमोधर्मेस्तुहादिभिःसेवितमीहशंत्तात्रधर्मे
पित्राज्ञाभंगेनराज्यकरणरूपं अहंत्वत्तोनतुमायीत्ताद्धर्ममितिभावः २१ अस्यापापस्यशरीरसाध्यत्वेपिकायिकवाचिकमानसिकसकलपाप
प्रसक्तिरित्याहयेनेतित्याद्दौमनसापदकर्मकरिष्यइतितत्पापसंश्रयार्पिनतोजिह्वायाजस्तयभूतेभ्रपुरुषेभ्यआहतनः कायेनकृतेनततः
पापंकर्मक्रियाहृपयायेत्रिविधकायिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः तेनकायिकपापंबहुःदुःखजनकमितिभावः कलौतुपाप
संकल्पादिनोनदोषइत्युक्तंभागवते ननुइष्टिकलिसम्राट सारंगइवसारभुक्कुशलान्याशुसिध्यंतितेनराणिकृतानियत् सम्राहपा

त्वांवंधर्ममहंत्वत्तोद्यधर्मंधर्मसंहितं त्वदैर्दर्शमैर्लब्धोसंसेवितंपापकर्मभिः २१ कायेनकृत
तेयापंमनसासंप्रधार्यतत् अन्ततंजिह्वयावाहत्रिविधंकर्मपानकं २१ भूमिःकीर्तिर्यशोलक्ष्मीः
पुरुषंप्रार्थयंतिहि सत्यंसमनुवर्तंतेसत्यमेवभजेत्ततः २२ श्रेष्टंह्यनार्यमेवस्याद्यद्भवानवधार्य
मा ध्राहसुक्तिकैर्वाक्यैरिदंभद्रंकुरुष्वह २३

रीतिनसारमाहकुशलानिपुण्यानि आशुसंकल्पमात्रात्सिध्यंतियथामानसपूजाइनराणिपापानितुसंकल्पमात्रेणनफलंतियत् पु
नस्तानिकृतामेवफलंतीतितदर्थः २१ अथसत्यस्यसर्वार्थसाधनत्वमाह भूमिरिति प्रार्थयंतीतिसत्यवंतमितिशेषः समनुवर्ततेइति
शेषः यदेवेनतःसत्यमेवभजतत्यर्थः २२ यद्भवानुग्रवधार्यप्रकेनेननिश्चित्यमाश्रितिसुक्तिरेवकरः करणेयेषांतेर्वाक्यैरिदंभद्रंराज्यह
निश्चयेनकुरुष्वसोकुरुष्वेतिश्रेष्टमिवाहतेदनार्यमनाप्यमेवस्यात् भवेत् २३ ॥ ~ २३ ॥ ~

२८५

576

अनार्यत्वमेव दर्शयन् राज्यं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादित इत्यस्योत्तरमाह कथमिति गुरोः पुरत इमे गुर्वी ज्ञासेवं २४ कैकेयी चेति एवं वस्याहृष्टे
दस्य पुनरहृष्टदत्तमन्यप्रमनुवर्तितमिति भावः २५ तर्पयन् प्रतिज्ञां पालयिष्यामीति शेषः २६ संतुष्टपंचवर्गः मूलादिभिस्तुष्टपंचेंद्रियवर्गः लो
कयात्रां पित्र्यवनपालनेव व्यवहारं प्रवाहे प्रवर्तयामीत्यर्थः अकुहः अकपटशीलः श्रद्दधानः आस्तिकः २७ शुभकर्मणोहेतुरग्निरित्या

कथं ह्यहं प्रतिज्ञां च वनवासमिमं गुरोः भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः २४ स्थिरा मया प्र
तिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसन्निधौ प्रहृष्यमाना सा देवी कैकेयी चाभवत्तदा २५ वनवासं वसन्नेवं शुचिर्निय
तभोजनः मूलपुष्पफलैः पुण्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पयन् २६ संतुष्टपंचवर्गोहं लोकयात्रां प्रवाहये अ
कुहः श्रद्दधानः सन्कार्याकार्यविचक्षणः २७ कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभं अग्निर्वायुश्च
सोमश्च कर्मणां फलभागिनः २८ शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः तपांस्युग्राणि चास्थाय दि
वं याता महर्षयः २९ अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निशम्य तं नास्तिकवाक्यहेतुं अथाब्रवीत्तं नृपतेस्त
नूजो विगर्हमाणो

दिग्पक्षे भूकर्मकर्तव्यं तेषां शुभकर्मणां तत्तल्लोकप्राप्तिः फलमिति भावः २८ शतमिति अनेन सर्वोऽपि कर्मसम
र्थितः प्रतिज्ञातानागतेंद्रादीनां तत्तत्फलानुभवेन तत्तद्देहभावगमनं प्रदर्शितं च २९ नास्तिकवाक्यहेतुं नास्ति परलोक इति वचनोपपादकं
नास्तिकमिमं पाहमेनं साधुकृत्स्नकर्तकेहूपं अमृष्यमाणो जाबालमिति शेषः न सह जाबालस्य अनेन नास्तिकहननयोग्यत्वमप्रियतासो

श्री. वा. रा. टी.

पराक्रमः वंद्राघण्टादित्तिमिषः यद्वा त्रिदिवस्य पंथानमाहुः संतः ३१ एतच्चैतेन सहैवमेवं वमर्थं एकोदयं समाख्य फलवत्तया यथावद्राज्ञाय ज्ञात्वा
संप्रतिपद्य सत्यनुकूलं तत्कैर्नीर्णीयते यमिमं प्रमत्ताः साव धायथावत्स्वरतः लोकागमं तं तल्लोकप्राप्तिकां वंदंति ३२ अतो निंदामीति ग्र
न्थया पापवृद्धोक्तं एवंविधया प्रत्ये लोकप्रमाणं चार्वाकमतानुसारिणि प्रवृत्तेन लोकनाशकं यादृशेन अप्रवनास्तिकानां दिग्गुणैककं वि
षमस्थबुद्धिं वैदिकधर्मार्गप्रतिष्ठितबुद्धिनां योगे पिनाः स्वीकृत्य त्वां अङ्गीकृतवान् तत्पितुः कर्म निंदामि ३३ बौद्धाश्च यो राजा चोरव

२५.

577

सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुकंपां प्रियवादितां च द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पंथानमाहुस्त्रिदिवस्य सं
तः ३१ तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः धर्मं चरंतः सकलं यथावत् कांक्षंति लो
कागममप्रमत्ताः ३२ निंदाम्यहं कर्म कृतं पितुस्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिः बुध्यानयैवंविधया
चरंतं सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम् ३३ यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि
तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानां स नास्तिके नाभिमुखो बुधः स्यात् ३४ ॥ ॥ ३४ ॥

हेमाद्रयामहत्यशाखा होति बुद्धो बुद्धमतानुसारी तथा चोरवद्दंड्य इति द्विप्रसिद्धं नास्तिकं चार्वाकं तथागतं तत्सदृशं चौरवद्दंड्यं विद्धि नास्ति
कविशेषस्तथागतः तमपि चोरवद्दंड्यमिति शेषः उभयोरप्येवंदृष्टमाणप्रापहृष्टत्वेन तेषामपि चोरत्वात् हि निश्चये तस्मात्प्रजानामनु
ग्रहाय राज्ञा चोरवद्दंडयितुं शक्यतमो यः स चौरवद्दंड्यः दंड्यो ग्यः तद्बुधो ब्राह्मणो नास्तिके अभिमुखो न स्यात् तत्संभाषणादि
न कुर्वीत इत्यर्थः तल्लग्नायान्तदंडास्तस्य नीर्थो ब्राह्मणोऽपि न हि संभवः स्यादिति स्पष्टं ३४ ॥ ३४ २५.

578

प्रत्यवेदोक्तधर्मे शिष्टाचारं प्रमाणयति यतः ततोऽस्ये श्रुतिघोषः यदस्मिद्विजा जनाः सर्वतेरे श्रेष्ठा आर्षमिदं यथा इति पाठेना प्रामाण्येनात्तस्यैव प्रतद्वत्य
र्थकत्वात् बहूनि शुभानि चक्रुः इमं लोकं परं च लोकं किंवा ऐहिकामुष्मिकफलकामनां त्यक्त्वापि वेदोक्तधर्मे इत्येन तावैनेव कर्माणि चक्रुरितिताम
र्थेन स्मार्थे द्विजाः सन्ति अहिंसासत्यादिकं कृतं तेषां दानपरोपकारादि नयत्नादि वर्जवेदप्रामाण्यादेव ३५ तथा धर्मे रताः निष्ठावन्तो धनोपेतेषु

ततो जनाः सर्वतेरे द्विजाः शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः किंवा सदेमं च परं च लोकं तस्मात् द्विजाः।
सन्ति कृतं कृतं च ३५ धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेता तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः अहिंसका वीतम।
लाश्च लोके भवन्ति पुण्या मनुजाः प्रधानाः ३६ इति ब्रुवंतं वचनं सदोषं रामं महात्मानमहीनसत्वं
उवाच पथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः ३७ न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न नास्ति
कोऽहं न च नास्ति किंचन समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं भवेय काले पुनरेव नास्तिकः ३८ ॥

धानाः श्रेष्ठा मनुयो वसिष्ठाद्या ऋषयः पुण्या भवन्ति लोके न तु दशाद्यास्तथा ३६ इति थि कृतो जाबालिः स्वविषयकोपशमनायाह इति प
र्यपरमार्थं ३७ न देवाहं नेति किंचन परलोकादि नास्ति इति न किंतु अस्येव काले पारलौकिकव्यवहारकाले कालं व्यवहारकाले एवं चार्वाकमते

तेन कालविशेषेण यथा वा अपव्यवहारेऽपि न तस्य नास्तिकत्वं भवतीति भावः ३९

श्री. सवापिकालः लौकिकव्यवहारप्रयोजनस्त्वर्थः तत्प्रयोजनमाह निवर्तनार्थमिति निवर्तनरूपं प्रयोजनमुद्दिश्य कारणान्तदीयास्तिक्यवायति१
वा.रा. शयस्य लोकेति प्रसिद्धिसंपादकरूपकारणात् नास्तिकवागुक्तामाहशी मुख्याक्षुद्रलस्य तव प्रसादनार्थमेतत् नास्तिकानामित्यादि उदीरितं २ २
भटी. इति श्रीयोध्याकांडे नवमोत्तमः सर्गः १०५ अथ वसिष्ठो भगवतो जावालिविषयकोपदारनं शायम्यिंते अभिषेकस्वीकारशेषतत्याबाल्लाणमा
२५१

579

सवापिकालोयमुपागतः शनैर्यथामयानास्तिकवागुदीरिता निवर्तनार्थं तव राम कारणात्प्रसा
दनार्थं च मयैतदीरितं ३९ इति श्रीअयोध्याकांडे नवोत्तरशततः सर्गः १०९ क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु वसिष्ठः प्र
त्युवाच ह जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिं १ निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्र
वीत् इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे २ सर्वं सलिलमेवासीत्पृथिवी तत्र निर्मिता ततः
समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूर्दैवतैः सह ३ ॥

॥ ३ श्रीरामाय

रभाज्येष्ठाभिषेकरूपं फलावांस्कथयति क्रुद्धमित्यादि गतागतिं परलोकगमनं ततः पुनरिहागतिं च अनेन नास्तिकतामूलं जाबालोक्तौ १
लोकनाथ इत्यनेन लोकनाथो वा तत्त्वसे धनयति २ सर्वमिति पूर्वोहतेनेपत्यते सर्वं जगत् यदाहादीसलिलविग्रहहिरण्यगर्भात्मनाव१
स्थितमभूत् तत्र सलिलातः पृथिवी निर्मिता सलिलरूपेण भगवता तेन कयाचलाविराइदैवतैः सहस्याभिर्वीभूतानामुद्भवप्राविशदित्यार्थ २५१

580 ततः सः त्रिलिंविराजो विस्वात्मकोंशो वराहरूपो भूत्वा वसुंधरां प्रोजहार तस्यैव विहाराजो रतः प्रधानः स्वच्छिद्या पारवानं यो ब्रह्मा इति व्यवह्रियमाण
सर्वं जगत्सुतैः सह निजानुग्रह प्राप्त स्रष्टृगादिशक्तिमद्भिर्दक्षादिभिः सह असृजत् ४ नन्वसावेव मरीच्यादिर्नेत्याह आकाशप्रभव इति आकाश

सवराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधरां असृजच्च जगत्सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ४ आकाशप्रभवो
ब्रह्मा शाश्वतो नित्यअव्ययः तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ५ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे म
नुर्वैवस्वतः स्वयं स तु प्रजापतिः पूर्वं मिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ६ यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना
मही तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकं ७ इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः कु
क्षेरथात्मजो वीरो विकुक्षिरुपपद्यत ८ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् बाणस्य च महा
बाहुः अनरण्यो महातपाः ९ नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्न दुर्भिक्षः सतां वरे अनरण्ये महाराजे तस्करो वा
पि कश्चन १० अनरण्यान्महाराज पृथू राजा बभूव ह तस्मात्पृथोर्महातेजास्त्रिश

पद्येन कारणोपाधिकं ब्रह्मेश्वरा
ख्यं ब्रह्मेति त्रिस्पर्शि ग्रहणां अस्मिन् शास्त्रे तन्निरूपणा च पतान्यापेक्षिकाणि तस्माद्विराजो ब्रह्मणः ५ तत्र मन्वन्तराणां मानसी सृष्टिः मानोः देवे
इक्ष्वाकुः ६ तस्य समानां तत्र विपत्तानि समृद्धा वसुः समृद्ध वसना मही सर्वभूतापि त्रामनुनेति शेषः ७ विश्रुतः प्रसिद्धः ८ ९ सतां वरिष्ठ

क्षेमः अस्मिन् अनरण्ये राज्यं कुर्वति नानावृष्टिर्न न्यूनवृष्टिर्नाभूत् इत्यर्थः १० ॥

श्री. वा. रा. प्रटी. ५५५

581

स त्रिशंकुः सम्यग्वचनात्तीयात् भगवतो विश्वामित्रस्य सत्यप्रतिज्ञानान्मा १२ धुंधुमाराद्युवनाश्व इति त्रिशंकुतः मोयुवनाश्व इत्यत्र मंत्रमूर्यमप्णंक
स्यांतरविषयं यद्वात्पत्रत्रिशंकुसुतः द्वंद्वस्यार्थः १३ ध्रुवसंधिः सुसंधिरिति तत्र ध्रुवसंधिर्ज्येष्ठः तस्य ज्ञाबलेबनेनाशेषो ध्याराज्ये परंपरावचनेन ज्ञे

ततस्तद्वचनाद्धीरो सशरीरो दिवं गतः त्रिशंकोरभवत्सूनुर्धुंधुमारो महायशाः १२ धुंधुमारान्महाते-
जा युवनाश्वो व्यजायत युवनाश्वसुतः श्रीमान्मांधाता समपद्यत १३ मांधातुस्तु महातेजाः सुसंधि-
रुदपद्यत सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् १४ यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः भरता-
त्तु महाबाहोरसितो नाम जायत १५ यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यंत शत्रवः हैहयास्तालजंघाश्च शूरा-
श्च शशविंदवः १६ तांस्तु सर्वान्प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसं १८ ववंदे पद्मपत्रा-
क्षी कांक्षिणी पुत्रमुत्तमं एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै गरलं ददौ १९ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवंतमु-
पाश्रितः तमृषिं साभ्युपागम्य कालिंदी त्वभ्यवादयत २० स तामभवदप्रीतो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि प्रवसे

हस्यैवाभिषेक इति सूचिते १४ १५ यस्य भरतस्य पुत्रे प्रतिशत्रव उदपद्यंत सोऽभवदित्यन्वयः १६ तानैहहयादिचतुर्विधशत्रून युद्धे तस्मै संप्रति व्यूह्य व्यवस्थितो
पि शत्रुबाहुल्यात् न च केदापाकर इति युद्धात्प्रवासितः संजातस्तत्रासौ बभूव शत्रुजयोद्देशेन हिमवन्तमभिरितपसे जगामेत्यन्वयः १७ इति श्रुतिः प्रसिद्धिः १८

भविष्यत्संगिविमसमनि ... कालिंदीकृतिः १८ २१

नवमेध्याये कांडे ख्यातः प्रायंश ९. २१

१५२

582

तेनैवसहस्नातइतिशेषः २३ २४ आख्यानयतस्तपुत्रैरितिशेषः इत्यादीन्दिनोभूत्वा वेगेन खननवेगेन त्रासयानदहेजयत् २५ २७ येनकुलतस्येनयेनरघु
एणराघवपदवाच्याः २८ रथोः पुत्रोः प्रवृद्धादिनामवनष्टयनप्रसिद्धः २९ ३० कल्माषपादपुत्रः शंखणनामायः शंखणस्तनयस्सिद्धं वीर्यपराक्रमं युद्ध

धार्मिकस्तस्य भीमस्य वंशकर्तारिसूदनः स्कन्धप्रदत्तिणं कृत्वा मन्त्रिणं मन्त्रमाभ्य च २२ पद्मपत्रसमा
नाक्षि पद्मगर्भसमप्रभं ततः सागर्भमागमपत्नीपुत्रमजायत २३ सपुत्त्वान्तगरस्तस्यैदनागर्भजि
तोतया गरेण सहतेनैव तस्मात्सगरोभवत् २४ सराजा सगरोनामयः समुद्रमखानयत् हृष्टापा
वेणीवेगेन त्रासयानद्दुमाः प्रजाः २५ असमंजस्तु पुत्रोभूत्सगरस्यातिनः स्कृत जीवन्नेवसपित्रात्यक्ति
स्तः पापकर्मकृत २६ अंशुमानस्य पुत्रोभूदसमंजस्य वीर्यवान् दिलीपोंशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भ
गीरथः २७ भगीरथाककुत्स्थस्य काकुत्स्थायेननस्मृताः ककुत्स्थस्य तु पुत्रोभूद्रघुर्येन तु राघवः २८
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः कल्माषपादसौदासइत्येवं प्रथितो भुवि २९ कल्माषपादपु
त्रोभूच्छंखणस्त्विति नः स्मृत यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहसैन्यो व्यनीनशत् ३० शंखणस्य तु पुत्रोभू
च्छूरः श्रीमान्सुदर्शनः सुदर्शन(स्यत)स्यापितवर्णास्य(न्न) शीघ्रगः ३१ ॥ ८

शार्यदैवान्सहसैन्यो व्यनीनशत् नष्टोभूत्
स्तार्योशिति निकनकः नीर्णस्तु यः शंखणः सतद्वीर्यं वसिष्ठवीर्यमासाद्य तत्तच्छापात् राक्षसत्वं प्राप्य कल्माषपादो राक्षसभावेन सहसैन्यो स्वपुत्रं

श्री. वा.रा. टी. २८३

583

३३ अजेनाभागज्येष्ठपुत्रः ३४ दायादः संततः दायादौ सुतत्वांधवौ ततस्मात्स्वकंराज्यंमहाण ३५ पूर्वमेजे विद्यमानेः वरःकनिष्ठोनाभिषिच्यते
अपितुज्येष्ठएवाभिषिच्यते ३६ कुलधर्मंकुलक्रमागतंज्येष्ठाभिषेकधर्मंविहातुंनार्हसिप्रभूतराष्ट्रांप्रभूतावांरदेशां ३७ इतिरामाभिरामाय

शीघ्रगस्यमरुःपुत्रोमरोःपुत्रःप्रशुश्रुकः प्रशुश्रुकस्यपुत्रोभूदंबरीषोमहामतिः ३१ अंबरीषस्यपु
त्रोभून्नहुषःसत्यविक्रमः नहुषस्यचनाभागपुत्रःपरमधार्मिकः ३२ अजश्चसुव्रतश्चैवनाभागस्यसु
तावुभौ अजस्यचैवधर्मात्माराजादशरथःसुतः ३३ तस्यज्येष्ठोसिदायादोरामइत्यभिविश्रुतः त
द्गृहाणस्वकंराज्यमवेक्षस्वजगन्नृप ३४ इक्ष्वाकूणांहिसर्वेषांराजाभवतिपूर्वजः पूर्वजेनावरःपुत्रो
ज्येष्ठोराज्याभिषिच्यते ३५ सराघवाणांकुलधर्ममात्मनःसनातनंनाद्यविहातुमर्हसि प्रभूतरत्ना
मनुशाधिमेदिनींप्रभूतराष्ट्रांपितृवन्महायशाः ३६ इतिअयोध्याकांडेदशोत्तरशततमःसर्गः ११०
वसिष्ठःसतदारामंमुक्त्वाराजपुरोहितः अब्रवीद्धर्मसंयुक्तंपुनरेवापरंवचः १ पुरुषस्येहजातस्
यभवन्तिगुरवःसदा आचार्यश्चैवकाकुत्स्थपितामाताचराघव २ ॥

योध्याकांडेदशाधिकशततमःसर्गः ११० मनु
मारभ्यतत्तदन्वये ज्येष्ठेनैवराज्यंपाल्यते इतिन्यायेननिवर्त्यमानस्यापितृदत्तांगीकारमालोच्यपितृवचनादपिमहत्तरंगुरोःपदमितिवाक्यमुपक्रमेनेवसि

२८३ रा॰टी॰ ॥

584

जनयति शरीरमात्रेण प्रसंज्ञां ददाति उपनयनसंस्कारपूर्वं वेदविषयां प्रज्ञां ददाति तस्मादाचार्यपदगुरुसमवाये गुरुरुच्यते तदुक्तमापस्तंबेन स आ
चार्यः स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः पीयेत्व आचार्यो विषनिस्तलभ शाकृतं मलज्ञ शरीर
मिति ३ तात निवर्त्तेः नातिवर्तेथाः सतां निर्धारणे न भवतीत्यर्थः परिषदः ससंबंधिनः श्रेण्यः ज्ञातयो बांधवाः नृपाः सेवकनृपाः प्रवरज्ञातृपथमेव
वर्तमानो निर्धर्यः मातुः शुश्रूषणे वचनं च ४ ५ । चन्द्रवर्तितं नार्हसीत्यर्थः पितृशब्दनिर्दिष्टा मानागौरवेण तिरिव्यंतरमिति स्थलेतिनिरासाशयः ६

पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ३ स तेहं पितुराचार्य:
स्तव चैव परंतप मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्त्तेः सतां गतिं ४ इमा हि ते परिषदो ज्ञातयश्च नृपास्तथा ए
षु तात चरन्धर्मं नातिवर्त्तेः सतां गतिं ५ वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्त्तितुं अस्या हि वचनं कुर्वन्ना
तिवर्त्तेः सतां गतिं ६ भरतस्य वचः कुर्वन्याचमानस्य राघव आत्मानं नातिवर्त्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ७ ए
वं मधुरमुक्तः स गुरुणा राघवः स्वयं प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ८ यन्मातापितरौ वृत्तं तनये
कुरुतः सदा न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृते यथाशक्तिप्रदानेन स्नापनाच्छादनेन च नित्यं च प्रि
यवादेन तथा संवर्धनेन च १० ॥

आत्मानं नातिवर्तेः राज्यप्रत्यर्पणात्पूर्वं प्रतिनिवृत्तिर्याचमानस्य भरतस्य वचः कुर्वन्नित्यर्थः ८ मातापि
तरौ उतनेतनये कुरुतः षाडशेषु उपसापकरं कुर्वतः ताभ्यां कृतमुपकारं रूपं वस्तु पतन्नसुप्रतिकरं प्रशक्यप्रत्युपकारमित्यर्थः ९ तदेवाह यथा
शक्तिप्रदानेन बालस्य जीवनार्थं पदार्थभोजनशक्त्यनुरोधतः दीयमानादिप्रदानेन उच्छादनेन स्नानेन तिलपिष्टादिना संवर्धनं क्रीडनपदे यंताभ्यां

श्री. वा. रा. टी. ५८५

585

पिताऽस्यादकः पितामनन्तुगौ णः पिता यदा ज्ञापयत्तवनवासरूपं एवं च भवदाज्ञानः पूर्वं तेनाज्ञादानात् मया ज्ञापयामिति प्रतिज्ञानात् भवताज्ञाया

पितृवन्यथाकरणं मध्यमात्मनमनुचिन्तमिति भावः ॥ ११ प्रत्तनंतरं समीपवर्तिने १२ आर्यं प्रत्युपवेशनकर्मकरिष्यइत्यर्थः तथोपरोऽवासस्य

इहारसमीपेत्यक शुभयात्वं च कार्यसिद्धि निराहारतया यावगुर्हितानन्नस्य एकपार्श्वेनैव पार्श्वेतरयोरिति निराहितोऽन शामिति १३ एतदुत्तरेने

राहारइत्यादि एवं प्रतिज्ञमिति कृतकल्मषस्तः यत्न हीनः कृतो हि जः अनमरणमयथासयनत्र हरणायायम एव हारिशेते नष्टदेहं शयेयावनमाम

महिराजादशरथः पिताजनपिता मम यात्तापपन्नो यत्तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ एवमुक्त्वेनरा

मेणभरतः प्रत्यनंतरं उवाच विपुलोरस्कः सूतं परजुमेनाः १२ इहतु स्थंडिले शीघ्रं कुशानास्तर

सारथे आर्यं प्रत्युपवेत्स्यामि यावन्मे संप्रसीदति १३ निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः

शये पुरस्ताच्छालायां यावन्मां प्रतियास्यति १४ सतु राममवेक्षंतं सुमंत्रंपेक्ष्य दुर्मनाः कुशोत्तरमुप

स्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयं तमुवाच महातेजा राजर्षिसत्तमः किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे

मोरा

ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान् रोद्धुमिहार्हति

इवनतनुसंगीकृत्य प्रतिपास्यति प्रयोग्याप्यामित्यर्थः स्तीर्य १४ तत्र भरतः रामसमवेक्षंतं प्रतीक्षमा

ण सुमंत्रं दृष्ट्वा नदनुवीर्या कुशानयनेविलंबमानमिति यावत् कुशोत्तरे कुशोत्तरं कुशास्तरणं स्वयमेवोपस्थाप्य आस्तीर्य भूमावेवास्थितः प्रत्युपवे

शनमनुष्ठितवानित्यर्थः १५ किं कुर्वाणं किमस्याभिप्रेत्य कुर्वाणं १६ ब्राह्मणः धनादिनानिमित्तेन विशेषः एकपार्श्वेनेति प्रत्युपवेशधर्मो यलक्षणं अनेन

[illegible] १३

[illegible] २

२५५

586

तस्मादुत्तिष्ठेति १८ आसीन एव प्रायोपविष्ट एव नानुशासथ यन्नानुशिष्टेत्यर्थः इति उवाचेत्यन्वयः १९ काकुत्स्थं प्रति राघवो भवान् वदतः सम्यग्वदतीति जा-
नीमः एषोपि महाभोगो रामः पितुर्वचसि तिष्ठति तदपि सम्यगेव यदेव मतस्ते न वन्यर्थे अत्र भगवता सुव्यावर्तनेन निश्चयेन तामपि रोराहीना मेतयोस्मि विध-
यालानुकूलवचनप्रयोगः कारितः भरतस्यानुपयाः स्थापनायत्वोष्टकनिष्ठैनैवं वर्तितव्यमिति लोकव्यवहारबोधनाय च तथा प्रवर्तनमिति

उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतं पुरवर्यमितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव १८ आसीनस्त्वेव भरतः
पौरजानपदं जनं उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ १९ ते तदोचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः
काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः २० एषोपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति अत एव न श-
क्ताः स्मो व्यावर्तयितुमञ्जसा तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् एतन्निबोध वचनं सुहृदां धर्म-
चक्षुषां २१ एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक्संपश्य राघव उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकं २२ अथ-
ोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः शृणुयुस्तथा २३ न याचे पितरं
राज्यं नानुशासामि मातरं एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवं २४ यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः
अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः २५ धर्मात्मा तस्य सत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः

प्रतिभाति २० रामो वचनमब्रवीदिति भरतं प्रतीति शेषः धर्मचक्षुषां धर्मैकदर्शिनां तिवो धर्मज्ञ २२ उभयं तद्विषयं वचनं श्रुत्वा संपश्य विचारेणापि
कर्तव्यमिति शेषः मुश्रान् अस्मयोः केऽरुरु इति शेषः नन्वात्मनाह उत्तिष्ठेति तत्क्रिया विहितप्रायोपवेशनप्रायश्चित्तमाह मां च स्पृश तथोदकं उदक ।
स्पर्शाचमनार्थं परिषदः सभ्याः २४ न चायेन वाचितं वाज्ञानुशासामि नानुशिष्टवान् शार्वीषः नानुजानामि वनवासायेति शेषः २५ अहमेव

प्रतिनिधिनिवेशः २८ स[illegible] २२

श्री.
रा.
अयो.
२५५

587

यज्जीवता पित्रा विक्रितं मूल्यं गृहीत्वा दत्तं आहितं आधिरूपेण स्थितं क्रीतं मूल्यं दत्त्वा स्वीकृतं एवं विधं राज्यं कैकेय्या आधिरूपेण दत्तं विक्रीतं वेति भावः २८ उ०
याम्यि: प्रतिनिधि: जुगुप्सितं त्वं तत्समर्थत्वात् असमर्थे हि कर्तरि स विहितः ३ क्रोशक्रतो च प्रकृतत्व वरद्वयरूपं प्रणाव करणे यत्नात्त्वद्रूपका
रकृतत्वाच्च तस्या स्या: मातुस्तस्या पितुश्च वचनमवश्यमेव कार्यमिति शेषः अयुक्तवादिनेत्युत्तरौ एव बलिष्ठस्य त्वा इमादि विषयत्वेत्यादि निभावः २९ अ

विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम । न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥ उपधिर्नैमया
कार्यो वनवासे जुगुप्सितः । युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥ जानामि भरतं क्षान्तं गुरुस
त्कारकारिणम् । सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ॥ ३० ॥ अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः ।
भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥ वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् । अनृतान्मो
चयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥ इत्येकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ तमप्रतिममतोजा भ्रात्रा रामस्तु हर्षि
तः । विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समवेता महर्षयः ॥ १ ॥ अन्तर्हितास्त्वृषिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः । तौ भ्रातरौ राम

त्वं भरतेन सर्वमेव कल्याणं राज्यपरिपालनादिरूपं संभावयामीति शेषः ३१ तद्वचनं कैकेयीवचनं मोचय अनेन मोचयमानेनन एवं मद्भक्तकरणेन त्वयि पिन
रमनृतात् मोचयेति ध्वनितं ३२ इति अयोध्याकांडे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥ आरभ्यामितप्रार्थीं तृतीयाभ्रात्रोः संगममित्यर्थः संगमं प्रेक्ष्य अभिविस्मि
ताः तत्त्वन्वयः समवेताः सार्थरावणवधसंपत्यन्त्रस्थले समवेता महर्षयो नारदाद्याः १ अन्तर्हिताः जयो संगमं द्रष्टुमागतः खेचरस्वरूपा आकाशस्थाः २५५

588

।धर्मेविक्रमैषामेमार्गेवर्तिनोउभयोःसंभाषांसंभाषणंशृण्वतोभार्भास्पृहयामहेश्रीताभवामःयद्वातारृशःसंभाषणंश्रोतंश्रुतःश्रुतवैच्छामहेइति ३ सं
शुतापकसत्यंधामाः ४ पितरंयथवेदसेपितुःसर्वपदीक्रमीत्यर्थः ५ सदान्स्त्रगांमहान्तगांसुनाग्रकृतसमीचीनानुष्ठानेनयासर्वतोऽन्वगांमित्यर्थः ध्र
न्तगांनात् रामप्रतिनत्त्वेनिशोधःयदिरामइहानोविपरीतंकुर्यात् प्रतिनिषिद्धाराचानतिष्ठेतदानेयितःश्रुतःस्वर्गान्भ्रंशायवेतिध्वनिः ६० ध्रमप्रज्ञय

महार्यौराजशुश्रौहौधर्मत्तौधर्मविक्रमौ कृतावयंहिसंभाषामभयोःस्पृहयामहे ३ ततस्त्वृषिगणाः।
त्विप्रेदशग्रीववधैषिणाः भरतंराजशार्दूलमित्यूचुःसंगताःवतः ४ कुलेजातमहाप्राज्ञमहावृत्तम।
हायशः ग्राह्यंरामस्यवाक्यंतेपितरंयद्यवेदसे ५ सदान्तृणामिमंरामंवयमिच्छामहेपितुः ध्रन्तृणता
वकेकेयाःस्वर्गंदशरथोगतः ६ एतावदुक्त्वावचनंगंधर्वाःसमहर्षयः राजर्षयश्चैवतथासर्वेस्वां।
स्वांगतिंगताः ७ ह्लादितस्तेनवाक्येनशुभेभशुभदर्शनः रामःसंहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ८
तत्रमाणगात्रस्तुभरतःसवाचासज्जमानया कृतांजलिरिदंवाक्यंराघवंपुनरब्रवीत् ९ रामधर्मम
मेमंपश्यकुलधर्मानुसंततं कर्तुमर्हसिकाकुत्स्थममानवचनंगावनाम् १०

ते. सम्यग्मेधर्मैतोरदिनवंतइत्युक्त्वाति
त्यर्थः ८ ज्ञसन्नगात्रउद्विग्नगात्रःतस्तंतिपादांतरं ९ रामइमंधर्मंज्येष्ठस्यराज्यमित्येवंरूपंकुलेकुलेधर्मानुयाः उसंततंसर्वधर्मंमयाप्रेक्ष्यकाल
धर्मीक्षसंततनमितिपाठेधर्मेण्ठकं ध्रयवाकालधर्मान्कालकृतस्वपाधिमन्निष्ठमदभावलक्ष्मणानृद्विचार्यममानु:कैमस्त्वयाश्चयाचा

८

कि०कि० ९ ॥

श्री. वा.रा. अटी. २५८

अथ कालहानेरसमर्थत्वेन शक्तिं दर्शयति रक्षितुमिति एकोऽसहायः रक्तान् ११ हि यतस्त्वामेव प्रतीक्षन्ते १२ अतइदं राज्यं प्रतिपद्य स्वीकृत्य कस्मिं
श्चित्स्थापय हि यतः स त्वं हे गतराज्यो लोकपालने शक्तिमान् भगवति शक्तिमान्स्त्वीपि पादेश्च यं मदीय इति स्वीकारमात्रेण लोकस्मिन्नमसुप्रा
लने शक्तिमानसि रामस्य राज्यमिति पतावल्लोकपरिपालने पदितं सहाय्यं तथेत्यर्थः १३ एवं उत्क्रम्य करे १४ स्वयमंके कृत्वेत्यन्वयः १५ इयं बुद्धिर्मद

589

रक्षितं समहं राज्यमहमेकस्त्वनोत्सहे पौरजानपदेश्चापि रक्तानुरंजयितुं तदा ॥ ज्ञातयश्चापि यो
धाश्च मित्राणि सुहृदस्तथा स्वतः त्वामेव हि प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः १२ इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय
प्रतिपद्य हि शक्तिमान्स हि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने १३ एवमुक्त्वापतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा
भृशं संप्रार्थयामास राघवेति प्रियंवदः १४ तमंके भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् श्यामं नलिनपत्रा
क्षं मत्तहंसस्वरः स्वयं १५ आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृ
थिवीमपि १६ अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मंत्रिभिः सर्वकार्याणि संमंत्र्य सुमहान्त्यपि कारय १७
लक्ष्मीश्चंद्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः १८ ॥

त्वया सा विरोधिनी सा यत्तेनौ गीकृत्य स्थापन विषया न आगता त्वां सा स्वजा स्वाभाविकी गुरुमेव या शास्त्रोयो विनयः पितृ सात् जन्या च इत्यत राह
सर्वेडू शतिर्भावः अथ यातया सा शक्तिपालने सानास्त्येवेत्याह स्वशमिति १६ अमात्याः प्रधानमंत्रिमः मंत्रिणउपमंत्रिणः कारयराज्ञमिति
शेषः ॥ अथ मा चनयापि इदानीं पराहति रशक्यत्वाह लक्ष्मीरित्यादि पितुः प्रतिज्ञां न त्यजेयमिति शेषः १८ ॥ ७ १८

कामात्तवकृतस्नेहात् लोभात्तद्राज्ये नृराज्यकरणलोभात् तुभ्यं मात्रा तव मात्राथष्टार्थं वत्यर्थीयदि देहं कृतं तेन तत्त्वानिष्टमिति मनसि न कर्तव्यं मदात्
येति शेषः अत एव तस्यां मातृवदेव वर्तितव्यं विश्वस्तवत् तदहमिति वर्तितः कामात्तद्देवानामिच्छातः लोभाद्वा लोभादेवेनेषां देवराज्यलोभात् तव
मात्रादेवैरेवमंथराद्वारा स्वहंकृतं कार्यमिति भावः यथा शेषं शाश्वतं १९ प्रतिपच्चंद्रदर्शनमिज्यनेनतद्वदाह्लादकारिणीपदर्शनं वंद्यर्थिस्तन्विस्म
दर्शनं वस्तुवितं २० एते इदं जगत्प्रिहितं अधिरोह हेतुनानेन भवद्राज्ये नस्थानीयपादुके यो प्रतिविधिभूतयोराराम हृदयेन राज्यप्रतिपत्तिः कामितान
पषावप्रार्थनावसिष्ठनियोगानंतरं देवाध्याभरद्वाजेप्रतिपत्तेप्रयच्छसंलष्टः पादुके हेमभूषिते इति विसिष्टाक्तिनेनवद्धमानतान्यतिनिधिनम

कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतं न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् १९ एवं ब्रुवाणं
भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चंद्रदर्शनं २० अधिरोहार्य पादाभ्यां पादु
के हेमभूषिते एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः २१ सोधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यवमु
च्य ते प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने २२ स पादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् चतुर्द
श हि वर्षाणि जटाचीरधरो ह्यहम् २३

वाहपतेहीमाहिता २१ सरामः पादुके विरु ... त्यव्यवमुच्यप्रत्यस्ततो वरुह्य भरतायप्रायच्छत् प
नेनप्रतिनिधित्वानुज्ञा राज्यरक्षानियोगः प्रतिपद्यस्यापयेविति विरंभरतप्रार्थनेनवसाधितं अधिरोहणेन शक्तिविशेषस्तत्रस्थापनयदर्शनेन
नसर्वेतत्त्वसंपत्तिरितिवाध्येनतद्रूपायेत्तातानदानाताभ्यां च भरतः दितिनिमन्त्वपादितिनाभ्यां पादुकाभ्यां तद्दर्शनमात्रेणादशविषयो भगव
तएवमास्तेतितानातयावव्यवहारमकरोदित्यर्थः भरतस्तु यावत्तन्याः वनाराद्यक्षोदितसार्वत्वसत्यनेनमहविन भगवत्तस्पर्शभावेननोपि
सार्वत्वदानशक्तिमत्त्वमिति भगवन्माहात्म्यातिशयद्योतमेसंप्रवरत्वंच सूचितं २२ जटाचीरधर इत्यादिना राज्यकृतभोगाभावः सूचितः २३ ॥

श्री॰
वा॰रा॰
युद्ध॰
२९१

591

२४ राज्यं तेऽत्र राज्यव्यापारेऽन्यस्तव तु व्याप्तिर्विचिन्त्यः चतुर्दशे वर्षे संपूर्णे पंचदशवर्षाद्य दिवसे यदि त्वां न द्रक्ष्यामि तदाग्निं प्रवेक्ष्यामि २५ २७ शत्रोर्निरोधकरणाय निःशेषः २८ सेयं परिगृह्यापि रसेन निःशेषः उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्यगजमस्तके तत्कालाभिषिक्त राजाधिरोहणाय येनि शेषः सर्वलो

फलमूलाशना वीर भवता भरतेन च नवागमनमाकांक्षन् सेवेन गताहृहिः २४ तव पादुकयोर्न्यस्य
स्यते परंतप चतुर्दशाहे संपूर्णे वर्षे हानिरहेतमम २५ न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनं तथे
ति ब्रुवति तावत्ते परिष्वज्य सादरं २६ शत्रुघ्नं परिष्वज्य वचनं चेदमब्रवीत् मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं
उपकृतोपदि २७ मया च सीतया चैव शिरसाभिरतु नेदन इत्युक्त्वाश्रुपरीतात्मा त्वोधान रविसमं सहेह २८ स
पादुके ते भरतः सलक्ष्मणेन महोज्वले स पादौ स्व यमेवित् प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं चकार रवं चानम
तोगमूर्धनि २९ यथा नरेंद्रो प्रतिष्ठं तं जनं गुरुं स्वमेधीन् सकृतीत्तथा तु सो वासजं यद्वा उवश
येन स्थितः स धर्मे हिमवानिवाचलः ३० तु मातनरोवाषाण गृहीतके व्याउरवेन नाम भ्रयिते हि शेकः
संचैव मातरोभिवाप सर्वी हदक्तं रीत्वा प्रविवेश रामः ३१ अध्यायः ११२ ततः शिरसि कृत्वा तु पा
दुके भरतस्तदा आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नसहितस्तदा । वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः

कर्तव्याप्सार्थमेतत् २९ ३० सर्वाः सकैकेय्यादोषराहित्यं सूचितं कृतं कृदन्तिव ३१ इति द्वादशः सर्गः ११२ ततइतिपूर्वं सर्वकालो कृतानायज
गमस्तके स्थापयित्वा पुनः सादरं ततः आदाय समस्तके कृत्वेत्यर्थः यद्वा शिरसि मस्तगजनशिरसीत्यर्थः । मंत्रेणादकार्यविचारेश्रेष्ठेनेत्यर्थः

प्रयाणः भरतमातृसमागमः सर्गः ११

रामायणे २११

२९१

592 मंदाकिनीं चित्रकूटोत्तरपार्श्ववर्तिनीं प्रदक्षिणमिति उत्तरपार्श्वस्थां मंदाकिनीं प्राप्य प्राङ्मुखास्तस्या गमनात्सिद्धेन सप्रदक्षिणीकरणं ३ पार्श्वेनारण्य
स्येव ४ यत्र यमुना दक्षिणकूले अतएव चित्रकूटस्याहराव अनेन यमुनादक्षिणतटे किंचिद्भरद्वाजाश्रम इति ज्ञायते अतएवाग्रे भरद्वाजाश्रम इति ज्ञाय
ते अतएवाग्रे भरद्वाजमवरुणतरं नवक्तुमनानीतेति वदन्ति सप्रातनतत्र स्थितिस्तत्र रामभरतयोः संवादेऽशिष्यहाराचारादिति ज्ञातमिति वा ५ ५

मंदाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिं ३ पश्यन्तो धान्य
सहस्राणि रम्याणि विविधानि च प्रययौ तत्स पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ४ अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भ
रतस्तदा आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ५ स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य वीर्यवान् अव
तीर्य रथात्पादौ ववन्दे कुलनन्दनः ६ ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् अपि कृत्यं कृतं तात रा
मेण च समागतं ७ एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ८
स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ९ पितुः प्रति
ज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम १० ॥ ५ १

६ कृत्यं कर्म वो ज्ञातुमपि अपिः प्रश्ने कृत्यमेवाह रामेण चेति ७ ८ गुरुणा वसिष्ठेन याच्यमानो परमप्रीतिः सत्यपरिपालनविषय इति शेषः ९
या कैकेयीनिमित्तं मम पितुः प्रतिज्ञा चतुर्दशवर्षाणि रामेण वने वस्तव्यमिति तामेव पितुः प्रतिज्ञां पालयिष्यामीति संबंधः १० एवमुक्तः
रामेणेति शेषः ११ प्रयच्छतीति निश्चितेनेति शेषः अप्राप्तप्राप्तियोगः प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः नन्वकरोमवतीति यत्तदाह रामस्य सावेदस्य संपादनेनेति।

॥ ११४ ॥ रा०

श्री॰
रामा॰
अयो॰
२५८

593

हेमविकृते हेम्ना विचित्रे तथा कृते मम राज्याय मम राज्यरक्षार्थं पादुग्रहार्थमित्यर्थः १२ १५ यदार्यं श्रेष्ठमनुचरितं त्वयि तिष्ठेदिति यत्तत् अनुरूपमुदके
तिष्ठेति तिष्ठेदिति वचनं चित्रं निम्ने तिलप्रसममयतं १६ १७ उक्तवाक्यं उक्तवाक्यं कृतवानिति शेषः आमंत्रयितुमारेभे आमंत्रणं कृतवान् १८ २० यमुनां तीर्त्वा गं-

एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह वाक्यं वाक्यविशारदं राघवं वचनेन महत् ॥ एते प्रयच्छ संहृष्टः
पादुके हेमभूषिते अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरो भव १२ एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मु-
खः स्थितः पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ १३ निवृत्तोहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना अयोध्या-
मेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे १४ एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः भरद्वाजः शुभतरं मुनि-
र्वाक्यमुदाहरत् १५ नैतच्चित्रं नरव्याघ्रे शीलवृत्तविदां वरे यदार्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्ने वृष्टिमिवोदकं १६
अमृतः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः १७ तमृषिं तु म-
हाप्राज्ञमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः आमंत्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च १८ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं
पुनः पुनः भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मंत्रिभिः १९ यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः पु-
नर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी २० ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीं ददृशुस्तां पुनः
सर्वे गंगां शिवजलां नदीं २१ तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सहबांधवः शृंगवेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः २२

गां यमुनां तीर्त्वा गंगां ददृशुरिति यमुनां तीर्त्वा तस्मिन्नेव दिने भरद्वाजं दृष्ट्वा गंगां ददृशुरित्यर्थः इति कश्चित् सर्वेंकरीत्या सामंजस्याद्धेयं जलस्पर्शि वने रम्ये

594 विपत्त्याविधुरस्यशोभातिसकाशानिरलंकाला २४ इत्यार्षेअयोध्याकांडेत्रयोदशाधिकशततमःसर्गः ॥११३॥ उपयान् उपगच्छन् । विडालादिभिश्चरि-
तांतत्सौवारवतीप्राप्तमंत्रालीनानिश्चिष्टानिनरसणानिकवाटानियस्यांतिमिरेणालक्ष्यतांप्राप्ता अतएवकालीनतपवाप्रकाशामिवा
स्थितामयोध्यांप्रविवेशेत्स्वयः २ राहुशत्रोःस्वंडस्यप्रियायादिवैश्वर्यणउक्ता अतएवप्रज्वलितप्रभास्वरभ्युदितेनग्रहेणराहुणापीडितमर्त्

भरतोऽदुःखसंतप्तःसारथिंवेदमब्रवीत् सारथेपश्यविध्वस्ताह्ययोध्यानप्रकाशते निराकाराति
रानंदादीनाप्रतिहृतमनुना २४ इतिश्रीअयोध्याकांडेत्रयोदशशततमःसर्गः ॥११३॥ स्निग्धगंभीरघोषेण
स्यंदनेनोपयान्प्रभुः अयोध्यांभरतःक्षिप्रंप्रविवेशमहायशाः १ विडालोलूकचरितामालीन
नरवारणाम् तिमिराभ्याहतांकालीमप्रकाशांनिशामिव २ राहुःशत्रोःप्रियपत्नीश्रियाप्रज्वलि
तप्रभां ग्रहेणाभ्युदितेनैकांरोहिणीमिवपीडितां ३ अल्पोष्णक्षुब्धसलिलांघर्मोत्तप्तविहंगमां
लीनमीनझषग्राहांकृशांगिरिनदीमिव ४ विधूमामिवहेमाभांशिखामग्नेःसमुत्थितां हविर ५

कांअतएवैकामसहायांरोहिणीमिवस्थितां ३ श्रांतएवषादलोदंलघंचसलिलंयास्यासाकषोमत्स्यविशेषः तुच्छोन्यार्थं ४ विधू-
मामतएवहेमाभांअग्नेःसमुत्थितांशिखामिवपूर्वंरामस्थितिसमयेजाज्वल्यमानमुपरतयास्थितापश्चाद्रामविवासनेकालेहविरभुक्ति
तांहोमीयपयःसिक्तांअतएवविप्रलयंगतांशिखामिवास्थितां अध्वराग्नेःसमुत्थितामितिपाठेवक्तुंसंभवः तत्रापिअर्थःप्राग्वदेवशिखामि

श्री. ६ समुत्थितं गजवल्लमारुतेन समुत्थितांश्च नपवस्तफेनां स्वस्वनाम्नूर्मिमिव भूत्वा नत्तरहरं श्रूपंयश्चापयस्था त्प्रशांतमारुतेनोदुल्लंघ्य भूतां कंपिताम
गा.गा. न्यवनिस्वनां सागरस्य जलोर्मिमिव स्थितां ७ युत्तायुधैः स्यादिभिः प्रभिन्नैः शस्तैः सत्याकालैयागकालेनिर्हतेसमामेसतिः ८ गोष्ठंप्रवतेव
यु.टी. त्रस्थितां योद्धृश्रेष्ठेण श्रेष्ठगवान्वृषभेणद्वागवांप्रियेणज्यक्तां अतपवार्तेनते त्रास्तकां नवन्दएमचरंतीमथहर्येनीगवांनरुणहृषासोय
२५५
595

विध्वस्तकवचारुणगजवाजिरथध्वजां हतप्रवीरामापन्नांचमूमिवमहाहवे ६ सफेनां मस्तनां
भूत्वासागरस्यसमुत्थिता प्रशांतमारुतोद्भूतां जलोर्मिमिवनिस्वनां ७ सत्कायशस्त्रायुधैः सर्वै
रभिन्नैः प्रत्युद्यासकैः सत्याकालेसन्निहितैर्वेदिंगनवसामिव ८ गोष्ठमध्येस्थितामार्तामचरंती
नवंतृणं गोवृषेणपरित्यक्तां गवांपत्नीमिवोत्सुकां ९ प्रभाकरार्थैः स्फटिकैः प्रत्यर्द्धिर्वितेमे ः
विपुत्रां मणिभिर्जीर्णैरनेकैः मुक्तावलीमिव १० सहसाचरितांस्थानान्महीं पुण्यक्षयागतां संवृत
रश्मितिविस्तारां तारामिवदिवच्युतां ११ प्रघनर्ज्ञावसंजातेमंतभ्रमरशालिनी द्रुतदावाग्निविस्फु
लिङ्गक्रांतांवनलतामिव १२ ॥

त्रीतिवस्थितांगवांपंक्तिमिवेतिपाठांतरं पत्नीमित्यस्यपंक्तिमित्यर्थग्राहनचिंत्यं ९ प्रभाकरार्थैः पद्मरागाद्यैः स्फटिकाद्यैरितिकतकौ
कंतनदृकं १० स्थानात्सहसाचरितांपुण्यक्षयेतिलज्जमसमसंतं पुण्यक्षयेमतिमहीप्राप्नोसंहृतोपुतिविस्तारोयस्यास्तां ॥ इतिसप्तविंशे

२५५ [illegible] नाम १२

596

संमूर्च्छः शोकाकुलचित्तानिगमाचपरिजोपस्थायहा संमूर्च्छोजनसंचाररहितोनिगमः पंथा यस्मानिगमोनिरुद्धपथेदेशेरपथिवणिक्पथेसंदिग्ध
विपण्यापणाः यत्रवीथ्यायस्मा १३ क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमद्यैः भग्नैः शरावैः संहृतोहृतमयया १४ हृत्वाभूमितलाभिन्नपात्रैःकोभग्नाभयस्त

क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैः शरावैरभिसंहृतो हतशौंडमिवध्वस्तोपानभूमिमसंस्कृतो १४ हृत्वाभूमि
तलोनिस्ताहृकाणपात्रैः समाहृतो उपभुक्तोदकोभग्नैप्रपोनिपतितो मिव १५ विपुलोविततो
वैवभुक्तपाशान्तरस्त्रितो भूमौ वाणैर्विनिकृत्तोपतितोस्यामिवायुधान १६ सहसापुंडशौंडेन
सहयाराहेणवाहितो निहतोप्रतिसैन्येनवउवामिवपातितो १७ भरतस्त्वरथस्थः सनश्रीमान्
दशरथात्मजः वाहयेरथश्रेष्ठसारथिंवाक्यमब्रवीत् १८ किन्नुखल्वपगंभीरोमूर्च्छितोनलिशा
ब्दति यथापुरमयोध्यायांगीतवादित्रनिस्वनः १९ वारुणीमदगंधश्चमाल्यगंधश्चमूर्च्छितः
चंदनागरुगंधश्चनप्रवातिसमंगतः २० यानप्रवरघोषश्चस्निग्धश्चहयनिस्वनः प्रमत्तगजनादश्च
महांश्चरथनिस्वनः २१ नेदानींश्रूयतेपुर्यामस्यामेवविवासिते प्रमत्तनागरुगंधोश्चमहाहोम्म

नवरुजः २२॥

भग्नउपभुक्तोदकोसमाप्तोदकः १५ विपुलांविशालोविततोप्रभुक्तपाशोयत्रक्षोटपार्वंथमर्थपाशप्रत्रांतरस्त्रितांवाणैर्विनिकृत्तांछिन्नो
भ्राशधाऽजनखः पतितो १६ सहसावलात्कारेणवाहितोप्रधावितोप्रतिसेसेननिहतोमत्तस्वपातितो १७ १८ यथापुरस्यास्यापूर्वमनिशाम्यतेवल

अत्रकिंज्ञैर्मैरनियोजना १९ मदकरोगंधः मदगंधः मूर्च्छितोव्याप्तः २०।२१।२२

श्री॰ ममभ्रातासहेतिशेषः २४ अर्जितोयाख्दी शुक्लपंदतसंबंधिनीवासामारावेगवहस्थियारासहितामहोत्सवइवशोभेउदइवच २५ उततनगामिभिःसे।
रारा॰ तोषादुष्कृतगामिभिः २६ २८ हरैरुत्कर्षंकृतनशोकमभास्करदिनमिव एवंहिश्रूयते पुरादेवासुरेयुद्धेऽसुरैर्देवाःपराजिताःराज्ञाणाववभावःसुदा
अटी॰ दिवारात्रविभागरहितेकालेसत्यलोकातत्रत्यलोकैर्नदेवैःप्रार्थितस्यब्रह्मणोनियोगाद्रविसमरात्रेसूर्यांधिपत्यंवकारेतितीर्थः देवैरुत्कृष्टभा
३॰॰ पगतेरामेहितरुगणाः संतमानोपमंजने वर्हियोज्ञो नगकंति विज्ञमालाभराः नराः २२ नोत्सवाः से

597

प्रवर्ततेसमशोकार्दितेपुरे साहिनूनंममभ्राताउरसास्फतिगेता २४ नहिराजन्सयाप्युपेसा
सोरेवार्ज्जतीत्सया कदानुवल्लमेभ्रातामहोत्सवइवागतः २५ जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षमाक्रं
दाउदः तरुणाद्याकवषेत्सव रेकनगामिभिः २६ नमहिरयोध्यायांनूपमभ्मातिपद्मापरा इतिवृ
वन्सारथिनं दुःखिलोभरतस्तदा २७ अयोध्यां संप्रविश्येपवविवशवसतिपितुः तेनहीनांतरेद्वेणामि
हीनांगुहामिव २८ तदातदंतःपुरस्न ``` नप्रभेदेरिवातक्रुष्टमभास्करदिने निरीक्ष्यसर्वत्रविमक्त
मात्मावान्समोचवाष्पंभरतः २९ अध्यायः ११४ ततोनिक्षिप्यमातृस्ता अयोध्यायां दृढव्रतः भ
रतःशोकसंतप्तोगुरुनिदमथाब्रवीत् १ नेदिग्रामंगमिष्यामिसर्वानामंत्रयेत्रवः तत्रदुःखमिदंस॥
सहेयंराघवंविना २ ॥ ।

स्फुरद्दीनंदिनेकविस्फुतमंत्रोपमानमितिकतकः श्विमक्तंविगतसंस्कारंभक्तेसतितंसंस्फुरंतंचस्त्रितमि
तियावत् २९ इतिश्रीअयोध्याकांडेचतुर्दशः ११४ ततइति । अत्रअयोध्यायांमेवसहागमनेवारितेराघवंविनादुःखंयिन्स्भ्रात्वियोगजंदुःखमितिपा

॥ ८ १ ॥ राम ३..

नेत्रेवाहृगतस्येति ३ ४ ५ वंधुलव्धस्य वंधुजनपरिपालनेऽधिकस्पृहावतः आर्यश्रेष्ठेनानुमन्येत तत्र हृदयमिति शेषः ६ यथाभिलषितं स्वामि

गतश्चाहो दिवं राजा वनस्थः स गुरुर्मम रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ३ एतच्छ्रुत्वा शु
भं वाक्यं भरतस्य महात्मनः अब्रुवन्मंत्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ४ सुभृशं श्लाघनीयं च यदु
क्तं भरत त्वया वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ५ नित्यं ते बंधुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे
मार्गमार्यं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ६ मंत्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियं अब्रवी
त्सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ७ प्रहृष्टवदनः सर्वा मातॄः समभिभाष्य च आरुरोह रथं
श्रीमान् शत्रुघ्नेन समन्वितः ८ आरुह्य तु रथं शीघ्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ ययतुः परमप्रीतौ वृतौ
मंत्रिपुरोहितैः ९ अग्रतो गुरवः सर्वे वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नंदिग्रामो यतो
भवेत् १० बलं च तदनाहूतं गजाश्वरथसंकुलं प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ रथस्थः
स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः नंदिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्याधाय पादुके १२ भरतस्तु ततः क्षि
नंदिग्रामं प्रविश्य सः अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरूनिदमभाषत १३

लषितं मननीकत्वमपहृतं १९ नंदिग्रामो यतो भवेत् येन मार्गेण स ग्रामः प्राप्तो भवेत्तेन पथा ः १० तदेवाहूतं भरतेनानाहूतं ॥ १२ १३

श्री॰ वाल्मी॰ अयो॰ ३०१

599

एतद्वयोध्याराज्यं मम भ्रात्रा संन्यासवत् समीचीनवृत्तनिक्षेपवत् अपि दत्तं कालान्तरे ग्रहणाय विश्वस्तपुरुषे रक्षणार्थं वस्तुस्थापनं संन्यासो नियम इति
वा संन्यासं न्यासिराज्यस्य रक्षणं भगवत्पादुकाधीनमेव न मदधीनमित्यात्मयोगक्षेमादि उभयावाचनि पूर्वेण अन्वयः १४ पादुके संन्यासं पादुकात्म
के संन्यस्तन्यासं वेदाप्रमाणमिति निवेद्य अभिषिच्य शिरसा कृत्वा प्रमाणं स्थापयतीति यावत् ॥ १५ इमौ पादुका रूपौ आर्यपादाविति पादशब्दः पूज्यवाची विधेय

एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं संन्यासवत्तमं । योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥ भरतः शिरसा कृत्वा
संन्यासं पादुके ततः । अब्रवीद्दुःखसंतप्तः सर्वप्रकृतिमण्डले ॥ १५ ॥ छत्रं धारयत क्षिप्रमार्यपा
दाविमौ मतौ । आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्मम ॥ १६ ॥ भ्रात्रा हि मयि संन्यासो निक्षिप्तः सौ
हृदादयं । तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७ ॥ क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयं । च
रणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सह पादुकौ ॥ १८ ॥ ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः । निवेद्य गुरवे
राज्यं भजिष्ये गुरुवर्तितां ॥ १९ ॥

अभिप्रायेण च इमौ इति पुंलिङ्गनिर्देशः आभ्यां हि यत आभ्यां प्रकृतिजनेषु स्थितेन मया रामराज्यभावना विधेये इमे पादुके इत्यर्थः राज्ये प्रतिष्ठितो मम गुरोः
धर्मव्यवहारो राज्यन्याय्यो स्वस्थितो भवत्येव आभ्यां पादुकाभ्यां यथा स्थितः एवं न तत्सन्निधानादेव न तद्व्यवहारे धर्मव्यवस्था ज्ञाता जानेन मे तु भावः ॥ १६ ॥ अयं राज्यरूपः सं
न्यासो निक्षेपो निक्षिप्तः राघवागमनं प्रतिपालनाय वर्तते ॥ १७ ॥ संयोजयित्वा च रामस्य पादुके ॥ १८ ॥ समागतः इति ततः निवेद्य भरतो गुरुवर्तितो गुरु

श्रीरामायणे २ ३०१

२० प्रवसतधीयः धीमान् २१ वालव्यजनेनहितं छत्रं स भरतः सर्वं शासनं ताभ्यां निवेदयन् उक्तविशेषणं छत्रं स्वयमेव धारयामास २२ आर्यपा
600 दुके अभिषिच्य तयो राज्याभिषेकं कृत्वा तदधीनः पादकाधीनः २३ यत्कार्यं राज्यविषये प्राप्य यथावत् कोशागारस्थमुपायनं चकार प्रजान्यापक्वा

रामचवापचर्सन्यासं दत्तेमे वरपादुके राज्यं चेदमयोध्यां च धूतपापो भवाम्यहं २ स वल्कलजटा
धारी मुनिवेषधरः प्रभुः नंदिग्रामे वसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ३१ स वालव्यजनं छत्रं धारयामा
स स्वयं भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् ३२ ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके
तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ३३ तदा हि यत्कार्यमुपैति किंचिदुपायनं चोपहृतं महा
र्हं स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो यथावत् २४ इत्यार्षे श्रीरामायणे अयो
ध्याकांडे पंचदशः सर्गः १५ प्रतियाते तु भरते वसन् रामस्तदा वने लक्षयामास सोद्वेगम
थौत्सुक्यं तपस्विनाम् १ ॥ ५

यं च यथावत् शास्त्रानतिक्रमेण च कार २४ इत्यार्षे श्रीवाल्मीके रामायणे अ
योध्याकांडे पंचदशाधिकशततमः सर्गः ११५ सोद्वेगं सभयं श्रोत्सुक्यं आश्रमांतरगमनोत्सुकं १ ॥

श्री·
वारा·
सुटी·
३२

601

पुरस्तात्सर्वैर्यैतापसाः चित्रकूटस्याश्रमे संस्थिता ऋषिः राममाश्रित्य निरताः नितरां रताः सानंदाः स्थानेन संकीर्तनलक्षणपन्न अग्रे देवो यं वेन्नसल्कर्षण्या
पुष्येरामावनप्रस्थानेनतत्पूर्वोमासमयेमेणाज्ञोदशरथमरणेनततः पश्चात्भरतागमनमयात्यातनेनचार्थेदेहिकेनपश्चात्गतः एवंवैशाखेग
तेज्येष्ठेभरतस्यचित्रकूटप्रस्थानंप्रस्थानेश्रमेवर्षासन्निहितेकार्तिकान्तेचित्रकूटेवासोरामस्यतदनन्तरंतापसानांकालक्षणेननत्वभरतनिह
न्यनन्तरंमेवेतदितिशुनःपवपाश्रमभरतस्यायायास्याशुनिनिहत्यनन्तरंमुकेराघवस्यचित्रकूटोद्देशान्तेनारमतेस्त्रियाकदाचिदंकेकृत्वदेव्या
निद्रांगतएतस्मिन्नन्तरेपंदःकाकःसमागम्यजानकीवीक्ष्यकामुकः विदारयनसेस्तीदौपीनोमन्नपयोधरेनदृष्ट्वाराघवःक्रुद्धः ऋशत्तश्रा
ह पापिनाग्रामेणाहेनमेयाश्चविदारयोस्तनमरणेनदृष्ट्वाचोरसंकाशुज्वलत्कालानलोपमं दृष्ट्वाकाकःपड्डुद्राविनर्दुरूहण
स्तनंवायसाखिबिवश्रामलोकत्रभयपीडितःयत्रयत्रपयोक्काकःशरणार्थीचवायसः नत्रतत्रतदर्शसोनक्ष्वविवेशभयावहं ब्रह्माणमिंद्र

येनत्रचित्रकूटस्यपुरस्तात्तापसाश्रमे राममाश्रित्यनिरतास्तानालक्ष्ययडन्नकाव २ ॥ ५ २

मद्रंमांशनलाथींजगामसः तेदृष्ट्वावायसंभीवंदेवदानवराक्षसाः नशक्तास्मवयेत्राणेरावाणात्भयंकरात् इमक्रममहादेविधाम्यथास्मि
रहेरुद्धः पुनस्तागाहिपिंकाकोदेययाविपिराहननेमोमोवलिभुजोश्चेष्टनमेवशरणेश्चनसंप्रवरस्तकःपीशःशरणागतवत्सल इ
तकाकः सोय्यावलिभुकबालणारक्षनेस्तं उपेत्यसहसाभूमौनिपपातभयात्ततः प्राणसंशयमापन्नेदेष्ट्वासीतानुवाक्षेत्राहि त्राहीतिभृती
वादपितावितनखिरः पादयोत्स्यगुरुचेवायजृंभकीतनस्याप्यकरेणपुरुक्रपामीप्सूषसागरः रक्षसौकिजात्रायनदेकालोहिंसदे।
नदावायसोपिमहत्तेन्नासीतायेराघवायवसहेलोकत्रयपोलृष्टोराघवेभिपालितः ननोरामोमहातेजावैदेह्यालक्ष्मणेनच उवाच।
चित्रकूटाद्देशास्त्येमानामहर्षिभिरिति २ ॥ ॥ ३२

602

कथमलक्ष्यतत्राह नयनैरित्यादि निर्दिश्य प्रदर्श्य शोकिताः राम किंभूतस्तद् इति भीताः नयनादिभिः प्रदर्श्य नो समुपजल्पन्तः आहुर्यंतः शनै
रुपांशु कथाश्चक्रुः अयं रामः इह समस्ती कथा लोला तु समाश्रितं तत् उद्देषेण इह संचरन्तो स्मानुवा पुनः नोन्यत्र गन्तव्यमिति वहूना कथाश्चक्रुः ३ शवनेत्रा
शंकते नर्यः पन्नदाश्रम से त्यागकारणमात्म निर्दिष्टदोषमशंकतेत्यर्थः अत एव कृतांजलिः सन् कुलपति ऋषिं संपन्नमिति राजकुलमनुपसंचा
तेम्ह होन्यत्वाश्रमेश्व ४ मयिपूर्वे इहनं पूर्वराज इहं नन्वन पश्नेन कश्चित् विकृतं वा दृष्टेनेकश्चित् येन तनयश्विनो विक्रियते इदं तपस्विविक्रिया

नमो ब्रह्मस्वामिने

नयनैर्भ्रुकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शोकिताः अन्योन्यं समुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः ३ तेषां मौ
नं कामालक्ष्य रामस्त्यागात्मनि शंकितः कृतांजलिरुवाचेदं महर्षिं कुलपतिं ततः ४ न कश्चिद्भगवन्
किंचित्पूर्ववृत्तमिदं मयि दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः ५ प्रमादाच्चरितं किंचित्कच्चि
न्नावरजस्य मे लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं नानुरूपं महात्मनः ६ कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि
प्रमदाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तां न वर्तते ७ ॥

तपंकिंचित्कारणं के भवति तन्निवेदयत भवानिति शेषः ५ अवरजस्य लक्ष्मणस्य नानुरूपं चरितं अयुक्ताचरणं प्रमादाज्ञानं किंचित् ऋषि
भिर्न दृष्टं कच्चित् ६ वः शुश्रूषमाणा अर्वीपादादितान् युष्मान् सेवमाना अथ तु नाम तु शुश्रूषानुरागाथा समदो वितन्ताश्च मा सायुक्ता हति शुश्रूषाविष
यां सीता नवर्तते कच्चित् ७ नयसावहइइमनुकंपः वेपमान इव कथं वा रामो मां संत्यजतीति कंपः जरया वा कंपः इव पश्यन्ती ८ ॥ ५७।

श्री. वारा. टी. ५.३

मतंस्वभावः ९ तन्निमित्तंतत्ततोहेतोःइदंभयेरक्षोभ्यः समागतंइतिभावः ९० कथंतत्राह राघवेणोग्निःइत्याद्यसंपीडम ११ नितकाशशीनितिभावः । जितभयोवानोवनस्यघातेपीडितंचित्तमिच्छति १२ विश्वऊर्वतिस्रपऊर्वंति १३ तपका रंदर्शयंति दर्शयंतीतिवीभत्सैर्नेगुदितहंपेरामा

603

ऊतः कल्याणसत्ताचाः कल्याणरतेः सदा वलनंतातवैदेहास्तपस्विभुविशेषनः ९ तन्निमित्तमिदं तावनापसानन्निवर्तते रक्षोभ्यस्तेनसंविग्नाः कथ्यंयतिमिवानथा ः १० राघवणावरजः कश्चि । त्ववैलनामहरादसः उत्पापतापसान्सर्वाजनस्थाननिवासिनः ११ धृष्टश्चजितकाशीचनृशं । सःपुरुषादकः अवलिप्तश्चपापश्चत्वांचनातनमृष्यते १२ त्वंयदाप्रभृत्तिह्यस्मिन्नाश्रमेतातवर्तसे तदाप्रभृत्तिरक्षांसिविप्रऊर्वतितापसान् १३ दर्शयंतिहिवीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि नाना । रूपैर्विरूपैश्चरामानेसहवादर्शनैः १४ अप्रशस्तैरशुचिभिः संप्रयुज्यचतापसान् प्रतिघ्नत्यपरा । न्क्षिप्रमनार्याः पुरतः स्थितान् १५ तेषुतेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीयच रमंतेतापसांस्तत्रनाश यंतोल्पचेतसः १६ अवक्षिपंति

नेदर्शयंतिइन्यन्वय १४ अप्रशस्तैः पापजनकैरशुचिभिः पदार्थैस्तापसान्संप्रयुज्यहिंप्रऊर्वंतिअप रानभिस्र्हन्त्यस्तितत्त्वापिपीडयंत्यपि १५ अबुद्धमविदितंयथाभवतितथानिद्रादौअवलीयवनिर्भयमात्मिन्नवनदालिंगतेनाल्पचे तसो विवेकतसस्तापसीनाशयंतोरमंते १६ स्रुग्भांडान्स्वगादियज्ञसंभारानप्रवक्षिपंति अवस्कंथंतिकलशानदकपात्राणिप्रमर्दतिदोभसः

604 इतिवांसवः परित्यक्तमिच्छवः स्निग्धामिलिताः १८ शारीरीमुपहिंसां शाणविद्योगद्रूपांडराद्दूर्शयंतिदर्शविष्यति अतएवममाश्रमंत्यक्तामः १९ अत्र
स्थानविघ्नेश्वरः संवयोयस्य महर्षेः इष्टोदशादित्वान्साधरत्नोभयनिवारणात्समनेतस्यदर्शनं २० पुराणवर्तनेप्रवर्तिष्याणिअतस्तवलिप्यपूर्वकस्यापि
सदासायवान्स्यापिरत्नोनिग्रहसमर्थस्यापिमकलञ्जस्यापिहेडनार्थमेनत् इहाश्रमेसंदेहवानेववामः आशीर्याभावः सुखजनकः अतस्तवाश्र
वस्यानमनुचितमितिवाग्रपमनत्वमपिमहात्माभिरनागच्छतान्वयः २१ २२ अववइत्रहरत्नोसिनिवसिष्यामिमाभेष्टेत्यादिवचनैर्निवारयि
तैर्दुरागन्मभिरविशालाश्रमास्त्रिनिवासवः गमनायान्यदेशस्यप्रोद्ध्येत्पुष्टतोयमा १८ तस्मुराराममश्रा
रीरीमुपहिंसांत्तपस्विष्ठ दर्शयंतिहिदुष्टास्तेत्यक्ष्यामइमाश्रम १९ बहुमूलफलविज्ञमविहराद्वि
तावन स्वस्वस्याश्रममेवाहमुपविष्टमगणाः १नः २० तस्त्वयापिचाण्डक्रस्यारामञ्चवनेते सहात्मा
भिरितेमाहेयपरिद्रुडिः प्रवर्तते २१ सकलञ्जस्यसंदेहानित्यंशुक्रस्यसच्चव समर्थस्यापिहिंसेतोवा
सोडुःखमिहायते २२ इत्युक्तवंतेतापसंतानञ्चरत्नपस्विनं कृपाशाकोनरेवाकौ वक्त्वडुसमुत्सुक
मभिनयसमाप्रष्ट्वासमाधायवराघवं संजगामाश्रमंत्यक्त्वाकुलेः कुलपतिःमह रामःसमाप्य
ऋषिगणमनुगम्यदिहशाततस्मात्कुलपतिमभिवाद्यऋषिं सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमतउपदिष्टार्थःपुण्यवा
तेनशशाकतकहेतुः समस्तकमितिकार्यशेषस्यसीपात्यदशगमनसाधमात्समाधापस्तविधेयगाविंद्रसमाश्वासकुलेऋषिसंघैः २४ रा
मस्तस्मादेशादपयातेऋषिगणानगवगमनात् अतवुजनेनसमाधाश्रस्याप्यकुलपतिमृषिंअभिवाद्यतन्यकप्रीतोस्तैरणमतः कृता
नुमतिकउपदिष्टार्थः रक्तः संदेहादवावस्यानमनुचितमितिकृतापदेश्याः पुण्यस्वानिलयवासायोपसंपेदे २५ ॥ ८ २५

श्री·
वा·रा·
अ·टी·
३·४ 605

त्वगमयिनजहो सीतार त्वर्णार्थमितिभावः आर्षंत्र्यृषिसेवं योचवृतिं ख्यातं यस्यनादपारात्वदेवप्लनगुणाः निश्चिनः निज रह्या सामर्थ्यागुणाः केवितापसा सन्नतेनिरेतनरराघवमनुगपता हि अनुगता पवनाश्रमो नरं जग्मुः २९ इतिश्री यो ध्याकांडे षोडशः ११९ अनुविचिंतयन्त्व ह्यत्र्यागल त्वगमयपार्थितमेवाह इतिनुमेमयासवयसामान्यषष्ठीसामेस्टतिमीनित्यमनशावनलानेचानिविपर्यीकरोनिपववनाद्शानत्सगणनममा

आश्रमंत्र्यृषिविरहितं प्रभुः त्वणमयिनजहोस राघवः राघवे हिलनगनमनुगतास्तापसास्वार्षवमीते
धृतगुणाः २९ इतिश्रयोध्याकांडेषतमः ११९ राघवस्तपपानेषु सर्वेषन्नुविचिंतयन् नतत्रारोचय।
द्दासंकारणैर्बहुभिस्तदा । इहमे भरतोतो दृष्टामातरश्चमनागतः साचमेस्यनिरन्वेतिताग्निनमञ
शोचतः २ स्कंधावारनिवेशेनतेनतस्पमहात्मनः हयहस्तिकरीषैश्चउपामर्दः कृतोभृशं ३ ।
तस्माद्न्यत्रगच्छाम इतिसंचिंत्यराघवः प्रातिष्ठतसवैदेह्यालक्ष्मणेनचसंगतः ४ सोऽत्रेराश्रम
मासाद्यतंववंदेमहायशाः तंचापिभगवानत्रिः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ५ स्वयमातिथ्यमादिश्यसर्वम
स्यसुसत्कृतं सौमित्रिंचमहाभागंसीतांचसम

पिशोकोवर्धजइतिभावः २ राजधानीतोनिर्गतायाः सेनायानिवासस्थानं
स्कंधावारः तस्यभरतस्यतेनचरतोहशयमानेनस्वस्वकद्वोपकस्त्रकोउपामर्दः भूमेरस्तुविता ३·४ सरामः तमत्रिंतमुपिजगत्कारणसपिपा
मंलोकव्यवहारानुसरणेनपुत्रवत् अंगीचकारयद्वालिंगनमूर्ध्याघ्राणादिभिः ५ स्वयमादिश्यविनाम्यास्य सर्वमातिथ्यसंस्कृतंकृतवान्

606 तेदेशमनुप्राप्तां वैदेहीं पत्नीं अनसूयानांमीनावसीनादियं ग्रहक्तो वाचा सत्कृतौ सर्वैः सत्कृतौ वाचा प्रामेत्र्यसंबोधनं सान्त्वयामास सीतां दर्शयामास
अनेनतरं वैदेहीं अन्तः स्वदोष्ट्राब्रवीदित्यर्थः १८ रामायाचचक्षे तदेव कार्यतवानन्तदेवदर्शगुप्ति दर्शनादि ९ मूलफले सृष्टौ प्राणाजीवनाय ते
षां जान्हवी गंगा च प्रवर्तिता दशवर्षमनावृष्टया भूमेर्निर्जलत्वात् तेषां स्नानार्थमेव तस्मिन्देव भवेनावाहिता तारा प्रमेर्रिति शेषः ९ अनसूया

पत्नीं च समनुप्राप्तां वैदेहीमात्मसत्कृतौ सांत्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ८ अनसूयां महाभागां
तापसीं धर्मचारिणीं प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ८ रामाय चाचचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीं
दशवर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरंतरं ९ यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता उग्रेण तपसा युक्ता
नियमैश्चाप्यलंकृता १० दशवर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः अनसूया व्रतैः स्नाता प्रत्यूहाश्च निवर्तिताः
देवकार्यनिमित्तं च यया संत्वरमाणया दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेनघ ११ तामिमां सर्वभूतानां न-
मस्कार्यां तपस्विनीं अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा १२ एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः
सीतामालोक्य धर्मज्ञामिदं वचनमब्रवीत् १३

व्रतैः तन्कृतैर्व्रतैः प्रसन्नाः ऋषीणां तपोविघ्नाः ११ देवकार्यमिति मांडव्यऋषी
णा प्रातर्वियवामेव निकस्याश्चित्ऋषिपत्न्याम नसूयाः स्व्योश प्राया प्रातरेव मा भूदिति न पाश्रतिपादितेन स्व निशा येन व्याकुले दैवैः प्रार्थितः
नसूया दशरात्रावधिकाले एकरात्रित्वेन कृता देकार्यं कृतवती सखीव पत्न्येव परिरक्षितवतीति प्राप्तेति कनकसेयं मातेव तेनघ ज्योतिशेषः १२
अभिगच्छतु दर्शनार्थमिति शेषः तन्वैदेह्या अल्पवयस्त्वेन वयोवृद्धायाः अभिसाम्नात् कश्चिद्वावहारेस्खलनेनर्थः स्यादतः प्राह अक्रोधनामसदेति

अस्यमणेः समीरितं वचनं यतः कृतमनघात्मनघात्मनः श्रेयोर्थमित्यादि ॥१५ तामनसूयामित्यन्वयी नामोऽभिगम्यानक्रोशनतान् १६ १
शिथिलाश्लथयत्नसं भिवेयावलितासंजातवलिहृष्टामितिसमीपघातदकेविशेषणं प्रवातेकदलीमिववेपमानागीस्थिता १८ समुद्राहृदेन अ

राजपुत्रि कृतं तेन त्वचेनेरस्य समीरितं श्रेयोर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनी ॥१५॥ अवत्सूयेतियालोके
केकर्मभिः ख्यातिमागताः तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनी ॥१६॥ सीता श्रुत्वा तु वचः कृत्वा राघ
वस्य यशस्विनी तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥१७॥ शिथिलां वलितां हृष्टां जरापाण्डुर मूर्ध
जां सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदलीमिव ॥१८॥ तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रतां अभ्यवादयदव्यग्रा
स्वं नाम समुदाहरत् ॥१९॥ अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तां दमान्विताम् बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदना
मयं ॥२०॥ ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीं सान्त्वयन्त्यब्रवीद्धृष्टा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे ॥२१॥ त्यक्त्वा ज्ञा
तिजनं सीते मानमृद्धिं च मानिनि अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥२२॥ नगरस्थो वनस्थो वा
शुभो वा यदि वाशुभः यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः २३

भिवादानोगतेनेतिशेषः १९ अनामयमि
तितपस्वित्वोसायमकुशलतपारोगपद्रवापवोवितइतिभावः २० धर्मचारिणीभर्तृसमानधर्मचारिणींदिष्ट्यादैवयोगेन २२ मानंराज
त्वनाहंकर्यं वनवक्ष्यमिश्रवेद्रूपं वनम् अवरुद्धं वनेवासपित्रानियुक्तम् २२ अशोभन्तु कुलः अशुभमप्रतिकूलः प्रियः लौकिकीलौकिकानि

607

[illegible] ॥ ३५

608

प्राप्नोति स्वभावः सुष्ठुः स्वभावः २४ अतो विशिष्टं भर्तुर्विशिष्टं बान्धवमित्यर्थः सर्वत्र योग्यं इहामुत्र चेष्टसाधनतया भजनयोग्यं तपः कृतं भावे निष्ठान्त
योग्यं शाश्वतमिति यावत् २५ याः कामवक्तव्यकामवक्तव्यहृदयाः कामाधीनहृदयाः स्वैरिण्यो याः नोक्तव्यक्तयो भर्तृनाथाः भर्तृणां नाथभूताः स्वतन्त्रा इत्यर्थः या

दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः २४ नातो विशिष्टं प
श्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहं सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपः कृतमिवाव्ययं २५ न त्वेवमवगच्छन्ति गुणदोषमस
त्स्त्रियः कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः २६ प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशं च मैथिलि अकार्यव
शमापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः २७ त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यं
ति यथा पुण्यकृतस्तथा २८ तदेवमेतं त्वमनुव्रता सती पतिप्रधाना समयानुवर्तिनी भव स्वभर्तुः
सहधर्मचारिणी ततः समाप्स्यसि २९ इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तदशशततमः ११७ सा त्वेवमुक्ता वैदेही अनसूयानसूया
या प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे १ नैतदाश्चर्यमार्याया यन्मां त्वमनुभाषसे विदितं
तु ममाप्येतद्यथा नार्याः पतिर्गुरुः २ ॥

दुःशीलत्वादौ भोगार्थं नाश्रयन्त्यस्वातन्त्र्येण चरंति स्वेच्छया इतस्ततो यान्तीत्यर्थः २६ तद्विधाः उक्तवि
धगुणवत्यः २७ दृष्टलोकाः परावरज्ञाः अभिज्ञाः २८ समयाचारः २९ इति सप्तदशशततमः सर्गः ११७ अनसूया अस्यारहिता अनसूयया
अनसूयायाः अनसूया अनसूयायाः १ अनुभाषसे शिक्षयसि नार्या गुरुः पतिरिति यथा भवत्योपदिष्टं एवं हि दितं पत्युर्विषयकं ज्ञानं ममापि २

श्री॰
वारा॰
भटी॰
३०९

609

तदेव दर्शयति यद्यपीति एष भर्ता यद्यप्यनार्यः सुजनचरित्रहीनः वृत्तिवर्जितः जीवनरहितो दरिद्रश्च भवेत् तथापि मया मद्विधयात्र भर्तरि अद्वैधं प्र
कारद्वयरहितं यथा भवति तथैव यावज्जीवं वर्तितव्यं प्रीतिप्रकारेण वर्तितव्यमित्यर्थः ३ गुणश्लाघ्यतादिविशिष्टे मादृशी तिरिति किं पुनर्वक्तव्यमात्र
वत्पितृवत्प्रियः मणीयेति शेषः प्रीतिमान्ममेति वा शेषः प्रीतिविषय इत्यर्थः मातृवत्पितृवत्प्रिय इति पाठे मातृवती मातृमत्ते वा रमः पितुः प्रीतिवि
षय इत्यर्थ इति नीर्थः ४ अन्यासामपि नृपनारीणां सुमित्रादीनां विषयेपीत्यर्थः तथा अन्यासामपि विषये मदतिरिक्तस्त्रीमात्रविषयेपि नाम

यद्यप्येष भवेद्भर्ता ममानार्यो वृत्तिवर्जितः अद्वैधमुपचर्तव्यस्तथाप्येष मया भवेत् ३ किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः
सानुक्रोशो जितेन्द्रियः स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत्पितृवत्प्रियः ४ यां वृत्तिं वर्तते रामः कौसल्या
यां महाबलः तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ५ सकृद्दृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः मा
तृवद्वर्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ६ आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहं समाहितं मे श्वश्र्वा
हृदये यत्स्थिरं मम ७ पाणिप्रदानकाले च यत्पुरा त्वग्निसन्निधौ अनुशिष्टं जनन्या मे वाक्यं तदपि मे
धृतं ८ नविस्मृतं तु मे सर्वं वाक्यैः स्वैर्धर्मचारिणि पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते ९ ॥

वर्तितं कृतवानित्यर्थः नृपनारीणामित्यनेनैव सुमित्रादीनां लाभादित्यर्थः ५ नृपेण दशरथेन मानं अहं महाप्रभुरित्यभिमानं त्यक्त्वेत्यर्थः आगच्छन्त्या मे
ते उक्तोर्थः सम्यगवहितमध्यायपत्ययनार्थेन उक्तिरिति वाच्य ६ यन्मे श्वश्र्वा समाहितं बहुकार्यकमेव वाक्यं शिक्षितं तन्मे हृदि स्थिरं वर्तते ७ तदपि मे धृ
तं मातृत्वपाशक्यमपि मे स्मृतमेवास्ति ८ यच्च स्वैः आत्मीयैः पतिशुश्रूषणादिप्रकारैर्बोधितमर्थजातं तेन च मे न विस्मृतमित्यर्थः ९ ॥ ३०९

सावित्रीसत्यवतः स्त्री तया वृत्तिः सावित्रीसमानवृत्तिः त्वं अनसूयापि पातेः शुश्रूषया किः पतिव्रतमहिम्ना स्वर्गे स्वहस्तगतवती इति विधेयः तपोर्थापि हवर्तमाना
पि पतिसेवनमूलेन तेन रागादिदिवं यातेत्यर्थः इति कतकः ९ रोहिणी विना चंद्रं मुहूर्तमपि न दृश्यते इत्युक्तं पतिशुश्रूषा स्वर्गे महीयते तथा स्नाति श्रया
वशादेव पतिसाहित्यं प्राप्तमिति भावः ॥ प्रवराः स्त्रियो रुंधत्यादयः १२ हर्षयंत्युत हर्षयंत्यपि स्पृष्ट्या उत्ताप्य धैः विकल्पयेत् १३ तदुलं संश्रित्य त्वा

सावित्रीपतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते तथा वृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवं १० वरिष्ठा सर्वना
रीणामेषा च दिवि देवता रोहिणी न विना चंद्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ॥ एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढ
व्रताः देवलोके महीयंते पुण्येन स्वेन कर्मणा १२ ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः शिरस्या
घ्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयंत्युत १३ नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे तत्संश्रित्य बलं सीते छंद
ये त्वां शुचिव्रते १४ उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव मैथिलि प्रीता चास्म्युचितं सीते करवाणि प्रियं च किं १५
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मंदविस्मया कृतमित्यब्रवीत्सीता तपोबलसमन्वितां १६ सा त्वेवमु
क्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराभवत् सफलं च प्रहर्षं ते हंत सीते करोम्यहं १७ ॥

श्रित्य त्वं छंदये वरं वृणीष्वेति प्रार्थयामि १४ १५ विस्मिता जाता आश्चर्यात् विहोत तपसो माहात्म्यं पश्यन्त्यपि वरदाने सामर्थ्यं मंदविस्मया मंदस्मिता कृतं
भवत्या अनुग्रहेणैव सर्वं मे इष्टं न किंचित्कर्तव्यमस्तीति भावः १६ तया लाभराहित्ये वाचा प्रहर्षे लोभराहित्यजं सविशिष्टं हर्षं १७ ॥

श्री. वारा. भटी. २.१

611

अंगरागः उद्वर्तितेष्वंगानि रंजयतीत्यंगरागः केसरखंदनादिभिः अनुलेपनं वक्तव्यं तदंगरागत्वकस्तूरीकं कोलीयेत्यमर्दकः इत्युक्तप्रकारेण दिव्यमंगराग
यक्कल्कः इत्यर्थः कनकस्त्वंगरागं अंगरंजनकं चानुलेपनं इद्दिव्यमंगरागं इत्यकल्कमित्यर्थः इत्याह इदमेव उक्तं १८ शोभयेत् शोभयिष्यति
नूतनपंतरे कोविष्यति अनन्तरूपं नदेकोविंतनित्यमेवासंक्लिष्ट उपभोगपिअभिवीरदिनवाद्दिशेषरहितं भविष्यति ॥ शोभयिष्यसीत्यनेनास्त्व

इदं दिव्यं च संमाल्यं वस्त्रमाभरणानि च अंगरागं च वैदेहि महार्हमनुलेपनं १८ मया दत्तमिदं सीते तव
गात्राणि शोभयेत् अनन्यरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति १९ अंगरागेण दिव्येन लिप्तांगी जनकात्मजे
शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययं २० सा वस्त्रमंगरागं च भूषणानि स्रजस्तथा मैथिली प्रतिज
ग्राह प्रीतिदानमनुत्तमं २१ प्रतिगृह्य च तत्सीता प्रीतिदानं यशस्विनी श्लिष्टांजलिपुटा धीरा समुपा
स्त तपोधनां २२ तथा सीतामुपासीनामनसूयाऽदृढव्रता वचनं प्रष्टुमारेभे कथां कांचिदनुप्रियं २३ स
यंवरे किल प्राप्तासि त्वमनेन यशस्विना राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता २४

याभर्तुरपि अन्यजातेति भूषिते २०
तद्वियत्तान्प्रतिग्रहानधिकारेण प्रीतिदानमित्युक्तं लक्ष्मुद्देशेन ब्राह्मणादिभ्यो दत्तमतः यंथेन्माला हृदयैषप्रत्यीदं तन्न श्रेति किं वक्तव्य
मिति दैवेनदानमनसूयायाः शतं वोध्यं २१ श्लिष्टांजलिपुटरचितांजलिपुटा २२ अनसूयन्तं तं यिप्रियां कांत्कथांधानुकामा वचनं प्रष्टुमारेभे २३

[illegible] २.१

612 विस्तरेणाव विस्तरेणैव २५ २६ २७ क्षेत्रमंडलं यज्ञयोग्यदेशे देवयजनप्रकरणोक्तहलेन कृषतीति कृषतेः कृषतः तस्य भुवं जगतीं भुवं भित्त्वोत्थिताय
नावस्मात्क्षेत्रात् कृष्टपतेर्जनकस्य सुता २८ मुष्टिविक्षेपतत्परः याजमानो ऽभयथा देवयजनादिमंत्रोक्तप्रकारेणौषधिमुष्टिविकरणतत्परस्य इत्यर्थे

नो कथ्यं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेणाव मैथिलि यथाभूतं त्वकार्त्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि २५ एवमुक्ता
तु सा सीता तापस्या धर्मचारिणी श्रूयतामिति चोक्त्वा वै कथयामास तां कथां २६ मिथिलाधिपति
र्वीरो जनको नाम धर्मवित् क्षत्रकर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीं २७ तस्य लांगलहस्तस्य कृ
षतः क्षेत्रमंडलं अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं नृपतेः सुता २८ स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्प
रः पांसुकुंठितसर्वांगीं विस्मितो जनको ऽभवत् २९ अनपत्येन च स्नेहादंकमारोप्य च स्वयं ममेयं तनयेत्यु
क्त्वा स्नेहो मयि निपातितः ३० अंतरिक्षे च वागुक्ता प्रतिमामानुषी किल एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया
तव ३१ ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिप ३२॥

निस्नोन्नतसमीकरणपरस्येति
कामुष्टिविक्षेपतत्पर इति कतकः ३० अंतरिक्षे वा ३१ प्रतिमामानुषी प्रतिमया स्वरूपेणामानुषी मनुष्यवागुक्ता वाग् अंतरिक्षे ऽशरीरा वाचमा
हृ एतन्ममेयं तनयेत्येतत् एवमर्थं यद्वच्यते तद्धर्मेणाभ्यायेन तपसा तले ऽजाता त्वां तव तनयेव ३१ मामवाप्य यज्ञभूमेरिति शेषः मला

भोगं तस्य महतीं सम्पद्धिं ज्ञापनेति भावः ३२

श्री. इष्टवदे यैः इष्टा ये देवाः यैराते इष्टमिति भावः कृ इष्टमिच्छा तदुत्पन्नविषयता संबंधे येनेति प्रदत्तार्थः आर्षंवाक्यात्तम कार्ययज्ञादि नन्वेच्छावत्येदेवे इत्यर्थः
बारा. पुण्यकर्मणेऽतिदेवी विशेषणं स्त्रीपीतःपाठः कृ विसंभाविते संभाविते त्वमेव धिता २३ प्रतिसंयोगस्तु लभे पाणिग्रहणेऽविते २४ सहशाद्यक्त
पुटी. शाद्ववरवर्गजनात्कन्यायाः पिताईदृसमोभुविस्थितो लोकेप्रथर्षणमपमानादिरूपं केशोमामातिकिमनाधिकादिति शेषः २५ महत्स्यानि
२८ 613

दत्तावास्मी इष्टवद्देवैर्ज्येष्ठायैपुण्यकर्मणे तयासंभाविता वास्मि त्वित्ययामात्सौत्वदात्त २३ प्रतिसं
योगस्तु लभवयोर्दृष्टात्मेपिता वितामभिगमद्दीनो वितन्वशादिवाधनुः २४ सहशाद्वाप्यकृष्टाद्बले
केकन्यापिताज्जनात् प्रधर्षणमवाप्नोतिशक्रेणापिसमोभुवि २५ नादर्षणामहत्स्यासदृशात्मनिपा
र्थितः विज्ञागोवृतः पारेनामममादात्स्वेवयथा २६ प्रयोनिर्जामिमाताताताताधिपकुल्लषितयत् सह
शावाभिरूपंवमहीपालः पतिर्मम २७ तस्यबुद्धिरियंज्ञाताचितयामस्यसंगते सर्वधर्मनन्दजायाः कः
रिष्यामीजितधर्मतः २८ महायज्ञेनदातस्य करुणेनमहात्मना दमेदनवंप्रीत्यात्तणीवादप्यसायाः

कृटष्ठामां धर्मेणं कृन्यानिमित्ततिरस्कृयोऽप्यात्मानिसंदेहपंसंभाव्यस्त्वःपोनः २६ सदृशं कुलविद्यादिनाऽभिरूपं वयःसौंदर्यादिना वरमिति शे
षः कृ २८ महायज्ञेदत्तियज्ञेन समनपितरस्दृदेव जसिदेवराजस्यतदाशक्तुज्ञपमसर्वधनुर्लोभापत्याकर्णाकालेदलियत्तेहिणीवत्तपीडिता
देवाः शिवसंप्रार्थ्यधनुर्याचितवंतः सचदेवेभ्याददतोक्तवान् इदंदेवताराजायदेयतामिति ततोदेवैवरुणहारादेवराजायदत्तं सर्वदेवैर्नित्य

614 गौरवानभवद्वान् ५० ५१ नमंशायदूत्रिपिताद्याहृतमितिपूर्वेणसंबंधः ५२ तोलनेचालनेप्यभिवादनस्कृत्य ५३ ५४ ५५ इमौधनुर्दर्शनकांक्षिणौ

प्रसंवाल्यमनुप्राप्तं यत्नेनापि च गौरवान् न तत्र शक्ता नमयितुं तस्य भेद्यपि नराधिपाः ५० तद्धनुः प्राप्य
मे पित्राद्याहृतं सत्यवादिना समवायेन रौद्राणां एवं मामभ्यगात्पार्थिवान् ५१ इदं च धनुरुद्यम्य सज्ज
यः कुरुते नरः तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति नरेश्वराः न च दृष्ट्वा धनुः श्रेष्ठं गौरवाद्गिरिसन्निभं
अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने ५३ तदिदं सुमहत्कालस्य राघवाय महाद्युते विश्वामित्रेण
सहितो यत्नेनेह समागतः ५४ लक्ष्मणस्तु महेष्वासो रामः सत्यपराक्रमः विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा समीप
त्रासहप्रजितः ५५ प्रोवाच पितरं तेन राघवौ रामलक्ष्मणौ सुतौ दशरथस्यैतौ धनुर्दर्शनकांक्षिणौ
इत्युक्तः केन विप्रेण तद्धनुः समुपानयत् तद्धनुर्दर्शयामास राजश्रेष्ठाय दैविकं ५७ निमेषान्तरमा
त्रेण तदानम्य महाबलः ज्यां समारोप्य द्रुतिति पूरयामास वीर्यवान् ५८ तेनापूरयता वेगा
न्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः तस्य शब्दो ह्यभवद्भीमः पतितस्याशनेर्यथा ५९

अतो मामाय दैविकं देवदत्तं धनुर्दर्शयेति विश्वामित्रः पितरं प्रोवाचेति संबंधः ५६ ५७ पूरयामास सज्जं कृत्वा कृष्टवान् ५८ ५९

श्री.
वा.रा.
सटी.
३.९ 615

उत्तमंजलभाजनमुद्यम्यपित्राहंरामायदातुमुद्यतेतिसंबंधः ५० छंदमभिप्रायं ५१ ५२ ५३ ५४ इत्यार्षेश्रीरामायणेअयोध्याकांडेवाल्मी

ततोहंतत्ररामायपित्रासत्याभिसंधिना उद्यतादातुमुद्यम्यजलभाजनमुत्तमं ५० दीयमानांनत
दाप्रतिजग्राहराघवः अविज्ञायपितुश्छंदमयोध्याधिपतेःप्रभो ५१ ततःश्वशुरमामंत्र्यवृद्धंदशार
थंनृपं ममपित्राहंदत्तारामायविदितात्मने ५२ ममचैवानुजासाध्वीऊर्मिलाशुभदर्शना मा
यार्थीलक्ष्मणस्यापिदत्तापित्राममस्वयं ५३ एवंदत्तास्मिरामायतथातस्मिन्स्वयंवरे अनुरक्तास्मि
धर्मेणपतिंवीर्यवतांवर ५४ इतिरामायणेअयोध्याकांडेअष्टाधिकशततमःसर्गः ११८ अनसू
यातुधर्मज्ञाश्रुत्वातांमहतींकथां पर्यष्वजतबाहुभ्यांशिरस्याघ्रायमैथिलीं १ व्यक्ताक्षरपदंचित्रंभा
षितंमधुरंत्वया यथास्वयंवरंवृत्तंतत्सर्वंचश्रुतंमया २ रमेयंकथयातेतुदृढंमधुरभाषि
णि रविरस्तंगतःश्रीमानपोह्यरजनींशुभां ३ ॥

केअयोध्याकांडेअष्टादशःसर्गः ११८ अनसूयेति १ स्वयंवरंवृत्तंस्वयंवरेवृत्तः अर्थतोदिष्टस्वयंवरः २ उपोह्यसमीपंप्रापय्य ३ ॥ ३५।

616 दिवसंग्राप्याहारार्थं परितः कीर्णानांमेवारतांनिस्तीनानांतिलीयमानानां ४ कुलशेषायनाः इयत्नकलशाः सहिताः परास्परमिलिताः ५
कपोतानागवत पारावतकंठवदरुणाः मेचकः श्यामरक्तः हणांकेच ६ अल्पपर्णाच्छपितरवस्तमसाः अक्तपर्णात्वरत्वात पनीभूताइवविश

दिवसंपरिकीर्णानामांहारार्थंपतत्रिणां संध्याकालेनिलीनानांनिद्रार्थंश्रूयतेध्वनिः ४ पतेवाप्य
भिषेकार्द्रामनयः कलशोपत्ताः सहिताइपवर्ततेसलिलार्द्रनवल्कलाः ५ अग्निहोत्रेचवक्रत्वपि
णाहूतेचविधिपूर्वकं कपोतांगारुणाधूमोहश्यतेपवनोद्धतः ६ अल्पपर्णावितवोवनीभूता
समंततः विप्रकृष्टद्वियेदेशेनप्रकाशंतिवेदिशः ७ रजनीचरसत्वानिरश्चवरंतिसमंततः तपो
वनमृगाह्येतेवेदितीर्थेषुशेरते ८ सप्रवृत्तानिशीमीतेनत्तत्रसमलंकृता ज्योत्स्नाप्रावरणश्चं
द्रोदृश्यतेभ्युदितोंबरे ९ गम्यतामनुजानामिरामसत्नघवरंभव कथ्यपन्याहिमधुरेणयाहम
पितोषिता १० ॥

कृष्टेद्वियेणादूरेषांद्वियविप्रकृष्टे दूरेदेशेइत्यर्थः नप्रकशंतिनप्रकाशंते ७ वेदितीर्थेषुअग्निहोत्रस्थापवेदिसंबंधात्सुखपदेत्र
द्रूपाग्रमप्रदेशेषुतीर्थेषागृहसुखपदेत्रवागी ८ चंद्रोदृश्यतेइत्यनेननकार्तिकस्तरप्रतिपरिपात्रेतिसूचितम् ९ अनुचरीभवस्त

श्री॰
वारा॰
मुटी॰
३९ 617

अलंकृत्यान्मानतिमिशेषः प्रीतिंजनयंअलंकृसंदिवसस्वरूणानुणानुभावनेनेतिशेषः ॥१॥२॥३ सर्वन्यवेदयदिमसेवप्रपंचः प्रीतिदान

ॐलंकृत्वनावत्वंप्रन्यत्वंममममैथिली प्रीतिजनपमेवनोदिव्यालंकारशोभिनी ॥१॥ सनदासमलं
कृत्यसीतामुरस्तेतामा प्रणम्यशिरसापादौरामंतमभमवीयेयौ ॥२ नयातभूषितां दृष्ट्वा शीवदनो
वरः राघवः प्रीतिदाननवप्रसिन्याजहर्षव ॥३ न्यवेदयतमः सर्वसीतारामायमैथिली प्रीतिदानेन
पसिन्यावसनाभरणास्वजा ॥४ प्रहृष्टस्तुभवद्रामोलक्ष्मणश्चमहारथः मैथिल्याः सत्क्रियांदृष्ट्वामा
नुषेषुसुदुर्लभां ॥५ ततः सशर्वरीप्रीतां पुर्णाशशिनिभाननो अर्चितस्तापसैः सर्वैः कृताभिषेकनदस्नः
नस्यारात्र्यावनीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् अपृच्छत्तांनस्याश्रेतापसान्वनगोचरान् ॥७ तांस्तुकेते
वनचरास्तापसायमेवारिणः वनस्यतस्यसंचारंराघवसैः समभिलत ॥८ ॥

मित्यादि अत्रकमीरीलङ्घमानुषेषु
मनुष्यलोकेषु ॥५ प्रणेयाश्चनहृययाश्रणयाहुनालंकारांसीतादृष्ट्वा शार्वरीमुवास ॥९ प्राष्टक्षेतांवनांतरमनार्यमितिशेषः ॥७ संचारंदेशंग्रह्॥ श्री॰ हिरार्णीसमसिद्धांतसमागपदुकलम १८

श्री॰
वाल्मी॰
अर॰टी॰
१११ 618

याला हिंस्रपशवः सर्पो हिंस्रपशुर्व्याल इत्यमरः १९ उच्छिष्टमशुचिं श्रमनत्ममसायाने तान् रक्षोव्यालान् अस्मद्भक्षे २१ इतीरितः प्रवमुपविष्ट मार्गक्रतनस्तपयन्तः कृतमंगलीशीर्वादः २२ इतिरामाभिरामोश्रीरामीये रामायणतिलकेरण्यकाण्डे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः

रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव वसन्त्यस्मिन्महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः १९ उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं ब्रह्मचारिणं अदन्त्यस्मिन्महारण्ये तान्निवारय राघव २० एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमं २१ इतीरितः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलं २२ इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अरण्यकाण्डे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ११९ अतः परं अरण्यकाण्डं तत्र स्वायम्भुवः श्लोकः प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् रामो ददर्श दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलं । ॥

॥

संख्याप्रमाणमूल ५२ ४॰ व्याख्यानटीकाप्रमाण ५··· ॐ मंगलं लिखिकानां च पाठकानां च मंगलं मंगलं सर्वलोकानां भूमिभूपति

सेगलम तनमस्तहरि ॥

श्रुधाकां २
पत्रे ३१२